YU ISSN 0350-2929

GORIŠKI LETNIK

ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

JUVANČIČEV ZBORNIK

6

NOVA GORICA 1979
IZDAL GORIŠKI MUZEJ

11.569

Goriški muzej

doc. 1979

GORIŠKI LETNIK 6 1979

Goriški letnik, ki mu pišemo uvod, se razlikuje od predhodnih. Izdajatelj se je odločil, da ga v celoti posveti bovškemu rojaku in proučevalcu predvsem novejše primorske zgodovine dr. Ivu Juvančiču ob njegovi osemdesetletnici. Številko smo pričeli pripravljati pred meseci, ko smo naše namene obenem s prošnjo za prispevek sporočili krogu Juvančičevih sodelavcev, prijateljev, znancev in učencev. Prav zato se pred bralcem te številke »Goriškega letnika« vrstijo mnogi članki, ki jih ugledni pisci posvečajo znanstveniku in poznavalcu naše preteklosti. Vsebina zbornika je pestra (etnologija, zgodovina, zgodovina umetnosti, muzikologija, literarna zgodovina, arhivistika...), vendar je njen poudarek na zgodovini, ker je slavljenec predvsem zgodovinar, dasiravno mu je zanimanje za problematiko rodnega področja širilo znanstveni interes in kritično obravnavo tudi na druge družboslovne discipline. Tematska pestrost tokratnega pričujočega Goriškega letnika, mislimo, je tudi zato opravičljiva. Prispevki si slede po običajnem vrstnem redu. Veseli smo, da lahko poudarimo prisotnost mnogih avtorjev iz najmlajše generacije primorskih družboslovnih raziskovalcev, ki so prisotni ob nekaterih uglednih in uveljavljenih znanstvenikih. Sodimo, da se prav v tem zrcali zanimiva primorska značilnost, ki ji osrednji slovenski prostor zaradi znanih dejstev polpreteklosti ni posvečal primerne pozornosti, kakršno bi sicer zaslužila. Mlajša generacija strokovnih delavcev je gotovo dober porok, da bodo opravljene mnoge raziskave in tako pridobljeno novo znanje o tistem delu slovenske zemlje, ki je doživljal svojo dovolj lastno in značilno preteklost in je lahko deležen posebnih raziskav na področju humanističnih in zgodovinskih ved.

Slavljencu dr. Ivu Juvančiču želimo ob jubileju dobrega zdravja in še veliko delovnega poleta.

Branko Marušič

Grad Kromberk (Nova Gorica), november 1979

Branko Marušič

DR. IVO JUVANČIČ

Dr. Ivo Juvančič je zatrjeval in še vedno zatrjuje, da ni zgodovinar v polnem pomenu besede in v vseh tipičnih oznakah. Odločitev, da je proučevanje zgodovine postalo najvidnejše delo njegovega življenja — to nedvomno potrjuje tu objavljena bibliografija — temelji pa tudi v njegovem osnovnem poklicu, življenjskih odločitvah v letih po drugi svetovni vojni in končno tudi v zavesti, da je bil tudi sam soustvarjalec nekaterih zgodovinskih dejanj, zlasti v nekaterih prelomnih obdobjih. Gotovo nam ne more veliko pomeniti razpravljanje, če je zgodovinar, ali pa celo

Dr. Ivo Juvančič — osemdesetletnik (foto Holynski)

Dr. Ivo Juvančič — At the age of eighty (Photo Holynski)

iskanje oznake za tako podobo raziskovalca preteklosti, kakršno predstavlja. Dr. Ivo Juvančič je vsekakor edinstvena in samosvoja osebnost pa naj govorimo o njegovem predvsem vzgojnem delovanju (čas od leta 1927 do konca leta 1945) ali pa o znanstveno-raziskovalnem delu in pobudah, ki ga uvrščajo med ugledne slovenske znanstvenike in kulturne delavce.

Dr. Ivo Juvančič se je rodil tik ob koncu 19. stoletja — 5. decembra 1899 v Bovcu, pri Lovrinovih. Mati je bila Bovčanka, oče pa se je sem priženil s Kamnega pod Gregorčičevim Vrsnom. Bovec je bil upravno središče gornjega Posočja in je živel v tipičnem duhu trškega naselja, kamor je še tja do začetka osemdesetih let preteklega stoletja vdiral vpliv severnega nemštva, a ga je

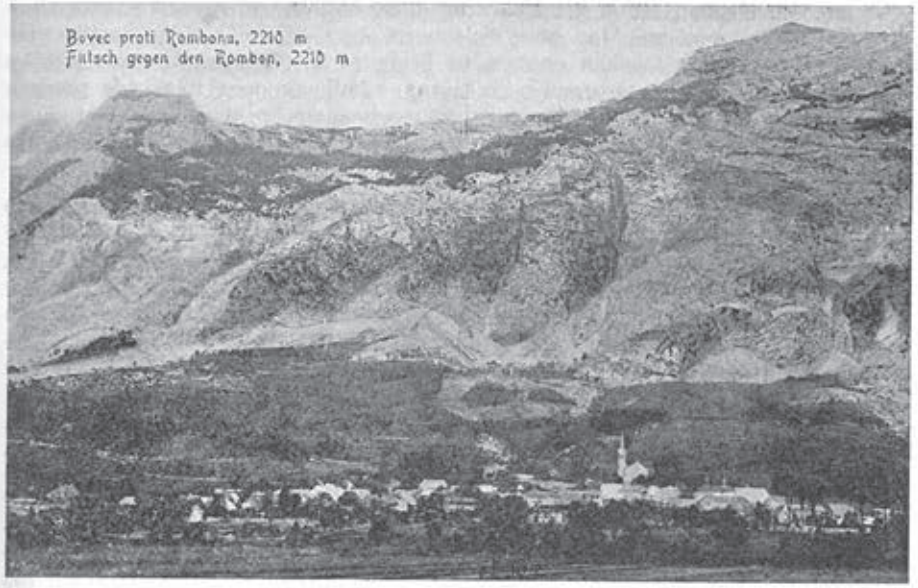
pregnala prebujena narodna zavest domačinov (čitalnica), ki so jo netili nekateri ugledni posamezniki (dekan Peter Kobal, učitelj Andrej Gabršček). V letih Juvančičevega detinstva je Bovec razgibalo živahno gibanje, ki ga je vodil bovški kaplan Josip Abram-Trentar; Juvančič se ga je v kasnejših objavah mnogokrat spomnil (127).* Osnovno šolo je končal v domačem kraju in se nato v šolskem letu 1912/13 vpisal v prvi razred slovenske paralelke na goriški gimnaziji, ki se je že naslednje šolsko leto spremenila v prvo samostojno državno slovensko gimnazijo. Le tri leta je bil dijak v Gorici, ko je moral šolanje zaradi vojne prekiniti. Nekaj časa je bil trgovski vajenec in pastir, potem pa je šolanje nadaljeval na škofijski gimnaziji v Šentvidu pri Ljubljani. Maturiral je leta 1921 v Ljubljani. Med srednješolskimi učitelji, ki so nanj vplivali, se iz goriških let spominja profesorja Roberta Kende, ki je pomembno vplival na goriško dijaško mladino v jugoslovanskem duhu (prim.: 30 let goriške gimnazije, Nova Gorica 1977, 17), iz ljubljanskih let pa je ohranil najlepši spomin na slavista dr. Antona Breznika. Še kot dijak je vodil po končani prvi svetovni vojni po bovških gorah dr. Henrika Tumo.

Po maturi se je odločil za študij bogoslovja in prvi letnik (1921/22) opravil v Gorici. Potem je študij nadaljeval v Innsbrucku, ki se je tedaj ponašal z eno najboljših teoloških fakultet v Evropi, in ga končal leta 1927 z doktoratom iz zgodovine sv. pisma (zgodovinskost Danielovih knjig), ki pa ni bil objavljen. Kasneje se je še izpopolnjeval na univerzah v Louvainu in Rimu. Po končanem študiju ga je pot pripeljala v Gorico, kjer je bil med leti 1927 in 1935 najprej prefekt, nato pa še podravnatelj na nadškofijski gimnaziji (malem semenišču). Leta 1935 je prišel za podravnatelja in profesorja v goriško (veliko) semenišče, predaval je patristiko. Od leta 1939 do decembra leta 1945 pa je bil na tem zavodu le še profesor, ko je potem moral svoje delo zaradi pritiska škofov A. Santina, C. Margottija in Vatikana opustiti. Predpostavljeni so dr. Juvančiču zamerili njegovo javno izjavo v korist nove Jugoslavije. Prav za prav je bila taka odločitev predpostavljenih zaključek dolgotrajnega procesa, ki je dobival oblike spora že med vojno, ko se je Juvančič odločal za »pasivno rezistenco« do okupatorja in odklanjal vsako obliko belogardizma in domobranstva (144, 170). Že kmalu po osvoboditvi je zbiral gradivo za diplomatsko borbo na mirovnih konferencah in tudi zato je mogel kot član jugoslovanske delegacije sodelovati na pariški mirovni konferenci (junij — september 1946). Po krajšem bivanju v rodnem Bovcu je 31. decembra 1946 zapustil Gorico in se naselil v Ljubljani, kjer je zlasti po priključitvi »občutil vso usodo izgnanca — begunca.« Deloval je najprej pri Znanstvenem inštitutu vlade LRS, ko pa se je ta februarja 1948 razformiral v Muzej narodne osvoboditve LRS in Inštitut za narodnostna vprašanja, je postal pri prvem arhivar vse do leta 1957. Poslej je do upokojitve (1972) deloval na Inštitutu za narodnostna vprašanja, najprej kot vodja knjižnice in arhiva (do 1961), nato pa kot znanstveni sodelavec na »zahodnem« oddelku.

Življenje in delo dr. Iva Juvančiča ima dva sestavna dela, ki ju razmejuje leto 1947. Do tega leta je namreč — po mladostnih letih študija — živel v Gorici in deloval na vzgojnem področju, po letu 1946 pa se je v Ljubljani začel posvečati izključno arhivskemu delu in znanstvenemu raziskovanju. Svoja goriška leta pričenja ves pod vplivom evropskega mladinskega katoliškega gibanja, ki je imelo velik odmev tudi v Nemčiji in Avstriji (organizacija Quickborn), ter je imel osebne stike z enim od voditeljev tega gibanja Romanom Guardinijem. Gorica, v katero je prišel na svoje prvo delovno mesto, je doživljala fašizem in

* Številke v oklepaju predstavljajo odgovarjajoče enote v Juvančičevi bibliografiji, ki sledi temu članku.

cerkev je postajala tista ustanova, kjer je še bilo mogoče izpovedovati svojo narodno pripadnost. Juvančič je to dobro vedel in tako se je moral soočati z oblastjo, ki je nadzorovala njegove slovenske pridige pri sv. Ignaciju v Gorici. Druga oblika njegovega narodnoohranitvenega dela pa je bila osredotočena na nadškofijsko gimnazijo (malo semenišče), kjer je italijanske gojence učil slovenščine, slovenske pa je navduševal za slovensko književnost in jezik. »Dosegel ni le ugled med mladim rodom, ki mu je skušal zlasti v goriški nadškofijski gimnaziji

Bovec s pogledom na Kaninsko pogorje

Bovec, wiew of the Kanin Mountains

ohraniti občutek narodnostne pripadnosti, marveč tudi povsod tam, kjer je mogel togostim svojega vsakdana vpletati misli o vztrajanju, kar je bilo za čas med vojnama poglavitno obrambno geslo« (Jadranski koledar 1979, 56—7). Od tod je prihajal njegov vpliv na goriške dijake, na primer na mladega pesnika Stanka Vuka (Zemlja na zahodu, Koper 1959, 9) in druge. Vpliv je bil tolikšen, da bi mogel zrasti tudi v gibanje. Dr. Juvančič je posegel tudi v narodnoosvobodilni boj predvsem s študijo »Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje« (8), kjer je skušal z biblijskimi primeri razložiti razmere, ki so jih ustvarjali vojna, narodnoosvobodilni boj in tabor okupatorjevih sodelavcev. Njegovo vedenje je bilo tedaj (pomlad 1943) sumljivo ne le protislovensko in belogardistično usmerjeni duhovščini, marveč tudi italijanski policiji.

V Ljubljani je z letom 1947 pričel delovati kot arhivar zaradi poznavanja italijanskega jezika — predvsem na arhivskem gradivu italijanske vojske. Ta oblika dela ga je nato samoposebi pripeljala k pisanju zgodovinskih člankov in razprav, zlasti od leta 1949 dalje, ko mu je urejanje arhiva odkrilo prenekateri važen dokument, zlasti za zgodovino NOB na Primorskem. Po arhivih je seveda tudi

ustvarjal podobo medvojnih razmer na Primorskem, kar se je strnilo v prvi daljši objavljeni prikaz NOB v Beneški Sloveniji (16). Sledila je krajša zgodovina primorskega NOB (29), tej pa naslednje leto prvi daljši temeljni pregled (55, 56), ki so ga šele odkritja in objave arhivskega gradiva zadnjih let (predvsem dela T. Ferenca) v podrobnostih znatno dopolnila. Pregled primorskih razmer je kasneje še v strnjeni obliki objavil (71, 108, 165), in tudi pregled NOB v Beneški Sloveniji (67, 140). V petdesetih letih je tako nastalo več desetin člankov (izhajali so v Primorskem dnevniku, Ljudskem tedniku, Ljudski pravici, Slovenskem poročevalcu, Tovarišu, Slovenskem Jadranu, Borcu itd.), ki so obravnavali nekatere pomembne dogodke na Primorskem. Med objavami so nekatere daljše, kot je pregled italijanskih sil proti partizanskim enotam na Primorskem (60), razprava o nastanku Soškega odreda (61) in razprava o političnem ozadju drugega tržaškega procesa (73). Táko formalno in vsebinsko obliko zgodovinopisja je Juvančič gojil tudi še kasneje, vendar je to dobivalo zlasti z letom 1958 (novo delovno mesto v Inštitutu za narodnostna vprašanja) nove oblike in vsebinske premike.

Dr. Juvančič se je lotil intenzivnejšega dela na proučevanju Primorske pod fašizmom (kot izvedenec za to problematiko je tudi sodeloval v jugoslovanski delegaciji na pariški mirovni konferenci) in italijanskega fašizma samega (69, 77, 129). Pričel pa je segati tudi v zgodovino 19. stoletja in njegova študija o pojavu italijanskega iredentizma (75) je prva take vrste pri Slovencih. Svoje poglede je razlagal tudi v ocenah del italijanskih avtorjev (72, 81) za čas italijanskega preporoda, v šestdesetih letih pa tudi intenzivneje objavljal daljše ocene italijanskih historiografskih dosežkov za obdobje fašizma in nemških za čas po prvi svetovni vojni. Temu se je sicer posvečal že v petdesetih letih (20, 53, 64). Delo na Inštitutu za narodnostna vprašanja mu je narekovalo nova tematska področja, vendar je tudi v tem času objavil nekaj temeljnih prispevkov o NOB ne le na Primorskem, marveč tudi v tako imenovani Ljubljanski pokrajini (82, 117, 121). V rokopisu sta ostali njegovi študiji o stališču KPI do slovenskega narodnega vprašanja med obema vojnama (89), prav tako o Južni Tirolski med leti 1945—1969 (132), vendar je s tega področja objavil primerjalno študijo o južnih Tirolcih (ob primorskih Slovencih) v odnosu do Italije (119). Neobjavljen je tudi njegov referat o italijanskem katoliškem gibanju v Furlaniji — Julijski krajini (1898—1943) in vrsta manjših študij, ki jih je pripravil ob znanem procesu proti beneškemu bataljonu.

Če bi hoteli na kratko označiti Juvančičevo delo v šestdesetih in sedemdesetih letih, potem bi morali kot poglavitne dosežke pokazati predvsem na vrsto daljših ocen, ki so se mestoma razrasle že v posebne razprave, potem na serijo esejističnih prispevkov in končno na razprave o primorski duhovščini pod fašizmom. Ocene obširno govore predvsem o delih italijanskih avtorjev (83, 85, 86, 90, 91, 97, 99, 102, 103, 134, 136, 138), pa tudi nemških (152, 153, 147, 167) in domačih (76, 78, 79, 80, 84, 96, 100, 101, 113, 120, 130, 133, 161). Posebno pozornost pa so vzbudili Juvančičevi esejistični prispevki, v katerih se je posvečal prvi svetovni vojni (104, 105, 112, 132), zlasti soški fronti (92, 98, 114, 115, 128, 154, 156, 157, 159, 172). Nekaj študij je posvetil tudi jugoslovansko-italijanskim odnosom med obema vojnama in tik pred drugo vojno (94, 95, 107, 111, 122, 125, 135, 164), govoril je o Furlanih in njihovih stikih s Slovenci (123, 124, 131), obudil spomine na vedenje »goriške sredine« med NOB (144, 170) ter še napisal vrsto različnih razprav, med njimi tudi obravnavo literarnega dela B. Pahorja (101). Njegovi članki in razprave o primorski duhovščini temelje na osebnih spominih in seveda zgodovinskih virih; posebej je pisal o duhovnikih v Beneški Sloveniji

(146, 171). Poleg objavljenih drobcev (142, 143) so daljše študije, ki jih je objavil Goriški letnik (163, 166, 170, 173) ter revija Znamenje (169). V teh poslednjih je obdelal podobo goriškega nadškofa Sedeja in tržaškega škofa Fogarja. Posebej se je posvetil nadškofu Margottiju in njegovemu odnosu do fašizma ter do narodnoosvobodilnega boja. Izredno dragoceni so tudi Juvančičevi prispevki o primorskem antifašističnem odporu v tridesetih letih (95, 148, 162, 164) in več prispevkov o zgodovini Primorske v 19. in 20. stoletju, zlasti za čas od prve svetovne vojne do NOB (160, 174, 175). Vsa ta dela so za Juvančiča tipična, tipična za njegov metodološki pristop (filozofija življenja — filozofija zgodovine), ki temelji na enciklopedičnem poznavanju dogodkov sodobnosti in preteklosti (»Pišem pač o preteklem, ker sedanjosti ni, je komaj sekunda ... Ali ne kot zgodovinar. Skušam biti živ človek v živi 'sedanjosti' in tako govorim, pišem ... Vsaj poskušam človeku od danes povedati, da je včeraj bolj pregleden ...«; pismo M. Breclju z dne 23. 4. 1979), na nenehnem spremljanju znanstvenih del in publicistike, na temeljitem poznavanju arhivskega gradiva in končno na življenjskih izkušnjah, ki jim želi dati vselej zelo odločilno mesto, ko ugotavlja, dokazuje in ocenjuje posameznike, družbo in obdobja.

Preko trideset in več let intenzivnega raziskovalnega dela je služilo za podlago Juvančičevim objavam, a k temu moremo gotovo še dodati šestdeset in več let zavestnih življenjskih izkušenj in spoznanj. Bogatega znanja in spoznavanja pa ni posredoval le v objavah, neumorno ga posreduje tudi v pogovorih z vsemi, ki se k njemu zatekajo po nasvet, oceno ali informacijo. Osemdesetletni Bovčan dr. Ivo Juvančič stoji krepko sredi dogajanj današnjega življenja, med knjigami in vsakdanjostjo, med spomini na preteklost in med pogledom v prihodnost. Njegov delež v slovenski historiografiji — če naj poudarimo le to vsekakor najvažnejšo plat njegovih snovanj — je pomemben, če pa ta njegov delež zožimo na Primorsko, potem postane svojstven in izjemen.

DR. IVO JUVANČIČ
(Riassunto)

Il numero del »Goriški letnik« è — come Juvančičev zbornik (miscellanea in onore a Juvančič) — dedicato all'ottantesimo compleanno dello storiografo dott. Ivo Juvančič, nato a Bovec (Plezzo) il 6 dicembre 1899. Teologo per gli studi di fondo (laureato in teologia all'Università di Innsbruck), egli svolse la sua attività a Gorizia fino a tutto 1946, ultimamente come professore in quel seminario. Trasferitosi a Ljubljana entrò nello Znanstveni inštitut viade LRS (istituto scientifico del governo della Reppublica Popolare di Slovenia) e fu in seguito collaboratore scientifico dell'Inštitut za narodnostna vprašanja (istituto per i problemi delle nazionalità). A Ljubljana ebbe inizio la sua intensa attività di storico, dedicata in primo luogo alla lotta di liberazione, specie nel Litorale. Numerosi in suoi articoli, studi, critiche da cui emerge la sua eccellente conoscenza dei materiali d'archivio. Come già nel passato, dedica tuttora molto del suo tempo ai problemi dell'irredentismo e del fascismo in Italia e ai problemi che segnano una svolta nei periodi della storia del secolo. Il presente »Juvančičev zbornik« è indubbiamente un meritato riconoscimento della sua opera di storiografo.

Marijan Brecelj

BIBLIOGRAFIJA dr. IVA JUVANČIČA

Pričujoča bibliografija skuša zajeti petdesetletno delo prof. dr. Iva Juvančiča. Bila je več kot potrebna za kar moč točen in popoln pregled nad njegovim publicističnim delom. Po drugi strani pa jo je narekoval tudi čut zahvale za vse tisto Juvančičevo skrito in tiho, a neumorno in težaško vsakdanje delo med prahom porumenelih papirjev, pa naj so bili to dokumenti ali staro tiskano gradivo, ki ga je opravljal polna tri desetletja.

Čeprav bibliografija ni do zadnje pičice popolna, pa daje vendarle dovolj verno sliko o zagnanosti avtorja, ki je šele v drugem delu svojega življenja, po Dantejevem »nel mezzo del cammin di nostra vita«, imel možnost, da se je posvetil zgodovinskim raziskavam in predvsem tistim, ki obravnavajo življenje in nehanje našega domačega človeka na primorski zemlji.

Pri popisovanju gradiva sem se seveda poslužil najprej slovenskih bibliografskih virov, se pravi Slovenske bibliografije ter Škerlove in drugih nadaljevalcev Bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev od leta 1945 dalje (iz te so večkrat tudi posnete opombe k enotam), za obdobje pred zadnjo vojno pa je seveda priskočil na pomoč slavljenec sam z razkrivanjem psevdonimov in objav ter tudi nekaj napisanih, a ne objavljenih del.

Zaradi pomanjkljivih podatkov pa sem bil prisiljen izpustiti nekatere enote, tako npr. članek o sv. Cirilu in Metodu v Novem listu leta 1929, skico in pripombo k meji na Sabotinu v Slovenskem poročevalcu v septembru 1947 in še kaj.

Zahvaljujem se Mari Mervičevi in Branku Marušiču, ki sta mi dala na vpogled svoje bibliografsko gradivo o Juvančiču; to me je tu in tam opozorilo na kakšno enoto.

Ureditev je preprosta, kronološka. V okviru posameznih let pa si enote sledijo v abecednem redu naslovov. Opombe v drobnejšem tisku stoje le tam, kjer bi bilo iz naslova teže dognati vsebino.

1930

Dekletu v spominsko knjigo. — Družina II/1930 št. 3 str. 82. 1
Pesem. — Podpis: Janž Mihajlov.

Zapiski s poti. — Družina II/1930 št. 7 str. 215—8; št. 8 str. 248—51; št. 9 str. 276—8; št. 10 str. 318—9. 2
Potopis. Podpis: J. Mihajlov.

Homilija. (V. povelikonočna nedelja.) — Verbum Dei. 1. snopič. V Gorici 1930 str. 18—20. 3

Mlado življenje. — Družina II/1930 št. 6 str. 182—3. 4

Važno vprašanje. (II. adventna nedelja.) — Verbum Dei (cerkveno leto 1930—31), 1. sn. str. 6—9. 5

1937

Avktoriteta in svoboda. — 1937., 18 tipk. str. 6
Razprava oddana reviji Čas, a neobjavljena.

1939

Na križ razpeti. — Malajda (Trst 1939). 7
Pesem.

1943

Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje, I. del, 31 str., II. del, 26 str. 8
Tipkopis. Vsaka stran obsega pol tipkane strani. Razmnoženo v več izvodih. Prim. Goriški letnik 3 (str. 161—4).

1946

Čez hribe. — Trinkov zbornik, Gorica 1946 str. 75—78. 9
Razmišljanje o majhnosti slovenske zemlje, o njeni lepoti, o Vrbi, Vrsnem in Trčmunu, Trinkovi domovini.

1949

Borba na Nanosu. — Borec I/1949 št. 1 str. 25—27. 10
Podpis: I. J. — O boju partizanov proti Italijanom v aprilu 1942.

Odnosi med našimi vasmi v preteklosti. [S sliko.] — Ljudski tednik IV/1949 št. 189(29. X.) str. 9. 11

Narodni heroj Darko Marušič Blaž. [S sliko.] — Ljudska pravica X/1949 št. 301(21. XII.) str. 2—3. 12
Podpisana avtorja: J. J. [= Janko Jarc] in I. J. [= Ivo Juvančič].

Narodni heroj Darko Marušič-Blaž. Narodni heroj Darko Marušič-Blaž bo ostal v naših srcih za vedno najbolj svetel primer srčne primorske mladine. [S sliko.] — Primorski dnevnik V/1949 št. 300 str. 4. 13
Ponatis članka iz Ljudske pravice, glej zgoraj.

1950

Borba na Golobarju. Zgodovinski zapisek iz junaške borbe našega ljudstva za osvoboditev iz italijanskega jarma. [S sliko.] — Ljudski tednik V/1950 št. 211(29. IV.) str. 8—9. 14

Dokumenti o narodnoosvobodilni borbi na Primorskem v letu 1942. — Izpiski iz Arhiva Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani. — Ljudski tednik V/1950 št. 231(15. IX.) str. 8—9; št. 232(22. IX.) str. 8; št. 233(29. IX.) str. 8. 15
Podpis: Dr. Juvančič.

Narodnoosvobodilna vojna. — V knjigi: Beneška Slovenija, Gorica 1950, str. 69—101. 16
Anonimno.

Obletnice Osvobodilne Fronte v Primorju in Trstu. — [S sliko.] — Slovenski poročevalec XI/1950 št. 101(27. IV.) str. 4. 17
Podpis: I. J.

Obletnice Osvobodilne fronte v Primorju in Trstu. — Primorski dnevnik VI/1950 št. 90(30. IV.) str. 4. 18
Ponatis gornje enote.

1951

Dokument o izdaji. Franček Saje: »Belogardizem«. [S sliko.] — Ljudska pravica XII/1951 št. 176(15. XII.) str. 3. 19
Prikaz.

Glose k »Zgodovini Julijske Benečije« oziroma k Livio Grassijevi »Storia della Venezia Giulia«, ki izhaja v zvezkih kot dodatek mesečnika »Il Mese«. — Primorski dnevnik VI/1951 št. 143(19. VI.) str. 3; št. 144(20. VI.) str. 3; št. 145(21. VI.) str. 3. 20
Anonimno.

Kaj pravijo italijanska poročila o noči od 8. na 9. april 1941 v Cerknem ali ... Italijanska vojska beži pred ... Črne srajce so prve stisnile rep med noge, za njimi so jo pa ucvrli ostali pred nevarno jugoslovansko mejo. Večina »hrabrih« soldatov je pustila na begu tudi svoje orožje. — (1.) — Primorski dnevnik VI/1951 št. 169(19. VII.) str. 3; št. 170(20. VII.) str. 3 (z naslovom: 21
Kaj se je zgodilo v Cerknem v noči med 8. in 9. aprilom. Zakaj je italijanska vojska usodno noč bezala iz Cerknega. Uradna ugotovitev je takale: Zaradi ene jugoslovanske patrulje, ki se je prikazala od daleč in zaradi mine, ki jo je sprožila begajoča žival. (2).

Kako so znali partizani napadati in Italijani bežati. Primorski partizani v luči in sodbi italijanskih poročil. — Primorski dnevnik VI/1951 št. 168(18. VII.) str. 3. 22
Podpis: Dr. I. J.

»Mai una indicazione«. Dokumenti o narodnoosvobodilni borbi na Primorskem v letu 1942. — Ljudski tednik V/1951 št. 248(20. I.) str. [5].

Pohod prvega primorskega bataljona. Kdaj in kako je padel njegov komandant, Stane Kovač-Smeli. — Primorski dnevnik VI/1951 št. 99(1787) (27. IV.) str. 4. 24

Prve čete na Primorskem. — Borec III/1951 št. 7 str. 225—227, št. 9 str. 269—270. 25

Uradni dokumenti o ropih italijanske vojske. Zmeda v italijanskem glavnem štabu ob napadu na Jugoslavijo. — Italijanska vojska krade in ropa na takratnem italijanskem državnem ozemlju. — Primorski dnevnik VI/1951 št. 244(16. X.) str. 3; št. 245(17. X.) str. 3. 26

Začetki in posebnosti osvobodilnega boja na Primorskem. — Ljudska pravica XII/1951 št. 163 (15. IX.) str. 4. 27
Napisano kot uvod za »Spomenico o Slovenskem Primorju«.

Začetki in posebnosti osvobodilnega boja na Primorskem. — Primorski dnevnik VI/1951 št. 234(1922) str. 3; 235(1923) str. 3; 236(1924) str. 3; 237(1925) str. 7; 238(1926) str. 3. 28
Ni isti tekst kot v Ljudski pravici.

1952

Borba Slovenskega Primorja za svobodo. — V knjigi: Slovensko Primorje v luči turizma, Ljubljana 1952 str. 199—205. 29

Kako je bil Hinko Smrekar aretiran in umorjen. [S slikami.] — Ljudska pravica XIII/1952 št. 40(4. X.) str. 8. 30

Kako je rastel uporni duh v revnih vaseh Beneške Slovenije. — Primorski dnevnik VIII/1952 št. 265(2261) (2. XI.) str. 3. 31

Kako so se fašisti bahali z vojnimi »podvigi« in zločini. (Ob 10-letnici smrti tov. Črta, komisarja prve čete tolminskega bataljona.) — Primorski dnevnik VIII/1952 št. 310(2306) (25. XII.) str. 4+6. 32
Članek govori o partizanu Jerneju Bastaljanovu-Črtu, ki je padel v bojih v Baški grapi 26. novembra 1942.

Marko Redelonghi. — Jadranski koledar 1952 str. 107—108. 33
Podpis: I. Juvančič.

Orehovška grapa 24. dec. 1942. — Primorski dnevnik VIII/1952 št. 309(2305) (24. XII.) str. 3. 34

Partizanski boji v Slovenskem Primorju. Od Nanosa do III. sovražne ofenzive. — Slovenski Jadran I/1952 št. 37(12. IX.) str. 6. 35

Priznanje fašističnega dokumenta o ozopovcih in o partizanih ter garibaldincih. — Primorski dnevnik VIII/1952 št. 24(2020) (27. I.) str. 3. 36

Rimske sence nad Istro. — Tovariš VIII/1952 št. 15 str. 238. 37
Podpis: J. J.

Uporni Trst. — Slovenski Jadran I/1952 št. 20(16. V.) str. 9. 38

Vatikanska politika italianizacije Slovencev na Primorskem. — Ljudska pravica XIII/1952 št. 27(5. VII.) str. 2. 39

1953

Aretacija in smrt profesorja Šeška. — Tovariš IX/1953 št. 40 str. 1138. 40

»Beneški Slovenci so podali roke Bricem in Tolmincem.« (Ob desetletnici bojev brigad goriške divizije septembra in oktobra 1943.) [S sliko.] — Ljudska pravica—Borba XIV/1953 št. 194(2. VIII.) str. 6. 41
O goriški fronti 1943.

Če so oni — nismo mi pozabili. Ob desetletnici italijanske kapitulacije. [S slikami.] — Borec V/1953 št. 9/10 str. 283—285. 42

Italijanska »zvestoba« in strah. Odlomek iz razprave za Vojno zgodovinski glasnik.) — Borec V/1953 št. 12 str. 367—369. 43
O italijanskih enotah na Primorskem pred kapitulacijo Italije.

Kaj dela arhiv NOB v muzeju NO. (Odgovor tov. F. B. v št. 3 »Naših razgledov«. — Naši razgledi V/1953 št. 5(14. III.) str. 21. 44
Odgovor na članek Franceta Bratkoviča.

Kako je padla prva partizanka v Slovenskem Primorju. Dodatno gradivo k spomenici »Centro Studi Adriatici« — Italijanska hajka na Banjško planoto 12. XI. 1942. — Primorski dnevnik IX/1953 št. 53(3. III.) str. 3. Z zemljevidom. 45
Podpis: I. J.

Kako so se mi razodele gore. Različni so načini, ki v nas vzbudijo ljubezen do hribov. — Primorski dnevnik IX/1953, št. 196(19. VIII.) str. 3. 46

Med Stolom in Matajurjem. (Ob desetletnici bojev 18. brigade, Soško-Bazoviške.) — Primorski dnevnik IX/1953 št. 197(2507) (20. VIII.) str. 3. 47

Nastanek primorskih brigad. [S slikami.] — Bovec V/1953 št. 8 str. 227—230. 48
Vojaške enote na Primorskem po kapitulaciji Italije.

Naše prve partizanske čete. Iz slavnih dni osvobodilne borbe na Primorskem. — Primorski dnevnik IX/1953 št. 170(2480) 18. VII.) str. 3 — 171(2481) (19. VII.) str. 3. 49

Nekaj o nastanku in razvoju krščanskih praznovanj. — Socialistična misel I/1953 št. 6 str. 369—373. 50
Podpis: Janž.

Ob desetletnici primorskih brigad. — Tovariš IX/1953 št. 34 str. 939—942. 51
Podpis: Ivo Lovrin.

Ovčji kožuh rimske volkulje. [S slikami.] — Slovenski Jadran II/1953 št. 44(30. X.) str. 6. 52
Polemičen članek glede na zahteve Italije po ponovni priključitvi Julijske Krajine ali vsaj Trsta k Italiji. Spodbijanje znanih trditev o dvatisočletni kulturi rimskih naseljencev, itd.

Primer italijanske šovinistične publicistike. F. Gigliotti: Gorizia cimitero senza croci. — Naši razgledi II/1953 št. 3(14. II.) str. 8—9. 53
Protislovne obdelave raznih dogodkov na Primorskem v italijanski publicistiki.

Resnica v oči bôde. — Borec V/1953 št. 2 str. 60—1. 54

Moč partizanskega gibanja na Primorskem poleti 1942 iz akta notranjega ministra v Rimu.

Slovenačko Primorje u oslobodilačkom ratu. — V knjigi: Istra i Slovensko Primorje, Beograd 1953 str. 387—549. 55

Slovensko Primorje v osvobodilnem boju. — V knjigi: Slovensko Primorje in Istra: boj za svobodo skozi stoletja, Beograd 1953, str. 341—481. 56

Poglavja: Začetki osvobodilnega boja. Slovensko Primorje med tretjo sovražno ofenzivo. Razdobje prvih odredov in brigad. Prvi pohod v Beneško Slovenijo. Doba prve svobode — razsulo fašistične Italije. VI. nemška ofenziva 1943. Boji konec 1943 — ustanovitev IX. korpusa. Ljudska oblast in njen razvoj. Napadi in protinapadi. Sovražnik veča pritisk. — Boji konec 1944. Italijanske enote IX. korpusa. Primorski borci v prekomorskih brigadah in drugod. Pred poslednjo sovražno ofenzivo na IX. korpus. Stanje IX. korpusa. Zadnja velika nemška ofenziva. — Naš udarec na Trst in Gorico. Brkini, Pivka in Slovenska Istra v bojih 1943—1945. Trst v osvobodilnem boju. Primorsko ljudstvo na naprednih pozicijah.

[Tisočtristo] 1300 let narodnostne meje na zahodu in 100 let italijanskega ekspanzionizma. — Ljudska pravica—Borba XIV/1953 št. 224(6. IX.) str. 3. 57

[Trideset] 30 Italijanov in puškomitraljez na enega partizana. — Ljudska pravica—Borba XIV/1953 št. 224(6. IX.) str. 4. 58

O bitki na Nanosu.

1954

Fašistična hajka v Raški dolini od 19. do 22. avgusta 1942. (Po italijanskem dokumentu.) — Slovenski Jadran III/1954 št. 46(5. XI.) str. 7. 59

Podpis: I. J.

Italijanske snage u borbi protiv NOV i POS u Slovenskom Primorju. Od početka ustanka do jula 1943. godine. — Vojno istorijski glasnik (Beograd) V/1954 br. 3 str. 47—51. 60

Kako je nastal Soški odred. [S slikami.] — Kronika II/1954 št. 2 str. 89—94. 61

Na Tolminskem je zagorelo ... (1941—1945). [S slikami.] — Tovariš X/1954 št. 48 priloga Rast in lepote naše domovine. 62

1955

Krivec iz afere »Montesi« — med NOB fašistični general v Slov. Primorju. — Borec VII/1955 št. 7/8 str. 282. 63

O Saveriu Politu, rimskem kvestorju 1955, ki je bil v Slovenskem Primorju leta 1942 kot generalni inšpektor policije.

Osvobodilno gibanje v Italiji. (Il Movimento di Liberazione in Italia. Izhaja kot dvomesečnik od leta 1949 izdaja »Istituto Nazionale per la storia del movimento di liberazione in Italia« v Milanu.) — Naši razgledi IV/1955 št. 9 (14. V.) str. 214 — 10(28. V.) str. 236—237. 64

1956

Muzej narodne osvoboditve LR Slovenije v Ljubljani, Muzej narodne osvoboditve 1956. 48 str. Ilustr. 65

Avtor na tisku ni označen. Kratek splošni pregled narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji.

1957

Pregled primorske NOB 1941—1943. 66

Rokopis nastal med leti 1953 in 1957. Hrani arhiv IZDG.

1958

Beneška Slovenija. — V delu: Vojna enciklopedija, 1. zv., Beograd 1958 str. 596. 67

Podpis: I. Jč.

Bilo je pred 15. leti ... — Matajur IX/1958 št. 21(16.—31. XII.) str. 4. Ilustr. 68

Kratek prikaz položaja v Nadiški dolini po kapitulaciji Italije in boj Beneškega bataljona z Nemci med nemško oktobrsko ofenzivo.

Od italijanskega nacionalizma do fašizma. — Naša sodobnost VI/1955 št. 7 str. 665—672, št. 8/9 str. 862—864. 69

Pred 25 leti je prišel Hitler na oblast. (Ob knjigi K. D. Bracher, Die Auflösung der Weimarer Republik 1957.) — Naši razgledi VII/1958 št. 13(5. VII.) str. 313—314. 70

Slovensko Primorje v NOB 1941—45. — V knjigi: »Rasti, rasti, grenki oreh«, [Kopriva] 1958, str. 10—26. 71

Zgoščen prikaz narodnoosvobodilnega boja v Slovenskem Primorju.

Talijanski Risorgimento i odnosi s Jugoslavenima. (Razmišljanja o talijanskim publikacijama: Wolf Giusti, »Cesare Balbo e i problemi del mondo slavo«, Istituto di filologia slava, No 4, Trieste 1947. Angelo Tamborra, »Cavour e i Balcani«, Torino, 1958. Istituto per la storia del Risorgimento italiano — Comitato di Trieste e Gorizia, »Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico, Udine 1958. (studije — predavanja na sastanku historičara u Trstu 28. do 30. travnja 1956). — Jadranski zbornik III, Rijeka—Pula 1958, str. 445—451. 72

1960

Drugi tršćanski proces i njegova politička pozadina godine 1940—1941. Sa slovenskog preveo Antun Čekada. — Jadranski zbornik IV/1959—1960, Rijeka—Pula 1960 str. 239—299. 73

Italijanski povzetek: Il secondo processo di Trieste, na strani 229.

Neuspelo opravičevanje Badoglia, Roatte in drugih. Pripombe k publikaciji: Emilio Faldella »L'Italia nella seconda guerra mondiale«. — Primorski dnevnik XVI/1960 štč 89(13. IV.) str. 3. 74

Podpis: I. J. Pisec na temelju italijanskih dokumentov zavrača prikaz Faldelle o italijanskih pripravah za napad na Jugoslavijo 1940.

Pojav italijanskega iredentizma in vprašanja asimilacije. — Razprave in gradivo 1960 št. 1 str. 135—149. 75
Angleški povzetek: Italian Irredentism and the Problem of Assimilation.

Zemlja na zahodu. — Naša sodobnost VIII/1960 št. 7 str. 647—651. 76
O izbranem delu Stanka Vuka, ki je pri založbi Lipa v Kopru izšlo pod zgornjim naslovom.

1961

Predavanja, intervjuji o antifašizmu in še kaj. (Italijanska problematika 1918—1947). — Naši razgledi X/1961 št. 14(22. VII.) str. 332, št. 15(5. VIII.) str. 363. 77
O knjigi Lezioni sull'antifascismo, Bari 1960.

Dr. Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. — Borec XIII/1961 št. 9 str. 493—494. 78
Podpis: I. J. Prikaz knjige.

Živa zgodovina. Ob knjigi dr. Janka Jerija, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. (Cankarjeva založba, Ljubljana 1961.). — Delo III/1961 št. 90 (2. IV.) str. 6—7. 79
Ocena.

1962

Čermelj: Ob tržaškem procesu 1941. — Naši razgledi XI/1962 št. 22(24. XI.) str. 425. 80
Prikaz.

Gorizia nel Risorgimento (4. suplement k reviji »Studi Goriziani«, Gorica 1961). — Zgodovinski časopis XVI/1962 str. 265—269. 81
Ocena.

Italijanski okupator v Ljubljani 1941—1943. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja III/1962 št. 1 str. 63—143. 82
Summary: The Italian Occupier in Ljubljana (1941—1943).

Slovensko Primorje med NOB v italijanski publikaciji. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja III/1962 št. 1. str. 299—304. 83
O knjigi: Elio Apih, Dal regime alla resistenza. Venezia Giulia 1922—1943, Udine 1960.

1963

F. Zwitter: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova, SM, Lj. 1961. — Naši razgledi XII/1963 št. 11(8. VI.) str. 217. 84
Prikaz.

Trst po prvi svetovni vojni v italijanski publicistiki. — Razprave in gradivo 1963, št. 3 str. 95—109. 85
Prikaz knjig: Claudio Silvestri, Dalla redenzione al fascismo. Trieste 1918—1922. Udine 1959. — Elio Apih, Avvento al fascismo a Trieste. Udine 1958.
Summary: Trieste after World War I in Italian Periodicals (str. 108—109).

Trst pod nacistično okupacijo v Fogarjevem delu. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja IV/1963 [izšlo 1965] št. 1—2 str. 193—205. 86
O knjigi: Galliano Fogar, Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine 1961.

V vstaji skovane primorske brigade. [S slikami.] — Primorske novice I/1963 št. 19(6. IX.) str. 5. Ilustr. 87
Kronika pomembnejših dogodkov in vodilnih kadrov od kapitulacije Italije do konca 1943.

1964

Dr. Lavo Čermelj. Petinsedemdesetletnik. — Naši razgledi XIII/1964 št. 22(21. XI.) str. 433. 88

Stališče KPI do slovenskega narodnega vprašanja v razdobju med obema vojnama. — 1964. 205 str. Tipkopis. 89
Raziskovalna naloga.

1965

Il Comunismo italiano nella seconda guerra mondiale. Dokumenti. Uvod napisal Giorgio Amendola. Rim 1963. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja V/1965 št. 1/2 str. 289—291. 90
Podpis: J. I.

Ennio Maserati, »L'occupazione jugoslava di Trieste«, maj — junij 1945. Del Bianco, Udine 1963. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja V/1965 št. 1/2 str. 291—293. 91
Prikaz.

Erwin Rommel ob oktobrskem prodoru 1917. leta na Tolminskem in v Beneški Sloveniji. — Primorski dnevnik XXI/1965 št. 167(16. VII.) str. 3, št. 168(17. VII.) str. 3, št. 170(20. VII.) str. 3, št. 171(21. VII.) str. 3. 92

Marko Redelonghi. [S sliko.] — TV 15 III/1965 št. 12(23. III.) str. 7. 93

Pred petindvajsetimi leti. Poskus fašistične Italije, da napade Jugoslavijo 1940. — Primorski dnevnik XXI/1965 št. 159(7. VII.) str. 4; št. 160(8. VII.) str. 6; št. 161(9. VII.) str. 4. 94

Priprave drugega tržaškega procesa v luči njegovega političnega ozadja. — Primorski dnevnik XXI/1965 št. 116(18. V.) str. 3, št. 117(19. V.) str. 3. 95
Članek ima v svojem prvem nadaljevanju (št. 117) naslov: Priprave na drugi tržaški proces. Obsodbe in odmevi.
Ocena.

Tudi v gorah se je zgodovina prelamljala. (Ob 50-letnici vojne Italije proti Avstro-Ogrski.] — Primorski dnevnik XXI/1965 št. 168(17. VII.) str. 6; št. 169(18. VI.) str. 6; št.. 170 str. 6; št. 171 str. 4; št. 172 str. 6. 98

Zgodovina verstev. Donini, Oris zgodovine verstev, DZS 1965. — Naši razgledi XIV/1965 št. 21(6. XI.) str. 426. 99
Podpis: I. J. L. Ocena knjige.

1966

Anton Milič-Marko: Dvaindvajset tisoč kilometrov od Kragujevca do Kragujevca. Spomini II in III, »Borec« v Ljubljani 1965. — Borec XVII [prav. XVIII] 1966 št. 2 str. 180—184. 100

Prikaz.

Boris Pahor in Trst. Zgodovinske silnice v njegovih romanih. — Primorski dnevnik XXII/1966 št. 117(18. V.) str. 4; št. 118(19. V.) str. 6; št. 119(20. V.) str. 4; št. 120(21. V.) str. 6; št. 121(22. V.) str. 8; št. 122(24. V.) str. 6; št. 123 (26. V.) str. 6; št. 124(27. V.) str. 4; št. 125(28. V.) str. 6. 101

Ob knjigah Mesto v zalivu in Parnik trobi nji.

Giovanni Padoan: Abbiamo lottato insieme — skupaj smo se borili. Italijanski in slovenski partizani na vzhodni meji. Del Bianco Editore, Udine 1965, 386 str. — Borec XVII [prav. XVIII] 1966 št. 6/7 str. 591—596. 102

Podpis: I. J. Kritika dela in deloma polemika.

Giovanni Padoan (Vanni), Abbiamo lottato insieme. Partigiani italiani e sloveni al confine orientale. Del Bianco Editore, Udine 1965. — Goriška srečanja I/1966 št. str. 48—50. 103

Upoštevaj še odgovor Giovannija Padoana-Vannija v Goriških srečanjih II/1967 št. 5 str. 37—38.

Italijanska publicistika o Slovencih. (Nekaj pripomb k obdobju I. svetovne vojne.) — Borec XVII [prav. XVIII] 1966 št. 10 str. 804—807, št. 11 str. 898—906. 104

Italijanska publicistika o Slovencih. (Nekaj pripomb k obdobju prve svetovne vojne.) — Primorski dnevnik XXII/1966 št. 125(28. V.) str. 6; št. 126(29. V.) str. 10; št. 127(31. V.) str. 6; št. 128(1. VI.) str. 4; št. 129(2. VI.) str. 6; št. 130 (3. VI.) str. 4; št. 131(4. VI.) str. 6; št. 132(5. VI.) str. 10. 105

Obravnave. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI/1966 št. 1/2 str. 140—3. 106

Ob referatu Milice Kacin-Wohinz, Protifašistično gibanje v Julijski krajini. Razprava na znanstvenem posvetovanju o Osvobodilni fronti slovenskega naroda.

Pred štiridesetimi leti . . . (Izredni fašistični zakoni, diktatura, obkroževanje Jugoslavije . . .). — Primorski dnevnik XXII/1966 št. 286(14. XII.) str. 4; št. 287(15. XII.) str. 6; št. 288(16. XII.) str. 6; št. 289(18. XII.) str. 8; št. 290(20. XII.) str. 6. 107

Slovensko Primorje u NOR. — Vojna enciklopedija. 8 sv., Beograd 1966, str. 810—812. 108

Podpis: I. Jč.

Stanko Petelin: »Osvoboditev Slovenskega Primorja«. Nova Gorica 1965 — Izšlo kot: Knjižnica NOV in POS 32. — Borec XVII [prav. XVIII] 1966 št. 1 str. 83—85. 109

Ocena.

V spomin Rihardu Orlu. — Naši razgledi XV/1966 št. 10(28. V.) str. 209. 110

Nekrolog.

V Slovenskem Primorju 1941 ob napadu na Jugoslavijo. Po italijanskih arhivskih virih. — Borec XVII [prav. XVIII] /1966 št. 5 str. 448—453. 111

1967

Bosanci pod vodstvom Slovenca z Italijani proti Avstriji. Ob petdeseti obletnici Carzana (september 1917). — Primorski dnevnik XXIII/1967 št. 222(20. IX.) str. 3; št. 223(21. IX.) str. 3; št. 224(22. IX.) str. 3; št. 225(23. IX.) str. 3; št. 227(26. IX.) str. 4; št. 228(27. IX.) str. 3. 112

Črtomir Šinkovec: Uporni svet pod Snežnikom. (Kronika). Nova Gorica 1966. — Borec XVIII [prav. XIX] /1967 št. 2 str. 180—183. 113

Ocena.

[Dvanajsta] 12. soška bitka (Kobarid, 24. novembra 1917). — TV 15 1967 št. 45(14. XI.) — št. 51/52(26. XII.) str. 3. 114

[Dvanajsta] 12. soška bitka (Kobarid, 24. novembra 1917). — Primorski dnevnik XXIII/1967 št. 265(9. XI.) — št. 267(11. XI.); št. 269(14. XI.); št. 273(18. XI.). 115

Vsako nadaljevanje ima drugačen glavni naslov.

Goriški in tržaški Slovenci v dobi fašizma in protifašizma. Elio Apih: Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918—1943, Bari 1966. — Naši razgledi XVI/1967 št. 15 str. 409(12. VII.) str. 409. 116

Izpiski iz okupatorjevih dokumentov. — Ljubljana v ilegali, 1967 str. 102—138. 117

Italijansko katoliško gibanje v Furlaniji in Julijski krajini. Zgodovinski pregled 1898—1943. 118

Elaborat, neprioločen, a v strokovni literaturi že citiran (prim. Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—21, 1972, str. 405).

Južnotirolski Nemci ob primorskih Slovencih v odnosu do Italije. (Poskus komparativnega zgodovinskega pogleda na trikot nacionalnih in državnih odnosov). — Problemi V/1967 št. 57 str. 1199—1222, št. 58 str. 1360—1377, št. 59/60 str. 1592—1621. 119

Skozi plamene prve svetovne vojne. I. Matičič, zbirka »Dokazi«, zavod Borec, Ljubljana 1966. — Naši razgledi XVI/1967 št. 21(4. XI.) str. 600—601. 120

Ograditev Ljubljane z žično ograjo. [S slikami.] — Ljubljana v ilegali, 1967 str. 141—157. 121

Pred štiridesetimi leti. (Izredni fašistični zakoni, diktatura, obkroževanje Jugoslavije.) — Borec XVIII [prav. XIX] /1967 št. 2 str. 157—164. 122

Skrajšano besedilo enote 107 iz leta 1966.

Srečanje v preteklosti. — Goriška srečanja II/1967 št. 7 str. 30—33. 123

O naseljevanju Furlanije in Goriške.

1968

Furlani naši mejaši na zahodu. [S slikami.] — Goriška srečanja III/1968 št. 12 str. 38—41. 124

Mussolinijev utrdbeni pas prek naših gora in planin. — Kronika XVI/1968 št. 3 str. 168—174. 125

Nekateri pravni pogledi na Londonski Memorandum o soglasju v italijanski pravni doktrini. — Deset let Memoranduma o soglasju (Sporazuma o tržaškem vprašanju 5. oktobra 1954). — 1968. 17—36, tipkopis. 126
Raziskovalna naloga.

Ob 30-letnici smrti Jozu Abramu-Trentarju v spomin. (Joža Abram 1875—1938.) [S sliko.] — Planinski vestnik [LXVIII] /1968 št. 11 str. 511—515. 127

Vzpon in polom italijanskega fašizma. — Borec XVIII [prav. XIX] /1968 št. 6/7 str. 509—533. 129

1969

Ferenčeva knjiga o jeseni 1943. Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943, Knjižnica NOV in POS 34, Maribor 1967. — Naši razgledi XVIII/1969 št. 7(5. IV.) str. 198. 130
Prikaz.

Furlani naši mejaši na zahodu. [S slikami.] — Prešernov koledar 1969 str. 97—103. 131
Predelani ponatis teksta iz Goriških srečanj (enota 123).

Južnotirolska 1945—1969. — 1969, rokopis na INV. 132
Elaborat. Nadaljevanje enote Južnotirolski Nemci ob primorskih Slovencih v odnosu do Italije. (gl. enoto 119.)

Ivan Kreft, »Spomini«. — Naši razgledi XVIII/1969 št. 22(21. XI.) str. 664. 133

Obrobne pripombe k spominom ozopovskega partizana. (Primo Cresta, Un partigiano dell'Osoppo al Confine orientale. Videm 1969 — Primorski dnevnik XXV/1969 št. 137(15. VI.) str. 3. 134

Odnos primorskih Slovencev do Italije in stare Jugoslavije. (Fragmentarna razmišljanja.) [S slikami.] — Srečanja IV/1969 št. 19 str. 40—50. 135

Piero Pieri, L'Italia nella prima guerra mondiale (1915—1918). Teodoro Sala, La crisi finale nel Litorale adriatico 1944—1945. Udine 1962. Enzo Collotti-Teodoro Sala-Giorgio Vaccarino, L'Italia nell'Europa danubiana durante la seconda guerra mondiale. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII/IX /1968—69 št. 1/2 str. 332—336. 136

Razpad avstro-ogrske monarhije. (Zapozneli nekrolog ob 50-letnici.) [S slikami.] — Prešernov koledar 1969 str. 45—54. 137

Razmišljanje o Apihovi knjigi o Julijski krajini v dobi fašizma in antifašizma. Elio Apih, Italia Fascismo e Antifascismo nella Venezia Giulia, 1918—1943. Laterza — Bari 1966.) — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII/IX /1968—69 št. 1/2 str. 294—310. 138

Slovenski narod danes. — Anthropos I/1969 št. I/II str. 119—121. 139
Odgovor pri razgovoru na gornjo temo (12. maja 1969).

1970

Beneška Slovenija u NOR. — V delu: Vojna enciklopedija, 1. zv., 2. izd., str. 553—554. 1970. 140
Podpis: I. Jš.

Ob »Bazoviški brigadi«. — TV 15 VIII/1970 št. 35(26. VIII.) str. 6+13. 141
O knjigi: Franjo Bavec, Bazoviška brigada, Lj. 1970. (Knjižnica NOV in POS; 21).

Primorska duhovščina pod Italijo. (Nekaj podatkov iz kronike dogajanj.) — Srečanja V/1970 št. 23/24 str. 33—36. 142

Primorski Narodni svet — Goriška sredina in OF—NOB. (Nekaj o zgodovini 1940—1943.) — Primorski dnevnik XXVI/1970 št. 172(5. VIII.) str. 4; št. 173 (6. VIII.) str. 4; št. 174(7. VIII.) str. 4; št. 175(8. VIII.) str. 4; št. 177(11. VIII.) str. 4; št. 178(12. VIII.) str. 4; št. 179(13. VIII.) str. 4; št. 180(14. VIII.) str. 4; št. 182(18. VIII.) str. 4; št. 183(19. VIII.) str. 4; št. 184(20. VIII.) str. 4; št. 185(21. VIII.) str. 4; št. 186(22. VIII.) str. 4; št. 188(25. VIII.) str. 4; št. 189(26. VIII.) str. 4; št. 190(27. VIII.) str. 4. 144

V Benečijo in nazaj. Ob spominih Filipa Pajnića. — TV 15 VIII/1970 št. 6 (4. II.) — št. 9(25. II.) str. 9. 145
Popravki k spominom Filipa Pajnića V Benečijo in nazaj (TV 15 1969 in 1970).

Z ljudstvom, za ljudstvo. (Nekaj o slovenskih duhovnikih v Beneški Sloveniji med dvema vojnama.) — Matajur XX/1970 št. 17(15. X.) str. 5. 146

1971

Avtonomistična gibanja in narodnostne manjšine v Italiji. — Dan II/1971 št. 4 str. 29—30. 147
O knjigi: Claus Gatterer, Im Kampf gegen Rom, 1968.

Italijanska kolonizacija kmečke kmečke posesti v Julijski krajini in Ente nazionale per le Tre Venezie ter NOB. — Srečanja VI/1971 št. 32 str. 216—217. 148

»Rojen sem na morju, po katerem jadram«. — Sodobnost XIX/1971 št. 5 str. 539—542. 149
O delovanju tržaškega škofa Antonia Santina.

»Slovenski tisk kot integracijski dejavnik Slovencev«. — Srečanja 1971 št. 29/30 str. 69—70. 150
Četrto srečanje predstavnikov primorskih revij 8. maja 1971 na gradu Kromberk. Povzetki razprave.

1972

Dopolnilo. — V knjigi: Andrej Pagon Ogarev: Pri Kobaridu 1917. Potovanje po zgodovinskih tleh, kjer domačini še pripovedujejo . . ., Trst 1972. 151
Juvančičevo dopolnilo je na str. 42—46.

Avtonomistična gibanja in narodnostne manjšine v Italiji. — Dan II/1972 št. 1 str. 27—28. 152
Nadaljevanje iz leta 1971.

Bernhard Wurzer, Die deutsche Sprachinseln in Oberitalien; Bozen 1969. Fran Tumler, Das Land Südtirol; München 1971. Christoph Pan, Südtirol als volkisches Problem; Stuttgart & Wien, 1971. — Kronika XX/1972 št. 2 str. 117—121. 153

Kaj piše Rommel sam . . . Odmev na A. P.-Ogareva: »Pri Kobaridu 1917«. — Primorski dnevnik XXVIII/1972 št. 126(28. V.) str. 6. 154

Kako smo študirali partizanstvo. — Dan II/1972 št. 2/3 str. 43; št. 4/5 str. 37—38. 155
O knjigi: K. Roberts, Rabble in arms.

Pet desetletij in več je od tedaj, in vendar so dogodki še živi . . . — Primorski dnevnik XXVIII/1972 št. 293(12. XII.) — št. 296(15. XII.) str. 4. 156
Pred vstopom Italije v vojno, zima 1914/15.

Tudi v gorah se je prelamljala zgodovina . . . (Maršal Erwin Rommel ob oktobrskem predoru leta 1917 na Tolminskem in v Beneški Sloveniji.) — Planinski vestnik LXXII/1972 št. 11 str. 502—508. 157

Višarske zgodbe. — Planinski vestnik LXXII/1972 št. 3 str. 109—113. 158
O Slovencih v Kanalski dolini, zlasti še o višarskih duhovnikih.

1973

Burja čez Kras in Sočo . . . 1942—1943. — Srečanja VIII/1973 št. 41/42 str. 32—37. 160

Lepo delo o Kosovelovi brigadi. — TV 15 XI/1973 št. 42(18. X.) str. 7. 161
O knjigi: R. Isaković, Kosovelova brigada.

Politično ozadje I. tržaškega procesa. — Kronika XXI/1973 št. 3 str. 180—184. 162

Sidney Sonnino, Diario 1914—1916, Bari 1972. — Antonio Salandra, Il retroscena di Versailles, Milano, Pan 1971. Vittorio Emanuele Orlando, Memoari 1915—1919. Milano 1960, 640 str. Alberto Monticone, La Germania e la neutralità italiana 1914—1915. Bologna 1971, 646 str. — Kronika XXI/1973 št. 2 str. 136—140. 162 a
Prikaz knjig in povezano podajanje dogodkov.

1974

Dr. Frančišek B. Sedej in fašizem. — Goriški letnik, 1, 1974 str. 98—112. 163
S povzetkom v italijanščini.

Leto bazoviških žrtev 1930. (Neposredno italijansko ozadje in slovensko zadržanje po fašističnih virih.) [S slikami.] — Kronika XXII/1974 št. 2 str. 112—121. 164

Slovensko Primorje (Primorsko) u NOR naroda Jugoslavije. — Vojna enciklopedija, 2 izd., knj. 8, str. 715—717. 165
Podpis: I. Jč.

1975

Fašistična ofenziva proti dr. A. Fogarju v Trstu. — Goriški letnik, 2, 1975 str. 101—116. 166
S povzetkom v italijanščini.

Petersenova knjiga o ustanovitvi osi RIM—BERLIN (Tübingen 1973) in dogodki v Julijski krajini leta 1934. — Kronika XXIII/1975 št. 2 str. 125—127. 167
O delu: Jens Petersen Hitler—Mussolini. Entstehung der Achse Berlin—Rom 1933—1936.

Pravljica o Gorjanih, Tolmincih in še kaj . . . Zapis iz preteklih, bližnjih in daljnih let.) [S slikami.] — Tolminski zbornik, druga knjiga, 1975 str. 189—195. 168
Podpis: I. J.—Ivanc Lovrinov.

1976

Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom. [I]—II. — Znamenje VI/1976 št. 5 str. 408—426, št. 6 str. 520—543. 169

Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj. — Goriški letnik, 3, 1976 str. 152—181. 170
Povzetka: Riassunto (tradotto da S. Murovec).
Zusammenfassung (übersetzt von A. Komavec).

1977

Beneškoslovenska duhovščina. — Znamenje VII/1977 št. 2 str. 138—151. 171

Italijanska zunanja politika pred zlomom fronte pri Kobaridu in po njej. Ob 60-letnici 1917—1977. — Kronika XXV/1977 št. 3 str. 189—197. 172
Nadaljevanje prikaza iz 1973.
Ob knjigah: S. Sonnino, Diario 1916—1922.
S. Sonnino, Carteggio 1916—1922, opombe P. Pastorelli, Laterza, Bari 1975.

1978

Goriški nadškof Carlo Margotti izvajalec linije sporazuma Pij XI. — Mussolini (1929). — Goriški letnik, 4/5, 1978 str. 51—82. [izšlo aprila 1979] 173

S povzetkom v italijanščini.

Nad sto let bojev o zahodni slovenski meji. Nekaj misli o sporazumu sklenjenem v Rimu. — Prešernov koledar 1978 str. 122—129. 174

Misli ob osimskih sporazumih med Jugoslavijo in Italijo.

1979

Burja, široko čez Trst in Goriško 1918. — Prešernov koledar 1979 str. 131—136. 175

ZAPISKI IN GRADIVO O DR. IVU JUVANČIČU

1924

Status personalis et localis archi-dioeceseos goritiensis ineunte anno 1924, Goritiae 1924, str. 124. 175a

Prim. podatke vsaj še v vseh naslednjih Statusih, tako 1926, str. 114, 153; 1929, str. 28, 160; 1931, str. 29, 183; 1942, str. 6, 14, 23.

1959

Stanko Vuk: Zemlja na zahodu. Koper 1959. 176

Juvančič omenjen v uvodu na str. 12, 14, 39—40, 43.

1965

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI., knj. 1, Lj. 1965 str. 152. 177

1968

Pavel Strajn: Mladinska publicistika na Primorskem med dvema vojnama (1918—1940). — Jadranski koledar 1968 str. 136. 178

1969

Ob 70-letnici dr. Iva Juvančiča. Gospodarstvo 1969 št. 770(12. XII.) str. 7 179

b. p. [= Boris Pahor]: Ob sedemdesetletnici dr. Iva Juvančiča [. . .] — Zaliv 1969 št. 20—1 str. 171. [S sliko.] 180

Albert Rejec: Dr. Ivo Juvančič sedemdesetletnik (in nekaj o nekdanjih kočljivih cerkvenih razmerah v Gorici). — Primorski dnevnik XXV/1969 št. 280 (5. XII.) str. 3. 181

Albert Rejec: Poslanstvo dr. Iva Juvančiča. — Srečanja IV/1969 št. 21/22 str. 53—59. 182

Črt Šinkovec: Jubilej dr. Iva Juvančiča. — TV 15 1969 št. 51(24. XII.) str. 5. 183

1977

Branko Marušič: Dr. Ivo Juvančič raziskovalec zgodovine primorskih Slovencev. — Primorski dnevnik XXXIII/1977, št. 116(9724) (26. V.) str. 7. 184

1978

Lado Piščanc: V zelenih daljavah božje bodočnosti. — Mladika (Trst) XXII/1978 [Juvančič omenjen na več mestih.] 185

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 5, Lj. 1978, str. 42, 224, 301, 350, 519. 186

1979

Marijan Brecelj: Bibliografija dr. Iva Juvančiča. — Goriški letnik, 6, 1979, str. 11—27. 187

S povzetkom v italijanščini.

Branko Marušič: Osemdeset let dr. Iva Juvančiča. — Jadranski koledar '79 str. 56—57. [S sl.] 188

Branko Marušič, Dr. Ivo Juvančič. — Goriški letnik 6, 1979, str. 5—9. [S sl.] 189

S povzetkom v italijanščini.

Odličja zaslužim. — Primorske novice XXXIII/1979 št. 38 str. 4. 190

O prejemu Bevkove nagrade za 1979.

Lado Piščanc: V zelenih daljavah božje bodočnosti. — Mladika (Trst) XXIII/1979 [na več mestih.] 191

C[iril] Zupanc: Ob 80-letnici dr. Iva Juvančiča. — Planinski vestnik LXXIX/1979 št. 60 str. 663—665. S sliko. 192

BIBLIOGRAFIA DI IVO JUVANČIČ
(Riassunto)

Con circa 190 unità l'Autore del saggio bibliografico cerca di descrivere l'apporto del dott. Ivo Juvančič nel campo della storiografia slovena degli ultimi trent'anni da quando cioè dopo la seconda guerra mondiale si dedicò interamente a ricerche storiche soprattutto nel campo della storiografia slovena sulla lotta di liberazione, e in modo speciale, su problemi di storia del Litorale durante l'ultimo conflitto mondiale.

dr. Milko Matičetov

BOVEC — BOVČAN — BOVŠKI

Tokrat ne mislim ugibati o nastanku imena tega lepega trga v gornjem Posočju. Etimološko reševanje krajevnih imen ni lahka stvar; prepustimo ga posebej za to izurjenim delavcem. Moj bolj narodnoobrambno zagnani kot strokovno podkovani rojak Josip Jurca je tudi ob Bovcu (Edinost 45/222, 31. okt. 1920) povedal to in ono, česar kasnejše raziskave niso ne potrdile ne ovrgle; njegovo pisanje je namreč ostalo na slepem tiru. France Bezlaj je pod geslom Bovec (Etim. slovar slov. jezika 1, 1976, 36) strnil pričevanja iz starejših domačih (Škrabec, Ramovš) in tujih strokovnih objav, ne da bi posebej poskušal zbrati tudi žive narečne oblike, ki za filologijo načelno niso manj vredne od zgodovinskih zapisov. V danem primeru bi bilo dobro vedeti vsaj še to, kako pravijo Bovcu Korošci v Kanalski dolini* in drugod in kako se je ime glasilo v gornji (Savski) Dolini ali v ustih Bohinjcev. Bližnja okolica s kobariškim Kotom vred je ime skrčila do skrajne mogoče meje: B›c. Nasprotno pa zahodni sosedje Rezijani še zmerom govorijo ne samo o »Bovcu« (Osojane s podaljškoma Učjà in Korito), ampak tudi in predvsem o »Bolcu« (vse druge vasi); Bovčani so jim »Bolčáni/Bučáni« ali »ti bólški« oz. »ti búški« (Osojane z U. in K.). Glede tega se menda ni nič spremenilo, odkar je J. Baudouin de Courtenay leta 1873 zapisal v Učji obliko »Bóuc, z Bupcá, ti búški júde« (= die Flitscher Leute: Materialy 1, 1114), na Njivi pa »ta Bólška höra« (der Flitscher Berg: Mat. 1, 653).

Vabi me vprašanje, ki ni strogo jezikoslovno: pomenska razširitev imena Bovčan. V koroški praznoverski knjižici »Duhouna branua« iz srede 18. stoletja sem našel takle nagovor bravcu: *»Bodi htur očaš, te bukelce mej čriez zvatu noj srebru. Bodi B o u č a n al Krajnc bel Korošc, imej je u česte, jez tabe na ušete pouim.«* (Posnetek izvirnika glej na str. 34, tu sem besedilo prenesel v današnji črkopis). V knjižnem jeziku bi se to sporočilo moglo glasiti približno tako: »Kdorkoli si, ceni to knjižico bolj kot zlato in srebro. Bodi Bovčan, Kranjec ali Korošec — povem ti zaupno (na uho) — imej jo v časti!«

Po ugotovitvah Ivana Grafenauerja je bila knjižica prvič natisnjena leta 1747 ali 1754, najbrž v Salzburgu. Zdi se mi, da je njen izdajatelj izrečno računal na kupce tudi med zahodnimi Slovenci, drugače bi se ne obračal na »Bovčane«. Ker so le-ti imenovani na prvem mestu, je moč celo sklepati, da je bilo povpraševanje po takih berilih prav z bovške strani živahno.

Če smem obnoviti, kar sem v ti zvezi nekoč pisal v Slovenskem etnografu (1, 1948, 37), beseda »Bovčan« v knjižici »Duhouna branua« pomeni Slovenca iz Posočja in širše vzeto zahodnega Slovenca sploh. Kdor je prišel na Koroško z gorenjske strani, je bil

---

* Že prvo poskusno vprašanje je dalo pozitivne odgovore za Ukve (dr. Jck Kandut ustno, za kar se mu lepo zahvaljujem): **a.** samemu trgu Bovec, če je bil govor o njem, so rekli »ta blič Bouc« (veliki B.); — **b.** ime »Bučáni« je veljalo za vse ljudi od Strmca in Trente do Kobarida in Kota vključno; — **c.** beseda »bučán« (m.) pa je posebej pomenila bovško ovco: le-ta je bila zaradi slabše paše v »bovških gorah« in zaradi slabših življenjskih pogojev sploh skromnejša od domače, tudi do 15 kg lažja, in se je na Koroškem prav dobro obnesla, tako da so nekateri Ukljani spomladi hodili na Bovško in tam kupili kar po 10—20 »bučánov« skupaj; — **d.** ukovško hišno ime »pri Bučánkarju« bi moglo biti v zvezi s (posredniškim?) nakupovanjem ovc bovške pasme. — Koliko neodkritega jezikovnega bogastva se še skriva v živih slovenskih govorih, le na ekscerptorje za te vrste gradivo — žal — nihče ne misli!

»Kranjec«, kogar pa sta obleka in govorica izdajala, da je doma južno od Predola, tega so imeli kratkomalo za »Bovčana«, pač po Bovcu, Koroškemu najbližjem upravnem središču gornjega Posočja. Po ustnem sporočilu dr. Iva Juvančiča je tudi pri koroških Nemcih na Trbižu, v Beljaku in drugod beseda »Flitscher« (Bovčan) veljala toliko kot »goriški Slovenec«. Najlepši dokaz, da našega poimenovanja ni jemati togo, omejeno le na bovške tržane in okoliške vaščane, je to, da v dokumentu iz srede 18. stoletja »bouzhan-krainz-corosz« nastopajo enakovredno, v isti vrsti. To pomeni, da zaznamujejo ljudi treh dežel in treh vej slovenstva — Slovence od Soče, Save in Drave, ki se srečujejo tu v osrčju Julijskih Alp ob pomembnem prometnem stičišču na prehodu z južne in jugovzhodne strani proti Srednji Evropi.

Nesluteno potrdilo, da je bila taka razlaga koroškega pričevanja izpred dveh stoletij pravilna, prihaja iz Rezije. Tam sem od leta 1962 naprej zbral obsežno dokumentacijo o rabi besed *Bolc, Bolčán/Bučán, bolški/buški* ipd. v raznih zvezah in pomenih. Poglejmo po vrsti, kako in kaj.

Najprej so tu stvarne, torej nevtralne omembe samega kraja. Stara Solbičánka mi je nazorno opisala »žjákarsko« (kontrabantarsko) pot čez Grubjo na Perovo, pa po Dolini navzdol na Palëno, kjer je bila meja med Avstrijo in Italijo; če so ženske šle zjutraj od doma, so prišle »taw Bolc« že v trdo noč; spotoma so se po »prostínah« (strminah) včasih morale loviti za travo, včasih polzeti po ledu (R 14, str. 14 in 26). Neki Učjár, po imenu Toni Tujac, ki mu je bila ukradena »štanjáda« (bakrena posoda), jo je spet našel v Bovcu (R 6/149). Močni Dardéj, pravljični samotar izpod Sarta, je šel v Bovec ukrast »soj« (kad) repinega soka (R 6/150).

Za zdaj mi je še nerazumljivo ozadje pesmice, ki je prišla na trak (GNI 25.490) in v dnevniške zapiske (R 1, 87) v Bili maja 1962. Besedilo objavljam v celoti; z njim bomo morda hitreje razvozlali čudno uganko: *»Lesyca ta fosálawa — tri lita bila jálawa — no litos na se wbréjila — ziz wúkon tin Bulčánovin. — Lani za pust na plèsala — nu litos ma zibilico.«* [Lisica iz jarka (?) je bila 3 leta jalova in letos je zanosila z volkom *Bulčánovim* (?). Lani za pust je plesala in letos ima zibelko.] Po zadnjih dveh verzih bi bilo moč misliti, da gre za zbadljivko, namigovanje na resničen dogodek s (človeško) »lisico«, ki naj bi jo po triletni jalovosti (v zakonu?) ubrejil ne lisjak, ampak neimenovan »volk« (čezplotnik?). Pesem nam pove samo to, da je bil ta »volk« Bulčánov, se pravi v neki zvezi z Bulčáni, morda sam sin Bulčána ali Bulčánke, v Reziji samo prehodno, kot pastir ali kaj. (Potrjeno ni, vendar tudi v Reziji ne bi bilo izključeno hišno ime pri »Bulčánu«; iz Breginja se namreč spomnim pravljičarke Terezije, po domače »Bučánke«!) Kakorkoli, v rezijanskem pesemskem izročilu taka skrivnostna besedila niso nenavadna (prim. Matičetov, Ob zibki ljudske lirične pesmi v Reziji, v zborniku: Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji. Zbirka Nediža 2. Špeter Slovenov — Trst 1978, 57—80). Vendar si s to omembo ne bomo mogli pomagati kaj prida, dokler ne zvemo, kdo pravzaprav tiči za »wúkon Bulčánovin«.

V osojski pesmici »Da lipa mâ Zaslátina« (R 3, 46 in GNI 25.921) odmeva tožba, kako ta planina

»... njen na je zapuščenà
takój te bušk e jánjata.«

Primera — kakor bovška jagnjeta — je vzeta iz resničnosti: na svojih pašnikih v Kotu so rezijanski pastirji najdevali jagnjeta, ki so zašla na severno, travnato stran grebena Varda—Senovik—Banera; tako drobnico so ponavadi kar obdržali, saj so vedeli, da je lastniki z onkraj meje niti ne bojo iskali. Na južnem pobočju gore so pasli pravzaprav Žagarji; če so jagnjeta v navedeni pesmici kljub temu »buška«, bi bila to le majhna licentia poëtica, saj je Žaga vendar prva vas ob cesti iz Bovca proti jugu.

Nekega večera v marcu 1965 sem med svojim zbirateljskim delom v Osojáh slišal pravljico »Ta must tuw Tomíni« (R 7/46). Pravljičar Vid Hoʒin je tu sam od sebe pripomnil, da je to *»na bušk a právica«* (bovška pravljica: ali ker jo je morda slišal na »Bovškem« ali pa ker je dogajanje postavljeno v »bovške« kraje — na tolminski most). Mar se tu ne gibljemo že v razširjenem prostoru, kot nam ga je nakazal odlomek iz koroške knjižice 1747—1754?!

Cela vrsta zapisov govori o »bovških« hudournih čarovnicah ali čarovnikih, kako so hoteli z »Bovškega« prodreti v Rezijo in tam sejati točo, pa so jih zavrnili »psi« — zvonovi, ki so se oglasili o pravem času pri ti ali oni rezijanski cerkvi. Južno od Osoján je vrh »ta-na Štrijúnaven«, kjer naj bi bili rezijanski »psi« nekoč ustavili štrijúna, ki je moral oditi »taz Búške pröč« (R 6/182). »Štríje ziz Búškaga« so se morale nekoč ustaviti v Rebri (R 7/55); »búške štríje« so se pokazale tudi »ta-na Múcaven« (R 7/241; prim. Baudouin de Courtenay, Materialy I, 913), kjer so jih odgnali rezijanski »psi«, izmed katerih je bil najhujši mali (R 6, 37). Na Sveti gori pri Gorici je neka »bolška« žena-štrija spoznala svojo lepo svileno ruto na glavi Solbičánke, ki jo je bila našla leto dni prej na »Žágarski gori«, od koder je morala štrija v naglici zbežati zaradi hudih rezijanskih psov-zvonov (R 10/69).

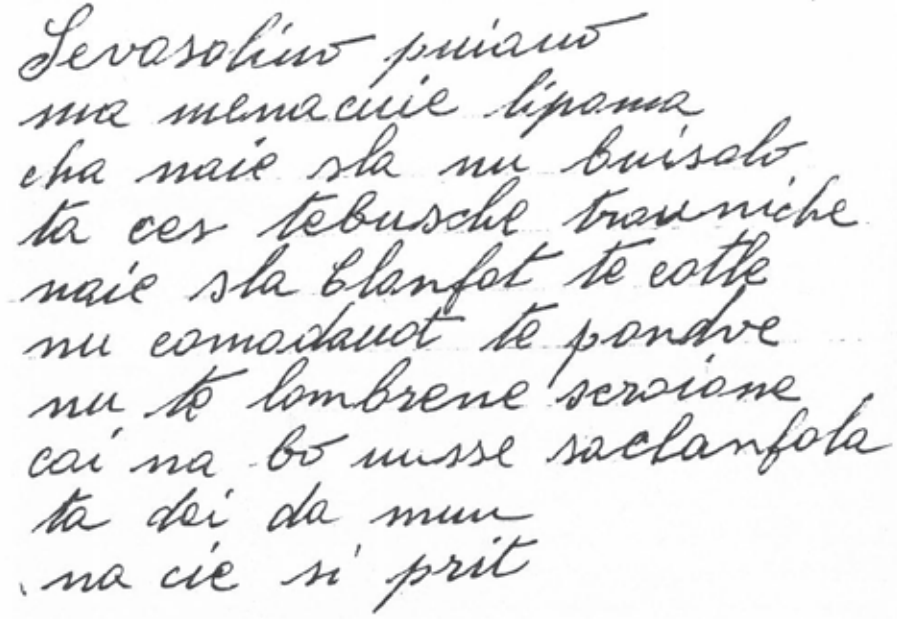
Bovec na prelomu stoletja

Bovec at the turn of the Century

Tako smo iz Tolmina prišli že do Gorice! Čeprav bi teoretično tu kdo mogel ugovarjati, češ: Kakor je šla na Sveto goro Rezijanka, tako bi bila lahko šla tje tudi prava Bovčanka ali vsaj ženska z ozemlja, ki ga še štejemo za Bovško! Vendar ugovor ni sprejemljiv: sólbaško pričevanje je preračunano prav na efekt srečanja — v oddaljenem kraju — z neznano žensko, ki ji je domiselna pravljičarka Tina Vájtova položila v

usta celo nekaj ne morda narečno bovških besed (kot bi bila lahko storila!), ampak šablonsko »pravilnih« slovenskih: »Tista ruta je moja!«

V antologijo rezijanske lirike (Rožice iz Rezije, Koper—Trst—Ljubljana 1972) sem uvrstil pod štev. 22 pesmico s takole vsebino: dekle ali mlada žena ugiblje, kdaj se bo neki vrnil domu njen ljubi, po poklicu brusač-loncevez-popravljavec dežnikov (zanjo seveda »rožica«!), ki se je vzdignil in odšel čez bovške travnike — *»ta čiz te b u š k e travnike«*. V raznih verzijah iste pesmi in od iste pevke, Minke Sántičeve iz Osojan (1904), so travniki zdaj »buški« zdaj »laški«, kakor pač nanese. V mojem prvem zapisu, nastalem julija 1964 med taborjenjem na osojski planini Jama (tuw Ame — R 5, 18), beremo »buške«; prav tako v zapisu, nastalem spomladi 1973 izpod peresa same Minke, že po izidu »Rožic«. Prinašam fotografski posnetek tega Minkinega pisanja v italijanskem črkopisu:

Ker sem to pesmico predstavil že tudi v fonetični podobi (po branju M. S. pred mikrofonom), jo tu dajem — z urejenimi ločili — v navadni transliteraciji v gajico, pri čemer bo lepo vidna zlasti negotovost, kolebanje pri pisanju samoglasnikov:

Se vasaliuo, pujauo, — ma me na čuje lipa mâ, — ka naj je šla na buižalo — ta čez te b u š k e travnike. — Na je šla klanfat te kotle — nu komandauot te pondve — nu te lombrene skrojane. — Koj na bo use zaklanfala, — tadej damuu na će si prit.

Kakor v zagovor faksimilne objave rokopisa bi ponovil lastne besede ob podobni priložnosti (Prostor in čas 4, 1972, 286): Ganljivo je spremljati, kako se ženica z nekaj razredi italijanske osnovne šole spoprijemlje s svojo materino govorico. Koliko tragike je skrite tu zadaj: verzi, tako čisti in izbrušeni v izvirni akustični podobi, pa tako zveriženi in komaj spoznavni v oblačilu, ki je bilo krojeno za drug jezikovni sistem!

Poljubno menjavanje prilastkov »buški« in »laški« zgovorno kaže, da morata biti

pomensko na enaki ravni. Zato se že ob prvih objavah tega besedila (PiČ 4, 282; Rožice iz R., 189) nisem pomišljal razložiti »buški« = slovenski!

Če bi kdo rekel, da so »buški travniki« le formula, kliše, to drži samo deloma. Res je, travniki v pesmih imajo redno zraven neki prilastek, vendar nedoločen, splošen. V pripovedni pesmi gresta npr. Kralj Matjaž in Línčica Turkínčica (gl. SLP 1, 1970, str. 32) čez »sedán gorí, — sedán te lipi trawnikow«. Če se že kje pojavi geografsko-narodnostni atribut »buški«, do tega gotovo ni prišlo kar tako po naključju. Za to imamo dodatno potrdilo v improvizirani pesmici (R 5/58), ki so jo v planini Jama poleti 1964 sosedje zapeli ljubljanskemu narodopiscu, ko je povedal, da bo kmalu podrl šotor in se z družino odpravil domu, v Ljubljano. Izrazili so svoje obžalovanje, da bo trajalo morda samo »šče kako oro, kaki din,« pa bo odšel

dolú čez Kládjine gozdè
nu nápre dölu par wodè
ta čiz te b u š k e trawnike . . .

Zdi se mi, da že spet slišim ugovor, češ: Kaj pa če priložnostni pevci v Jami niso natanko vedeli, kod je treba proti Ljubljani in so nemara celo mislili, da pot pelje obvezno čez Bovško? Odgovarjam: tudi če bi Jamarji ne poznali naše poti, s pomenom »buških« travnikov ne bi bilo nič drugače!

Dokaz? Tule je! Blizu stare učjárske cerkve je stala (vsaj do potresa 1976) prijazna Radèskova hiša. Dan po »segri« (vaškem prazniku sv. Antona), 14. junija 1963 se nas je v ti hiši zbrala večja družba: zraven gospodarja, gospodinje in nekaj sosed še skupina narodopiscev iz Ljubljane. Domačini so odgovarjali na naša vprašanja, peli in bili židane volje. Karkoli so zapeli, smo sproti posneli, saj so bile v glavnem same lepe, po napevu in besedilu tradicionalne viže. Vmes pa so nepričakovano vpletli pesmico (GNI 25.815 in R 3,16), zloženo nalašč o nas in za nas, v hudomušnem pričakovanju, ali bomo to spregledali in kako bomo reagirali:

Izdè ni so ti nünave,
ni so paršlè ziz B ú š k a g a,
tu so naší amýguve . . ,

[Tule so ti botri, — so prišli z Bovškega, — to so naši prijatelji.]

Radèskova, oba priletna, sta natanko vedela, odkod prihajamo, in da na poti iz Ljubljane nismo mogli vstopiti v Italijo čez mejni prehod Učjà, ki takrat sploh še ni bil odprt za mednarodni promet. Dobro sta poznala tudi pot do Bovca in nazaj, saj sta jo premerila kdove kolikokrat. Kljub vsemu pa smo zanje bili še zmerom prijatelji z »Bovškega«, se pravi — s Slovenskega!

In zdaj se še vprašamo: kaj pa jezik? Če pridevnik bolški/buški pomeni »slovenski« v vseh mogočih zvezah, seveda pričakujemo, da pri poimenovanju jezika ne bo nič drugače. In res ni: tudi jeziku, ki ga Rezijani slišijo po radiu iz Ljubljane ali iz Kopra, pravijo kar »bolški/buški«. Prav zato sem v svojem uvodu k Zverinicam iz Rezije (Ljubljana—Trst 1973, 7) povedal, da je v knjigi s 60 pravljicami le 9 objavljenih tudi po rezijansko, vse druge pa da so natisnjene ali *»wštompane p o b o l š k i n«*.

Svojih sobesednikov seveda o takih rečeh nikoli ne vprašujem naravnost: ne samo iz razumljive previdnosti pri raziskovalnem delu v tuji državi, ampak tudi zaradi osebne in poklicne obzirnosti, da bi si po nepotrebnem ne zapravljal zaupanja, da bi neprisiljeno dobil čim zanesljivejše podatke. Tako sem med večletnim intenzivnim delom v Reziji le prišel do vrste delnih, drobnih odgovorov, iz katerih si je moč ustvariti kar zanesljivo podobo o marsičem. Skušnje kažejo, da človeku, če ni neučakan, kdajpakdaj pade kaj v naročje tudi samo od sebe. Prav to se mi je npr. zgodilo, ko sem ob ponovnem poslušanju pesmi za izdelavo potrebnih komentarjev postavljal svojim bolj bistrim informatorjem »filološka« vprašanja, recimo kako je z nekimi sinonimi v pesmi (Na bárala, na prášala;

Sta čüli leboj šlišali), v prozi ali vsakdanjem govoru (duri/vrata ipd.). Odgovori so bili včasih hitri in odločni: *»To na bušk a basida!«* Bolške/buške besede naj bi bile prášala, šlišali, vrata ipd., v nasprotju z »rezijanskimi« bárala, čüli, duri ipd.

Na Koroškem sredi 18. stoletja izpričani pomenski prenos »Bovčan« = goriški Slovenec (ali — s kasnejšo besedo — »Primorec«) je še kolikor toliko normalen. Drugače je s pomensko raztegnitvijo imena »ti bolški/buški« na vse Slovence. Tak razvoj, omejen na Rezijo, je bil tam mogoč zaradi nerazvitega ali okrnelega občutka Rezijanov o lastni

Del str. 108 iz »Duhoune branue«, 1747

A part of the page 108 from »Duhouna branua« 1747

jezikovni in narodnostni pripadnosti. Vendar pa se v Reziji, ko ugotavljamo današnje stanje, žal ne moremo osloniti na karkoli, po čemer bi pojav kot tak lahko tudi časovno opredelili. Če zapiski Baudouina de Courtenaya izpred sto let, kakor smo videli, prinašajo pridevnik »bolški/buški« samo v prvotnem, čisto geografskem obsegu, to seve ni noben dokaz, da takrat drugega, širšega pomena (»slovenski«) ni bilo, da se je razvil šele v zadnjih sto letih.

Zelo oprijemljivo paralelo k imensko-pomenski bazi Bovec—Bovčan—bovški imamo na osrednjem Slovenskem, kjer navadno niti ne pomislimo, da je po enakih ali zelo podobnih psiholoških zakonitostih nastalo *Kranj—Kranjec—kranjski*. Pridevnik »kranjski« v pomenu »slovenski« je dandanes že skoraj preživel termin. »Kranjsko« kot deželno ime je po letu 1918 izgubilo tla in ostaja v rabi le kot zgodovinski pojem, medtem ko ožji pokrajinski imeni Gorenjsko in Dolenjsko nemoteno živita naprej. Najbrž bo to čisto naključje, vendar naj omenim, da tudi v koroški 200 let stari triperesni deteljici »Bouzhan—Krajnz—Corosz«, s katero smo začeli naš današnji obhod, Bovčanu kot drugi listič sledi Kranjec.

S slovenskega obrobja bi tu rad navrgel dve imeni, ki sta morda podobno kot Bovec prišli v rabo za poimenovanje širšega prostora in širšega kroga ljudi: G ó r j a n i in B a r k a. Ob tem drugem imenu se mi je že zdavnaj utrnila misel, ki pa je do danes nisem javno izrekel, ker se mi je prav do tukajšnje obdelave problema »Bovec—Bovčan—bovški« zdela preveč krivoverska: kaj, ko bi bilo nastanek imena »Brkini« sprožilo ime vasi, ki je prva, če pustiš Vremski Britof, ob starem mlinu pod Faro prekoračiš Reko in se povzpneš med gričevnati svet na južni strani Vremske doline: Barka?! Z Górjani je spet drugače. Baudouin de Courtenay je leta 1873 zapisal med drugim oblike *tau Hõrjanih* = Musi, *ta hõrska hõra* = der Musischer Berg, *dvi hórski žéni* = due donne di Musi (Materialy 1: 525, 566, 1113). V današnji živi rezijanski rabi ime *Görjani* (Bila) — *Hõrjani* (Njiva, Osojane—Učjà) — *Órjani* (Solbica) velja za neposredne južne sosede Rezijanov — t. im. »terske Slovence« — vsaj tiste iz občin Tipána, Bardo in Raténj. Vaščani Muzca z zaselki (po tersko »Müščani«) so potemtakem avtomatično tudi »Górjani«, vendar to ime ni omejeno samo nanje, ampak ima dosti širši pomen. Kako je do tega prišlo, nam bo lepega dne že pojasnil Pavle Merkù, saj pripravlja terski narečni besednjak, ki bo vključeval tudi toponomastiko. S svoje strani le nakazujem morebitno zvezo s slovenskim imenom sedeža nekdanje občine na zahodnem robu terskega območja: Górjani/Montenârs.

Zunaj slovenskega ozemlja mi je ta hip pred očmi (seveda ne da bi bil kdaj to raziskoval posebej) ena sama analogija k rezijanskemu »Bovčanu« = Slovencu: rajna francoska kolegica Geneviève Massignon je opazila, da Korzičani imenujejo Italijane *Lucchesi* — po mestu Lucca v Toskani, od koder so na Korziko množično prihajali sezonski delavci (prim. Contes corses. Aix-en-Provence 1963, str. XXI).

P. S.

Ne bi rad »zamudil vlaka« za Juvančičev zbornik, zato dajem tole pisanje iz rok proti svoji navadi še nedodelano. Tolažim se, da sem kljub temu vsaj opozoril na »bovško vprašanje«, za katero bo podatke treba dopolniti, sistematično urediti in temeljiteje obdelati. Pregledal sem in izpisal samo svoje rezijanske dnevnike R 1—18, medtem ko so drugi (R 19—26) ostali nepregledani; tuintam sem kaj obnovil samo po spominu, ker ne utegnem preverjati magnetofonskih zapiskov; tudi opombam sem se moral žal odreči (tistih nekaj suhih številk v oklepaju mi bo v pomoč, če bi si kdo zaželel od mene natančnejših informacij).

Čeprav s še tako skromnim prispevkom se želim vseeno pridružiti zboru tistih, ki so se namenili počastiti jubilej našega »Bovčana«, in se uredništvu zahvaljujem za povabilo k sodelovanju. Od prvega srečanja v Gorici leta 1930 me namreč veže na Iva Juvančiča dosti lepih spominov. V težkih tridesetih letih je bil meni in številnim mojim vrstnikom ne samo vicerektor in profesor, ampak tudi vzornik in prijatelj. V njegovo okusno in diskretno osvetljeno dnevno sobo — knjižnico (vedeli smo, da nam je vsak čas odprta!) smo se zatekali navidez uradno, drugače pa kar zasebno v najrazličnejših stiskah, v katerih smo iskali nasvetov in našli razumevajočega poslušavca, ki nam je rad pomagal, kolikor in kjer se je le dalo. Naj nam je izza katedra razlagal Goetheja ali

zasebno predstavljal Župančiča in Gradnika, naj nas je vodil po goriški okolici na obiske k J. Abramu-Trentarju v Pevmo, k Vinku Vodopivcu v Kromberk ali kam drugam, zmerom in povsod je njegova osebnost izžarevala nekaj, kar te je privlačilo in navduševalo. V predvojni črni temi pod fašizmom je bil Ivo Juvančič v Gorici eden tistih pokončnih pedagoških in kulturnih delavcev, po katerih smo se mladi zgledovali, kako je treba varovati iskro slovenstva, da bi potem ob ugodnejših pogojih iz iskre lahko prižgali plamenice in zanetili mogočne kresove.

Ljubljana, spomladi 1979.

BOVEC BOVČAN BOVŠKI
(Riassunto)

Il nome Bolčáni, Bovčáni, Bučáni, primariamente in uso solo per gli abitanti del centro amministrativo altoisontino Bovec (dialettalmente Bəc, Bolc e simili, ital. Plezzo, ted. Flitsch), coll'andar del tempo ha subito interessanti passaggi e ampliamenti di significato.

L'autore di un testo superstizioso edito nel dialetto sloveno carinziano verso la metà del XVIII secolo (Duhouna branua 1747—1754), cosi rivolge ai potenziali lettori: »Bodi bouzhan ali krainz, bel corosz . . .« Se tra i tre termini Krainz equivale a »cragnolino«, Corosz a »carinziano«, è chiaro che anche il primo termine, »Bouzhan«, deve avere valore regionale: non solo abitante del centro, dei dintorni o tuttalpiù del circondario di Bovec, ma bensì sloveno dell'Isontino, del Goriziano o da qualsiasi angolo del Litorale.

Però non basta cosi. Un ulteriore allargamento è stato riscontrato nella valle più vicina (in linea d'aria) che il massiccio del Canin separa dalla conca di Bovec: a Resia, dove con »Bolčáni/Bučáni« o »ti bolški/buški« il più delle volte si indicano gli sloveni in genere. Dai materiali folklorici raccolti dal 1962 in qua e depositati nell'Istituto per le tradizioni popolari dell'Accademia slovena di scienze ed arti a Lubiana vengono citati parecchi esempi di tale terminologia, che si suppone in rapporto diretto o indiretto colle incertezze che i resiani hanno sulla propria appartenenza etnico-linguistica.

Un esempio di evoluzione semantica analoga ci è noto dall'area slovena centrale, dove i termini »Kranjec—kranjski« (scaturiti da Kranj, nome di una cittadina cca. 20 km a nord di Lubiana, primo capoluogo del cosiddetto »Cragno« o Carniola) fino alla seconda metà dello scorso secolo erano sinonimi di »sloveno«. [Si potrebbe ricordare qui un »Saggio grammaticale italiano-cragnolino« edito nel 1811 dall'avvocato triestino V. Franul de Weissenthurn.] Infine l'autore adduce un altro esempio istruttivo, trovato nei »Contes corses« di Geneviève Massignon (1963, XXI): sull'isola di Corsica il nome della città di Lucca ha dato origine alla forma »Lucchesi« che vuol dire »italiani« in genere.

Janez Dolenc

AITIOLOŠKE PRIPOVEDKE Z BOVŠKEGA

Aitiološke ali razlagalne pripovedke razlagajo nastanek naravnih tvorb: gora, pečin, jam, izvirov, jezer ipd., pa tudi del človeških rok: gradov, mostov, cerkva in kapelic. Dijaki z Bovškega, ki so se šolali v zadnjem desetletju v Tolminu, so zapisali nekaj teh pripovedi v narečju.

Motivi so navedeni z zaporedno številko, variante ali različice istega motiva pa z veliko črko. Motivi so zapisani karseda natančno tako, kot živijo v izročilu v sedanjem času. Različice nam kažejo, kako so se nekoč vsebinsko enotne pripovedi v sedanjem nemirnem času spreminjale, se drobile in tudi pomešale med seboj, npr. motiva nastanka Mlinarice in Prestreljenika.

Čeprav je objavljeni zapis narečnih besedil iz tehničnih razlogov poenostavljen, npr. pri polglasniku, pripornem g in pri poudarku, vendar mislim, da podaja neko podobo bovškega narečja, ki še čaka znanstvene obdelave. V knjigi Tineta Logarja Slovenska narečja (Kondor 154) ni namreč nobenega besedila z Bovškega.

1. Kako je nastal slap BOKA

Dnega dne sta šla puobič en ščica tu hrib, de be nebrala malo gob. Zestonj sta gobe gledela, nubedne ni blu nekjer. Kar nenkret sta zegledela mihno hišco. Bila sta že fejst lačna, zetu sta šla gledet, kdu je tu tej hiše dema. Neki cajta sta gor pu urateh pokela. Kr jima ni ubeden upru, sta šla kar notre. Čez en cajt so se urata pučase uprle. Te ne urateh sta zegledala staro ženo, k se jima je nesmehnila. Uprašala je, kuku tu, de sta pršla lih gor k njej. Puvedla sta an žena jima je dala jeste. Putem je šla ven an kr jo dugo cajta ni blu, je šu puobič gledet, kem je šla. Kuku se je zečudu, kr je pršu ven pred hišo. Stara žena je brusla sekiro en guvurila pr sebe:

»Ubila jh bom, miela bom pečenko . . .«

Puobič je letu hitro nezaj notre u hišo, uzeu stulico en čaku. Ker je pršla žena tu hišo, je z uso mučjo udaru gor pu njej, de se je zveljala dou ne tla, pušede je uzeu skiro tez njeneh rok en jo ubu. Njena kri se je spremenila u slap, k so mo ljdje dal ime Boka.

Povedala Marija Melihen v Logu Čezsoškem
Zapisala Palmira Melihen 1974

2. Zakaj je ČEZSOČA pozimi brez sonca

A: Prd starem sta šla svet Pietr an Buoh u Česuočo. Tem jeh je ujela nujč, zetu niesta mogla neprej. Nkier jeh niesa tiele uziete pud strieho. Dole u Spuodnjem kuonce se jeh je usmilla adna stara žena. Kier sta bla lačna, jima je dala adno pedielo čuomp an malo skute. Spala sta gore na hrameh an se pukrila s kežuham.

Zjutro, prej kuj sta šla, jima je dala še fruošk. K sta pršla žie gor ne sred Nakla, se je Buoh zmislu, de niema kežuha, zetu je zegnou Pietra nezaj.

An zlumka, vieste, de ga ni dubiu! Buoh se je tuku zjezu an dieu: »Na, ker so mie uziele kežoh, naj puzime semu to de sred Nakla puseje sunce!«

No, zetu Česuočenie še denes puzime zmrzujijo.

Povedal Alojz Berginc iz Čezsoče
Zapisala Milojka Mrakič 1973

B: Prd starh cajteh, k sta hudila še sviet Pietr an Kristus pu svite, sta hudila ciu dan ukou. An sta pršla u vas Čezsoča an tem sta se ustabla. Bla je že tema, pa sta prusila ze spat. No, an šiede so jh uziel u jerprge. Dal so jima tude fčerjo. Tejst dan so mel pr hiše muočnk, an tku sta še ona dua jedla muočnk.

Pušiede, ko sta se najedla, sta šla spat gore u senu. De pa jma ni blu mres, so jm dal malo deiku. Sama pa sta miela še kežoh.

Zjutro sta zgodo ustala an sta se zehuelila družine, šiede sta šla prut Beco. Ko sta pršla gor u sred Nakla, sta videla, de nimeta kežuha. Pa prau Kristus Pietro, de naj grie ta u hišo, kir sta spala, de mo dajo kežoh nezaj.

Ko je pršu Pietr ta u hišo, je guspudar dieu, de tle pr njeh ni nubednga kežuha.

Čez en cajt je pršu Pietr nezaj h Kristuso. Povido mo je, de mo guspudar ni teu date kežuha nezaj, češ de niesta miela nubednga kežuha. »Ne stur nč,« je dieu Kristus, »štrafu jeh buom. Neprabu bom tuku, de puzime ne bujo u Čezsoče miel tri miesce nč sunca, pulite pa lune ne!«

Povedal Andrej Mrakič iz Bovca
Zapisala Ines Drole 1976

C: Ekret, u dauneh cajteh, sta Buog an svjet Peter hudila s kraja u krej an neneslo je, da sta pršla u Čresuoča. Bla je zima an je bla žje zguoda tema. Zetu sta pr nej hiši prusila ze jerprge. Pr hiše se je praulo pr Móderne. Spala sta tu izbe gor ne pejče. Zbedila sta se šele enkret depudan, zetu sta se kar ne hitru obljekla an se udpraula u Bec.

Ker sta pršla gore ne srede Nakla, se je svet Peter zmislu, de nima kužuha. Tu je puvjedu Buogu an ta mo je dieu, naj grie nezaj puonj, on ga buo pa tem pučaku. An ries se je svjet Peter udpravu nezaj u Črešuoča, pa je šu zestojn. Kežoh so mo ukradle.

K se je vrnu gore k Buogo, mu je puvedu, kaj se mo je zgodlo. Buog pa je dieu: »Če so Črešuočene žje take, de kradeje, de niso puštene, jem bova pa še sunce uzjele. An ud denes naprej buo sunce sjalo semu de tlje, kjer medva stojva!«

Tuku so zdej Črešuočene semi krivi, de nimeje sunca.

Povedal Franc Rutar iz Bovca
Zapisala Mojca Mlekuž 1976

3. Kdaj je nastal križ v steni KOLAČ

A: Med Kložme an Bavšco ne sunčne strane, tu je ned Krevanjevo hišo, je usoka, glatka stjena Kulač. Ta je križm poknjena. Te stare ljdje so prable, kej se je gor ne tej stjene zguodlo, de je taka rezpuoka. Utroce so rade poslušale take prabce; kabi, usak ni znou tuku lepu prabte koj ta stara Kukčuka, saj je bila tez

Bavšce dema. Zerade tega sem jo še jest rada puslušala. K sem bla stara devjet ljet, me je prpuvdvala u tej stjene:

Njekega dnje, k se je zurilo, so Bavšnčene slišale klic na pumojč. Ta štima je pršla tez Kulače. Ta tejskrt še ni biu pouknjen tuliš koj je denes. Tje cajt so se vse ljdje zbrale pud tuo skalo. Kar mrzlca jeh je ublila, k so zegljedale gor sred strmine mladga puba, k se nje mogu rešite. Ta de njega nje mogu nubeden prite, de be ga riešu, zetu so šle pu duhovna, de be ga spuvjedu an mu dau odvieze ze griehe, k jeh je nepravu tu ne sviete. Duhovn je hitro prlaufu an ga spršvou, kej je use ta de zdej slabga dielu. Šiede se je pa ze use griehe, k jeh je mou tem ne duše, puksou. K je bla cermonja kunčana, je duhovn ukazu, naj skuoče dou. Ubuh člouk ga je ubuogu. Pugnou se je dou an se ubiu ne pruode. Ud tejskrt, k se je tejst pub ubu, je ta stjena prklana križm zetu, kir je duhovn riešu njega dušo tez hudičevh kramplju.

Zapisala Danica Mlekuž po očetovi pripovedi v Logu Čezsoškem 1973

B: Nkret je živu tu Baušce dn muež, k ga je punoče nusila luna. Ana nuoč je ustou vnka s pustelje, uzieu pušo an šu gor na adn hrib. Plazu se je gore po dnej steze, an kar na nkret se je zbudu. Stau je lih gore ned prepadem. Tejsta steza je kar zginla. Muež je biu ves ubupen, k je vidu, de ni puti nezaj. Klicu je ne pumujč. Ldije so pršle, an kr so vidle, de mo n muerje pumate, so mo diele, de naj vrže douka pušo, an č buo puša cejla, buo tuj on žiu. Louc jeh je ubuogu an vrgu pušo. Puša se je zlumila, semu ldje so mo pukazale dno drugo, de b se ne ustrašu. Kr je mislu, d buo ustou žiu, je tuj on skoču dou čz prepad.

Ustou je u mieste mrtu, an ne tejstem kraje še denes stoji skala, k se je sprmenila u križ.

Povedali Iva Kraljčeva in Angela Krampekova iz Bovca
Zapisala Elizabeta Kolenc 1976

C: Nkret je u Baušce živu mledenjč, k ga je punoče nusila luna. Adno zimsko nuč je u pounoči ustou s pustelje an se je upravu gor u hrib Izgora. K je pršu gor u adn prepad, se je prbudu an je vidu, de ne more ne nprej ne nzaj. Ti soji so ga zečele gledte, kar nkret so zeslišle njega glas, kje klicu u pumeč. K so zegledle, kje je, so se prestrašle. Niso mu mogle pumate, zetu so šle pu thouna, de ga bo spuvedu. K ga je kunčou spuvedvate, mo je thoun dieu, naj se prekriža an naj skuoč dou. Mledenjč je ubležu mrtu pud prepadm an ud tejskret je ustalo znamenje tu skale — križ, k se ga še dan dens vide.

Povedala Slavica Toumanova iz Bovca *Zapisala Tatjana Kašca 1977*

Č: Pr stareh cajteh so ldje vervale u Buga, ni blu tuklje kuj denes. H maše so šli usako nedeljo, an tu pješ, buse, strgane an lačne.

No, dubiu se je pa tuodi en louc, k ni vervou u Buga. No, fčjer se lepu neštima, nabasa pušo en šed grie ne jago. Hodu je an hodu, kar nenkret ga zajame nojč. Ni viedu ne neprej ne nezaj. Tuku je pršu do ne skale. Tejst cajt se prkaže zlodi prd njem, šed mo prabi:

»Če vržeš pušo dou črez an de ustane cela, lahko skočeš tuj ti, če ne s pa pugobljen!«

An ries, louc je vrgu pušo an šed ni pučaku, de b vidu, če je ustala cela. Skuoču je ze njuo, šed se je pa ubu. Skala se je pudrla an ud tejstga cajta ji prabmo Kulač.

Povedala Marta Mlekuž iz Bavšice *Zapisal Marjan Mlekuž 1977*

4. Kako je nastalo ime potoka KRAJCARICE

V pritok Soče Zadnjico se zliva tudi potok Krajcarica. Stari Trentarji pripovedujejo, da je nekoč po tej dolini šel velik gospod. Hudo žejen je prišel z lova in pokusil vodo s tega potoka. Zdela se mu je zelo dobra in je dejal: »Vsak požirek te vode je vreden krajcar.«

Tako je ta potok dobil ime Krajcarica.

Zapisal Marko Vidič v Trenti 1975

5. Kako je nastala MLINARICA

A: Gore u trjentarske župnije sta bla dekan an mejžner. Gespuod dekan je mou bukve an tu teh bukveh je blu zepiseno, kjere ldje huodjo h maše. Dekan jeh je zmjere skriu, de ne blje pršle tu ruoke zluodjo. Nkret je muoru dekan njekem jete, zetu je dau bukve mejžnerje. Tje se je nepiu, zetu je puzabu ne bukve. Tejst cajt prdrči zluodij, mo lifra bukve an zgine. Mejžner leti ze njem. Zluodij tukviš hiti, de se ni mogu vegnite steni. Z uso hitrco je udaru tu njo. Ven s skale prteče veda. Ta veda je Mlinerca.

Povedal Danilo Durjava iz Bovca
Zapisal Igor Marka 1972

B: Gespued je mou mašne bukve. Mejžner jeh je muoru pa mierkete, k njega ni bluo dema. Gespued je šu enkret k Krajnsko guoro. Mejžnerje je nerueču, nej duobro mierka mašne bukve. Tje mašne bukve pa be red dobiu zluodi, zmjeri je zelezvou župnika, kam grie. Ta mejžner pa je red pupiu kejšen kuzarčk, zetu mo je zluodi ustavu no flaško. Mejžner se je nepiu en zespau. Zluodi se prplaze an ukrade mašne bukve.

Gespued se vrne, pumjerka, de mo manjkijo bukve, an hitro zbudi mejžnerja. Ta puvie, kdu je bukve ukradu. Župnik uzame žegnjeno veduo an laufa ze zludjem. Zluodi je vidu, de ga župnik dehitjeva, spustu je bukve — bau se je, da b ga uškrupu z žegnjeno veduo, an udere tu skalo z uso mučjo. Nerdila se je jama, ta z nje pa je prtekla Mlinerca. Župnik pa je uzjeu bukve an še neprej muliu. Zluodi pa se ni več prkazu. Ud tejskrt pa Mlinerca zmieri teče.

Povedala Elizabeta Žagar iz Bovca
Zapisala Zlatka Dedić 1973

6. Kako je nastal POLOVNIK

V Soški dolini je živel mlad lovec, ki mu je bilo usojeno, da bo čez leto dni umrl. Ko je prišel usodni dan, se je napotil po beli cesti, ki je vodila v gozd. Na poti je zagledal ljubko srnico. Pomeril je vanjo, vendar, preden je ustrelil, se je zgrudil in umrl. Tedaj se je zgodilo čudo. Gozd se je začel vzdigovati in nastal je velik hrib, ki so mu ljudje dali ime Polovnik. Tja hodijo domačini danes sekat drva.

Povedal Pavel Melihen iz Loga Čezsoškega
Zapisala Palmira Melihen 1975

7. Kako je nastalo okno v PRESTRELJENIKU

A: Enkret je guspuod Buog keznuvou te heduobne ljdi tukište, de je puslou puhno vede douka ne zemljuo. Use ljdi so se putuople, semu Noje je plavu pu vrhe s sojo barko. Veda je rasla buolj en buolj. Šele čez nieki cajta se je Buog zmislu ne Nojeta. Ustabu je dež en veda je zečiela padete. Pukazale so se vrhuobe te bsuokeh gura, med njime tuodi Prstreljenek. Nojeta je zečielo skerblete, kir ni viedu, kem naj perbieže barko. Buog je vidu, de je muož u škripceh. Pustabu je kezauc te liebe ruoke te na dno stran, kezauc te diesne ruoke pa te na te drugo stran Prstreljenka. Stisnu je mučnu ud ubieh streni en ratela je jama skuoz Prstreljenk. Noje je biu us srejčen. Uzieu je šterk, ga uteknu skuoz jama en zebezu. Zdej se je lohko brez usake skerbi zbasu unka, saj je biu gvišen, da mo barke ne buo udneslo.

Če je kduo, k tielga ne berjame, naj le pride te na Serpenico, de mo pukažemo jamo gor ne Prstreljenike.

Povedala Marija Berginc, Dorjeva s Srpenice
Zapisala Zorka Kavs 1971

B: Gore ne Kanine sta se zbrala Buoh an Marije an sta se zmenala, de pustapta Višarje ze buožjo puot. Ne Kanin sta pršla, brez de be zludij viedu. Če be zludij viedu, be šu on prej gore an Marija b ne bila mogla jete gore ne Višarje. Putrjebna pa je bila božja puot zetu, de be ldje buolj mulile, de be zludij ne mou več kajbiš mučl ta da njeh. Čeprou sta pršla ne Kanin skriuše, je zludij useglih zviedu, de sta gore. Bišno jih je zevehu. Tejst cajt je šla Marija žie ne puot. Kar ne liepem pa prdrči pu lufte zludij s takobiš brzino, de se ni mogu vegnit s Prestreljenko, zetu je udaru tu vanj, de je ratela kr jama skuos.

Zludij, k je prdru Prstreljenek z glavo, se je tukviš udaru, de je padu kar dou čez stenuo an ubležu dole.

Marija je pršla na Višarje an jo nardila ze buožjo puot, ze zludjem pa je ustala semu jama gore u Prstreljenke.

Povedala Danilo Durjava in Rajko Mihelič iz Bovca
Zapisal Igor Marka 1972

C: Dva zludja sta se gore u Keninu jegrala. An kr naekret se je den zmislu, de be šla douka u dolino an malo kljubela dekano. Tje druge je biu koj ze tu.

K sta pršla douka u zekrstijo, sta pugljedela ukou, an k nista videla žive duše, sta dekano uzjela mašne bukve an sta jo udkurila nezaj, kar so jima nugje dale.

Semu dekan je med tejstem cajtem že vidu, da niema buku. Viedu je, de sta mo jh uzjela zludja. Hitro se je ubu, k je biu u žokeh, uzjeu žiegnano veduo an šu ze njima. Dehitu jh je pa lih gore ze Urzelnem. Šiede je dieu, nej mo dasta bukve. Ona dva sta zečjela laufete še bulj ku prej. Ja, dekano ni ustalo druzga, koj de je laufu ze njima.

K mo jeblo tega gejca dost, je uzjeu žjegennu veduo an jh je puškruopu. Zludja sta se ustrašla, spustla bukve an jo udarla kr skuoze skalo. Tuku je ratu Prstreljenek.

Nadi Rutar povedala babica iz Bovca 1973

Č: Dva mlada hudiča sta se vračala z duzga putepa. Ne putepe sta strgela grbeše an tukiš sta se lutila švanja. Kr pa za švanje nista bla kej prida, so šive

držale le za silo. Nujč je retavela an tukiš sta se sprabla spat tu njih bajta ne Kenine.

Te mlajš hudič je puzabu u varžete igluo, an kr je liegu, se je zbuodu, od bolečin zeupu an od strahu puskoču. Zedou je tu stieno, kjer je ratela velika luknja. Zarade te luknje prabmo Idje temo prdelo še denes Prstreljenek.

Povedal Maks Mlekuž, Udežu iz Bovca
Zapisala Mojca Mlekuž 1976

8. Kako je nastal pašnik PREVEJEK

Mlad pastir je gnal čredo ovac daleč od doma. Ko se je utrudil, se je ustavil, da se odpočije. Ovce so se mu razkropile na vse strani. Begal je zdaj za eno, zdaj za drugo, vendar nobene ni mogel ujeti. Kar naenkrat se je znašel med samimi skalami, ki jim ni bilo videti konca. Že je mislil, da je izgubljen, ko je zaslišal neko javkanje. Za njim se je oglasilo: »Pomagaj mi, reši me!«

Pastirček se je sicer malo bal, a ker je bil dobrega srca, je odvalil skalo. Zagledal je belo kačo, ki se mu je zahvaljevala. Velela mu je, naj si zaželi karkoli, vse mu bo uresničila. Zaželel si je le lastno čredo in velik, sončen pašnik. In še preden se je obrnil, je bila njegova želja izpolnjena.

Ko je domačim povedal, kaj se mu je zgodilo, so ga imeli za neumnega, vendar so se o čredi in pašniku zjutraj lahko sami prepričali in novemu velikemu pašniku dali ime Prevejek.

Povedal Pavel Melihen iz Loga Čezsoškega
Zapisala Palmira Melihen 1975

9. Kako je nastalo RABELJSKO JEZERO

A: Blu je na vliko sbuto. U Rablni so use rajele an se veslile. Kar nkret je pršla u ušterijo dna žena z utrokom an je prusila jerprge. Nubedn je ni tou sprjeti pud streho. Že njo je pršu ster muž, k je mou ta pud pasko sud. Deu je, naj se gejnijo veslite, če ne bo udpru sud an jh bo veda zelila!

Use so se zečiele smejate, muž pa opre pipo ne sude an veda je zečiela tejče brez konca. Zjutro je bla vsa vas pud vedo. Kr so nevihte, se še dan dens slišjo pod vedo zguni rablske cirkve.

Povedala Slavica Toumanova iz Bovca
Zapisala Tatjana Kašca 1977

B: Tem, kir je zdej Rabelsko jezero, je nkret stala vas. En dan je u to vas pršla žena z utrukem. Bližlo se je fčeri, zetu je zečela prosti po hišeh pustelje. Nubedn se je ni tou usmilte, ko pa je pršla ne kuonc vesi, ji je punudu pustelju starc, vender ni blu nč ekstra, saj sta murla ležet kar u listje.

Pumoče je ratela strašna nevihta an ke se je starc zjutra zbudu, ni blu ne žene ne utroka. Tud ni blu več vesi, semu negova bajtica srede jezera. Tuku je bla puplačena njega dubruta an keznuvana hudubija veščanou.

Zapisala Magda Mlekuž v Bovcu 1977

10. Od kdaj je ROMBON ves gol

Tu stareh cajth je biu Rombon še us zeraščen. To so živiele semu pestirje z ucame. Ne tej drugi strani Rombona so živiele pa Rezijane. Rezijane so tejskrt pasle tuj ucie. Učaseh so jh segnale tuj u naše hribe.

Nkret pa se je dn Rezijan zeljubu tu dno buško čečo. Tejsta pa je miela žie dnega Bečana rada, zetu sta se Bečan an Rezjan stukla. Rezijan je ta z jeze zežgau gozd u Rombone. Gozd je us pugoru, celu ziemlja je gurlela.

Ud tejstga cajta je še denes us Rombon gou.

Povedali Iva Kraljčeva in Angela Krampekova iz Bovca
Zapisala Elizabeta Kolenc 1976

11. Kako je nastal potok SLATNIK

A: Ljdje gore ukou Beca praujo, de je Slatenk en kuos douhtrja. »Ja zekej?« se buoste uprešale. Tuku je bila ta rieč:

Gore ukou Pulounka se je klatu en liep gams an use louce so ga tiele ujete. Semu usakmo se je zmuznu. En dan je šu en Bečan pu droua. Šiede je neletu ne tuo žuau, k je lih pila. Muož se je tuprve ustrašu, šiede je uzieu no pulino an ga je urgu gamso lih te za kragen. Gams je padu ukou. Pukezala se je kri an zečiela u curkch teiče tu potok. An ud tejstga cajta je Slatenk tuku gurak an šiede pa še zdrava veda puvrhe.

Nadi Rutar povedala mama v Bovcu 1973

B: Ud vesi Česuoče se ulejče graben an putok Slatenk. Ljdje praujo, de je ta veda zdrava ze use bulezne. Slatenk je trgu zemljo an tuku je pršlo ne dan črno kamnje. Ljdje niso vedeli, kej je tu; šele putem, ku so pršle nezaj z Belgije, Francije, kjer so kupale premog, so videle, de je tu tudi premog.

Praujo, de so u Slatenku škrate, k spijo prd jamo, kjer so videle ljdje črno kamnje, an vahtijo, de ne bi kajšen zečieu kupate.

Po pripovedi Cirila Kravanja iz Čezsoče zapisala Tatjana Bizjak 1973

12. Kako je prišlo do gradnje cerkve SVETE TROJICE v Bovcu

A: Zgudilo se je že pred več koj stuo lete. Tejskrt je bila glauna ciesta čez Prdou. Pustiljone so vezili pu tej pute pušto. Ta puot je bila zlo nevarna, kr so na pustiljone prežale šeljme. Čakele so gore u kajšnem hribe, k je pršu vuez, so pa use puraubale.

Takle pustiljon je biu tude Lojz. Usak tedn je vezu pušto ta u Beljak. Enkrt, k je pršu tie, je zegliedu dno gručo ljdi. Stuopu je bliže an zegliedu je žendarje, k so peljale šeljma na vešala. K so pršle ta pud vešala, je žendar uprašu šeljma za njega zadnjo željo. Šeljm je želu guvorite z dnem Fličerjem (tuku so enkret prable Bečanem). Lojz je stuopu ta h njemo an on mu je puviedu ud sojeh raubarskeh dni. Želu je, de Lojz udkople raubarsk dnar, k ga je enkret zekopu. S tem dnarm nej zezidajo u Becu cerku.

Lojz je ries dubu dnar tam, kir je rieku šeljm. Niesu ga je u Bec an na place so zečiele zidate cerku. Dale so je ime svete Trujice.

Med prbo svetouno uejskuo pa so jo purušle. Čez en cajt pa so tem ne nje mesto zezidale kino; no, zdej budo pa še tejsto purušle, kr jo je putres zruku. Ud raubarskga dnara ni srejče.

Povedala Fani Cuder iz Bovca
Zapisala Ksenija Zorč 1976

B: Ko so za novo cerkev žgali apno, so na tistem mestu privreli na dan trije studenci. Poklicali so starega župnika in ta jim je rekel, da morajo dati cerkvi ime svete Trojice.

Zapisala Vera Fon v Trnovem ob Soči 1969

Slovarček narečnih izrazov

Bec	Bovec
bišno	gotovo
buško	bovško
čeča	dekle
Čresuoča	Čezsoča
čuompe	krompir
deikna	volnena odeja
dieu	dejal, rekel
dn, dne	neki, neke
douka	dol
droua	drva
fčerja	večerja
Fličer (n. Flitscher)	Bovčan
fruošk	zajtrk
gejc	šala
gejnije	nehajo
gor	gori
grbeše < brgeše	hlače
hrami	podstrešje
jerprge	prenočišče
kabi	kajpak
kajbiš	toliko
kjere	kateri
kljubete	kjubovati
kragen	vrat
kuj	kot
lifra	odnese
lih	ravno
ljdje	ljudje
mierkete	paziti
mo	mu
mulite	moliti
muočenk	močnik
nej	neki
nojč	noč
Noje	Noe (bibl. oseba)
paska	pazduha
pediela	skleda
prabca	pravljica
prd	pred
puksou	pokesal
pulino	poleno, kol
pumate	pomagati

puoknjen	počen
pustiljon	poštni voznik
pustapta	postavita
puša	puška
pušide (pušiede, pušede)	pozneje
ratela (retavela)	postala (postajala)
semu	samó
stukla	stepla
stulica	stol
ščica < čečica	deklica
šed	poudarni prislov
šede (šiede, šide)	potem
šeljm	ropar
šterk	vrv
štima	glas
švanje	šivanje
tejskrt	tistikrat
tejsta	tista
tez	tu iz
tlje	tukaj
thoun (duhovn)	duhovnik
tuj	tudi
tuklje	takole
tukviš (tukiš)	tako
tukište	na tak način
tuliš	toliko
ucie	ovce
unka	venkaj
upru	odpri
urgu	vrgel
us	ves
ustou	ostal
uškrupu	poškropil
ušterija	gostilna
vahtijo	stražijo
veda	voda
vegnite se	ogniti se
zbasu	zbasal
zevehu	zavohal
zlumka	zlomka (kletvica)
žoke	copate

LEGGENDE ETIOLOGICHE DEL BOVŠKO (il Plezzano)
(Riassunto)

Come parte dell'Alto Isonzo, il Bovško (il Plezzano) è rinomata per le sue bellezze naturali. Dell'origine di molte particolarità di queste, come pure delle opere dell'uomo, la gente semplice cercava di darsi una spiegazione tutta sua nelle leggende etiologiche. Nell'ultimo decennio, ad iniziativa dell'autore, gli studenti del ginnasio liceo di Tolmin, nativi di quella zona, hanno trascritto, per la maggior parte nella forma originaria ossia dialettale alcune di queste leggende etiologiche.

Nel presente articolo vengono pubblicati 12 motivi: l'origine della cascata Boka, perchè Čezsoča (Oltresonzia) d'inverno è senza sole, l'origine della croce nella roccia Kolač, I nomi dei rivi Krajcerica e Mlinarica, del costone Polovnik (su carte geografiche italiane come Polonig), della »finestra« nel Prestreljenik (it. Monte Forato), del pascolo Prevejek, del lago di Cave del Predil (Rajbelj), da quando il Rombon è nudo, l'origine del rivo Slatnik e come si giunse all'erezione della chiesa della SS. Trinità a Bovec.

Di alcuni motivi esistono diverse varianti che stanno a testimoniare come le leggende, unitarie nel lontano passato, si fossero in seguito frazionate ed anche confuse tra loro. Nonostante la parziale semplificazione delle trascrizioni dialettali dettata dalla carenza di equivalenti caratteri di stampa, ne risulta tuttavia un'immagine almeno approssimativa del dialetto del luogo.

Marija Rutar

LJUDSKA PREHRANA NA TOLMINSKEM

V 20. stoletju smo prešli tri velika zgodovinska obdobja, povsem različna med seboj po svoji politični in družbeni ureditvi. Dve veliki, uničujoči svetovni vojni sta prinesli mnoge velike spremembe tudi v vsakdanje življenje prebivalcev. V novih pogojih in možnostih je razvoj postopno izpodrival stare oblike življenja in jih nadomeščal z novimi. Nove okoliščine in gospodarske razmere so odločilno vplivale tudi na način prehrane prebivalstva, saj je tudi hrana vsakokrat odraz časa, zlasti pa prepričljiv dokaz socialnega stanja ljudi.

Prehrana je odvisna od zemljepisnih pogojev dežele, njenega socialnega stanja in ravni, saj je bila nekoč povsem odvisna od pridelka, ki uspeva v določeni pokrajini.

Tolminska v objemu Julijskih Alp je revna dežela, zlasti zgornja Bovška dolina, ki ima malo obdelovalnih površin, naseljena pa je bila precej na gosto. Da so ljudje preživeli in se obdržali, je bila potrebna velika prizadevnost, pridnost in marljivost, iznajdljivost, stroga varčnost in neverjetna skromnost.

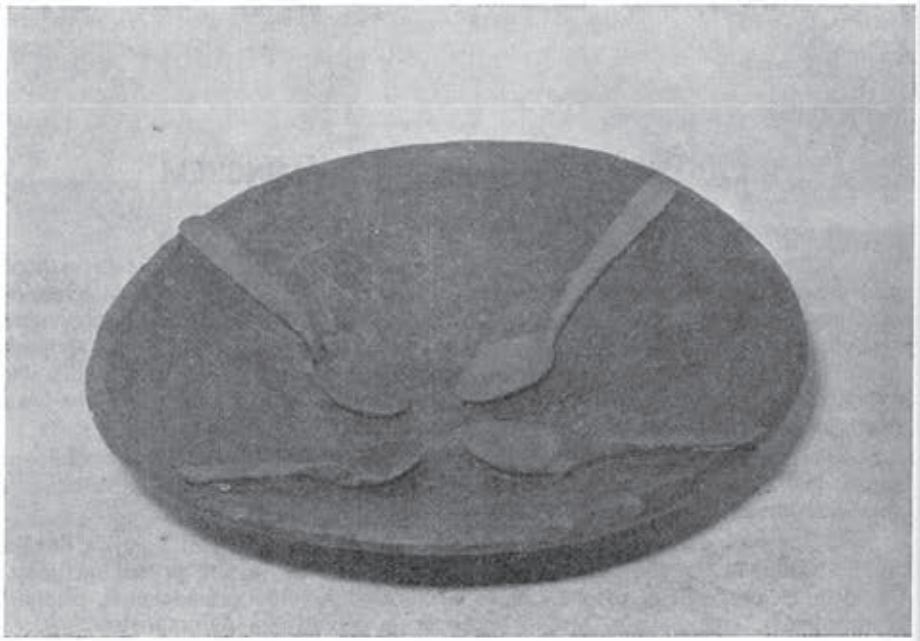
Najbolj skromna, preprosta in enolična je bila prehrana pred prvo svetovno vojno, ko je bil njen glavni vir tisto, kar je nudila domača zemlja in reja domače živine. Sicer je Tolminska geografsko različna, obsega strogi gorski svet na Bovškem, Kobariško z Breginjskim kotom, ožjo tolminsko kotlino, Baško grapo s kmetijami po strmih pobočjih, lepo Šentviško planoto in samotno dolino Trebuše. Zaradi tega se je hrana z več ali manj plodnimi površinami razlikovala po prehrambeni vrednosti in količini, oziroma po številu dnevnih obrokov, čeprav je bilo povsod njeno glavno merilo skromnost.

Prehrana se je v našem stoletju trikrat spremenila, največjo spremembo pa je doživela po zadnji vojni in zadnje čase, ko se je splošna ekonomska raven vsega prebivalstva občutno dvignila in povsem izboljšala izbor živil in način priprave hrane. Delo in zaslužek omogočata, da si vsakdo lahko kupi potrebno.

Nekoč so na Tolminskem gojili veliko žita, zlasti pšenice, ječmena, ovsa. Po tolminskem urbarju iz leta 1377 so kmetje tolminske gastaldije oddajali patriarhu letno 763 starov žita (1 star je držal okrog 75 kg), od tega 279 in pol starov pšenice, 483 in pol starov ovsa in še dajatve v denarju, ker so bile takrat mnoge dajatve pridelkov že spremenjene v denarne davščine. Iz gornjih podatkov je moč sklepati, da so na Tolminskem pridelali precej žita. Tudi živinoreja je bila močno razširjena in sirarstvo je bilo veliko bolj razvito kakor dandanes in je bil sir po naših krajih prava ljudska hrana. Prav v urbarju iz leta 1377 se omenja pojezdna pogača (pogaciaz poiesdarum), namenjena funkcionarjem zemljiškega gospostva ob priliki uradnih obhodov na konjih. V urbarju se omenja tudi kruh patriarhovim ribičem.[1]

Tolminska je ostala pod patriarhi 400 let. V 16. stoletju je desetino, malo in veliko, pobiral čedadski kapitelj, odrajtovalo jo je 356 kmetij. Skupni dohodek

[1] M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja. I. del. Ljubljana 1948, 33.

Na roko rezljana lesena skleda in lesene žlice; iz nje je zajemala vsa družina (Logarčče)

A hand carved wooden dish and wooden spoon; the whole family scooped the food from the same dish (Logaršče)

od tolminske desetine je znašal 1068 tržnih mer (kaufmas) pšenice, 1068 mer ječmena in 1068 mer ovsa ali v denarni vrednosti 700 do 800 dukatov letno. Iz tega je moč sklepati, da so v 16. stoletju pridelovali na Tolminskem razne vrste žitaric, zlasti pšenico, ječmen in oves. Pridelovali so tudi precej ajde, ki pa je ni bilo treba oddajati kot desetino.

Dobra in obilna krma tolminskih pašnikov in senožeti je pospeševala živinorejo: gojili so konje, govedo, zlasti vole in mlado govedo, razširjena je bila svinjereja, predvsem pa reja ovac, koštrunov in koz. Živina in mlečni proizvodi, zlasti sir, so bili glavni proizvodni predmet. Del tega so morali dati za desetino, nekaj je ostalo doma, v Furlanijo, v Čedad in Videm pa so izvažali zlasti živino.

Marsikateri tolminski kmet ob koncu 15. stoletja je bil ugleden in premožen mož in družina običajno ni poznala lakote.

Ko so leta 1509 prepovedali izvoz živine v Furlanijo, so se začeli ukvarjati s tihotapstvom, za kar je marsikdo plačal občutno kazen, ki pa je zraven drugega netila vedno večje nezadovoljstvo.[2]

Kruh so poznali v 13. stoletju in sicer kot nekvašeno presno pogačo, pečeno na razbeljenem ognjišču. Ostanki le-te so bili mlinci, ki so se na našem območju najdlje ohranili na Cerkljanskem. Ječmenova kaša spada med najstarejše žitne jedi, ki je bila znana in priljubljena že starim Slovanom. Do konca 19. stoletja

[2] Marija Verbič, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, v: ZČ, 28/1974, 16.

so tudi na Tolminskem gojili proso, ki so mu rekli drobna kaša. Zelo stara jed je močnik, ki je nadomestoval juhe. Med stare juhe štejemo tudi joto iz kisle repe ali kislega zelja, ki je dajala dragocene potrebne vitamine. Poznali so še prežganko, sirovo juho in suho juho iz suhega prekajenega mesa. Za meso in zabelo so gojili pri hiši prašiča, ki je moral zadostovati za vse leto. Fižol, nekoč tudi bob, je v znatni meri nadomestoval meso, dodajali so ga tudi drugim jedem. Solate, v kolikor so jih pripravljali, so belili s scvrto slanino, ki so ji, vroči, dodali kisa.

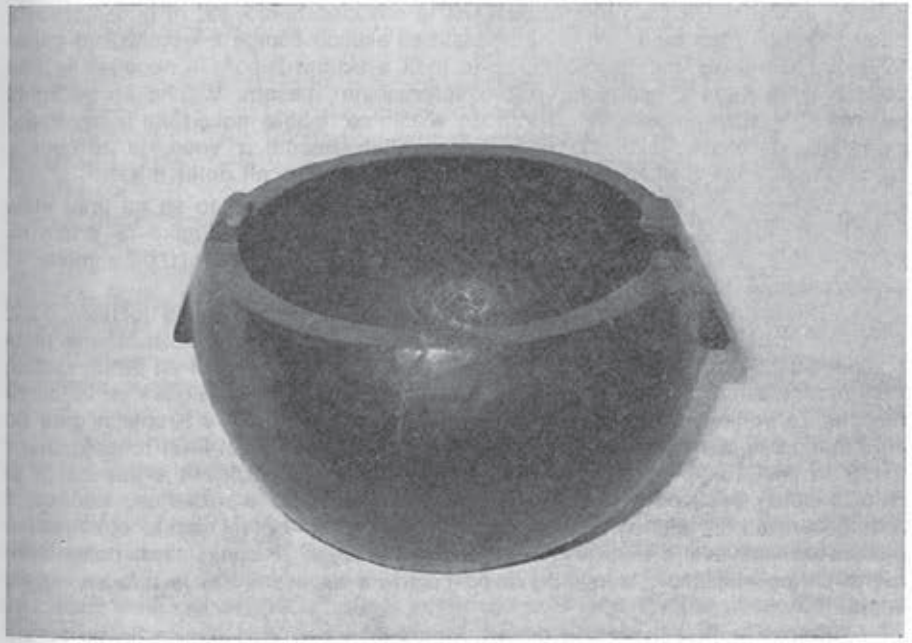
Krompir se je na Tolminskem uveljavil v 18. stoletju in je postal glavna ljudska jed, temelj ljudske prehrane, saj je bil dostikrat opoldne in zvečer, pa še kuhan v oblicah na mizi.

Pomembna hrana je postala koruza, saj je polenta zlasti v alpskih deželah nadomeščala kruh in velike sklede koruznega močnika so vzrejale cele družine.

Mleko in mlečni izdelki pa so bili vsekdar važen, nepogrešljiv del ljudske prehrane.

Anton Muznik (roj. 1726 pri Sv. Luciji), deželni zdravnik poknežene grofije Goriško—Gradiščanske, je v knjigi »Clima Goritiense«, ki jo je izdal 1781, o prehrani na Tolminskem napisal:

Najpriprostejše živeči so Tolminci. Živijo le o mleku, siru, vrtnih pridelkih in zelenjadi (bodisi sveži, bodisi usoljeni), nekej gostej kaši, katero napravljajo iz mleka in vode (in ki nas spominja najstarejše jedi Rimljanov), dalje o kruhu v dimu posušenem in o vodi. Ti vegetarijanci osemnajstega stoletja izneverovali so se le o praznikih svoji navadi, ob katerih so si privoščevali mesa, posušenega

Lesena trentarska »bula« za skuto

A wooden Trenta bowl (originally »bula«) for curd

v dimu, (svinjskega, ovčjega in govejega) in kuhanega v sočivju ali zelenjavi; ob takih priložnostih so pili tudi vino, pa samo v krčmah.[3]

O nekoč skromnem preživljanju, urejenem po danih možnostih, pričajo tudi terenski zapisi s podatki o nekdanjem življenju.

Najbolj revna, preprosta, ozke izbire je bila prehrana v zgornji Soški dolini, zlasti v odročnih krajih kakor v Trenti, kjer so male krpe obdelane zemlje dajale pičel in boren pridelek, ki so ga prebivalci dopolnjevali z velikim trudom z rejo ovac in koz.

Tod so nekoč imeli le dva dnevna obroka: kosilo in večerjo. Kruha sploh ni bilo, razen ob velikih praznikih, za božič in veliko noč. Kruh jim je nadomeščala polenta.

Kosilo so skuhali bolj pozno zjutraj. Bil je to navadno kotel polente in zraven skutna župa: skuta zakuhana v krop, z malo koruzne moke (eno žlico skute, eno moke).

Za večerjo so pripravili koruzni močnik; temu so dodali malo kuhanega fižola. Jedli so iz ene sklede, zajemali z leseno žlico, poleti in pozimi skoraj iste jedi. Lačni otroci so vmes jedli polento, ki je ostala od kosila, kar v roko so jo vzeli kos in jo hlastno prigrizovali. Pozimi so zjutraj kuhali kislo zelje ali repo, ribenco, in zraven polento. Od zelenjave so gojili le solato in radič, ki so ga navadno pripravljali dopoldne za kosilo, včasih tudi za večerjo, a največkrat so za večerjo kuhali močnik ali sam krompir, ki so ga jedli s skuto, dokler ni pošla, sicer so ga pomakali v sol.

Ob sečnji in pripravljanju drv so delali zunaj ves dan in so nesli s seboj polento in skuto. Ob košnji so pripravljali le navadno hrano, saj ni bilo možnosti, da bi si kaj bolj izdatnega privoščili. Včasih so skuhali čompe s krompirjevo polento in jo zabelili, če zabele ni bilo, so jo jedli s skutno župo. Ob nedeljah je bilo boljše kosilo, juha z osoljenim suhim koštrunovim mesom. V juho so nadrobili polento in meso prigrizovali s polento. Le včasih so iz bele moke (bila je predraga) napravili »farfelne«, tako da so moko nekoliko zmočili z vodo, jo zdrobili v zrnato zmes in to skuhali na kropu ter zabelili z zaseko ali dolili mleka.

Ješprenj so morali kupovati, ker tu žita ne dozorijo, zato so ga prav malo kuhali ali morda le ob košnji s kakšno kostjo suhega mesa. Redko so prišle na mizo jedi iz testa. Tako imenovani trentarski štruklji so bili iz bele moke in vode zgneteno testo, ki so ga z žlico polagali v krop.

Ohranjajoč ustaljeno izročilo so za praznike pripravili boljše jedi. Za božič so delali štruklje »krafe«, velike kot »žok« (copata) iz belega, nekvašenega testa z nadevom iz koruzne moke in suhih hrušk, »kloce«, jih skuhali na slani vodi in zabelili z maslom. Za pust so običajno dali v lonec svinjske parklje in ocvrli fancele. Za veliko noč so šli peš po strmih stezah čez Vršič v Kranjsko goro po belo moko v zamenjavo za sir in volno, da so spekli dober bel kruh brez dodatkov masla in jajc. To je bil lep okrogel kvašen hleb, ki so ga devali v posodo in jo položili poleg peči, da je vzhajal; preden so ga porinili v razbeljeno peč, so z nožem zarezali na skorjo križ ali trikot. Otrokom so ob tej priliki oblikovali v njihovo veliko veselje male hlebčke. Kdor je zmogel, je spekel tudi po polževo zavito potico »bganco«, ki ni bila ravno bogata z nadevom, saj je bilo vse težko kupiti.

Krstne botre so prinesle materi »pogače«, tri ali štiri hlebce, ki pa so bili le navaden, kvašen, toda bel kruh, in liter vina, otrokom v hiši pa do 20 cm

[3] Simon Rutar, Zgodovinske črtice iz poknežene grofije Goriške in Gradiške. I. del. v Gorici 1895. 78.

dolge stručke. Družine so bile tedaj sila številne, po deset, dvanajst otrok pri hiši.

Ko je kdo v hiši umrl, so zamesili koruzni kruh, »amožnja« imenovan, in ga ponudili vsakemu, ki je prišel kropit pokojnika, dali so mu kruh in žganje. Navada je ostala do danes, le kruh, ki ga ponudijo, je bel.

Iz dobre bele moke so še pekli kolače za birmo, vse enake velikosti. Nataknjene na trak so jih botri darovali birmancem, vsakemu od deset do petindvajset kosov.

Sicer pa so večkrat spekli na vročem ognjišču iz koruzne moke »feto«, pogačo brez kvasa, dodali so le sol in moko, poparili z vrelo vodo ter oblikovali manjši hlebček, ki je bil, pečen, prav okusen. Tako feto in kuhan fižol so vzeli s seboj, če so šli na daljšo pot ali na romanje, največ na Višarje in na Brezje. Hodili so dva do tri dni.

Lesena možnarja za drobljenje orehov oziroma soli (Lisec, Planota)

Two wooden mortars for crushing walnuts or salt (Lisec, Planota)

Mlečni izdelki, skuta, sir, maslo, mleko, s skupnim imenom »mlečno jeste« so dopolnjevali in bogatili vsakdanjo prehrano. Kravo je nekdaj imela le vsaka deseta hiša v vasi, pač pa so gojili veliko drobnice, ki pa pozimi nima mleka. Za zimo so hranili skuto za skutnico in za jed zraven krompirja. Pili so sveže pomolženo »prično« mleko. Mleko so dolivali tudi k polenti in žgankom (žgancem) ali pa ga jedli s fižolom. Kislo mleko, tudi ovčje in kozje, skisano v leseni ali zemljeni skledi, so zajemali z žlico, potem ko so s snemavnico posneli smetano v poseben lonec za maslo, ki so ga izdelali v pinji in na štručko začrtali tri križce. Masla so doma zelo malo porabili, rajši so ga prodali. Okusno pinjeno mleko »metudo« so zauživali s polento. Pili so sirotko »sirtu«, ki je ostala od sira ali skute, tako doma, kot na planini.

Meso, prašičje, ovčje, konštrunovo so osolili in sušili v posebnih malih bajtah »kadiuncah«, kjer so kuhali prašičem; pod stropom na drogu pa so sušili kose mesa. Tudi prašičje sadlo so posolili in prekadili. Loj so pretopili in ga toplega vlili v posode, da je dobil obliko hleba, ter ga imeli za zabelo. Klobase, navadne in jetrne, so vezali v verigo, do en meter dolgo. Iz krvi so izdelali »krvave klobase«; krvi so dodali mast, sladkor, dišave, nekoč tudi fižol in suhe hruške. Danes jih ne delajo več.

Za žejo so pili vodo kar z lesenim korcem iz škafa v kuhinji, ki je stal v posebni niši ali na polici. Za hudo žejo so kanili v vodo malo kisa ali jo poleti prekuhali s kumino in dodali malo »gajsta«, žganja, ki so ga sami delali iz polovice špirita in polovice vode. Čaje so kuhali zelo redko, le za bolezen lipov ali bezgov. Prave kave niso pili, ali zelo zelo redko; bila je predraga. Pač pa so ob žetvi trave po strminah raztopili med v vodi.

Na Bovškem so nekoč posušili vse sadje za zimske dni. Pozneje so stiskali iz jabolk in hrušk mošt in ga hranili za košnjo. Vino so pili le v gostilni, ko so zgradili cesto leta 1900, prej sploh ne, razen če ga je kdo prinesel.

V preprosti trentarski kuhinji z nizkim ognjiščem, črnimi stenami, skopimi kosi opreme je bilo pripravljanje jedil preprosto in enolično, gibalo se je v obsegu jestvin, s katerimi so razpolagali. Obseg kuharskega znanja je bil skromen, niti kruha niso znali vsi speči.

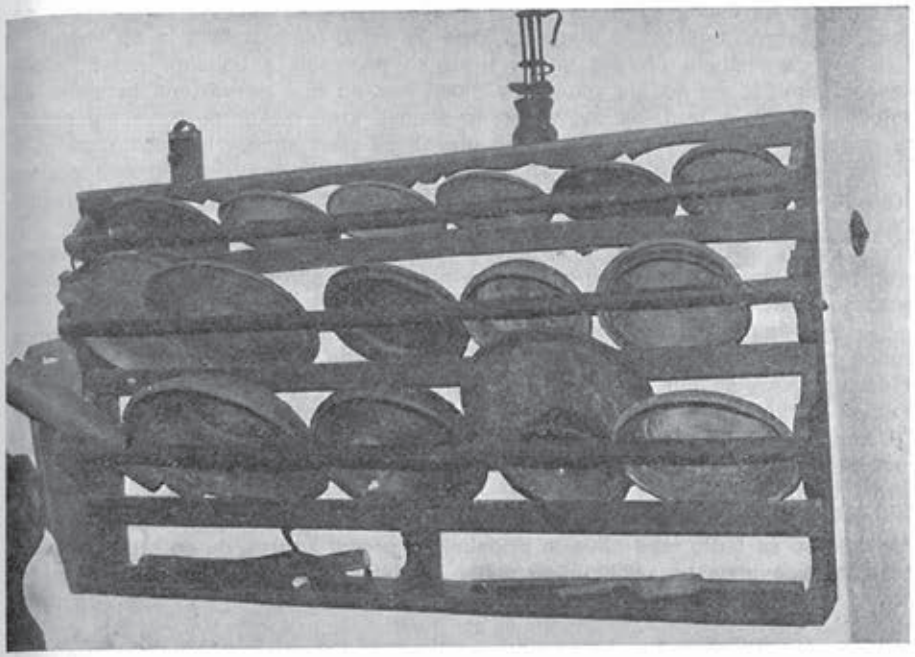
V Trenti se je premaknilo na boljše šele okrog leta 1890, ko so možje začeli odhajati na delo k drvarjem in v rudnike. A še vedno so živeli v stiski, zlasti ker so bile družine številne. Koruzo so kupovali za denar ali pa jo dobivali v zamenjavo. Mleli so jo v treh mlinih, ki so jih nekoč poganjale kipeče vode Trente.

Pri vsem tem ne smemo pozabiti na obče znano, radodarno gostoljubnost Trentarjev. Kljub težkemu življenju so bili vedri, družabni, radi so se sestajali zvečer skupaj v eni hiši, predvsem pozimi, se pogovarjali, pripovedovali neštete zgodbe. V prelepi trentarski deželi je bila doma pravljica, čudovite pripovedke, zagonetni strahovi.

O, danes je Trenta povsem drugačna! Cesta, asfaltirana, ki pelje skoznjo in dalje na Vršič, prinaša novo življenje. Ljudje imajo zaslužek in v trgovini na Logu lahko kupijo, kar potrebujejo. Lepota doline privablja ljudi in zrasle so mnoge počitniške hišice. Zaživela je v današnjem življenjskem utripu.

Podobno kakor v Trenti je bila nekdanja prehrana tudi v drugih bovških vaseh, kjer je svet siromašen in pridelek pičel. Reševala jih je živinoreja, vendar je povsod veljalo pravilo dobre gospodarnosti in nujne zmernosti, da so prebili leto.

V Logu pod Mangrtom so tudi poznali le dva dnevna obroka: kosilo in večerjo, in to pozimi in poleti. Najpogostejša jed za kosilo v zimskem času je bilo kislo zelje in »prsuta« — krompirjeva polenta, poleti pa polenta, zabeljena z zaseko, in zraven sladko ali pinjeno mleko. Ob težkem delu so na zabeli ocvrli nekaj rezin pršuta, ki so ga hranili za čas težkih del, za košnjo. Toda kos pršuta so obvezno skuhale za veliko noč tudi revnejše družine. Ob košnji so kuhali tudi ješprenj s svinjskimi kožami ali mesom. Nekoč so tu sejali ječmen in rž. Ko so kosili travo, so pripravili kosilo že ob 9. uri dopoldne, polento s friko, popoldne ob treh so ponudili žgance, »pouerjenca« imenovane, z mlekom, za večerjo ob 7. uri spet polenta. Polenta je nadomeščala kruh, ki so ga pekli le za velike praznike.

Sklednik z lesenimi skledami in krožniki

Shelf for wooden dishes and plates

Za večerjo druge dni so kuhali prerezan krompir v slani vodi ter ga jedli s skuto ali sirom, poleti s solato. Maščobo so zelo štedili, zato včasih niso belili, da so zabelo prihranili za čas težjih del. Ko so bili otroci lačni, so pekli koruzo v ponevcah ali grizli žitno zrnje. Ko so hodili v hribe žet travo, so v mali leseni škatlici nesli zasiko ali skuto, zraven so nesli še polento ali krompir v rdeči ali plavi culi (facolu), kruha ni bilo.

Tisti, ki so hodili delat v rudnik v Rajbelj, so nekaj zaslužili in okoli 1908. leta so začeli peči kruh doma v krušni peči, po 2 do 3 kg težke hlebe. Mnogi so odhajali drvarit po svetu in so tudi prinašali nekaj denarja in tesne razmere so se po malem boljšale. Toda resnično se je izboljšalo šele po drugi svetovni

Vas, znana po revščini, je bila Žaga. Težko in naporno je bilo tu življenje, pridelka ni bilo veliko, zaslužka tudi ne. Trudili so se z rejo ovac.

Dnevna obroka sta bila le dva: kosilo in večerja. Otrokom so vmes dali kaj mleka. Pozimi so imeli za kosilo ob desetih dopoldne močnik in mleko ali kislo zelje in polento; za večerjo okoli 16. ure pa preštet krompir in oblice (repo) in vmes kakšen koren. Poleti so za kosilo skuhali zabeljeno polento in mleko, za večerjo krompir in skuto. Mati je štela otrokom krompirje; vsakemu je preštela kupček, nato še sebi enega. Otroci z dobrim tekom so skrivoma izmikali materi krompirčke, da je često ostala brez večerje. Ob košnji so kuhali ješprenj s kakšno kostjo suhega mesa. Ječmena so malo pridelali, ponj so hodili v Klavže, kjer so imeli stope.

Kruh so začeli pogosteje peči nekaj let po prvi svetovni vojni, prej so pekli le koruzno pogačo na ognjišču, kruh pa samo ob praznikih in ob košnji.

Po ustaljenem običaju so za praznike postregli z boljšimi jedmi, sicer vedno istimi, ki pa so šle tembolj v slast, ker so bile poredkoma in samo na določene dneve v letu. Na sv. večer so skuhali krafe kakor na Bovškem sploh, za debelnico okusno »lauto« (prašičjo glavo), za pust so ocvrli fancele, za post »štokviž« (polenovko) ali pa so šli lovit ribe, za veliko noč so pripravili potico, hren in »žuč« (žolco) ter bele nebarvane pirhe, medtem ko so za cerkveni praznik sv. Florijana, 4. maja, pripravili pisane pirhe in za binkošti spet potico.

Danes imajo na Žagi 4 in celo 5 dnevnih obrokov; kupujejo sveže meso, kruh in vse drugo. Način prehrane se je popolnoma spremenil po kaloričnı vrednosti in izbiri.

V breginjskem kotu je kuhinja imela samo preprosto, potrebno opremo: polico za škafe z vodo, pod polico so obešali kotle, na steni je visel skledník, v dosegu roke so bile pokrovka, polentar, štokavnik, kuhalnice, ob ognjišču še solnica in žličnik, nad ognjiščem so visele gliste, na katerih so sušili drva. Nekoč so imeli črne kuhinje, dimnice, dimnike so začeli postavljati šele v začetku tega stoletja in na starih hišah je bilo videti, kako so jih sezidali kar na zunanji strani hiše.

Tudi tu je bila prehrana dokaj preprosta v obsegu tistega, kar so pridelali. Ponekod so se širile lepe njive in pridelali so precej koruze, da so bili vsi ganjki polni zlatega bogastva. Pojedli so veliko močnika s pinjenim mlekom, polente, ki so jo kuhano zvrnili na desko in razrezali z nitjo, krompirja s pinjenim mlekom ali pa so ga kuhanega sproti lupili in zauživali s skuto, pospravili so zelo veliko kisle repe, »bizne« ali »bruvade« imenovane. Ob praznikih pa so veljala ista pravila priboljška kot v drugih naših krajih. Jedli so navadno v kuhinji in zajemali iz skupne sklede. V vasi Logje so iz velike lesene sklede trikrat na dan jedli močnik — vsa družina, pri hiši je bilo deset otrok, vse do leta 1952.

V nekaterih gorskih kmetijah, ki so posedovale obširne travnike in senožeti, so še kar dobro shajali, ker so lahko redili večje število živine. Tako npr. v vasi Krn pri Mohu, na domačiji Simona Rutarja, kjer so imeli v hlevu 18 do 20 krav, 1 kobilo, še prej vole, do 35 ovac in 4 prašiče. Na leto so zaklali tri do štiri ovce, kdaj pa kdaj tudi kakšno tele. Nekaj mesa so porabili svežega, ostalo so posušili. Prašiči so jim dali dovolj zabele in mesa za vse leto. Danes ni v vsej vasi niti 5 prašičev.

Tu je bilo glavno in najtežje opravilo košnja, za katero so najeli tudi do 14 koscev. Zanje so morali skrbeti z dobro, izdatno hrano v petih dnevnih obrokih. Za zajtrk zgodaj zjutraj: kruh, skuta, žganje, kosilo ob 8. uri: »brvada« (kisla repa) in polenta, zabeljena s slanino in posuta z naribanim sirom. Južina ob 12. uri: kaša s svinjskimi kožami ali parklji in »bulja«, koruzni cmoki. Malica: »kobčk« popoldne: domač kruh in skuta, zraven so pili studenčnico in malo žganja. Večerja: domače lezanje iz pšenične moke, kuhane na mleku, ali pa skutna župa — skutnica z rženim kruhom.

Kruh so pekli iz moke, zmlete v domačem mlinu pod Vranovo senožetjo, ki je služil šestim domačijam. Sicer so bili nekoč samo v vasi Krn štirje mlini, v katerih so mleli žito, pridelano doma.

Po končani košnji v nedeljo zjutraj je bila pogostitev vseh koscev, imenovana »postrojba«. Skuhali so velike sklede slastnih štruklјev z bogatim orehovim nadevom. Postrojbo so pripravile le bogate kmetije, ki so najele za košnjo več koscev. Štruklje so pripravljale ženske ponoči, toda priprava le-teh je bila leta

1887, 1. ali 2. avgusta, usodna za Mohovo hišo. Ko so segrevali v ponvi na ognjišču maslo, se je maslo vnelo in zagorelo z visokim plamenom. Zgorela je hiša, ki je imela slamnato streho. Mati zgodovinarja Rutarja je bila takrat že bolna in so jo rešili iz goreče hiše skozi okno (+ 31. 10. 1887).[1]

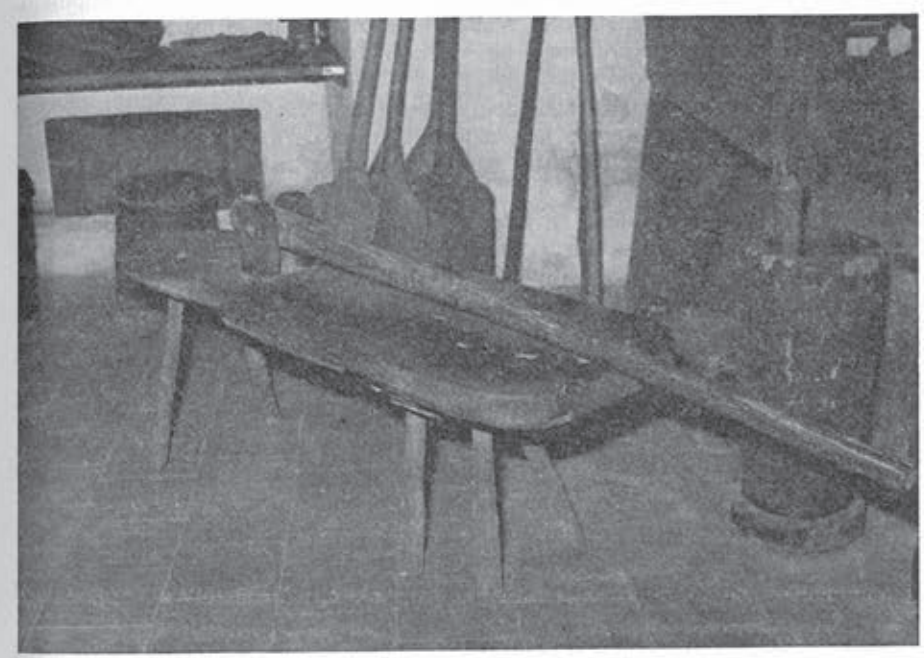
Delavcem koscem, ki so delali po 14 dni, so dali vsakemu s seboj še sirček, kos kruha in kakšen štrukelj.

Pozimi so imeli le tri dnevne obroke: zjutraj močnik s fižolom ali sirotko in fižol, opoldne kislo repo ali zelje ali polento, zvečer krompir v oblicah in oblice (repo).

Vrsno, gručasta vas v zavetju vznožja hribovja s čudovitim razgledom po Soški dolini, se je preživljala s pridelkom polj in mlekom, v glavnem krompirjem in koruzno moko. Pravijo, da so bili ljudje zaradi preproste hrane bolj zdravi in ni bilo toliko raka kakor danes.

Poleti so veljali štirje obroki: zjutraj koruzni žganci z mlekom ali močnik. Opoldne za »južno« največ polenta sama ali zraven še kaša ali kisla repa; za malico ječmenova kava brez sladkorja ali mleko ali skutnica; kdor je imel, za večerjo, krompir v oblicah s skuto ali soljo ali prežganka s fižolom ali z zakuhanimi suhimi hruškami.

Pozimi so imeli tri dnevne obroke: za zajtrk lonec krompirja in korenja, na kocke zrezano in malo zabeljeno, kar so skuhali v krušni peči, ki so jo pozimi

Lesena »gramla« za gnetenje testa za kruh (Poljubinj)

Wooden trough for kneading dough for bread (originally »gramla«) (Poljubinj)

[1] S. Rutar, Dnevnik, Trst—Nova Gorica 1972, 182.

kurili, da je bila izba topla. Opoldne kotel polente s skutnim močenjem in zabeljen s slanino. Za večerjo sirotka s fižolom ali kotel krompirja in korenja s soljo, za spremembo pa tudi močnik s suhimi hruškami in mlekom.

V zimskem času so pojedli veliko suhega sadja, kmetje so imeli svoje pajštve, v katerih so ga posušili in shranili za zimo, zlasti otroci so si z njim tešili hitro prazne želodce.

Med dvema vojnama so se naučili kuhati razne zelenjavne juhe in le polagoma uvajali testenine in riž. Še vedno so kuhali krompir v koščičih in vmes vmešali malo skute namesto zabele. Bilo je malo denarja in nič zaslužka. Kave so še vedno zelo malo kupovali.

Do okrog leta 1950 so še jedli z ene zemljene sklede na nepogrnjeni mizi. Na čelu mize je sedel gospodar, ki se je najprej prekrižal in zmolil očenaš, prav tako tudi po jedi. Otroci so se morali spoštljivo vesti, biti mirni in dostojni. Kruh jim je rezala samo mati.

Danes imajo ljudje v vasi pridelek in dohodek od dela v tovarnah ali pri podjetjih. Vsakdanja prehrana se je povsem spremenila, postaja že meščanska, jedilniki so obilnejši in izdatnejši. Mnogi pogrinjajo mizo s prtom in jedo vsak iz svojega krožnika. Kruha več ne manjka.

Današnji jedilnik: zajtrk — kava, mleko, maslo, marmelada; kosilo — juha ali mineštra, trikrat do štirikrat na teden sveže meso, krompir v kozici, kava, za večerjo radič ali salata in kuhano jajce. Vmes so še malice. Sadje kupujejo, kakor tudi kruh, testenine, riž, olje, sladkor, meso, kavo in še marsikaj. Kupujejo tudi pijače; vsak teden pripeljejo na Vrsno v prodajno zadrugo en tovornjak alkoholnih in brezalkoholnih pijač.

V vaseh na dnu doline kakor npr. v Smasteh je vsakdanja prehrana slonela na zalogi domačih pridelkov, na katere je bilo treba paziti, da ni prehitro pošla. Dnevni obroki so bili trije, če je bil kruh pri hiši, ržen, a tega je bilo bolj malo, so imeli tudi malico.

Zjutraj močnik in mleko ali ječmenova kava. Opoldne zabeljena polenta ali kaša ali zelje, kisla repa — »bizc«. Večerja: krompir v oblicah s skuto ali močnik ali prežganka s fižolom.

Le ob napornem delu oračev, koscev, drvarjev so pripravljali izdatno hrano v petih obrokih podobno kot v vaseh z večjim pridelkom na Tolminskem.

Po splošni navadi je bila v nedeljo juha iz svinjskega mesa, govejega niso kupovali. V juho so drobili kruh, zraven so prinesli še narezan krompir ali zabeljen.

Dober kruh je prišel na vrsto za velike praznike in za običajne prilike boljše jedi. Posebnost kraja je bila, da so za vahte — vse svete skuhali nadevane ajdove štruklje. Takrat so sejali ječmen za kašo in kavo, rž za kruh, zanj so rženi moki dodali nekaj koruzne, pšenice pa so sejali bolj malo.

V bližnji vasi Poljubinj je bilo najhuje po končani prvi svetovni vojni, dokler se razmere postopno niso kolikor toliko uredile. Toda tudi v času med dvema vojnama je bilo dokaj težko in v vsem skromno življenje, zlasti za tiste, ki so imeli malo sveta in živine. Vse mleko so nosili v mlekarno, domov so nosili sirotko, ki so jo jedli s krompirjem ali vlivali v močnik. Jajca in maslo so v celoti prodali, da so prišli do potrebnega novca.

Dnevni obroki so bili tedaj trije: zajtrk, kosilo in večerja, predjužnik in popoldanska malica le za gozdne delavce, kosce, orače ali delavce na polju in še ta od domačega pridelka: skuta ali sir. Sicer so sir tudi na kmetiji redko jedli, vozili so ga v Trst in je bil eden glavnih dohodkov.

Zajtrk ob 8. uri: ječmenova mlečna kava in koruzni žganci — »mrvce«. Opoldne južna: večkrat štokane jedi, sam štokan krompir s scvrto slanino in čebulo, štokan krompir in ohrovt, krompir in jeseni mladi repni listi »biškovlje« in podobno, večkrat kaša s fižolom vmes, dvakrat ali trikrat na teden polenta.

Večerja ob 19. uri: ali sam krompir, jeseni kuhan skupaj z oblicami (repo), ali močnik.

Otrokom so vmes dajali suho sadje: koščiče (jabolčne krhlje), suhe hruške, kdaj pest orehov; v jeseni so grizli repo in korenje.

Po prvi svetovni vojni so še sejali žito in ajdo, po letu 1935 ajde niso več sejali, ker ni več dozorela zaradi megle. Na splošno so posadili največ krompirja in koruze, precej fižola, ohrovta, zelja, repe. Pravijo, da so koruzo nekoč sejali kar na roko in je vzklila, kjer je vzklila, a dozoreli storži so bili majhni in pridelek slab. Po prvi svetovni vojni je pokojni Franc Luznik-Kacjan prvi začel saditi koruzo v vrste po lehah in koruza je dobro obrodila.

Danes je glavni pridelek še vedno krompir, skoraj v isti meri kot nekoč. Koruze pridelajo za polovico manj kakor tudi fižola, korenja komaj za eno četrtino od nekdaj in le za živino, repe malo, odkar ne sejejo več žita, ohrovt porabijo svež, zelje zribajo za zimo. Gojijo pa veliko več zelenjave, včasih so poznali le radič in solato. S pokrivanjem vrtnih gred pred mrazom ohranijo svežo zelenjavo tudi za zimske dni.

Krompir je še vedno glavno živilo, ki se ponavlja vsak dan na mizi, pripravljen na različne načine. Kuhajo še domače jedi, vendar je prehrana že povsem drugačna kakor nekdaj, bolj pestro izbrana, bolj hranljiva. Kupujejo redno kruh, privoščijo si več svežega mesa, tudi revnejše družine, in porabijo doma več jajc. Prinesejo iz trgovin vsa potrebna živila, različna — od testenin do prave kave in konzerviranih izdelkov. Nekoč so v glavnem kupovali sol, sladkor, olje in prav malo kave. Mnogi premožnejši že imajo zmrzovalne skrinje, v nje shranijo pol prašiča, zakoljejo tele in imajo meso doma.

Držijo pa se še vedno starih navad, ob praznikih s potico in priložnostnimi jedmi kakor včasih, ko so za pustno nedeljo — debelnico, za kosilo skuhali svinjsko glavo in v juho zakuhali domače rezance »lizanje«, ter zraven ponudili še budle in praženo zelje. Posebnost vasi je, da pišejo na pirhe z voskom verze in okraske tudi za prvo nedeljo v maju.

Danes imajo štiri ali pet dnevnih obrokov. Za belo kavo pri zajtrku je domači ječmen zamenjala kupljena proja. Skoraj pri vseh hišah imajo opoldne nekako popoln jedilnik s črno kavo pri vrhu. Krompir je še vedno eno glavnih živil, pripravljen na različne načine.

Kjer odhajajo na delo v tovarne ali otroci v šolo v center, se tudi čas dnevnih obrokov, zlasti kosila, spreminja. Malico dobijo na delu, kosilo doma pripravijo pozneje in odpade popoldanska malica.

Ko beležimo stanje nekdanjih dni, utesnjenost razmer brez upanja na kakšne spremembe ali možnosti bližnjega izboljšanja ter ga primerjamo s sedanjim, lahko samo občudujemo mnoge vrline naših ljudi, ki so spremljale njih trdo, delavno življenje, ko so se iskreno veselili redkih praznikov, ki so jim nudili zaželene priboljške, a so hvaležno sprejemali vsakdanjo hrano, plod njihovih marljivih rok in v vsem ohranili, zvesti izročilu, spoštovanje do ustaljenega reda, ki nam kaže kulturo in modrost preprostih, toda krepkih, ponosnih ljudi.

ALIMENTAZIONE DELLA POPOLAZIONE NEL TOLMINESE
(Riassunto)

Il saggio sull'alimentazione della popolazione del Tolminese è frutto di ricerche pluriennali eseguite nela zona. Nei lunghi anni della sua attività l'autrice è riuscita a raccogliere numerosi dati concernenti l'alimentazione nel passato e attuale. Grandi le differenze riscontrate nei modi e nella forma della preparazione dei cibi in uso ieri e quella in uso oggi; infatti anche l'alimentazione rispecchia la situazione economica. Molti cibi dei tempi remoti sono andati in disuso, d'altro canto la mensa d'oggi è arricchita con cibi finora sconosciuti. Nel Tolminese l'alimentazione era determinata da condizioni geografiche; da luogo a luogo notevoli pure le differenze nei modi della preparazione e degli ingredienti usati.

dr. Jože Pirjevec

PADOVA IN BENETKE — IZOBRAŽEVALNI SREDIŠČI JUGOSLOVANSKE MLADINE V PREDMARČNI DOBI

Padova in Benetke sta z vsemi svojimi izobraževalnimi centri (univerza, knjižnice, arhivi, muzeji), ki jih je Republika sv. Marka tako modro ustanovila in podpirala, igrali dolgo pomembno vlogo v intelektualnem življenju južnoslovanskih narodov. Ni slučaj, da je prav iz te sredine, ki je posvečala vedno znova precejšnje zanimanje »ilirski narodnosti«, izšel Alberto Fortis, ki je v svoji knjigi **Viaggio in Dalmazia** (Benetke 1774) prvi predstavil Evropi lepoto srbsko-hrvaške narodne pesmi.[1]

Svoj pomen v kulturnem življenju južnih Slovanov sta Benetke in Padova ohranili tudi po zatonu republike in njeni vključitvi v avstrijsko monarhijo. Univerza, ki so jo oblasti strogo nadzorovale, je sicer izgubila dosti od svojega bliščа, pa je kljub vsemu ostala še za dolgo privlačno središče za južnoslovansko, posebno dalmatinsko in dubrovniško študirajočo mladino. Res je, da pouk, posebno kar se tiče humanističnih predmetov, ni mogel iti vštric z novimi romantičnimi strujami, saj je italijansko kulturno življenje bilo že krepko povezano s klasicizmom in Arkadijo. To je imelo za posledico, da so mladi ljudje, ki so zaradi študija prihajali v Padovo in Benetke, dolgo ostajali zavarovani pred romantičnim nacionalnim čustvovanjem. Kakor njihovi predhodniki so se pogosto tako vživeli v italijanske razmere, da so celo hote ali nehote pozabili na svoj slovanski izvor. To dejstvo je pri njih, posebno pri tistih, ki so se po končanem študiju vrnili v domovino, povzročilo neko notranjo razklanost in neko stalno domotožje po Italiji, kakor da bi jim bilo usojeno živeti v »najbolj žalostni koloniji«.[2]

Te besede izvirajo izpod peresa enega najpomembnejših Dalmatincev 19. stoletja, pisatelja, znanstvenika, politika Nikole Tommasea, ki je prav v Padovi in Benetkah prebil svoja študijska leta. Tommaseo združuje v sebi tako stari lik dalmatinskega intelektualca, ki se je popolnoma vživel v italijansko kulturo, kot tudi novega, tistega, ki skuša to kulturo izrabiti v prid razvoja lastnega ljudstva. Dolgo se je komaj zanimal za slovansko Dalmacijo, saj se je z vsemi silami boril za uveljavitev v italijanskem kulturnem prostoru. Šele proti koncu tridesetih let, ko se je po dolgi odsotnosti in političnem izgnanstvu v Franciji smel vrniti v domovino, je odkril neki narod in neki jezik, za katera ni v mlajših letih pokazal skoraj nikakršnega zanimanja. To se je zgodilo tudi ker je v pariškem pregnanstvu stopil v stik z mnogimi predstavniki francoske in poljske romantike (naj tu omenim samo Mickiewicza in Montalemberta), ki so mu razkrili vrednote narodnostnih kultur in mu posredovali smisel za njihovo odkrivanje. Zanimivo je, da je Tommaseo takoj po svojem povratku v Dalmacijo, skušal izboljšati svoje znanje »ilirskega« jezika in da je že po nekajdnevni vežbi v hrvaščini napisal kratko lirsko prozo mrtvi materi v spomin, ampak da je tudi z dramatično občutljivostjo zaznal

[1] G. Pierozzi, Uticaj Fortisovog dela na misli i dela Nikole Tomazea, »Naučni sastanak slavista u Vukove dane«, 4, Beograd 1974.
[2] Biblioteca Nazionale, Firenze, Tomm., 47 Rami della famiglia italiana (rkp.).

vrzel med izobraženim meščanstvom in veliko večino slovanskega prebivalstva v Dalmaciji. Krivdo za take razmere, ki so se mu zdele nevarne tudi zaradi ohranitve socialnega miru, je v celoti pripisal intelektualcem. Ti se po dokončanem študiju v Italiji in povratku v domovino niso znali in hoteli — tako jim očita — posvetiti splošni blaginji: »Tudi če so postali Italijani po svoji izobrazbi in čutenju, to niso več, Slovani pa tudi ne: od enega in drugega stanja ohranjajo pomanjkljivosti, ki jih naprej širijo med bedno ljudstvo, ki jim je tako daleč, pa obenem tudi tako blizu.«[3] Da bi te razmere spremenil, se je Tommaseo, potem ko se je 1839 nastanil v Benetkah, odločil, da bo pisal tudi v »ilirskem« jeziku, da bi posvetil, kot sam pravi, ubogemu ljudstvu vsaj iskro svojega plamena. Tako so nastale proti začetku štiridesetih let njegove **Iskrice**, ki so po objavi vzbudile izredno zanimanje v vsem slovanskem, posebno pa južnoslovanskem svetu.

Ko se je po več kot desetletni odsotnosti vrnil v Benetke in Padovo, je Tommaseo našel v teh kulturnih središčih popolnoma novo duhovno, politično in intelektualno atmosfero, ki jo je pogojevala stalna rast narodne zavesti, posebno pri študirajoči mladini. Ideje romantičnega nacionalizma o neodvisnosti in bratstvu med narodi so pognale v tem okolju globoke korenine ter vplivale tudi na južne Slovane, ki so prebivali v lombardsko-beneškem kraljestvu. To velja ne samo za študente, ki so obiskovali padovansko vseučilišče, temveč tudi za južnoslovanske oficirje, ki so služili v Radetzkyjevi armadi. Jasno je, da so ti mladi ljudje bili predvsem pod vplivom tistega narodnostnega in kulturnega preporoda, ki se je začel oblikovati v tridesetih letih v njihovih ožjih domovinah; ne gre pa spregledati, da jih je bivanje v Italiji v kontaktu z zelo stimulirajočim okoljem podkrepilo v njihovi volji po delu v prid lastnega naroda. Zanimiv je v tem kontekstu primer Ivana Kukuljevića Sakcinskega, enega od voditeljev hrvaškega naroda v 19. stoletju, ki se je odločil po kratki službi v milanskem garnizonu, da bo zapustil vojsko in se ves posvetil kulturnemu delu. »Ali naj,« tako je pisal očetu, ko mu je sporočal novico o svoji odločitvi, »v primeru vojne tlačim in se vojskujem proti ljudstvu, ki stoji, kar se kulture tiče, dosti višje od narodov našega carstva, ki ga mi smatramo za svojega učitelja, ki je povzdignilo človeškega duha, in ni mojemu narodu ne moji domovini nikdar storilo nič hudega . . .«[4]

Te besede izražajo določeno simpatijo in nekak občutek skupnega tlačanstva tujcu, ki je silil južnoslovansko mladino v Italiji, da se je angažirala ne samo v spoznavanju italijanske kulture, ampak je tudi skušala bolje osvetiti Italijane o svojih razmerah. Na drugi strani pa je tudi pri italijanskih intelektualcih, pač pod vplivom Francozov, rastla želja po globljem spoznavanju skoraj nepoznanega slovanskega sveta. Kukuljević je na primer že v Milanu sodeloval z filologom Biondellijem in mu posredoval podatke o slovanskih jezikih. Po svojem izstopu iz vojske je pogosto prihajal v Benetke, da bi v tamkajšnjih arhivih in knjižnicah zbiral podatke o južnoslovanski zgodovini in literaturah; pri tem je lahko računal na pomoč kustosa Marciane Giuseppa Valentinellija, ki je prav sredi 50-ih let v Zagrebu izdal svojo pomembno **Bibliografijo Dalmacije in Črne Gore.**[5] Najpomembnejši italijanski intelektualec, ki se je zanimal za južnoslovanske zadeve, pa je ostal Tommaseo sam, čigar hiša v Benetkah je postala kraj srečanj za vse tiste, ki so se želeli angažirati v prid naroda in njegove kulture. Njegove prerokbe o prerojenju slovanskih narodov, njegova trditev, da more to doseči samo inteli-

[3] J. Pirjevec, Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia, Venezia 1977, str. 51.
[4] V. Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, Rad JA 1892.
[5] G. Valentinelli, Bibliografia della Dalmazia e del Monte Nero, Zagreb 1855.

genca s svojim vsakodnevnim delom med ljudstvom, so našle med njegovimi južnoslovanskimi privrženci velik odziv.[6]

Kako številni so bili ti mladi ljudje, ki so nihali med Benetkami in Padovo, ki so študirali na univerzi ali pa so služili kot oficirji v vojski? Jan Kollar piše v svojem znanem **Cestopisu**, da je v Padovi srečal približno 50 študentov. Prišel je predvsem v stik z »Iliri, Čehi in Poljaki«, ki so bili baje tako navdušeni za narodno stvar, da jim je svetoval, naj ustanove slovansko čitalnico. Ni mi znano, če je zares prišlo do takšne ustanovitve. Vsekakor je gotovo, da so se študentje in oficirji pogosto srečavali, da so, kakor poroča eden od poslednjih, »prepevali, se zabavali in pogovarjali o bodočnosti domovine . . .«.[7] Duša teh glasnih družabnih večerov je bil mlad dubrovniški vlastelin Medo Pucić, ki mu je bilo namenjeno pomembno mesto v političnem življenju Dalmacije in Srbije v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih. Kollar, ki ga je imel za spremljevalca pri svojem obisku Benetk in Padove, ga opisuje z veliko simpatijo kot inteligentnega in nadarjenega pesnika in navdušenega patriota. To je Pucić prav kmalu tudi dokazal v svojem nizu člankov, ki jih je napisal skupaj z rojakom A. Kaznačićem in jih objavil v tržaškem časopisu **La Favilla.** Gre za slavne **Študije o Slovanih,** s katerimi sta oba padovanska študenta poskušala seznaniti italijansko publiko s kulturo, zgodovino, socialno in politično resničnostjo slovanskih narodov.[8]

Delo teh mladih ljudi pa ni ostalo omejeno na kulturno področje. Popolnoma naravno je bilo, da so se nekateri med njimi pod vplivom italijanskih kolegov in tovarišev posvetili tudi zarotniški dejavnosti. V štiridesetih letih je namreč prišlo do preporoda Mazzinijeve revolucionarne organizacije »La giovine Italia«, ki je rekrutirala svoje najštevilnejše člane prav med študenti in mladimi vojaki. Takó je bila tudi tajna skupina bratov Bandiera, sinov avstrijskega admirala, povezana z genovskim agitatorjem. Z obema Bandiera, ki sta služila kot oficirja v habsburški mornarici, pa je bil tesno povezan Albert Nugent, ki je po drugi strani bil zelo blizu voditelju hrvaškega »ilirskega« gibanja, Ljudevitu Gaju, Nugent, ki je pogosto potoval v Benetke in Padovo, je gojil ozke stike z tamkajšnjo južnoslovansko mladino in jo skušal pridobiti za drzen uporniški plan, ki naj bi zajel tako apeninski kot balkanski polotok.[9] Po pričevanju policijskih oblasti je prišlo celo do ustanovitve tajne organizacije za osnovanje južnoslovanskega carstva. Akcijo, ki se je zdela čisto blizu uresničitve, je preprečilo odkritje skupine bratov Bandiera in njun ponesrečeni poizkus, da se izkrcata v Kalabriji in tam povzročita revolucionarno vstajo. Vsekakor je značilno, da je leta 1844, ko je prišlo do teh dogodkov, zamrlo tudi kulturno delovanje južnoslovanskih študentov in oficirjev v Padovi in Benetkah. Glavni predstavniki tiste tako aktivne skupine so bili premeščeni ali pa so zapustili po zaključku svojega študija Benečijo. Vendar je treba poudariti, da so številni med njimi v naslednjih desetletjih odigrali odločilno vlogo v narodnostnem, političnem in kulturnem življenju svojih narodov, vendar ne kot revolucionarji, temveč kot učitelji in politični vodje svojih narodov. Med Mazzinijem in Tommaseom, ki sta imela tako velik vpliv na njihovo intelektualno rast, so se konec koncev odločili za poslednjega v prepričanju, da je mogoče pripraviti mlade južnoslovanske narode za samostojnost in svobodo samo s težkim, na videz celo brezperspektivnim vzgojnim delom.

[6] J. Pirjevec, o. c., str. 75.
[7] Lj. Durković-Jakšić, Branislav, prvi jugoslovenski ilegalni list, Beograd 1968, str. 157
[8] J. Pirjevec, o. c., str. 69.
[9] Prav tam, 71—73.

PADUA UND VENEDIG — BILDUNGSZENTREN DER SÜDSLAVISCHEN JUGEND IM VORMÄRZ

Padua und Venedig mit allen ihren zahlreichen intellektuellen Institutionen (Universität, Bibliotheken, Archiven, Sammlungen), die die Republik von Sankt Markus so weislich gegründet und gefördert hatte, haben stets eine wichtige Rolle im Leben der südslavischen Völker gespielt. Es ist kein Zufall dass gerade aus diesem Milieu, das wieder und wieder hohes Interesse der »illyrischen Nation« geschenkt hatte, Alberto Fortis herauswuchs, der in seinem Buch, Viaggio in Dalmazia *(1774) die Schönheit der serbokroatischen Volkspoesie ganz Europa offenbarte.*

Ihre Bedeutung für das intellektuelle Leben der Südslaven haben Venedig und Padua auch nach dem Untergang der Republik und ihrer Eingliederung in die österreichische Monarchie behalten. Die Universität, die von den Behörden streng überwacht wurde, verlor zwar viel von ihrem kulturellen Glanz, blieb aber doch für eine lange Zeit ein Anziehungszentrum für die studierende südslawische, besonders dalmatinische und ragusäische Jugend. Bedeutender, was die intellektuellen Anregungen betrifft, waren doch die Bibliotheken und Archive in denen so viel Material über die geschichtliche Vergangenheit der slavischen Völker aufbewahrt wurde.

In einer Zeit, die von der romantischen Suche nach eigener nationalen und kulturellen Persönlichkeit so sehr geprägt war, haben die jungen südslavischen Intellektuellen die Möglichkeiten, die sich ihnen darboten, reichlich benutzt und im Kontakte mit italienischen Gelehrten und Patricten (N. Tommaseo, G. Valentinelli etc.) den Grund für die Wiedergeburt der eigenen Nationen festgelegt. Ihr Aufenthalt in den beiden benachbarten Städten diente in dieser Weise nicht nur ihrer beruflichen Ausbildung sondern auch ihrer politisch-patriotischen Erziehung.

Die Ideen der nationalen Einheit und Selbständigkeit, die in den italienischen kulturellen Kreisen so heftig diskutiert wurden, liessen die südslavischen Studenten nicht gleichgültig. Besonders in den Vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts kann man zwischen Venedig und Padua eine ganze Gruppe bedeutender Persönlichkeiten beobachten, die nicht nur wissenschaftlich sondern auch politisch sehr tätig war. In diesem Kreis, dessen ideale Führer der dalmatinische Schriftsteller Niccolò Tommaseo war, diskutierte man über die Begebenheiten und die Zukunft der Slaven, versuchte man die westeruopäische Öffentlichkeit für die Geschicke der eigener Heimat zu interessieren, schmiedete man verschwörerische, antihabsburgische Pläne und man bereitete die notwendigen ideologischen Voraussätzungen für die revolutionären Jahre 1848—49, sowie für die mühsame aber fruchtbare Tätigkeit in der Ära der folgenden Reaktion.

dr. Franc Rozman

ZBIRANJE PRISPEVKOV ZA BOSANSKO-HERCEGOVSKE BEGUNCE NA GORIŠKEM

Deset let po obrambi doktorske disertacije je Petko Luković izdal monografijo pod naslovom »Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878«. V tem delu, ki ga je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, je avtor zelo pregledno podal rezultate svojega skrajno natančnega in skrbnega študija in vsekakor pomeni pomembno obogatitev našega védenja o tej problematiki. V tretjem poglavju monografije je avtor prikazal slovensko pomoč v denarju, sanitetnem materialu, orožju in obleki vstajnikom v Hercegovini in Bosni ter beguncem iz obeh pokrajin na ozemlju Avstro-Ogrske. Ker v Ljubljani niso dostopni vsi letniki goriške Soče, pravi avtor, »ni mogoče reči nič določnega o zbiranju prostovoljnih prispevkov na Goriškem, niti o uspehih tega zbiranja.«[1] Ko sem na Dunaju prebiral Lukovićevo knjigo, sem se odločil, da pregledam letnike 1875—1878 goriške Soče, ki se nahajajo v dunajski nacionalki, in dopolnim to sicer tako skrbno opravljeno delo.

Potem ko so konec julija 1875 Bleiweisove Novice prve poudarile potrebo po zbiranju finančne pomoči za hercegovske vstajnike in je Slovenski Narod 3. avgusta 1875 objavil prvi spisek darovalcev,[2] je čez dva dni, torej 5. avgusta 1875 tudi goriška Soča prinesla notico, ki pravi: »Za uboge družine Hercegovincev, ki so pribežali v Dalmacijo, so podarili sledeči gospodje: Dr. Rojic 5 gld., V. Dolenec 5, Anton Ferfila 2, Jenko 1, Z. Z. 2, Narodnjak F. 1, Narodnjak J. 1, Anton Faveti 1, Josip Kotnik 1 in Štefan Makuc 1. Skupaj 20 goldinarjev. Naše uredništvo prav rado sprejema daljne darove za te nesrečneže in jih takoj odpošlje na dotično mesto.«[3] V isti številki se Soča opredeli tudi glede osebne udeležbe v hercegovski vstaji in se postavi na stališče Slovenskega Naroda ter pravi: »Mnogo mladih Slovencev poprašuje, kako je z osebnim udeleževanjem pri hercegovski vstaji. Tem odgovarja Narod in mi smo tudi mnenja, da za sedaj ni treba še na to misliti, kajti mogoče še nij soditi, kako se bo reč zasukala. Zadostuje, da po Slovenskem nabiramo milodare za one uboge družine upornikov, ki so pribežale v Dalmacijo. To nam dovoljuje in ukazuje človekoljubnost in pa posebna ljubezen do naših nesrečnih bratov. Iz Ljubljane se je sicer poročalo v nemške liste, da je šlo 56 mladeničev v Hercegovino, a ta številka je pretirana, kakor Narod zagotavlja.«[4]

Do konca meseca avgusta 1875 so v različnih krajih Goriške nabrali še nad 200 goldinarjev prispevkov, in sicer v Gorici 24 gld., Tolminu 20 gld.,[5]

[1] Petko Luković, Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878, SAZU, Ljubljana, 1977, str. 134.
Na Goriškem je poleg Soče o pomoči Hercegovcem poročal tudi klerikalni Glas, ki je v enem od pozivov zapisal: »Mi pa Slovenci pomagajmo vsaj indirektno za svobodo se borečim bratom na Balkanu, ako nočemo direktno« (št. 31, 30. 7. 1875). Poročila o akciji pa so v Soči mnogo bolj izčrpna.
[2] n. d. str. 123, 133.
[3] Soča 1875, št. 31 (5. 8.).
[4] Prav tam.
[5] Soča 1875, št. 32 (12. 8.).

Dornbergu (Dornberku) in Prvačini 18, Rihembergu (Braniku) 15,35, Cerknem 25 gld.,[6] Kanalu 36,85, Črničah 8,20, spet v Gorici 31,10 gld., delavci, zaposleni pri dr. Rojcu, 14,85 gld. in v raznih drugih krajih, ki niso poimensko navedeni, 9 gld.[7]

Živahno zbiranje denarnih prispevkov se je nadaljevalo tudi v septembru 1875 in tako je že prva številka septembrske Soče poročala, da so v Selu darovali 10,60 gld., v Gorici 7, v Sovodnjah 5,20 ter v Renčah 7,69 gld.[8] V naslednji številki je poročilo, da »bodo po Goriškem začeli napravljati besede. V Solkanu bo v kratkem v ta namen velik ples, v Dornbergu in Tolminu beseda, v Vipavi pa bo čitalnica priredila velik koncert«. Sočin članka pravi, da je to vse hvale vredno in naj posnemajo še ostale čitalnice ta lepi zgled in naj rodoljubi ne izpuste nobene prilike, pri vsakem društvu pa naj se spominjajo ubogih bratov. Na koncu članka je pa še vprašanje: »Pa Sežanci?«[9] V isti številki Soča poroča tudi, da se je v Trstu osnoval podporni odbor za Hercegovce, ki mu je na čelu »znani bogati rodoljub France Kalister«. V nabiralni akciji pa so spet zbrali v Gorici 2 gld., v Solkanu 21,92, Kanalu 2,45, Cerknem 6 in Vipavi 8 goldinarjev.[10] Že v naslednjem tednu beležimo nove darovalce, in sicer v Nabrežini 25,54, Sovodnjah 2,90, Ušjem 0,80, Petovljah 0,60 in Dolenji Vrtojbi 0,30 gld.[11] Temu zadnjemu seznamu je Soča dodala tudi prvo javno zahvalo in pristavila: »Vsim dariteljem za uboge hercegovinske rodbine izrekamo prisrčno zahvalo in ob enem prosimo rodoljube na deželi, da marljivo nadaljujejo z nabiro, naj ne opuste nobene prilike. Glede izkazanih darov bomo ob svojem času položili račun javno v listu in pa še posebej onim gospodom, ki nabirajo darove po mestu in po deželi. Ta teden smo spet odposlali svoto 120 gld. v Dalmacijo in še ta teden odšla bodo druga pošiljatev. Čitalnice, ki besede napravljajo v korist ubogim hercegovskim družinam, dotične zneske lahko direktno pošiljajo pod naslovom: gosp. Ivan Vranković, predsednik odbora za podporo ubozim v Avstrijo pribežlih družin bosniških in hercegovinskih v Zadru (Zara). Dotične zneske pa naj tudi Soči naznanijo.«[12] V septembru 1875 je bil v Soči javno pohvaljen Anton Birsa »vrli občinski sluga«, ki je v Rihembergu marljivo in uspešno nabiral prispevke in v številki, ki je sporočila to zahvalo, zbral k dotedanjemu znesku še 19,58 gld.[13] Odtlej je Soča pobirala ne le denarne prispevke, ampak tudi staro obleko in poljske pridelke. »To naznanjamo,« piše »rodoljubom na Goriškem vsled mnogih vprašanj. Vsak dar v naturi se bo naznanil v Soči. Zima se bliža in ubogi ljudje potrebujejo obleke, vsaka mala reč je dobra.«[14] Mesec september 1875 je bil sploh najbolj uspešen v tej kampanji zbiranja denarnih prispevkov in v zadnji septembrski številki Soče je bil spet priobčen seznam darovalcev, ki kaže, da so na besedi v Solkanu zbrali 70 gld., v Lokavcu pri Ajdovščini 35,60, Škriljah 5,24, v Koprivi na Krasu pa 18,20 goldinarjev. »Gosp. Š. in g. K. iz Gorice sta pa poslala mnogo stare obleke v vrednosti 25 gld.«[15] Kmalu zatem je bilo na besedi v Gorici 2. oktobra 1875 nabranih za 107,50 gld. denarnih prispevkov, v kanalski čitalnici pa 34,84 gld. Neimenovani pa so darovali: eno surko dušanko, skoro novo, vredno 30 gld., ene irhaste hlače iz jelenove kože, vredne 18 gld., ene hlače nošene, sive, suknene, vredne 1,20 gld., dva telovnika, vredna 1,20 gld., staro veliko

[6] Soča 1875, št. 33 (19. 8.).
[7] Soča 1875, št. 34 (24. 8.).
[8] Soča 1875, št. 35 (2. 9.).
[9] Soča 1875, št. 36 (9. 9.).
[10] Prav tam.
[11] Soča 1875, št. 37 (16. 9.).
[12] Prav tam.
[13] Soča 1875, št. 38 (23. 9.).
[14] Prav tam.
[15] Soča 1875, št. 39 (30. 9.).

suknjo vredno 3 gld. Poleg tega je zbralo društvo prijateljev v gostilni »Pri zvezdi« v Trstu 2 gld., g. Delkot v Gorici 1 gld., družba veselih narodnih fantov v Vrtojbi 3,26 gld., Josip Hrovatin 1 gld., Florijan Čehovin, posestnik v Branici pa 2 gld.[16]

V oktobru 1875 se je akcija nabiranja prispevkov uspešno nadaljevala in tako so na plesu v Solkanu zbrali 70 gld., v Nabrežini 34,60, v Sv. Križu na Vipavskem 51,85 gld., rodoljubi v Dornbergu 10 kvinčev vina, iz različnih krajev pa je prišlo tudi za šest oseb obleke, vredne 25 gld.[17] V naslednjem tednu so v nakelski župniji nabrali 15,45 gld., na besedi v Vrtojbi 10,40 gld., na pevski zabavi na Pečinah 4 gld., v Rihembergu pa 14,60 gld. Dotlej so samo v Rihembergu zbrali kar 50 gld. denarne pomoči. In Soča je za to uspešno akcijo posebej pohvalila občinskega obhodnika Franca Kodriča. Tudi obleke se je zbralo za nadaljnje nove 2,70 gld. Tako so lahko prav v tem tednu poslali v Dalmacijo 150 goldinarjev, dotlej skupaj 500, odboru v Zagreb pa za najmanj 120 goldinarjev obleke.[18] Do konca leta 1875 so v Soči podatki še za naslednje rezultate nabiralnih akcij: v Mirnu 32,97 gld., Velikem Repnu na Krasu 12,33 gld., v Ajdovščini 10 gld., Štandrežu 1 gld.,[19] Koprivi na Krasu 5,24 gld.,[20] Sv. Križu pri Trstu 17,28 gld., Bovcu 3,30 gld.,[21] v čitalnici v Dornbergu 30 gld.[22] ter še enkrat v Bovcu 2 goldinarja.[23]

V prvi polovici leta 1876 se je nabiranje še kar uspešno nadaljevalo, čeprav je bilo manj prispevkov kot v preteklem letu. Potem pa od jeseni 1876 zastane ali pa vsaj Soča ni več objavljala darovalcev. Tudi obljubljenega seznama skupnega zneska prispevkov, javne zahvale in poimenske liste vseh darovalcev, ki jo je Soča obljubila septembra 1875, ne najdemo. Kaj je bilo temu vzrok, lahko samo bolj ali manj uspešno ugibamo. V začetku februarja 1876 poroča Soča, da je dornberški župnik poslal odboru v Dalmacijo še poslednji denar in izkupiček za prodanih sedem kvinčev vina, kar je skupaj znesło 52 goldinarjev.[24] Mesec dni kasneje so v Kostanjevici na Krasu darovali za Hercegovce 11,80 gld., črniško gospostvo pa 5,25 gld.[25] V maju 1876 beležimo podatek, da je Andrej Pavletič daroval 5 goldinarjev,[26] Jožef Jonc, vikar v Svetem Martinu, pa junija 1876 šest goldinarjev.[27] Seznam darovalcev se bliža koncu poleti 1876, ko imamo podatke, da so julija dornberški rodoljubi darovali 10 gld.,[28] v avgustu pa g. Ž. 1 goldinar, g. F. Lah v Dutovljah pa 0,50 goldinarja.[29] Sredi septembra 1876 je Soča prinesla še zadnji podatek o zbiranju oblačil in tudi zadnji podatek o denarnih darovih, ko je neimenovani daroval: eno letno črno suknjo, nošeno, iz ripsa, vredno 3 gld., ene hlače ravno take, vredne 1 gld., en prslik (telovnik) ravno 0,70 gld., eno pomladansko suknico, sukneno, sivo, nošeno, vredno 2,50 gld., ene take hlače 1,5 gld., en tak prslik 0,50 gld., en par suknenih dokolenic starih, sivih, 0,50 gld., en par težkih zimskih hlač, belo sivih, nošenih 3 gld., eno bovško majo, volneno, skoro novo 3gld. Končno je še g. Kolavčič iz Dornberga spet daroval 3 goldinarje.[30]

[16] Soča 1875, št. 40 (7. 10.).
[17] Soča 1875, št. 41 (14. 10.); Slovenski Narod, št. 233, 1. 10. 1875 piše o 66 gld. nabranih na solkanskem plesu.
[18] Soča 1875, št. 42 (21. 10.).
[19] Soča 1875, št. 45 (5. 11.).
[20] Soča 1875, št. 46 (11. 11.).
[21] Soča 1875, št. 48 (20. 11.).
[22] Soča 1975, št. 49 (25. 11.).
[23] Soča 1875, št. 50 (2. 12.).
[24] Soča 1876, št. 5 (4. 2.).
[25] Soča 1876, št. 9 (3. 3.).
[26] Soča 1876, št. 21 (26. 5.).
[27] Soča 1875, št. 23 (9. 6.).
[28] Soča 1875, št. 27 (7. 7.).
[29] Soča 1875, št. 32 (11. 8.).
[30] Soča 1876, št. 37 (15. 9.).

Potemtakem je s koncem leta 1876 pobiranje prispevkov tudi na Goriškem prenehalo, prejkone iz istih razlogov, ki jih navaja Petko Luković, ko govori o razpustitvi odbora za pomoč vstajnikom v Ljubljani, ki se je 31. decembra 1876 sam razpustil. To razpustitev razlaga Luković z upadom zanosa pri pobiranju, s porazi srbske vojske, ko je postalo jasno, da bo Srbija vojno s Turčijo izgubila, da ne bo dobila Bosne in tako ne bo prišlo do ustanovitve večje jugoslovanske države na Balkanu. Svoje pa je opravil tudi vedno hujši pritisk avstrijskih državnih organov.[31] V Soči je februarja 1877 sicer izšel poziv zagrebškega odbora »na sabiranje dobrovoljnih prinesaka za prebjegle u vojničku krajinu Bošnjake«, ki ga je podpisal Ilija Guteša,[32] vendar ni poslej nikakršnih podatkov več, če je ta poziv obrodil kakšen uspeh.

Če napravimo kratko bilanco pobiranja prispevkov na Goriškem, vidimo, da je bilo zbranih (seveda na podlagi v Soči objavljenih prispevkov) skupno 1004,46 goldinarjev, poleg tega pa še stare obleke v vrednosti 91,80 goldinarjev. To je sicer samo polovica vsote, ki jo je objavil Slovenski Narod sredi decembra 1875 in ki pravi, da so na Goriškem do srede decembra 1875 zbrali več kot 2000 goldinarjev in se sklicuje na podatke, objavljene v Soči.[33] Po doslej prikazanem sodeč, gre očitno za pomoto, saj Soča takšne številke ni nikjer objavila, lahko pa samo ugibamo, kako je zašla na strani Slovenskega Naroda. Tudi na Goriškem so se v nabiralno akcijo vključili zelo različni sloji prebivalstva, tako kot v ostalih slovenskih deželah. Pravzaprav srečamo zastopane vse sloje: trgovce, intelektualce, duhovščino, obrtnike, kmete in delavce. Imena darovalcev so na straneh Soče večkrat kot pa recimo v Slovenskem Narodu omenjena s polnim imenom. Seveda pa denarni prispevki, ki smo jih zabeležili, najbrž niso vsi, saj niso upoštevani tisti, ki so jih darovalci poslali direktno v Trst ali Ljubljano, morda pa še kam. Značilno je tudi, da na Goriškem ni bilo zbiranja sanitetnega materiala, odej ali celo orožja, ampak so zbirali izključno obleko. Med sila skromnimi podatki o slovenskih prostovoljcih pa naj omenimo Janka Stibilja, ki ga Luković kot goriškega rojaka na mnogih mestih omenja[34] in morda ni bil edini prostovoljec s tega konca. Slednjič bi bilo po teh podatkih zmanjšati vsoto vseh prispevkov, ki jo je izračunal Luković,[35] in sicer za 1111,54 gld., ker je k razliki od 2000 goldinarjev treba všteti tudi 116 gold., ki so jih zbrali na prireditvah v Dornbergu in Solkanu. Luković jih namreč uvršča med zneske, nabrane na prireditvah, tu pa so vštete v skupen znesek.

[31] Luković, n. d. str. 132.
[32] Soča 1877, št. 6 (9. 2.).
[33] Slovenski Narod 1875, št. 289 (19. 12.).
[34] Luković, n. d., zlasti str. 216—224.
[35] Luković, n. d., str. 137.

DIE SPENDENSAMMLUNGEN FÜR DIE AUFSTÄNDISCHEN IN HERZEGOWINA UND BOSNIEN DIE IN GÖRZ GESAMMELT WURDEN
(Zusammenfassung)

Der Verfasser versucht die Höhe der Spendensammlungen in Geld und Kleidung für die Aufständischen in Herzegowina und Bosnien, die in Görz in Jahren 1875—1878 gesammelt wurden, festzustellen. Der Artikel beruht auf den Jahrgängen 1875—1878 der Zeitschrift »Soča« und ergänzt die Monographie von Petko Luković, »Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878 (Die Stellungnahme der Slowenen zu dem Aufstand in der Herzegowina und in Bosnien und zu der Frage von Bosnien und Herzegowina in den Jahren von 1875 bis 1878).

Andrej Vovko

»STARE« PODRUŽNICE »DRUŽBE SV. CIRILA IN METODA« NA GORIŠKEM V LETIH 1885—1918

Med prizadevanji Slovencev, da bi proti koncu obstoja Avstro-Ogrske zavrli vedno bolj grozečo germanizacijo in italianizacijo, zavzema pomembno mesto še ne zadosti osvetljeno delovanje šolske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda. Ta je z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in osnovnih šol na narodnostno najbolj ogroženih področjih Slovenije skušala popraviti krivice uradne šolske politike, saj Slovenci marsikje niso imeli šol v svojem jeziku, čeprav bi imeli zaradi svojega števila do njih vso pravico. V skladu s svojimi omejenimi možnostmi je skušala biti protiutež tudi raznarodovalnemu delovanju nemškega zasebnega šolskega društva Schulverein in ustrezne italijanske Lege nazionale, ki je prevzela dediščino leta 1886 ustanovljene in 1890 razpuščene podobne organizacije Pro patria. Družba sv. Cirila in Metoda (CMD) se seveda ni mogla enakopravno kosati z omenjenima društvoma, za katerima sta poleg avstrijskih Nemcev in Italijanov stali tudi Nemčija in Italija, v slovenskem prostoru pa je oprta na podporo zavednih Slovencev opravljala zelo pomembno poslanstvo.

Pobudo za ustanovitev CMD so dali leta 1884 Ivan Vrhovnik, ki je bil tudi pisec anonimnega članka Osnujmo si šolsko družbo sv. Cirila in Metoda v Slovenskem narodu (28. 11. 1884, štev. 275), Luka Svetec, Ivan Hribar, Ivan Murnik, dr. Josip Vošnjak in Tomo Zupan, kasnejši dolgoletni predsednik CMD. Ti so sestavili pravila, ki jih je oblast potrdila 9. aprila 1885.[1] Za vzor jim je služila podobna češka šolska družba Ústřední Matice školská (Osrednja šolska matica), za ustanovitev pa so izrabili tisočletnico smrti sv. Metoda. Družba si je zadala nalogo, »vsestransko podpirati in pospeševati slovensko šolstvo na katoliško-narodni podlagi«,[2] s čimer so hoteli pridobiti zlasti duhovščino. Po »ločitvi duhov« v začetku devetdesetih let 19. stoletja se je Družba »še precej dolgo upirala razcepu v svojih vrstah, kljub napadom s strani katoliških Slovencev, ki so se začeli s 1. slovenskim katoliškim shodom leta 1892«. Ta enotnost znotraj CMD je bila predvsem posledica prizadevanj Toma Zupana. Do razcepa je prišlo šele leta 1907 na društveni glavni skupščini v Bohinjski Bistrici, ko so dobili glavno besedo pristaši radikalne struje liberalne stranke na čelu z Gregorjem Žerjavom.[3] Pristaši klerikalne stranke so nato leta 1910 ustanovili svoje šolsko obrambno društvo Slovenska straža. Ta razcepljenost pa slovenski narodnoobrambni dejavnosti gotovo ni koristila.

Svoje največje uspehe je CMD dosegla na Tržaškem, plodno pa je delovala tudi na Goriškem in to zaradi uspešnega sožitja z goriškim političnim društvom Sloga in kasneje z društvom »Šolski dom«, ustanovljenim 1897. Ni pa CMD kaj prida dosegla na Koroškem[4] zaradi že prej omenjene razcepljenosti kot tudi

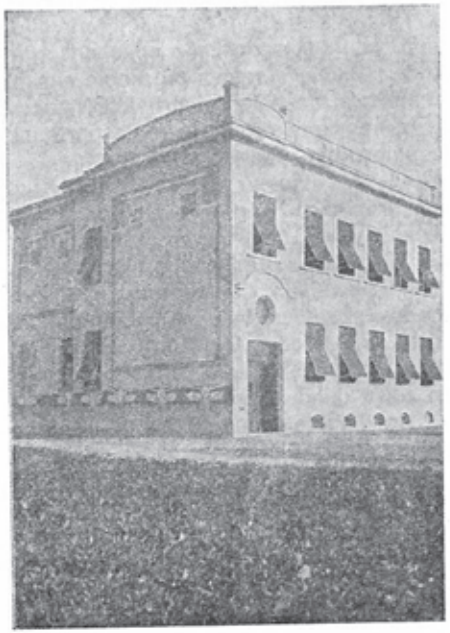
[1] Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda, I, Ljubljana 1887, s. 1—4.
[2] Pravila »Družbe sv. Cirila in Metoda«, Arhiv Slovenije, Ljubljana, fond CMD, f. 1886/1.
[3] [Ivan Vrhovnik], Pogled na prvo četrtletje Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, Ljubljana 1910, 71—89.
[4] Tone Zorn, Iz delovanja Družbe sv. Cirila in Metoda na Koroškem pred prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis 31 (1977), 361—374.

zaradi sovražnega odnosa dela prebivalstva, v prvi vrsti učiteljstva, kljub začetnemu navdušenju še zlasti med slovenskim kmečkim prebivalstvom.

Za »otipavanje pulza« uspešnosti delovanja in razširjenosti delovanja CMD v posameznih slovenskih pokrajinah so najprimernejše njene podružnice. Njihova mreža je prepletala vso Slovenijo, segla pa je tudi med Slovence zunaj slovenskih etničnih meja (Gradec, Dunaj), prav tako pa tudi med naše izseljence v ZDA. Analiza delovanja teh podružnic, njihove rasti in padanja, števila vanje vključenih članov, zneskov denarnih prispevkov nam more povedati marsikaj. Iz navedenih poklicev članov odborov društev moremo sklepati tudi, katere plasti prebivalstva je CMD zajela.

Članarine v podružnice vključenih »družbenikov« so skupaj z drugimi finančnimi prispevki podružnic (v glavnem z izkupičkom veselic in podobnega) pomenile važen del celotnega proračuna CMD. Ni torej čudno, da je vodstvo primerjalo podružnice vejam drevesa, ki iz njih CMD črpa svojo življenjsko moč.[5]

Namen tega prispevka ni, podati splošni prikaz delovanja CMD na Goriškem. Omenili smo že njeno sodelovanje s Slogo in Šolskim domom. Gre za zanimiv

Narodna šola in vrtec CMD na Blanči v Gorici, odprta 24. septembra 1911

National Slovene school and kindergarten of the Society of St. Cyril and Method (Družba sv. Cirila in Metoda) at Blanča in Gorica, opened on September 24, 1911

pojav, ki jo popolnoma v nasprotju s stanjem na Koroškem, kjer sta si bila CMD in koroško Krščansko socialno slovensko šolsko društvo tekmeca v obojestransko škodo. CMD je leta 1900 prevzela v svojo oskrbo otroški vrtec v Devinu, ki ga je prejšnje leto ustanovil Šolski dom, dajala pa je denarno podporo tako Slogi kot Šolskemu domu. Ti društvi sta v veliki meri razbremenili CMD na Goriškem.[6]

[5] Koledar (Vestnik) šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, Ljubljana 1904, 81.
[6] [Ivan Vrhovnik], o. c., 21—23.

Otroški vrtci CMD so delovali v Pevmi (od 1888), Krminu (ustanovljen 1909) in na Blanči pri Gorici (od 1911). Leta 1892 ustanovljeni vrtec v Ločniku pa so morali zaradi premajhnega števila otrok leta 1897 ukiniti. CMD je podpirala tudi občinska otroška vrtca v Podgori, ki so ju ustanovili leta 1887 in 1896. Osnovni šoli CMD sta bili v Krminu (od 1908) in na Blanči (1911).[7]

Po tem kratkem uvodu si oglejmo delovanje podružnic CMD na Goriškem, ki jih moremo nekako deliti na »stare« in »nove«. Jedro »starih« podružnic, od katerih so jih večino ustanovili zelo zgodaj (goriška moška podružnica je bila ena prvih od petindvajsetih podružnic, ki so bile zastopane na prvi redni skupščini CMD 5. 7. 1886 v Ljubljani, goriška ženska pa je bila tretja tovrstna podružnica na Slovenskem), je v glavnem nedotaknjeno »prevedrilo nevihto« po letu 1907, ki je, recimo, na Koroškem »pobrala« skoraj polovico vseh podružnic.[8] Na Goriškem je po tem letu nastalo veliko število »novih« podružnic, katerih plodno rast pa je prekinila prva svetovna vojna.

Tokrat si bomo natančneje ogledali delovanje »starih« podružnic CMD, gibanje števila njihovega članstva, denarnih prispevkov in socialno pripadnost članov njihovih odborov. Podružnice CMD so mogle biti mešane, moške in ženske, člani družbe pa so se med seboj razlikovali po višini članarine, ki so jo plačevali, in v zvezi s tem tudi po pravici do glasovanja. Najvišje so »kotirali« **pokrovitelji** CMD, ki so si to čast pridobili z enkratnim plačilom vsaj 100 goldinarjev. Sledili so jim **ustanovniki,** ki so prav tako enkrat plačali po 10 goldinarjev. **Letniki** so plačevali letno po 1 goldinar, **podporniki** pa 10 krajcarjev.

CMD se je letno sestajala na glavnih skupščinah, kjer so pregledali poslovanje in volili vodstvo. Na takih skupščinah so volili tudi častne člane. Na teh skupščinah so imeli pravico glasovati le častni člani in pokrovitelji. Če je bila pokrovitelj skupina, je ta določila svojega pooblaščenca. Na posvetovanjih podružnic so imeli volilno pravico še ustanovniki in letniki. Vse zgoraj omenjene vsote so se podvojile, ko so goldinarje zamenjale krone (1 goldinar = 2 kroni). Po letu 1910 so začeli »družbeniki« vplačevati po najmanj 200 kron za obrambni sklad CMD. Te ustanovnike so označevali v seznamih z znakom +. Okrajšave pomenijo pokr. (pokrovitelji), ust. (ustanovniki), letn. (letniki), podp. (podporniki).[9]

[7] Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969, Ljubljana 1970, 278—284.
[8] Andrej Vovko, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Koroškem 1885—1918, Koroški koledar 1978, 151—161.
[9] Podatki so iz Vestnikov (po letu 1904 Koledarjev [Vestnikov]) Družbe sv. Cirila in Metoda. Ti za leta 1896, 1898, 1899, 1901 in 1902 ne navajajo podatkov o sestavi odborov in številu članov podružnic, za 1888 pa ne denarnih prispevkov.

AJDOVŠČINA IN OKOLICA (moška)

Ustanovljena z odlokom okrajnega glavarstva v Gorici 9. septembra 1886, št. 11.979.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1887	—	1	46	7	54	100 gld
1888	—	1	46	7	54	—
1889	—	1	46	7	54	84,66
1890	—	1	46	7	54	104
1891	—	1	46	7	54	53
1892	—	1	46	7	54	32
1893	—	1	46	7	54	55
1894	—	1	46	7	54	32
1895	—	1	46	7	54	40
1896	—	—	—	—	—	70
1897	—	1	46	7	54	45
1898	—	—	—	—	—	80 kron
1899	—	—	—	—	—	55
1900	—	1	46	7	54	160
1901	—	—	—	—	—	55
1902	—	—	—	—	—	60
1903	—	1	30	—	31	45
1904	—	1	30	—	31	—
1905	—	1	30	—	31	33
1906	—	1	30	—	31	25
1907	—	1	—	—	1	38
1908	2	—	17	—	19	553,80
1909	3+1	—	46	23	73	193,32
1910	3+7	—	41	39	90	403,20
1911	3+8	—	43	32	86	125,80
1912	3+9	—	40	8	60	160,95
1913	2+8	—	50	8	68	192
1914	2+8	—	34	25	69	290,04

Denarni prispevki: 1915 (204,96 kron), 1916 (1114,40), 1917 (823,60) in 1918 (682 kron).

Predsedniki odbora: Angel Casagrande, veleposestnik 1886—1889, Ivan Dugulin, župnik 1889—1900, Josip Cigoj, župnik 1900—1906, Mihael Malik, trgovec 1906—1908, Artur Lokar, notar 1908—1918.

Tajniki: Fran Petrič 1890—1895, Josip Budihna 1895—1906, Josip Kavs 1906—1907, Avgust Šeme, železniški uradnik 1907—1908, Mihael Malik, trgovec 1909—1909, Štefan Štekar, trgovec 1909—1912, Janko Kavs, šolski upravitelj 1912—1914, Rudolf Vodeb, občinski tajnik 1914—1918.

Blagajniki: Anton Terčelj 1890—1906, Štefan Štekar 1906—1909, Mihael Malik 1909—1912, Štefan Štekar 1912—1918.

Odborniki: Josip Budihna, Dragutin Kavs, Anton Bonne (Bone), Ignacij Kovač, Peter Valič, Anton Rustja, pekarski mojster, Fr. Repič, trgovec, Fr. Jurca, notarski kandidat.

AJDOVŠČINA IN OKOLICA (ženska)

Ustanovljena z odlokom namestništva v Trstu 11. 11. 1892.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1892	—	—	—	—	—	88,40 gld
1893	—	—	65	12	77	89,85
1894	—	—	72	29	101	88
1895	1	—	72	29	102	177
1896	—	—	—	—	—	146
1897	2	—	78	40	120	186
1898	—	—	—	—	—	120 kron
1899	—	—	—	—	—	120
1900	2	—	78	40	120	—
1901	—	—	—	—	—	117,20
1902	—	—	—	—	—	107,20
1903	2	—	53	12	67	315,60
1904	2	—	53	12	67	215,60
1905	3	—	41	—	44	306,40
1906	3	—	41	—	44	82,20
1907	—	—	41	—	41	389,87
1908	—	—	—	—	—	270
1909	3	—	74	14	91	465,90
1910	3+1	—	45	3	52	341,90
1911	3+2	—	45	1	51	103
1912	2+2	6	52	11	73	210,20
1913	4+2	6	52	11	75	319
1914	3+3	6	45	5	62	313,32

1915 (251 kron), 1916 (126 kron), 1917 (95 kron), 1918 (200 kron).

Predsednice odbora: Tereza Gabrijelčič roj. pl. Premerstein 1892—1900, Marija Lokar 1900—1908, Justina Lokar 1908—1918, žena veleposestnika.

Tajnice odbora: Milka Jurman 1892—1894, Roza Bajt 1894—1897, Marica Mahorčič (Mohorčič) 1897—1904, Ema Bratina 1914—1918.

Blagajničarke: Leopoldina Kersnik-Rott 1892—1897, Josipina Berbuč 1897—1900, Zofija Dietz 1900—1904, Ivana Bratina 1904—1905, Avgusta Repič 1905—1906, Lojzka Dolenc, trgovčeva hči, 1906—1908, Ženka Godina 1908—1911, Ema Bratina 1911—1914, Marija Jurca 1914—1918.

Odbornice: Sofi Makovič, Olga Žvokelj, Jadviga Kalin roj. Žvokelj, Antonija Šapla, Marija Komac, Justina Kovač, Frančiška Krajnik, Anka Božič, notarjeva žena, Krista Kovač, Rudolfa Vidmar, Marija Marc, Antonija Kavs, Antonija Vodeb, Rožica Fajgelj, Zofija Obad, Hermina Plesničar, Kristina Mrevlje.

BOVEC

Ustanovljena z odlokom namestništva v Trstu 20.12. 1886 št. 19.586.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1887	—	5	28	—	33	40 gld
1888	—	6	34	—	40	—
1889	—	6	39	46	91	20
1890	—	6	39	10	55	34
1891	—	6	38	2	46	42,90
1892	—	6	46	7	54	26
1893	—	6	32	2	40	20
1894	—	6	28	2	36	13
1895	—	6	27	—	33	50
1896	—	—	—	—	—	34
1897	—	6	29	—	35	—
1898	—	—	—	—	—	82 kron
1899	—	—	—	—	—	—
1900	—	6	34	—	40	58
1901	—	—	—	—	—	42
1902	—	—	—	—	—	86
1903	—	6	43	—	49	—
1904	—	6	43	—	49	—
1905	—	6	43	—	49	—
1906	—	6	43	—	49	—
1907	—	6	—	—	6	—
1908	znak oživele podružnice			—	—	139,64
1909	—	—	—	—	—	31
1910	—	6	—	—	6	—
1911	—	6	30	—	36	89
1912	—	6	40	—	46	65,54
1913	+1	6	40	—	47	—
1914	+1	6	40	—	47	10,14

Od 1915 do 1918 podružnica ni poslala nobenega prispevka.

Predsedniki: I. Kumar, dekan 1886—1889, Simon Gregorčič, vikar 1889—1890, Fran Ilovar, dekan 1890—1900, Ivan Nep. Vidmar, dekan 1900—1908, Rudolf Pretnar 1908—1911, Fr. Vidmar 1911—1915.

Tajniki: Adolf Komac, učitelj 1890—1900, Viktor Uršič, učitelj 1900—1904, Miroslav Breginje, sedlar 1904—1908, Josip Ivančič 1908—1911, Fran Mavrič 1911—1912, Rudolf Pretnar 1912—1915.

Blagajniki: Gregor Šubic, kontrolor 1890—1895, Frančišek Klopčič, kaplan 1895—1897, Fr. Pečenko 1897—1900, Kristjan Bratina, nadučitelj 1900—1911, Iv. Mihelič 1911—1915.

Odborniki: Alojzij (Vekoslav) Sorč, poštar, Fran Pečenko, občinski tajnik, Anton Šulin, urar, Peter Sorli, kaplan, Josip Muznik, kaplan, Matija Kravanja, posestnik, Bojana Boltar, učiteljica, Albert Dominko, Klementina in Rudolf Pretnar, Olga Mlekuž, Adolf Anton Mlekuž, F. Horvat.

BRIŠKA PODRUŽNICA S SEDEŽEM V BILJANI

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 29. 11. 1888 št. 18671

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1889	—	7	19	26	52	40
1890	—	7	19	26	52	35
1891	—	7	30	20	57	20
1892	—	7	30	20	57	14
1893	—	7	30	20	57	30
1894	—	10	43	—	53	35
1895	—	10	43	—	53	35
1896	—	—	—	—	—	—
1897	—	10	43	—	53	30
1898	—	—	—	—	—	—
1899	—	—	—	—	—	60 kron
1900	—	10	43	—	53	—
1901	—	—	—	—	—	—
1902	—	—	—	—	—	—
1903	—	10	—	—	10	—
1904	—	10	—	—	10	—
1905	—	10	—	—	10	—
1906	—	10	—	—	10	23,60
1907	—	6	—	—	6	16,72
1908	—	—	—	—	—	160,40
1909	—	10	79	2	91	133
1910	—	10	62	—	72	117
1911	—	10	51	—	61	90
1912	—	10	59	—	69	12
1913	—	10	60	—	70	171
1914	+1	10	60	—	71	67

Za leto 1915 20,40 kron.

Predsedniki: Lovro Juvančič, župnik 1888—1908, Ludvik Kumar, župnik 1908—1910, Fr. Obljunek, veleposestnik 1910—1913, Iv. Kristančič, trgovec in posestnik 1913—1915.

Tajniki: Andrej Širok, učitelj 1890—1908, Izidor Kožlin, občinski tajnik 1908—1913, Viljem Sfiligoj, poštar 1913—1915.

Blagajniki: Hrabroslav Volarič, učitelj 1890—1892, Josip Vidmar, kaplan 1892—1908, Rihard Orel, učitelj 1908—1911, Viljem Sfiligoj 1911—1913, Izidor Kožlin 1913—1915.

Odborniki: Anton Skolaris, M. Zamar, Josip Semolič, učitelj, Avgust Poveraj, učitelj, Fran Zuchiatti, velep. župan, Fr. Zaletel, oskrbnik, Josip Erzetič, učitelj, Martin Kobaj, velep., Miroslav Lenardič, vikar, Milan Vrezec, učitelj, Iv. Marušič, Pavel Toroš, Iv. Kristančič, Alojz Domeniš, Henrik Perin, Alojz Mavrič, Janko Garvas, Rajko Gradnik, Rudolf Kumar, Leop. Masič, Rud. Reja.

CERKLJANSKI OKRAJ, SEDEŽ V CERKNEM

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 10. 12. 1887, št. 18322/1.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1888	—	—	31	51	82	—
1889	—	—	31	51	82	—
1890	—	—	31	51	82	32,36 gld
1891	—	1	24	50	75	16
1892	—	1	24	50	75	35
1893	—	2	24	50	76	33
1894	—	2	27	—	29	—
1895	—	2	27	—	29	13,40
1896	—	—	—	—	—	14,70
1897	—	2	27	—	29	—

Od 1900 do 1908 se v popisih podružnice pojavljata le po dva ustanovnika, denarnih prispevkov ni več, leta 1908 je podružnica prenehala delovati.
Predsedniki: Jožef Jeram, dekan 1887—1894, Ivan Murovec, dekan 1894—1908.
Tajniki: Janez Kokošar, kaplan 1890—1891, Anton Kosmač 1891—1894, Frančišek Šmid, kaplan 1894—1908.
Blagajniki: Anton Kosmač 1890—1891, Anton Kosec, kaplan 1891—1894, Andrej Kobal 1894—1908.
Odborniki: Jos. Šejbal, Mohor Sedej, Anton Sedej, Anton Kranjec.

CERKNO IN OKOLICA (ženska)

Ustanovljena 7. 4. 1910.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1910	—	—	25	—	25	29,60 kron
1911	—	2	51	—	53	—
1912	—	2	26	—	28	99,60
1913	—	2	38	—	40	292,28
1914	—	2	38	—	40	39,70

1915 (95,20), 1916 (100), 1917 (10) in 1918 (240 kron).

Predsednici: Matilda Štrukelj 1910—1911, Viktorija Štravs 1911—1918.
Tajnice: Micika Tušar 1910—1911, Rafaela Gomišček 1911—1913, Rezika Kenda 1913—1918.
Blagajničarke: Katinka Gerželj 1910—1911, Albina Gerželj 1911—1918.
Odborniki: Peter Brelih, Leopold Gorjup, Stanko Trdan, Ivan Bonač, Anton Stres, Anton Gruntar, Vaclav Tušar.

DORNBERG (Dornberk), PRVAČINA, GRADIŠČE (moška)

Ustanovljena z ministrskim odlokom 15. 10. 1887 št. 17813.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1888	—	—	31	110	141	—
1889	—	—	31	110	141	25 gld
1890	—	3	27	80	100	17
1891	—	3	31	110	144	—
1892	—	3	31	110	144	—
1893	—	3	31	110	144	35

Številke se ponavljajo do leta 1900.

Denarni prispevki v tem času so: 1894 (21), 1895 (30), 1896 (30), 1897 (21 goldinarjev) in 1899 (27,40 kron). Za leto 1900 so navedeni trije ustanovniki in dvanajst letnikov, potem pa do leta 1908 navajajo samo po tri ustanovnike. Denarnih prispevkov ni. Z letom 1900 so naslovu podružnice dodali še Vogrsko. Leta 1908 podružnice ni več v seznamu, pojavi pa se kot Prvačina, Dornberg, Gradišče.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1908	—	—	25	—	25	—
1909	—	—	21	15	36	40,20 kron
1910	2	—	23	12	37	30,30
1911	—	—	28	8	36	20
1912	—	—	39	10	49	40
1913	—	—	42	—	42	100
1914	—	—	42	—	42	—

Po 1913 ni več denarnih prispevkov.

Predsedniki: Filip Kramar, župnik 1887—1895, Josip Poljšak, župnik 1895—1897, Blazij Bevek, kaplan 1897—1900, Fr. Andrysek, kaplan 1900—1908, Vinko Gregorič, posestnik 1908—1909, Fr. Gregorič, poštar 1909—1910, Anton Kozem 1910—1915.
Tajniki: Vinko Gregorič 1890—1895, Hilarij Vuk, vikar 1895—1897, Frančišek Saksida, posestnik 1897—1900, Vinko Gregorič 1900—1908, Franc Gregorič 1908—1909, Josip Orel, učitelj 1909—1910, Franc Gregorič 1910—1912, Albert Šušmelj, posestnik 1912—1914, Ivan Mamilović 1914—1915.

Blagajniki: Josip Poljšak 1890—1895, Anton Barlet, župnik 1895—1897, Josip Mozetič, organist 1897—1900, Josip Orel 1900—1908, Rihard Orel, učitelj 1908—1909, Albert Šušmelj 1909—1912, Ivan Mamilović 1912—1914, Franc Gregorič 1914—1915.

Odborniki: S. Gregorič st., Ignac Križman ml., Blaž Sedevčič, Josip Kobal, Anton Furlan, Anton Žižmond, Ivan Gregorič, Vinko Zorn, posestnik, Jos. Černe, posestnik, Anton Koren, posestnik, Fr. Furlani, Andrej Vodopivec, posestnik, Vinko Tušar, mesar, Jak. Gregorič, krojač, Vinko Born, posestnik, Ivan Peršič, Ivo Furlani.

DORNBERG (Dornberk) (ženska) DO 1894 DORNBERK—PRVAČINA

Ustanovljena z odlokom namestništva v Trstu 14. 8. 1892 št. 13893/1.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1892	—	—	—	—	—	40 gld
1893	—	—	53	41	94	—
1894	—	1	54	76	131	100
1895	1	1	53	90	145	114,95
1896	—	—	—	—	—	11,60
1897	1	1	53	90	145	96
1898	—	—	—	—	—	90 kron
1899	—	—	—	—	—	9
1900	1	1	53	90	145	22
1901	—	—	—	—	—	84
1902	—	—	—	—	—	56
1903	1	1	28	—	30	74
1904	1	1	28	—	30	—
1905	—	1	28	27	56	—
1906	—	1	28	27	56	—
1907	—	1	—	—	—	—
1908	znak oživele podružnice					
1909	—	—	40	20	60	150
1910	—	—	40	20	60	—
1911	—	3	—	—	3	50
1912	—	3	—	—	3	—
1913	—	3	—	—	3	50
1914	znak oživele podružnice					
	1	3	44	25	73	—
1915	—	—	—	—	—	133

Predsednice: Josipina Bizjak, žena posestnika 1892—1905, Viktorija Mrevlje, posestnica 1905—1914, Josipina Bizjak 1914—1915.

Tajnice: Amalija Jelšak 1892—1905, Frančiška Pavlica, pos. 1905—1909, Ivana Kovačič 1909—1910, Gozdana Budin 1910—1914, Amalija Jelšak 1914—1915.

Blagajničarke: Mar. Tonkli 1892—1894, Frančiška Križman 1894—1905, Agneza Juvančič 1905—1909, Terezija Šinigoj 1909—1910, Josipina Bizjak 1910—1914, Olga Žorž 1914—1915.

Odbornice: Vekoslava Mozetič, Lucija Šinigoj, Franja Berce, Ivana, Frančiška, Alojzija Šinigoj, Amalija Golja, Katarina Žorž, Josipina Poljšak, Viktorija Mrevlje, Josipina Pelicon, Kat. Krševan, krčmarica, Terezija Vodopivec, Viktorija Budin, pos., Mici Šinigoj, krčmarica, Amalija Križman, učit. žena, Frančiška Berce, županja, Marija Žorž, mesarica, Rd. Žnidaršič, Fr. Žorž, Fr. Mozetič, Fr. in Katica Golja, Tereza Baša, Josipina Saksida, Roza Kovačič.

GORICA (moška)

Ustanovljena z ministrskim odlokom 29. 3. 1886.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1887	—	7	47	3	57	78 gld
1888	—	10	70	13	93	—
1889	—	15	85	3	103	100
1890	—	14	82	17	113	92,72
1891	1	14	82	17	114	104
1892	2	14	69	5	90	37
1893	3	14	72	3	92	62
1894	4	14	75	3	96	97
1895	6	15	77	3	101	60
1896	—	—	—	—	—	50
1897	6	13	73	3	95	41
1898	—	—	—	—	—	32 kron
1899	—	—	—	—	—	22
1900	6	15	73	3	97	134
1901	—	—	—	—	—	—
1902	—	—	—	—	—	—
1903	6	15	—	—	21	28,80
1904	6	15	—	—	21	48,80
1905	6	15	—	—	21	—
1906	6	15	—	—	21	20
1907	6	15	—	—	21	65
1908	6	15	90	—	111	1700
1909	7+ 3	15	110	—	135	1901
1910	7+17	15	110	—	149	1800
1911	7+18	15	140	15	195	1420
1912	7+40	15	138	15	215	1119,17
1913	7+34	15	138	15	209	1845,24
1914	7+34	—	173	—	217	352

1915 (300 kron) in 1918 (10,14 kron).

Predsedniki: Dr. Anton Gregorčič, prof. duhovnik 1886—1888, Vjekoslav Spinčić, prof. duhovnik 1888—1890, dr. Anton Gregorčič 1890—1908, dr. Ernest Dereani, zdravnik 1908—1918 (?).

Tajniki: Ant. Šantelj, prof. 1890—1908, Martin Mastnak, prof. 1908—1911, Viljem Dominko, ravnatelj kmetijske šole 1911—1912, Martin Mastnak 1912—1914, Anton Turk, učitelj 1914—1915. (+)

Blagajniki: Valentin Kancler, učitelj 1890—1908, dr. Josip Faganel 1908—1911, Vinko Čuk, vodja zemljiške knjige 1911—1912, Viljem Dominko 1912—1914, Luka Sila, učitelj 1914—1918 (?).

Odborniki: Franc Furlani in Fr. Leban, poštna uradnika, Josip Ivančič, prof., Andrej Gabršček, urednik, Karol Prinčič, pisar, Anton Fon, posestnik in krčmar, Benedikt Poniž, učitelj, dr. Ivo Šorli, dr. Karol Ozwald, Ludvik Vazzaz, Ivo Košnik, dr. Igo Janc, Fr. Strnad, ravnatelj, Josip Medved, posestnik in trgovec, Jos. Fabčič, po-

slovodja, Viktor Poljšak, vodja pisarne, R. Žnidaršič, nadučitelj, Ivan Žnidaršič, stavbni podjetnik, dr. Dinko Puc, odvetnik, J .Cimerman, prof., dr. F. Gaberšček, odvetnik, Ant. Klun, nadzornik »Prve češke«, A. Kurinčič, trgovec, Ferd. Seidl, prof., dr. Anton Šapla, odvetniški koncipient, Lovro Testen, železniški uradnik.

GORICA (ženska)

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 9. 5. 1889 št. 7300/1.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1889	—	—	—	—	58	180 gld
1890	—	12	137	147	296	300
1891	—	18	157	166	341	100
1892	—	19	161	169	349	260
1893	—	20	169	80	269	200
1894	—	20	187	138	345	200
1895	—	20	187	138	345	300
1896	—	—	—	—	—	100
1897	—	24	153	35	212	200
1898	—	—	—	—	—	300 kron
1899	—	—	—	—	—	260
1900	—	24	153	35	212	100
1901	—	—	—	—	—	130
1902	—	—	—	—	—	120
1903	—	27	160	—	187	776,14
1904	—	27	160	—	187	503,40
1905	—	37	165	40	242	663,59
1906	—	37	310	59	406	385
1907	—	28	118	22	178	300
1908	—	39	135	24	198	900
1909	+1	40	152	22	215	1200
1910	+3	47	151	—	201	970,04
1911	+4	48	143	—	195	1185,85
1912	+5	—	138	—	143	913,51
1913	+6	—	138	—	144	1349,70
1914	+6	—	138	—	144	1132,62

1915 (369, 40 kron).

Predsednice: Josipina Premrou 1889—1892, Avgusta Šantelj, prof. žena 1892—1895, Matilda Attems 1895—1897, Avgusta Šantelj 1897—1908, Amalija Drufovka, žena trgovca 1908—1911, Marija Kopač 1911—1915.
Tajnice: Mar. Jug 1890—1892, Zofija Handel 1892—1893, Terezija Mercin, učiteljeva žena 1893—1894, Bojana Božič 1894—1895, Ana Dovgan 1895—1904, Milena Poniž 1904—1905, Irma Pirjevec, suplentka 1905—1907, Ida Žilih 1907—1909, Josipina Komac 1909—1912, Olga Zajec 1912—1915.

Blagajničarke: Avgusta Pirjevec 1890—1891, Pavla Koren 1891—1892, Marija Kancler, nadučiteljeva žena 1892—1895, Ivana Dekleva 1895—1897, Amalija Drufovka (Druffa) 1897—1900, Karolina Makuc, žena trgovca 1900—1906, Marija Kopač, žena trgovca 1906—1908, Ivanka Dekleva 1908—1909, Milena Faganel 1909—1911, Rožica Bisail 1911—1914, Jelica Dekleva 1914—1915.
Odbornice: N. Seidel, Pavla Leban, Marija Klavžar, Viktorija Kavčič, Julija Feigel, Marija Urbančič, Marija dr. Tuma, Karolina Žavnik, Milena Premrov, Rožica Bizjak, Ivana Cotič, Eliza Makuc, Lavoslava Koršič, učiteljica, Milena Papež, žena profesorja, Ema Arko, Ivanka Gabršček, Gizela Mušič, Ivanka dr. Pikl, O. dr. Puc, Ljudmila Kregan, Justina Peče, Štefanija Podgornik, Karla Šepl, Kristina Kljun, Ana Bajc.

KANAL

Ustanovljena z odlokom namestništva v Trstu 23. 2. 1888, št. 3002.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1891	—	—	—	—	—	50
1894	—	4	37	—	41	59
1900	—	4	—	—	4	—
1907	—	4	—	—	4	—
1908	znak oživele podružnice					
1909	—	—	30	20	50	85,10
1910	+1	—	45	28	78	496,44
1911	+1	4	63	—	68	165,23
1912	+2	4	50	—	54	457,58
1913	1+1	4	36	—	42	261
1914	1+3	—	36	2	42	172,88

Po letu 1914 ni več denarnih prispevkov.

Predsodniki: Miha Zega, učitelj 1888—1909, Anton Žerjal, uradnik 1909—1910, Alojzij Verč, nadučitelj 1910—1915.
Tajniki: Anton Gabrijelčič 1894—1909, Josip Plahuta, davčni kontrolor 1909—1910, Valerija Garlatti, trg. hči 1910—1911, Franja Kofol, posestnikova hči 1911—1913, Josip Valas, železniški uslužbeneec 1913—1915.
Blagajniki: Anton Križnič 1694—1909, Ivan Vidič, vrtnar 1909—1910, Josip Plahuta 1910—1911, Lovro Testen, postajenačelnik 1911—1912, Karolina Leban 1912—1913, Franja Kofol 1913—1915.
Odborniki: Fr. Skolaris, organist, Mihajlo Zega, veleposestnik, Josip Hrast, poštar, Osvald Cotič, davčni izterjevalec, Izidor Ivančič, Fran Gorjup, župan, Mihalj Urbančič, davčni oficial, Josip Baudaž, trgovec.

KOBARID (moška)

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 11. 12. 1886, št. 18847/1.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1887	—	8	18	—	26	55 gld
1888	—	9	19	1	29	—
1889	1	9	19	1	30	49,65
1890	1	8	18	2	29	93,67
1891	1	8	18	2	29	23,40 gld
1892	1	8	18	2	29	12
1893	1	8	18	2	29	36,55
1894	1	8	18	2	29	—
1896	1	8	18	2	29	53,30
1897	1	8	18	2	29	19
1898	1	8	18	2	29	50,60 kron
1899	1	8	18	2	29	60
1900	1	8	18	2	29	44
1901	1	8	18	2	29	40
1902	1	8	18	2	29	40
1903	1	8	20	—	29	60 kr.
1904	1	8	20	—	29	100
1905	1	2	29	—	32	—
1906	1	2	29	—	32	30
1907	1	2	—	—	3	62,78
1908	—	—	31	1	32	—
1909	1+1	—	33	13	48	83,10
1910	1+3	—	32	1	37	66,30
1911	1+3	2	32	—	38	65,50
1912	1+3	2	39	—	45	147
1913	1+4	2	39	—	46	55
1914	1+4	2	39	—	46	100

Po 1914 ni več denarnih prispevkov.

Predsedniki: Andrej Jekše, dekan 1888—1890, Anton Pipan, kaplan 1890—1891, Jakob Fon, vikar v Kredu, 1891—1894, Josip Peternel, dekan 1894—1905, Jurij Peternel 1905—1908, Franc Bogataj 1908—1911, Mar. Gabrščkova 1911—1912, Olga Frandolič 1912—1915.
Tajniki: Anton Pipan 1891—1894, Josip Miklavčič, učitelj 1894—1908, Franja Stres 1908—1915.
Blagajniki: Josip Rakovšek, učitelj 1894—1905, Ciril Zamar, kaplan 1905—1908, Ljudmila Kregan 1908—1910, Olga Frandolič 1910—1912, Marija Gabrščck 1912—1915.
Odborniki: Ivan Matelič, Albin, Olga, Rožica Miklavič, Vilma Bogataj (vsi odborniki se pojavijo po letu 1908).

KOBARID (ženska)

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1894	—	—	31	16	47	31,10 gld
1895	—	—	37	34	71	42,38
1896	—	—	—	—	—	35,55
1897	—	—	36	54	90	—
1898	—	—	—	—	—	132,20 kron
1899	—	—	—	—	—	66,34
1900	—	—	23	48	71	68,44

1903 prenehala z delovanjem.

Predsednice: Marija Šlunder, učiteljica 1894—1897, Anica Krajnik 1897—1900, Franja Stres 1900—1903.
Tajnica: Ljudmila Mašera 1894—1903.
Blagajničarke: Antonija Gruntar 1894—1897, Josipina Šlunder 1897—1900, Karolina Gruntar 1900—1903.
Odbornice: Rozalija Miklavčič, Ana Golja, Marija Kalan, Marija Miklavčič, Ljudmila Gruntar, Rozalija Mavri, Ljudmila Drešček.

KOMENSKI OKRAJ

Ustanovljena 5. 7. 1891

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1891	—	9	47	80	136	121,20 gld
1892	—	11	46	105	162	74
1893	—	13	45	100	158	72
1894	—	13	45	100	158	28,65
1895	—	13	45	100	158	13,40
1896	—	—	—	—	—	19,40
1897	—	14	45	100	159	—
1898	—	—	—	—	—	2 kroni
1899	—	—	—	—	—	—
1900	—	14	45	100	159	—
1903	—	14	—	—	14	—
1904	—	14	—	—	14	7
1907	—	14	—	—	14	—

Razpuščena 24. 8. 1907, ponovno ustanovljena 15. 5. 1909, 1908 navedena kot oživela.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1908	—	—	42	—	42	351,18
1909	—	—	48	—	48	359,81
1910	+2	—	35	—	37	391,47
1911	+2	14	15	20	51	71,20
1912	+2	14	15	20	51	85
1913	1+4	14	13	—	32	100
1914	+3	14	6	—	23	60

Po 1914 ni več denarnih prispevkov.

Predsedniki: Adolf Harmel, dekan 1891—1893, Ivan Lukežič, dekan 1897—1908, dr. Ivo Reja, zdravnik 1908—1911, Josip Štrekelj, učitelj 1911—1915.
Tajniki: Alojzij Štrekelj, podžupan, posestnik 1891—1908, Josip Kavčič, gostilničar 1908—1911, Viktor Živec (Sivitz), trgovec 1911—1915.
Blagajniki: Edvard Štrekelj, kaplan 1891—1893, Jakob Rejec, kaplan 1893—1908, Tomo Šorli 1908—1909, Josip Mahorčič, učitelj 1909—1911, Miha Štrekelj, sodni sluga 1911—1915.
Odborniki: Alojzij Luznik, učitelj, Fran Nemec, Viktor Adamič, Anton Abram, Luka Sila, Anton Kosovel, Ivan Brišček, Ivan Adamič, Anton Macarol, Ivan Pipan, Fr. Godnič, Josip Kovačič, župan in gostilničar, Josip Švara, posestnik, Anton Žigon, krojač, Anton Godnič, posestnik, Alojz Komel, trgovec.

NAKLO NA KRASU

Ustanovljena 24. 4. 1887

V letih 1887 do 1891 je navedenih 80 članov podružnice brez podrobnejše razčlenitve. Denarni prispevek je naveden samo za leto 1889 in sicer 11 goldinarjev. Samo ime podružnice se pojavlja v seznamu do leta 1908. Prav tako pičli so podatki o odboru, navedena sta predsednika Ferdo Mahorič, župan (v letu 1887) in Avgust Praprotnik 1888—1891. Kot tajnik je naveden J. Kumar (1890—1891), blagajnik je bil Anton Pakiž, odbornik pa Janez Štrukelj, oba v istem obdobju kot tajnik.

PRVAČINA (ženska podružnica)

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 19. 1. 1894, št. 1264

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1894	1	—	85	60	146	100 gld
1895	2	—	80	15	97	102
1896	—	—	—	—	—	50
1897	2	—	45	30	77	35
1898	—	—	—	—	—	10 kron
1899	—	—	—	—	—	—
1900	2	—	26	38	66	40
1901	—	—	—	—	—	20
1902	—	—	—	—	—	20
1903	2	—	10	—	12	20
1904	2	—	10	—	12	—
1905	2	—	12	5	19	45
1906	2	—	25	10	37	25
1907	2	—	24	5	31	33
1908	2	—	25	14	41	40
1909	2	—	30	40	72	25
1910	2	—	30	30	62	25
1911	+2	1	40	40	83	50
1912	+2	—	45	44	91	50
1913	2	—	55	15	72	85
1914	2	—	55	15	72	50

1915 (50 kron), 1916 (92 kron).

Predsednica: Avgusta Orel, žena učitelja 1894—1917.
Tajnice: Alojzija Mozetič, učiteljica 1894—1906, Terezija Pahor 1906—1908, Metoda Pahor, trg. hčerka 1908—1909, Milka Komac, učit. 1909—1910, Josipina Črne, pos. 1910—1911, Rožica Bajt, učiteljica 1911—1912, Josipina Pristov 1912—1914, Josipina Mozetič 1914—1917.
Blagajničarke: Viktorija Poljšek 1894—1905, Lucija Gregorič, hči posestnika 1905—1908, Terezija Pahor, žena trgovca in gostilničarka 1908—1917.
Odbornice: Ivana, Josipina, Marija, Kristina, Katarina, Jožefa, Viktorija Gregorič, Vincencija Šemole, Terezija Saksida, Marija Šušmelj, Josipina Zorn, Marija Črne, pos. hči, Marija Leban, Marija Stanič, Viktorija Faganel, Josipina Tušar, Alojzija Zorn, Josipina Janžič, Viktorija Kozem, Mar. Stanič, Zofija Mozetič.

ROČINJ IN OKOLICA (ženska)

Ustanovljena 25. 2. 1899.

Edini podatki o podružnici so iz leta 1899, ko kažejo denarni prispevek 60 kron, in iz leta 1900, ko navajajo 25 letnic in 42 podpornic ter prispevek 40 kron. Tega leta je edinkrat naveden tudi odbor: predsednica Alojzija Perše, tajnica Amalija Pavšič, blagajničarka Terezija Raholin in odbornice Terezija Dugar, Ana Srenšček, Marija Rahotina.

SEŽANA IN OKOLICA (ženska)

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 6. 10. 1892, št. 16977/1.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1892	—	—	—	—	—	288 gld
1893	1	5	102	—	108	217
1894	1	6	101	—	108	156,70
1895	3	6	109	4	122	274,21
1896	—	—	—	—	—	260
1897	5	6	120	2	133	180
1898	—	—	—	—	—	678,60 kron
1899	—	—	—	—	—	258
1900	8	7	97	—	112	150
1901	—	—	—	—	—	224
1902	—	—	—	—	—	286
1903	9	7	43	—	59	160
1904	10	7	43	—	60	180
1905	11	7	77	—	95	451
1906	11	7	77	—	95	394
1907	13	7	73	—	93	285
1908	—	—	—	—	—	270
1909	—	7	—	—	—	1109,04
1910	11	7	76	—	94	829,46
1911	11	7	50	—	68	283,98
1912	10+1	7	41	—	59	233,55
1913	10+2	7	54	—	73	500,02
1914	10+2	7	57	—	76	518,49

1915 (107,54 kron), 1916 (375,64 kron), 1917 (140 kron), 1918 (737,14 kron).

Predsednice: Marija Mahorčič, žena župana 1892—1894, Zinka Rybar, žena zdravnika 1894—1897, Josipina Dukić, žena sodnika 1897—1900, Eliza Gnjezda, žena postajenačelnika 1900—1904, Roza Kante, žena šolskega nadzornika 1904—1906, Anica Bajc 1906—1912, Vanda Čebular 1912—1918.
Tajnice: Nežika Pitamič 1892—1895, Maša Dolenc, obrtnica 1895—1900, Balbina Eppich 1900—1905, Klementina Gaspari, učiteljica 1905—1907, Olga Gruntar 1907—1910, Hermina Turšič 1910—1912, Mar. Amf 1912—1913, Ema Štrekelj 1913—1914, Micka Štrekelj 1914—1918.
Blagajničarke: Mici Treo 1892—1894, Franja Gulić 1894—1895, Marija Škrinjar 1895—1897, Adela Omahen, žena postajenačelnika 1897—1900, Ana Klančič 1900—1904, Ivanka Škrl, žena postajenačelnika 1904—1907, Milena Pirjevec, lastnica kavarne 1907—1912, Adela Bandelj 1912—1918.
Odbornice: Antonija Gabršček, Jos. Kosovel, Nežika Štolfa, Mici Smrdel, Josipina Ozbič, Marija Pregelj, žena trgovca, Olga Vodopivec, Antonija Druffa, Milka Zorn, Zvezdana Delak, Sofija Renčelj, Ljudmila Ličen, Pav. Lorenzutti, Justina Rožič, Vekoslava Rebek, Zofija Renčej, Marija Kontelj, Roza Kante, Ivana Bevc, Uršula Štolfa, Dragotina Brcar, Franja Flere, Adela Amf, Jožica Pakiž.

SEŽANA IN OKOLICA (moška)

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 10. 9. 1894, št. 14126.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1894	2	2	57	—	61	169,75 gld
1895	3	2	46	—	51	141,05
1896	—	—	—	—	—	31,49
1897	4	2	46	—	52	—
1898	—	—	—	—	—	—
1899	—	—	—	—	—	245,80 kron
1900	4	2	46	—	52	—
1903	4	2	—	—	6	—
1907	4	2	—	—	6	—
1908	—	—	—	—	—	—
1909	—	—	—	—	—	—
1910	4	2	90	—	96	1091,62
1911	4	2	90	—	96	210
1912	4+1	2	36	—	43	333,56
1913	4+3	2	37	—	46	95,47
1914	4+4	2	37	—	47	—

1916 (176 kron) in 1918 (124 kron).

Predsedniki: dr. Otokar Rybar, zdravnik 1894—1897, Matko Kante, šolski nadzornik 1897—1910, dr. Makso Abram, notarski kandidat 1910—1911, Anton Breginc, šolski ravnatelj 1911—1918.
Tajnika: Anton Kosovel 1894—1910, Josip Pahor, učitelj 1910—1918.
Blagajniki: Janez Renčej 1894—1910, Valentin Štolfa, davčni asistent 1910—1911, Alojzij Štrekelj, davčni praktikant 1911—1912, Danilo Čebular 1912—1915 (+).
Odborniki: Ivan Rožič, Vinko Pregelj, Ivan Štolfa, Albin Furlan, učitelj, Ignacij Guštin, kamnoseški mojster, Ciril Pirjevec, kavarnar, Franc Štolfa, župan in trgovec, Josip Kontelj, sodni oficial.

ŠEMPAS

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 15. 7. 1886, št. 9830/1.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1887	—	2	23	—	25	25 gld
1888	—	2	20	4	26	—
1889	—	2	19	9	30	18
1890	—	2	19	9	30	—
1893	—	2	23	12	37	9,80
1894	—	2	22	14	38	18,20
1895	—	2	22	14	38	20,20
1896	—	—	—	—	—	32
1897	—	2	9	12	23	7
1898	—	—	—	—	—	32,60 kron
1899	—	—	—	—	—	—
1900	—	2	12	8	22	37,50
1901	—	—	—	—	—	31,40
1902	—	—	—	—	—	22
1903	—	2	9	11	22	—
1904	—	2	9	11	22	20,10
1905	—	2	9	4	15	38
1906	—	2	16	6	24	33,20
1907	—	2	—	—	2	—
1909 znak oživele podružnice						
	—	2	23	18	43	58
1910	—	2	22	6	30	50,70
1911	—	1	24	10	35	—
1912	—	1	25	10	36	52
1913	—	1	25	10	36	68,85
1914	—	1	25	10	36	—

Zadnji denarni prispevek je bil za leto 1913.

Predsedniki: I. Kodrič, vikar 1887, Ivan Klobovs, kaplan 1888, Ivan Kodre, vikar 18889—1893, Blaž Grča, župnik 1893—1910, Josip Hvala, trgovec 1910—1915.
Tajniki: Jernej Rajar, nadučitelj 1890—1894, Andrej Žnidaršič, vikar 1894—1897, Anton Belè, učitelj 1897—1905, Ivan Batič, posestnik 1905—1906, Fran Križman, nadučitelj 1906—1912, Cilka Feigel, učiteljica 1912—1915.
Blagajniki: Josip Rijavec, posestnik 1890—1893, Andrej Žnidaršič 1893—1894, Anton Belè 1894—1897, Anton Rustja, nadučitelj 1897—1904, Anton Monari pl. Neufeldski, veleposestnik 1904—1905, Fran Franke, vikar 1905—1909, Cilka Feigel (Fajgelj) 1909—1912, Mar. Goli 1912—1915.
Odborniki: Anton Slokar, Jernej Batič, Hinko Leban, učitelj, Frančišek Špacapan, opekarnar, Filip Abram, kaplan, Ivan Batič, posestnik, Lavoslav Likar, Vincencij Samohodec, Peter Batič, veleposestnik, Ciril in Matej Komel, Josip Živic, Jernej Savelli, Ciril Rijavec, Davorin Cenčič.

TOLMIN (moška)

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 22. 8. 1887, št. 12.278.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1889	—	—	—	—	—	30 gld
1890	—	5	25	—	30	100
1891	—	5	25	—	30	—
1893	—	5	25	—	30	100
					oznaka moška	podružnica
1894	—	5	25	—	30	21
1895	—	5	22	14	38	13
1896	—	—	—	—	—	58,78
1897	—	5	25	—	30	—
1898	—	—	—	—	—	40 kron
1899	—	—	—	—	—	—
1900	—	5	25	—	30	38,20
1903	—	5	—	—	5	—
1907	—	5	—	—	5	—
Podružnica je bila leta 1908 ukinjena in 2. 5. 1909 na novo ustanovljena.						
1910	+1	5	—	—	6	66,20
1911	+1	5	—	—	6	62
1912	+1	5	30	—	36	165,50
1913	+1	5	30	—	36	—
1914	+1	5	30	—	36	—

Po letu 1912 ni več denarnih prispevkov.

Predsednika: Josip Kragelj, dekan 1887—1909, Andrej Vrtovec, trgovec 1909—1915.
Tajniki: Kr. Bratina, nadučitelj 1890—1893, dr. Henrik Tuma, sodni pristav 1893—1909, Anton Kutin, učitelj 1909—1910, Anton Kalan, učitelj 1910—1915.
Blagajniki: Ivan Jug, sodni sluga 1890—1893, Andrej Vrtovec, učitelj 1893—1909, J. Bogataj, pravnik 1909—1910, Franc Gatej, urar 1910—1915.
Odborniki: Josip Ivančič, notar, Fran Kavčič, Matko Primožič, sodni svetnik.

TOLMIN (ženska)

Ustanovljena 24. 10. 1892.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1892	—	—	—	—	—	500 gold
1893	—	—	—	—	—	300
1894	—	9	114	226	349	180
1895	—	9	114	226	349	—
1896	—	—	—	—	—	—
1897	—	9	114	226	349	—
1900	—	9	—	—	9	—
1907	—	9	—	—	9	—
1908	znak oživele podružnice					
1909	—	—	53	30	83	—
1910	—	—	32	56	88	220,50 kron
1911	+1	9	40	19	69	140
1912	+1	9	33	18	61	245,12
1913	+1	9	33	18	61	91,10
1914	+2	14	33	18	68	241,57

Po letu 1914 ni več denarnih prispevkov.

Predsednice: Vekoslava Ivančič, notarjeva vdova 1892—1894, Julka Devetak, žena poštarja 1894—1909, Leopoldina Gaberšček, županja 1909—1915.
Tajnice: Amalija Jug, učiteljica 1892—1894, Marija Gianola 1894—1909, Berta Pavličak, učiteljica 1909—1915
Blagajničarke: Jos. Vrtovec, žena učitelja 1892—1909, Albina Kavčič 1909—1915.
Odbornice: Jos. Kovačič, žena veleposestnika, Vekoslava Preselj, žena gostilničarja, Marija pl. Premerstein, žena uradnika, Alojzija Brecelj, žena gostilničarja, Julika Gabriček, Rozalija Fon, Josipina Kovačič, Amalija Puppis, Ana Sedej, Marija Hrvat, Marija Gabriček.

VRTOJBA IN OKOLICA

Ustanovljena z odlokom tržaškega namestništva 27. 1. 1905, št. 313.

	pokr.	ust.	letn.	podp.	skupaj	prispevki
1904	—	—	—	—	—	137,10 kron
1905	—	1	57	—	58	—
1906	—	1	57	—	58	122,40
1907	—	—	12	1	13	141,44
1908	—	—	32	—	32	118,39
1909	—	—	—	—	—	168,40
1910	—	—	—	—	—	11,04
1911	—	1	35	—	36	—
1912	—	1	41	—	42	452,40
1913	—	1	48	1	50	165,36
1914	—	1	48	1	50	224,70

Po letu 1914 ni več denarnih prispevkov.

Predsedniki: Zorka pl. Locatelli, hči posestnika 1905—1906, Edvard Štrekelj, vikar 1906—1908, Ivan Zorn, nadučitelj 1908—1910, Avg. Cejan 1910—1911, Genovefa Faganelj 1911—1915.
Tajniki: Milka Pahor, šivilja 1905—1906, Josipina Petrič 1906—1907, Vincencija Ferletič 1907—1908, Ema Batistič, trgovka 1908—1910, Ivan Zorn 1910—1911, Franc Gorkič 1911—1915.
Blagajniki: Edvard Štrekelj 1905—1906, Ivan Zorn 1906—1908, Ernesta Černe, trgovka 1908—1911, Rožica Černe 1911—1915.
Odborniki: Genovefa Jakše, hči posestnika, Magdalena Ferletič, posestnica, Josipina Černe, Ljudmila Locatelli, posestnikova hči, Genovefa Cejan, Emilija Lasič, Erna Batič, Alojzij Paulin, Ant. Batistič, trgovec, Iv. Faganel, posestnik, Roza Lasič, Fr. pl. Locatelli, Alojzija Černe, Katarina Nemec, Josipina Vuk, Milutin pl. Locatelli, Iv. Koglot, Izidor Mermolja.

———— . ————

Ne da bi se podrobneje spuščali v prikaz njihovega delovanja, navedimo še »nove« podružnice CMD na Goriškem, ki so nastale po »razkolu« v Bohinjski Bistrici.

Ustanovljene v letu 1908: Brje pri Rihenbergu [Braniku] (ženska), Čepovan, Lokavec pri Ajdovščini — 3.

V letu 1909: Št. Andrež [Štandrež], Cerovo—Št. Ferjan [Števerjan]—Vipolže, Lokev in okolica, Sv. Lucija [Most na Soči] in Baška grapa, Nabrežina, Pevma (ženska), Rihenberg [Branik], Šmarje — 8.

Leta 1910: Breginj in okolica, Divača, Miren in okolica, Solkan, Tomaj in okolica — 5.

Leta 1911: Devin in Mavhinje, Dutovlje in okolica, Kred in občina, Sv. Križ [Vipavski križ], Dobravlje in Velike Žablje, Krmin in okolica, Podgora in okolica, Selo, Vrtovin in Gojače, Štanjel in okolica, Volčja draga in Vogrsko — 9.

Leta 1912: Bilje in okolica, Pliskovica, Gabrovica in Veliki Dol, Sovodnje—Rubije — 3.

Leta 1913: Kostanjevica in okolica, Opatje selo in okolica, Št. Peter [Šempeter] pri Gorici, Renče — 4.

Leta 1914: Ravnica in Podgozd.

Skupaj je bilo osnovanih 33 »novih« podružnic, vendar pa so bile breginjska, cerovska in sovodenjska »mrtvorojene«.

Opozoriti velja še na neke stvari. Goriška je zajeta v smislu takrat veljavne avstrijske upravne razdelitve in tako med drugim vključuje tudi Nabrežino in Devin, ki sta danes vključena v tržaško pokrajino.

Odprto je tudi vprašanje, do kdaj so posamezne podružnice delovale. Po letu 1914 v pregledu delovanja podružnic niso več navedeni njihovi odbori in število članov, pač pa le vsote denarnih prispevkov. Dokler so podružnice pošiljale prispevke, smemo računati, da so delovale in verjetno ohranile odbore iz leta 1914. Pri tem pa je treba seveda upoštevati, da so po začetku vojne med Avstro-Ogrsko z Italijo prav na tem ozemlju divjali boji, žrtve vojne pa so mogli postati tudi odborniki podružnic CMD iz leta 1914.

Kot vidimo iz pregleda, so bile na Goriškem zelo pogoste in tudi zelo prizadevne ženske podružnice CMD. Odbornice teh podružnic so se seveda tudi poročale, vendar pa tega nisem mogel upoštevati, zato je možno, da so nekatere v popisu odborov večkrat navedene z različnimi priimki.

Pri nekaterih podružnicah se primeri, da so te najprej mešane, ko pa nastane v istem kraju še ženska podružnica, se prvotna preimenuje v moško. Tak primer je pri ajdovski, dornberški, goriški, kobariški in tolminski podružnici, medtem ko je bila v Sežani ženska podružnica ustanovljena pred moško. Potem ko je leta 1908 nehala delovati mešana podružnica v Cerknem, so jo 1910 ponovno ustanovili kot žensko. Zanimivo je tudi stanje v Kobaridu. Tu so žensko podružnico ukinili leta 1903, po letu 1908 pa ime kobariška »moška« podružnica izključno ženske predsednike, tajnike in balagajnike, moški »družbeniki« so namestniki.

Iz pregleda je mogoče razbrati, da je leto preloma v CMD zapustilo posledice tudi v podružnicah na Goriškem. Upadanje delovanja podružnic je vidno že celo prej. Značilni pojavi »spanja« podružnic so velik padec članstva, tako da v seznamih ostanejo praviloma pokrovitelji in ustanovniki, ter zmanjšanje ali popolno usihanje denarnih prispevkov. Ta pojav opazimo celo pri tako delavnih podružnicah, kot so bile to obe ajdovski, goriška moška, ženska v Prvačini, obe sežanski.

Vodstvo CMD je označevalo za »speče« tiste podružnice, ki v tekočem letu niso poslale nobenega denarnega prispevka. Ko so ga poslale, so jih vodili kot »oživele«. »Oživljati« so morali bovško, kanalsko, podružnico v Šempasu in žensko v Tolminu. Poleg že omenjene podružnice v Cerknem so morali ukiniti žensko v Tolminu. Poleg že omenjene podružnice v Cerknem so morali ukiniti in ponovno ustanoviti moško podružnico v Dornbergu, Prvačini in na Gradišču, in sicer kot podružnico v Prvačini, Dornbergu in na Gradišču, komensko in tolminsko moško. Dornberško žensko podružnico so »oživljali« kar dvakrat. Podružnica v Ročinju je bila očitno »mrtvorojena«.

Mnoge podružnice so začele delovati že pred uradnim odlokom o njihovi ustanovitvi, najbolj goreče pa so bile praviloma nekaj let po začetku delovanja in potem, ko so se prebudile iz »spanja«. To se kaže v denarnih prispevkih, številu članstva, višjem deležu članstva z višjo članarino, pogosti menjavi odborov podružnic, velikem številu odbornikov.

Že na prvi pogled je mogoče opaziti, da velik del vodstva podružnic na Goriškem pred letom 1908 predstavljajo duhovniki, še bolj pa je to vidno pri predsednikih podružnic. Po tem letu skoraj popolnoma izginejo iz odborov. S socialno sestavo kot tudi z delovanjem »novih« podružnic CMD na Goriškem pa bi se kazalo podrobneje ukvarjati kdaj drugič. Že zdaj pa lahko ugotovimo, da je CMD na Goriškem pred prvo svetovno vojno igrala pomembno vlogo in nedvomno »pognala korenine«.

»VECCHIE« FILIALI DELLA DRUŽBA SV. CIRILA IN METODA (società dei ss. Cirillo e Metodio) NEL GORIZIANO DEL PERIODO 1885—1918

(Riassunto)

Negli sforzi di difesa degli Sloveni tendenti ad arginare la germanizzazione e l'italianizzazione, sempre più minacciose alla fine del secolo XIX e agli inizi del secolo XX, occupa un posto a parte l'organizzazione di difesa scolastica intitolata »Družba sv. Cirila in Metoda« (società dei ss. Cirillo e Metodio) fondata nel 1885. Essa orientò la sua attività in primo luogo verso le zone di confine ottenendo i migliori risultati nella zona di Trieste. Operò però con successo anche nel Goriziano dove collaborò con le colà operanti società »Sloga« (la concordia) e »Solski dom« (unione pro scuola).

Uno degli indici del come la Società si sia affermata nelle singoli regioni slovene è indubbiamente dato dalla diffusione delle sue filiali, dall'ammontare dei contributi da esse versati, dall'andamento del numero dei soci, dalla struttura sociale dei comitati di direzione.

Nello sviluppo della Società rappresenta una svolta decisiva l'assemblea generale dei soci tenutasi a Bohinjska Bistrica nel 1907. Allora la direzione passò nelle mani della corrente radicale del partito liberale con la conseguente uscita degli aderenti al partito clericale. In tal modo la »scissione ideologica« provocata dal primo congresso cattolico a Ljubljana nel 1892 si trasferì anche sul campo della difesa della nazionalità. Il 1907 provocò pure sommovimenti nelle già esistenti filiali della Società e, in seguito, la fondazione di tutta una serie di filiali, cosidette »nuove«.

Nell'articolo sono designate come »vecchie« le filiali esistenti prima del 1908 delle quali viene illustrata l'attività, l'andamento del numero dei soci, i contributi raccolti, le modificazioni e la struttura sociale dei comitati direttivi come pure alcune caratteristiche della loro attività — prova indubbia del come la Società nel periodo antecedente la I° guerra mondiale abbia preso radici nel Goriziano. Purtroppo la guerra ne ha interrotto l'ulteriore favorevole sviluppo.

mag. Boris Gombač

KARAKTERIZACIJA STAVK IN MEZDNIH BOJEV V TRSTU V DESETLETJIH PRED RAZPADOM AVSTROOGRSKE

V ekonomskem in gospodarskem razvoju Avstro-Ogrske je imel Trst dolgo vrsto let predvsem posredovalno vlogo. Tržaškemu gospodarstvu je bila določena funkcija centra uvoza in izvoza za celotno državno ozemlje. To velja za vso prvo fazo industrializacije, ki se je zaključila leta 1873. V tem času so namreč polagali največjo skrb industrializaciji Spodnje Avstrije. Zato je do tega leta igral trgovski kapital v Trstu še dominantno vlogo.

V drugem obdobju industrializacije, ki se začenja po krahu borz na Dunaju in v Berlinu, zajame trend investicij v industrijo tudi Trst. Značilna so predvsem osemdeseta in devetdeseta leta prejšnjega stoletja, ki potisnejo na stranski tir tržaški trgovski kapital, ki se je akumuliral v srečni trgovski konjunkturi prve polovice 19. stoletja. Vse bolj prihaja do veljave veliki nemški bančni kapital (Credit Anstalt), ki se steka v industrijske investicije in to tudi v Trstu. Z apokaliptičnimi pričakovanji je sprejeta ukinitev Tržaške proste cone (1891), vendar se napovedani infarkt tržaškega gospodarstva ne uresniči. Nasprotno, velike investicije v infrastrukture in industrijo pomenijo nov zagon za vse tržaško gospodarstvo. V omenjenem obdobju zadnjih desetletji pred razpadom so se vlaganja velikih finančnih sredstev osredotočila na gradnjo kompleksov infrastruktur (novo pristanišče pri Sv. Andreju 1901, državna železnica 1906) in industrijske restrukturacije. Kot antagonist tega velikega prodora nemškega kapitala nastopa nekaj časa tržaški trgovski kapital, ki hitro izgublja svoje pozicije in je le nemočen opazovalec prevlade nemškega kapitala, ki gre vse hitreje v karteliziranje in v direktno kontrolo industrijske proizvodnje (Wiener Bankverein, Credit Anstalt). Tržaški trgovski kapital je zamudil vse prilike uveljavljanja in lastne afirmacije. Če primerjamo namreč rast nacionalnih buržuazij na Češkem (kjer je značilna močna rast finančnega kapitala) ali na Ogrskem (kjer so zelo pomembne državne investicije, ugotovimo, da je šeel ta razvoj vzporedno z industrijsko ekspanzijo. V Trstu pa te interakcije, ki je značilna za vsako buržuazno-nacionalno rast nekega naroda, ne moremo zaslediti. Tu se ni rodila realna potreba po politično ekonomski avtonomiji tržaškega meščanstva. Opazna je le podrejena in izkrivljena ter strumentalizirana vloga nacionalističnih in iredentističnih tržaških stremljenj, s katerimi sta tržaško finančno meščanstvo in lokalna oblast operirala na Dunaju, da bi se dokopali do večjih interesov, bonitet in zaslužkov ter da bi njihova hegemonistična vloga v Trstu ne bila kakorkoli prizadeta. Ob vsem tem pa se je z vse večjim prilivom nemškega kapitala krčila gospodarska perspektiva tržaškega trgovskega kapitala. Ta prodor kapitala in velike finančne naložbe so sprožile tudi procese vse močnejšega doseljevanja v Trst. Pojav masovne inurbacije zlasti slovenskega elementa so posledica kompleksnih naravnih in gospodarskih faktorjev in so potemtakem pojav, ki ga je urejevalo tržišče delovne sile, pogojeno od tržnih zakonitosti ponudbe in povpraševanja. To dvoje pa je diktiral tempo velikih kapitalističnih naložb, ki se v logiki profita niso mogle in niso smele ozirati na

kakršnekoli nacionalne probleme. Avstrijska vlada (kar je najbolj pogosta obtožba italijanskih nacionalistov takrat in pozneje) ni torej namenoma doseljevala slovenski kmečki element v nekem machiavellističnem smislu, da bi s tem Trst poslovanila. Vse to doseljevanje je bilo naravni rezultat tržišča delovne sile, ki je prepotrebno delovno silo iskalo tam, kjer je bila na razpolago v neomejenih količinah in to med zadolženim slovenskim kmečkim prebivalstvom ožjega in širšega zaledja, ki je prav v zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja doživljalo eno izmed najtežjih kriz agrarnega razslojevanja. Oblike ekonomskega razvoja Trsta od leta 1891 dalje so obenem diktirale tempo izkoriščanja delovne sile in pogojevale njegovo življenjsko raven. Delovna sila je bila vseskozi podvržena ostrim pogojem izkoriščanja. Kapital je nanjo, tako v Trstu kot drugje, neprestano pritiskal, v tekmi po čim večjih profitih. Zato so bile grožnja odpusta iz službe in nemogoči delovni pogoji ter brutalni pritisk vmesnih slojev (posrednikov in kontrolorjev) vsakdanja stvar. K vsemu temu je dosti prispeval tudi izredno nizek strokovni in profesionalni nivo večine delavskega razreda v Trstu. Potrebe po najnižje kvalificirani delovni sili so bile največje. Rezervna armada delavcev na tržišču delovne sile je bila v Trstu izredno visoka, saj so v primeru potrebe redno angažirali nekvalificirano delovno silo iz kraljevine Italije, ki je bila poleg vsega večkrat stavkokaška, pri podjetnikih pa izredno priljubljena, saj zanjo ni bilo treba plačevati prispevkov, bila pa je tudi politično neangažirana in cenejša. Zato poudarjamo, da se je veliki nemški kapital orientiral v svojih investicijah najprej na gradnjo infrastruktur in da se velika industrija ni tako hitro razvijala, kot bi se bila morala. Če bi šel ta razvoj še hitreje, če bi se torej industrijska struktura še hitreje razvijala, bi omogočila (slovenskemu) proletariatu, ki se je masovno doseljeval, tudi masoven vstop v tovarno ter njegovo hitrejšo in učinkovitejšo preobrazbo v moderen industrijski proletariat, vedno če upoštevamo tezo, da je tovarna res tisto mesto in kraj, kjer postane proletariat razred, ki politično nastopa in se bori. Takega masovnega vstopa v tovarno na novo inurbiranega proletariata v Trstu ni zaslediti. Kapital je mase inurbiranih nemaničev razpršil v terciarne dejavnosti. Nepopravljiva napaka bi bila, če bi zanikali vlogo investicij tudi v industrijske dejavnosti. Te investicije so bile predvsem v ladjedelništvu in v strojni industriji nedvomno ogromne. Poudariti velja, da je bila največja masa proletariata zaposlena v terciarnih dejavnostih, da je bila nekvalificirana in torej v vsaki kontroverzi ali sporu izredno šibka in da je bila njena šibkost sorazmerno toliko večja, čim bolj sveža je bila njena inurbiranost. Ni treba še posebej poudarjati, kako je vsa ta neorganiziranost in šibkost prijala velikemu kapitalu v eksploataciji delovne sile.

Investicije velikega finančnega nemškega kapitala so se v industriji kazale predvsem, ko je Credit Anstalt leta 1897 dobil v svoje roke večino delnic Stabilimento Tecnico Triestino (Tržaški tehnični zavodi so obsegali: 1. Tovarno strojev pri Sv. Andreju, 2. Ladjedelnico sv. Marka, 3. Ladjedelnico sv. Roka).[1] Povezan z veliko finančno investicijo se je začel izreden inovacijski proces v produkciji. Tako v ladjedelnici kot v Tovarni strojev so se z novimi naročili vojnih ladij sprostili izredni inovacijski tehnični procesi, ki so popolnoma zrevolucionirali dotedanjo proizvodnjo. Izredno se je, tudi z nakupom novih tehnologij, povečala produktivnost dela in v končni konsekvenci tudi profiti Credit Anstalta. Kar nas pa na tem mestu bolj zanima, je dejstvo, da so nove tehnologije rabile izredno visoko kvalificirano delovno silo. Operacije na strojih pa so izvajali maloštveilni

[1] XXVIII. kongres delničarjev S. T. T., Trst 1898.

visoko kvalificirani delavci. Njim pa je stregla množica nekvalificiranih delavcev. Ta visoko kvalificirana delovna sila je bila tudi primerno izšolana, saj so te kategorije delavcev morale opraviti obvezno štiriletno vajeniško dobo. Delavci so morali obiskovati večerne poklicne šole in polagati tudi strokovni izpit. Kot je razvidno, je bila ta visoko kvalificirana delovna sila v manjšini nasproti celotnemu delavstvu v tovarni. Bila je tudi bolje plačana in upoštevana, oblikovala jo je zavest o lastnem višjem položaju in, jasno, kazali so se znaki pripadnosti delavski eliti.[2] Večkrat so se te kategorije delavcev ponašale izredno korporativistično in ekskluzivno, braneč le lastne najožje avtonomne interese. Niso bili redki primeri zatekanja k vulgarnemu sindikalizmu, povezani z občutkom pogodbene moči, saj visoko kvalificiranega delavca nisi mogel kar tako zamenjati, ker bi trpel proizvodni proces. Pojavljajo se torej vsi znaki, ki te visoko kvalificirane delavce definirajo kot delavsko aristokracijo, ki jo podpira zavest o točno določenem mestu na družbeni lestvici in večvrednostni odnos do svojega nekvalificiranega delavnega tovariša. Poznamo primere, ko je visokokvalificirani delavec kot preddelavec, ki mu je bilo podrejeno določeno število nekvalificiranih težakov in vajencev, le-te brezdušno goljufal pri akordnih mezdah in tako sam pobiral del njihove plače. Ves ta trend tehničnih inovacij v industriji je še bolj ločeval kvalificirane od nekvalificiranih ter vnašal v delavsko gibanje nove socialne odnose.

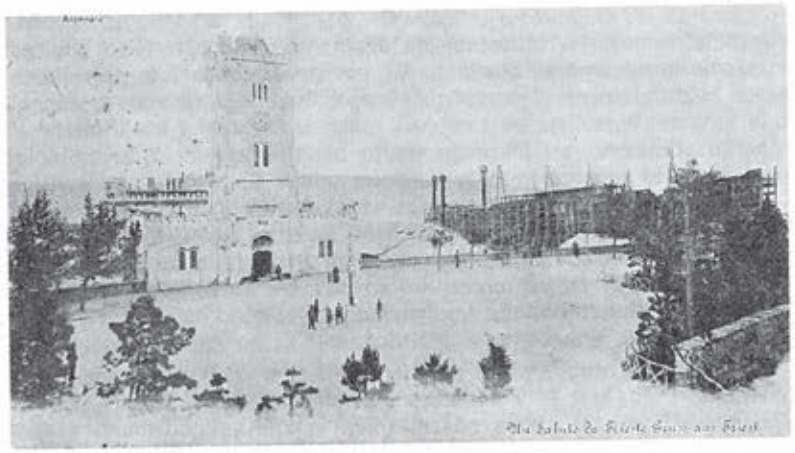
Če bi hoteli ugotoviti, ali je prihajalo med temi sloji delavskega razreda do antagonističnih trenj, kjer je v vseh teh odnosih »nižji — višji ali višji — nižji«, ki so pogojevali socialni status posameznika in kjer je nedvomno svojo veliko vlogo odigralo tudi nacionalno vprašanje, bi morali ugotoviti socialni status nekvalificiranega delavca in njegovo nacionalno pripadnost. Pri tem ni mogoče trditi, da bi slovenski proletariat odigral v okviru vsega tržaškega proletariata in razrednega boja avtonomno vlogo. Take vloge slovenski proletariat ni imel, vključen, kot je bil, v gospodarski razvoj mesta in v razredne boje proletariata, kateremu je pripadal. Gre za to, da ugotovimo njegovo dejansko mesto v družbenem tkivu tako tržaškega proletariata kot tržaške družbe sploh. Ker je Trst nenehno črpal vire svoje delovne sile iz svojega naravnega zaledja, ki je bilo pretežno agrarno, je bilo slovensko delavstvo v Trstu sorazmerno mlado. Dostikrat tudi po delu, na vsak način pa po tradiciji in miselnosti še sploh ni pretrgalo s kmečkim okoljem in s kmečko miselnostjo, iz katerih je izhajalo. Tudi Regent v svojih spominih pravi, da je bilo pri slovenskih delavcih »razmerje med kvalificiranimi in nekvalificiranim bolj slednjm v korst«.[3] »Socialni demokrati«, poudarja Regent, ko ima v mislih slovenski proletariat, »so bili večinoma nekvalificirani z izredno nizkim življenjskim standardom, ki so si ga povsem upravičeno želeli izboljšati«.[4] »Italijanski delavci so bili,« nadaljuje Regent, »za razliko od slovenskih večinoma kvalificirani in so zato tudi zviška gledali na slovenske, v tistih časih skoraj izključno nekvalificirane delavce, ki so prišli z dežele.« Po živih besedah udeleženca takratnih časov in enega izmed voditeljev tržaške socialne demokracije pa poglejmo še nekaj dokazov, ki dejansko potrjujejo njegove besede.[5]

Nesporno je, da je slovenski delavec kot zadnji priseljenec res opravljal tista dela, ki so bila najslabše plačana, pri katerih je bil delovni urnik najdaljši in kjer je bila zaposlenost najmanj zanesljiva. Vse to nam dokazuje študija G.

[2] Za te delavce je značilno, da so nosili svoje uniforme, stanovske znake, da so se ob plačilnem dnevu pripeljali domov s količjo in da so na ostale delavce gledali zviška.
[3] I. Regent, Spomini, Ljubljana 1967, str. 264.
[4] I. Regent, o. c., str. 307.
[5] I. Regent, Poglavja iz boja za socializem III, Ljubljana 1961, str. 20.

Lipperta »Die Arbeitsverhältnise im Loydarsenale und Stabilimento tecnico triestino«.[6] Gre za študijo o delovnih razmerjih v tržaških ladjedelnicah, ki je bila opravljena med letoma 1900—1902 in ki potrjuje gornjo tezo o nacionalni stratifikaciji tržaškega proletariata.

Če si ogledamo stanje, ki je vladalo v največjih tržaških industrijskih kompleksih, lahko ugotovimo naslednje:

Tržaška ladjedelnica (arzenal) na prelomu stoletja

The wharf of Trieste at the turn of the Century

Tržaški arzenal je zaposloval 2.129 delavcev. Od teh se jih je za »triestine« izreklo 1.040 delavcev, za Slovence 609 delavcev (28 %) za tujce (»regnicoli«) pa 480 delavcev. Od 103 zaposlenih težakov se jih je 97 izreklo za Slovence.

Tovarna strojev pri sv. Andreju je zaposlovala le 12 % Slovencev, in to kot posledica visoke tehnološke razvitosti obrata, ki je zaposloval le visoko kvalificirano delovno silo.

Škedenjska železarna (KID) je zaposlovala največ slovenskih delavcev. Za ta obrat lahko rečemo, da je uporabljal največ nekvalificirane delovne sile. Tu so tudi bili delovni pogoji najslabši, saj je npr. delovni urnik še leta 1902 trajal 10 ur in pol (v drugih tovarnah je bil že nekaj let v veljavi 9-urni delavnik). Tudi delavske zahteve so bile v tem obratu najbolj brutalno odbite, saj se je vsaka stavka kaznovala z množičnim odpustom delavcev (leta 1902 so odpustili 71 delavcev in odbili vse delavske zahteve).

Čistilnica olja pri Sv. Soboti, kjer je bila nekvalificirana delovna sila najštevilnejša, je imela sledeče razmerje: na 152 zaposlenih je bilo 86 Slovencev, 52 Italijanov in 14 Nemcev.

Seveda je ta analiza le vzorčna in ne zaobjema vseh tržaških podjetji, vendar, če vzamemo na eni strani kot hipotezo in definiramo slovenski proletariat v Trstu kot pretežno nekvalificirano delovno silo z izredno visoko horizontalno mobilnostjo (nekvalificirani delavec je prehajal iz ladjedelnice v pristanišče in v gradbeništvo brez posebnih problemov, ker mu je bilo to kot sezoncu edino

[6] G. Lippert, Die Arbeitsverhältnisse im Lloydirsenalle und Stabilimento tecnico triestino, Wien 1902, str. 12—13.

sredstvo, da se je preživel vse leto), na novo inurbirano, brez razredne in nacionalne zavesti, brez vsakršne kontraktualne moči, neorganizirano, nekulturno in izredno bedno, na drugi strani pa definiramo italijanski proletariat v Trstu kot podobo visokokvalificiranega delavca, ki je svoj poklic imel za poglavitno orodje svoje razredne moči in svoje močne avtonomije v boju z delodajalcem (kvalificirani delavec je le redko menjal službo, če jo je pa že menjal, je to opravičil z višjim statusom), da je povrh temu govoril še jezik zgodovinskega kulturnega naroda, ki je na zadnjega prišleka gledal zviška, moramo le ugotoviti, kljub temu da vnašamo v čisto razredno zgodovino probleme nacionalnih razsežnosti, ki so značilne za meščansko zgodovinopisje, da je ta ločitev in socialna stratifikacija v delavskem razredu bila posledica socialne diskriminacije, ki je pa za seboj imela še zelo občuteno etnično ločitev!

Slovenski proletariat, ki je le počasi poganjal svoje korenine v mestu, je bil ponajvečkrat prisiljen, da sprejme službo v najnižjih kategorijah nekvalificiranega delavstva. Da bi se emancipiral z zadnjih stopnička družbene lestvice, kamor ga je potisnila tako profesionalna kot nacionalna pripadnost, in da bi dosegel višji nivo kvalifikacije, je slovenski delavec videl pred seboj le individualno pot, da se do kvalifikacije prebije sam. Ta pot je šla pa v smeri čimprejšnje asimilacije, v tem, da je tudi on postal »trijestin« in tako zabrisal sledove svoje narodnostne identitete. Manjvrednostni kompleks zadnjega prišleka vseskozi raste vzporedno s časom, ki ga porabi, da se iz svojega najnižjega položaja povzpne na višjega. V Trstu je bila v tem obdobju (in na žalost tudi dolgo potem in velja v bistvu še dandanes) veljavna enačba Slovenec = revež. Zato mora pred svojo narodnostjo bežati, da ubeži tudi socialni danosti. Povzpenjanje po družbeni lestvici se v določenem trenutku ustavi, ker — uspejo le redki. Vendar slovenski delavec, ki je zabrisal svoj nacionalni izvor, povečuje sedaj število amorfnega dela proletariata, ki mu je razredna zavest še tuja, nacionalne zavesti nima več, postaja torej res »triestin«, a v najslabšem pomenu besede, saj je to najbolj poceni avstrijakant, antisemit, antislovenec in antiitalijan in povečuje armado lumpenproletariata. Razvije se v njem neki regionalni partikularizem, v katerem se odražajo atavične disonance med mestom in vasjo, odraža se zaničevanje meščana do kmeta, ki govori vrh vsega še nerazumljiv jezik, jezik revščine in truda.[7] Slovenskemu nekvalificiranemu delavcu je neposredno grozil tudi stalen pritok delovne sile iz italijanske Furlanije in iz Južne Italije. »Regnicoli« so za tržaške delodajalce bili vedno vabljiva delovna sila, ker so jih imeli za črno delovno silo, saj zanje ni bilo treba plačevati ne socialne blagajne ne prispevkov za nezgode pri delu.

Zato in ob vsem povedanem lahko sprejemamo tezo vsega italijanskega zgodovinopisja, ki o tržaškem delavskem gibanju ugotavlja, da »v proletariatu obeh etničnih skupin, ki sta mešano živeli druga ob drugi, ni prihajalo do odnosov ekonomske konkurence in da ni bilo nikakršnega antagonizma v interesih«.[8] Antagonizem je šel namreč po poti nacionalne in socialne diskriminacije, kar je dosti huje in teže rešljivo. Sem lahko prištejemo še protislovenske izbruhe, ki so bili sad deformirane intepretacije dolžnosti do lastnega naroda in ki se je izražala v prav tako deformiranem ponosu pripadnosti mestu in zaničevanju zadnjega prišleka. Čeprav je skušal delavski razred nastopati enotno, sta bila slovenski in italijanski delavec v mnogočem ločena. Zavedati se moramo, da je bil ta problem že takrat in tudi pozneje zelo težko rešljiv, ker bi ta rešitev zahtevala široko

[7] A. Vivante, Irredentismo adriatico, Trieste 1945, str. 112.
[8] Dela G. Piemontesejea, E. Maseratija, S. Benvenutija.

marksistično znanje, ki ga pa pri italijanskih socialdemokratih ni zaslediti. V vseh ozirih je bil tržaški proletariat prav v reševanju teh vprašanj pred izredno težko nalogo. To je bil poglavitni problem socialdemokratov v Trstu. Vse te kontradikcije so le vmesne postaje v razvoju zavesti proletariata, ki jih je moral boleče prestati in premagati. Če je hotela delavska stranka doseči tisto razredno afirmacijo, ki ji je nedvomno tudi pripadala, je morala v prvi vrsti poskrbeti za zedinjenje teh dveh delov tržaškega proletariata, katerih ločitev je bila posledica socialne diskriminacije in etnične delitve. To enotnost pa je prinašal le množični razredni boj na platformi zahtev najbolj obubožanega dela proletarskega telesa, ki bi ga podprla tudi delavska elita in ki bi pomenil napredovanje in uspeh za celotno razredno fronto v Trstu. Do tega je tudi prišlo, sledilo pa je vse bolj divje naraščanje življenjskih stroškov in vse hujše življenjske razmere.

To je bil splošni pojav vseh tedanjih evropskih razvitih držav, kjer so cene najnujnejših eksistenčnih živil poskočile v glavnem kot posledica raznih činiteljev, med katerimi so bili najvidnejši problemi povečanja svetovne populacije, zapoznela modernizacija v kmetijstvu v odnosu do velikih napredkov v industrijski tehnologiji in povečanje posrednikov trgovini v prehrambeni industriji.

V Trstu so ob prelomu iz 19. v 20. stoletje narasle cene prehrambenih artiklov, premoga in mila za približno 30 %, konfekcija se je podražila za 40 %, stanovanjske najemnine za 50 %. Če bi primerjali stroške srednje velike družine, ki je v letu 1885 porabila 90 kron mesečno (od teh 60 za hrano, 20 za najemnino in 10 za oblačenje), s stroški, ki jih je ista družina imela leta 1910, bi se ti stroški sedaj povečali na: 78 kron za hrano, 30 kron za najemnino in 14 kron za oblačenje.' O najemninah lahko povemo še to, da je kljub stalni tendenci dviganja cen najemnin le obstajala nekakšna stabilnost bivalnih pogojev v razmerju s človeškim aglomeratom, ker je gradbeništvo obdržalo korak z naraščanjem prebivalstva v vrednosti povečanja bivalnih površin za 14,7 % za prvih 5 let in 13,45 % za drugih 5 let zadnjega desetletja 19. stoletja. Novih hiš, ki so bile zgrajene v notranjosti občine med leti 1891 in 1900, je bilo 963. V istem času pa se je razmerje prebivalcev po hiši zniževalo od 18,8 % na 18,5 %.[10]

K vsem navedenim podražitvam moramo dodati še to, da so se tudi mezde delavcev v dvajsetletju 1890—1910 povečale globalno za 54 %, seveda ne za vse poklice enako. Na vrhu teh meznih izboljšav so bili kamnoseki in tiskarji. Sledili so jim pristaniški delavci, zidarji, težaki, pleskarji in livarji, medtem ko se za nekatere nižje kategorije delavstva, kot npr. za čevljarje ali peke, ni v tem dvajsetletju prav nič spremenilo.[11] Te mezdne izboljšave niso bile samoiniciativni dar gospodarjev, ampak sad trdoživih mezdnih bojev tržaškega proletariata, ki je nosil na svojih plečih vso težo naglo razvijajočega se Trsta. Z izkoriščanjem prvobitnih oblik so se ustvarjali profiti in superprofiti velikih bančnih in kreditnih družb. Vendar se je ta proletariat z razredno osveščenostjo, ki si jo je pridobival dan na dan ob stroju in ob vse večji agitaciji socialne demokracije, uspešno upiral vse večji eksploataciji. Pri tržaškem proletariatu je treba namreč ločiti:

1. Organizirani proletariat z visoko razredno in avtonomno zavestjo, ki je imel občutek lastne moči, ki jo daje močna delavska organizacija v velikem in-

[9] M. Alberti, Il costo della vita, i salari e le paghe a Trieste nell'ultimo quarto di secolo. Trieste 1911, str. 63, 95.
[10] A. Frühbauer, Le condizioni delle abitazioni a Trieste al 31. XII 1890 e il problema dei quartieri minimi. Treste 1902, str. 3—4.
[11] M. Albert, o. c., str. 90.

dustrijskem obratu z odbori, komisijami, sindikati itd. in z možnostjo stavke kot najbolj ostre oblike boja proti izkoriščanju s trdno platformo delovnih pogodb.

2. Obubožani proletariat, ki se je ponajvečkrat zaposloval v težaških delih pri privatnih družbah, ki še ni imel stalnih korenin v mestu, ker je šele prišel iz kmečkega okolja, na katero je bil še globoko navezan in tudi brez najmanjše razredne zavesti, osiromašen svojih tradicionalnih vrednot. Ta se je gibal ob robu dobro organiziranega proletariata.

3. Podproletariat na najnižji stopnji razredne zavesti, ki so ga sestavljali dninarji in začasno zaposleni, kjer je bil prisoten tudi visok odstotek italijanskih podanikov — »regnicolov« kot rezervna armada, ki bi vskočila v primeru potrebe. Združitev teh treh komponent tržaškega proletariata je bila poglavitna naloga socialdemokratov. To enotnost je tržaški proletariat v velikem stavkovnem gibanju leta 1897 tudi dosegel. V tem velikem zgodovinskem trenutku, ko so si stavke neprekinjeno sledile iz meseca v mesec, je tržaški delavski razred kompaktno dokazal svojo voljo do razrednega boja za čim večjo socializacijo razrednih vprašanj. Pod to parolo se je združil tako kvalificirani kot nekvalificirani delavec, ker je čutil, da so bile zahteve homogene in dobre za ves proletariat. V tem ciklusu delavskih bojev leta 1897 je tudi slovenski delavec stal z ramo ob rami ob svojem italijanskem tovarišu ter tako zavzel svoje pravo mesto v razrednem boju. Ugotoviti je tudi treba vlogo, ki jo je pri teh stavkah odigrala Lega sociale democratica. V skoraj vseh stavkah se je namreč stavkovno gibanje razvilo najprej v industrijskih obratih in se šele v drugi fazi preneslo tudi na sedež socialdemokratske stranke. Strokovne (sindikalne) organizacije še niso bile zelo razširjene in jih za določene kategorije sploh ni bilo. Zato je proletariat apeliral na socialdemokratske voditelje, da so jim pomagali pri sporih z delodajalci. Tržaški socialdemokrati so se večkrat izkazali za nerevolucionarne in oportunistične. Delavce, ki so stavkali, so skušali vedno odvračati od prevelikih zahtev. Dosledno so se tudi izmikali ostrejšim konfliktom z oblastnimi organi in delodajalci. Raje so sprejeli ostra nasprotstva in spore s stavkajočimi delavci ter jim skušali znižati ali zbiti na minimum stavkovno platformo. Vodilni tržaški socialisti so bili večkrat izžvižgani na delavskih shodih stavkajočih, ki so od njih zahtevali večjo doslednost v boju proti delodajalcem in v stikih z oblastmi. Socialdemokratsko vodstvo v Trstu ni moglo mimo svoje reformistične deklarirane pripadnosti hainfeldskemu programu v zavestnem izmikanju revolucionarnejšim momentom. Vodstvo tržaških socialistov z Ucekarjem na čelu se ni znalo leta 1897 opredeliti za revolucionarnejšo akcijo.[12]

Že takoj po volitvah v državni zbor (aprila 1897) opažamo v različnih velikih podjetjih na Tržaškem negodovanje delavcev zaradi slabšanja delovnih razmer v tovarni. Zato pošljejo delavci ladjedelnice sv. Roka v Miljah, kot prvi svojo deputacijo na zvezo Lega sociale democratica s prošnjo, naj ta politična organizacija, ki zastopa interese delavcev in v kateri se le-ti tudi identificirajo, skliče javni shod v Miljah, ki naj razjasni položaj v ladjedelnici, kjer vodilni že dalj časa izigravajo norme in običaje dela na akord. Namesto delovne pogodbe je obveljal arbitrat. Na tem javnem shodu, kateremu je prisostvovala ogromna večina delavcev ladjedelnice, je spregovoril predsednik Lege Ucekar, ki je lahko le ugotavljal, da »po informacijah, ki jih ima, so delavci v preteklih dneh že večkrat apelirali na stavko v obrambo svojih pravic«. **»Stavka je lahko dvorezen meč!«** je razlagal prisotnim Ucekar svoje miroljubne nazore in jih svaril pred radikalnejšimi iniciativami.[13]

[12] B. Gombač, Ustanovitev JSDS v Trstu, JKol 1976, str. 205.
[13] Il Lavoratore 1897, št. 50 (16. IV.).

Vendar so vodilni pri Legi tudi kovali vroče železo delavske nezadovoljnosti in so že naslednjo nedeljo organizirali solidarnostni izlet tržaškega proletariata v Milje, kjer so bili tržaški delavci burno sprejeti z ponavljajočimi se vzkliki: »Naj žive socialistične Milje! (Evviva Muggia socialista!), Naj žive naši tovarišil« Solidarnost med tržaškim in miljskim delavstvom je bila skovana, kar je bilo zelo pomembno še za naslednja dogajanja.

Lega sociale democratica je pa, delegirana od miljskih delavcev, poslala spomenico (»Memorandum«) ravnateljstvu Tehničnega zavoda (Direzione Stabilimento tecnico); izid in odgovor le-te pa naj bi obravnavali na javnem shodu, najavljenem za velikonočni ponedeljek v Miljah.

Memorandum je vseboval sledeče zahteve:

1. Delovni čas naj se zniža na 9 ur dnevno.
2. Delo na akord naj bo tako urejeno, da bo delavcem zagotovljen točen dohodek.
3. Plače naj se zvišajo za 20 %.
4. Protest zoper ravnatelja ladjedelnice Sv. Roka, Polleya zaradi njegovega nasilnega obnašanja.

Na vse te zahteve spomenice je Lega zahtevala odgovor do 17. IV. 1897. Odgovor, ki ga je ravnateljstvo Tehničnega zavoda STT (Stabilimento Tecnico Triestino) poslalo Legi, je bil po tonu izzivalen s tehničnimi podatki, ki naj bi tehtno dokazovali trhlost zahtev, postavljenih v spomenici. »Vsa dejstva«, ki jih memorandum vsebuje, »da so ponarejena in netočna ter lažna«.

Ta odgovor so tudi prebrali na II. shodu v Miljah, kjer je Ucekar razložil in analiziral odgovor na spomenico in v zaključkih ugotovil, da STT ne le da ni delavcem Sv. Roka ničesar priznala, ampak da jih ima celo za »obrekovalce«, da Legi odreka njeno sindikalno in politično posredništvo in da se le-ta ne more več pojaviti v svoji vlogi; naj delavci torej imenujejo sedemčlansko komisijo (3 delavci, 3 zastopniki Lege, Industrijski inšpektor), ki bo za naprej zagovarjal interese delavcev v sporu s STT.

Večina delavcev (skoraj 1.000) Ucekarjevega predloga ni sprejela (njemu se je pridružil še industrijski inšpektor) in ponovno pooblastila Lego za svojega zakonitega predstavnika pri sporu s STT. Delavci so tudi napovedali štrajk in ga začeli. Ravnateljstvo STT je pa določilo datum 3. V. kot zadnji termin vrnitve delavcev na delo v ladjedelnico. Kdor bi tega ne sprejel, bo odpuščen. K ladjedelnici so poslali 2 eksadrona vojske.[14] Čeprav si je Lega (3 tedne) prizadevala, da do stavke ne bi prišlo, so delavci začeli stavkati. Podprle so jih cele Milje. Stavka je trajala celih 17 dni.[15] Zaključila se je, ker so, kot poroča Lavoratore, »delavci dosegli skoraj vse tiste izboljšave, ki so jih zahtevali«. Pot do teh koncesij je sicer vodila deputacijo Lege k tržaškemu namestniku, kjer je Lega odklonila vsako odgovornost, če ji dogodki »uidejo« iz rok, ker je »razburjenje« delavcev Sv. Roka že tako daleč, da še Lege ne poslušajo več. Tržaški namestnik je posredoval pri ravnateljstvu STT, ki je le privolilo v delavske zahteve. Delavci so se v petek 7. maja disciplinirano vrnili na delo v pričakovanju izpolnitev obljub.

Ob vsem tem dogajanju lahko spoznamo, da je bila socialdemokratska Lega prvič imenovana za posrednika v sporu med delavci in delodajalci. Svojim obveznostim se je Lega sicer skušala izogniti in pritegniti prizadeto delavstvo, da se samo bojuje za postavljene zahteve, sama pa da doseže največjo možno priljubljenost. To ji seveda ni uspelo. Delavci, ki so zahtevali, da Lega prevzame svoje odgovornosti kot predstavnica delavskega razreda, da se zanje bori in jih zastopa, so dosegli s svojo 17 dni trajajočo stavko enega največjih uspehov delavstva v tem obdobju sploh. Ne le da STT ni nobenega odpustila, še več, dosegli so nekaj bistvenih izboljšav v delovni pogodbi. Stavkajoče so kompaktno krile celotne Milje, ki so dokazale moč in pomen solidarnosti z delavskim razredom.

[14] Il Lavoratore 1897, št. 51 (25. IV.).
[15] Il Lavoratore 1897, št. 52 (7. V.).

Dne 20. maja 1897 po komaj dobro končani stavki v ladjedelnici Sv. Roka v Miljah je nov val stavkovnih gibanj segel v sam center delavskega gibanja v Trstu, v arzenal tržaškega Lloyda. Zaradi takojšnje odpustitve z dela dveh delavcev, Ciaka in Pinterja, so delavci hale B v mehanični delavnici, protestirali zoper tak nedopusten način odpuščanja z dela. Direktor arzenala Kadolitsch je ukazal, naj ustavijo stroje in odpustijo vse delavce hale B. To je podkrepil z nastopom žandarmerije. Reakcija delavcev je bila jasna in nadvoumna — stavka! Vsi so zapustili Arzenal ter se napotili — približno 1.900 delavcev — pred sedež Lega sociale democratica, da bi se domenili o akciji, »da bi se delovni tovariši vrnili na delo in da bi se taka samosvoja dogajanja enega Kadolitscha ne ponavljala več«. Lega, ki se tokrat ni spustila v direktno zastopstvo stavkajočih, je predlagala dvanajstčlanski izvršni odbor delavcev, ki naj bi vodil pogajanja z Lloydovim predsednikom Kalchbergom na sledeči osnovi zahtev:

1. Vsem delavcem oziroma zaposlenim naj se zagotovi človeško postopanje tehničnega ravnatelja Kadolitscha. (Kadolitscha naj odpustijo).
2. V službo naj se vrnejo vsi delavci, odpuščeni v zadnjih dneh, tako tudi Štefan Pinter in Ivan Ciak.
3. Iz Arzenala naj se odstranita tajnik Polly in žandar Thomann.
4. Pri oddaji dela na akord naj bo takoj urejen podpis za delovne pogodbe.
5. Pojasni naj se uporaba denarnih kazni (glob).
6. Izboljšajo naj se sanitarne razmere na delovnem mestu.
7. Za vse, ki so imeli aktivno ali pasivno vlogo pri stavki, velja imuniteta za sedanjost in prihodnost.

Na popoldanskem javnem shodu, ki mu je predsedoval Ucekar in na katerem je bil prisoten tudi Hueber z Dunaja, je bilo odbitih nekaj zahtev po skrajšanju delovnega urnika, zato so se delavci odločili, da stavke ne prekinejo in so zahtevali odstranitev Kadolitscha.[16]

Iz poročila v Delavcu (št. 16 od 1. VI. 1897), ki povzema celotno dogajanje, zvemo še, kar je Lavoratore zamolčal in sicer, da je na jutranjem shodu pri Legi bil prisoten poleg Hueberja z Dunaja še Etbin Kristan iz Ljubljane, ki je bil slučajno v Trstu. Il Lavoratore tudi ni poročal o tem, da sta Hueber in Kristan govorila na popoldanskem shodu pri Sv. Jakobu, kjer sta odgovarjala [odvračala] delavce od novih zahtev (skrajšan delovni čas), »ker treba za tak štrajk čvrste organizacije, katere pa arzenalski delavci še nimajo«. (!)

Če ob tem prvem Kristanovem nastopu v Trstu skušamo ugotoviti njegov pomen, bi rekli, da je Kristan tokrat Ai 2 Moreri govoril proletarski množici 1.800 ljudi (poročilo Delavca in Lavoratora). Odvajanje delavcev od preveč revolucionarnih zahtev ni bilo sicer lahko, vendar je iz poročila razbrati, da je Kristan ta nastop tržaškega proletariata silno impresioniral in bil eden od faktorjev, ki so ga pripeljali v Trst le nekaj mesecev pozneje. »Slednji so tudi sprevideli,« poroča Delavec, »da bi take zahteve v sedanjem času ne imele nikakoršnega izgleda . . .«

[16] Il Lavoratore 1897, št. 53, (21. V.).

»Stavka je trajala 2 dni in sicer 20. in 21. V. 1897, ker je drugi dan... prišel obrtni nadzornik in naznanil delavski deputaciji (Cajnkarja kot imenovanega od Lege za odvetniškega zastopnika delavcev niso sprejeli), da je nadzorni svet Lloyda vse zahteve delavcev sprejel in da bode dotični razglas v arzenalu javno afiširan«. »Vsled tega so delavci sklenili, da vstopijo drugi dan zopet v delo in se je res v soboto zjutraj v vseh delavnicah arzenala delo v vsem obsegu pričelo. Najvažnejša posledica zmage je pa organizacija, katero sedaj arzenalovi delavci ustanove, da bodo v prihodnje močnejši, kakor pa so bili dosedaj.« Tako Delavec objavlja verjetno Kristanov članek — poročilo o stavki. Kristana je morala akcija zelo ugodno impresionirati, saj je pokazala tokrat izredno moč in solidarnost tržaškega proletariata, še posebej pa tako močnega kolektiva 1.900 delavcev, kot je bil Lloydov arzenal. Predsednik Arzenala Kalchberg je ugodil celo zahtevi, da se iz Arzenala premestijo preveč ostri nadzorniki. Naj ne preseneča kratkotrajnost stavke, saj so delavci izredno ostro in organizirano nastopili. Od prevelikih zahtev (skrajšanje urnika, povišanje plač) so delavci odstopili, izučeni od miljske stavke 13 dni prej in odvrnjeni od dunajskega in ljubljanskega tovariša, ki sta Ucekarja tokrat rešila obveznosti, spraviti štrajk v ožje okvire, kar je pa bila, drugače njegova stalno naloga.[17]

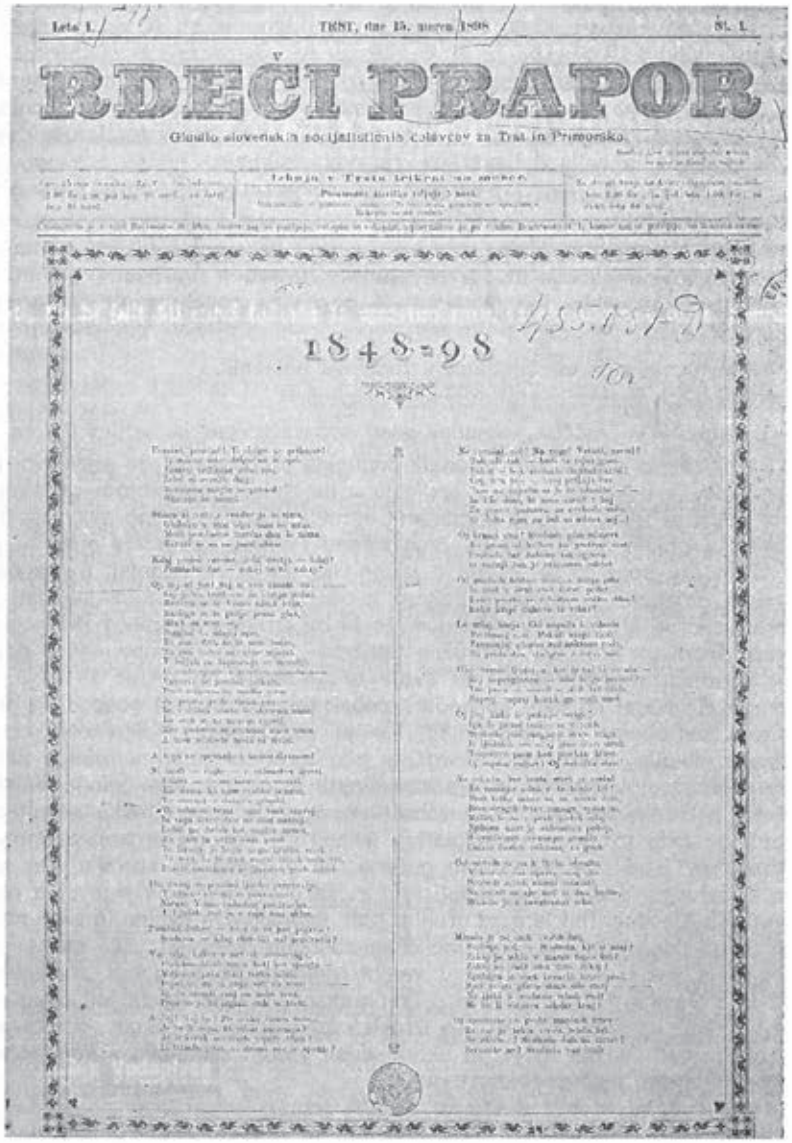
Val stavk, ki je potrjeval napovedano »vroče poletje« v Trstu, se sploh ni umiril. Delavstvo je spoznalo, da bo le organizirano doseglo svoje upravičene zahteve. Tako so stavko napovedali tudi uslužbenci tržaškega tramvaja, ki so delali v skoraj nemogočih razmerah, saj so sprevodniki dobivali 1 gld za 16—18 ur dela dnevno, voznik 1,50 gld za 16—20 ur na dan, hlevarji pa delajo do 22 ur dnevno. Uslužbenci morajo plačevati vsak mesec po 3 gld za službeno obleko, 1,50 gld za bolniško blagajno in po 2 gld za jamčevino. Za njih starost ni nikakor preskrbljeno. 274 uslužbencev tržaškega tramvaja, zbranih na shodu 1. junija 1897, je postavilo naslednje pogoje:

1. Zboljšanje plačila za 30 %.
2. 12-urni delavnik.
3. Brezplačno obleko.
4. Vsak šesti dan prost z navadnim plačilom.

V primeru, da direkcija tramvaja postavljenih pogojev ne bi sprejela, bodo uslužbenci tržaškega tramvaja začeli stavkati. Il Lavoratore, ki natančno poroča o teh sindikalnih zahtevah, ugotavlja, »da je direkcija tramvaja sprejela nekoliko nižje postavke«, »da pa so te pridobitve tramvajcev precejšnje, da jim stavke ni treba oklicati (in to je dobro) ter da so delavci res pokazali svojo solidarnost in organiziranost«.[18]

Il Lavoratore tudi poroča o shodu 500 tržaških železničarjev. To je čas razpusta strokovne (sindikalne) železničarske organizacije, ko se širom po državi vršijo zborovanja železničarjev, da bi to vladno šikano ocenili, obenem pa tovariši iz dunajskega središča podajajo poročilo o vedenju parlamenta ob poslanskem vprašanju dr. Verkaufa. Kot poročevalca sta bila najavljena Etbin Kristan in dr. Guglielmo Ellenbogen. Lavoratore poroča, da je bila ogromna večina prisotnih železničarjev slovenske narodnosti. Kristan jim je kot »eden najsposobnejših govornikov« in v izredno briljantnem stilu in sicer v slovenščini podal celotno poročilo, ki ga je avditorij »z aplavzom vseskozi prekinjal«, zaključke je pa po-

[17] Delavec 1897, št. 16 (1. VI.).
[18] Delavec 1897, št. 17 (8. VI.). — Il Lavoratore 1897 (4. VI.).

Leto I. TRST, dne 15. marca 1898. Št. 1.

RDEČI PRAPOR

Glasilo slovenskih socijalističnih delavcev za Trst in Primorsko.

1848-98

Rdeči prapor, osrednje slovensko socialistično glasilo pred prvo svetovno vojno, je izhajal v Trstu med leti 1898—1905

Rdeči prapor (The Red Flag) the central Slovene Socialist newspaper published before World War I in Trieste in the years 1898—1905

slušalstvo sprejelo »s pravo ovacijo«, tako da so morali oklicati 15-minutni odmor, da se je poslušalstvo umirilo in je lahko spregovoril Ellenbogen, ki ga je zanesel Kristanov uspeh, in je žalil uradno politiko ter se je zato moral shod predčasno zaključiti.[19]

Avgusta 1897 si sledijo stavke raznih kategorij kar na tekočem traku. Veliki uspehi organiziranega delavstva v velikih poldržavnih podjetjih, ki so zaposlovala po 1.000 in več delavcev, so tudi proletariatu, zaposlenemu v terciarnih dejavnostih, vlili poguma in voljo, bojevati se za svoje zahteve.

Velik odmev je imela stavka pekov, ki so jo proglasili, da bi podprli svoje zahteve. Te so bile:

1. Ukinitev nočnega dela.
2. Uvajanje dnevnega dela z deveturnim delovnim urnikom.
3. Peki mojstri ne smejo več raznašati kruha po hišah. To delo bodo opravljali vajenci.
4. Povišanje plač ter šestdnevni tedenski delavnik.
5. Nadurno delo mora biti dvojno plačano.
6. Zahteva se zaščita vajencev pred izkoriščanjem in težjim delom.

Da bi stavka preveč ne prizadela civilnega prebivalstva, je stavkovni odbor vseh delavcev v pekarski obrti v soglasju z mestnim magistratom začasno vzel v najem pekarno Tiani, ki jo je nameraval upravljati kot zadružno pekarno. Stavka naj bi trajala, dokler ne bi sprejeli vseh zahtev. Peki — kakih 250 oseb — so se zbrali na sedežu Lege in tu izvolili 8 zaupnikov, da bi se pogajali z gospodarji.[20]

Tako družbeno upravljanje pekarn še ni imelo namena ustanavljati kakih konzumnih zadrug ali pekarske zadruge. To bi bil izredno zanimiv poizkus, vendar čas za to še ni bil zrel. Te »zadružne pekarne« so bile ustanovljene v podporo začetni neorganiziranosti pekov, ki svoje organizacije do takrat še niso imeli. Njim nasproti ni stal en sam gospodar, ampak številni manjši gospodarji pekarn, ki se tudi sami niso vedno strinjali, kar je vse zhateve pekov otežkočalo in zavlačevalo. Akcija »zadružnih pekarn« je bila torej le trenutna rešitev nelagodnosti prebivalstva, vsebovala pa je zametke bolj organizirane akcije, ki bi res ustanovila pekarske zadruge. Prav zaradi tega je takratna tržaška oblast z magistratom na čelu to zanimivo iniciativo šikanirala. Pekom, organiziranim v »zadružni pekarni Tiani«, je bilo onemogočeno, da bi prišli do surovin, ker so jim trgovci z moko na debelo napovedali bojkot. Tako sta največja trgovca z moko v Trstu Antonio Benussi (bil je med drugim tudi občinski svetovalec in znan nacionalist) in Salon odpovedala prodajo moke stavkajočim delavcem, češ da je nimata. Vzporedno je tekla akcija lastnikov velikih pekarn, da bi dobili stavkokaze iz Gradca in z Dunaja. Nekaj takih je v Trst tudi prišlo, ker so pa bili člani pekovskih organizacij, so pred odhodom še izrekli svojim tržaškim stanovskim tovarišem svojo solidarnost. Stavka se je po skoraj dveh tednih zaključila s kompromisom, in »da bo tedensko plačilo peka 11 gld.«

Istočasno so stopili v stavko še vsi tržaški mizarji, ki so zahtevali od delodajalcev povišanje plač za 30 %. Izvolili so tudi stavkovni odbor, ki so ga potrdili na javnem shodu 8 .avgusta 1897. Stavka je bila po udeležbi 100 % in je trajala 9 dni. Mizarji so dosegli vse, kar so zahtevali.

Sledila je stavka težakov južnega sadja, ki so stavkali osem dni, da bi podprli svoje zahteve po zvišanju mezde in po zvišanju plačila za nadurni delovni

[19] Il Lavoratore (1897, št. 54 (4. VI.).
[20] Edinost 1897, št. 93 (5. VIII.)

čas. Uspeli so v svojih zahtevah. Stavkovni odbor je vodil socialist Spaini, ki je imel tudi največ zaslug, da je stavka uspela in s tem demantiral meščanski tisk, ki je skušal prikazati novoizvoljenega državnega poslanca Hortisa kot najbolj zaslužnega posrednika pri mezdnem sporu. Ko se je stavka komaj dobro zaključila, je stopilo v stavko 200 težakov lesne kategorije, ki so zahtevali povišanje plače in boljše delovne pogoje. Stavka je trajala tri tedne. Težaki v lesni kategoriji so dokazali »visoko proletarsko zavest in disciplino, pred katero so morali gospodarji popustiti ter dati delavcem to, kar so zahtevali!«

Konec avgusta in v začetku septembra so stavkali še kovači in zaposleni v privatnem sektorju železarstva, ki so zahtevali, naj se delovni čas zniža na devet in pol ur in naj se jim poviša mezda za 5 %. Preden so stopili v stavko, so se nekaj mesecev pogajali z delodajalci, ker so pa ti odbijali zahtevo za zahtevo, so morali le stopiti v stavko in po šestnajstih dneh trdega boja tudi dosegli zgoraj postavljene pogoje. »To je nova zmaga delavskega razreda«, vzklila Il Lavoratore.

26. oktobra 1897 so tri dni stavkali špediterski težaki, ki so dosegli le del zastavljenih ciljev.

Ob vseh stavkah ugotavljajo socialdemokrati, da »nam vse te stavke le dokazujejo, da vlada v Trstu velika ljudska beda. Da je izkoriščanje delavcev izredno močno, da ni urejenega delovnega časa, da se protipostavno zaposlujejo otroci, da se ženske zaposlujejo za nočno in njim neprimerno delo, da najemnine skokovito rastejo, da je špekulacija z osnovnimi življenjskimi potrebščinami vse večja! Vse to nenaravno stanje nas prepričuje, da je socialno vprašanje v Trstu izredno močno občuteno. Zato se mora internacionalistični socializem razviti in delovati v korist tržaških delavcev!«

Vse kategorije najbolj izkoriščanih slojev delavskega razreda sprejemajo stavko kot:

a) zadnjo obliko mezdnega boja, in kot

b) organizacijsko vezilo, ki naj pospeši čas nastanka novih strokovnih organizacij. Poleg teh posrednih ciljev pa delavci v različnih strokah vse bolj zahtevajo večje varstvo pri delu in bolj zdravo delovno okolje.

Splošna stavka

Vse to izredno zaostrovanje delavskega gibanja v »vročem sindikalnem poletju 1897«, kot ga lahko imenujemo, je prerasel sindikalni okvir boja za mezde in za krajši delovni čas **v mogočni splošni stavki,** ki jo je tržaški proletariat sklical na dan 2. avgusta 1897. Ta stavka je dala tržaškemu proletariatu novo zavest lastne moči, ki se lahko upre tudi političnemu nasilju buržoazije. To je bila spontana skupna manifestacija, ki jo je tržaški proletariat organiziral v protest proti aretaciji tovariša socialista Riccarda Camberja. Od 11.30 do 12. ure so delavci v vseh večjih in manjših tržaških tovarnah istočasno zapustili delo in prekrižali roke. Parola je bila »vsi ven — ne bomo več delali, če ne izpustijo Camberja iz zapora«. Brez vsakega pretiravanja lahko trdimo, da je v kratkem času zapustilo delovno mesto 10.000 delavcev.

Delavci so prekrižali roke v naslednjih podjetjih:
Ladjedelnica sv. Roka — Milje; Ladjedelnica sv. Marka — Trst; Oljarna-Rafinerija — Trst; Tržaški tehnični zavodi — Trst; Lloydov arzenal — Trst; Linolejsko pod-

jetje — Trst; Mestna plinarna — Trst (delno); La Metallurgica — Trst; Železarna v Škednju (KID); Luščilnica riža — Sv. Sobota; Livarna Holt — Trst; Livarna Metlicovitz — Trst ter v nekaterih drugih manjših podjetjih.

Iz tega seznama je razvidno, da so se stavke udeležili delavci večine velikih in srednjih industrijskih obratov v Trstu in Miljah, ki so se že prekalili v stavkovnih gibanjih prejšnjih mesecev in katerih razredna zavest je bila višja od delavcev v terciarnih dejavnostih. Stavkali so za svojega političnega predstavnika-socialista. Gibanje je v rdečih Miljah doseglo celo izredno dramatične trenutke, saj je vseh 1.400 delavcev ladjedelnice Sv. Roka v četverostopih hotelo korakati na Trst in jih je le poseg policije z golimi sabljami odvrnil od tega solidarnostnega pohoda.

Tudi v Trstu je agitacija dosegla izredno napeto stopnjo. Delavci so se spontano sestajali v delavskih gostilnah in proklamirali svojo solidarnost s Camberjem in s celotno socialno demokracijo. Sam Ucekar se je zbal posledic takega množičnega gibanja, kateremu ni bilo celotno vodstvo Lege več kos. Zato je z deputacijo 12 delavcev naprosil advokata dr. Antonia Volpija naj primerno ukrepa na policiji, da izpuste Camberja na začasno svobodo, da se bo gibanje umirilo. Ucekarja so pozvali na policijsko direkcijo, kjer ga je sprejel v. d. policijskega ravnatelja Budin. Ta je Ucekarju priporočil, naj delavce pomiri, kakor ve in zna, da bo pa on s svoje strani skušal doseči čimprejšnjo izpustitev Camberja.

Z namenom, da pomiri delavce, je Odbor Lege socialdemokratov izdal sledeči progral delavcem:

»DELAVCI: Z impozantno manifestacijo splošne stavke ste dokazali vašo solidarnost s tovarišem R. Camberjem. Naj vam bo to v velik ponos in zadovoljstvo.

Lega socialdemokratov, ki je po črki svojega statuta edina, ki lahko predstavlja in brani delavske interese, vas roti, da se vzdržite vsake nadaljnje manifestacije, ker je bilo Leginemu Odboru zajamčeno, da se bo sodna procedura proti Camberju izvršila na najbolj rapiden način (najhitreje).

DELAVCI!

V interesu boja, ki ga bojujete za socializem, v vašem osebnem interesu in v interesu vaših družin, vas rotimo, da se vzdržite vsakih nadaljnjih manifestacij in da se vrnete na delo. Odbor Leghe sociale democratiche.«

Ko so letake pri Odboru Lege sestavili in natisnili, se je Ucekar v spremstvu dveh tovarišev odpravil v delavske rajone k Sv. Jakobu, k Sv. Ani in v ul. Settefontane ter hodil od gostilne do gostilne, kjer so delavci stalno zborovali, prepričeval stavkajoče, da se mora splošna stavka nehati in naj se naslednji dan vsi vrnejo na delo. Kljub nasprotovanju, ki se je izražalo v ostrih besednih sporih, so delavci res naslednji dan prekinili splošno stavko.[21]

Ves ponedeljek je bil Trst v pravem obsednem stanju. Močne policijske sile in vojaščina so zasedle vse strateške točke v mestu. Na Velikem trgu je čakala v pripravljenosti tudi stotnija konjenice. Blokirali so vse delavske rajone in mestne četrti. Delavci so v velikih skupinah krožili po mestu in vzklikali »Živijo Lega! Živijo Ucekar!« Dosti je bilo aretiranih in napetost je iz ure v uro naraščala. V središču mesta so bile vse trgovine zaprte in okna zakrita. »Burežoazija,« piše Il Lavoratore »se je poskrila pred proletarskim besom.« In nadaljuje v triumfalističnem tonu, češ da je »moč naše delavske stranke izredno

[21] Il Lavoratore 1897, št. 61 (6. VIII.).

narasla — boje se nas.«[22] Camberja so isti večer na nejasen način, a vendarle, izpustili. Priredili so mu burne ovacije še posebno pri Sv. Jakobu, v znanem delavskem rajonu, kjer se je praznovanje zavleklo pozno v noč v vseh delavskih gostilnah Vse to dogajanje si je ogledal tudi tvariš Resel, socialdemokratski poslanec v dunajskem parlamentu, izvoljen v V. kuriji v Gradcu. Bil je nad vsem, kar je videl in doživel, izredno navdušen. Še posebej ga je veselila močna rast tržaške socialne demokracije.[23]

Reakcije na vse to burno dogajanje v drugi polovici leta 1897 so bile različne. Delavec in Lavoratore sta temu množičnemu gibanju pripisovala velik pomen. Meščansko časopisje je sicer o vsem poročalo, vendar izredno potuhnjeno in dvolično. V tem smislu je bila tudi Edinost prisiljena, da se izreče o delavskem gibanju, o stavkah in o socialni demokraciji sploh.

Edinost sicer razume in podpira zahteve delavcev glede njihovih zakonitih pravic, vendar vseskozi govori le o »socialnem gibanju«, ki ga smatra »opravičenim in ki nam imponuje«. Paternalizma in lepih besed je v Edinosti vedno preveč, če pa iščemo konkretne podpore proletariatu, je nikjer ne zasledimo. Edinost razumevajoče spremlja delavske boje, kar jo pa moti, je to, da so delavci organizirani v socialdemokratsko stranko in, kar je še huje, da to stranko vodijo ljudje »a la Ucekar, ki je proslavljal italijansko idejo in se je povzpel do take trdosrčnosti in tiranstva, da je naravnost tajil pravico do eksistence vsem neitalijanom v Trstu: in ljudje kot Camber, mož, ki je bil že velehrvat, potem veleitalijan, potem austriacante ... in sedaj je zašel med socialiste«. Vendar opominja Edinost, da »socialistična stranka nima samo enega Camberja in da le v kritičnih prilikah ... ti gospodje ne morejo pogrešati slovenskih delavcev«. »In ravno ta objektvnost,« nadaljuje Edinost svoje razpredanje o socialistih, »nas je silila, da smo za svojo sodbo ločili stvar samo, od vodilnih oseb. Stvari same — v kolikor ima socialistiško gibanje res plemeniti namen pospešiti zboljšanje duševnega in gmotnega položaja nižjih slojev in širših mas — nismo mogli ni smeli obsoditi. To bi bilo proti našemu prepričanju! Mi ne moremo biti neprijazni socijalistiškemu gibanju ..., ker isto zajemlje svoje sile iz nižjih delavskih stanov, ker je demokratičnega značaja. A ves narod slovenski je demokrat, je delavec par exellence! Zato smo morali ločiti stvar, katero ne obsojamo, od oseb, ki nam ne ugajajo«.[24]

Ponajvečkrat so tržaški narodnjaki skušali pri slovenskih delavcih vzbuditi sovražne strasti zoper voditelje tržaškega socializma. Obenem pa razvijajo zelo občuteni šovinizem do delavstva iz kraljevine Italije, ki je slovenskemu delavstvu antagonist, proti katerim »protestujemo najodločneje — ali jih nimamo še zadosti«! Ob velikem stavkovnem gibanju leta 1897 pa Edinost res dokaže svojo reakcionarnost, saj v zvezi s stavkami pravi, da »mi nočemo brepzogojno obsojati sredstva štrajkovanja, ampak naj bo opravičen in res potreben. Štrajk je v bistvu hudičevo sredstvo agitatorjev. Štrajk prinaša delavcem le zlo, nesrečo, lakoto in bedo. Smo proti organiziranemu proletariatu in za nekakšno rešitev akutnih problemov po milosti božji na naravni način.«

Narodnjaški ideologi v Trstu so si v svojem paternalizmu in interklasizmu domišljali, da Slovenci lahko preživijo brez socializma in delavskega gibanja. Niso pa razumeli, da pri obubožanem slovenskem delavstvu v Trstu gola narodnost v nobenem primeru ni mogla ustreči potrebam slovenskega delavskega

[22] Il Lavoratore 1897, št. 61 (6. VIII.).
[23] Delavec 1897, št. 23 (8. VIII.).
[24] Edinost 1897, št. 92 (4. VIII.).

razreda. Narod, ki se je že družbeno diferenciral, se je moral diferencirati tudi političnoidejno v skladu z družbenimi in razrednimi premiki časa, v katerem je živel. Taka politična diferenciranost, ki se je bodla s slogaštvom Ednosti, je bila potrebna tudi majhnemu ogroženemu narodu, kakršen je bil slovenski, ker bi le preko nje bil v danih pogojih neuničljiv. Škodljiva in nenaravna je bila težnja narodnjaštva, da bi izključilo iz slovenskega naroda mednarodni socializem, ki je le predstavljal nepogrešljivo prvino njegove družbene diferenciacije in s tem tudi njegove narodnostne odpornosti. Tako slogaško narodnjqaštvo Edinosti, ki se je omejevalo le na razglašanje jezikovnih pravic in na poudarjeno naglaševanje narodnostnega ponosa, kakor da bi vse drugo, spričo slovenske narodnostne ogroženosti nič ne štelo, je le izražalo zaostalost slovenskega meščanstva.

Reformizem in revolucionarnost v socialni demokraciji

Ob vsem stavkovnem gibanju leta 1897 v Trstu, ki je pomenilo velik vzpon proletarske zavesti tržaškega delavstva, pa je treba še ugotoviti vlogo tržaške Lega sociale democratica. Vodstvo tržaškega socialdemokratskega gibanja, ki konec koncev le ni hotelo pretrgati z borbenostjo proletariata, je skušalo vseskozi pomiriti vsako revolucionarno akcijo delavcev in jo speljati v bolj mirne vode pogodbenega boja ali sindikalnega dogovarjanja s kapitalisti, kar naj postane v perspektivi edino sredstvo boja proletariata sploh. Težilo je torej k depolitizaciji in k vse večjemu sindikalizmu, da bi delavski razred rešil probleme svoje neposreddne sedanjosti in bi šele jutrišnji dan mislil na socializacijo produkcijskih sredstev.

Stavkajoči delavci so tudi večkrat delegirali Lego sociale democratica za svojega zakonitega zastopnika v kontroverzi z delodajalci. To so storili tudi v prepričanju, da se sami ne bi znali dovolj tehtno boriti za svoje zahteve, poglavitni namen pa je bil v tem, da so svoji v bistvu omejeni sindikalni akciji hoteli dati tudi širši politični pomen. Ob tem velikem delavskem gibanju leta 1897 je torej treba upoštevati tudi tiste elemente, ki kažejo na »spopad delavskega radikalizma z reformizmom« tržaških socialdemokratov, ki na tak revolucionarni val niso bili pripravljeni in jih je v odnosu do stavkajočih delavcev večkrat postavil na pozicije legalitarnosti in reformizma. Marsikdaj je torej oportunizem vodstva socialistov v Trstu prevladal nad revolucionarno borbenostjo delavcev in zato lahko sklepamo, da je tržaška socalna demokracija — kakor in kot del socialdemokracije sploh — slabila delavsko gibanje v boju z buržoazijo. »Ako bi mi imeli večji vpliv na delavce,« je pisal Delavec, »bi marsikateri štrajk izostal. Večino štrajkov ni treba iskati v onih tvornicah in delavnicah, v katerih delajo zavedni delavci, temveč v onih, v katerih socialdemokratov še ne poznajo«. Obenem pa je treba poudariti, da je vsa socialdemokratska propaganda ob koncu stoletja uporabljala zelo ostre besede proti buržoaznemu družbenemu redu in avstrijskim vladam sploh, seveda v mejah, ki jih je dopuščala cenzura. Trstu kot bolj odprtemu mestu, je bilo v nekem smislu več dopuščeno kot kje drugje. Zato so delavci imeli svoje voditelje za revolucionarje. Vendar tržaški socialisti (ki sploh niso bili izjema v odnosu do drugih socialdemokratov) niso bili revolucionarji v ljudskem in tudi ne v marksističnem smislu te besede in si to tudi niso želeli biti. Njihovo gledanje na svet je bilo enako nazorom ogromne večine takratnih evropskih socialnih demokratov II. internacionale, to je reformistično. Sicer niso izključevali revolucionarnih posegov proletariata v družbena dogajanja, ker tega ni izključeval takrat noben socialist, bili so pa v glavnem pristaši ideje

o možnosti mirnega prehoda kapitalizma v socializem. Kljub temu pa se je v zavesti tržaškega proletariata utrdila misel in prepričanje, da je socialdemokratska stranka le delavski razredni predstavnik. Prav zato je med vodstvom tržaških socialistov in bazo tržaškega delavskega gibanja prišlo do zbližanja, ki je ustvarilo pogoje, da je socialna demokracija prerasla obdobje ožjih krogov in postala res stranka.

Ta prva in pomembna stavkovna gibanja v letu 1897 so v glavnem odpravila anahronizme brutalnega izkoriščanja delavcev. Stavke so se do leta 1902 ponavljale bolj poredkoma in neorganizirano. Poudarek se v teh letih na prehodu stoletja prenese na politično raven. Socialna demokracija je v Primorju organizacijsko razdeljena na dve sekciji in sicer na »Socialistično stranko Italijanov v Avstriji« in na »Volilno-okrajno organizacijo Jugoslovanske socialno demokratske stranke«. Obe sekciji izdajata v Trstu svoje strankarsko glasilo (prva Il Lavoratore, druga pa Delavec — Rdeči Prapor), ter sodelujeta na internacionalističnih načelih, sklicujoč se na Brnski program.

Pomemben mejnik za tržaško delavsko gibanje predstavljajo revolucionarni dogodki leta 1902. Ta izbruh ljudskega nezadovoljstva je zaradi svojih razsežnosti odjeknila v vsej Avstro-Ogrski. To je bil po letu 1897 nov vzgon delavskega boja, a na novi, kvalitetnejši ravni. Splošno stavko so sklicale socialistične organizacije v Trstu na pritisk delavskih krogov in v znak solidarnosti in podpore s stavkajočimi kurjači tržaškega Lloyda. Dunajska vlada je, podpirajoč interese te družbe, dovolila, da je tržaški namestnik Goess mobiliziral vojsko za opravljanje kurjaških del na paroplovnih linijah. Tržaški delavski razred je na to provokacijo odgovoril z mogočno manifestacijo solidarnosti in podpore stavkujočim. Na velikem zborovanju v gledališču Rossetti je razjarjena množica preglasovala svoje socialistične voditelje, ki so pa že dosegli, kar so Lloydovi kurjači postavljali v svojih zahtevah. Množice nezadovoljnih in obubožanih ter v temo in bedo potisnjenih delavcev so mimo vse razredne organizacije demonstrirale dalje in se spoprijele z vojsko, ki jo je Goess razporedil po mestu. V nekajdnevnih pouličnih spopadih je padlo 14 tržaških delavcev, materialna škoda je bila ogromna. Namestnik Goess je po predhodnem posvetovanju z Dunajem oklical obsedno stanje in naglo sodbo. Vendar je tržaški proletariat dokazal vso svojo moč in solidarnost. Ker so bili dogodki v Trstu februarja 1902 v literaturi že obdelani, bi se na tem mestu omejili le na oceno teh dogodkov.

Od leta 1897 do leta 1902 se je tržaški proletariat politično formiral. Ob doseženi enotnosti, ki ni bila le verbalna ugotovitev, je skušalo vodstvo socialistov izločiti iz sveje srede avtonomistične težnje visoko kvalificiranega delavstva. Ta nedvomno pozitivna težnja je dosegla višek prav v stavki februarja 1902. Tržaški delavski razred je kompaktno dokazal svojo voljo do razreddnega boja, torej za čim večjo in širšo socializacijo razrednih vprašanj. Pod tem geslom, ki je bilo v tem časovnem razdobju petih let tudi politična praksa scoialistov, so se združili tako kvalificirani delavci, zaposleni v tehnološko visoko razvitih obratih z veliko pogodbeno močjo, kot nekvalificirani težaki in dninarji, ki so bili po pogodbeni moči na dnu sindikalnega boja. Prav dogodki, ki so okrvavili Trst v februarju leta 1902, pomenijo višek izraza solidarnosti vsega tržaškega proletariata. Splošna stavka je dokazala, da pomeni le boj vsega delavstva, združenega ob platformi potreb in zahtev nekvalificirnega delavca (kurjači), korak naprej v večjo razredno zavest proletariata. Tržaški delavec je ubral pot vse večje socializacije razrednega boja, ki se je prenesel iz fabrike v pristanišče, v terciarne dejavnosti, med kraške dninarje, med slovenske in italijanske težake, med zapo-

Leto I. TRST, četrtek 16. oktobra 1890. Štev. 2.

Delavski list

Časopis za interese slovenskega delavskega ljudstva.

Tiskarna in upravništvo je v ulici Muratorio 2, III. nadstr.

Prosimo sodruge in delavce, naj za razširjanje lista skrbijo.

Častiti sodrugi in čitatelji!

Naznanilo v prvi številki našega lista, da izide 2. številka 23. t. m., je bilo pomota, ker 23. je četrti četrtek in list ima izhajati 1. in 3. četrtek v mesecu, zatorej je izšla 2. številka z današnjim datumom.

Nadalje prosimo tudi vse tiste, kateri si mislijo naš list naročiti, da to proseč po sprejetju 3. številke naznanijo upravništvu našega lista, ker 4. številko pošljemo le onim, kateri si bodo list naročili.

Prosimo tudi sodruge, skrbeti za to, da se ne pozabi pri vsaki priložnosti za podporo lista nabirati, da bodemo tudi mogli našo dolžnost izpolniti, ker nimamo kapitala in smo odvisni od vaše podpore.

Izdavatelji.

Dvanajst let

Terjatve delavske stranke v Avstriji.

Delavski list, prvo slovensko socialistično glasilo na Primorskem, izhajal je v Trstu med leti 1890—1892

Delavski list (Worker's newspaper), first Slovene Socialist organ in the Slovene Littoral was published in Trieste 1890—1892

slene žene, torej med široke sloje socialno najbolj ogroženega in obubožanega tržaškega prebivalstva, ki je bilo po svojem izvoru slovensko in ki se z mezdnimi in razrednimi oblikami boja še ni seznanilo. Z enim zamahom je tržaški delavski razred znal sintetizirati vse gibanje, ki se je razvilo v letih od 1897 do 1902, ter opravil nelahko pot masifikacije proletariata in masovne enotnosti v obrambo interesov najbolj izpostavljenih izkoriščanju. Take enotnosti ne zasledimo več do leta 1914.

V italijanski in jugoslovanski historiografiji je obveljala teza, da je tržaška socialna demokracija po stavki in ljudskem gibanju leta 1902 nezadržno rasla. Po eni strani je ta enoglasna trditev sprejemljiva, predvsem če vso zadevo proučimo v luči organizacijskih pobud socialistov saj so naraščale kulturne, zadružne in sindikalne akcije. Sorazmerno s tem vzgonom pa je padala politično-revolucionarna akcija. Izničila se je težnja, da bi to množično gibanje speljali naprej v bolj konkretne oblike razrednega revolucionarnega boja.

Prav tega niso razumeli ali bolje niso hoteli razumeti tržaški socialisti obeh narodnosti, še posebej pa se je tega otepal Valentino Pittoni, ki je s svojo postopnostjo dobesedno zaustavil in ponižal revolucionarno moč, ki so jo dokazale brezpravne tržaške množice. Socialna demokracija ni znala slediti valu internacionalistične razredne enotnosti, ki je bila skovana v stavki leta 1902. Gibanje je razparcelirala in ga osiromašila ter, politično izvotlenega, usmerila v goli sindikalizem. S tem je spet priviligirala avtonomne in sredobežne težnje visoko kvalificiranih delavcev ter prepustila enotno politično mobilizacijo vseh proletarskih sil svoji usodi. Po sledeh avstrijskih izkušenj so tudi v Trstu ustanovili leta 1902 Komisijo strokovnih organizacij na Primorskem in v Dalmaciji, ki se je kasneje preimenovala v Meddeželno strokovno zvezo. Predsedniki so bili Pittoni, Spongia, Pagnini. Eden izmed podpredsednikov je bil dolgo let železničar Jože Kopač. Zveza je združevala 18 lokalnih strokovnih organizacij s 7.700 vpisanimi člani. Bila je organizirana centralistično in bila odgovorna le dunajski Zentrale Gewerkschaftskommision Oesterreich. Z vsem navedenim se je Valentino Pittoni lahko ponašal na IX. kongresu avstrijske socialne demokracije, saj sta bili politična in sindikalna linija delavskega razreda tesno povezani. Ta zamegljenost je nedvomno škodovala gibanju v optiki revolucionarnih načel socialistične stranke. S tem v zvezi se je tudi težišče boja med proletariatom in delovno silo ter med kapitalom preneslo na področje boja za kontrolo nad zaposlovanjem nove delovne sile v tržaških obratih. Vse to je tudi vzpodbudilo latentne avtonomistične težnje, ki so vodile naravnost v ohranitev privilegijev visoko kvalificiranih delavcev. Boj za omejitev tržišča delovne sile in emarginacija najbolj obubožanega dela tržaškega proletariata pomenita padec v kvaliteti tržaškega delavskega gibanja. Tako težko skovana enotnost in solidarnost vseh komponent tržaškega delavskega razreda je šla ob teh sindikalističnih premisah rakovo pot. Konec koncev so bile tudi vse žrtve, ki so padle v političnih bojih leta 1902 in ki so bile med drugim v glavnem slovenske narodnosti, zaman. Tržaški socialni demokrati so do leta 1914 ubrali raje pot parlamentarizma in sindikalnega boja.

Kot smo že omenili, so bile sindikalne organizacije v Avstriji strogo centralizirane. To je še posebej v Trstu, ki je bil preko literature, idejnih tokov in preko osebnih stikov povezan tudi z italijanskim delavskim gibanjem, rojevalo določen odpor, ki je bil povezan z močno občutenim avtonomizmom mesta samega. Ta odpor se je izražal tudi v ustanavljanju Delavskih zbornic (Camere del Lavoro), ki so težile k vse večji avtonomiji in bile zato v ostrem nasprotju s centralističnimi težnjami avstrijskih strokovnih zvez. Delavske zbornice so teme-

ljile na lokalnem sindikalnem združevanju in so v sebi nosile kali preteklosti, ko delavsko gibanje še ni bilo organizirano na vsedržavni ravni. Nosile so s seboj revolucionarno-anarhične težnje sorelljanskega izvora. S temi avtonomističnimi težnjami so v Kraljevini Italiji obračunali najprej leta 1906 z ustanovitvijo Confederazione Generale del Lavoro (CGL), dokončno pa na X. kongresu italijanske socialistične stranke leta 1907, ko so obsodili sindikalistično ideologijo anarhizma. Prav v tem času (od leta 1910) se v Trstu razvijajo zelo močne avtonomistične težnje. Po velikem volilnem uspehu socialistov v reformiranih volitvah leta 1907, je opaziti močno ofenzivo italijanskih liberalcev, ki so bili tokrat glavni poraženci. Ti že računajo z deželnozborskimi volitvami leta 1909, ki bi jim odvzele, če bi prišlo do enakih volilnih izidov, hegemonistično vlogo v samem Trstu. Skrb italijanskih liberalcev je usmerjena predvsem v razparceliranje ter lomljenje delavske enotnosti. Zato se obračajo na tiste obrobne kategorije delavskega razreda, ki so bolj izpostavljene nacionalizmu. Ni slučaj, da so se te avtonomistične težnje začele pojavljati v strokovnih organizacijah občinskih in civilnih uradnikov, učiteljev, brivcev, krojačev itd., pri katerih je nacionalni moment igral prvenstveno vlogo, razredni pa drugotno. Vse te kategorije (uradniki magistrata) so bile tudi interesno vezane na liberalno hegemonistično oblast in so v vsaki spremembi videle nevarnost lastne ekonomske eksistence. S podporo teh slojev, katerih parazitske vloge ne moremo prikriti, se 30. julija 1909 odcepi od socialistične stranke Italijanov v Avstriji nova skupina z imenom Avtonomna skupina tržaških internacionalističnih socialistov, ki jo vodi bivši socialistični državni poslanec Silvio Pagnini. Skupno z De Roso ustanovita 30. januarja 1910 Tržaško delavsko zbornico, ki je izraz najčistejšega avtonomizma. Enotnost slovenskega dela tržaškega proletariata lomi pa Narodna delavska organizacija (NDO). Slovenski narodnjaki v Trstu, združeni v Političnem društvu Edinost, izjavljajo, da Trst ni le italijansko mesto. Zato so vseskozi sprejemali kot pozitivno stalnico doseljevanje vedno nove in nove slovenske delovne sile, ki jim je prišla bolj v račun kot narodnim borcem kakor gospodarjem.

S stavko težakov leta 1907 se začenja nov tip mezdnega ali sindikalnega boja tržaškega delavskega gibanja. Cilji te stavke so bili namreč korporativistični, saj so težaki zahtevali prepoved dotoka nove delovne sile iz zaledja, da bi ohranili lastno mezdno osnovo, ki je bila že itak nad povprečjem drugih strok (Frühbauer). Vse več je namreč prevladovala težnja organiziranega delavskega razreda, da se omeji priliv nove rezervne armade delovne sile, ki se je začuda skladala s težnjo italijanskih nacionalistov po ohranitvi italijanstva Trsta. Vendar se tako socialistična stranka kot sindikat te problematike niso lotili kompleksno. Problem so postavljali v drugi plan in tako prepuščali njegovo rešitev avtonomističnim težnjam novo nastajajočim meščanskim sindikatom, ki so bili v svojem prvem obdobju le Zaposlovalne agencije (zato so bili deležni magistratne finančne podpore) in so se šele kasneje prelevili v korporativistične horizontalne sindikalne organizacije. S tem je tudi prevladala sredobežna težnja više in bolje plačanih delavskih slojev, da naj vsaka kategorija skrbi sama zase. Osredotočenje borbe na interese vsega proletariata s posebnim poudarkom na solidarnost z najnižjim, je postalo le medel spomin. Isto velja tudi za Jugoslovansko socialno demokratsko stranko v Trstu. Zaradi nejasnosti in zvodenelosti njenih konceptov ob koncu prvega desetletja tega stoletja, so NDO kmalu pridobile za svojo organizacijo veliko železničarjev in zidarjev, pekov in kamnosekov. Primeri stavkokaštva so bili ponajvečkrat le spori med Zaposlovalnimi agencijami v tržaškem pristanišču. Ti spori so nastajali pri zaposlovanju novih težakov v tržaških Javnih skladiščih.

Tu so že nameščeni delavci preprečevali zaposlitev nove delovne sile, ki je bila največkrat slovenske narodnosti.

Tako je bilo tudi ob stavki težakov leta 1910. Direkcija Javnih skladišč je namreč sporazumno s težaki sestavila seznam stošestdesetih delavcev, ki so opravljali delo razkladačev. Tržaško namestništvo je od direkcije Javnih skladišč zahtevalo, naj v seznam vnese še štiriinšestdeset novih težakov, ki so bili za razkladanje neobhodno potrebni. Ti težaki so bili Slovenci. Sindikalna pripadnost težakov je bila naslednja: 110 težakov je bilo včlanjenih v avtonomistični sindikat težakov (Delavska zbornica), 40 težakov je bilo včlanjenih v socialistični sindikat. Vsi so oklicali stavko kot protest proti vpisu novih težakov v seznam zaposlenih pri Javnih skladiščih. Novi seznam je bil sicer s posredovanje tržaškega župana (!) sprejet in stavke je bilo konec, vendar so bili iz njega črtani vsi, ki niso stalno bivali v Trstu vsaj eno leto (pertinenčnost). Rezultat vsega je bil, da so iz seznama črtali Slovence (61) in »regnicole« (5). Ta stavka je le eden izmed primerov, v kakšno smer je krenila sindikalna politika tržaškega delavskega gibanja. Vse to je hromilo enotnost tržaškega proletariata, ki se ni znal upreti avtonomističnim in nacionalističnim težnjam v lastnih vrstah.

Stakovno gibanje kot skrajno sredstvo delavstva v boju za lastne pravice zavzema v zgodovini tržaškega proletariata pomembno mesto. V stavkah, ki se kronološko vrstijo od leta 1897 do 1902 in tja do 1910 lahko sledimo razvoju politične in sindikalne rasti tržaškega delavskega gibanja, ki je skušalo vse pojave nezadovoljstva usmeriti v svojo politično akcijo, ob tem pa je večkrat razkrilo svojo nedoslednost kot živa politična sila, ki ni znala v celoti rešiti ne nacionalnega ne razrednega vprašanja.

IL CARATTERE DEGLI SCIOPERI E DELLE LOTTE PER GLI STIPENDI A TRIESTE NEGLI ULTIMI DUE DECENNI PRIMA DELLA FINE DELL'IMPERO AUSTRO-UNGARICO

(Riassunto)

Il movimento operaio a Trieste diventa all'inizio del XX° secolo una realtà non indifferente, sia come organizzazione politica che sindacale. L'attività si concentra nei momenti di maggior tensione nell'esplodere di forti scioperi, che provocano spesso forti attriti con le competenti autorità. Gli scioperi che si susseguono nei due decenni precedenti al primo conflitto mondiale si possono, grosso modo, dividere in tre differenti momenti di lotta. Lo sciopero del 1897 mette fine ad anacronistiche forme di sfruttamento della classe operaia, che si ritrova competta a proclamare anche uno sciopero generale a fini politici. La Lega sociale democratica guida tutti questi scioperi, perchè le organizzazioni sindacali hanno ancora a venire. Lo sciopero del 1902 è ancora una volta una sintesi degli obiettivi di lotta di tutto il proletariato triestino che solidarizza con le classi meno abbienti. Dopo l'apice dei moti popolari del 1902 si può osservare una forte tendenza ad organizzare sindacati per tutte le categorie più importanti e scema così l'attività politica. Sono gli scioperi che vanno dal 1907 al 1914 a definire ormai una chiara linea autonoma e corporativa dei vari sindacati delle varie categorie. Con l'istituzione della Camera del Lavoro e delle NDO il movimento operaio triestino perde la sua unità, dilaniato dai movimenti nazionali che ne voleva ne sapeva risolvere.

Drago Sedmak

USTANOVITEV SLOVENSKE VLADNE STRANKE NA GORIŠKEM 1922

Ustanovitev italijanskega fašističnega gibanja (marca leta 1919 v Milanu) ni na Goriškem naletela na tolikšen odmev kot v Trstu, kjer je bil ustanovljen krajevni fašij že mesec dni nato. Potrebno je bilo še leto in pol, da se je 7. novembra 1920 ustanovil »Goriški borbeni fašij« (Fascio Goriziano di Combattimento).[1] V začetnem obdobju ga je spremljala vrsta organizacijskih kriz, ki so velikokrat nastajale zaradi posameznih interesov, zaradi nasprotij med domačini in italijanskimi priseljenci iz notranjosti države (»regnicoli«), pa tudi zaradi reševanja nekaterih problemov na njegovem področju, npr. nacionalnega, ki ga je goriški fašij reševal precej drugače kakor pa tržaški ali istrski.

Če je bil za tržaške in istrske fašiste značilen brutalen in organiziran nastop proti Slovencem oziroma Hrvatom, na Goriškem takih pojavov sploh ni bilo ali pa je šlo za posamezne poskuse in to vse do druge polovice junija 1922. Takrat so se fašisti pokazali v njihovi pravi luči ob znanih »krnskih dogodkih«, čeprav je še leto prej veljalo, da predsednik goriškega fašija Ulivieri nasprotuje vsakemu nasilju nad Slovenci.[2]

Ob poškodbi spomenika italijanskim vojakom na Krnu junija 1922, ki naj bi jo bili storili Slovenci, so podkrnske vasi in kraji Kobarid, Drežnica, Staro selo in Kamno bili deležni sistematskega nastopa fašistov, ki so pet dni bili popolni gospodarji nad usodo domačinov in njihovim imetjem, ne da bi kdorkoli zanje posredoval.

Fašističnim hordam, ki so prišle z vseh koncev Italije, zlasti pa iz Furlanije, da bi sistematično zapostavljale in pretepale ljudi, požigale, razbijale in uničevale, so se pridružili tudi nekateri fašisti iz Kobarida. Prav ta skupina, ki je štela 18 oseb in ji je načeloval Giuseppe Clemente, je prva začela z uničevanjem, saj so ob podrtem spomeniku skladatelju Hrabroslavu Volariču pustili napis: »In rappresaglia pel monumento al Monte Nero — per ora questo!« (V povračilo za spomenik na Krnu — za sedaj toliko!).[3] Čeprav vemo za število pripadnikov skupine in poznamo njihovega vodjo, ne moremo ugotoviti njene nacionalne pripadnosti. Znano je, da so bili domačini, ljudje, ki so dalj časa živeli v Kobaridu. Vsekakor je bila njihova vloga pomembna, ker so poznali kraje in domače ljudi ter so usmerjali tuje škvadriste proti posameznikom in organizacijam v tistih petih dneh.

Kobariški fašisti so bili za to posebej pohvaljeni s tem, da so v Kobaridu 30. julija 1922 razvili »trobarvno zastavo s črnim trakom«, ali: uradno ustanovili fašistično krajevno sekcijo. Listi so napovedovali, da se bo te slovesnosti udeležilo okrog 1000 fašistov, dejansko pa jih je prišlo le 70 pod vodstvom poslanca

Za razvoj fašistične stranke v Gorici do leta 1923 glej Drago Sedmak, Fašistična stranka v Gorici do razkosanja goriške pokrajine leta 1923, Jadranski koledar 1979, str. 180—197.

[1] La Voce dell'Isonzo, 10. X. 1920.
[2] La Voce dell'Isonzo, 24. V. 1921.
[3] Goriška Straža, 28. VI. 1922, Dogodki na Kobariškem; Edinost, 29. VI. 1922, Dnevi groze na Tolminskem.

Francesca Giunte. Med slovesnostjo so navzoče imenovali »pionirje italijanske omike«.[4] Govorniki pa niso niti z eno besedo omenili dogodkov pred mesecem dni, pač pa je beseda padla tudi o tem, da je potrebno Slovence v Posočju združiti z onimi ob Nadiži tako, da se bo Italija lahko z zaupanjem naslonila nanje. Kobariškemu županu so zaupali nalogo, naj pouči ljudi o tem, »kako srčno objema mati Italija svoje podanike.«[5]

Obtoženi za poškodovanje vojaškega spomenika na Krnu. Od leve proti desni: Jože Koren, Ivan Ivančič, Venceslav Bajt, Ivan Sovdat, Andrej Perdih, Anton Smrekar, Jože Miklavčič (1. iz Drežnice, 2.—3. s Kamnega, 4. iz Smasti. 5.—7. iz Drežnice)

The unjustly accused for damaging the military monument on the Mt. Krn. From left to the right: Jože Koren, Ivan Ivančič, Venceslav Bajt, Ivan Sovdat, Andrej Perdih, Anton Smrekar, Jože Miklavčič (1st from Drežnica, 2nd and 3rd from Kamno, 4th from Smast, 5th and 6th from Drežnica)

Pri kobariškem fašiju moramo predvsem ugotoviti, da gre za prvi fašij v Posočju, ne moremo pa trditi, da so bili med njegovimi člani tudi Slovenci, še manj pa, da bi bili prav ti pobudniki za njegovo ustanovitev.

Ustanovitev fašija v Kanalu

Za prvi fašij, ki je gotovo vključeval tudi Slovence, lahko štejemo tistega, ki so ga dne 20. avgusta 1922 ustanovili v Kanalu in ob tej priliki razvili njegov prapor (»gagliardetto«). Zanimiv je odmev različnih listov, ki so poročali o tem

[4] Edinost, 4. VIII. 1922, Krnska tragedija 3. del, zadnje dejanje.
[5] Prav tam.

dogodku. Fašistično glasilo Vedetta Friulana[6] in glasilo goriških liberalnih nacionalcev La Voce dell'Isonzo[7] sta poročali o slavju, Edinost pa je govorila o strahu, ki so ga med prebivalstvom povzročili od nog do glave oboroženi fašisti.

Ustanovitev tega fašija, ki naj bi deloval sredi docela slovenskega okolja, se je fašističnim hierarhom v Trstu in v Gorici zdela izredno pomembna, saj so se je udeležili Giunta iz Trsta, deželni tajnik Italo Heiland, profesor Conforto za deželno fašistično vodstvo ter Ulivieri za goriški direktorij. Slavja pa so se udeležile tudi delegacije, oziroma fašistične škvadre z Opčin, iz Gorice in Kobarida ter predstavništvo fašija iz Tolmina. Tolminski fašij so sestavljali predvsem Italijani, ki so bili zaposleni pri cestnem uradu. Do njegove uradne ustanovitve je prišlo kasneje. Njegovo delovanje je bilo uspešno le med priseljenimi Italijani, ne pa tudi med Slovenci v Tolminu.[8]

Slavnostni govornik v Kanalu Heiland je omenil, da je sekcija, katere ustanovitev je prograšal s predajo prapora, nastala na željo nekaj ljudi in da je kanalski fašij nastajal in rastel izolirano. Naloga njegovih članov naj bi bila, da ga širijo v delavske vrste, t. j. v vrste, iz katerih naj bi prišla tudi želja po njegovi ustanovitvi. Verjetno je pri tem mislil na Italijane, zaposlene v Anhovem ali pri cestnih podjetjih.

Bolj zanimiva kot Heilandova trditev pa je izjava naslednjega govornika, Conforta, da se fašizem med Slovenci na Goriškem vse bolj širi in uveljavlja. Sam kanalski fašij naj bi imel približno 50 članov, med katerimi so bili tudi mnogi »mladi Slovenci iz dežele«. V Villi Herman, sedežu kanalskega fašija, so domači fašisti priredili častnim gostom tudi zakusko, na kateri se je v imenu »kanalskega ljudstva« zahvalil za obisk inženir Caccese, ki je pozneje postal politični tajnik fašistične pokrajinske federacije v Gorici in je v letih 1927/28 prizadel slovenskim organizacijam veliko škodo.[9]

Zanimiv je tudi dogodek, ko so kobariški fašisti zahtevali od šoferja avtobusa, ki je bil v službi pri tolminskem prevozniku Devetaku, da jih pelje na prireditev v Kanal. Dopisnik je listu Il Friuli javil, da je bil avtobus zaplenjen, ker je peljal fašiste, kar po zakonu ni bilo dovoljeno. Nekaj dni prej je namreč italijansko notranje ministrstvo razposlalo stroga navodila za preprečitev zbiranja in premikanja fašističnih škvader iz ene pokrajine v drugo, iz enega kraja v drug kraj. Poleg denarnih kazni, zapora in zaplembe prevoznega sredstva je navodilo vsebovalo, da se lastnikom tovornjakov, avtobusov in avtomobilov, če bi ustregli fašistom in jih prevažali, odvzame koncesija in dovoljenje. Notranje ministrstvo pa je verjetno pozabilo na nasilno prilaščanje prevoznih sredstev, ki so se ga posluževali fašisti. Avtobus, ki so ga kobariški fašisti uporabili, je oblast zaplenila, avtomobilov, ki so bili last tehničnega urada, pa ne. To je med samimi Italijani in v njihovem časopisju povzročilo veliko razburjenje.[10]

»Uspešnega« prodora fašizma med Slovence so se veselili seveda Italijani, zlasti še tisti, ki niso bili seznanjeni s stanjem na terenu. Vedetta Friulana je v članku Fascismo slavo (Slovenski fašizem) pisala o prvih fašističnih

[6] Vedetta Friulana, glasilo goriških fašistov. Izhajala je od 24. maja 1922 do 26. januarja 1923. Glavni urednik je bil Italo Heiland (kasneje Ailandi). Do 23. decembra 1922 je imela podnaslov Organo settimanale della Federazione Provinciale Fascista, nato pa Organo settimanale del Comando Legione Isonzo. S priključitvijo Gorice k Vidmu je prenehala izhajati.
[7] La Voce dell'Isonzo, glasilo goriških liberalnih nacionalcev; prvič je izšla 4. decembra 1918. Izhajala dvakrat, trikrat na teden. Prenehala izhajati 1923 kot protest ob ukinitvi samostojne goriške dežele.
[8] Edinost, 24. VIII. 1922; Vedetta Friulana, 24. VIII. 1922; La Voce dell'Isonzo, 24. VIII. 1922.
[9] Edinost, 24. VIII. 1922; Vedetta Friulana, 24. VIII. 1922; La Voce dell'Isonzo, 24. VIII. 1922; PSBL, 3. snopič, str. 161.
[10] Il Friuli, 27. VIII. 1922.

krožkih med Slovenci in pri tem omenila kraje Kobarid, Kanal, Števerjan, Dobrovo in Postojno.

Znano je, da sta bili fašistični skupini v prvih dveh citiranih krajih ustanovljeni 30. 7. in 20. 8. 1922, v drugih dveh krajih pa je do ustanovitve prišlo kasneje, v septembru 1922. V Postojni je bil fašij ustanovljen 19. aprila 1921. Tajnik je postal neki Belletto.[11] Vsi ti fašiji naj bi bili osnova za prodor italijanstva, ko bi bilo premagano nezaupanje. Fašisti sami so se zavedali, da ni upanja na hiter prodor in uspeh, saj so čutili, da bo proces počasen, če naj bi bil uspešen in dokončen. Svojo politiko pomiritve s Slovenci, ki so bili v naših krajih največji nasprotniki fašistov, so ti opravičevali s tem, da se Slovenci odvračajo od poslanca Ščeka in ostalih 5 ali 6 »kolovodij«, ker so spoznali, da uporništvo ne pelje nikamor in jih tudi izčrpava. Enako naj bi bilo tudi z željami Slovencev, da se priključijo k Jugoslaviji. Te naj bi, po fašističnem mnenju, upadale in s tem naj bi se manjšal prepad med fašizmom in Slovenci. O slovenskem iredentizmu v Julijski krajini so menili, da je krivičen in nezgodovinski, prav tako tudi delitev med samimi Slovenci na pristaše in nasprotnike fašizma. Po njihovem pojmovanju je fašizem zagotavljal tujerodcem vse pravice v okviru zakona. Seveda je bilo v tem članku, ki ga je podpisal Heiland, veliko propagande in nepoznavanja slovenske miselnosti, oziroma oblik klečeplazenja, ki se je med nekaterimi Slovenci tedaj pojavilo.[12]

V naslednji številki lista Vedetta Friulana je Heiland še pisal o slovenskem fašizmu. Ugotavljal je, da med fašisti in Slovenci lahko obstoje skupne točke in možnosti za sodelovanje. Seveda pa bi morali — po njegovih besedah — biti Slovenci tisti, ki bi šli prek mostu, na katerem piše, da je Italija tudi v njih deželi gospodarica, in torej ne bo moč tolerirati nobenega iredentizma. Vsi, ki bi šli prek tega mostu, bodo lepo sprejeti in bodo šteti za italijanske polnopravne državljane z vsemi pravicami in obveznostmi. Vsi ostali, ki jih Heiland imenuje rovarji, ribiči v kalnem, iredentisti, pa naj bi bili v prihodnje vedno in povsod deležni le batin.

V programu, ki so ga pripravili za sporazum s Slovenci, so fašisti trdili, da ne bodo uničili slovenske kulture, šol, krožkov, če bodo te organizacije res to, kar je njih osnovni namen, in ne bo prišlo do vmešavanja »zunanje politike.« S tem pojmom je Heiland poimenoval nacionalno vprašanje, ki ga je, za fašiste, rapallska pogodba dokončno rešila.[13]

S pristopom k »slovenskemu fašizmu« se fašisti niso odpovedali svojemu programu, se pravi borbi za raznarodovanje Slovencev. Hoteli so začeti le milejšo obliko, s postopnim vplivanjem pridobiti Slovence za fašizem in jih šele nato potujčiti. To moramo imeti stalno pred očmi, ker vemo, da je obmejni fašizem svoje osnovne moči črpal prav iz programa boja proti Slovencem. Če je izbiral med »milejšo« in »tršo« obliko, je izbiral zato, ker se mu je mudilo in ker je pričakoval čim hitrejše uspehe. Trša oblika pa je vladala zlasti med leti 1923 in 1928.

Spopadi med fašisti in komunisti, fašisti in Slovenci, ki so bili proti fašistom in ki so jih slednji istovetili s komunisti, so bili vse bolj pogosti in ostri. Tako so zavedni Slovenci v Ajbi 3. septembra 1922 pretepli 29-letnega Janeza Bolina, ker je prišel v gostilno oblečen v črno srajco in tam propagiral za fašiste.

[11] G. A. Chiurco, Storia della Rivoluzione fascista 1919—1922, vol. 1—5, Firenze 1929 (odslej: Chiurco), III (1921) str. 244.
[12] Vedetta Friulana, 24. VIII. 1922, Fascismo Slavo.
[13] Vedetta Friulana, 31. VIII. 1922, Ancora sul »Fascismo Slavo«.

La Voce dell'Isonzo je poročala, da so ga pretepli komunisti. Bil je toliko poškodovan, da so ga morali odpeljati v bolnišnico v Gorico.[14]

Huje je bilo v Podgori, kjer so ravno tako 3. septembra 1922 neznanci streljali na fašiste, ki so korakali skozi vas, in enega ranili. To dejanje so fašisti pripisali komunistom in jim razdejali njih sedež.[15]

Prva fašija v Brdih

Zaradi lege in ekonomskih pogojev so bila Brda najbolj idealen teren za širjenje fašizma med Slovenci. Bližina Furlanije in kolonatski odnosi so najbrž imeli pri tem odločilno vlogo. Kolonatski sistem v začetku ni bil odločilen, ampak je šlo tu za uveljavitev posameznikov. Večina vodilnih fašistov je bila ekonomsko neodvisna in niso izhajali iz vrst kolonov. Te slovenske fašiste bi bilo še nekako razumeti, če bi bili šli med fašiste iz oportunizma, iz ekonomske nuje. Nemogoče pa jih je razumeti in opravičiti njihove postopke med volitvami leta 1924, ko so imeli vodilno vlogo pri pretepanju svojih sonarodnjakov, zavednih Bricev. Zanimivo je, da so ti briški fašisti, glavni organizatorji slovenske snoparije v Brdih, izhajali iz predvojnih narodnjaških vrst, deloma celo iz vrst povojnih socialistov in komunistov, oziroma so bili vse troje, le da v določenih časovnih okvirih. Nekateri izmed njih pa so se šli celo propagandiste fašizma v Furlaniji, kjer so govorili v imenu »nepreglednih množic slovenskih fašistov«.

Prva fašija v Brdih sta bila ustanovljena 17. septembra 1922 v Števerjanu in Kojskem. Italijanski listi so pisali o navdušeni množici, ki je prisluhnila besedam Giunte, ki je počastil Brice z obiskom, slovenski listi pa so govorili o strahu in o tem, da ljudje niso razumeli ničesar, kar so jim možje v črnem govorili v italijanščini, v njim tujem jeziku.[16] Seveda iz obeh člankov ne moremo ugotoviti dejanskega števila prisotnih, niti koliko je bilo »prestrašenih« Slovencev, vendar pa bi bil vsekakor zanimiv odgovor na vprašanje, kaj so sploh Brici na tej proslavi iskali.

Za oba fašija je Vedetta Friulana napisala, da ju sestavljajo »skoraj popolnoma slovenski elementi«. Isti list je še zabeležil, da so mnogi opozarjali na previdnost glede tega pojava (pojava slovenske snoparije), vendar je zatrdil, da se fašisti ne bodo odpovedali svojemu strankinemu programu, ampak se bodo svojemu programu, t. j. slovenstvu, odpovedali Slovenci, ki pristopajo k fašizmu. Glede možnosti izdajalcev v slovenskih fašističnih vrstah pa je list zapisal, da bodo fašisti že znali z njimi po fašistično obračunati.[17] V zaključku članka pa je toplo pozdravil »naše prijatelje iz Brd.«

Priprave na to fašistično slavje so se začele že, ko so fašisti poslali kojščanski sokolski godbi note, da bi se naučila fašistične himne. Dan pred slavnostjo pa so nosili po vasi italijanske zastave in ljudem »prijazno« svetovali, naj jih v nedeljo, t. j. 17. septembra 1922, razobesijo. Glavni govornik Giunta se je v patriotično naravnanem govoru spomnil dejanj italijanskih vojakov v Podgori, na Sabotinu in dejal, da je Italija dosegla svoje naravne meje in da misli tu ostati ter hoče s Slovenci sodelovati. Kakšno sodelovanje je imel v mislih, je težko reči, če pomislimo, da se je sam hvalil s požigom hotela Balkan v Trstu in slovenskega Narodnega doma. Inženir Heiland je v govoru dejal, da

[14] La Voce dell'Isonzo, 5. IX. 1922; Edinost, 8. IX. 1922, pa je poročala, da je bil Bolin pretepen v Kanalu.
[15] Edinost, 8. IX. 1922.
[16] Il Friuli, 19. IX. 1922; Goriška Straža, 20. IX. 1922; Vedetta Friulana, 21. IX. 1922; La Voce dell'Isonzo, 21. IX. 1922, Edinost, 22. IX. 1922.
[17] Vedetta Friulana, 21. IX. 1922.
[18] Goriška Straža, 20. IX. 1922.

fašizem v slovenskih vaseh ni več utopija, ampak dejstvo."[19] Goriška Straža je v poročilu o tem dogodku zapisala, da ljudje niso razumeli italijanskega jezika in so začudeno opazovali ploskanje prisotnih fašistov.

Pobudo za ustanovitev teh fašijev naj bi dalo »ljudstvo« samo. Noben tedanji list ne omenja kakega Slovenca, ki bi stal na slavnostni tribuni. Iz kasnejših časopisnih poročil pa je razvidno, kdo je bil tisti, ki je predstavljal pred fašisti »ljudstvo« in kakšno karakteristiko je dobil. Govorniki so na tem slavju direktno govorili o potujčevanju, saj je odvetnik Teruzzi naglašal, da je »njegova zgodovinska naloga delati Italijane.« Heiland je v govoru omenil tudi pot prepričevanja, ne pa nasilja pri vključevanju Slovencev v fašistične vrste. Edinost je opozorila bralce, da si morajo zapomniti besede teh govornikov, zlasti Giunte in te »pljuske požreti«, toda, je zapisala, Giunta naj se zaveda, da ima opraviti z volkovi v ovčji koži."[19]

Čeprav so mnogi italijanski listi v Gorici poročali o ustanavljanju slovenskih fašijev, oziroma fašijev v slovenskih krajih, se je le glasilo popolarov Il Friuli v komentarju resno dotaknilo vprašanja pojava fašizma med Slovenci, če izvzamemo propagandne članke fašističnega glasila Vedetta Friulana. Il Friuli se ni mogel načuditi, kako to, da so fašisti naenkrat spremenili svoj odnos do Slovencev. Iz največjih slovenskih nasprotnikov so se v dobrih dveh mesecih prelevili in sedaj pozdravljali slovenske fašiste. O kvaliteti teh novih fašistov [Slovencev] glasilo ni hotelo razpravljati, ker je menilo, da fašizem ne bo uspel med Slovenci. Pisec komentarja se je zelo začudil, ko so fašisti dejali, da ne bodo odstopili od svojega programa do Slovencev, in zapisal, da to popolnoma nasprotuje zbližanju s Slovenci. Zapisal je, da so končno tudi fašisti spoznali, da je s Slovenci možno le eno — to je sodelovanje, ne pa oster nastop. Seveda pa je bila po navedbah Il Friuli tudi uganka, kako bodo Slovenci reagirali in če se bodo odpovedali svojemu minimalnemu programu na ljubo Mussoliniju, oziroma Heilandu. Prav v neskladju med obema programoma je videl list tisti vzrok, ki naj bi vedno povzročal neskladje med Slovenci in fašisti. Zapisal je, da se bodo Slovenci kvečjemu povezali z drugimi italijanskimi strankami, ki bodo znale braniti njihove zakonite pravice. List je povabil slovenske voditelje, da spremene svojo taktiko in začno sodelovati z italijanskimi strankami, te pa naj se obvežejo, da bodo branile slovenske pravice."[20]

Članka nam odkrivata dvoje. Italijanski fašisti so zahtevali, naj se Slovenci odpovejo svoji narodnosti, italijanska katoliška stranka pa je bila za sodelovanje s Slovenci. Seveda pa je vprašljivo, kako so si katoliki predstavljali sodelovanje v prihodnosti. Zavedati se moramo, da je bil v tistem času Partito Popolare Italiano (PPI) že pod fašističnim pritiskom in je prav tako kot Slovenci čutil fašistične udarce, zato se je skušal povezati s Slovenci. Italijanske stranke so se pač bale, da izgube pridobljene pozicije, kar je grozilo tudi Slovencem. Zato so slovenske voditelje pozvale, da nekoliko omilijo svoje zahteve, saj morajo »razumeti, da ima masa 40 milijonov Italijanov lahko bolj prav kot 300 tisoč tujerodcev.«[21]

Na članek Necessità di accordo (nujnost sporazuma), ki ga je prinesel Il Friuli 24. septembra 1922, je odgovorila Vedetta Friulana že 5. oktobra. V uvodnem delu članka »Slovenski fašisti« list našteva do tedaj ustanovljene fašije (Kojsko, Števerjan, Kanal, Postojna, Idrija, Prvačina) in graja miselnost, po kateri

[19] Edinost, 23. IX. 1922, Volkovi v ovčji koži.
[20] Il Friuli, 24. IX. 1922.
[21] Prav tam.

bi lahko obstajali v Italiji slovenski republikanci, slovenski popolari, slovenski komunisti. Glasilo je zapisalo, da je za fašiste važno to, da je kdo v čustvih najprej Italijan, šele nato fašist. Po njihovem se Slovenec z včlanitvijo v fašistično stranko odpove vsaki ozemeljski zahtevi [tu je najbrž mislil slovenstvu in pravicam] in v prihodnosti bodo vsi italijanski državljani taki, »brez dvoumnosti in drugih želja«. Slovenec — fašist zanje ni bil več Slovenec; za slovenskega komunista pa je Vedetta Friulana trdila, da je politično »trikrat Slovenec, oziroma Slovan«.[22]

Anno I. GORIZIA, 24 Maggio 1922 N. 1

VEDETTA FRIULANA

Organo settimanale della Federazione Provinciale Fascista

Direttore: ITALO HEILAND

PRESENTAZIONE

La vittoria fascista a Ferrara

L'avvenimento

Prva številka lista Vedetta Friulana, tedenskega glasila Deželne fašistične federacije do priključitve Goriške k Videmski pokrajini (1923)

The first number of the weekly »Vedetta Friulana« the organ of the Regional Fascist Federation lasting until the annexation of the Province of Gorica to the Province of Udine (1923)

Tako jasnih besed o svojem namenu fašisti do tedaj niso uporabljali. Zato se zdi docela nerazumljivo, da je šele po tem datumu naraslo število fašijev pri nas. Res je, nekaj je prinesla tudi zmaga fašistov in njihov vzpon na oblast, vendar pa bi za člane tedanjih slovenskih fašijev lahko dejali, da le niso bili tako naivni, da bi pričakovali same dobrote, če se včlanijo v fašije. Čudno je, da se ob vseh fašističnih dejanjih in vseh člankih niso jasno zavedali, da gre tu za uničenje

[22] Vedetta Friulana, 5. X. 1922.

slovenskega življa. Ponekod je bilo zaskrbljujoče tudi samo številčno stanje teh fašijev.

Omenili smo že ustanovitev fašija v Kojskem, do katere je prišlo 17. septembra 1922. Kmalu zatem so se sestali člani fašija in izvolili direktorij, ki so ga sestavljali: Amelio Poggipollini, Carlo Grammatica, Mario Falcetti, Giuseppe Tisato, Benedetto Marinic (Benedikt Marinič), Giovanni Vidic (Janez Vidic), Andrea Mauric (Andrej Mavrič), Antonio Cribar (Anton Hribar). Za političnega tajnika je bil imenovan Amelio Poggipollini. Po časopisnem poročilu je bil odbor zelo prizadeven, kar kaže tudi veliko vpisanih članov, ki so prispevali k »vsemočnejšemu občudovanemu sožitju med Italijani in Slovenci«.[23] Glede številčnega stanja kojskega fašija pa se lahko naslonimo na notico humorističnega lista Čuk na pal'ci, ki je 1. novembra 1922 poročal o »uspešni vendimi«, t. j. trgatvi v Brdih. Zapisal je, da je samo v Kojskem dozorelo nad 60 članov »fašija«, ki v imenu Italije vpijejo »porki Taljani«.[24]

Nemogoče je, da bi v Kojskem v tistem času prebivalo tolikšno število Italijanov in prav gotovo je bilo v kojščanski fašij včlanjenih 90 % Slovencev, čeprav je v 8-članskem direktoriju razdelitev med Italijani in Slovenci 4 : 4 kazala na možnost take presoje. Tako sklepanje dopušča tudi izjava Jožefa (Pepija) Gradnika iz Medane, ki zatrjuje, da so ljudje kot npr. Marinic, Mauric in Cribar Slovenci (Marinič, Mavrič, Hribar). [prim. op. 29].

Kaj je Kojščane tako številno pripeljalo med fašiste, četudi je morda Čuk na pal'ci nekoliko pretiraval, je težko reči, zlasti še, če vemo, da je bilo Kojsko narodnjaška trdnjava s sokolsko organizacijo, glasbeniki, itd. Ali je šlo za določeno obliko nacionalizma, ki si je pri narodnjakih in fašistih dokaj podoben, bi težko rekli. Mogoče je tudi, da so ljudje v strahu pred komunizmom prišli v določeno organizacijo, stranko, ki je imela protikomunistično usmerjenost, zlasti še, ker se v tistem času na Goriškem fašizem ni pokazal v najslabši luči, kakor se je v Istri in drugod, seveda z izjemo krnskih dogodkov.

Zanimivo pa je, da je Čuk na pal'ci opisal situacijo v Kobaridu kot tako, da tam sosed soseda plaši s črno srajco, kar pomeni, da se je precej ljudi včlanilo v krajevni fašij.[25]

Po fašistični zasedbi Gorice, v kateri so sodelovale tudi fašistične škvadre iz slovenskih krajev, 28. oktobra 1922 so začeli rasti slovenski fašiji še po drugih krajih dežele, čeprav ni šlo vedno za slovensko prisotnost med članstvom. Eden takih fašijev je prav gotovo bil tudi fašij v Tolminu, katerega predstavniki so sodelovali že pri ustanovitvi krajevnega fašija v Kanalu. Prav ob tem primeru je človek v zadregi, ker ne ve, ali gre za fašij, ki je bil uradno že ustanovljen, ali pa le za skupino ljudi, ki so se proglašali za fašij. Verjetno pa je, da so tak fašij sestavljali samo Italijani, ki so bili zaposleni pri Cestnem uradu v Tolminu. Tedanja poročila tudi ne govorijo o slovenskih članih fašija, tudi sestava direktorija kaže na to, saj bi fašistom prav zaradi propagande med tujerodci vsak Slovenec v direktoriju prav prišel.

4. novembra 1922 je bil sklican izredni sestanek fašistične sekcije v Tolminu. Direktorij je podal ostavko, ki jo je opravičil kot potrebno »zaradi novonastale situacije in zaradi številnih novih pristopov« (»in seguito alla nuova situazione creatosi ed in seguito alle molte nuove adesioni«). Za častnega predsednika tolminske sekcije je bil enoglasno izvoljen Leopoldo Ferragotti, s tajnimi

[23] Vedetta Friulana, 12. X. 1922.
[24] Čuk na pal'ci, 1. XI. 1922.
[25] Prav tam.

volitvami pa so izvolili 5 članov novega direktorija, ki so ga sestavljali Paolo Signoris, Mario Dupretti, Gaetano Leone, Umberto Marenzi in Mario Neugebauer. Za političnega tajnika uradno ustanovljenega fašija v Tolminu so izvolili Paola Signorisa, za blagajnika pa Maria Neugebauerja.[26]

Poveljstvo I. kohorte Soške legije (Legione dell'Isonzo, comando la Coorte) je zahtevalo v dneh po »fašistični revoluciji« od škvadrističnih voditeljev, da mu do 20. XI. pošljejo poimenski seznam članov njihovih škvader. Poveljnik I. kohorte Dörfles (Derfles) je zahteval, da se v prihodnje vse spremembe javljajo s posebno natančnostjo.[27] Temu pozivu v listu Vedetta Friulana je bil dodan tudi naslov poveljstva legije (Via Torrente 6). Vsekakor bi bilo zanimivo dobiti te sezname, ker so po vsej verjetnosti bili poslani. Iz njih bi ugotovili:

— kje vse in kdaj na slovenskem ozemlju so do tedaj že bili ustanovljeni fašiji, bodisi slovenski bodisi italijanski, ker vemo, da so organizacijsko enačili škvadre s fašiji, oziroma je vsak fašij imel svojo škvadro. I. kohorta pa je zajemala fašije z Goriške, Vipavskega in Posočja.

— kateri ljudje so sestavljali te škvadre. Tako bi lahko ugotovili tedanjo moč fašistične stranke, socialno in krajevno strukturo ter nagibe za včlanjenje tako Slovencev kot Italijanov. Verjetno bi bilo moč ugotoviti, ali je šlo za oportunizem ali za kaj drugega.

Dvanajst velmož gre v Trst

Poleg do sedaj že omenjenih fašijev pa se med nekaterimi posameznimi Slovenci na Vipavskem kažejo težnje po ustanovitvi slovenske fašistične stranke. Pri doslej omenjenih fašijih na našem ozemlju je treba namreč ločiti:

1. izključno italijanske pobude in članstvo;
2. italijanske pobude in mešano slovensko-italijansko članstvo ter
3. izključno slovenske pobude in organizacija.

V prvo skupino so sodili fašiji v Tolminu, v Postojni ter Ajdovščini. Ajdovski je imel posebej zanimivo predzgodovino, saj se je njegovo ime prvič pojavilo že v Trstu 6. februarja 1921, vendar so kasnejši dogodki pokazali, da je šlo le za osebo, ki je govorila v imenu ajdovskega fašija, ko ga še ni bilo. V drugo vsi ostali fašiji, ki so se pri nas ustanovili do novembra 1922, v tretjo pa en sam, dovolj svojevrsten primer.

Ko je slovensko fašistično glasilo Nova doba (izhajala je v Gorici od 24. novembra 1922 do vključno 18. aprila 1925 kot tednik in je v celoti izšlo 117 številk, če upoštevamo tudi prvo številko, ki je izšla kot Glas Julijske Benečije) bilo v zadnjih vzdihljajih, je Edinost 19. marca 1925 povedala jasno in glasno, da se je novembra 1922 podalo v Trst 12 slovenskih velmož, ki so tam ponudili svoje usluge za ustanovitev Slovenske fašistične stranke, oziroma Slovenske vladne stranke. Ker so bili tam odbiti (saj Tržačani niso mogli razumeti »kako se more pes ogrevati za palico, oziroma Slovenec za stranko, ki ima za cilj iztrebljanje slovenskega življa, prebivajočega v mejah Italije«), so poskušali na drugi strani, v Gorici. Ta jih je uslišala.

O resničnosti navedb v Edinosti in da so ljudje resnično ponudili svoje usluge, govori nedvoumno tudi članek v fašističnem glasilu Vedetta Friulana z dne 23. novembra 1922, ko v članku Un significativo atto d'omaggio (Pomembno

[26] Vedetta Friulana, 9. XI. 1922.
[27] Prav tam.

poklonitveno dejanje) opozarja bralce, »da se je preteklo soboto [11. novembra 1922 op. D. S.] predstavila delegacija odličnih Slovencev novemu tržaškemu prefektu in se poklonila italijanskemu narodu in Njegovemu Veličanstvu kralju.« Podali so svečano izjavo, v kateri je rečeno:

1. »Da so [delegacija ali Slovenci?] zadovoljni s prihodom fašizma na oblast in da pričakujejo, da bo imel boljše razumevanje za ekonomske in kulturne potrebe ter koristi Slovencev na Goriškem«.

[Ta točka je vsekakor pozitivna, če upoštevamo čas, ko je vsa Italija hrepenela po trdni vladi in z njo tudi Slovenci. Podobno izjavo so podali tudi slovenski politični prvaki v Gorici pri Heilandu, le da je tam bilo rečeno, da »Slovenci priznavamo vsako vlado, ki si jo izbere italijanski narod«. Ne omenja pa izjava dvanajsterice nasilja, ki je že prizadelo Slovence, pa tudi Istrane in za katero so prav gotovo vedeli. Za kakšno posebno zadovoljstvo s tega stališča ni bilo potrebno podati izjave.]

2. »Da z zaničevanjem odklanjajo vsako dvoumno politiko, ki bi bila vzrok za nesporazume in bi škodila svobodnemu pobratenju dveh narodov«.

[V tej točki bi lahko videli določen napad na slovenske poslance v rimskem parlamentu. Verjetno je tu šlo bolj za osebne kot pa politične nesporazume. Pri tem bi jim lahko zamerili to, da so zaradi osebnih trenj in želje po oblasti pozabili na »nedvoumno politiko« fašističnih požigov, pretepov in tudi umorov.]

3. »Da se obvezujejo prizadevati si z vsemi gospodarskimi in intelektualnimi silami, dokler se ne bo ustvarila tista nova doba obojestranskega zaupanja, ki jo želi slovensko ljudstvo in je neobhodno potrebna za prihodnjo srečo Velike Matere Italije, ki je porok za čednost in ljubezen novih sinov, ki jih ima znotraj svojih meja«.

Na koncu so prefekta Crispa-Moncada zaprosili, da bi te njihove želje, ki so jih izrazili kot italijanski državljani, posredoval rimski vladi.

V članku so tudi našteti člani delegacije. Bilo jih je v resnici dvanajst, in sicer: Vincenc Bandelj, učitelj in publicist iz Gorice, Josip Peternel, uradnik na goriškem deželnem odboru, Josip Petrovčič, vipavski župan, Josip Dovgan, podžupan v Postojni, Stanislav Muha, za župana iz Lokve pri Sežani, Josip Žužak, župan iz Sesljana, Josip Garzarolli, veleposestnik na Razdrtem, Angelo Bradamate, posestnik in trgovec v Sesljanu, Josip Galleusig, občinski svetovalec in posestnik v Šempetru pri Gorici, Josip Lutman, posestnik v Štandrežu pri Gorici, Franc Bekar, uslužbenec in gostilničar v Sežani.

Ker obravnava pričujoči spis le razmere na Goriškem, v Vipavski dolini in v Posočju, lahko le za nekatere izmed naštetih navedemo nadaljnjo življenjsko pot. To velja za Bandlja, Petrovčiča, Peternela, Galleusiga in Sokola, za katere lahko trdimo, da so bili glavni organizatorji in propagandisti Slovenske vladne stranke, nekaki duhovni očetje slovenske snoparije v tistem času.

Čeprav so se goriški fašisti borili za deželno avtonomijo, je Bandelj predlagal Crispu-Moncadi nekatere administrativne in finančne spremembe. Peternel pa je navedel nekaj praktičnih primerov, do katerih je lahko prišlo zaradi dvojnosti finančnega sistema, ker so dežele bile še zunaj italijanske zakonodaje in so imele začasno upravo.

V imenu vipavskega in postojnskega okrožja, ki sta bili združeni pod Postojno, sta bili izraženi prefektu dve želji, ki naj bi prišli pred vlado. O želji Vipavcev govori posredno neki dopis v Novi dobi, avtor katerega se je podpisal kot »Vipavc«.

V uvodu spregovori članek o vinski dokladi, davkih na kuhanje žganja, v jedru dopisa pa preide na vprašanje delitve »naše dežele«, oziroma njene priključitve k Vidmu, in predlaga: »In če bi prav ne mogli doseči cele dežele skupaj, da bi pa vsaj pustili recimo celo ožjo deželo Goriško, in to je celo Vipavsko do Št. Vida [Podnanos; op. D. S.] in spodnjo Soško dolino z Brdi in Furlanijo do Monfalkona [Tržiča; op. D. S.]. To mislimo, da bi se dalo izvesti, ker cela Vipavska kakor tudi Spodnjesoška dolina težita bolj na Gorico kakor drugam.«[28] Gotovo je poznal članek, ki ga je napisal advokat Bruno Luzzatto v glasilu goriškega fašija Vedetta Friulana (26. oktobra 1922), v polemiki z nekim člankom v časopisu Il Popolo d'Italia, kjer je zagovarjal podobne predloge.

Ta delegacija izpričuje, da je nekatere Slovence takrat že zajela ideja fašizma v večjem obsegu in da so se čutili dovolj močne, da organizirajo stranko. Da so bili to ljudje, ki so menjali barvo, oziroma obrnili zastavo, je jasno, saj vemo, da se vedno najdejo taki, ki iz koristolovstva naredijo vse — se tudi prodajo.

V časopisnih člankih so se začele javljati pogoste vesti o začetnih oblikah fašizma, oziroma o pripravljalnih sestankih za ustanavljanje fašijev. Čuk na pal'ci je 15. novembra 1922 zapisal: »Pravijo, da je dospel v Ajdovščino vagon copat. Natančnejše informacije na županstvu.« Iz vesti lahko razberemo, da je med organizatorji ali pristaši fašizma bil nekdo na občini. Utegnil je to biti župan ali pa občinski tajnik, če že ne oba. Kaj več osebja občine takrat niso imele, če odmislimo občinske svetovalce.

Vedetta Friulana je z Dobrovega poročala, da je bil tam 12. novembra pripravljalni sestanek za ustanovitev fašistične sekcije. Navedla je, da je bilo prisotnih 300 ljudi, ki so bili vsi Slovenci. Na sestanku v šolski dvorani naj bi bila prisotna podžupan iz Biljane Markočič in župan iz Medane Josip Gradnik.[29]

Po predstavitvi fašističnega programa so začeli z vpisom članov v novosnujoči se fašij. Poročevalec je zapisal, da »vse kaže, da bo sekcija na Dobrovem najbolj številna med slovenskimi sekcijami v deželi«. Te velike svečanosti sta se udeležili tudi škvadri iz Kojskega in Števerjana, ne pa tudi iz drugih briških vasi, iz česar sklepamo, da je bil slovenski fašizem organiziran do tedaj le v teh dveh krajih. Članek je napovedal, da se bo naslednjo nedeljo, t. j. 19. novembra 1922 uradno ustanovil fašij na Dobrovem. Do uradne ustanovitve pa ni prišlo tedaj, ampak kasneje. Na Dobrovem je tedaj živel zdravnik Armando D'Ottone, ki je bil ob volitvah 1924 glavni priganjač in vodja nasilnežev nad slovenskimi volilci, in gotovo je, da je iniciativa prišla z njegove strani.[30] Morda je bil tudi sam dopisnik lista Vedetta Friulana. Tu je treba omeniti, da je bil D'Ottone zadolžen za saniteto v »glavnem štabu« ob fašističnem prevzemu oblasti v Gorici, 28. oktobra 1922.

Reakcija Goriške Straže na ustanavljanje slovenskih fašijev

Organiziranje slovenskih fašijev na Goriškem je bilo tako močno, da se je celo v rimskem parlamentu 17. novembra 1922 poslanec Giunta pohvalil s tem.

[28] Nova doba, št. 2, 1. XII. 1922.
[29] Pisec tega članka je osebno govoril z Jožefom (Pepijem) Gradnikom v Medani in ta mu je zatrdil, da se ni nikoli udeležil tega pripravljalnega sestanka in da so te navedbe čista laž, ki so se je fašisti posluževali, da bi z imeni pomembnih in uglednih mož privabili ostale ljudi v fašij. (Izjava Pepija Gradnika dne 12. januarja 1977).
[30] Vedetta Friulana, 16. XI. 1922, Iz Dobrovega pišejo.

Goriška Straža, ki se je v svojih člankih držala dogovora s sestanka pododbora političnega društva Edinost in Zveze slovenskih županstev v Gorici 27. junija 1922 ob znanih krnskih dogodkih, da bo z vsemi sredstvi napadala vsak pojav fašističnega nasilja nad Slovenci, pa tudi poskuse organiziranja slovenskih fašijev, je pritrdila njegovim besedam in dodala, da je »nekaj desetin izgubljencev slovenske krvi prešlo k zastavi fašizma.« Opozorila pa je, da naj fašizem ne bo preveč ponosen nanje, ker jih bo slovenski narod izobčil. Zapisala je, da se v vsakem narodu najdejo ljudje, ki so pripravljeni prodati ne le čast, ampak tudi lastno mater za čast in denar. Ugotovila je, da se je našlo tudi med Slovenci nekaj ljudi, ki so postali pristaši fašizma iz koristoljubja.[31]

Njene ugotovitve pa se niso nanašale le na Slovence, enako je ugotovila za Italijane. Toda tu je bila bistvena razlika, ker je tu šlo za prehod iz ene italijanske stranke v drugo. To za Italijane ni bilo tako hudo, kot pa če bi npr. nekdo izmed njih prestopil v tujerodno stranko. Reakcija Italijanov bi bila v takem primeru vsekakor mnogo bolj ostra. S tega stališča lahko razumemo reakcijo Goriške Straže, ko je videla, da so tudi med Slovenci ljudje, ki prehajajo v fašistično stranko, ki je protislovensko usmerjena, vsaj na ozemlju Julijske krajine. Fašistična stranka je pri nas črpala svojo moč prav v protislovenski usmerjenosti, v italijanskem nacionalizmu.

Slovenski časniki v Julijski krajini so npr. napadali tudi komunizem, vendar v tem niso bili tako ostri. Iz člankov v kasnejši dobi lahko ugotovimo, da je Goriška Straža v nekaterih primerih napadov na slovensko snoparijo bila ostrejša od tržaške Edinosti, zlasti še v polmenskem naštevanju slovenskih fašistov in njih preteklosti. Čeprav sta oba lista bila stalno v medsebojnih bojih in obtožbah, sta proti pojavu fašizma med Slovenci nastopila enotno. Táko protifašistično usmerjenost sta kasneje velikokrat plačala s tem, da so posamezne številke bile zaplenjene. Goriška Straža, oziroma njen urednik Polde Kemperle pa se je nekajkrat znašel pred sodiščem in bil obsojen. Podobno usodo je doživel tudi humoristični Čuk na pal'ci in njegov urednik pisatelj France Bevk, ki je bil obsojen na 4 mesece zapora zaradi dopisa, ki je smešil razmere v italijanski vojski.

Morda so bile te pogoste zaplembe goriških slovenskih časnikov rezultat ostre cenzure v Gorici, bolj verjetno pa bo, da so si goriški časniki drznili napisati več in ostreje napadati ukrepe oblasti, oziroma včlanjevanje v slovensko fašistično organizacijo kot pa tržaška Edinost. Razliko, da si Edinost ni drznila tega, lahko razlagamo z nevarnostjo brutalnega nastopa tržaških fašistov, do kakršnega na Goriškem, razen v nekaj primerih, ni prišlo.

Vladna stranka na Goriškem ali Slovenska fašistična stranka

Enajst dni po obisku pri Crispu-Moncadi v Trstu, se je v Gorici 22. novembra 1922 ustanovila Slovenska vladna stranka. Ta ustanovitev vladne stranke je bila eden izmed mnogih poskusov, da bi Italijani pod krinko pobratimstva, oziroma sloge in prijateljstva pridobili slovenski živelj in ga na miren način potujčili. Kmalu po italijanski zasedbi naših krajev je 1919 v Gorici začel izhajati Goriški Slovenec, ki je propagiral zbližanje med Italijani in Slovenci. Značilno je, da sta med uredniki oziroma sodelavci tega lista bila tudi Vinko Bandelj in Josip Peternel, ki sta pozneje postala organizatorja slovenske snoparije (fašizma) in tudi urednika časnika Glas Julijske Benečije oziroma Nova doba.

[31] Goriška Straža, 22. XI. 1922, Narod v duši čist.

Že za časa avstrijskih liberalnih vlad so se ustanavljale »ustavoverne« vladne stranke, ki pa so, namesto da bi se bojevale za upoštevanje pravic v ustavi, kratile še tisto malo, kar je ustava Slovencem dajala. V Trstu samem so z enakimi, če ne še s hujšimi nameni ustanovili Politično društvo Concordia, ki je pod geslom »sloga in prijateljstvo med italijanskimi meščani in slovenskimi okoličani« mislilo le na potujčevanje, oziroma poitalijančenje okoličanov. Iz slovenskih vrst tega društva so prihajali najslabši občinski funkcionarji, ki so na volitvah z društvom vred propadli. Podobno so sedaj hoteli z ustanovitvijo slovenske fašistične stranke.[32]

Ustanovitev slovenske fašistične stranke je podprl tudi vladni komisar Pascoli, ki so ga postavili fašisti 28. oktobra po odstavitvi komisarja za deželne avtonomne zadeve Pettarina. Zanimivo je to, da so udeleženci ustanovnega sestanka, oziroma ustanovitelji te stranke bili isti ljudje, ki so podpisali izjavo o sporazumu med Slovenci in Italijani.

Kako so jih slovenski listi označili?

Za Bandlja, ki je bil učitelj in šolski nadzornik, je Goriška Straža zapisala, da »kjer je Bandelj, tja se ne prikaže noben naš učitelj.« O Peternelu je isti list zapisal, da je bil urednik Goriškega Slovenca, nato postal komunist, oziroma njih prijatelj, nato bil republikanec in se v 48 urah po fašistični revoluciji prelevil v fašista. Za prihodnjo stranko, v katero naj bi se ta revček vpisal, Goriška Straža ni vedela.[33]

O tretjem »pomembnem« organizatorju, vipavskem županu Josipu Petrovčiču, je zapisano: »Bil je komunist, dokler so bili komunisti na moči. Sedaj pa je slekel brž rdečo srajco in srp je pognal visoko od sebe.«[34] Mednje se je vrinil tudi Italijan Galleusig iz Šempetra pri Gorici in Goriška Straža se je spraševala, kdaj je postal Slovenec, in je v tem videla čudež. Če pogledamo članke v Novi dobi, vidimo, da so priimek Galleusig lepo poslovenili v Galevšič, da bi temu »veljaku« dali slovensko identiteto. Poleg teh štirih je Goriška Straža za ostalih osem »tičev« tega zbora zapisala, da so bili: bivši komunisti, oziroma nekaj bivših komunistov, še en Italijan, en bivši Nemec in avstrijski ritmojster in en dacar.

Na samem ustanovnem sestanku se je med »ustanovitelji« zbralo kakih 20 ljudi, kar je v primerjavi s silno propagando oziroma grožnjami, ki so bile namenjene županom in občinskim tajnikom, malo. Vendar pa je že ta ustanovni zbor bil razdeljen na dve struji; ena je bila za oster nastop proti zavednim Slovencem na Goriškem, za metodo nasilja, požigov, pobojev, druga pa je takim dejanjem nasprotovala.[35]

Da bi v očeh ljudstva pridobili, so v programu zahtevali od vlade slovenske šole in urade.[36] Toda četudi so njih želje takrat bile iskrene, so se ob Gentilejevi šolski reformi v nekaterih slovenskih krajih našli slovenski fašisti, ki so dosegli, da so bili občinski odbori in župani odstavljeni zaradi tega, ker so zbirali podpise proti tej zloglasni reformi. Znan je primer Sv. Križa [Vipavski križ; op. D. S.], kjer sta slovenska učitelja — fašista Medvešček in Jerkič prisilila k odstopu župana in odbor.[37]

[32] Edinost, 28. XI. 1922, Posnemanje slabih zgledov.
[33] Goriška Straža, 5. XII. 1922, Vladna stranka.
[34] Prav tam. K temu poročilu velja dodati, da je Goriška Straža v kasnejšem obdobju v svojih poročilih vedno uporabljala podobo »srajce«, da bi s tem označila pripadnost kaki stranki, s primernim atributom barve (črna, rdeča). Podoben politični jezik (žargon) so uporabljali tudi ostali slovenski listi v Julijski krajini (npr. Mali list).
[35] Edinost, 25. XI. 1922, Ustanovitev vladne stranke na Goriškem.
[36] Prav tam.
[37] Goriška Straža, 3. I. 1924.

Po časopisnih poročilih naj bi bila ta nova stranka za svoje delo nagrajena z dvema odbornikoma in enim zastopnikom v deželni in svetovalni komisiji. Edinost je zapisala, da so za to morali obljubiti, »da bodo neizprosno pobijali med narodom narodno zavest in s tem delali prosto pot raznarodovanju naših ljudi.«[38]

Ustanovitelji so imeli namen razširiti stranko še na druge predele Julijske krajine. Zato so začeli izdajati svoje glasilo Glas Julijske Benečije. Prva številka je izšla 24. novembra 1922 in je imela podnaslov Tedensko glasilo fašizma. Na prvi strani so imeli dvojezični program za tovariše fašiste.

V predstavitvenem proglasu so zapisali: »Prišel je dan, ko nam je bilo dano, da se lahko svobodno gibamo v Julijski Benečiji kot naši bratje Italijani iz vse ljubljene domovine. Naši cilji so vzvišeni: pobratenje, na katerega oboji čakamo z velikim zaupanjem za preporod našega naroda. Imejte zmeraj pred očmi: zaupanje je cilj in cilj je naš program! Kdor nam ne verjame danes, nam bo verjel jutri, vendar v lastno škodo. To nam zagotavlja naš najvišji vodja, ministrski predsednik Mussolini, ustanovitelj fašizma in Nove Italije ter začetnik nove svetovne demokratične politike. Kvišku srca. Slovenski narod, italijanski narod in slavna Mussolinijeva vlada so na naši strani. Na začrtani poti bomo neustrašno delali, da rešimo naš narod pred propadom. Ponosni na naše italijansko državljanstvo kličemo: Živel duce fašizma Benito Mussolini!«[39]

Pobratenje, ki so ga proglašali, je bilo le maža na limanicah, na katere naj bi se ujeli naivneži, ki so sodili o stvareh le po njih zunanjosti, niso pa videli bistva. Šlo je zato, da niti voditelji te nove stranke sami niso vedeli, kaj pravzaprav hočejo. Bili so le posnemovalci oziroma izvrševalci nalog, ki so jim jih dajali drugi. Težko bi verjeli, da je bil kdo na njih strani. Od slavne fašistične vlade so ostali le lokalni veljaki, ki so se skušali uveljaviti s tako imenovano »obmejno politiko.«

Seveda fašisti, četudi Slovenci, ne bi bili fašisti, če ne bi takoj zagrozili. In zagrozili so Goriški Straži, da bodo nastopili proti njej s fašističnimi nasilnimi metodami. S temi besedami so se popolnoma razgalili. Tako je zmagala nasilna smer. Dokazali so, da bodo le orodje, izvrševalci najpodlejših dejanj, ki jim jih bodo gospodarji zaukazali; če bo potrebno, se bodo posluževali tudi pobojev, ki so bili tedaj v Italiji »v modi«.[40]

Tudi pri naslovu lista si niso bili enotni. Že druga številka njih glasila se je preimenovala v Novo dobo, ker »prejšnji naslov ni odgovarjal želji večine, ki jo [list] zastopa. Ravno tako ni bilo več oznake Tedensko glasilo fašizma. Edinost je zapisala, da sprememba naslova lista ne pomeni, da se bo spremenilo njeno mnenje o tem časniku, ki ni samostojno glasilo in ne govori v imenu slovenskega ljudstva, ampak v imenu krogov, katerih glasnik je glede na označbo v prvi številki, t. j. goriških fašistov.«[41]

Goriška Straža, ki so ji fašisti zagrozili s fašističnimi metodami, jim je brž odgovorila, da so splošno prezirani v očeh slovenske javnosti, ker so to skupina neznačajnežev, ki so danes komunisti, jutri fašisti, pojutrišnjem nacionalisti, ter se vsaki vladi brž ponudijo in se ji globoko klanjajo. Straža jih je vprašala, kakšna so ta fašistična sredstva, in prišla do sklepa, da so to le prazne grožnje namesto dokazov. Ob napadih na slovensko politiko, ki da je zanič, je Goriška Straža od njih zahtevala, da se borijo za avtonomijo dežele, ki je bila tik pred razkosanjem, za znižanje davkov in doklad, ki so postali nevzdržni, posebej za odpravo davka na

[38] Edinost, 25. XI. 1922.
[39] Il Friuli, 29. XI. 1922; Edinost, 28. XI. 1922.
[40] Edinost, 30. XI. 1922, Bratomorni naklepi.
[41] Edinost, 6. XII. 1922, Nova doba.

žganjekuho. Posebej jih je zbodla z vojno odškodnino, za katero so slovenski fašisti v programu trdili, da se ne izplačuje, ker da so slovenski voditelji v Gorici priredili shod in prisotno množico zaprisegli ter tako prišli pri Italijanih ob dober zgled. Straža je zapisala, da je vsak gorski pastir bolj brihten, ker ve, da so ta shod sklicale vse goriške stranke, tudi italijanske, in med njimi tudi fašistična, in zahtevale to prisego. Ker so bili fašisti na oblasti in so slovenski snoparji bili sestavni del te stranke, je Goriška Straža od slovenskih fašistov zahtevala, da naj nosijo odgovornost za vse vladne ukrepe, ker bo ljudstvo kmalu spoznalo, da ga vlečejo za nos.[42]

Da pa je zdravi del t. j. večina narodnega jedra bil za sodelovanje z italijanskimi strankami, imamo nekaj primerov: skupni boj za vojno odškodnino, skupna večina in zmaga na občinskih volitvah v Gorici 22. januarja 1922 ter skupno delo v deželnem odboru. To so bili nedvomno dokazi, da so Slovenci in njih politiki bili za sodelovanje z Italijani, čeprav se niso marali hliniti in kazati prevelikega navdušenja. Goriška Straža je citirala Mussolinijev stavek, s katerim je nedvomno zaprla usta slovenskim snoparskim širokoustnežem: »Mnogo onih, ki v teh dneh kriče, da soglašajo z menoj, živo zaničujem; gre za duše ali dušice, ki tekajo na eno stran, kadar vleče ugoden veter, in se zaženejo na drugo stran, ko veter spremeni smer.«[43]

Širjenje fašizma med Slovenci po ustanovitvi Slovenske vladne stranke

Kljub vsem »protinarodnim« dejanjem fašistov, kljub pisanju slovenskega časopisja v Julijski krajini o napadih fašistov na slovenske ustanove, so se vrste slovenskih snoparjev širile. Tako so 19. novembra 1922 ustanovili fašistično sekcijo v Biljani. Kratko časopisno poročilo govori le o tem, da sta se ustanovitve udeležila fašija iz Kojskega in Števerjana in da ni noben incident motil slovesnosti.[44] V časopisnem viru pa ni zaslediti nobene vesti o članstvu v fašiju ter o njegovi številčni moči, niti kdo ga je ustanovil.

Čuk na pal'ci je zapisal, da je Kozana v Brdih najbolj narodna, ker je v nedeljo »narodna mladina« z velikim navdušenjem sprejela trop »črnih srajc« in da po vasi zbirajo milodare, da si kupijo črne srajce. Po slovesnosti so oboji, t. j. »narodna mladina« in »črne srajce« šli v prostore Bralnega društva, kjer so črni gostje vzeli s seboj slovenske knjige, da se »priuče materinščini.«[45] Iz humoristične novice zvemo nekaj podatkov:

1. v fašij so se vključili nekateri »narodnjaki«, t. j. Slovenci,
2. fašistični gostje, ki so bili v glavnem Slovenci, so izropali ali deloma uničili knjižnico.

Ne zvemo pa, kdo je bil organizator in če je bil to domačin. Verjetno je pobuda prišla od kakega drugega fašija. Verjetno od kojščanskega ali števerjanskega, seveda vse pod blagoslovom dr. D'Ottoneja, ki je bil glavni organizator slovenske snoparije v Brdih. Glede datuma ustanovitve je moč sklepati, da je bilo to 19. novembra 1922, kljub temu, da je Čuk na pal'ci, ki je izhajal vsakih štirinajst dni, zapisal »v nedeljo« in sta bili vmes dve nedelji, t. j. 19. in 26. novembra 1922, ker se je ta dan ustanovil fašij tudi v Biljani. Fašisti so imeli namreč navado, da so enega ustanovili zutraj v enem kraju, drugega pa popoldne v drugem. Seveda

[42] Goriška Straža, 5. XII. 1922, Vladna stranka.
[43] Prav tam.
[44] L'Idea del Popolo, 1. XII. 1922.
[45] Čuk na pal'ci, 1. XII. 1922.

so ustanovitelji, ki so prišli iz drugega fašija, po ustanovitvi dobro jedli in pili, kar je sploh bilo značilno za te »ustanovitve«, ki so se končale z gostijami.

Razpust fašija v Kojskem

4. decembra 1922 je list Il Corriere di Gorizia prinesel iz Kojskega novico, da je bil tamkajšnji fašij na ukaz pokrajinskega direktorija fašistične zveze (Direttorio della Federazione Fascista provinciale) razpuščen zaradi nediscipline. Kakšna je bila nedisciplina, je pojasnil članek v Goriški Straži, ki ga je napisal neki »Kojščan«. Avtor članka je trdil, da je prišla v vas nesreča, ko se je med njimi pojavil možakar, »ki je precej domišljav in so se mu zato zacedile sline po županskem stolcu.«[45] Nato je ime tega županskega kandidata obelodanil. Napisal je, da je to Giovanni Sfiligoj, »nekoč Slovenec, navdušen Sokol in za časa okupacije strahovit narodnjak, ki je iz navdušenja skakal na mize in govoril ognjevite besede; nato je postal po fašistovski revoluciji v eni noči fašist.«[47] Članka nato trdi, da je Sfiligoj svoje fašistične ideje raznašal po Furlaniji, kjer je bil govornik na »laških shodih«, ter »nepooblaščen« govoril v imenu »nepreglednih množic briških fašistov.« Da je dopisnik govoril resnico, potrjuje tudi vest, ki jo je objavila La Voce dell'Isonzo (21. novembra 1922) ob ustanovitvi fašija v Romansu dne 19. novembra 1922. Ta pravi: »V imenu slovenskih fašistov ga je [fašij v Romansu; op. D. S.] pozdravil g. Sfiligoi iz kojskega fašija.« Dopisnik iz Kojskega je zapisal, da se je moralo ob številnih skokih iz stranke v stranko zabliskati tudi konzulu Heilandu, vodji goriških fašistov na deželni ravni, da je Sfiligoj to delal iz sebičnih namenov — t. j. hlepenja po županskem stolcu. Sfiligoju pa svetuje, naj se skrije pod tiste mize, na katerih je prej stal ob številnih govorih, oziroma naj ostane pri svojem poštarskem »štemplju«.

Novi fašiji v Brdih

Če so kje v Brdih ukinili oziroma razpustili fašij iz nediscipline, kot npr. v Kojskem, so drugje, tudi v Brdih, brž ustanovili dva nova fašija. Tako so 26. novembra 1922 ustanovili fašija v Dolenjah in na Dobrovem.

Najprej so ustanovili fašij v Dolenjah ob prisotnosti črnih srajc iz fašističnih sekcij Romans, Krmin, Gorica, Manžan, Moša, Ločnik, invalidov iz Praprotnega, konzula Heilanda, kohortnega poveljnika Dörflesa (Derflesa) iz Gorice in Albana iz Krmina, nekaterih članov goriškega direktorija in županov iz Dolenj in Kožbane.[48]

Tudi tu je šlo zopet za eno izmed uradnih ustanovitev, saj je tu govoril že politični tajnik fašističnega oddelka iz Dolenj Hektor Bodigoj, poleg konzula Heilanda. Oba lista, t. j. Nova doba in La Voce dell'Isonzo, govorita o veliki prisotnosti prebivalstva na tej slovesnosti. Župnik iz Dolenj je blagoslovil fašistični prapor krajevnega fašija, Heiland pa zaprisegel nove člane. Tako je Heiland med drugim dejal, da se morajo načelniki deželnega fašizma neprestano podajati na vse strani dežele, kjer ustanavljajo »toliko zaželjene fašije«. Heiland je imel najbrž v mislih vso deželo, ker so do tedaj v slovenskem delu Julijske krajine

[46] Goriška Straža, 8. I. 1923.
[47] Prav tam.
[48] La Voce dell'Isonzo, 30. XI. 1922, Ustanovitev fašijev v Dolenjah in na Dobrovem; Nova doba, 1. XII. 1922, Fašistovsko gibanje pri nas.

uradno ustanovili 9 fašijev. Da so bili fašiji med Slovenci »toliko zaželjeni«, je s fašistične strani umevno. Seveda oba člankarja seznanjata bralce z ugotovitvijo, da so bili gostje pogoščeni, oziroma, da je župan v Dolenjah gostil s pijačo.

Povedano je že bilo, da je bil pripravljalni sestanek za fašij na Dobrovem 12. novembra 1922 in da so ga sklenili ustanoviti 19. novembra. Toda četudi je Vedetta Friulana že 24. avgusta poročala o njegovi ustanovitvi, je do uradne ustanovitve prišlo šele 26. novembra. Prisotni so bili vsi »gostje«, ki so bili v Dolenjah, ter domači zdravnik D'Ottone, orožniki, itd. Prav gotovo je bil glavni organizator krajevnega fašija na Dobrovem D'Ottone sam, ki je tam prebival.

Med številnimi govorniki, ki so se že oglasili v Dolenjah, sta se sedaj znašla tudi dr. Armando D'Ottone in neki Lenardič iz Števerjana, oziroma Oslavja. Lenardič je npr. govoril o »ljubezni« do domovine, pobratimstvu, zvestobi fašizmu, stvareh in pojmih, ki so jih bili polni stolpci Nove dobe. Te znane fraze so uporabljali glavni kolovodje slovenske snoparije že ob obisku pri Crispu-Moncadi. Nova doba, katere urednik je bil tedaj neki Jožef Sokol iz Šempetra pri Gorici, je pohvalila tudi mojstrsko igranje kojščanske godbe.[49] Gre za isto godbo, ki je igrala ob ustanovitvi fašija v Kojskem in za katero je Goriška Straža takrat zapisala, da je bila prisiljena k igranju. Če je šlo sedaj za prisilo ali prostovoljnost bi težko rekli. Toda, kdo je mogel te godbenike prisiliti, da so ob fašističnem prevzemu oblasti v Gorici igrali po mestu?[50] Seveda je mogoče, da je bilo nekaj godbenikov, ki so bili temu naklonjeni, drugi pa so temu nasprotovali.

Da je bil Lenardič posebne vrste tič, nam kaže tudi dogodek po končani prireditvi, ko se je vračal z motorjem na Oslavje. V bližini neke hiše je bila čez cesto napeta žica, ki naj bi motorista prevrnila. Toda Lenardič jo je opazil in pravočasno zavrl. Če lahko verjamemo Novi dobi, so žico napeli Lenardičevi politični nasprotniki, da bi ga lažje napadli. Lenardič naj bi tudi opazil v bližnjem grmovju dve moški postavi in s samokresom, ki ga je imel pri sebi, dvakrat ustrelil proti njima. Ob streljanju naj bi jo neznanca ucvrla, ne da bi bila zadeta.[51] Če so te navedbe točne, dokazujejo, da so nekateri slovenski snoparski organizatorji hodili na shode oboroženi.

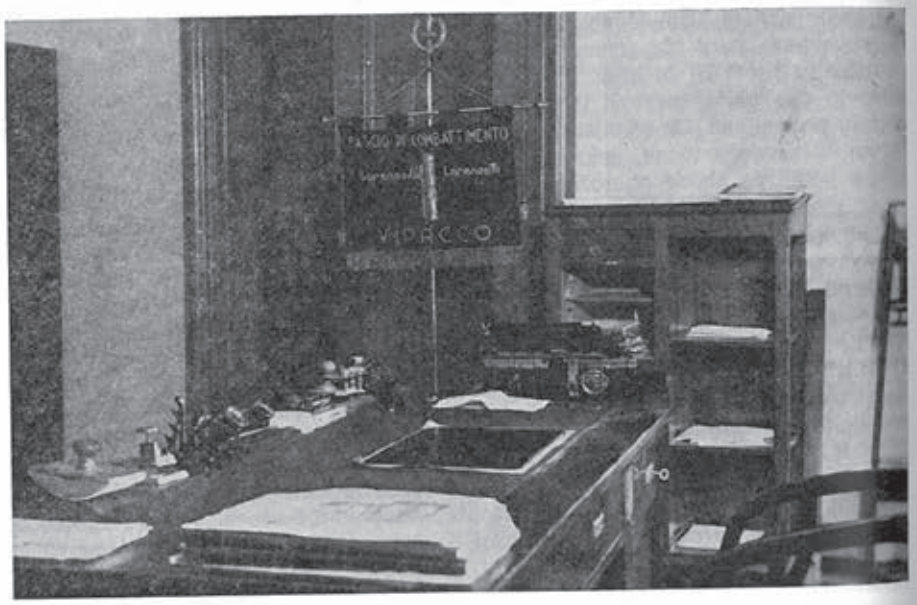
Različni in pogosti napadi slovenskih listov na župana Petrovčiča v Vipavi, kakršen je omenjeni: »poročajo nam, da je gospod župan Petrovčič iz Vipave daroval za tajni sklad fašistične stranke pozlačeni srp in kladivo kot darilo za sv. Miklavža! Umevno, postal mu je odveč, ker noče biti več komunist«,[52] so povzročili reakcijo v listu Nova doba, saj je šlo za enega izmed ustanoviteljev stranke in posredno tudi lista. Iz Vipave je bil poslan dopis, ki je trdil, da je med ustanovitelji napadane stranke tudi »naš vipavski župan Petrovčič« in ga seveda branil.[53] V svoji obrambi je dopisnik napadel poslanca Ščeka ter politike, ki da so pripeljali goriško deželo na rob propada. V napadu se obrača na Ščeka in urednika Edinosti Antona Gerbca in ju vabi, naj prideta v Vipavo, da bosta videla, »kaj se pravi gospodariti.« Hvali župana in občino, ki ni pobrala »niti centezima ne občinskih, ne drugih doklad.«[54] Vipavska občina je pred nastopom Petrovčiča imela 1.500.000 dolgov, ob času poročanja pa celo nekaj tisočakov suficita. Dopisnik se vprašuje, če je tudi to zasluga Ščeka in Gerbca in če so za to vedeli tedaj že bivši deželni odborniki. Po njegovem mnenju sta imela župan Petrovčič in vipavski občinski

[49] Nova doba, 1. XII. 1922.
[50] Jutro, 4. XI. 1922, Po zmagi fašistov.
[51] Nova doba, 8. XII. 1922.
[52] Goriška Straža, 5. XII. 1922.
[53] Nova doba, 1. XII. 1922, Iz Vipave.
[54] Prav tam.

odbor obilo zaslug, da ni bila Vipava, oziroma nekateri objekti požgani. V mislih ima dogodek okrog pozivov nabornikom, ko je nekdo, oziroma »nek bedak«, kot ga imenuje Edinost, nalepil lepak z pozivi na nabornike, naj ne odhajajo k vojakom. To je razburilo vipavsko vojaštvo, ki je takoj prebrskalo Hrvatinovo dvorano in zahtevalo seznam članov čitalnice. Širile so se tudi novice o »kazenski ekspediciji«, do katere pa na srečo ni prišlo.[55] Petrovčičev zagovornik se jasno in glasno vprašuje, kjer so bili takrat tisti, ki se bahajo z narodnjaštvom.

Na koncu članka napada deželni odbor in zapiše, da so si odborniki delili mastno plačana mesta ter se vozili po deželi, kmet pa je delal in za nagrado mu je ta deželni odbor naložil doklado 15 lir na hektoliter. Deželne politike napada tudi zaradi kmečkega propadanja in rubljenja njih kmetij. Kmete je na koncu pozival, naj se sami rešijo z boljšo samostojno politiko.

Vsebina dopisa razkriva nasprotja med vipavskimi in deželnimi politiki. Nekatere navedbe so bile gotovo resnične. Petrovčiču vsekakor ne moremo očitati slabega gospodarjenja in vse, kar avtor članka navede, verjetno drži. Dogodki v naslednjih letih kažejo, da je bil Petrovčič med pobudniki, če ne glavni pobudnik za elektrifikacijo Vipave v letu 1924. Ni mogoče ugotoviti, kaj je dopisnik imel v mislih, ko je pozival kmete, da naj se oklenejo lastne politike. Ali je mislil, da naj se posvetijo gospodarskim problemom in puste slovenske politike, ali pa jih je mislil vključiti v fašistično stranko, s tem da bi jih najprej pasiviziral in nato postopno vključeval v vipavski fašij. Le z odvrnitvijo od narodnostnega vprašanja bi bilo mogoče potujčiti kmečki živelj, saj vemo, da so prav kmetje,

Sedež vipavskega fašija

The seat of the Vipava Fascio

[55] Edinost, 30. IX. 1922.

ki so tvorili pri nas večino, ostali zvesti slovenskemu jeziku, ker ekonomsko neodvisni. Ostali so se, vsaj na zunaj, mnogo teže upirali potujčevanju. Veliko vprašanje pa je ozadje Petrovčičevega včlanjenja k fašistom. Res je, da se fašizem v začetku ni povsod pokazal v svoji pravi luči, toda tako Petrovčič kot dopisnik članka v Novi dobi sta gotovo poznala članke v Vedetta Friulana, ki so govorili tako o razbitju goriške dežele kot o poitalijančevanju Slovencev, in vedela za dogodke, v katere je bil fašizem vpleten. Da bi bil Petrovčič sam napisal članek v svojo obrambo?

Na sestanku Goriškega borbenega fašija 29. novembra 1922 je predsednik, advokat Luzzatto imel govor, v katerem je podal pregled razvoja od prevzema oblasti dalje. Poleg čisto organizacijskih vprašanj samega fašija in problema samostojnosti goriške dežele je glede razvoja fašizma med slovenskimi državljani dejal, da le-ta napreduje z velikimi koraki in da se bo v Gorici kmalu veliko Slovencev včlanilo v fašij in da bodo postali člani velike družine fašistov. Pozval je fašiste, da te »brate sprejmejo s simpatijo, jih ljubijo, da bodo uvideli, da fašisti nimajo malenkostnih predsodkov, ampak da ljubijo in spoštujejo vsakega, ki ljubi in spoštuje Domovino.«[56]

Da to niso bile le fraze, dokazuje članek v Novi dobi, ki pod naslovom Gibanje fašizma našteva sledeče fašije in njih odseke: Števerjan s Cerovim in Podsabotinom, Kojsko z Vedrijanom in Šmartnim, Dolenje, Dobrovo, Bovec, Kobarid, Tolmin, Kanal z Anhovim, Dornberg s Prvačino, Renče z Biljami, Ajdovščina, Postojna, Sv. Križ (Vipavski križ), Mavhinje, Prosek, Sežana s Komnom in Opčine, ter omenja, da so ustanovili fašije tudi v Divači in Hrpeljah-Kozini.[57] Seveda niso bili tu našteti vsi fašiji, očitno pa je, kje so fašiji bili ali kje so jih skušali ustanoviti.

Eden takih novoimenovanih fašijev je prav gotovo tisti v Bovcu, saj je njegova škvadra bila prisotna 4. decembra 1922 ob patriotičnem slavju, ko so izročili italijansko zastavo bovški občini. Prisotni častni gostje oziroma člani častnega odbora za proslavo so z izjemo župana Antona Durjave bili sami Italijani.[58] Razen tega ni o bovškem fašiju nič znanega, niti številčno stanje, niti vrsta organiziranosti (samostojen ali odsek) in ne nacionalna struktura članov škvadre. Najverjetneje so bili škvadristi Italijani, zaposleni v Bovcu in okolici.

Usoda samostojne goriške dežele je neprestano burila duhove v krogih goriških fašistov in zato je prišlo 10. decembra 1922 v Gorici do II. deželnega fašističnega kongresa, ki pa ni dosegel svojega namena, saj je izvolil le nov direktorij. Iz slovenskih krajev goriške dežele so se kongresa udeležile škvadre iz Zagraja, Tolmina, Podbrda, Kanala, Renč, Ločnika, Prvačine, Anhovega, Nabrežine, Podgore, Bilj, Dobrovega, Števerjana, Spodnjega Cerovega in Dornberga.[59] Med naštetimi škvadrami opazimo nekatere, za katere ne vemo, kdaj so nastale (Podbrdo, Renče, Bilje, Spodnje Cerovo, Dornberg, Anhovo), ker v časopisnih člankih tega časa, z izjemo članka v Novi dobi z dne 8. decembra 1922 niso omenjene, kakor tudi ne fašiji. Za Anhovo je znano, da je bila ta sekcija del fašija v Kanalu in da se je kasneje osamosvojila. Spodnje Cerovo je bilo pod Števerjanom in tudi ni znano, kdaj se je osamosvojilo ter dobilo svojo škvadro. V Biljah in Renčah so uradno ustanovili fašija kasneje, o Podbrdu pa govori le podatek, ko se nekdo pritožuje nad nekim domačim fašistom. Prav pri Podbrdu pa bi pričakovali, da je obstajal dokaj močan fašij, ker je bila tam carina, veliko

[56] Nova doba, 8. XII. 1922.
[57] Nova doba, 8. XII. 1922, Gibanje fašizma.
[58] Nova doba, 8. XII. 1922, Slovesna izročitev trobojnice občini Bovec.
[59] Vedetta Friulana, 14. XII. 1922; Il Corriere di Gorizia, 11. XII. 1922; Nova doba, 14. XII. 1922.

vojaštva in orožnikov zaradi meje in vsi ti so verjetno bili v pretežni meri člani krajevnega fašija.

Tudi slovenski snoparji oziroma člani Propagandnega odbora slovenskih fašistov so se »izkazali«. Kongresu so poslali telegram, ki je požel mogočen aplavz in je bil sledeče vsebine: »Sloveni fratelli idealità fascista orgogliosi tributare omaggio congressisti inviamo nostro alalà immancabili alti destini Italia

NOVA DOBA

NAZNANILO.

Slovenski govor ministrskega predsednika v Senatu.

Čisti prevod

Fašizma danes in prej

Prva številka Nove dobe, slovenskega fašističnega glasila na Goriškem (prva številka izšla z naslovom Glas Julijske Benečije 24. nov. 1922), ki je izhajala do 18. aprila 1925, od 1923 do konca dvojezično (slov.-italij.)

The first number of Nova Doba (The New Era), the Slovene Fascist organ in the Gorica area (whose first number was issued under the title Glas Julijske Benečije (The Voice of The Julian March) November 24, 1922). The newspaper vas published until April 18, 1925. From 1923 until the end it was published in bilingual version (Slovene and Italian)

immortale patria comune.« ali če ga poslovenimo in mu damo rep in glavo: »Slovenci, bratsko združeni v fašistični ideji, zvesti usodi nesmrtne Italije, naše skupne domovine, smo ponosni, da lahko izrazimo udeležencem kongresa naše spoštovanje in jim pošiljamo naš pozdrav — alalà.«[40]

Na kongresu so svečano razvili tudi galjardete (prapore) sledečih fašijev: Dobrovo, Podgora, Anhovo, Ločnik, Kobarid, Renče, Bilje. Kot vidimo, so razvili prapore škvader iz fašijev, ki so bili že uradno ustanovljeni ali pa so bili uradno ustanovljeni v času kongresa, oziroma po priključitvi Goriške k Videmski pokrajini.

Na kongres so fašiji poslali tudi svoje poslance in Vedetta Friulana ter ostali listi navajajo fašije in število odposlancev, delegatov na tem kongresu.

[40] Vedetta Friulana, 14. XII. 1922.

Eno izmed pomembnih dejanj je bila tudi verifikacija polnomočij za sledeče fašije in njih delegate: (v oklepaju število poslancev na tem kongresu za posamezne krajevne fašije): Gorica (5), Kanal (2), Kobarid (1), Tolmin (1), Kojsko (1), Števerjan (1), Ločnik (1,) Dobrovo (2), Renče (1), Dornberg (1), Anhovo (2), Divača (1), Podbrdo (1), Idrija (1), Bilje (1), Postojna (1), Podgora (1), Podsabotin (1), Spodnje Cerovo (1), Nabrežina (5).[41] Zanimivo bi bilo dobiti seznam teh delegatov, da bi ugotovili, kdo so bili in če je kdo med njimi bil Slovenec.

Deželni politični sekretar PNF (Partito nazionale fascista) konzul Italo Heiland je imel na kongresu govor, v katerem se je dotaknil organiziranosti in razširitve fašijev v deželi ter slovenskega fašizma. Za organiziranost in razširitev fašizma v deželi je dejal, da je od decembra 1921 do kongresa, t. j. v enem letu naraslo število od 7 na 44 ter da je še 8 fašijev v fazi ustanavljanja. Ob slovenskem fašizmu pa je dejal, da so avgusta 1922 začeli z idejo slovenskega fašizma z namenom, da bi v slovenskih vrstah naredili razpoko, oziroma razbili strnjenost Slovencev in laže vladali.

Novi direktorij so sestavljali: Luzzatto, Godina, Maiero, Arlotta, Bertapelle, Spanghero, Filloch, Balbi, Bernardeli, N. Zumin in Gasperini.

17. decembra 1922 je bil uradno ustanovljen krajevni fašij v Anhovem. Proslava je bila povezana z ustanovitvijo prve popolnoma italijanske šole. Iz časopisnih poročil vidimo, da je bila za Italijane skoraj pomembnejša ustanovitev šole kot pa ustanovitev fašija. Cel ceremonial ustanovitve je bil ob razvitju krajevnega fašističnega prapora. S tem se je ta fašij osamosvojil in postal neodvisen od kanalskega. Časopisni viri govore, da so novi fašij sestavljali »italijanski in slovenski elementi.«[42] Vprašanje je, koliko je bilo teh slovenskih elementov. Najpomembnejša za celoten razvoj fašizma v Anhovem je bila cementarna, katere ustanovitelj Emil Stoch je, po navedbah Vedette Friulane, »veliko pripomogel za italijansko afirmacijo v tem delu.« V tem vplivu tovarne je iskati tudi članstvo Slovencev v anhovskem fašiju. Za italijansko šolo pa sta se najbolj zavzemala inšpektor Carlo Rubbia, ki je kasneje skušal organizirati učiteljske fašistične sindikate in silil slovenske učitelje, da se vključijo vanje, in učiteljica Cannelia Baggiani.[43]

V januarju 1923 je bila Goriška dežela s kraljevim odlokom razkosana in razdeljena med Trst, Videm in Pulj. Ta upravnopolitična razdelitev pa ni prizadela Slovenske vladne stranke, saj je v večini prišla pod Videm, kjer je bil znani fašistični vodja Pietro Pisenti, ki je s svojo »vzhodno politiko«, t. j. politiko velike videmske pokrajine in politiko raznarodovanja Slovencev še kako znal izkoristiti te ničvredne Slovence in jih z vsemi silami podpiral. Prav njegov padec leta 1925 pa je pomenil tudi dokončen propad Slovenske vladne stranke in njeni najbolj zagrizeni člani so postali sestavni del italijanske fašistične stranke.

FONDAZIONE DEL PARTITO SLOVENO GOVERNATIVO NEL GORIZIANO (1922)
(Riassunto)

L'articolista esamina lo sviluppo del fascismo nella Valle del Vipacco, dell'Isonzo e nella zona di Gorizia nel 1922 con particolare riguardo alla eco suscitata dal fenomeno tra gli Sloveni e rileva — in base alle fonti giornalistiche dell'epoca — le località e le date di fondazione nel '22 dei fasci con aderenti sloveni: a Kanal (Canale d'Isonzo) il

[41] Prav tam.
[42] Vedetta Friulana, 28. XII. 1922; Il Corriere di Gorizia, 18. XII. 1922.
[43] Il Corriere di Gorizia, 18. XII. 1922.

20 agosto 1922, a S. Floriano del Collio (Števerjan) e a Kojsko (Quisca) il 17 settembre 1922, a Kozana (Cosana) e Biljana (Bigliana) il 19 novembre 1922, a Dobrovo (Castel Dobra) e a Dolegna del Collio (Dolenje) il 26 novembre 1922, ad Anhovo (Anicova Corrada) il 17 dicembre 1922; per quanto riguarda Renče (Ranziano), Bilje (Biglia), Spodnje Cerovo (Cerò di Sotto) e Dornberk (Montespino) la data di fondazione si aggira intorno al 10 dicembre 1922. Primo in quella zona fu fondato il fascio a Kobarid (Caporetto), tuttavia non è noto se vi fossero stati degli aderenti sloveni. Problema analogo si presenta riguardo al fascio di Tolmin (Tolmino) fondato il 4 novembre 1922.

Oltre a queste sezioni locali l'autore tratta della fondazione del Partito sloveno governativo (Slovenska vladna stranka), cioè della organizzazione fascista slovena autonoma istituita a Gorizia il 22 novembre 1922, soppressa in seguito nell'aprile del '25. Pubblicava pure un proprio organo, »Nova doba« sottintitolato »Era nuova«.

Dopo aver esaminato i motivi che avevano determinato la fondazione di questo partito appoggiato dalla Federazione fascista provinciale, l'autore conclude che ad esso aderiva gente messasi al servizio del fascismo italiano parte per ingenuità non essendo conscia della finalità e degli scopi del fascismo soprattutto nella nostra regione, in parte invece per motivi di opportunismo.

dr. Milica Kacin-Wohinz

IZ ARHIVA KOMUNISTIČNE STRANKE ITALIJE O SLOVENSKEM VPRAŠANJU. POROČILO IGNAZIA SILONEJA IZ APRILA 1927 IN PRIPOMBE RUGGERA GRIECA

Navzočnost slovensko-hrvaške narodnostne manjšine v Julijski krajini in njen boj za samoohranitev sta bila za italijansko komunistično stranko, v dobi med dvema vojnama, torišče za razvijanje komunistične politike na področju nacionalnega vprašanja. Osnovno vprašanje za razvoj komunističnega gibanja v Julijski krajini je bilo namreč vprašanje povezave razrednega boja z nacionalnim bojem manjšine. V prvih letih obstoja, od januarja 1921 do leta 1925, se komunistična stranka tega dejstva še ni docela zavedala. Priznavala je leninsko načelo o pravici narodov do samoodločbe, vendar je rešitev vprašanja narodnostnih manjšin v Italiji — slovenske, hrvaške, nemške — prepuščala proletarski revoluciji, ki se je tedanjemu revolucionarnemu krilu italijanskega delavskega razreda pod vodstvom Amadea Bordige zdela uresničljiva z neposredno akcijo. Odmikanje revolucionarnih možnosti v Italiji in utrditev buržoaznega družbenega reda s pomočjo fašizma sta v stranki spodbudila potrebo po širši politiki, prilagojeni realnim razmeram. Načrtoval jo je Antonio Gramsci s somišljeniki in jo v bitki proti Bordigovemu konceptu uveljavil v letih 1923—1926. V tej novi politiki, ki je upoštevala prehodne oblike razrednega boja v zavezništvu z drugimi naprednimi silami, je tudi boj narodnostnih manjšin za narodne pravice in za neodvisnost našel svoje mesto, tembolj ker je spričo zaostrovanja fašistične raznaroditvene politike postajal revolucionaren.

Razpravo o komunistični politiki v nacionalnem vprašanju Julijske krajine je začel mlad tržaški Slovenec Vladimir Martelanc. V letih 1923—1925 je v komunističnem tisku ugotavljal, da mora komunistična stranka postati prevladujoča stranka v Julijski krajini le, če bo zastopala interese ogromne večine slovensko-hrvaškega prebivalstva. Ti interesi pa niso bili samo socialni, temveč tudi nacionalni, zato mora stranka, po Martelančevi sodbi, povezati boj za socialne pravice z bojem proti nasilni asimilaciji in tako izpodriniti vpliv slovenskih meščanskih strank na množice ter prevzeti vodstvo narodnega gibanja. Končni cilj tega gibanja je Martelanc formuliral po Leninovem načelu: pravica do samoodločbe Slovencev in Hrvatov vključno s pravico do odcepitve od italijanske države in do priključitve h katerisibodi državi ali do ustanovitve samostojnih republik. Ta stališča so naglo sprejeli primorski slovenski komunisti mlajše generacije, v vrste starejših slovenskih in italijanskih komunistov v Trstu pa so le počasi in s težavo prodirala. Ustrezala so Gramscijevemu konceptu nove partijske politike, zato jih je skupno s to politiko sprejel III. kongres komunistične stranke januarja 1926 v Lyonu. Odtlej se je v političnem biroju centralnega komiteja in med komunisti v Julijski krajini razvijala razprava o možnostih in sredstvih za mobilizacijo najširših slovenskih in hrvaških množic na osnovi sprejetih načel.

V okvir te razprave spada tu objavljeno poročilo, ki ga je napisal Secondino Tranquilli-Pasquini, znan z umetniškim imenom Ignazio Silone.

Ignazio Silone, rojen leta 1900 v Pescina dei Marsi v provinci Aquila, ni bil popoln tujec v naših krajih. Ob fašističnem pohodu na Rim je bil — star komaj 22 let — v Trstu v uredništvu dnevnika Il Lavoratore, kar pomeni, da se je že tedaj moral srečati tudi s slovenskim vprašanjem. V intervjuju o tistih časih (Perchè Mussolini vinse, Panorama 11 (1972), št. 341, str. 141 in sl.) omenja tudi Slovence, za katere je že tedaj ugotavljal, da večinoma simpatizirajo s komunizmom, ker jih oblast zatira. Silone je bil leta 1930 izključen iz komunistične stranke, ker ni soglašal s tedanjo politiko kominterne. Odtlej se je posvečal pisateljstvu, politično pa je pripadal socialistični stranki, do smrti leta 1978.

V času, ko je pisal pričujoče poročilo, je bil Silone član političnega biroja centralnega komiteja, vodil je tako imenovani notranji center, ki je po prepovedi stranke novembra 1926 ostal v Italiji, medtem ko se je jedro vodstva s Palmirom Togliattijem umaknilo v Francijo. V tej funkciji je bil poklican, da poroča o Slovencih v Julijski krajini, ne vemo pa, ali je osebno proučeval razmere v Julijski krajini ali pa je dobil podatke od poznavalcev. Najbrž jih je dobil od Martelanca, ki se je v začetku leta 1927 nameraval posvetiti prav uresničevanju komunistične politike na nacionalnem področju, kakor sam pravi v spominih. Poročilo je Silone poslal vodstvu v Pariz, od tu ga je Ruggero Grieco s pripombami poslal Palmiru Tagliattiju, najbrž v Moskvo, da bi na njegovi podlagi razpravljali s predstavniki Komunistične stranke Jugoslavije o poenotenju dejavnosti med Slovenci in Hrvati v obeh državah. Razgovori med predstavniki obeh strank so nam znani le iz zapisnika seje političnega biroja centralnega komiteja KSI z dne 10.—14. junija 1927, ohranjenega v arhivu Komunistične stranke Italije v Inštitutu Antonio Gramsci v Rimu. Razgovorov sta se, kot kaže, udeležila Togliatti in Silone, ki sta na seji političnega biroja poročala, da so jugoslovanski predstavniki sprejeli skoraj brez diskusije italijanske predloge, predlagali so le, naj bo na prvem mestu parola o pravici Slovencev do samoodločbe in odcepitve od obeh držav ter do ustanovitve avtonomne republike. Silone je ugotavljal, da jugoslovanska stranka še ni ničesar storila glede nacionalnega vprašanja Slovencev, medtem ko se je italijanska že soočila z mnogimi vprašanji s tega področja.

Dejansko je bila razprava o nacionalnem vprašanju v vodstvu KSI precej intenzivna v letih 1926—1927. Sodelovali so zlasti Ruggero Grieco, Ignazio Silone, Angelo Tasca, Luigi Longo in Palmiro Togliatti. Od Slovencev v Julijski krajini pa so se z vprašanjem ukvarjali, že od leta 1923 dalje, poleg Martelanca še Josip Pertot (umrl že 1924), Albin Vodopivec, Alojz Rovan, Josip Vatovec, Alojz Mokole, Ferdo Ferjančič, Jože Srebrnič, Ivan Regent ter učitelja Alojz Hreščak in Jože Pahor. Gotovo so le-ti — kolikor so bili leta 1927 še navzoči v Julijski krajini — pripravili obsežne teze o političnem položaju Slovencev in nalogah stranke, ki so jih sprejeli slovenski komunisti na sestanku sredi junija 1927. V letu 1928 je delo na tem področju zastalo, najbrž zaradi aretacij vodilnih komunistov na Primorskem, med katerimi sta bila tudi Martelanc in Vodopivec, medtem ko so drugi večinoma emigrirali. Tako je bil končni tekst programa za delo na nacionalnem področju — Schema di una piattaforma per l'azione pciitica delle organizzazioni comuniste della Venezia Giulia — sprejet v političnem biroju šele novembra 1929 in objavljen v Stato operaio avgusta 1930. (Podrobneje o tej problematiki glej: Milica Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921—1928; Koper 1977, str. 365 in sl., 527 in sl. ter Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične stranke, Zgodovinski časopis 32 (1978), št. 3).

NEKATERA ORGANIZACIJSKA IN TAKTIČNA VPRAŠANJA ZA DELO MED SLOVENSKO IN HRVAŠKO MANJŠINO[1]

1. Organizacija

V Julijski krajini, kjer je približno 525.000 slovenskih in hrvaških prebivalcev ima naša stranka trenutno (konec aprila) 450 članov, katerim je treba prišteti še okrog 200 mladincev. To število ustreza natančnemu številu izročenih izkaznic, ker pa razdeljevanje izkaznic še ni končano, ga ne moremo jemati kot dokončno za leto 1927. V Istri smo npr. šele zadnje tedne ponovno vzpostavili stike z nekaterimi centri — z drugimi jih moramo še vzpostaviti — in nismo razdelili še nobene izkaznice. Omenjenih 450 članov pripada v celoti slovenski narodnosti in so takole porazdeljeni:

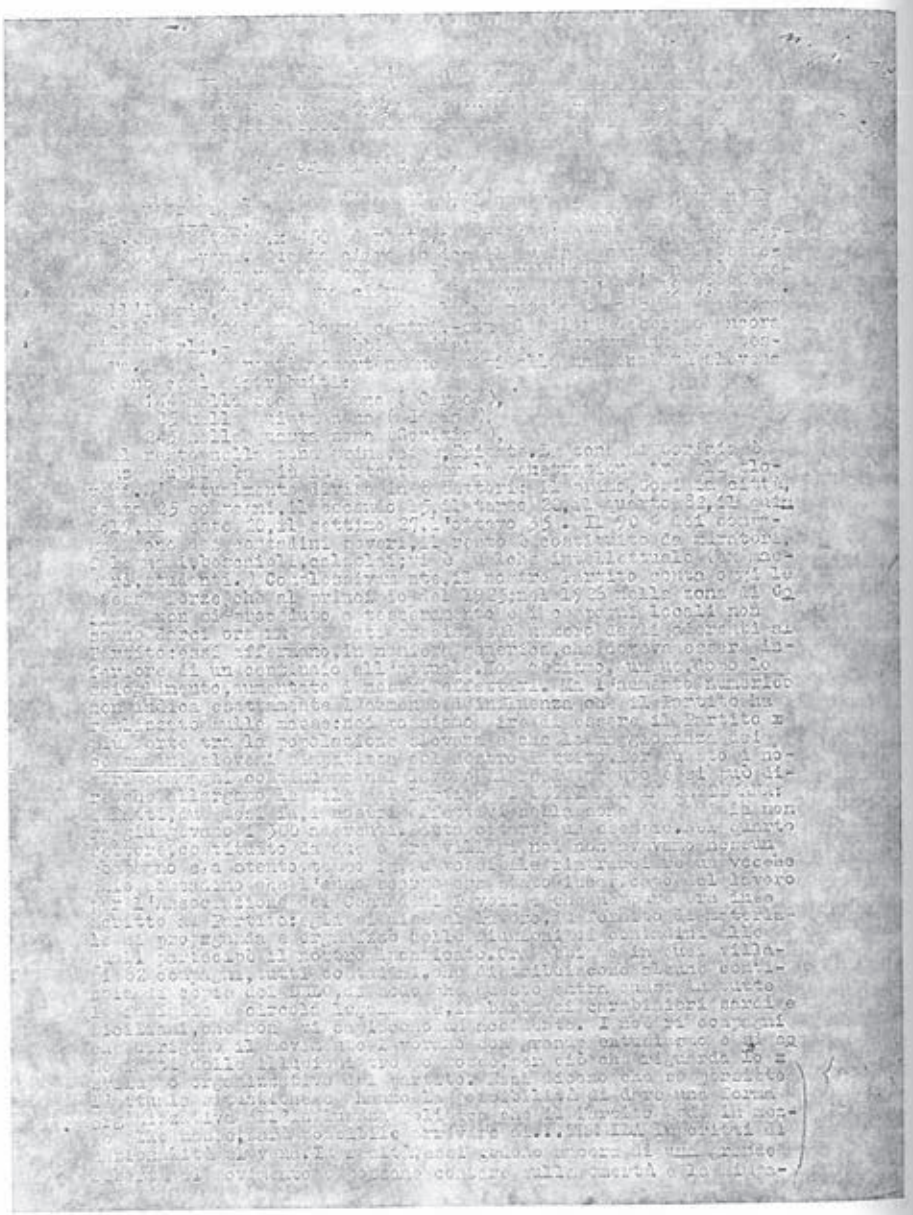
144 v drugi coni (Kras),

25 v peti coni (Idrija),

243 v četrti coni (Gorica),

ostali pa spadajo v prvo cono, to je Trst. Goriška cona je nedvomno najbolj pomembna za penetracijo med Slovenci. Trenutno je razdeljena na 8 sektorjev: prvi, Gorica mesto, šteje 25 tovarišev, drugi 15, tretji 20, četrti 82, peti 19, šesti 20, sedmi 27, osmi 35. Od teh je 90 % revnih kmetov, ostali so zidarji, mizarji, gozdarski delavci, čevljarji, imamo pa tudi nekaj izobražencev (bivši učitelji, študenti). V celoti ima danes naša stranka enako število članov kot leta 1925; leta 1926 v goriški coni namreč niso bile razdeljene izkaznice[2] in krajevni aktivisti ne morejo dati natančnih podatkov o takratnem številu članov stranke. V splošnem zagotavljajo, da je bilo tedaj 100 članov manj. Tako smo torej, po razpustu organizacije, povišali število naših efektivnih članov. Toda številčni porast ni pravi pokazatelj povečanega vpliva stranke na množice: mi lahko rečemo, da smo najmočnejša stranka med Slovenci in da večina slovenskih kmetov simpatizira z našo stranko. Zato naši tovariši nadaljujejo z vključevanjem članov in lahko rečemo, da IZ TEDNA V TEDEN širijo strankine vrste; tako je bilo v goriški coni še pred dvema mesecema manj kot 300 članov. Dovolj je, če navedemo le en primer: v četrtem sektorju, ki obsega dve ali tri vasi, nismo imeli nobenega tovariša; z veliko težavo smo pred časom uspeli najti nekega starega kmeta, ki je lani imel nalogo, da organizira Zvezo revnih kmetov, čeprav sploh ni bil vpisan v stranki. Takoj se je lotil dela. Oskrbeli smo mu propagandno gradivo on pa je organiziral sestanke, ki se jih je udeležil naš odposlanec. Sedaj imamo v teh vaseh 82 tovarišev, vsi so kmetje, razširjajo nekaj stotin izvodov DELA,[3] tako da ga dobi skoraj vsaka družina, kar pomeni, da kroži legalno v brk sardinskim in sicilijanskim karabinjerjem, ki prav ničesar ne razumejo. Tisti naši tovariši, ki vodijo gibanje, delajo z veliko vnemo in njihove iluzije glede organizacijskega razvoja stranke so preveč rožnate. Pravijo, da bo mogoče doseči... TRITISOČ članov slovenske narodnosti, če bo trajalo sedanje stanje in če bodo mogli organizacijsko oblikovati tisti politični vpliv, ki ga ima stranka med množicami. Dejansko imajo še mnogo svobode gibanja in lahko računajo na vdanost in simpatije vsega prebivalstva. Poleg tega pa je treba poznati tudi razpoloženje

[1] Institut Antonio Gramsci, arhiv PCI, 586/19—24.
[2] Leta 1926 na Goriškem ni bilo organizacijskih povezav med komunisti, ker je bil suspendiran sekretar cone, ki je edini imel stike z voditelji sekcij.
[3] Po prepovedi legalnega izhajanja časopisa Delo avgusta 1926 so slovenski komunisti list od decembra 1926 ilegalno razmnoževali na opalografu v hiši Ušajevih na Pristavi pri Gorici.

Prva stran dokumenta—poročila Ignazia Siloneja

The first page of the Document—the Report by Ignazio Silone

tovarišev v bazi, ki so vse prej kot terorizirani in pesimisti in so pokazali tolikšno navdušenje, kot še nikoli.

Razmnoževanje DELA po litografskem postopku je postalo redno; izhajalo bo vsakih 15 dni na 4 straneh v poprečni nakladi 750 izvodov. Naklada ne zadostuje zahtevam sektorjev, toda z litografskim postopkom ni mogoče izdelati večjega števila izvodov. Morda bo v juniju mogoče DELO tiskati in tedaj bo naklada lahko zvišana na dva ali tri tisoč izvodov. Tudi trenutno je časopis razprodan. Začeli so izdajati slovenski mladinski časnik RDEČI PRAPOR v nakladi 270 izvodov. Za 1. maj pa so razširili 1760 letakov s pozivom Partije v slovenskem jeziku.

Glede na to, kako se komunistično gibanje razvija med Slovenci, menimo, da je potrebno:

1. — spremeniti goriško cono v zvezo (federacijo) in ji priključiti idrijsko cono (mladinska zveza je to že storila);

2. — tovariš, ki trenutno odgovarja za delo na nacionalnem področju za vso Julijsko krajino, bo prevzel vodstvo goriške zveze in bo še naprej skrbel za nacionalno delo na Krasu in v Istri v sporazumu s pododborom za nacionalno delo pri tržaški zvezi;

3. — goriška zveza bo odgovorna za izdajo DELA;

4. — tržaška zveza bo morala prevzeti izdajo hrvaškega lista za Istro.

Razen tega so nam čisti politični razlogi (stalen italijansko-jugoslovanski konflikt, italijanska politika na Balkanu, tesna zveza med bojem za narodno neodvisnost Slovencev in Hrvatov v Italiji in Slovencev in Hrvatov pod srbskim jarmom) narekovali predlog za ustanovitev skupnega biroja z jugoslovansko komunistično stranko. Biro bi moral imeti sedež zunaj Italije, voditi bi ga moral sekretar, ki bi ga sporazumno izbrali obe strani, ob pomoči tovariša, ki v KSI odgovarja za nacionalno delo v Julijski krajini, in političnega sekretarja KS Jugoslavije za Slovenijo. Le-ti se bodo sestali vsakič, ko se jim bo zdelo potrebno.

Naloge biroja bi morale biti naslednje: a) vzdrževati zvezo med dvema strankama ter med KSI in Balkansko federacijo; b) voditi ideološki boj proti liberalnemu in klerikalnemu gibanju med slovenskimi množicami Julijske krajine in proti radičevskemu gibanju v Istri; c) koordinirati agitacijo in propagando za boj za narodno osvoboditev med Slovenci in Hrvati v Italiji in v Jugoslaviji; d) v ta namen izdajati revijo v slovenščini, ki bo obravnavala problem slovenske revolucije, ali pa uporabiti že obstoječo revijo[4] in v njej objavljati tudi študije o položaju Slovencev v Julijski krajini in o njihovih bitkah proti fašistični diktaturi; e) voditi ideološko vzgojo slovenskih in hrvaških tovarišev v Julijski krajini; f) sodelovati pri časopisu DELO in izdajati slovenske brošure; g) vzdrževati zvezo z birojem 6.

Naloge biroja bo treba nadrobneje določiti na sestanku s predstavniki KS Jugoslavije, prav tako tudi razdelitev stroškov. Posebej je treba poudariti, da bo vodstvo političnega dela med Slovenci in Hrvati v obeh državah docela v rokah obeh strank. Zato se bo moral biro v primeru novih organizacijskih ali taktičnih vprašanj obrniti na obe stranki, da bosta sprejeli ustrezne odločitve. Ta biro se nam zdi nujno ustanoviti predvsem zato, da bi žačel z vzgojnim delom med tovariši, ki imajo še vedno zelo zmedene pojme o nacionalnem vprašanju. To delo je še posebej potrebno, ker se naše vrste v slovenskih območjih nenehoma širijo in ker

[4] Tedaj je v Ljubljani izhajal delavsko-kmečki tednik Enotnost, poročevalec pa je najbrž imel v mislih revijo Zapiski delavsko-kmetske matice, ki je izhajala leta 1925 in je objavljala tudi prispevke o Primorski, vendar jo je oblast že po peti številki prepovedala.

prihajajo k nam mnogi kmetje, ne da bi poznali naš program, temveč iz gole revolucionarne, v nekaterih primerih celo vstajniške volje.

2. Delo med kmeti

V stranki imamo že okoli 400 slovenskih kmetov, zato lahko resno zastavimo vprašanje organizacije širokih kmečkih množic na temelju gospodarskega boja. Toda tudi dejavnosti med slovenskimi kmeti ne moremo razvijati z istimi gesli kot v ostali Italiji. Kmetje sestavljajo večino, ogromno večino slovenskega prebivalstva. Organizirati slovenske kmete v goriški pokrajini pomeni organizirati skoraj vse slovensko prebivalstvo. Obrniti se na kmete pomeni, obrniti se na vse prebivalstvo. Zato smo si zastavili vprašanje: »kakšen uspeh utegne imeti med slovenskim prebivalstvom parola, naj se pridruži organizaciji, ki ima svoj center v Milanu ali v Rimu, to je k **italijanski** organizaciji?« Vedeti morate, da je eden izmed razlogov, ki odbija del Slovencev, prav v tem, da smo **italijanska** stranka. To je bil tudi razlog, da so bili naši slovenski tovariši izključeni iz pogajanj za enotno fronto, ki so bila v preteklih letih med različnimi narodnimi strujami.[5] Bilo je rečeno: »Vi ne predstavljate neke slovenske težnje, vi pripadate **italijanski** stranki«. Kar zadeva stranko je in je bilo, seveda, lahko odgovoriti tudi zato, ker odgovarjamo avantgardi slovenskih kmetov in našim simpatizerjem. Toda za organizacijo širokih kmečkih množic je vprašanje precej drugačno. Zato torej menimo, da ni potrebno od vsega začetka postavljati vprašanja odnosov med gibanjem slovenskih kmetov in kmečkim gibanjem v ostali Italiji. Slovenska organizacija se lahko imenuje »Zveza slovenskih kmetov Julijske krajine«. Od vsega začetka pa moramo postaviti vprašanje njene priključitve k C. I. P.[6] Obrniti se moramo k slovenskim množicam (ne kot partija, temveč kot skupina kmetov, ki je sprejela nalogo, da se predstavi kot pobudnik zveze) s programom razrednih in nacionalnih zahtev. Če bo skupini pobudnikov zastavljeno vprašanje: »Kakšni odnosi bodo med vami in med italijanskimi organizacijami?«, bo mogoče odgovoriti, da bodo to odnosi zavezništva in da bo slovenska zveza organsko neodvisna.

Sedaj so edine organizacijske oblike kmečkih množic krožki, ki imajo različen značaj glede na kraj: ponekod so to zbirališča za zabavo, za ples, sedeži pevskih zborov, gledaliških krožkov itd., drugje imajo tudi značaj samopomoči in zadružništva. Naši tovariši so nasplošno vključeni v te krožke in opravljajo tamkaj dobro propagandno delo, vendar so krožki v glavnem pod vplivom klerikalcev ali liberalcev. Z ustanovitvijo Zveze kmetov bomo lahko razširili geslo, naj se ti krožki, ki so sedaj izolirani in nepovezani, pridružijo Zvezi. Naši tovariši pravijo, da bi bilo v nekaterih krajih to geslo uspešno in da je del ljudi, ki sedaj slede liberalcem ali klerikalcem, možno pritegniti v našo kmečko organizacijo (pod pogojem, da bo avtonomna). Spričo skrajne bede slovenskih kmetov, idiotske politike fašističnih oblasti in revolucionarnega vrenja množic, lahko ustvarimo bazo močne kmečke organizacije, takšne, ki utegne postati prevladujoč politični dejavnik v Julijski krajini. Ne prikrivamo si težav in nevarnosti takega dela, vendar menimo, da jih lahko premagamo, ne samo zato, ker zaupamo svoji stranki, marveč tudi zato, ker položaj teh kmetov ni takšen, da bi bili njihovi problemi rešljivi na miren način: če prihajajo slovenski kmetje v skupinah v stranko, ki

[5] Mišljena so pogajanja za enotnost med goriško krščansko-socialno in tržaško narodno-liberalno strujo, ki sta bili združeni v letih 1919—1922 v enotnem Političnem društvu Edinost, nato sta delovali ločeno in sta se do razpusta društev konec leta 1928 pogajali za ustanovitev skupnega narodnega sveta.

[6] C. I. P. je nabrž napačno zapisana okrajšava C. I. C., kar pomeni Consiglio italiano contadino — italijanski kmetijski svet.

je po zakonu razpuščena, to pomeni, da je položaj tako radikalen, da nam daje tudi v neki množični organizaciji možnost prevlade nad drugimi strujami.

Na vsak način je to vprašanje zelo pomembno in ga je vredno poglobiti. Menimo, da je pripravljalno delo, priprava navodil, programa in statutov Zveze slovenskih kmetov mogoče odložiti do meseca julija. Na konferenci slovenskih tovarišev, ki bo okrog srede junija, pa bomo morali sestaviti konkretne predloge in zastaviti osnove za ustanovitev iniciativnih skupin Zveze.[7]

3. Enotna fronta

Preprečiti moramo, da bi se kmečka organizacija spremenila v pravo kmečko stranko. To bo mogoče doseči s poudarjanjem njenega sindikalnega značaja, s pravilnim poudarkom na ekonomskih zahtevah in s tem, da se že od vsega začetka obveže, da se bo postopno borila za gospodarske cilje. Razen tega bomo morali izdajati glasilo kmečke organizacije, ki bo pravilno odražalo značaj organizacije, katera bo odprta za vse kmete brez razlikovanja vere in strankarstva.

Vi poznate napake, ki smo jih storili v preteklosti pri snovanju enotne fronte. Te napake so izvirale iz dejstva, da naši tovariši niso imeli jasnih pojmov o razliki, ki obstaja med proletarskim bojem za narodno osvoboditev in bojem buržoazije in so enotno fronto omejevali na osebne zveze s posamezniki iz nasprotnih struj, ne da bi temu sledilo tudi združevanje množic. V zadnjem času se je delo za enotno fronto skrčilo na kratka poročila, objavljena v DELU, in to je vse. Preden bi se ponovno lotili te dejavnosti, moramo dobro začrtati cilje, ki jih hočemo doseči, in ti so po našem mnenju naslednji: 1. poenotiti gibanje slovenskih množic za nacionalno osvoboditev in ga podvreči vodstvu delavcev in revnih kmetov; 2. dati temu gibanju socialno vsebino, izraženo z jasnimi gesli; 3. odtegniti malo buržoazijo izpod vpliva buržoaznih strank in jo politično ter organizacijsko povezati z gibanjem delavskih in kmečkih množic; 4. odkrito postaviti vprašanje revolucionarnega boja za narodno in socialno osvoboditev slovenskega naroda.

Menimo, da ne morejo biti kavarniške mizice organizacijska osnova enotne fronte, marveč delavski in kmečki odbori. Longo bo rekel, da kavarniške mizice že obstajajo, medtem ko je treba delavske in kmečke odbore šele ustvariti. O tem vprašanju je treba z njim razpravljati, prepričal se bo, da če nočemo igrati na karto nacionalistov, moramo docela zavrniti omejevanje dela za enotno fronto na klepete v tržaških kavarnah, kakor se je delalo v preteklosti. Pač pa se moramo obrniti naravnost k tistim množicam, ki berejo in slede **Edinosti, Novicam** in **Goriški straži** in ki simpatizirajo z **Wilfanom** in **Besednjakom** ter jih poskušati pritegniti v boj za osvoboditev ob strani proletariata. To dejavnost moramo razvijati v vseh tovarnah in rudnikih, kjer so slovenski delavci, ter v vseh slovenskih vaseh in ne moremo je razvijati drugače kot pod geslom delavsko-kmečkih odborov. Ti odbori se bodo morali predstaviti množicam s programom takojšnjih zahtev, ki jih bomo proučili na sestanku 15. junija, ter s splošnimi političnimi gesli glede šolske politike fašistične vlade, »podestatov«, svobode tiska, zborovanj itd. itd. ter z geslom boja za pravico do samoodločbe vključno z odcepitvijo od italijanske države. Medtem ko se bodo odbori razvijali in združevali široke

[7] Slovenski komunisti v Julijski krajini so na sestanku junija 1927 sprejeli teze o političnem položaju Slovencev in nalogah komunistične stranke ter program Zveze slovenskih in hrvatskih kmetov (Institut A. Gramsci, arhiv PCI, 585/115—129. Tesi del comunisti slavi del Partito Comunista d'Italia sulla situazione **politica slovena e i compiti del partito; 586/131—132, Unione dei contadini sloveni e croati della** Venezia Giulia.).

množice slovenskega delovnega ljudstva, bomo morali postopoma poglabljati njihov revolucionarni značaj in jim določiti vlogo, ki jo bodo odigrali v razvoju slovenske revolucije. Proti geslu o narodnem svetu,[8] ki ga občasno postavlja klerikalna stranka, moramo postaviti drugo geslo in sicer: narodna skupščina na temelju delavsko-kmečkih odborov. To geslo bomo morali dopolniti z drugimi, ki bodo še bolj precizirala socialni značaj slovenske revolucije. Spričo socialne strukture te dežele bo potrebno dodati še zahtevo: zemljo kmetom.

Temeljno propagandno geslo naše stranke in DELA je, seveda, slovenska sovjetska republika in naše sekcije ga bodo morale ob vsaki priložnosti vnašati tudi v delavsko-kmečke odbore. Tovarišem moramo razložiti razliko, ki obstaja med agitacijskim geslom o narodni skupščini na osnovi delavsko-kmečkih odborov, in propagandnim geslom o slovenski sovjetski republiki.

Slovenski stranki, ki tekmujeta za vpliv na množice v Julijski krajini, sta, kakor vam je znano, naslednji: 1. Samostojna demokratska stranka, ki je povezana z istoimensko stranko v Jugoslaviji, katero vodi Pribičević; 2. tako imenovana klerikalna stranka, ki jo nihče ne imenuje s pravim imenom, to je Slovenska ljudska stranka in ki ustreza stranki z enakim imenom, ki jo v Ljubljani vodi dr. Korošec.[9] Demokratsko stranko vodi Wilfan, njeno glasilo je Edinost; v bazi nima prave strankarske organizacije, le v Trstu obstoja društvo Edinost, vendar ima velik vpliv na slovenske izobražence, na študente in na trgovce. Se aktivno bori proti Rusiji, narodnega vprašanje ne postavlja jasno, temveč se omejuje na zahteve po svobodi pouka in po spoštovanju slovenske manjšine. Klerikalno stranko vodi Besednjak, njeno glasilo je Goriška straža, ki izhaja v Gorici in je zelo razširjena med kmeti. Tudi ta stranka ni politično organizirana v bazi. Njen vpliv sloni na župniščih, na religioznih društvih in na klerikalnih krožkih. Le-ti se ne imenujejo klerikalni zato, ker so v njih klerikalci (obiskujejo jih tudi kmetje, ki ne gredo v cerkev), temveč zato, ker jim formalno predsedujejo osebnosti klerikalne stranke ali pa ker imajo sedež v prostorih, ki so cerkvena last. Tudi pravila teh krožkov niso v ničemer podobna statutom politične organizacije. Demokratična stranka, kakor tudi klerikalna, dobivata pomoč iz Jugoslavije. Uradno imata skupen center v »Jugoslovanski matici« v Ljubljani. Ta organizacija zbira denar za pomoč Slovencem, ki jih preganjajo fašisti, in v ta namen organizira tudi javne prireditve. Dejstvo, da se Wilfan in Besednjak svobodno gibata po Italiji in da govorita v poslanski zbornici,[10] kaže, da nista pretirano dejavna in da vzdržujeta »lojalne« odnose do fašistične države. To vzbuja vidno nezadovoljstvo v njunih lastnih vrstah, nezadovoljstvo, ki ga moramo mi izkoristiti za razkrinkanje njune politike kompromisarstva z italijansko buržoazijo. DELO posveča mnogo prostora temu namenu.

Med slovensko mladino, kamor se poskuša vriniti ORJUNA, moramo razviti posebno politično dejavnost. V nekaterih krajih obstojajo skupine ORJUNE, zaenkrat še ozke, vendar dejavne, ki poskušajo pridobiti usluge mladih z gorečo nacionalistično antiitalijansko propagando. Boj za narodno osvoboditev postavljajo

[8] Po odcepitvi od enotnega društva Edinost si je krščansko-socialna struja prizadevala za ustanovitev narodnega sveta iz predstavnikov obeh struj, da bi imeli Slovenci in Hrvatje enotno zastopstvo pred italijanskimi oblastmi.
[9] Stranki oziroma struji sta se uradno imenovali Politično društvo Edinost v Trstu in Politično društvo Edinost v Gorici s Političnim društvom za Hrvate in Slovence v Istri. Prvo je bilo liberalno usmerjeno, drugi dve krščansko-socialno.
[10] Wilfan in Besednjak sta bila aprila 1924 izvoljena na slovanski listi za poslanca. Ob sprejetju zakonov za zaščito države novembra 1926 nista bila izključena iz zbornice, kakor drugi opozicijski poslanci, zaradi izrazov lojalnosti do zakonite oblasti in iz obzirov do Jugoslavije, vendar sta se leta 1927 le malo udeleževala razprave. Konec leta 1928 sta ob razpustu zbornice avtomatično izpadla, obenem pa je fašistična oblast prepovedala delovanje političnih društev Edinost in njunega tiska (sept. 1928—jan. 1929). Wilfan je že septembra 1928 emigriral v Jugoslavijo, Besednjak pa leta 1931.

na golo vstajništvo in pridigajo, da je že sedaj treba organizirati dobre napade in atentate. Tudi v Jugoslaviji se je ORJUNA predstavila z enakimi značilnostmi, končno pa je postala fašistična organizacija in divje antiproletarska.

4. Agitacija proti vojni

Ob italijansko-jugoslovanskem konfliktu, ki še ni rešen, je DELO zavzelo pravilna stališča tako proti italijanskemu kakor proti velikosrbskemu in francoskemu imperializmu. Navzlic temu se bo treba dogovoriti s KS Jugoslavije, da se bo protivojna agitacija med Slovenci v Julijski krajini in onimi v Jugoslaviji razvijala z enakimi gesli. Ne smemo pozabiti, da je precejšen del slovenskih tovarišev simpatiziral z Beogradom in je nasprotoval Rimu, DELO pa je bilo kljub temu dobro sprejeto. Potrebno bo razviti sistematično propagandno delo v notranjosti naših vrst, da ne bi prišlo do nevarnih odklonov na tem področju. Obstaja resen problem, kakšna navodila dati Slovencem v primeru vojne, najsi bo za vojno z Jugoslavijo ali pa za vojno v Mali Aziji. Ne moremo že sedaj predvideti okoliščin, v kakršnih nas bo vojna doletela, nedvomno pa obstajata dva dejavnika, ki postavljata Julijsko krajino v poseben položaj: 1. naseljena je večinoma s prebivalstvom, ki nasprotuje italijanski državi in ki ne namerava izkrvaveti v vojni za italijansko državo; 2. komunistična stranka je tu najmočnejša stranka; razen v obmorskem pasu, vključno s Trstom, je komunistična stranka močnejša od fašistične in od slovenskih meščanskih strank; lahko trdimo, da je Julijska krajina, v celoti vzeto, edina dežela, v kateri bi komunisti lahko sprejeli vstajo kot takojšnjo nalogo. Tega dejstva ne gre zanemarjati, jasno pa je, da ga bo treba upoštevati v odvisnosti s položajem, ki bo vladal v ostali Italiji. Tudi če bo treba v Julijski krajini izključiti možnost, da bi prebivalstvo na mobilizacijo odgovorilo z vstajo (tembolj upravičeno smo dogovorjeni, da izključimo to geslo za ostalo Italijo), bo najbrž potrebno spodbujati Slovence, da se upro pripravljajoči se vojni z bolj energično formulo kakor bo ona, ki jo bomo morali razširiti prek časopisa UNITÀ.[11]

21 Ercoliju[12] 11. maja [1927]

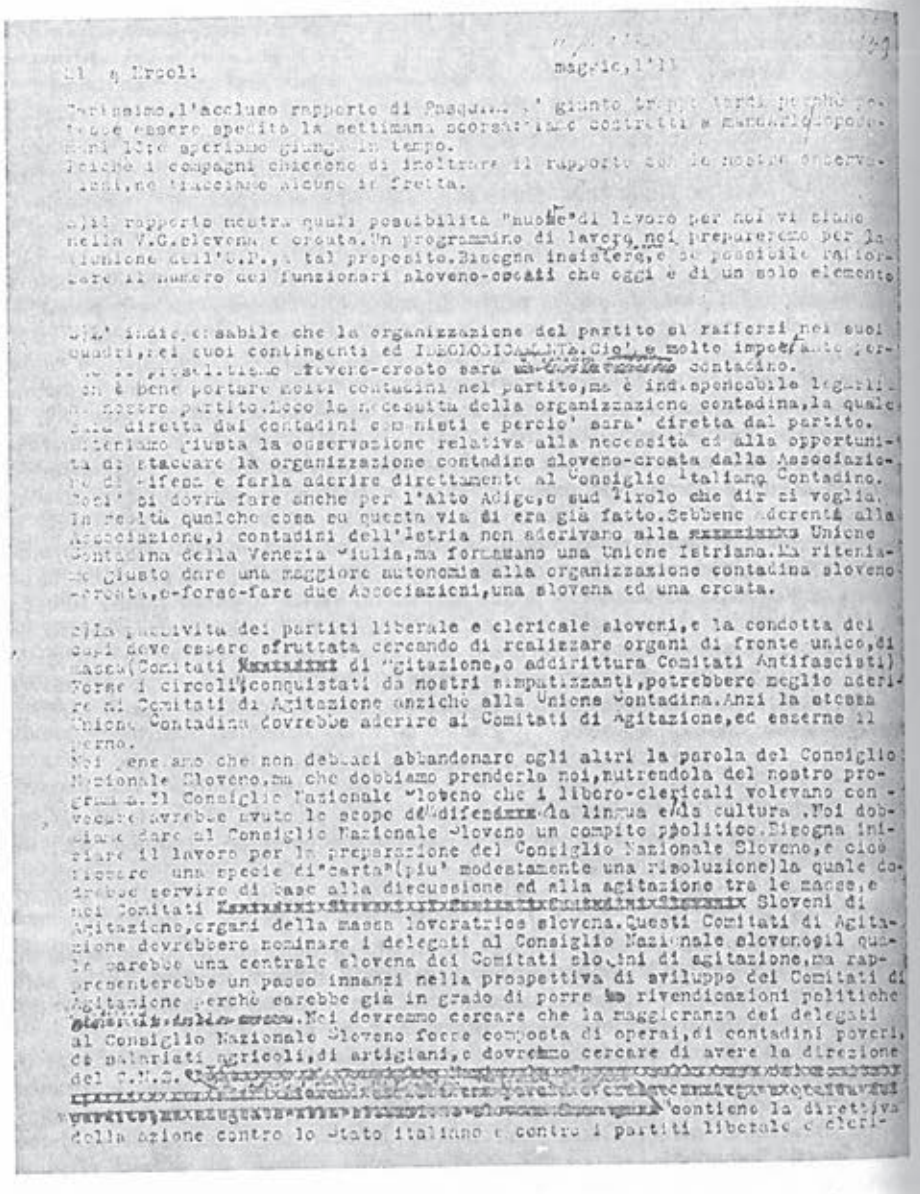
Predragi, priloženo Pasquinijevo[13] poročilo je prispelo prepozno, da bi ga odposlali prejšnji teden. Prisiljeni smo, da ga pošljemo pojutrišnjem, 13., in, upajmo, da bo prispelo pravočasno.

Ker tovariši zahtevajo, da pošljemo poročilo z našimi opombami, jih bomo na hitro nekaj nanizali.

a) Poročilo kaže, kakšne »nove« možnosti za delo imamo v slovenski in hrvaški Julijski krajini. V ta namen bomo pripravili delovni programček za sejo P/olitičnega/ B/iroja/. Treba je obdržati in če le mogoče okrepiti število slovensko-hrvaških funkcionarjev; sedaj imamo namreč samo enega.

b) Nujno je, da se strankina organizacija okrepi s kadri, z možnostmi in IDEOLOŠKO. To je zelo pomembno, ker bo slovensko-hrvaški priliv v stranko kmečkega značaja. Ni dobro vključiti v stranko preveč kmetov, je pa potrebno, da jih navežemo nanjo. Odtod potreba po kmečki organizaciji, ki jo bodo vodili kmetje komunisti, kar pomeni, da jo bo vodila stranka. Zdi se nam pravilna ocena, da je nujno in primerno odtrgati slovensko-hrvaško kmečko organizacijo

[11] Unità je bila osrednje glasilo Komunistične stranke Italije.
[12] Inštitut A. Gramsci, arhiv PCI, 573. 21 je šifra člana političnega biroja Ruggera Grieca-Garlandija, Ercoli je ilegalno ime Palmira Togliattija.
[13] Secondino Tranquilli-Pasquini, pozneje Ignazio Silone.

Spremni dopis Ruggera Grieca-Garlandija Palmiru Togliattiju-Ercoliju (1. str.)

The accompanying letter of Ruggero Grieco to Palmiro Togliatti

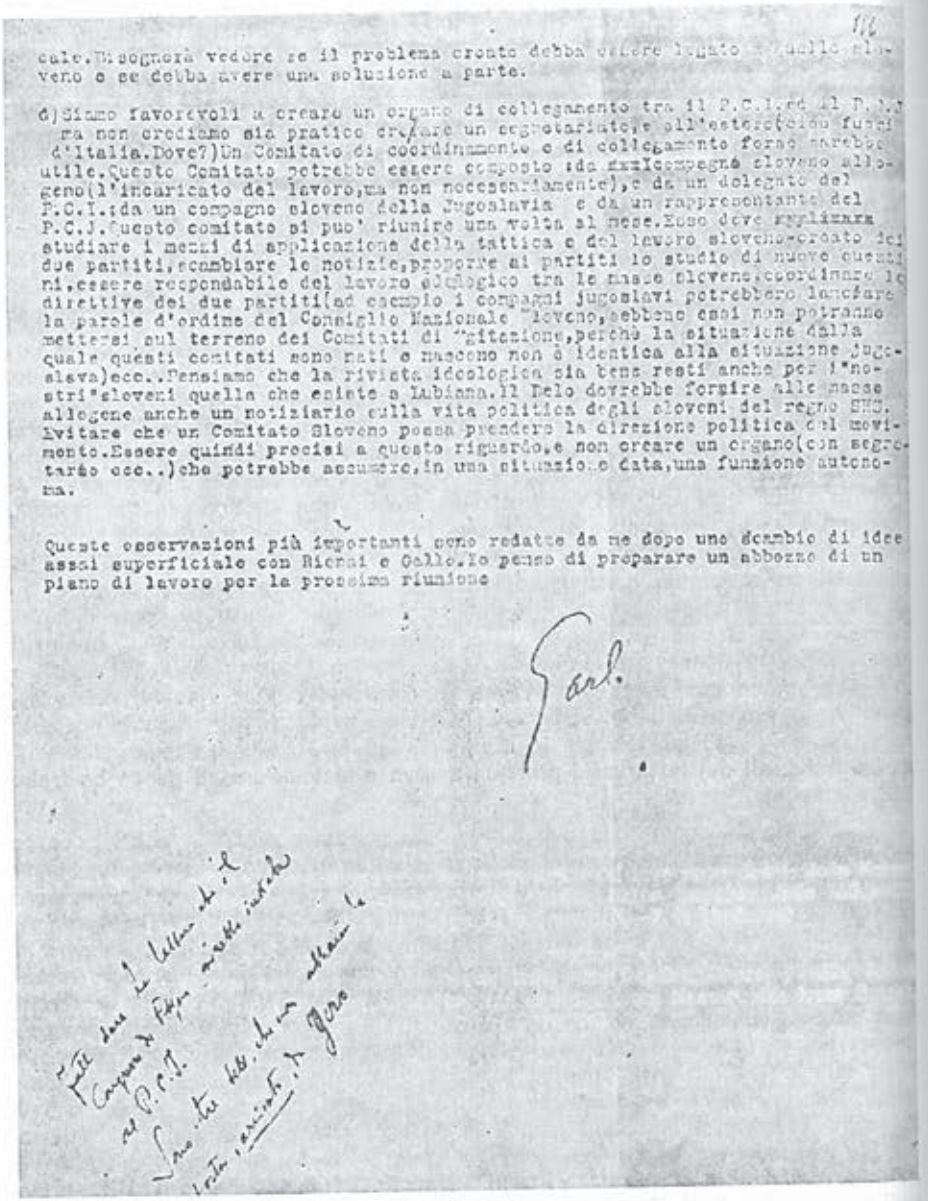
od Združenja za obrambo[14] in jo vključiti neposredno v italijanski kmetijski svet. Enako bo treba storiti tudi v Gornjem Poadižju ali na Južnem Tirolskem, kakor mu rečejo. Dejansko je že bilo nekaj storjenega v tej smeri. Istrski kmetje niso bili vključeni v Kmečko zvezo Julijske krajine, dasi so pripadali Združenju, temveč so tvorili Istrsko zvezo. Menimo, da je pravilno dati večjo avtonomijo slovensko-hrvaški kmečki organizaciji; morda bi kazalo imeti celo dve Združenji, slovensko in hrvaško.

c) Pasivnost slovenske liberalne in klerikalne stranke ter obnašanje voditeljev je treba izkoristiti tako, da poskušamo realizirati množične organe enotne fronte (agitacijski odbori ali celo antifašistični odbori). Morda bi krožki,[15] ki bi jih osvojili naši tovariši, bolj spadali v agitacijske odbore, kakor pa v kmečko zvezo. Še več, sama kmečka zveza bi se morala vključiti v agitacijske odbore in postati njihovo jedro.

Menimo, da ne smemo prepustiti drugim gesla o slovenskem narodnem svetu, temveč da ga moramo prevzeti mi in ga dopolniti z našim programom. Slovenski narodni svet, ki so ga hoteli sklicati liberalci in klerikalci, bi se moral posvetiti obrambi jezika in kulture. Mi pa moramo dati slovenskemu narodnemu svetu politično nalogo. Začeti moramo z delom za ustanovitev slovenskega narodnega sveta in sicer tako, da sestavimo neke vrste »listino« (ali skromneje, resolucijo), ki bi bila osnova za razpravo in agitacijo med množicami in v slovenskih agitacijskih odborih, to je organih slovenskih delovnih množic. Ti agitacijski odbori bi morali imenovati delegate za slovenski narodni svet, ki naj bi bil slovenska centrala slovenskih agitacijskih odborov, vendar bi pomenil korak naprej v smeri razvijanja agitacijskih odborov, ker bi že bil v stanju, postaviti naprednejše politične zahteve. Mi bi morali poskusiti doseči, da bi bila večina delegatov narodnega sveta sestavljena iz delavcev, revnih kmetov, dninarjev, obrtnikov in poskusiti dobiti vodstvo v narodnem svetu. (...)[16] vsebuje navodilo za akcijo proti italijanski državi in proti liberalni in klerikalni stranki. Ugotoviti pa bo treba, ali naj bo hrvaški problem zvezan s slovenskim ali pa ga bo treba rešiti posebej.

d) Smo naklonjeni ustanovitvi organa za povezavo med KSI in KSJ, vendar menimo, da ni praktično ustvarjati nekega sekretariata in to v inozemstvu, to je zunaj Italije. Kje? Neki koordinacijski in povezovalni odbor bi bil morda uporaben. Sestavljali bi ga lahko: en slovenski tovariš drugorodec (tisti, ki je odgovoren za to delo, ni pa to nujno) in en delegat KSI; en slovenski tovariš iz Jugoslavije in en predstavnik KSJ. Odbor bi se lahko sestajal enkrat mesečno. Odbor bo moral proučiti sredstva za uveljavljanje taktike in dejavnosti med Slovenci in Hrvati obeh strank, izmenjavati novice, predlagati strankama proučitev novih vprašanj, odgovarjati za ideološko delo med slovenskimi množicami, koordinirati navodila obeh strank (jugoslovanski tovariši bi npr. širili geslo o slovenskem narodnem svetu, čeprav ga ne bi mogli postaviti na osnovo agitacijskih odborov, ker položaj v katerem so ti odbori nastali in še nastajajo, ni enak položaju v Jugoslaviji) itd. Menimo, da naj bo tista ideološka revija, ki že obstaja v Ljubljani, na voljo tudi »našim« Slovencem. Delo bi moralo seznanjati drugorodne množice tudi s poročili o življenju Slovencev v SHS. Preprečiti je treba, da bi nekakšen slovenski odbor prevzel politično vodstvo gibanja. Glede tega moramo biti torej

[14] Združenje za obrambo revnih kmetov — Associazione per la difesa dei contadini poveri.
[15] Krožki o katerih piše tudi Silone, so bili dejansko slovenska kulturna, prosvetna, mladinska, športna, gospodarska in druga društva, ki so do jeseni 1927 še delovala legalno.
[16] Tri vrstice v originalnem tipkopisu prečrtane.

cale.Bisognerà vedere se il problema croato debba essere legato a quello sloveno o se debba avere una soluzione a parte.

d)Siamo favorevoli a creare un organo di collegamento tra il P.C.I.ed il P.C.J. ma non crediamo sia pratico creare un segretariato,e all'estero(cioè fuori d'Italia.Dove?)Un Comitato di coordinamento e di collegamento forse sarebbe utile.Questo Comitato potrebbe essere composto :da xxxIcompagni sloveno allogeno(l'incaricato del lavoro,ma non necessariamente),e da un delegato del P.C.I.;da un compagno sloveno della Jugoslavia e da un rappresentante del P.C.J.Questo comitato si puo' riunire una volta al mese.Esso deve regolarxx studiare i mezzi di applicazione della tattica e del lavoro sloveno-croato dei due partiti,scambiare le notizie,proporre ai partiti lo studio di nuove questioni,essere responsabile del lavoro ideologico tra le masse slovene,coordinare le direttive dei due partiti(ad esempio i compagni jugoslavi potrebbero lanciare la parole d'ordine del Consiglio Nazionale Sloveno,sebbene essi non potranno mettersi sul terreno dei Comitati di Liberazione,perchè la situazione della quale questi comitati sono nati e nascono non è identica alla situazione jugoslava)ecc..Pensiamo che la rivista ideologica sia bene resti anche per i nostri sloveni quella che esiste a Lubiana.Il Lelo dovrebbe fornire alle masse allogene anche un notiziario sulla vita politica degli sloveni del regno SHS. Evitare che un Comitato Sloveno possa prendere la direzione politica del movimento.Essere quindi precisi a questo riguardo,e non creare un organo(con segretario ecc..)che potrebbe assumere,in una situazione data,una funzione autonoma.

Queste osservazioni più importanti sono redatte da me dopo uno scambio di idee assai superficiale con Ricci e Gallo.Io penso di preparare un abbozzo di un piano di lavoro per la prossima riunione

Garl.

Zaključna stran spremnega dopisa Ruggera Grieca, ki se je podpisal z ilegalnim imenom Garlandi

The final page of the accompanying letter by Ruggero Grieco signed with the secret name Garlandi

natančni, in ne smemo ustvarjati organa (s sekretarjem itd.), ki bi lahko v določeni situaciji in v določenem času prevzel avtonomno funkcijo.

Te pomembnejše pripombe sem sam sestavil potem, ko sem se posvetoval, zelo površno, z Rienzijem[17] in Gallom.[18] Za naslednjo sejo nameravam pripraviti osnutek načrta za delo.

Garl.[19]

FROM THE ARCHIVES OF THE COMMUNIST PARTY OF ITALY (CPI) CONCERNING THE SLOVENE NATIONAL MINORITY QUESTION. A REPORT BY IGNAZIO SILONE DATED APRIL 1927 AND REMARKS BY RUGGERO GRIECO

(Summary)

In the preface to the published documents the authoress gives an account of the development of the attitude mantained by the Italian Communist Party towards the problem of the oppressed Slovene-Croation minority in Italy from the time of its foundation in 1921 until the approval of the work programme for the communists in the Julian March in 1929.

A significant shift in the Party policy concerning the national minority territory was carried out at the Third Congress of the CPI on the initiative of Slovene communists, headed by Vladimir Martelanc, who had been since 1923 advocating the application of Lenin's principles in dealing with national minority questions. Within the framework of the discussion following the Congress there developed in the Political Bureau of the CPI also the report by Ignazio Silone.

[17] Rienzi — Angelo Tasca.
[18] Gallo — Luigi Longo.
[19] Garlandi — Ruggero Grieco.

Vid Vremec

PREDVOJNI VODILNI PRIMORSKI KOMUNIST ALBIN VODOPIVEC IN NJEGOVO POROČILO O MLADINSKEM GIBANJU NA GORIŠKEM LETA 1936

Albin Vodopivec* se je rodil 11. marca 1905 v Kamnjah pri Ajdovščini v dokaj premožni kmečki družini, ki je imela še vaško trgovino in gostilno. Ker je bil nadarjen za učenje, so ga po končani ljudski šoli poslali študirat. Leta 1925 je maturiral na idrijski slovenski realki. Že v mladih letih se je družil z levo usmerjenimi dijaki in študenti, tudi z delavci v Idriji, kjer je bilo močno razvito komunistično gibanje. Postal je član partije. Kmalu se je izkazal kot dober marksist

Albin Vodopivec

in organizator, zato so ga kot edinega na Primorskem izbrali za poklicnega funkcionarja tega gibanja. Ilegalno je potoval iz kraja v kraj. Organiziral je sestanke, širše posvete (tako 1925 na Sv. gori, 1926 na Vitovljah, 1928 na Repentabru in

* O Vodopivcu gl. »Nova Gorica« 1948, št. 20, str. 3 in 21, 4; Goriškem zborniku 2, str. 118 ter spomine Antona Sfiligoja (Historiat o borbi delavskega razreda na območju okraja Gorica v letih 1918—1931), ki jih hrani Goriški muzej (M 8/4/26) na str. 4—8. Posredno ga omenja tudi Maks Dugulin v svojih spominih (Zgodovinski podatki o borbi primorskega ljudstva v letih od 1912 do 1947, pass.), ki jih hrani prav tako Goriški muzej.

vedno poročal o vprašanjih organizacije vstaje (upora), celice in druge oblike ilegalne dejavnosti po 1926, ko je z izidom posebnih fašističnih zakonov Komunistična stranka Italije prešla v popolno ilegalo. Enaka usoda je zadela slovenske in hrvaške narodne organizacije in društva na Primorskem in v Istri.

V letih 1927—1928 je sodeloval skupaj z Ušajevimi in Vilharji na Goriškem pri ciklostiliranju in razpečevanju ilegalnega Dela, glasila Komunistične stranke Italije za Slovence na Primorskem. Toda proslula fašistična policija Ovra mu je prišla na sled. Aretirali so ga skupaj z Marijo Bernetičevo in drugimi somišljeniki leta 1927. Posebno fašistično sodišče ga je 12. decembra 1928 obsodilo na 12 let in 6 mesecev zapora. Na večletne zaporne kazni so bili prav tako obsojeni drugi soobtoženci.

Zaradi amnestije so ga predčasno izpustili iz ječe 20. septembra 1934. Z ilegalno komunistično dejavnostjo je nato nadaljeval v domačem kraju in okoliških vaseh kljub stalnemu policijskemu nadzorstvu. Ker mu je pretila nova aretacija, je po strankinih zvezah 21. januarja 1836 najprej emigriral v Jugoslavijo, od tam pa čez nekaj dni v Sovjetsko zvezo, od koder je kmalu po izbruhu španske protifašistične vojne prešel prostovoljno v Španijo. Od tu je po končani vojni prišel v francosko taborišče za pripadnike mednarodnih brigad, od koder so ga Nemci po zasedbi Francije 1940 odvedli v koncentracijsko taborišče Dachau. Svobodo je dočakal na smrt izmučen in bolan. Končno se je vrnil na svoje Primorsko, kjer so mu zaupali odgovorne oblastne in politične naloge v okrožnem merilu na Koprskem in na Goriškem. Izgoreval je v delu. Z ognjevito besedo je na javnih nastopih spodbujal naše ljudstvo za premagovanje številnih težav pri obnovi porušene domovine in izgradnje začetnih temeljev socialistične družbe, za katero je žrtvoval svoje najboljše moči. Strt od tuberkuloze je umrl 28. julija 1948. Pokopan je na domačem pokopališču.

O Vodopivcu je treba dodati, da ga je Palmiro Togliatti, sekretar CK KPI, visoko cenil zaradi njegovih intelektualnih, političnih in organizacijskih sposobnosti. Uvrščal ga je med vodilne kadre na Primorskem.

V skromno oddolžitev njegovemu spominu so mu družbenopolitične organizacije na Goriškem leta 1977 postavile spominsko ploščo na rojstno hišo v Kamnjah.

Teh nekaj življenjepisnih podatkov sem zbral po spominih Vodopivčevih sodelavcev Ferda Ferjančiča in Marije Bernetičeve iz Trsta, Angela Kodriča iz Renč, Ernesta Vatovca iz Čežarjev, Venčka, Cirila in Darka Ušaja z Rafuta pri Novi Gorici ter Staneta in Srečka Vilharja iz Kromberka.

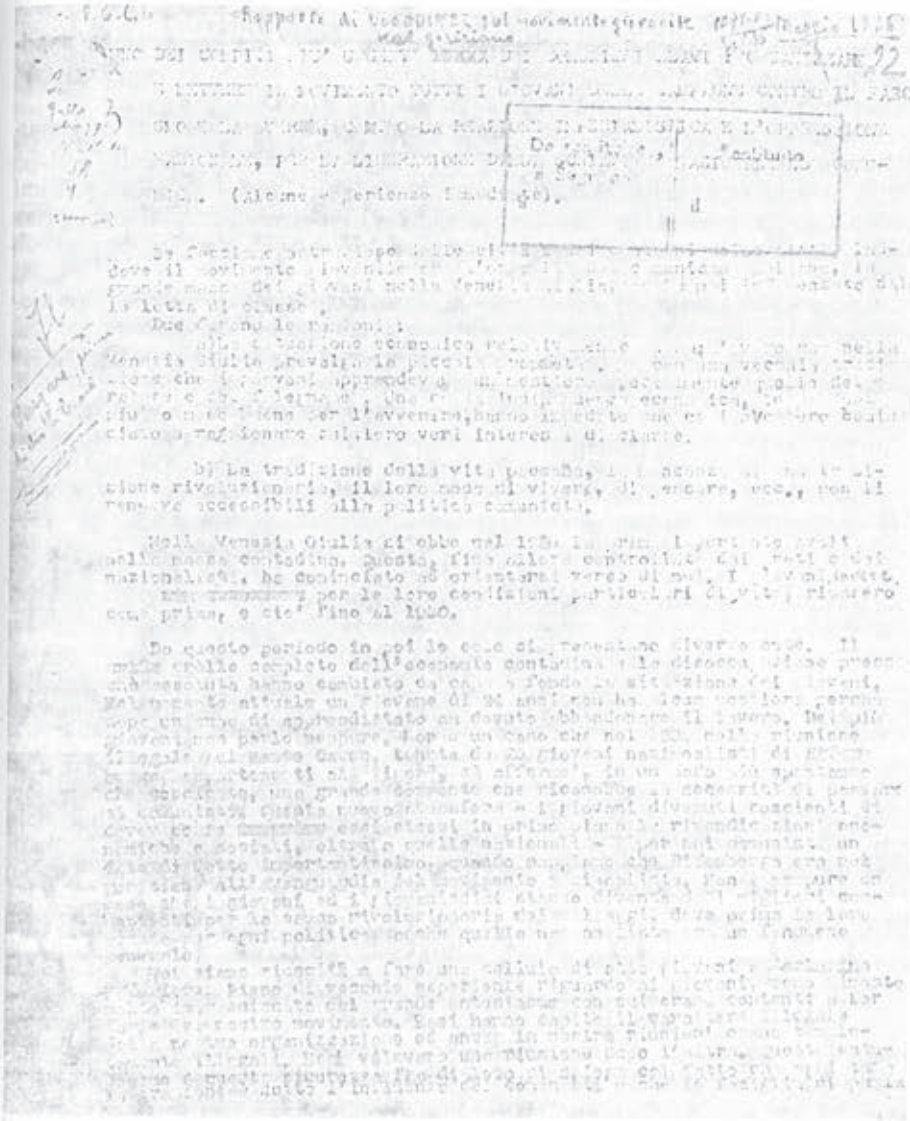
POROČILO ALBINA VODOPIVCA O MLADINSKEM GIBANJU NA GORIŠKEM[1]

Maja 1936

ENA NAJNUJNEJŠIH NALOG SLOVENSKIH KOMUNISTOV JE ORGANIZIRATI IN SPODBUDITI K AKTIVNOSTI VSE PODEŽELSKE MLADINCE PROTI FAŠIZMU, VOJNI

[1] Poročilo iz dokumenta štev. 1401, Istituto Antonio Gramsci, Rim, Archivio del Partito comunista italiano (arhiv italijanske komunistične partije) je prevedel Vid Vremec. To poročilo so obravnavali na posebnem sestanku vodilnih italijanskih komunistov pri CK KSI v emigraciji v Parizu junija 1936. Besedilu so dodali vrsto pripomb in dodatna avtorjeva pojasnila, da bi izdelali skupna politična izhodišča in stališča za delovanje med primorsko kmečko mladino v boju proti fašizmu v naslednjih letih.
Poročilo obsega v izvirniku 5 numeriranih tipkanih strani, brez avtorjevega podpisa, ki pa je s črnilom vključen v s črnilom pripisani naslov (Rapporto di Vodopivez . . .; prim. objavljeni kliše prve strani). Ker je poročilo le del gradiva za omenjeni sestanek, je dobilo na roko pripisano zaporedno numeracijo strani od 22—26.

IN IMPERIALISTIČNI REAKCIJI TER NARODNEMU ZATIRANJU, ZA OSVOBODITEV OD NARODNEGA IN GOSPODARSKEGA SUŽENJSTVA. (Nekaj neposrednih izkušenj.)

Prva stran Vodopivčevega poročila v italijanskem izvirniku

The first page of the Report of Albin Vodopivec in its original Italian version

Če odmislimo mesta in mestno okolico, kjer je bilo mladinsko gibanje ponos komunizma v Julijski krajini, tukajšnja velika množica mladih ni bila nikdar pod vplivom razredega boja.

Dva sta bila razloga:

a) Relativno dobro gospodarsko stanje. Res je, da je prevladovala v Julijski krajini drobna lastnina. Toda z neko staro tradicijo, da so se mladi naučili poklica, posebno pa zidarskega ali pa mizarskega poklica. Določena gospodarska neodvisnost, bolj ali manj dobre perspektive za prihodnost, vse to je bilo ovira, da bi začeli mladi razmišljati o svojih resničnih razrednih interesih.

b) Zaradi vaškega načina življenja in mišljenja itd. niso bili dovzetni za komunistično politiko.

Leta 1924 pa je nastal v Julijski krajini prvi važni preokret med kmečkimi množicami. Te, ki so dotlej bile pod vplivom duhovnikov in narodnjakov, so se začele usmerjati k nam. Mladinci pa so ostali zaradi njihovih posebnih življenjskih razmer taki kot prej vse do leta 1930.

Od tega časa naprej so se stvari spremenile. Popoln zlom kmečkega gospodarstva in skorajda splošna brezposelnost sta do tal spremenila položaj mladih. V tem trenutku nima mladinec, star 24 let, nobenega poklica, saj je moral po letu dni vajeniške dobe zapustiti delo. O mlajših ne bom niti govoril. In ni zgolj slučaj, da se je leta 1935 na ilegalnem sestanku na Čavnu, ki se ga je udeležilo 25 mladih narodnjakov iz Rihemberka, uveljavila bolj spontano kot zavestno močna struja pripadnikov organizacije TIGR, ki je spoznala nujnost, da preide h komunistom. Tako novo vzdušje — mladinci se zavedajo, da morajo sami postavljati v ospredje gospodarske in socialne zahteve poleg narodnih — je za nas komuniste zelo važno dejstvo, ker nam je znano, da je bil Rihemberk na Goriškem v prvih vrstah narodnjaškega gibanja. Prav tako ni slučaj, da postajajo mladi in najmlajši najboljši borci za revolucionarno stvar na deželi, kjer je bila njihova brezbrižnost do vsake politike, tudi tiste narodnjaške, splošen pojav.

Uspeli smo organizirati celico 8 mladinccev v Spodnjih Martinih.[2] Prežet s starimi izkušnjami gled emladih, sem bil močno impresioniran nad njihovim velikim navdušenjem in zadovoljstvom, da pripadajo našemu gibanju. Razumeli so značaj ilegalnosti naše organizacije, ker so bili tudi naši sestanki popolnoma ilegalni. Želeli so imeti sestanek za sestankom. To navdušenje in trdnost med njimi je moč razlagati z dejstvom, da je danes tista vas pod vplivom komunistov, ki mnogo govore v svojem družinskem krogu o komunizmu itd. Od celotne moje dejavnosti po vrnitvi iz ječe so mi ostali v najlepšem spominu sestanki tistih mladincev ob potoku, ki teče za vasjo. Hoteli so izvedeti, zakaj žive tako slabo, zakaj so zatirani. Njihovo sovraštvo do bogatašev je prvič postalo zavestno. Ko pa sem jim govoril o mladih v Rusiji, se jim je odprl nov svet. Postavljali so številna vprašanja: kaj moramo storiti, da bi imeli takšno življenje, kot ga imajo mladi v Rusiji?

Stari so od 14 do 18 let. Starejši od 20 let pripadajo zaradi cele vrste političnih in praktičnih razlogov k organizaciji odraslih. Vodja njihove celice ima skoraj 17 let. Je majhne postave, hiter, inteligenten, pogumen. Prejema navodila od celičnega vodje odraslih. Le-ta skrbi z veliko ljubeznijo za mlade. Glavno pohvalo, ki jo zasluži mladinska celica, je v tem, da je množična in da živi skupno življenje z vsemi mladinci na vasi.

[2] Zaselek vasi Brje. Prim. KLSje 1, 20, ki pa pozna le Martine brez podrobnejše oznake »spodnji«.

Nekaj dni pred mojim odhodom mi je govoril celični vodja odraslih, da namerava vključiti v organizacijo nove mladince.

Kaj pa so konkretnega storili?

Najprej so uresničili s polnim uspehom navodila: »Mladi proč od fašističnih organizacij!« Drugič, preprečili so, da bi učenci osnovnih šol zbirali železo in druge predmete ter jih izročali učiteljem. Tretjič, pripravljali so pionirsko skupino, da bi aktivirala učence za neposredne zahteve (proti nasilju, proti stroškom za [nakup šolskih] knjig itd.) in da bi se zoperstavljali znotraj samih šol fašistični vzgoji s protifašistično vzgojo. Četrtič, imeli so posebno nalogo, da bodo razširjali med mladimi gesla splošnega značaja: »Vsi v Ajdovščino pred urad za zaposlovanje z zahtevo po delu in da naj bi bila mladim zagotovljena tudi pravica, da se izučijo poklica.

Ti mladinci žive drug zraven drugega; srečujejo se med seboj in pogovarjajo. Vsako nedeljo popoldan sem jih videval balinati skupaj z drugimi mladinci. Žoge za balinanje so njihova last. Ne igrajo ne za denar ne za vino, marveč le za zabavo.

V Spodnjem Vrtovinu[3] je tudi celica mladih tovarišev. Skupno šteje 6 članov. Kako smo jo spravili k življenju? Vedno smo zatrjevali, da ne smejo zanemarjati žensk. V Vrtovinu se je pojavila v tem pogledu posebno ugodna situacija. Mladinke so bile namreč pod vplivom samega okolja. Opazile so, da so se fantje ali že odrasli, ki sicer so bili še sami mladi, povsem spremenili. Njihov način vedenja, govorjenja, razpravljanja so privedli mladinke k spoznanju, da se dogaja na vasi nekaj novega. Sicer kdor ni smel tega izvedeti, ni izvedel. Celični vodja odraslih je dal neko vrsto pobude, da bi jih spontano pripeljali do prve vrste, to je do same organizacije. Pozneje so izjavile, da niso člani ravnali pravilno, ker jim niso do tedaj zaupali in da se ne boje ter niti same nočejo zaostajati. Neki tovariš [...], član sektorskega komiteja, mi je pripovedoval o značilnem dogodku. Držal se je naših navodil in se je začel razgovarjati z mladimi. Z njimi se je srečeval na ganku neke bližnje hiše. Po vaseh je navada, da se zvečer zbirajo ljudje in kramljajo o različnih zadevah. Bilo jih je kakih deset, sicer še ne izbranih. Tovariš se je z njimi pogovoril o položaju mladih.

Ti niso dotlej nikdar slišali govoriti o podobnih stvareh. Napravilo je nanje močan vtis in prosili so ga, naj bi se ponovno srečali in razpravljali o njihovih problemih.

Tovariši grešijo, ker enostavno zanemarjajo mladino, bodisi ker ne dojemajo njenega pomena bodisi ker ne videjo njene sposobnosti, da bi kaj storila. Vselej pa, kadar izpolnjujejo strankina navodila, so uspehi presenetljivi. Katere so množične organizacije, ki združujejo mlade, in kaj je možno storiti? Ves čas sem živel v manjši vasi, ki je precej oddaljena od občinskega središča. Vsekakor menim, da sem si pridobil nekaj izkušenj. Obrazložil bom merila, po katerih smo se ravnali. Kar se tiče fašističnih mladinskih organizacij, je bilo naše stališče popolnoma negativno. Naše geslo je bilo: »Proč od fašističnih organizacij!« Mi, komunisti, smo bili prisiljeni uporabljati takšno taktiko iz dveh razlogov: izvesti politično demonstracijo proti režimu in najti načine za sodelovanje s sloji, ki se nagibajo k nacionalizmu. Pri tem imam v mislih naslednje organizacije: Fašistična bojevniška organizacija, Avanguardisti, Mlade Italijanke, Dopolavoro, Balilla. Razen organizacije Balilla so vse ostale množične le po imenu. To pa je zaradi sledečih dveh razlogov:

[3] KLSje 1, 31 pozna le Vrtovin. »Spodnji« Vrtovin bi utegnili biti zaselki Čebuli, Fužina, Grželji, Guli, Stovška vas.

a) Razen Balilla imajo ostale organizacije svoj sedež v občinskem središču. Podeželska občina zajema precej naselij in zaselkov, ki so med seboj oddaljeni. Zaradi tega, recimo tehničnega značaja, ima Dopolavoro na deželi majhno važnost. Vendar to še ni odločilno.

b) Odločilen je odpor množič do teh organizacij. Vzemimo npr. Dopolavoro. V praksi se v njem srečujejo le občinski uslužbenci po končanem delu. Trgovci, gostilničarji itd. sicer plačujejo članarino [v izvirniku: izkaznico], toda na splošno vanj nikdar ne zaidejo. Slovenskemu kmetu se upira srečanje z županom, z občinskim zdravnikom itd. V njuni družbi pa se počuti nelagodno.

Vzemimo Fašijo. Noben mladinec se noče vanj včlaniti. Ljudje bi nanj kazali s prstom: ta je eden od tistih! Več jih podleže takrat, kadar zavzame teror nasilne oblike. V Črničah, kjer imamo občinske urade, so zahtevali od mladincev na predvojaški vzgoji, da bi vstopili v vrste fašija. Nihče od prisotnih ni dvignil roke. Tedaj fašistični veljak [izv. gerarca] pobesni, pokliče iz vrste sinove upokojencev, padlih v vojni itd. in jim ukaže, naj prinesejo prihodnjič s seboj pokojninsko knjižico. Mladinci se prestrašijo in pristanejo na vpis.

Kjer ničesar ni, tudi kralj pravico zgubi. Množice ni. Ali naj bi jo morda mi pripeljali noter? Tedaj šele bi se odtrgali od množic. Mi smo se raje skušali približati poštenim mladincem in jih trgati ven.

Edina množična organizacija, je balillska organizacija. In to zaradi tega, ker jo učitelji in učiteljice prikazujejo kot državno ustanovo, h kateri je treba pristopiti po zakonu. Učiteljstvu je do nje, saj je njegova gmotna eksistenca odvisna od števila vpisanih v to organizacijo. Starši se upirajo tej organizaciji, ker nimajo denarja, da bi plačali članarino [v izvirniku izkaznico] za svoje otroke. Zaradi tega je bilo predvsem potrebno dokazati prebivalstvu, da otrok ni obvezno vpisati v to organizacijo [..., nečitljivo]

Edina mladinska organizacija, ki je bila primerno okolje za razvoj agitacije, so mladinci predvojaške vzgoje. Propaganda proti narodnemu zatiranju in proti vojni, za združitev mladincev proti fašizmu, bi našla svojo glavno oporo v drobnih akcijah neposrednega značaja. V vsaki predvojaški skupini obstajajo določene konkretne situacije, ki bi lahko služile kot eno od številnih izhodišč za poživitev mladinskega gibanja na podeželju. Najmanjši spori, v katerih so fašisti poraženi, imajo velik odmev med kmečko mladino.

Vendarle kljub našim poskusom nismo uspeli doseči nič pozitivnega. V naši občini smo razširili med prebivalstvom več gesel: »Predvojaške vaje naj bodo na sedežu občine in ne na njeni periferiji«; »Dol z nasiljem fašističnih veljakov!« »Plačati je treba mladincem polovico dnevnice« itd. Taka gesla so usmerjala množico k splošnim zahtevam na določenem področju javnega življenja, niso pa mogla povzročiti neposredne akcije med mladinci. Samo majhni, vsakodnevni konflikti, ki so različni od kraja do kraja, predstavljajo v sedanjem trenutku ugodne pogoje za razvoj množičnih dejanj. Inštruktor predvojaške vzgoje v Črničah, ki stanuje v Gorici, nekaj nedelj ni mogel iz mesta, zato je ukazal mladincem, naj pridejo na vajo med tednom od 20. do 21. ure zvečer po celodnevnem težaškem delu. Mi nismo mogli intervenirati. Potrebna bi nam bila vsaj minimalna organizacija. Nas so zanimali mladinci predvojaške vzgoje tudi z drugega vidika: prek njihove skupine smo nameravali priti v neposreden stik z mladinci cele občine.

Kar se pa tiče katoliških organizacij, je njihova važnost očitna. Kakšnemu cilju naj bi služile, glej v drugem poročilu: kako so slovenski komunisti skušali konkretizirati narodnostno politiko. K temu se bom vrnil drugič, ko bom bolje poznal organizacijske oblike, kakršnih se sedaj poslužujejo v Italiji.

Če opredelimo organizacijo s prožnejšo definicijo, se pravi kot večkratno srečanje istih oseb, potem lahko govorimo o naših vaseh o drugih vrstah organizacij, povsem izvirne narave, kajti nastajajo spontano med mladimi. Ob torkih, četrtkih in sobotah imajo mladinci navado, da se srečujejo in se zadržujejo skupaj do pozne ure.

Druga vrsta organizacije, ki nastane spontano in v določenem trenutku sama po sebi preneha, je tale: po naših vaseh je odhod na nabor ali v vojsko zelo važen dogodek. Tedaj se med mladinci ustvarja neka vrsta skupnosti, spletajo poznanstva in vezi, ki jih je težko označiti: želijo namreč biti skupaj. Ob takih priložnostih se pojavlja takšno duševno stanje, ki ga lahko obrazložimo takole: za nas ne obstaja zakon, svobodno uživajmo življenje, s petjem dajmo duška našim čustvom, da se poslovimo od mladosti. Tako je moč pojasniti burno veselje naših mladincev ob naboru ali vpoklicu v vojsko.

Vojska je ena od važnejših organizacij. Slovenci imajo živa čustva narodnostne skupnosti, ki so močnejša od čustev do skupnosti na splošno, in se odražajo v pripadnosti k isti vojaški enoti itd. ter se dopolnjujejo v določenem smislu. Potemtakem je razumljivo, da gre mladinec s Krasa raje v kino skupaj z mladincem s Tolminskega, ne pa z mladincem iz Toskane. Pri slovenskih vojakih je treba podčrtati tisto minimalno protifašistično zavest, ki je jaz npr. nisem opazil pri Italijanih. Ali ne bi mogla mladinska komunistična federacija, skupaj s slovenskimi narodnjaki, razpečati proglas slovenskim vojakom? Menim, da bi takšno dejanje imelo velik politični učinek, kar se tiče usmeritve mladih k levici.

Mi komunisti moramo upoštevati narodnostna čustva. Ni dovolj podpirati narodnostne zahteve, marveč moramo sami postati pobudniki za narodno osvoboditev. Praksa dokazuje, da je možno pridobiti vse mladince na vasi in opustiti enkrat za vselej komunistični nazionalizem. Posebno danes bi bil zločin oddaljiti od nas mladinske množice, prav tiste, ki nezavedno in spontano iščejo področje boja proti bogatašem, proti tlačiteljem in proti vojni. Pravilna narodnostna politika bi danes pospešila razvoj boja proti samim slovenskim tlačiteljem. V tem, mislim, se vsi strinjamo, zavoljo tega zaključujem svoje poročilo.

P.S.: Ti nepopolni in med seboj nepovezani zapiski naj služijo le za spoznanje našega stališča do mladih, naših delovnih metod in našega odnosa do cele vrste vprašanj splošnega značaja.

ALBIN VODOPIVEC, DIRIGENTE COMUNISTA D'ANTEGUERRA E LA SUA RELAZIONE SULLA SITUAZIONE DELL'ISONTINO NEL 1936

(Riassunto)

Dopo una breve introduzione di presentazione della vita e dell'opera di Albin Vodopivec (1905—1948), segue la relazione (l'originale italiano si conserva nell'Istituto Gramsci di Roma) sulla situazione nell'Isontino nel 1936 periodo in cui la pressione fascista maggiormente si accaniva sulla minoranza slovena in Italia. La relazione si concentra in primo luogo sull'attività clandestina dei giovani comunisti, tuttavia la situazione è presentata con sufficiente amplezza per cui ci offre un quadro relativamente complesso della situazione d'allora.

Slavica Plahuta

ORIS DELOVANJA NARODNOOSVOBODILNIH CIKLOSTILNIH TEHNIK NA KRASU[1]

Prva ilegalna narodnoosvobodilna tehnika na Krasu

Prvo narodnoosvobodilno ročno tehniko na Krasu je organiziral Avgust Dugulin-Maks Potokar. Na predlog Antona Veluščka-Matevža na seji okrožnega komiteja KPS za Kras, ki je bila 28. decembra 1941 pri Dugulinovih v Škrbini, je Avgust Dugulin po vzorcu Slovenskega poročevalca iz gume izdelal potrebne črke, jih prilepil na debelejši kos gume in vse skupaj pritrdil na posebej za to izdelano ploščico 20 x 15 cm iz lipovega lesa. Izdelal je štiri različne štampiljke: »Živela OF«, »Smrt fašizmu — svoboda narodu«, »Živela KP« s srpom in kladivom ter »Smrt izdajalcem«. Posebej je izdelal še štampiljko s peterokrako zvezdo. S pomočjo teh štampiljk sta potem Dugulinova sestra Rafaela in sovaščan Milan Abram ponoči razmnoževala letake. Mesečno sta jih izdelala 2000 — 4000, mladinske skupine pa so jih potem trosile po Krasu in po Vipavski dolini. Tehnični material, blazinice, tuš in papir so nakupovali v knjigarnah v Gorici z denarjem, ki so ga zbrali kot prostovoljni prispevek za OF. Material so iz Gorice prinašali vaški aktivisti in zaupniki Slavka Fakin, Jože Orel, Leopold Štolfa in tudi Avgust Dugulin. Izdelki tehnike so zadoščali potrebam po letakih na tem območju, ostalo literaturo je na Kras dobavljal Anton Veluščck-Matevž. To so bila predvsem osrednja slovenska ilegalna glasila »Slovenski poročevalec«, »Ljudska pravica« in nekatere brošure. Prvo narodnoosvobodilno ilegalno literaturo je na Kras prinesel Avgust Spacapan-Strnad maja 1941. Dobil jo je v Novem mestu, kjer je med služenjem vojske navezal stike z že organiziranimi domačini. Kljub temu, da je proti koncu leta 1941 in v začetku 1942 literatura prihajala v večjih količinah, je bilo število izvodov premajhno za velike potrebe propagande in tudi za izjemne želje po branju slovenskega tiska.

Tehnika pri Dugulinovih v Škrbini je delala do maja 1942. Dne 30. aprila tistega leta je bila izvršena največja in za to obdobje tudi zadnja listkovna akcija v počastitev 1. maja na Krasu. Vasi so popisali z rdečo kredo, po poteh pa natrosili nad 10.000 letakov. Akcija je imela velik odmev pri okupatorju, saj ji je sledil val preiskav, aretacij in zapiranja. Tedaj je tehnika prenehaala z delom.[2] Po imenovanju novega PK KPS za Slovensko Primorje aprila 1942 so za organizatorja ciklostilnih tehnik določili Andreja Kumarja-strica Marka, za tisk pa je odgovarjal Anton Veluščck-Matevž.[3]

Sredi leta 1942 je večina narodnoosvobodilnega tiska prihajala iz osrednje Slovenije. Kakor je razvidno iz poročila PK KPS za Slovensko Primorje avgusta 1942, je primorsko pokrajinsko vodstvo ugotavljalo, da je poglavitna naloga na

[1] Bivše Kraško okrožje.
[2] Avgust Dugulin, Škrbina v boju za svobodo. Spomini in pričevanja. Berilo 1975, 74—75. Izjava Avgusta Dugulina dne 7. 3. 1978.
[3] Jože Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem. II. Primorske tiskarne, Ljubljana 1973, 17 (odslej: Krall).

Primorskem vzgoja lastnih kadrov. To delo pa je napredovalo počasi, k čemur je pripomoglo tudi veliko pomanjkanje učnega in propagandnega gradiva. Pokrajinski komite KPS za Primorsko je zato prosil CK KPS, naj mu pošlje čim več izvodov učnega materiala, ki so izšli v zadnjih letih in ki bodo še izšli na osvobojenem ozemlju. V nadaljevanju poročila je PK KPS opozoril, da je slabost organizacije prav posebno vidna v tehniki zaradi neprestanih fašističnih preiskav in vohunjenja po vaseh, da do tedaj niso imeli primernega prostora za svojo tehniko, čeprav so računali, da bodo problem v kratkem zadovoljivo rešili. Tehničnega materiala jim ni primanjkovalo. Razmnožili pa da so tudi sedem publikacij, odredbo o NZ, »Veliko laž«, itd.[4]

Po pokrajinski partijski konferenci 4. — 5. decembra 1942 so pogumneje reševali organizacijska, kadrovska in druga vprašanja NOB na Primorskem. Poročilo PK KPS za Slovensko Primorje 17. januarja 1943 že navaja, da je na Primorskem sedem ciklostilnih točk, zelo dejavni pa sta tudi centralna tehnika in tehnika Soškega odreda, ki deluje tudi kot partijska tehnika. Delale pa so tudi tehnike v ajdovskem, pivškem in v idrijskem okrožju. Vse potrebno za pričetek dela je bilo v Brdih in v Trstu. Splošna težava vseh ciklostilnih tehnik je bilo pomanjkanje »pismenih ljudi«, ki bi se izpopolnili v tipkanju, slabo je delovala tudi nabavna služba, zaradi česar so tehnike delale s presledki.[5] Organizacija ciklostilnih tehnik je bila zelo pereča, zlasti ker so načrtovali številne nove publikacije. Dne 31. januarja 1943 je Centralna tehnika KPS z dopisom Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko poudarila, da mora imenovati odgovornega pokrajinskega tehnika, ki bo vodil pregled celotne tehnike svojega področja ter o stanju in potrebah sproti poročal Centralni tehniki KPS. Pokrajinski tehnik bi tudi moral usmerjati tehnike na lastne izdaje gradiva, ki je do tedaj prihajalo iz osrednje Slovenije, organizirati nabavo tehničnega materiala, skrbeti za iskanje novih možnosti nabav, za transport materiala in podobno. Dopis, ki ga je podpisal Lojze Rojc-Miha, vodja Centralne tehnike KPS, na koncu prosi, naj mu PK čimprej pošlje naslov imenovanega tehnika, da se bodo poslej z njim dogovarjali.[6] Do imenovanja pa ni prišlo takoj. Sredi leta je PK KPS za Slovensko Primorje za to funkcijo imenoval grafičnega delavca Viktorja Ilovarja, ki si je pridobil mnogo izkušenj že v začetku narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani in je po pobegu iz Internacijskega taborišča v Gonarsu (30. — 31. avgusta 1942) deloval na Primorskem.[7]

Kljub velikim potrebam je kraško okrožje po maju 1942, ko je prenehala z delom tehnika Avgusta Dugulina, ostalo brez svoje ciklostilne točke, čeprav si je okrožno vodstvo ves čas prizadevalo, da bi uredilo ustrezen prostor in ustanovilo tehniko. Dne 23. marca 1943 je sekretar okrožnega komiteja KPS za Kras v svojem poročilu pokrajinskemu komiteju med drugim navedel, da je za tehniko že pripravil prostor in da se tudi ciklostil lahko nabavi, kako in kaj pa da se pomenijo, ko se sestanejo.[8] Do uresničitve teh prizadevanj pa ni prišlo. Z upravnopolitično reorganizacijo na Primorskem spomladi 1943 in z ustanovitvijo okrajnih komitejev kot vmesnih organov med okrožnimi komiteji KPS in pokrajinskim komitejem KPS za Slovensko Primorje je pokrajinsko partijsko vodstvo računalo, da bo rešilo problem okrog ustanavljanja in delovanja ciklostilnih tehnik. Kraško okrožje je skoraj ves čas te ureditve od 2. junija 1943 do 7. avgusta 1943 (med 25. junijem in 15. julijem 1943 je kraško okrožje pripadalo okrajnemu komiteju

[4] Arhiv IZDG — F 532/1.
[5] Ib.
[6] Ib.
[7] Krall, str. 34.
[8] Arhiv IZDG — F 533/1.

KPS za center), spadalo v okrajni komite za Južno Primorsko, vodil ga je sekretar Rudi Mahnič-Brkinc, člana pa sta bila Franc Segulin-Boro Kladivar in Avgust Špacapan-Strnad.[9]

V dopisu za okrajne komiteje KPS 27. aprila 1943 je Pokrajinski komite KPS za Primorsko poudaril, da so se okrožni odbori trudili, da bi postavili svoje okrožne tehnike, toda običajno je ostalo le pri zarodkih. Organizacija okrajnih forumov pa bo dala neprimerno več možnosti, da na svojem obsežnem območju organizirajo za začetek vsaj eno brezhibno ciklostilno točko.[10] Misel na osrednjo tehniko za južnoprimorski okraj je nastala že v času njegovega snovanja. Dne 1. maja 1943 so se zbrali sekretarji nekaterih južnoprimorskih okrožij na seji in sklenili, da ustanovijo ciklostilno tehniko, ki bo z narodnoosvobodilnim tiskom zalagala okrožje Slovenska Istra, Brkini, Pivka. Za organizatorja tehnike so določili Milana Gučka. Nova tehnika je pričela z delom v votlini na obronkih hriba Tinjana na gabrovških njivah, kjer so terenci Gabrovce naredili primeren bunker.[11] Po poročilu Milana Gučka 31. maja 1943 je tehnika Okrožnega komiteja KPS Slovenska Istra pričela z delom v začetku maja 1943.[12]

V teku meseca so brez ciklostila in ustreznih pripomočkov, z doma izdelanim »razmnoževalnim aparatom« (razmnoževalni stroj je izdelal Ivan Cah iz Rižane, član okrožnega komiteja KPS za Istro)[12] izdelali 100 izvodov »Radiovestnika« z datumom 21. 4. 1943, 140 izvodov glasila »La libertà« z datumom 26. 4. 1943, št. 12, 70 izvodov z datumom 29. 4. 1943, št. 13, 50 izvodov z datumom 3. 5. 1943, št. 14 in 300 izvodov letaka »Slovenskemu narodu« (Temeljne točke OF), ki so ga prejeli v delo od CK KPS. Tehnični material so prinašali iz Trsta.[13] Dne 1. junija 1943 je bil bunker tehnike odkrit in potem tudi izdan, vendar so se člani tehnike pravočasno umaknili na strmo pobočje Tinjana proti dolini Rižane.[14] Kakor je bil Milan Guček že v svojem poročilu 31. maja 1943 napovedal, se je v začetku junija število članov tehnike povečalo.[15] Vest o prihodu Lada Trebevška-Jodija in Justina Miklavca-Očka Gabrovca vsebuje tudi poročilo 1. seje okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko (3. in 4. junija 1943) z dne 4. junija 1943, ki pravi, da sta oba na poti v tehniko, v kateri pa že dela neki Milan (Guček) in da so na seji sklenili, da bo Guček ostal v tehniki toliko časa, da se usposobi, nato pa da bo odšel na Kras, v med tem postavljen bunker, in da bo tam postavil novo ciklostilno točko. To poročilo, ki ga je sestavil Darko Marušič-Blaž, tudi navaja, da imajo v tehniki vse možnosti za pričetek obsežnejših del, da imajo en ciklostil in dva pisalna stroja, 260 kg papirja, 130 matric, 5 kg črnila in vse ostale potrebščine, ki jih nabavljajo v Trstu in na Reki.[16] Dne 9. junija 1943 je agitacijsko propagandistična komisija pri pokrajinskem komiteju KPS za Slovensko Primorje poslala sekretarju okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko Rudiju Mahniču v razmnožitev tekste za »Primorskega poročevalca« št. 5 in 6, brošuro o korespondenci ter mu naznanila delo brošure »Komunisti in osvoboditev Primorske«.

Komisija je tudi zahtevala poročilo, za koliko okrožij v okraju bo tehnika lahko razmnoževala, in opozorila, da bo tehniko potrebno okrepiti, da bo lahko razmnoževala za cel okraj.[17] Dotedanji način poslovanja je bil zelo zamuden, saj

[9] Ib.
[10] Arhiv IZDG — F 532/4.
[11] Krall, o. c., str. 22.
[12] Krall, o. c., str. 23.
[13] Arhiv tehnik IZDG — F 35/1.
[14] Krall, o. c., str. 23.
[15] Arhiv IZDG — Tehnike F 35/1.
[16] Arhiv IZDG — F 532/3.
[17] Arhiv IZDG — F 532/4.

je komisija za agit.-prop. pri pokrajinskem komiteju KPS pošiljala tekste za literaturo na sekretarja Mahniča, od tu pa so materiale razpošiljali na ustrezna mesta.[18] Zato je komisija za agit.-prop. predlagala, da bodo poslej pošiljali le tekste, ki naj bi jih tehnika razmnoževala in potem sama razpošiljala naravnost na okrožja do bralcev. Komisijo je tudi zanimalo, kako ljudstvo sprejema slovensko literaturo. Teden dni za tem dopisom je okrajni komite KPS za Južno Primorsko že sporočil Avgustu Dugulinu, sekretarju kraškega okrožja, da bo okrajna tehnika za Jug poslej pošiljala dovolj literature, njihova glavna naloga pa bo razpošiljanje publikacij po vaseh. Opozorili so tudi na denarne prispevke za literaturo, s katerimi bodo nabavljali nov tehnični material.[19]

Odgovor pokrajinski komisiji za agitacijo in propagando pa je okrajni komite KPS za Jug odposlal 23. junija 1943 in sporočil, naj rokopise za razmnoževanje pošiljajo na naslov: Tov. Jodi[20] — okrajna tehnika za Južno Primorsko, preko tov. Vidka,[21] karavla št. 2, za Istro. V nadaljevanju pa odgovor navaja, da tehnika normalno dela in je z delom celo preobložena, zato prosijo, naj še vedno pošiljajo že pripravljeno literaturo naravnost na naslove okrožnih komitejev KPS (so tudi navedeni). Tehniko samo da tehnično opremljajo. Ravno tistega dne da so dobili denar za nakup novega ciklostila s potrebnimi pripomočki iz Padove, s katerimi so načrtovali ustanovitev nove tehnike za eno ali več okrožij, kmalu pa da dobijo novo rotarko, vredno 5000 lir, ki so jo že rezervirali, in da bo okrajna tehnika delala za ves okraj. Za ustanovitev tretje tehnike, ki so jo načrtovali, pa jim je primanjkovalo tehničnih moči. Omenjali so tudi pivško tehniko, vendar o njej niso imeli poročil. Navajali so tudi možnost, da bi jo bili odkrili Italijani. Sekretar Mahnič je tudi obširno poročal o sprejemanju slovenskih publikacij med množicami. Poudaril je, da je odmev dober in da so se ljudje že privadili na slovensko branje. Od publikacij je zlasti pohvalil »Poslanico primorskim Slovencem«, »Ljudsko pravico št. 3«, brošure »Pri sestrah na jugu«, »Suha Krajina v plamenih« itd. O primorski literaturi pa je pripomnil, da je potrebno, da se posveti skrb predvsem zunanji obliki, vsebinsko pa naj se dopolni s članki, ki razkrinkujejo klevete proti KP. V poročilu nadalje navaja, da bodo pričeli z izdajanjem posebnega lista s prispevki o delu okrajnega komiteja, radijskimi poročili, dopisi s terena in raznimi poučnimi nasveti. Gradivo bodo črpali iz raznih publikacij, tudi z druge strani meje.[22] Organizacija okrajne tehnike je sicer izboljšala položaj zaradi pomanjkanja propagandnega gradiva, prav gotovo pa ni zadostila vsem potrebam na terenu. Dne 23. junija 1943 je Pokrajinski komite KPS za Slovensko Primorje izdal okrožnico okrajnim in okrožnim organom in predlagal, da se za premagovanje začetniških težav, ko bo vsako okrožje moralo imeti svojo okrožno tehniko, uvede nova organizacija. V vsakem okrožju se mora uvesti funkcija okrožnega tehnika, ki bo skrbel za čim hitrejšo in boljšo razdelitev materiala med prebivalstvom s pomočjo rajonskih kolporterjev. Skrbel bo tudi za organizacijo in delovanje kanalov za nabavo tehničnega materiala in pripravljal možnosti za samostojne okrožne tehnike. O svojem delu bodo vsakih 14 dni poročali okrožju ali okrajnemu tehniku. Okrožnica tudi zahteva, da se pri rajonskih odborih postavijo rajonski kolporterji, ki bodo razdeljevali literaturo med prebivalstvo in iz dobljenih sredstev organizirali drobno nabavo materiala za tehnike. Tudi ti kolporterji bodo morali vsakih štirinajst dni poročati okrožnim tehnikom. Okrožnico podobne vsebine je po-

[18] Arhiv tehnik IZDG — F 35/1.
[19] Arhiv IZDG — F 532/4.
[20] Lado Trebevšek.
[21] Vidko Hlaj.
[22] Arhiv tehnik IZDG — F 35/1. Mišljena je slovensko-hrvatska meja.

krajinski komite KPS za Slovensko Primorje poslal vsem trem okrajnim komitejem, zraven so dodali še seznam potrebne opreme za tehniko in seznam tehničnega kadra ter njihove naloge in poudarili, da mora okrajna tehnika posvetiti posebno pozornost vzgoji tehničnega kadra, ki bo podlaga za nove okrožne tehnike. Okrožnica je predlagala, naj bi vsaka okrajna tehnika imela med člani vsaj po enega mladinca, ki se bo privajal na delo.[23]

Na podlagi te okrožnice je Okrajni komite KPS za Južno Primorsko imenoval Lada Trebevška za okrajnega tehnika in mu predal tozadevne direktive. Z dopisom dne 15. julija 1943 pa so najavili bližnjo ustanovitev okrožne tehnike »Bistra« za Ilirskobistriško okrožje. V naslednjem poročilu 23. 7. 1943 pa so navedli, da okrajna tehnika dela z vso zmogljivostjo, da so razmnožili že 15.500 listov in da so naročili tudi novo rotarko v Italiji, dela pa tudi že tehnika Milana Gučka (Bistra). Tehnika Bistra je potem do 31. julija izdelala 400 izvodov kart vzhodnega bojišča, kar je bil njen prvi izdelek.[24]

Okrajna tehnika za Južno Primorsko je razmnoževala za vsa okrožja v okraju — predvsem pa za okrožja Materija, Slovenska Istra, Trst in Ilirska Bistrica, pa tudi za ajdovsko in kraško okrožje. Ohranjena spremna pisma kažejo, da so v juliju 1943 razmnožili letake »Italijani« in »Britanska poslanica Slovencem«, »Glavno poveljstvo NOV in POS«, »Temeljne točke OF Slov. naroda«. Izdelali so »Primorski poročevalec« (št. ?), brošure »Konspiracija« (144 a),[25] »Smoter naše borbe«, glasila »Ljudska pravica«, »Slovenka«, nadalje »Komunisti in osvoboditev Primorske«,[25a] »Narodno vprašanje v Jugoslaviji«, v avgustu pa »Kmečki glas« št. 1, »Primorski poročevalec« št. 6, »Ufficiali e sottoufficiali e soldati Italiani«, »Komunizem in kmet«, »Primorski poročevalec« št. 7, »Slovenski kmetje«, »Londonski poziv Jugoslovanom«, »Ameriški poziv Jugoslovanom«, »Slovenci—kmetje!«, »Delavci in slovenska inteligenca«, izjavo Radia Svobodna Jugoslavija, »Soldatti e Ufficiali«, Alle forze armate Italiane«. Naklade publikacij so bile visoke, saj jih je vsako okrožje prejelo od 100 do 150 izvodov.[26]

S sklepom, ki ga je pokrajinski komite KPS odposlal na okrajne komiteje 7. avgusta 1943, so le te ukinili in namesto njih ponovno uvedli okrožne komiteje KPS kot vmesne organe med rajonskimi komiteji KPS in pokrajinskim komitejem KPS. Kljub organizacijski spremembi je okrajna tehnika delovala naprej in tudi ohranila svoje ime. Njen bunker je bil pri vasi Rožar. Njen vodja Lado Trebevšek-Jodi, ki je po dopisu pokrajinskega komiteja KPS za Slovensko Primorje 5. septembra 1943 prevzel funkcije pokrajinskega tehnika, je 10. oktobra odpotoval v Trst in nadaljeval z delom na področju organizacije novih tehnik. Njegovo delo v okrajni tehniki za Jug pa je prevzel Justin Miklavec. Po odloku POOF za Primorsko Slovenijo 7. novembra 1943 se je tehnika preimenovala v Tehniko »Snežnik«. Novo ime se pojavi v dopisu Justina Miklavca, naslovljenem na POOF — France Bevk, v katerem je tehniko označil kot »Okrajna tehnika Snežnik KPS za Južno—Primorsko«. Pravo ime pa se prične uporabljati v dopisu Viktorja Ilovarja 23. novembra 1943.[27]

Na Krasu v tem obdobju še niso imeli lastne tehnike. Za razmnoževanje gradiva za okrožni komite KPS za Kras je bila tedaj zadolžena tudi tehnika

[23] Arhiv IZDG — F 532/1.
[24] Arhiv IZDG — F 532.
[25] Številke v oklepaju označujejo zaporedne enote v delu: Marijan Brecelj, Bibliografija partizanskega tiska na Primorskem. Knjige. Nova Gorica 1965.
[25a] Marijan Brecelj v Bibliografiji — navaja 3 različne izdaje publikacije. Vendar iz zbranih primerov ni bilo mogoče ugotoviti tehnike, ki so publikacije razmnožile.
[26] Arhiv tehnik IZDG — F 35/1.
[27] Krall, o. c. 37, Arhiv tehnik IZDG — F 35/2.

Doberdob, ki jo je vodil Ljubo Komelj in ki je razmnoževala gradivo tudi za ajdovsko okrožje.[28] Novembra pa zaradi prezaposlenosti tehnike Doberdob je začasno prevzela skrb za razmnoževanje gradiva za kraško in vipavsko okrožje tehnika Čaven v kraju Kóren pri Kalu nad Kanalom, ki jo je vodil Andrej Kumar. Tehnika Čaven je sicer oskrbovala z literaturo okrožni komite KPS za Gorico.[29] Gradivo so na Krasu dobivali tudi od drugih primorskih tehnik; sorazmerno velike količine gradiva je prihajalo tudi iz gorenjskih tehnik.[30] Dne 30. novembra 1943 je predsednik okrožnega odbora OF za Kras Avgust Dugulin-Maks Potokar na vprašanje POOF za Slovensko Primorje, če so v okrožju organizirali tehniko, odgovoril, da tehnike še nimajo, da so pa na delu in da bodo sporočili, ko bo delo gotovo.[31]

Zaradi velikih potreb so pri okrožnem komiteju KPS za Kras decembra 1943 pričeli izdajati Radijske vesti. Pripravljal jih je član okrožnega komiteja Gino Mercina na sedežu komiteja v Koprivi.[32] Prvi bunker za tehniko na Krasu so izdelali v hiši Alojza Gorjupa v Tomaju. Zaradi neprestanih nemških preiskav po vaških hišah in bližine postojanke so iz previdnosti izdelali tudi bunker pri Mirku Pupisu v Tomaju. Po napadu na vas v noči od 20. na 21. december 1943 in zaradi nevarnosti je možnost, da bi v omenjeni bunker postavili tehniko, propadla.[33]

Dne 1. decembra 1943 je pokrajinski komite KPS za Slovensko Primorje v dopisu Andreju Kumarju-stricu Marku sporočil, da je Viktor Ilovar odšel organizirat

Aleksander Žerjal, vodja tehnike Skala, kasneje v N—43, slikan na Mašunu (1944)

Aleksander Žerjal, leader of the Printing Works tehnika »Skala«, later in N—43, at Mašun (1944)

[28] Arhiv tehnik IZDG — F 40/3.
[29] Arhiv tehnik IZDG — F 38/1.
[30] Arhiv tehnik IZDG — F 40/3.
[31] Arhiv IZDG 533/IV.
[32] Izjava A. Dugulina in Gina Mercine 8. 3. 1949.
[33] Izjava A. Dugulina — 7. 3. 1979. Pripombe Ljuba Černeta h kroniki vasi Gradnje — Gradivo za zgodovino Srednjeprimorskega okrožja (odslej dalje: Kronika Gradnje).

dve tehniki: »Javornik« za ajdovsko in idrijsko okrožje in »Kras« za kraško okrožje, potem pa da bo odšel z enako nalogo v Trst. Andreja Kumarja, ki je tudi kontroliral tehniko Doberdob, pa je zadolžil, naj poskrbi za tehniko Porezen in Jelenk.[34] Vse ciklostilne tehnike so organizacijsko spadale pod pokrajinski komite KPS za Slovensko Primorje. Za hitrejšo organizacijo novih ciklostilnih tehnik je skrbel Viktor Ilovar, ki je po septembrski nemški ofenzivi do konca leta 1943 obiskal skoraj vse obstoječe ciklostilne tehnike in, kjer jih ni bilo, ustanavljal nove.[35]

Dne 11. decembra 1943 je Viktor Ilovar sporočil dr. Alešu Beblerju, da se nahaja na Krasu, da se je sestal z Antonom Veluščkom in organiziral tehniko. Zaradi pomanjkanja tehničnih moči je prosil, da bi iz tehnike »Porezen« premestili v novo tehniko na Krasu Toneta Baloha, Petra Ježa-Petka in Jožeta Arha-Poldeta. Premestitev naj izvedejo takoj in člani tehnike naj se javijo na karavli P—13 in zahtevajo zvezo z Alojzom Žerjalom-Sočanom.[36] Ilovar je tudi določil, da se za vodjo tehnike »Kras« določi Toneta Baloha.[37] Vsi trije so se že 22. decembra 1944 podali na pot in čez tri dni je Tone Baloh sporočil Beblerju, da so na poti iz tehnike Porezen v »Grmado« in da se bodo javili, ko dospejo na novi položaj. Dne 29. decembra so že prispeli do Žerjala, ki jim zaradi sprememb v Tomaju ni mogel dati točnih podatkov, kje bodo delali. Zato so počakali in čez nekaj dni dobili zvezo s člani okrožnega komiteja za Kras. Kljub zagotovilom Viktorja Ilovarja, da je tehniko organiziral, na Krasu ni bilo niti primernega prostora niti tehnične opreme. O neljubem dogodku so zato že isti dan poročali Viktorju Ilovarju in predlagali, da bi se tehnika raje umaknila v Vipavsko dolino.[38]

Po dogovoru z Žerjalom je 3. januarja 1944 tehnike pospremil k Milanu Pupisu v Kazlje član okrožne gospodarske komisije za Kras Ljubo Černe-Pavel. Z gospodarjem so se dogovorili, da bodo še isti dan pričeli z gradnjo bunkerja.[39] Z zidarskimi deli so pričeli še isti večer, toda proti jutru, ko so že zazidali vhod, so jih presenetili Nemci, ki so nepričakovano vdrli v Kazlje. Tehniki so se v temi razbežali in se skupaj s tehničnim materialom rešili, prostor pa je ostal kompromitiran.[40] Po posredovanju sekretarja okrožnega komiteja KPS za Kras Avgusta Dugulina-Maksa Potokarja so nov prostor pripravili v hiši Rudolfa Guliča v Koprivi, kjer so nabavili tudi zadnje stroje (20. januarja 1944 so dobili rotarko), dne 21. januarja 1944 pa je bila tehnika docela pripravljena za delo in ustanovljena. Kakor je razvidno iz rednega poročila tega dne, ki ga je vodja Baloh poslal pokrajinskemu odboru OF za Slovensko Primorje, so bili v tehniki trije člani: Tone Baloh, Jože Arh in Peter Jež, ki so morali zaradi bližnje sovražne postojanke paziti predvsem na konspiracijo.[41] Že na začetku so se pri delu v tehniki pojavile hude težave. Rotarka ni bila popolna, za delo jim je tudi primanjkovalo ustrezne tiskarske barve.[42] V poročilu Viktorju Ilovarju 22. januarja so navedli, da so že naročili novo rotarko. Ostalega materiala[43] so imeli dovolj.[44] Za tehnike je v veliki meri skrbela družina Gulič. Gospodinja Kristina jim je kuhala in prala, gospodar Rudolf pa je opravljal intendantska opravila za tehniko.[45]

[34] Arhiv IZDG — tehnike — F 31/2.
[35] Krall, o. c., str. 34.
[36] Sekretar celice v Gabrovici pri Komnu, znan vaški trgovec.
[37] Arhiv IZDG, tehnike — F 40/3.
[38] Arhiv IZDG, tehnike — F 40/4.
[39] Kronika Gradnje.
[40] Arhiv NOB Goriškega muzeja (poslej Arhiv GM) — F 12/5.
[41] Arhiv GM — F 12/4.
[42] Zaradi vlage in mraza v prostoru, v katerem so delali, je bila barva pretrda.
[43] Imeli so še pisalni stroj Olivetti, ciklostil, papir, matrice in druge pripomočke.
[44] Arhiv GM 12/4.
[45] Izjava Kristine in Rudolfa Guliča — Kopriva, Gradivo za zgodovino Srednjeprimorskega okrožja.

Dne 22. januarja 1944 je tehnika Grmada skupaj z dopisom s tekočo številko 4 odposlala pokrajinskemu odboru OF za Slovensko Primorje prve svoje izdelke na vpogled, naslednji dopis in izdelke pa je ta dan poslala Viktorju Ilovarju. Vodja Baloh jih je ocenil za slabe. Zaradi težav pri pokvarjeni rotarki in izrabljenih valjčkih pri ciklostilu so izdelali le 150 izvodov brošure »Titov govor na II. zasedanju AVNOJ-a: Razvoj osvobodilne borbe narodov Jugoslavije v zvezi z mednarodnimi dogodki« (48). Nekatere matrice so morali napisati po trikrat. Z izdelkom se Grmada tako ni mogla vključiti v tekmovanje, ki ga je 4. januarja 1944 razpisal POOF med vsemi primorskimi tehnikami glede ličnosti in porabljenega časa za izdelavo brošure.[46] Izdelali so tudi 2000 letakov za trosilne akcije.[47] Do 28. januarja, ko so odposlali prvo tedensko poročilo o delu, so izdelali še

Vladimir Žvab-Nikolaj, okrožni tehnik za Kras

Vladimir Žvab-Nikolaj, responsible technician for the National Liberation Committee District

11000 novih letakov za trosilne akcije in 200 slovensko-italijanskih letakov ter razne tiskovine. K dopisu okrožnemu tehniku za Kras Vladimirju Žvabu-Nikolaju[48] 31. januarja in 3. februarja so sporočili, da zaradi slabega stroja ne morejo razmnoževati večjih tekstov in večjih naklad in da pričakujejo nov stroj. Tedaj bodo pričeli z razmnoževanjem »Slovenskega poročevalca«, za katerega so tudi že napisali matrice, zatem pa še »Slovenko« (naročilo za glasilo Slovenke je POOF za Slovensko Primorje odposlal že 5. 1. 1944), brošuro Vladimira Iljiča-Lenina »Tretja internacionala in njeno mesto v zgodovini«.[49]

[46] Arhiv GM 12/4.
[47] Arhiv GM — 12/4,5, Arhiv IZDG, tehnike 40/4.
[48] Na ustanovni seji okrožnega OOF za Kras 13. decembra 1943 je bil Žvab imenovan za okrožnega tehnika — Arhiv IZDG F — 542.
[49] Arhiv GM — F 12/4.

Novo rotarko znamke »Geha« 7 S so v tehniko dobili šele 10. februarja. Dva dni pred tem jo je okrožna GK kupila za 12.580 lir v Vidmu. Med 29. januarjem in 6. februarjem pa so kljub težavam razmnožili 515 izvodov »Slovenskega poročevalca« (naročenih je bilo 700 izvodov), 150 izvodov Leninove brošure »Tretja internacionala in njeno mesto v zgodovini« (154), 450 tiskovin za SPZŽ, 2790 izvodov karikatur (150 barvnih) in 3000 letakov za trosilne akcije. Večino gradiva so odposlali na kraško okrožje.[50] V tednu 13. — 18. februar so razmnožili 485 izvodov prve številke glasila »Slovenka«, v 475 izvodih pa brošuro Josipa Broza-Tita »Govor mladim oficirjem NOV in POJ« (41), od 14. do 20. februarja so razmnožili 4000 letakov »Proglas«, po sto izvodov okrožnic za okrožne odbore OF, SPZŽ in za okrožni komite KPS za Kras, 2000 izvodov letaka »Odgovor« in 100 izvodov sklepov AVNOJ-a, 750 izvodov prve številke »Kmečkega glasa«.[51]

V februarski nemški ofenzivi na Krasu je 22. februarja tehnika prenehala z delom. Osebje se je izselilo, material in stroje pa so pospravili. Tehnika ni delala do 4. marca 1944. Med tem časom se je tehnika selila v bunker pri družini Zidar (Tonkovi) v Gradnjah pri Avberju. V dopisu, ki ga je 6. marca 1944 Tone Baloh poslal na pokrajinski odbor OF, je sporočil, da prostor še ni dograjen, da pa so se zasilno uredili v starem prostoru in dokončali »Slovenski poročevalec«. V novi prostor so se dokončno preselili sredi marca 1944.

Bunker so uredili v enem od kletnih prostorov, ki so mu zazidali vhod. Za vhod so pripravili novo odprtino približno meter od tal in jo zakrili s polico za orodje. Prostoru z velikostjo 4 x 4 x 2,50 m so na stropu pripravili odprtino (0,10 x 0,10 m) za zrak in jo zaradi varnosti prekrili s senom. Razsvetljevali so si s karbidovko. V prostor so hodili le člani tehnike. Zaradi slabe cirkulacije zraka (v majhnem prostoru so imeli tudi skladišče) je osebje moralo pogosto zapuščati tehniko in hoditi na zrak.[52]

Vse potrebno za ureditev prostora je preskrbela okrožna gospodarska komisija za Kras. Po aretaciji člana Ljuba Černeta-Pavla, zadolženega za tehniko pri okrožni GK Kras, je intendantske posle vodil Mirko Pupis-Peter iz Tomaja. Pri oskrbovanju tehnike so sodelovali še Drago Kocjan-Vojko iz Žirij in Rudolf Gulič-Zdravko iz Koprive. Vsi so bili člani okrožne gospodarske komisije. Kurirsko službo je za tehniko opravljal Bernard Zidar iz Dobravelj na Krasu. Kuhala pa jim je domačinka Rozalija Grmek.[53] Med tem časom so razmnožili 160 izvodov letaka »Bivša Jugoslavija«, 110 izvodov okrožnice za Okrožni odbor SPZŽ, 750 izvodov »Slovenskega poročevalca« št. 2, 2500 karikatur, 150 izvodov »Učiteljskega lista« in 800 izvodov »Slovenke« št. 2; do 19. marca 1944 pa 800 izvodov brošure »Angleški ministrski predsednik daje priznanje Maršalu Titu ter NOV in POJ« s podnaslovom — »Govor gospoda Winstona Churchilla je slovenskim narodnim izdajalcem, od Rupnikovcev do sredincev popolnoma spodnesel noge«. (66)

Z okrožnico 15. marca 1944 je oblastni komite KPS za Slovensko Primorje najavil, da se je pri njem po direktivah centralnega komiteja KPS organizirala agitacijsko propagandistična komisija, ki je prevzela vodstvo in nadzor nad delom v tiskarnah in ciklostilnih tehnikah na območju Primorske Slovenije. Komisija je prepovedala tehnikom razmnoževanje slehernega gradiva, ki ni bilo poslano od nje, razen letakov, radiovestnikov in tiskovin, ki so jih naročila okrožja.[54]

[50] Arhiv GM — 12/5.
[51] Arhiv GM — l. b.
[52] Kronika Gradnje.
[53] Arhiv GM — F 12/4,5, F 17/4; Arhiv IZDG, tehnike F 39.
[54] Arhiv GM — F 12/5.

Poleg strogih ukrepov, ki jih je uveljavila omenjena komisija pri delu tehnik, je tudi uveljavila novo vodstvo.[55]

Po reorganizaciji Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje je Tone Baloh ostal še naprej vodnja tehnike »Grmada«. Baloh je tudi pisal matrice in delal z rotarko. Jože Arh-Polde je spričo boljšega poznavanja slovenskega knjižnega jezika zlasti skrbel za pravilen jezik, korigiral je matrice in delal pri razmnoževanju, Peter Jež pa je predvsem risal in pisal naslove na matrice. Dne 19. marca so poročali, da v enem dnevu razmnožijo povprečno po 1600 strani, letakov pa do 6000. Brošur ali tekstov, ki potrebujejo po več matric, pa razmnožijo manj.[56] Dne 20. marca je v tehniko prispela nova delovna moč. Po priporočilih Viktorja Ilovarja je Pavlo Pupis-Mico poslal v tehniko okrožna gospodarska komisija. Po prihodu v tehniko so Pupisovo zadolžili za tipkanje matric.[57] Na prvem celičnem sestanku, ko so v prisotnosti člana okrožnega komiteja KPS za Kras Mirka Pirca-Slavka ustanovili celico KPS, pa je postala sekretar celice. Na sestanku so se tudi dogovorili, da se bodo člani politično izpopolnjevali. Načrtovali so, da bodo člani tehnike redno pripravljali predavanja, ki jih bodo organizirali na celičnih sestankih. Skupno pa da bodo študirali VKPb. Celične sestanke so v začetku organizirali vsak teden. Po dogovoru na 6. celičnem sestanku celice KPS 28. maja 1944 so se sestajali ob sobotah in nedeljah. Sicer pa so na celičnih sestankih razpravljali predvsem o problemih tehnike in dela.[58]

V taki sestavi je tehnika delovala le do konca maja 1944. Dne 28. maja 1944 je Pokrajinska tehnika KPS za Slovensko Primorje poslala dopis Tonetu Balohu, da nameravajo pričeti z dnevnim izdajanjem Partizanskega dnevnika v tehniki Nanos in da nimajo nobene tehnične moči, ki bo prevzela to delo. Naprosili so ga, da naj, ko prejme poziv, preda vodstvo tehnike najsposobnejšemu in naj se poda na novo službeno mesto ter javi datum odhoda. Omenili so tudi, da bo tehnika »Nanos« razmnoževala Partizanski dnevnik za okrožja Pivka, Brkini, Slovenska Istra, Kras in Trst. V zvezi z načrtovano akcijo so vzpostavili tudi posebno kurirsko zvezo med sedežem Pokrajinske tehnike KPS in tehniko Nanos, po kateri je pripotovala pošta v 24 urah. Izdajanje je bilo le začasno, saj so že načrtovali dnevno tiskanje Partizanskega dnevnika.[59] Na dopis je Tone Baloh odgovoril že 1. junija in sporočil, da odpotuje naslednji dan. Vodstvo tehnike je predal Jožetu Arhu-Poldetu. Opozoril je tudi, da v tehniki ostanejo le trije člani, kar pa je bilo prav gotovo premalo za tako veliko dejavnost, kakršno so načrtovali, zato je prosil, naj pooblastijo Arha, da sporazumno z okrožnim komitejem KPS za Kras sprejme po potrebi še kakšnega tehnika.[60]

Tehnika Grmada, ki je delovala v okrožju Kras, je ves za delo potrebni material dobivala pri okrožni gospodarski komisiji. Za direktne dobave pa so skrbeli rajonski intendanti. Ohranjena potrdila za prejeto blago kažejo, da je bila tehnika v zgodnjem obdobju delovanja dobro založena z najrazličnejšim tehničnim materialom in tudi hrano. Zlasti papir in barve so celo posojali oziroma dajali drugim tehnikam na bolj pasivnih območjih.[61] Primerna tehnična opremljenost se je odražala zlasti v izdelkih. »Grmada« je dobila sloves najboljša primorske ciklostilne tehnike. Od 19. do 26. marca 1944 so razmnožili po 110 izvodov navodil rajonskim in vojaškim propagandnim referentom, 1125 izvodov »Slovenskega poročevalca« št. 7, 2000 izvodov

[55] S. Plahuta, Oris in delovanje tehnike Sabotin (H—37). GorLtk 4/5 (1978), str. 83—85.
[56] Arhiv GM — F 12/4.
[57] Arhiv GM — i. b.
[58] Arhiv IZDG — F 39/1.
[59] Arhiv GM — F 17/4.
[60] Arhiv GM — F 12/4.
[61] Arhiv GM — F 12/5; F 17/4.

letakov »Kraški mladini« po naročilu okrožnega komiteja KPS za Kras in 345 izvodov letaka »Sklepi AVNOJ-a«. Od 26. marca do 2. aprila 1944 pa 350 izvodov »Tedenskega pregleda dogodkov«, ki so ga poslej redno razmnoževali in 1045 »Slovenke« št. 3 za okrožni odbor SPZŽ za Kras, naslednji teden od 2. do 9. aprila še 450 izvodov »Tedenskega pregleda dogodkov«, 900 izvodov »Kmečkega glasa« št. 3, za okrožni NOO za Kras. V tednu med 10. in 17. aprilom so naklado »Tedenskega pregleda

GRMADA

Položaj, 22.V.1944

TEDENSKO POROČILO

Tehnika Grmada je v tednu od 15.do 20. maja razmnožila:

16.V. Kmečki glas št.4 840 izv. za Kraško okrozje
" Ted. pregled dog.št.8 640 izv. (OK KPS za Kras)
17.V. Letaki za trosilne akcije 6000 izv. (ONOO za Kras)
" Letaki "Sodba lond. radia 2000 " (OKKPS za Kras)
20.V. Potrdila za posojilo svobode 11.625 kom (v blokih à 25 kom)
" " " v italijanščini 1250 " " " " " "

zaloga materiala:

70 zav. strojepisnega papirja — 3 tube barve
3 " pisarniškega papirja — 2 stkl. korektur-laka
78 " ciklostilnega papirja — 17 kartonov matric
115 kg ovojnega papirja

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Za tehniko:

Izvirni dopis tehnike Grmada, kasneje J—39

Letters of the Printing Works tehnika »Grmada«, later J—39

dogodkov« povečali na 564 izvodov, 14. aprila so izdali »Slovenski poročevalec« št. 2 v 1190 izvodih za Okrožni NOO Kras, 16. aprila pa 1100 izvodov letaka »Odgovor« za okrožni komite KPS Kras in naslednji dan brošuro dr. Aleša Beblerja »Petindvajsetletnica ustanovitve KPJ, ki jo je izdala Agitacijsko propagandistična komisija pri Oblastnem komiteju KPS za Slovensko Primorje. (12) 18. aprila je izšla četrta številka »Tedenskega pregleda dogodkov« v 500 izvodih, naslednji dan so razmnožili 500 izvodov raznih letakov, 21. aprila pa »Slovenko« št. 4 v 822 izvodih. Z izredno dejavnostjo so nadaljevali še v naslednjem tednu (23. — 30. april 1944). Vsak drugi dan so razmnožili po eno publikacijo: 25. aprila 530 izvodov glasila »Tedenski pregled dogodkov« v 530 izvodih za okrožni komite KPS za Kras, 26. aprila 6.000 izvodov letakov za trosilne akcije, 28. aprila 725 izvodov »Slovenskega poročevalca« št. 8, 30. aprila pa 260 izvodov glasila Južnoprimorskega odreda »Južnoprimorski borci«, ki so ga tedaj tudi pričeli redno razmnoževati v dogovoru s Pokrajinsko tehniko KPS za Slovensko Primorje. Za to delo ni bilo potrebno

posebno naročilo Pokrajinske tehnike, temveč je zadoščala kontrola komisarja odreda.[61a] V naslednjih tednih se je število naročil še povečalo. Spričo poživele predvolilne in volilne dejavnosti in razvoja celotne uprave so poleg rednega dela razmnoževali še zelo velike količine najrazličnejših tiskovin. V prvem tednu v maju (1. — 7. maj) so razmnožili 650 izvodov »Tedenskega pregleda dogodkov« št. 6 in 1.500 izvodov letaka »Primorci« za ONOO. Naslednji teden (8. — 14. maj) so razmnožili sedmo številko »Tedenskega pregleda dogodkov« za okrožni komite KPS za Kras in tri okrožnice za okrožni odbor SPZŽ za Kras v 450 izvodih, 16. maja je sledilo 840 izvodov »Kmečkega glasu« št. 4, za kraško okrožje, v naslednjih dneh pa še 6.000 izvodov letakov za trosilne akcije za okrožni NOO Kras in 2.000 letakov »Sodba londonskega radia« za okrožni komite KPS Kras. Dne 20. maja so razmnožili 11.625 izvodov potrdil za Posojilo svobode (v blokih po 25 potrdil) in 1.250 izvodov enakih potrdil v italijanščini, 22. maja pa 90 izvodov posebnega izvoda publikacije »Južnoprimorski borci« za štab Južnoprimorskega odreda, 23. maja 646 izvodov devete številke »Tedenskega pregleda dogodkov«, 25. maja 1.100 izvodov pozivnic za štab Južnoprimorskega odreda in 777 izkaznic za okrožni komite KPS za Kras, 27. maja pa »Primorski poročevalec« št. 6 v 450 izvodih, tudi za kraško okrožje. Do konca meseca so izdelali še 650 izvodov »Tedenskega pregleda dogodkov« št. 10, dne 2. junija so izdelali 1.240 izvodov brošure Marije Vilfan »Svobodna Slovenija voli« (362), 3. junija 2.080 izvodov letaka »Slovenci ne vdajte se« za kraško okrožje, 4. junija pa še letak »Katoliški cerkveni dostojanstveniki pri Stalinu« v 1.000 izvodih in 2.000 izvodov letaka »Domobranci in domobranske družine«. V naslednjem tednu so izdelali enajsto številko »Tedenskega pregleda dogodkov« v 1.540 izvodih (7. junija), glasilo »Južnoprimorski borci« št. 3 v 391 izvodih za Južnoprimorski odred (8. junija) in 400 letakov za trosilne akcije za okrožni komite KPS za Kras (10. junija). Zatem so izdelali 1.500 izvodov letaka »Deutsche Soldaten« za okrožni NOO za Kras (12. junij), brošuro Edvarda Kardelja »Komunistična partija, vera in cerkev« (117) v 250 izvodih (13. junij), »Tedenski pregled dogodkov« št. 12 v 1.000 izvodih (16. junij) in »Okrožni vestnik« št. 1 v 480 izvodih (17. junij).[62]

Ob intenzivnem delu — delali so tudi ponoči — je pričelo primanjkovati tehničnega materiala, predvsem papirja, korekturnega laka in barve. Pomanjkanje v tem obdobju je bilo splošno in značilno tudi za druge tehnike.[63]

Delovanje tehnik na Krasu po popolni reorganizaciji Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje

Po sklepu Centralnega komiteja KPS je Pokrajinska tehnika KPS za Slovensko Primorje doživela nove reorganizacijske spremembe maja 1944. Za delo tehnik poslej ni bila odgovorna le komisija za agitacijo in propagando pri oblastnem komiteju KPS za Slovensko Primorje, ampak oblastni komite KPS sam. Pri njem so uvedli funkcijo: »Tehnika pri Ob komu«, kateremu so bile za svoje delo odgovorne vse tehnike v Slovenskem Primorju. Njegov naslov je bil »600« preko 360. Pokrajinski tehnik je bil za svoje delo odgovoren Oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje in Centralni tehniki KPS. Zadolžen pa je bil tudi za vodenje in kontrolo dela vseh oddelkov Pokrajinske tehnike, skrbel za

[61a] Arhiv GM — F 12/4, 5.
[62] Arhiv G M— F 12, 4, 5, F 17/4.
[63] Arhiv GM — F 12/4, 5.

izbor celotnega tehničnega kadra v pokrajini, vodil je ekspedit, določal naklade in ekspeditni ključ za delitev literature, skrbel za kapacitete grafik in ciklostilnih tehnik, zaloge tehničnega materiala, možnosti nabav, opravljal pregled in urejal zveze, kontroliral delo relejnih postaj in določal po potrebi nove. O vsem svojem delu pa je poročal oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje in Centralni tehniki KPS. To funkcijo je prevzel Ciril Lukman-Anjo.[64]

V zvezi s popolno reorganizacijo Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje so vzpostavili različne sektorje dela — oddelke, ki so jim načelovali odgovorni vodje. Za poslovanje ciklostilnih tehnik so uvedli ciklostilni oddelek. Njegov vodja je postal Justin Miklavec-Očka. Svojo funkcijo je naznanil s posebno okrožnico 14. junija 1944 in poudaril, da so mu odgovorni vsi vodje tehnik. Od njih je zahteval redna mesečna poročila o opravljenem delu, o stanju zalog

Justin Miklavec-Očka, na Oblakovem vrhu (1944)

Justin Miklavec-Očka on Oblakov vrh (1944)

in tehničnega materiala, o uporabi papirja, stanju in zmožnostih delovnih moči, o tem, ali so partijci ali kandidati, in tudi o članih, ki so bili sprejeti v tehniko z namenom, da se dobro izurijo ter bodo potem na voljo Pokrajinski tehniki. Zahteval je tudi pošiljanje poročil o partijskih celičnih sestankih in opozoril na varčnost tehničnega materiala. Naslov oddelka je bil P 7 za 600 — tov. Očka. Za varnost tehnik je poskrbel z novo okrožnico 19. junija, po kateri so tehnike morale opustiti dotedanja imena in namesto njih uvesti posebne oznake in žige. Na izdelkih pa so morali opustiti vse oznake, ki kažejo na izvor. Splošna reorganizacija je zajela tudi nabavljanje tehničnega in drugega materiala za tehnike. Osnovali so nabavni oddelek, ki ga je vodil Martin Kokalj-Aleš; oddelek

[64] Krali, o. c., str. 34.

je nabavljal in vodil pregled nad vsem tehničnim materialom, ki so ga imeli oddelki in tehnike na zalogi in ki so ga po možnosti tudi tehnike same nabavljale. Tehnike so morale o vseh spremembah zalog vedno poročati oddelku. Za oskrbovanje tehnik so skrbela okrožja, v katerih so te delovale.[65] Konec septembra 1944 so uredili še pošiljanje literature. Vodil jo je kolportažni oddelek, ki ga je vodil Tone Baloh. Ureditev je zajela vso literaturo, ki so jo tehnike razmnožile ali po naročilu Pokrajinske tehnike KPS, okrožij ali vojske. Literaturo, ki jo je naročila Pokrajinska tehnika, so morale tehnike razpošiljati točno po ekspediturni poli, ki so jo prejele skupno z naročilom in rokopisom. Vsem naslovom so tudi priložili enotna spremna pisma, ki s jih potem naslovniki po prejemu literature poslali na sedež Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje (600 K), če se je pa pomotoma vrnilo v tehniko, ga je vodja moral odposlati na sedež Pokrajinske tehnike. Eno kopijo spremnega pisma je tehnika odposlala naravnost na Pokrajinsko tehniko, drugo pa je hranila v svojem arhivu. Za literaturo, ki so jo naročili drugi uporabniki, pa naslovljenci niso vračali spremnih dopisov na Pokrajinsko tehniko, temveč v tehniko, ki je delo opravila, ta pa je morala od vsakega izdelanega tiska poslati po dva izvoda na sedež Pokrajinske tehnike in 20 izvodov na oblastni komite KPS in POOF za Slovensko Primorje in nanje napisati, kdo je delo naročil, v koliko izvodih in kdaj je bilo izdelano. Nadaljnje obvezne izvode so pošiljali še na naslove: Centralni oddelek za kolportažo P 3 TV 15 (20 izvodov), Pokrajinsko tehniko KPS za Gorenjsko P 35 — 911 (1 izvod), na 120 preko P 35 — 911 (1 izvod), M 511 — P 7 (2 izvoda), na POOF, sodni odsek P 7 (1 izvod) in na naslov Macesen P 7 (1 izvod).[65a]

Pokrajinska tehnika KPS, njene tiskarne, ciklostilne točke, grafike itd. so bile izrazito partijske organizacije. Svoje delo so opravljale za vse področje uprave in civilnega življenja, po potrebi tudi vojske. Po popolni reorganizaciji Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje sta na Krasu delovali dve ciklostilni tehniki: okrožna tehnika Grmada z novo oznako J—39, ki je razmnoževala literaturo za kraško okrožje, po potrebi pa še za goriško in vipavsko, ter bivša okrožna mladinska tehnika Skala L—41, ki je poslej razmnoževala tudi drugo literaturo za okrožja Slovenska Istra, Brkini in Pivka.[66]

Delovanje okrožne mladinske tehnike Skala

Nagel razvoj celotne NOB na Primorskem po kapitulaciji Italije in povečana potreba po obveščanju in propagandi sta vodila tudi množične organizacije, zlasti mladinske, v ustanavljanje lastnih ciklostilnih tehnik. Novembra 1943 je na pobudo primorskega poverjeništva pokrajinskega komiteja ZKMJ za Slovenijo pričela z delom Pokrajinska mladinska tehnika Mlada.[67] Primorsko poverjeništvo ZKMJ je zelo na široko zasnovalo svojo propagandno dejavnost med mladino. Poleg ostalih publikacij so načrtovali številne periodične tiske: »Mladina«, primorska izdaja, »Mladi puntar«, glasilo ZSM za Slovensko Primorje, »Mlada pest« z vsebino študijskega značaja, »Mladi rod«, glasilo šolske mladine, ki ga bo izdajal šolski svet, za pionirje pa posebno izdajo »Slovenskega pionirja«.[68] Poleg

[65] Slavica Plahuta, o. c., str. 89—90.
[65a] Arhiv GM — F 12/3. Vseh označb ni bilo mogoče razrešiti.
[66] Arhiv GM — F 20/2, F 12/4.
[67] Arhiv IZDG — F 4.
[68] Ib.

pokrajinske tehnike pa so nameravali organizirati še okrožne mladinske tehnike pri okrožnih komitejih SKOJ. Organizirali pa so le okrožno tehniko na Krasu.

Obe mladinski tehniki na Primorskem sta bili podrejeni naravnost primorskemu poverjeništvu Pokrajinskega komiteja SKOJ oziroma oblastnemu komiteju SKOJ. Od tega organa sta dobivali tudi naročila za delo in praviloma nista smeli razmnoževati drugega gradiva. Materialno so za tehniki morale skrbeti v prvi vrsti mladinske organizacije v okrožjih, kjer sta delovali, vso potrebno pomoč pa so tehnikam nudile tudi gospodarske komisije. Januarja 1944 so pri Poverjeništvu imenovali posebnega vodjo mladinskih tehnik na Primorskem, ki je bil odgovoren za njegovo delo, jih kontroliral, nastavljal in premeščal osebje tehnik in določal delo. Za to funkcijo so določili vodjo pokrajinske mladinske tehnike Mlada — Marjana Smoleta.[69] V dopisu 29. marca 1944 je Oblastni komite SKOJ napovedal večje spremembe pri poslovanju mladinskih tehnik, zlasti pri nabavljanju tehničnega materiala. Načrtovali so posebnega referenta za tisk, ki bi urejal in vodil nabavo za vse tehnike ter razdeljeval material, sredstva in delo. Do te ureditve potem ni prišlo. Obe mladinski tehniki sta še dalje nabavljali potrebni material, predvsem pri gospodarskih komisijah in po lastnih kanalih, zelo pogosto pa sta bili v hudih stiskah zaradi pomanjkanje ustreznega tehničnega materiala. O svojem delu, stanju materiala, političnem izgrajevanju članov in o položaju v tehniki sta tehniki pošiljali štirinajstnevna poročila oblastnemu komiteju, stalno pa sta poročali tudi partijskemu ali skojevskemu okrožnemu komiteju.[70]

V začetku novembra 1943 so se člani okrožnega komiteja SKOJ na Krasu trudili, da bi si nabavili kakršnekoli pripomočke za hitrejše razmnoževanje raznih tiskovin in drugega materiala za svojo organizacijo in so še nadalje razmnoževali nekaj gradiva s starim šapirografom. Novembra 1943 so si po posredovanju lastnika premoženja in vile v Ivanjem gradu, Italijana Balduccija, v Trstu nabavili rotarko znamke Gestetner. Stroj je iz mesta prinesel Stanko Volčič-Saša, ki je bil zaradi zdravstvenih razlogov začasno dodeljen na delo na terenu.[71] Računali pa so tudi na lastno ciklostilno tehniko in so svoja člana Franca Trobca in Bojana Marca poslali v tehniko Jelenk, da se priučita dela v tehniki.[72] Pripravili so tudi bunker pri družini Izidorja Kosiča — Matjaževi v Pliskovici. Po povratku Marca in Trobca iz tehnike Jelenk in ureditvi prostora je tehnika pričela z delom v začetku decembra 1943. Vodja tehnike je bil Stanko Volčič-Saša, kurirsko in intendantsko službo so sami opravljali, zlasti Volčič je bil neprestano na terennu. Veliko je pri nabavljanju materiala pomagala Zina Legiša iz Cerovelj, kuhala pa jim je hišna gospodinja.[73]

Proti koncu meseca decembra so pripravili nov bunker v avstrijski kaverni iz prve svetovne vojne v borovem gozdičku med Coljavo in Gabrovco — ledinsko ime Lehte. Bunker so dalj časa pripravljali člani tehnike ter Aleksander in Alojz Žerjal, Alojz Grmek in Alojz Colja, od katerega so ilegalno izpeljali podzemni električni vod do bunkerja. Pri delu je pomagal tudi Emil Legiša-Bolko iz Cerovelj. V bunkerju so uredili dva prostora: eden je služil za delo, drugi pa za spanje. Svetili so si z električnim tokom, imeli so tudi radijski aparat in električni kuhalnik.[74] Dne 26. januarja 1944 je sekretar okrožnega komiteja ZKM za Kras Marko Kofol poročal poverjeništvu SKOJ za Primorsko, da tehnika kljub neka-

[69] Ib.
[70] Ib.
[71] Izjava Stanka Volčiča-Saše 2. 4. 1979.
[72] Izjava Franca Trobca 30. 4. 1979.
[73] Izvaja Stanka Volčiča in Franca Trobca, april 1979.
[74] Izjava Aleksandra Žerjala 30. 4. 1979.

terim začetniškim težavam deluje in da računajo, da bo dobro delala. Omenil je tudi, da je v tehniki zaposlenih osem oseb. Po reorganizaciji v tehniki Mlada sredi januarja 1944 je inštruktor PK SKOJ Slovenije na Primorskem in vodja agit. prop. komisije Jože Smole postavil za novega vodjo tehnike Marjana Smoleta, Ivo in Bogdanko Kofol pa poslal v okrožno mladinsko tehniko Skala. Ostali člani so bili: Stanko Volčič, vodja, ki je v tehniki risal, Franc Trobec, Bojan Marc, Aleksander Žerjal-Grom, Emil Legiša-Bolko in Pavla Štok. V tehniki so imeli tudi mladinski aktiv, sekretar pa je bil Volčič.[75] Dne 30. januarja 1944 je Jože Smole poročal pokrajinskemu komiteju ZKM Slovenije, da delujeta le dve mladinski tehniki, kar pa ne zadošča potrebam, zato so se povezali še z ostalimi tehnikami, ki tudi razmnožujejo mladinsko literaturo. Poročal je tudi o opremi v tehniki Skala in omenil, da ima rotarko in ciklostil ter šest pisalnih strojev. Bunker pa da imajo dobro zavarovan, da imajo delovno sobo, kuhinjo, kopalnico, stranišče in prostori so električno razsvetljeni. To pretirano poročilo pa je že 6. februarja popravil sekretar primorskega poverjeništva SKOJ Lado Pohar-Damjan, ki je predsednici pokrajinskega odbora ZSM Faniki Marušičevi[76] navedel, da na Krasu ni vse tako, kakor bi moralo biti, in da so zlasti s tehniko prav po »kraško pretiravali«. Vso to zadevo da bodo preuredili in da bodo zlili obe tehniki v eno.[77] Kljub tem napovedim in težavam, ki so nastale v teniki zaradi konspiracije, do združitve Skale z Mlado ni prišlo. Konec januarja 1944 je sekretar celice v Gabrovici Alojz Žerjal-Sočan ob nemškem prihodu v Ivanji grad pripeljal v bunker tehnike Olimirja-Bogdana Bukovca in Rudolfa Lenardiča-Lasa, sekretarja tržiškega rajona. Po napadu pri Dovcah 2. februarja pa je tehniko — misleč, da je to najbolj varno, pripeljal še ranjence ter tako tehniko kompromitiral. Ob tem je nastal hud spor med vodstvom tehnike, okrožnim komitejem SKOJ za Kras in sekretarjem celice v Gabrovici Alojzom Žerjalom-Sočanom ter okrožnim komitejem, ki je Žerjala zagovarjal.[78] Zaradi varnosti so poiskali nov prostor in se okrog 20. februarja preselili v nov bunker v Kosovelje k Abramu.

4. februarja so postavili celico KPS. Prve publikacije je tehnika izdelala že novembra.[79] V podatkih o razmnoženem gradivu tehnike Skala je navedeno, da so novembra že razmnožili prvo številko »Mlade pesti«, 23. novembra pa »Titovo poročilo na drugem zasedanju AVNOJ-a«, »Razvoj osvobodilne borbe narodov Jugoslavije v zvezi z mednarodnimi dogodki«.[80] Razmnoževali so tudi razne letake in tiskovine za okrožni komite SKOJ. Prvi podatki o izdelanem gradivu so znani šele za mesec februar, iz januarja 1944 pa so ohranjena poročila pokrajinskega odbora OF: Hitlerjeve karikature (26. 1.), okrožnica pokrajinskega odbora ZSMS št. 4 v 680 izvodih za okrožja Kras, Trst, Istro, Brkine, Pivko, Ajdovščino, Gorico, Kanal, Idrijo, Brda, Tolmin in baško okrožje ter za sedež mladinskih organizacij M 511. Okrožnico so potem do 1. februarja izdelali le v 300 izvodih za omenjena okrožja. Dne 29. januarja so dobili naročilo za igro »Gospod Lisjak«, ki so jo izdelali do 22. februarja, za vsako okrožje po pet izvodov. Kakor je razvidno iz dopisov poverjeništva SKOJ za Primorsko, so do tedaj izdelali tudi glasilo »Mladina« — po naročilu iz 30. januarja 1944, — nadalje »Mlado pest« in pesmarico, za katero pa niso prejeli naročila od poverjeništva in tako kršili pravila o delu. Poverjeništvo SKOJ za Primorsko je na prestopek ostro reagiralo in 12. marca poslalo tehniki dopis, s katerim so ji ponovno prepovedali kakršno koli razmnoževanje gradiva, ki ni bilo poslano s strani poverjeništva. Najavili so tudi bližnji obisk kontrolorja mladinskih tehnik za Primorsko, Marjana Smoleta.[81]

[75] Arhiv IZDG — F 559/V.
[76] Fanika Črnugelj.
[77] Arhiv IZDG — F 559/IV.
[78] Izjava F. Trobca in Aleksandra Žerjala 30. 1. 1979, Bogdana Bukovca 4. 3. 1979, Arhiv IZDG — F 4.
[79] Izjava Franca Trobca 30. 4. 1979.
[80] Datum prav gotovo ne ustreza, saj je bilo drugo zasedanje AVNOJ šele v dneh 29.—30. novembra; tudi izid tekmovanja, ki ga je za izdelavo te publikacije razpisal POOF 4. 1. 1944, ne navaja tehnike Skale med udeleženci tekmovanja. Arhiv GM — F 12/4.
Marijan Brecelj navaja v svoji bibliografiji pod enoto 57, da je tehnika Skala razmnožila brošuro v času od februarja do maja 1944, vendar tudi tega datuma v preglednem arhivu ni bilo zaslediti.

Ob preselitvi v Kosovelje so nastale v Skali kadrovske spremembe. Zapustili sta jo Kofolovi, ki sta prišli iz Mlade, 13. februarja pa je Jože Smole najavil prihod Marije Jurca (Bergman), izurjene tipkarice. V tehniko so vključili tudi gospodarjevega sina Marija, ki je prevzel kurirsko in intendantsko službo v tehniki. Dne 19. marca 1944 so v dopisu, ki ga je po pisavi sodeč napisal novi vodja tehnike Aleksander Žerjal, naznanili oblastnemu komiteju SKOJ, da je Volčič kot spremljevalec inštruktorja pokrajinskega komiteja SKOJ za Primorsko Toneta Debevca-Zvonka odšel na novo službeno odolžnost in da je v sporazumu z ostalimi člani tehnike predal vodstvo Aleksandru Žerjalu-Gromu.[82] Tehniko je zapustil tudi Emil Legiša-Bolko, vključil se je v operativne enote. Po preureditvi so v tehniki nadaljevali z delom. Do 19. marca so izdelali 2. številko »Mladine« — primorska izdaja (letnik I.) in brošuro E. Kardelja »Komunisti in vera« (120) ter pričeli z delom »Mladine« št. 2. Po naročilu Bogdana Bukovca, sekretarja okrožnega komiteja SKOJ za Kras, so jo do konca meseca izdelali v 700 izvodih in ponovno kršili dogovorjena pravila. Pri delu se je tudi dobro poznala nova tehnčna moč. Po mnenju primorskega poverjeništva SKOJ so bili izdelki zelo lepo izdelani in opremljeni. Glavne probleme je pozvročalo pomanjkanje tehničnega materiala, predvsem tiskarske barve in nevarnost spričo pogostih nemških patrulj po vasi, zaradi česar so morali prekinjati z delom. Uspeli pa so si nabaviti rotarko. Iz Trsta jo je prinesla Pavla Štok, ki je sicer kuhala v tehniki.

Na novem mestu je tehnika delala v veliki tajnosti. V običajnih pogojih ni smel vanjo priti nihče brez dovoljenja oblastnega komiteja SKOJ. Za tehniko so poleg tehničnega osebja vedeli le sekretar okrožnega komiteja SKOJ za Kras, sekretar okrožnega komiteja KPS za Kras in članica okrožnega komiteja SKOJ, ki je vodila komisijo za agitacijo in propagando, ter vodja te komisije pri oblastnem komiteju SKOJ.[83]

Po pokrajinski mladinski konferenci na Štjaku 1. marca 1944 so izdelali reprezentančno brošuro »Naša prva konferenca« (204) in jo razposlali na okrožne odbore ZSM po 48 izvodov, na brigadne in odredne biroje SKOJ po 10 izvodov, na tehnike po 1 izvod, na sedež pokrajinskih mladinskih organizacij 10 izvodov, na sedež pokrajinskega komiteja SKOJ 5 izvodov in na naslove po Jugoslaviji še 5 izvodov. Dne 7. aprila so dobili naročilo za izdelavo brošure z igro Sergija Vošnjaka »Borba« (367) za okrožne komiteje SKOJ za Idrijsko, Kanalsko, Baško, Tolminsko, Brda, Vipavsko, Kras, Pivko, Brkine in Istro po 20 izvodov, za brigadne in odredne biroje SKOJ pa po 5 izvodov. Po 5 izvodov so morali poslati še na sedež mladinskih organizacij Primorske in na sedež ostalih pokrajinskih organov ter v Gorico in Trst, zatem pa še igrico »Skrivač« (307), ki so jo izdelali kot samostojno publikacijo. Obe brošuri sta bili tudi enako opremljeni. 12. aprila so dobili naročilo za 700 izvodov »Mladine« št. 3.—4., 15. aprila pa »Mladino«, primorska izdaja, št. 3, prav tako v običajni nakladi 700 izvodov. Izdelke so tudi dobro izdelali. Po dopisu oblastnega komiteja SKOJ je bila izdelava publikacij zadovoljiva, opozarjali so jih le na pravopisne napake.[84]

[81] Arhiv IZDG — F 4.
[82] Ib.
[83] Ib.
[84] Ib.

Aprila 1944 so nastale nove kadrovske spremembe. Kot nova tehnična moč je prišla Marica Kragelj-Volga, iz tehnike pa so premestili Franca Trobca. V dopisu 9. aprila 1944 mu je sekretar oblastnega komiteja SKOJ Lado Pohar-Damjan naročil, naj se nemudoma poda na pot in se javi na P—7, kjer bo dobil zvezo z Marjanom Smoletom ali s tehniko »Mlado«, kamor je potem prišel 18. aprila.[85]

V skladu s splošno reorganizacijo tehnik na Primorskem je tudi tehnika Skala po dopisu 5. maja 1944 postala za svoje delo odgovorna tehniku pri oblastnem komiteju KPS za Slovensko Primorje. Tehnika je postala partijska organizacija v okvtiru Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje.[86] Ukrepi se niso pričeli izvajati takoj, oblastni komite SKOJ je še 3. junija 1944 obvestil tehniko o novi reorganizaciji in novem načinu dela.[87] S tem je prenehal poseben položaj tehnike »Skala« kot okrožne mladinske tehnike. Do konca maja je tehnika razmnožila brošuro Vitomila Zupana »Tri zaostale ure« (388) in 1. zvezek zbirke »Nova pisarija« z igrami »Slovenska mati« in »Morale je zmanjkalo«, 130 izvodov okrožnice za okrožni komite SKOJ. 21. aprila so izdelali še »Mladino« št. 4. 27. aprila je oblastni komite SKOJ naročil izdelavo glasila »Mladina« št. 4—5 in »Mlada pest« št. 2. Razen »Poročila« o izdelkih tehnike »Skala«, ki je nastalo še po ukinitvi tehnike, o izdelanih publikacijah te tehnike ni podatkov. Pač pa je 31. maja vodja tehnike Žerjal poročal, da so v tehniki že dalj časa nedelavni in da zadnjih deset dni pričakujejo kakršno koli delo ter da so seznanjeni, da je sosednja tehnika Grmada z delom preobložena, da pa kakršno koli prevzemanje njenega dela zaradi strogih delovnih pravil ni bilo dovoljeno. Mislili so predvsem na brošuro Južnoprimorski borci. Vodja tehnike je tudi sporočil, da so prosti čas izrabljali za študij VKPb in za celične sestanke ter opozoril na nevarnost zaradi neprestanih nemških patrol iz bližnje nemške postojanke.[88] Istega dne je o nedelavnosti opozoril tudi tehnika pri oblastnem komiteju KPS in ga na podlagi določil okrožnice 5. maja 1944 prosil za naročila za delo.[89]

Naslednji dan (1. junija) je oblastni komite SKOJ poslal naročilo za izdelavo brošure Borisa Ziherla »Zakaj je propadla Jugoslavija« (384): za okrožne komiteje SKOJ po 10 izvodov, za brigadne in odredne komiteje SKOJ in za 30. divizijo po 5 izvodov, na sedež pokrajinskih mladinskih organizacij pa 20 izvodov. Delo brošure se je nekoliko zavleklo, ker tekst ni bil v celoti čitljiv. Odgovor oblastnega komiteja SKOJ na dopis z dne 31. maja so v tehniki prejeli 3. junija. Sekretar Lado Pohar jih je opozoril na poenotenje primorskih tehnik in tiskarn in jim predlagal, naj se spričo poslabšanega položaja v okolici preselijo, sicer pa naj se obrnejo na pokrajinskega tehnika, kateremu so odgovorni in kateremu morajo poslej pošiljati vsa poročila.[90] Dne 8. junija so v tehniki že razmnožili 1.610 izvodov »Ljudske pravice« št. 9, ki so jih izdelali po naročilu Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje, in jo poslali na južnoprimorska okrožja (Slovenska Istra 400 izvodov, Brkini 400 izvodov, Pivka 300 izvodov, 30. divizija 50 izvodov, sedež Pokrajinske tehnike KPS 40 izvodov) in v arhiv 20 izvodov. Dobili pa so tudi nova naročila: »Slovenskega poročevalca« št. 15, »Našo ženo«, »Narodni heroj Vojko«, »Vera je v nevarnosti«.[91]

[85] Ib.
[86] Arhiv GM — F 13/4.
[87] Arhiv IZDG — F. 4.
[88] Ib.
[89] Arhiv GM — F 18/2.
[90] Arhiv IZDG — F 4.
[91] Arhiv GM — F 18/2.

Po popolni reorganizaciji Pokrajinske tehnike KPS je za poenotenje delovanja ciklostilnih tehnik v Slovenskem Primorju sledila cela vrsta raznih določb in ukrepov. Z okrožnico 26. junija 1944 so utrdili način poslovanja z denarjem in vzdrževanje tehnik s tehničnim materialom. Okrožja, v katerih so se tehnike nahajale, so jih morala vzdrževati in jim dajati potrebne kredite za nabavo raznega materiala. 1. julija je ciklostilni oddelek razposlal okrožnico »Kadri ciklostilnih tehnik za Slovensko Primorje«, s katero je zahteval, naj pošljejo natančna poročila o tehničnem kadru, o njihovih sposobnostih, o delu, o željah in interesih posameznikov, o politični dejavnosti, zdravju, prehrani, tehničnem stanju, možnostih nabave tehničnega materiala itd. Nakazala je tudi novo delitev dela v okviru Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje in poudarila predvsem potrebo po politični izobrazbi. Dne 5. julija je sledilo opozorilo tehnikam zaradi slovničnih, pravopisnih in tiskarskih napak v izdelkih tehnik. 8. avgusta pa so ponovno opredelili odnose med tehnikami in okrožji, s katerimi je prihajalo do številnih sporov, ker so tehnike odklanjale delo.

Za pravilno delovanje tehnik so že konec junija določili kontrolorje tehnik, ki so dobili nalogo, da obiskujejo tehnike, jih poučujejo in skrbijo, da redno izvajajo odredbe Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje in o svojih vtisih poročajo na sedež Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje. Kontrolorji so tudi morali skrbeti za politično vzgojo članov tehnik na svojem področju. Določili so štiri kontrolorje; za okrožja Kras, Gorica in Vipava, v katerih so delovale tehnike Javornik (G—36), Sabotin (H 37), Grmada (J—39) in Skala (L—41) je bil določen Venceslav Žižmond-Dušan, bivši vodja tehnike Sabotin.[92]

Tehnika Grmada (J—39)

Tehnika Grmada, ki je bila še vedno v Gradnjah, je zaradi neposredne bližine okupatorjeve postojanke morala pogostokrat prekinjati z delom. Pomanjkanje tehničnega materiala je postajalo že pereče, črpali so že obvezne rezerve. Poslabšale so se tudi zveze z osrednjimi okrožnimi organi. V tehniki so bili še vedno le trije člani: Jože Arh, vodja, Pavla Pupis, ki je spremenila ilegalno ime in postala Neva, ter Peter Jež, ki se je tudi preimenoval v Borisa. Kakor je razvidno iz odgovora na okrožnico »O kadrih ciklostilnih tehnik v Slovenskem Primorju« 15. julija je bila hrana dobra, prostor, v katerem so delali, je bil tudi primeren, toda zaradi daljšega bivanja na istem mestu tudi kompromitiran. Tehniki so z veliko požrtvovalnostjo opravljali svoje delo, kljub nočnemu delu vsem naročilom niso mogli zadostiti. Mnogo gradiva je ostajalo neizdelanega, številna naročila pa so usmerjali v tehniko Skalo. Zavrnili so tudi predlog Toneta Baloha, da bi v primeru potrebe prevzeli razmnoževanje Partizanskega dnevnika. Glavni problem je bilo pomanjkanje delovnih moči, zlasti ker so vodjo Arha, ki je obvladal nemščino, odpoklicali na sedež Pokrajinske tehnike. V takih razmerah se je tehnika pričela pripravljati na selitev.[93] Selitev so omenjali že 15. julija 1944. V poročilu partijskih sestankov 25. junija — 30. julija 1944 pa so poudarili, da so se že preselili in da so se kljub bližini okupatorjeve postojanke razmere izboljšale. Primanjkovalo jim je le kadrov, saj bi nujno potrebovali vsaj dve delovni moči. Radi pa bi tudi nekaj zalog hrane, sanitetnega materiala in orožja. Sklenili so, da bodo iz varnostnih razlogov prekinili vse stike z zunanjim svetom. Poslo-

[92] Arhiv GM — F 20/2.
[93] Arhiv GM — F 12/4, 12/5, 6.

vali bodo le pismeno, na dogovorjene sprehode na zrak bodo hodili le ponoči.«[94] Selitev so izvedli mimo Volčjega grada. Pri družini Cirila in Poldeta Štrancarja so se zadrževali dva dni. Med tem so s pomočjo Poldeta Štrancarja uredili bunker v Gorjanskem pri Ambroževih, kamor so se potem preselili. Polde Štrancar je ostal še naprej tesen sodelavec Grmade. Zanjo je opravljal intendančno in kurirsko službo.[95] Po preselitvi v Gorjansko so konspiraciji posvečali veliko pozornost. O njej so razpravljali na celičnih sestankih. Posebne direktive jim je dal tudi kontrolor Žižmond.[96] V začetku avgusta se položaj ni bistveno spremenil. Skoraj kronično pomanjkanje tehničnega materiala se je nadaljevalo. Spričo neprestanega dela so se kvarili tudi stroji, zlasti rotarka. Sredi avgusta pa se je zaradi nemške nevarnosti pričela hajka in so se pretrgale vse zveze s kurirji in okrožjem. Kljub novi moči — 14. avgusta 1944 je prispela v tehniko Zmaga Pahor-Sonja, tehnika ni izdelala ničesar. Pri okrožni gospodarski komisiji so naročili novo rotarko, začasno pa so si eno rotarko sposodili konec meseca pri okrožnem komiteju KPS za Kras.[97]

Na položaju, dne 19.VIII.1944.

J-39

POKRAJINSKA TEHNIKA KPS
Tov. Očka!

Mesto Tedenskega Poročila Ti pošiljamo dopis, v katerem sporočamo, da smo imeli cel pretekli teden "hajko"; vsled pretrgane zveze s kurirjem, kakor tudi z Okrožjem itd., nismo imeli možnosti razmnoževanja na rotarko, ker tudi luči nismo imeli. Tudi rotarka je bila prav ta čas v popravilu in je še sedaj nismo dobili. Pisal sem tudi na tovariša Aleša za rezervni valjarček, ker se nam je že preveč obrabil. Upamo, da bo rotarka toliko popravljena, da bomo lahko v prihodnjem tednu že nemoteno vsaj za silo nadaljevali z našim delom.

Omejili smo se ta teden na pp tipkanje na matrice, in sicer smo natipkali Slovenskega Poročevalca št. 19, brošuro: Južno-primorski borci, nadalje 2 okrožnici, ki smo jih prejeli v razmnožitev od Pokrajinske Komisije za ug. zloč. Okup. in njih. pomagačev.

Takoj, ko dobimo rotarko popravljeno, bomo pričeli z delom razmnoževanjem.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Za J-39: Polde.

Dopis tehnike J—39, prej Grmada

Letters of Printing Works tehnika J—39, formerly »Grmada«

Rezultati intenzivnega dela tehnike Grmada po reorganizaciji Pokrajinske tehnike junija 1944 so bili izjemni. Do konca meseca je izdelala brošuro Danila Miliča »Vera je v nevarnosti« (177) — 21. junija — v 580 izvodih za okrožni komite KPS Istra, letak »Komunisti in slovenska duhovščina« v 292 izvodih za okrožni NOO Kras (22. junija), »Tedenski pregled dogodkov« št. 13 v 1.035 izvodih

[94] Arhiv IZDG, tehnike F 24.
[95] Izjava Petra Ježa 9. 4. 1979.
[96] Arhiv IZDG, tehnike — F 39/2.
[97] Arhiv G M— F 12/4.

za okrožni komite KPS Kras (23. junija), letak Okrožnica pokrajinskega urada za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njih pomagačev v 1.500 izvodih (24. junij), »Rupnikovi Švabobranci skrunijo cerkve« v 14.000 izvodih (26. junija) — 4.000 izvodov za okrožni komite KPS Gorica, 1.000 izvodov za okrožni komite KPS Vipava, 1.000 izvodov za okrožni komite KPS Kras, 8.000 izvodov za okrožni komite KPS Trst, letak »Zapeljani domobranci« v 9.500 izvodih (29. junija): za okrožne komiteje KPS za Kras 4.000, za Gorico 3.000, za Vipavo 1.500 in za Kras 1.000 izvodov ter »Terenski pregled dogodkov« št. 14 v 1.015 izvodih. Naslednji mesec se je delo v enaki zagnanosti nadaljevalo. Že 1. julija so izdelali 2.043 izvodov brošure »Navodila za prijavo zločinov okupatorjev in njih pomagačev« (219), 2. julija za letak »Mojim tovarišem domobrancem« v 2.42 izvodih: za okrožne komiteje KPS Gorica 1.000 izvodov, Vipavo 500 izvodov in Kras 500 izvodov, 3. julija letak »Cittadini di Trieste e Monfalcone« v 550 izvodih za okrožni NOO za Kras in 520 izvodov letaka »Donne Italiane« prav tako za okrožni NOO za Kras. 6. julija so izdelali 900 izvodov »Slovenskega poročevalca« št. 15 (400 izvodov za okrožni komite KPS za Kras, 300 izvodov za okrožni komite KPS za Trst, 150 za Pokrajinsko tehniko KPS za Gorenjsko). 7. julija pa so izdelali »Tedenski pregled dogodkov« št. 15 v 1.020 izvodih za okrožni NOO za Kras.[98]

Pomanjkanje tehničnega materiala je močno oviralo delo. »Slovenskega poročevalca«, ki bi ga morali izdelati v 2.200 izvodih, so razmnožili le 900 izvodov. V poročilu ciklostilnemu oddelku Pokrajinske tehnike 10. julija so navedli, da so pri delu v velikih zamudah. Neizdelani so bili številni teksti: glasilo »Južnoprimorski borci« v 350 izvodih, brošure »Vera je v nevarnosti« v 570 izvodih, »Angleži in Amerikanci o nas« v 435 izvodih ter »II. zasedanje AVNOJ-a« v 1.395 izvodih; nadalje letaki okrožnega komiteja KPS za Kras v 1.000 izvodih, ONOO za Kras v 400—500 izvodih in drugega gradiva v 2.000 do 3.000 izvodih.[99] Tega dne so razmnožili še letak »Offiziere und Soldaten« v 400 izvodih za okrožni NOO za Kras, 12. julija brošuro »Angleži in Amerikanci o nas« (6) v 462 izvodih; za okrožne komiteje Gorica in Vipava po 90 izvodov, Kras 125 izvodov in Pokrajinska tehnika KPS za Gorenjsko 40 izvodov. 14. julija pa 1.050 izvodov »Objav« št. 13 in 14 za okrožni komite KPS za Kras. V naslednjem tednu od 14.— 22. julija so zaradi selitve razmnožili le »Tedenski pregled dogodkov« št. 16 v 1.000 izvodih (22. 7. 1944), 26. julija pa so zaradi pomanjkanja papirja razmnožili le 578 izvodov »Slovenskega pročevalca« št. 17 za okrožna komiteja Kras in Vipava, naslednji dan pa letaka »Matere, žene in otroci domobrancev« v 1.050 izvodih in »Italiani« v 700 izvodih za okrožni NOO za Kras ter 22 blokov po 20 izkaznic ter 25 blokov po 20 propustnic za okrožno načelstvo NZ za Kras. V avgustu še vedno niso imeli rotarke, pač pa jim je okrožna GK preskrbela nov pisalni stroj. Po upravno-politični reorganizaciji na Primorskem pa so prenehali razmnoževati »Tedenski pregled dogodkov«.[100] Kljub težavam so v prvem tednu v avgustu razmnožili »Kmečki glas« št. 7 (2. avgusta) v 870 izvodih: za okrožne komiteje KPS za Gorico 150 izvodov, za Kanal 150 izvodov, za Vipavo 380 izvodov in 50 za Pokrajinsko tehniko KPS za Slovensko Primorje. 7. avgusta pa so izdelali 1968 izvoodv »Slovenskega poročevalca« št. 16; za okrožne komiteje KPS Gorica 400 izvodov, Vipava 350 izvodov, Kras 370 izvodov, Trst 400 izvodov, za okrajne komiteje KPS Poljane na Gorenjskem 100 izvodov in Žiri 121 izvodov, za sedež Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje pa so razmnožili 210 izvodov, za ostale tehnike

[98] Arhiv GM — F 12/4, 17/4.
[99] Arhiv GM — F 12/4, 17/4.
[100] Arhiv IZDG, tehnike F 32/2.

pa po 38 izvodov. 9. avgusta so razmnožili nadaljnjih 61 blokov po 25 izkaznic za okrožni komite KPS za Kras, 10. avgusta pa 750 izvodov letaka »Domobranske družine« za okrožni NOO Kras. V naslednjem tednu zaradi hajke tehnika ni razmnožila ničesar, pač pa so pripravili matrice za »Slovenskega poročevalca« št. 19 in za glasilo »Južnoprimorski borci« ter dve okrožnici za pokrajinsko komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev.[101] V poročilu o izdelkih za okrožje je navedeno, da je omenjeni okrožnici tehnika razmnožila 18. in 19. avgusta v 600 in 500 izvodih.[102] V naslednjem tednu od 20. — 27. avgusta so razmnožili »Slovenskega poročevalca« št. 19 v 1.250 izvodih za okrožne komiteje KPS: Kras 400, Vipavsko 350, Gorica 250 izvodov in 100 mimo Brd, za okrajni komite KPS Selca na Gorenjskem 50 izvodov in za Pokrajinsko tehniko KPS nadaljnjih 50 izvodov. Izdelali so tudi brošuro »Južno primorski borci« št. 4 v 400 izvodih, do konca meseca pa še »Slovenski poročevalec« št. 21 v 1.000 izvodih za okrožne komiteje KPS Gorica 250 izvodov, Kras 700 izvodov in za Pokrajinsko tehniko KPS 5 izvodov. Za okrožje pa je izdelala 73 izvodov kandidatnih list, 60 izvodov zapisnikov in 2.000 volilnih listkov ter 270 glasovnic.[103]

Tehnika Skala (L—41)

Po reorganizaciji se položaj tehnike Skala (L—41) ni bistveno izboljšal. Glavna težava je bila še vedno pomanjkanje tehničnega materiala. To je bil sicer splošen problem, za tehniko Skalo pa prav gotovo kritičen. Okrožna gospodarska komisija, ki je v prejšnjih mesecih oskrbovala tehniko Grmado v celoti, je tehniki Skala sicer nudila potrebna finančna sredstva, toda dopis načelnika okrožne gospodarske komisije za Kras Ljuba Černeta z dne 22. junija 1944 kaže, da se komisija ni hotela obvezati za nabavljanje tehničnega materiala za Skalo, ker so bili njihovi nabavniki v Trstu preveč zaposleni in so material nabavljali le s težavo.[104]

Do srede julija problema tehničnih dobav niso zadovoljivo rešili, kakor je razvidno iz številnih dopisov tehnike, tudi iskanje lastnih nabavnih kanalov s pomočjo okrožnih komitejev SKOJ za Gorico in Vipavsko ni bilo uspešno.[105] Od januarja 1944, ko je intendantka Milena Šonc (bila je nabavnica okrožne gospodarske komisije in je veliko nabavljala, predvsem tehnični material) zbolela in je njene naslednice niso mogle zadovoljivo nadoknaditi, so dobivali tehnični material le v manjših količinah. Veliko ga je nabavila sama kuharica in članica tehnike Pavla Štok. V mesecu juniju so se možnosti nabav nasploh še poslabšale. Spričo oživele nemške vojaške dejavnosti je bilo celo potovanje v Trst otežkočeno, potrebe po tehničnem materialu pa so se tedaj izredno povečale. Svoje postojanke so imeli sovražni vojaki v bližnjih vaseh Kopriva in Dobravlje, pogosto pa so vas presenetile predvsem nemške vojaške patrulje iz Nabrežine in Sežane, zaradi česar tehnika tudi po ves dan ni delala. Za varnost neprimerno je bilo tudi štirimesečno bivanje v prostoru 17 m², ki je bil tudi vlažen, svetili pa so si s karbidno svetilko, kar je še poslabšalo že tako slabo kroženje zraka. Že konec junija so se pričeli pripravljati na selitev.[106] Prostor so si pripravljali v

[101] Arhiv GM — F 17/4.
[102] Arhiv GM — F 20/2.
[103] Arhiv GM — F 12/4, 17/4 in 20/2.
[104] Arhiv GM — F 13/4.
[105] Arhiv GM — F 13/4, 18/4.
[106] Arhiv GM — F 13/4.

požgani Tomačevici. V tehniki je bilo pet članov: Aleksander Žerjal-Grom, vodja tehnike, je delal na rotarki, član KPS je bil od septembra 1943, Marija Jurca (Bergman), po poklicu pisarniška uslužbenka je v tehniki predvsem tipkala in korigirala matrice, članica KPS je bila od aprila 1942, Marica Kragelj-Volga je bila dijakinja, v tehniki je špikala matrice in pomagala pri rotarki, Marijo Abram, brivec, je opravljal kurirsko in intendantsko službo v tehniki, član KPS je bil od 3. maja 1944. V tehniki je kuhala Pavla Štok, je bila članica SKOJ. V dopisu 30. junija 1944 je vodja tehnike Žerjal ugotavljal, da to število ni zadoščalo potrebam, ker je tehnika imela v zadnjem času veliko več dela kakor prej, število tehnikov pa je bilo manjše. Za nemoteno delo bi bili potrebovali več delovnih moči, vajenih dela v tehniki. Zlasti so pogrešali Franca Trobca, ki je bil dodeljen tehniki Mlada, od tam pa na oblastni komite SKOJ za Slovensko Primorje. Na prošnjo tehnike Skala, naj se Trobec vrne, je odgovorila Rozalija Munih-Barbka in sporočila, da so Trobcu sporočili o željah tehnike in mu naročili, naj se vrne na Kras. Opozorila je tudi, da si tehnika sama poišče nove delovne moči, ker bo vedno več dela, glede novih kadrov pa ni nujno, da se obračajo na oblastni komite SKOJ, ampak kar na Pokrajinsko tehniko KPS za Slovensko Primorje, ki je prevzela tudi mladinske tehnike.[107] Velika nevarnost je nastala, da bo tudi Marija Jurca zapustila tehniko na prošnjo njenega zaročenca Jožeta Bergmana, ki se je potegoval, da bi jo premestili v tehniko Jelenk (A—30). Ker bi njen odhod resno ogrozil delovanje Skale, kajti le Jurca je obvladala tipkanje matric in korigiranje, je začasno ostala v tehniki.[108]

Zaradi pomanjkanja papirja so morali delo tehnike omejiti. V juniju so razmnožili le glasilo »Mladina«, primorska izdaja, št. 4 v 1.350 izvodih, dokončali brošuro Borisa Ziherla »Zakaj je propadla Jugoslavija« (384) v 230 izvodih, brošuro Danila Miliča »Vera je v nevarnosti«[109] v 850 izvodih in brošuro Metoda Mikuža »Kri mučencev — naše seme« (169) v 2.650 izvodih ter letak »Mojim tovarišem domobrancem« v 1.550 izvodih in »Ljudsko pravico« št. 9 v 1.220 izvodih. Dne 8. julija so zaposlili Pokrajinsko tehniko, naj jim poskrbi vsaj 50.000 pol papirja in 15 kg tiskarske barve, potrebovali so tudi ovojni papir za brošuro.[110] Sredi julija so se razmere nekoliko izboljšale. Dne 15. julija zvečer so tehniko preselili v nov prostor. Delovni pogoji v požgani Tomačevici so bili zelo slabi, zato so si pripravili nov bunker v Škrbini, v hiši Marije Milič. Bunker velikosti 11 x 7 m je bil v kleti, opremili so ga z električno razsvetljavo. Vhod v bunker so imeli v opuščeni kovaški delavnici, spuščali so se po lestvi. Vhod iz dvorišča pa so zasuli z gramozom.[111] V bunkerju so tudi kuhali. Zaradi lesenega stropa je pretila neprestana nevarnost požara.[112] Dne 21. julija se je po dogovoru s Pokrajinsko tehniko KPS in Oblastnim komitejem KPS v tehnikov povrnil Franc Trobec, po naročilu oblastnega komiteja SKOJ z dne 18. julija 1944 pa je tehniko zapustila Marija Jurca. 16. septembra je bila premeščena na novo delovno dolžnost v okviru organizacije SKOJ.[113]

Med tem časom jim je okrožna GK za Kras priskrbela večjo količino tehničnega materiala, 18. julija pa jim je papir poslal še nabavni oddelek Pokrajin-

[104a] Izjava Aleksandra Žerjala in Franca Trobca april 1979.
[107] Arhiv GM — F 11/3, 13/4.
[108] Arhiv GM — F 13/4.
[109] Marijan Brecelj navaja pri enoti 193, da je med ostalimi tehnikami razmnožila brošuro tudi Skala.
[110] Arhiv GM — 13/4.
[111] A. Dugulin, Škrbina v boju . . ., str. 74—75.
[112] Arhiv GM — 13/ 4.
[113] Arhiv IZDG — F 4.

ske tehnike, večjo količino tehničnega materiala in novo rotarko pa so preskrbeli nabavniki okrajnega odbora OF Tržič.[114] Pri svojem rednem kontroliranju ciklostilnih tehnik je 22. julija prispel v tehniko okrožni kontrolor tehnik za Srednje primorsko Venceslav Žižmond-Dušan in se v njej zadržal do 27. julija.[115] V njegovi prisotnosti so se člani tehnike (25. julija) zbrali na širšem sestanku tehničnega kadra, proučili so okrožnico »O kadrih ciklostilnih tehnik« in razpravljali o delitvi dela. Sklenili so, da bo Aleksander Žerjal še naprej vodil tehniko in bo odgovoren za tisk in rotarko. Marija Jurca, ki je pričakovala svoj odhod, bo še vedno odgovorna za tipkanje in korigiranje matric ter za knjigovodstvo. Marica Kragelj govorna za tipkanje in korigiranje matric ter za knjigovodstvo. Marica Kragelj Volga bo zadolžena za pravočasno izdelavo matric, za arhiv in za to, da delo ne bi zaostajalo. Pavla Štok je kljub želji, da bi se posvetila izključno tehničnemu delu, ostala še naprej odgovorna za kuhanje. Franc Trobec je skrbel za red v tehniki in za tehnični material, Mario Abram pa za intendanco in nabavljanje tehničnega materiala. Iz varnostnih razlogov so sklenili, da na javke ne bodo več hodili s kolesom, ampak peš.[116] Čez tri dni so se tudi člani celice KPS zbrali na 7. rednem celičnem sestanku, potrdili sklepe sestanka tehničnega kadra in sklenili, da bodo skušali izvrševati naročila hitro kakor doslej. Zaradi varnosti pa da bodo takoj pričeli graditi nov bunker, ki bi ga imeli za rezervo, poseben manjši bunker pa bi služil za shranjevanje pošte in literature. Izhode po hrano in pošto so načrtovali le ponoči. Na sestanku so razpravljali tudi o zdravstvenem stanju oseb, zlasti je bilo sumljivo počutje kurirja Abrama. Naročili so mu, naj gre čimprej k zdravniku.[117] Po preselitvi so pričeli z intenzivnim delom. Do konca julija so razmnožili »Slovenskega poročevalca« št. 15 v 2.240 izvodih, »Našo ženo« št. 1 in 9.000 letakov za mobilizacijo delavcev v Trstu in Tržiču. Kljub prizadevanjem in zadostnim količinam tehničnega materiala niso uspeli nadoknaditi zamud iz začetka meseca.[118] Po obisku okrožnega tehnika Žižmonda so v tehniki pričeli s povečanim političnim izobraževanjem članov. Redno so prirejali celične in kadrovske sestanke, na katerih so proučevali razne študijske materiale.[119] Z intenzivnim delom so naslednji mesec nadaljevali. Dne 5. avgusta so razposlali 17. številko »Slovenskega poročevalca« (900 izvodov) na okrožne komiteje KPS (za Kanal 200 izvodov, Bača 200 izvodov, Idrija 300 izvodov, na okrajne komiteje KPS Kropa 100 izvodov, Škofja Loka 50 izvodov in Medvode 50 izvodov). Do 9. avgusta so razposlali »Kmečki glas« št. 7 (850 izvodov) na okrožne komiteje KPS (Kras 400 izvodov, Trst 400 izvodov in za sedež Pokrajinske tehnike KPS 50 izvodov) ter pričeli razmnoževati »Uradni list« št. 2 (1.162 izvodov). Z delom so zaključili 12. avgusta in list razposlali na okrožne komiteje KPS (za Vipavsko in Kras po 150 izvodov, nadalje na okrožne komiteje KPS Benečija 10 izvodov, Kanal 40 izvodov, Bača 80 izvodov, Brda 90 izvodov, Tolmin in Idrija po 70 izvodov, Gorica 55 izvodov, preko 15—B (skozi Brda) pa še 25 izvodov: Brkini, Pivka in Slovenska Istra po 70 izvodov, na sedež Pokrajinske tehnike pa 31 izvodov).[120] V naslednjih dneh (15. — 20. avgust) so zaradi hajke morali prekiniti z delom. V nevarnosti pred požarom spričo možnosti novih spopadov v bližini vasi in zaradi hajk, so si tehniki poiskali nov prostor, kamor so se nameravali preseliti. Kljub pripravam pa so zaradi tekočega dela in neprestane nemške nevarnosti s selitvijo nekoliko zakasnili. Do konca meseca so razmnožili brošuro Maksa Šnu-

[114] Arhiv GM — F 14/3.
[115] Arhiv GM — F 19/3.
[116] Arhiv GM — F 13/4.
[117] Arhiv IZDG — F 24/1.
[118] Arhiv GM —F 18/2.
[119] Arhiv GM — F 13/4.
[120] Arhiv GM — F 18/2, 13/4.

derla »Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev«[121] v 1.440 izvodih in jo razposlali na naslednje naslove: Okrožni komite Trst 200 izvodov, Brkini 200 izvodov, Slovenska Istra 200 izvodov, Okrajni komite Gorje—Bled 60 izvodov, Bohinj 40 izvodov, Ribno 20 izvodov, Kropa 60 izvodov, Škofja Loka 80 izvodov, Medvode 40 izvodov, Poljane 40 izvodov, Žiri 40 izvodov, Selca 20 izvodov, na Južnoprimorski odred 20 izvodov, Briškobeneški odred 20 izvodov, Gorenjski odred 40, Šolsko taborišče 10, Zapadnokoroški odred 20, »Soča« 150, sedež Pokrajinske tehnike KPS 150 izvodov.[122] Do 29. avgusta 1944 so izdelali še dodatnih 345 izvodov Uradnega lista št. 2.[123]

Življenje tehnikov v zaprtih in vlažnih prostorih ob šibki umetni razsvetljavi (karbidovke), v slabem zraku ter sorazmerno skromni in enolični prehrani je imelo določene posledice. Prvi je pričel bolehati kurir Mario Abram. Na

Člani tehnika »Skala« na Krasu (1944)

The members of Printing Works tehnika »Skala« on the Carst (1944)

pregledu, kamor ga je napotilo osebje tehnike, mu je zdravnik ugotovil tuberkulozo in predpisal nujno zdravljenje. Bolezen je sodelavce hudo prizadela. Izgubili so namreč prepotrebnega člana tehnike, bali pa so se novih obolenj zaradi možnih okužb, ker so zadnjih 7 mesecev delali in živeli skupaj.[124] Mario Abram je zatem zapustil tehniko 31. avgusta in se preselili domov v Kosovelje, kjer je kmalu umrl. Nekako istočasno so zasledili znake pljučnega obolenja pri Pavli

[121] Marijan Brecelj v svoji bibliografiji povzema po primerku v Mestnem muzeju Idrija, da bi to brošuro izdelala tehnika Doberdob—Bojnik. (338) Ohranjeni dokumenti pa kažejo, da so jo izdelale tehnike Skala (L—41) v 1440 izvodih, Sabotin (H—37) v 1670 izvodih in Krn (C—32) v 1670 izvodih.
[122] Arhiv GM — F 18/2.
[123] Arhiv GM — F 13/4.
[124] Arhiv GM — F 13/4, 18/2.

Štok, ki je zaradi začetne tuberkuloze morala iz tehnike. Dne 18. septembra je po posredovanju zdravnika Stepančiča, sodelavca narodnoosvobodilnega gibanja, odšla v sanatorij v Nabrežino.[125] V zameno za Marijo Jurca-Mimico, ki so jo 5. septembra dokončno odpoklicali iz tehnike, je 31. avgusta prispela Pepina Gregorič z Vogrskega. Poslala jo je Pokrajinska tehnika KPS.[126] Novo kadrovsko spremembo so nakazovali sredi septembra 1944; tedaj so odpoklicali Marico Kragelj-Volgo.[127] Spremembe so resno ogrozile delo tehnike, ki je ostala brez svojega kurirja, najsposobnejše tipkarice in njene pomožne moči. Pepca Gregorič, ki je v tehniko šele prispela, pa nikakor ni mogla zadostiti potrebam. O kadrovskih problemih so razpravljali že 15. septembra in poudarili, da nujno potrebujejo vsaj dve delovni moči. Neprestano so tudi opozarjali na težave pri kurirskih zvezah. Tehnika je kljub preselitvi v Škrbino ohranila kurirsko karavlo P 13, ki je imela svoj sedež v okolici Gabrovice. Zaradi velike oddaljenosti, zlasti po odpustu kurirja Abrama, je prenašanje literature in pošte povzročalo resno oviro. Predlagali so, da bi si zgradili manjši bunker v bližini vasi, koder je vodila redna kurirska zveza med P 12 in P 13, v katerem bi kurirji prevzeli material. Tega problema pa niso rešili.[128] Pač pa je vodja tehnike Aleksander Žerjal 20. septembra sporočil kontrolorju Žižmondu, da so dobili novega kurirja in intendanta v osebi Jožeta Colje iz Škrbine, rabili pa da bi še enega sodelavca. Preložili so tudi odhod Marice Kragelj, ki se je med tem časom priučila tipkanju in je prevzela delo Marije Jurca.

Dokončno so se selili v noči med 15. in 16. septembrom.[129] Na novo mesto v Sveto so prispeli in se uredili 19. septembra 1944.[130] Novi prostor so pripravili pod kletjo pri družini Jožefa Cotiča, Sveto št. 47. Prostor je bil sicer bistveno manjši od prejšnjega, bil pa je varen pred ognjem.[131] Dne 24. septembra 1944, ko tehniki še niso vedeli za svoj razpust, so se zbrali na izrednem celičnem sestanku in ugotovili, da so povečali tempo dela in da delajo celó ponoči. Sklenili so, da bodo okrepili tudi politično dejavnost, ki so jo do tedaj zanemarjali. Intendantu Jožetu Colji so predlagali, naj bo pri zahtevah do gospodarske komisije bolj energičen, in opozorili na slabo počutje Žerjala.[132] Bolezenski problemi, ki so zajeli tehniko Skala, so resno skrbeli tudi vodstvo Pokrajinske tehnike KPS. Zaradi tega je to sklenilo, da tehniko ukine. Sklep o ukinitvi je Pokrajinska tehnika odposlala Skali in kontrolorju Žižmondu 23. septembra. Člane tehnike so razporedili na nove naloge. V dopisu so tudi naročili, naj inventar tehnike pospravijo v najbližjo tehniko, prostor pa naj zaprejo in skrbijo, da ga ne kompromitirajo.[133]

Do dejanskega razpusta so v tehniki razmnožili še brošuro »Zavezniške bombe na Nemčijo« (379), ostala zaostala dela pa so porazdelili med tehnikama Javornik in Sabotin.[134] Pri selitvi je sodeloval tudi kontrolor Žižmond in o njej poročal 2. oktobra. Arhiv Skale, radio in obrezovalni stroj so odposlali v Sabotin, ostali tehnični material pa v Grmado.[135] Tehniki so odpotovali 4. oktobra; pri potovanju na karavlo P 7, kjer naj bi dobili vezo s sedežem Pokrajinske tehnike, so trčili na okupatorja, zato so se dalj časa zadržali na karavli P 12 in na P 7

[125] Izjava F. Trobca in AGM 13/4.
[126] Arhiv GM — F 18/2.
[127] Ib.
[128] Arhiv GM — F 13/4, 18/2.
[129] Arhiv GM — F 13/4.
[130] Arhiv GM — F 18/2.
[131] Arhiv GM — F 13/4. — Izjava Ivana Luina — Sveto — april 1979.
[132] Ib.
[133] Arhiv GM — F 18/2, 13/4, 19/3.
[134] Arhiv GM — F 13/4, 18/2.
[135] Arhiv GM — F 19/2.

prispeli šele 19. oktobra. Na sedežu je osebje ostalo le nekaj dni, nakar so prevzeli nove naloge.[136]

Zaradi hajk in prekinitev delovanja tehnike Skala v mesecu avgustu je bilo delo v velikem zaostanku. Do 5. septembra so izdelali »Slovenski poročevalec« št. 21 (755 izvodov) in ga razposlali na bivša okrožna komiteja KPS (Istra 250 izvodov in Pivka 500 izvodov ter na sedež Pokrajinske tehnike 5 izvodov) in pričeli razmnoževati »Kmečki glas« št. 7—8. Delo je napredovalo počasneje, ker so razmnoževali le na ciklostil, rotarka je bila zaradi izrabljenosti neuporabna. Glasilo so razmnožili do 12. septembra in ga razposlali na okrožni komite KPS za Južnoprimorsko 1.030 izvodov in na sedež Pokrajinske tehnike 6 izvodov. Zaradi selitve in odhoda članice Marije Jurca (16. septembra) in Pavle Štok (19. septembra) je delo ponovno zaostalo. Poročilo vodje Žerjala 19. septembra navaja »Slovenskega poročevalca« št. 23, »Ljudsko pravico« št. 18 in »Mladino« št. 10 ter brošure, primanjkuje pa da jim tehnični material. Zaloge papirja so do 29. septembra omogočile le izdelavo »Slovenskega poročevalca« št. 23 v 1.170 izvodih, zatem pa brošuro »Zavezniške bombe na Nemčijo«.[137] Po ukinitvi so v dogovoru s kontrolorjem Dušanom nedokončano delo razposlali v tehniko »Javornik« (Ljudska pravica št. 18) in v Sabotin (brošuro »Narodni heroj Janko Premrl-Vojko« in glasilo »Mladina« št. 10).

Tehnika Grmada (J—39)

Po upravno politični reorganizaciji na Primorskem poleti 1944 je tehnika Grmada delovala kot okrožna tehnika Srednjeprimorskega okrožja in gradivo razmnoževala praviloma za njegove okraje. Naročila, ki jih je Grmada dobivala od okrožja, so vsebovala predvsem izdelavo volilnih materialov za okraja Komen in Sežana. Materialni položaj tehnike se je tedaj bistveno poslabšal. Pred upravno politično reorganizacijo je za njo skrbela okrožna GK za Kras, s katero je bila dobro povezana, po komasaciji okrožij in njihovih organov so bile za oskrbovanje tehnike zadolžene dve okrajni GK in okrožna gospodarska komisija. Oblika pa ni povsem zaživela. Tudi okrožni odbor OF za Srednjo Primorsko je ugotavljal, da je po reorganizaciji ostala Grmada prepuščena sama sebi in bila tako najbolj prizadeta. Dne 9. septembra je imenovani odbor naslovil okrožnico na okrajne in okrožno gospodarsko komisijo in jim naročil, naj nemudoma postavijo človeka, ki bo skrbel za tehnike, naj dobijo vezo z vsemi tehnikami in tiskarno na tem območju ter naj se seznanijo z vsemi njihovimi potrebami.[138] Na podlagi tega dopisa je okrožna GK 12. septembra sporočila okrožnemu NOO in tehnikam, da so na Pokrajinski gospodarski konferenci sklenili, da bo nabavo tehničnega materiala prevzela poslovalnica GK, ki zaenkrat deluje le v pokrajinskem merilu, v bodoče pa bodo ustanovili še njene podružnice kot okrožne poslovalnice GK. Zato je okrožna GK naročila, naj se tako tehnike kakor stali organi obračajo naravnost na to podružnico, vezo z njo pa da dobijo na Jazbinah. Hrano pa morajo tehnikam oskrbovati okrajne GK, na katerih območju se tehnike nahajajo.[139] Dejansko pa tudi ta oblika ni delovala.

Na prošnjo Grmade, da nujno potrebujejo večjo količino papirja, ki so jo 20. septembra naslovili na pokrajinsko poslovalnico GK, so že čez dva dni

[136] Arhiv GM — 19/2, izjava Aleksandra Žerjala.
[137] Arhiv GM — F 18/2, 13/4.
[138] Arhiv GM — F 12/5.
[139] Arhiv GM — F 12/5.

dobili odgovor, da naprošenega blaga ne morejo poslati, ker ga lahko nudijo le Pokrajinski tehniki KPS, ki potem sama zalaga tehnike s potrebnim materialom.[140] Tako je Grmada zaradi pomanjkanja tehničnega materiala poslej morala občasno celo prenehati z delom. Material so naročali pri nabavnem oddelku Pokrajinske tehnike, posluževali pa so se še vseh ostalih možnih kanalov in osebnih zvez.[141] Po posredovanju člana okrožne GK Ljuba Černeta so 8. septembra dobili novo rotarko znamke »Sada«.[142] Vodja nabavnega oddelka pokrajinske tehnike Martin Kokalj jim je poslal valjčke za ciklostil, dva ciklostila pa jim je poslal Venceslav Žižmond. Večje zaloge so si ustvarili po razpustu Skale, ko je Grmada prevzela njen inventar.[143]

S prihodom Zmage Pahor-Sonje, ki je pred tem delala na terenu v skojevski organizaciji, se je tehnika kadrovsko okrepila. Kakor je razvidno iz dopisa vodje Arha kontrolorju Žižmondu 27. avgusta, bi bili lahko pri delu uspešnejši, če ne bi imeli toliko težav s stroji in s pomanjkanjem tehničnega materiala.[144] Dne 7. septembra pa so iz tehnike dokončno odpoklicali Arha. Njegov odhod je resno ogrozil delovanje Grmade, zato so se člani že naslednji dan zbrali na izrednem celičnem sestanku in ugotovili, da je Arh neobhodno potreben v tehniki, zlasti ker nova moč še ni vpeljana v delo in da zaprosijo Pokrajinsko tehniko KPS, naj odloži njegov odhod.[145] Težave so obrazložili tudi kontrolorju Žižmondu.[146] Prošnji nista imeli posebnega odziva, saj je vodja ciklostilnega oddelka Miklavec 14. septembra javil, da se mora Arh nemudoma podati na pot. Posle vodje tehnike naj izroči najsposobnejšemu, okrožje pa naj opozori na kadrovske potrebe. V dopisu je Miklavec še navedel, da si bo tudi pokrajinska tehnika prizadevala dobiti še kakšno moč.[147] Po ponovnem pozivu 19. septembra je Arh predal svoje posle Petru Ježu in odpotoval na novo delovno mesto. Pred odhodom je o tem še opozoril kontrolorja Žižmonda in ga poprosil, naj se čim prej oglasi v tehniki, da se seznani s položajem in z delom.[148]

21. septembra je Arh že javil Justinu Miklavcu, da čaka nadaljnjih navodil. V tehniko Grmada sta že 15. septembra prišla Sava Besednjak, doma iz Branika (stara 19 let in članica KPS od 16. decembra 1943, ki je nazadnje delala v tehniki Javornik) in Jože Ferjančič iz Podrage (star 17 let, član SKOJ od junija 1944). Oba je preskrbel kontrolor Žižmond. Pri delu v tehniki Javornik sta se dobro izučila tehničnega dela. Zaposlili so ju pri delu s ciklostilom.[149] S takim številom članov je tehnika delala do 11. novembra 1944, ko je odsek za prosveto in kulturo pri okrožnem NOO odpoklical Savo Besednjak kot učiteljico na novo delovno mesto v Lože.[150] Ostalo osebje je zadoščalo potrebam, saj so s pričetkom dela tiskarne glavna glasila tiskali. Po razbremenitvi tehnik se je osebje v večji meri posvetilo izobraževanju. Na celičnih sestankih v tehniki Grmada so nadaljevali s prirejanjem referatov, veliko so se ukvarjali tudi z dopisništvom.[151] Pri političnih urah, ki so jih prirejali tudi med celičnimi sestanki, so proučevali ustrezno literaturo (o kadrih, VKPb itd.). Po prihodu novih članov so avgusta začeli prirejati redne kadrovske sestanke.[152]

[140] Ib.
[141] Arhiv IZDG — tehnika F 24, GM — F 12/8.
[142] Arhiv GM — F 12/8.
[143] Arhiv GM — F 17/4 in 12/5.
[144] Arhiv GM — F 12/4.
[145] Arhiv IZDG — F 24.
[146] Arhiv GM — F 12/4.
[147] Arhiv GM — 12/5.
[148] Arhiv GM — F 12/4.
[149] Arhiv GM — F 17/4.
[150] Arhiv GM — 17/4.
[151] Arhiv IZDG — F 24.
[152] Arhiv IZDG — tehnike — F 24.

Tehnika je delovala v strogi ilegali. Stikov z zunanjim svetom skoraj ni bilo. V svojih dopisih, zapisnikih celičnih in kadrovskih sestankov pa so neprestano opozarjali na varnost. Ob poslabšanju položaja na Krasu poleti 1944 so opozorili tudi vse tiste, s katerimi so imeli zveze, naj strogo pazijo na konspiracijo tudi pri naslovih pošiljk.[153] V oktobru in v novembru se je položaj še poslabšal. Ogrožen je bil ves teren, zato tudi preselitev ni bila možna. Na pokrajinsko konferenco tehnik 20. novembra na Gačniku so bili vabljeni vsi vodje tehnik. Udeležba je bila obvezna. V vabilu, ki ga je odposlal ciklostilni oddelek, je bilo navedeno, da morajo vodje med tem časom imenovati svojega namestnika. Vabilo je Peter Jež prejel šele 11. novembra in nanj takój odgovoril, da se bo udeležil konference, če ne bo izjemnih zadržkov, nadomeščala pa ga bo Pavla Pupis. Sporočil je tudi, da bo odpotoval že 15. novembra.[154] Toda spričo okupatorjeve nevarnosti na Krasu Jež ni mogel na konferenco. Dne 20. novembra je tudi sporočil ciklostilnemu oddelku, da je bil dvakrat na poti, vendar se je zaradi aktivnosti okupatorja moral vrniti. Najbolj kritično je bilo 17. in 18. novembra, ko niso mogli niti zapustiti bunkerja. V dopisu je tudi prosil, naj mu sporočijo sklepe konference v zvezi s problematiko tehnike Grmada.[155] Tudi v naslednjih dneh se razmere niso izboljšale. 22. novembra je Jež ponovno poročal, da delo ni več možno in da so okupatorjevi vojaki neprestano v vasi in okolici ter da v bližini kopljejo jarke. Poudaril je tudi, da so že dalj časa brez dela in predlagal, da se preselijo, stvari pa da so že pospravili in da jih nameravajo spraviti na varen prostor. Preselili bi se radi na severno Primorsko, kjer je imela sedež Pokrajinska tehnika. Podoben dopis je isti dan odposlal še kontrolorju Žižmondu in ga prosil, naj jih obišče.[156]

O nadaljnji usodi Grmade je v dneh 20. in 21. november odločala pokrajinska konferenca tehnik, ki je sicer razpravljala o perečih vprašanjih tehnik, ekonomskih, tehničnih, zdravstvenih itd. Zaradi težkih razmer na Krasu je sklenila, da razpustijo tehniko Grmado. Petra Ježa in Pavlo Pupis so dodelili v tehniko Sabotin (H—37), Jožeta Ferjančiča v tehniko Slavnik (N—43), Zmago Pahor pa so odpoklicali na sedež Pokrajinske tehnike (600). Dne 24. novembra 1944 je kontrolor Žižmond naročil Petru Ježu, naj naredi natančen inventar materiala in opreme, ki naj ju dobro pospravi v ovoje, da jih bodo kurirji po potrebi in možnostih odnašali. Na vsak ovoj pa naj navede vsebino. Žižmond je nadalje opozoril, da bodo tehnični material razdelili med H—37 in G—36, rotarko pa bodo spravili v H—37. Posebno je naročil, naj bunker dobro zaprejo in naj ostane v najstrožji tajnosti. V bunker ne sme nobeden vstopiti.[157] V naslednjih dneh je osebje tehnike po sklepu konference tehnik, naročil kontrolorja Žižmonda in ciklostilnega oddelka, spravilo ves tehnični material na varno mesto, sami pa so se preselili v bunker tehnike Skala v Sveto, od koder so nameravali odpotovati na nova delovna mesta.[158] V dopisu 5. decembra je sekretar celice Pavla Pupis sporočila, da so tega dne zaključili celične sestanke in razpustili celico.[159] Naslednji dan pa sta Peter Jež in Pavla Pupis že prispela v tehniko Sabotin (H—37),[160] zatem je Pahorjeva prispela na sedež Pokrajinske tehnike, 15. decembra pa je v tehniko Slavnik prispel Jože Ferjančič.[161]

[153] Arhiv IZDG — tehnike F 24, GM — F 12/4.
[154] Arhiv GM — F 12/4.
[155] Arhiv GM — F 17/4.
[156] Arhiv GM — F 12/4.
[157] Arhiv GM — F 12/5.
[158] Arhiv GM — F 12/4.
[159] Arhiv IZDG — F 24.
[160] Arhiv GM — F 12/3.
[161] Arhiv GM — F 18/4.

Kljub težavam zaradi pomanjkanja tehničnega materiala, njegove slabe kvalitete in tudi bližine okupatorja je tehnika v avgustu še naprej opravljala svoje delo. Na zahtevo okrožnega komiteja KPS, da mora tehnika v času volitev razmnoževati predvsem volilne materiale, je Grmada poleg tekočega dela razmnoževala še volilne tiskovine za kraške vasi.[162] V prvem tednu v avgustu so razmnožili »Primorski Kmečki glas« št. 7 (2. 8. 1944) v 870 izvodih za okrožni komite KPS za Gorico 250 izvodov in 150 izvodov, ki so jih poslali mimo Brd, za okrožni komite KPS Vipava 380 izvodov in 50 izvodov na Pokrajinsko tehniko KPS za Slovensko Primorje. 7. avgusta so razmnožili »Slovenski poročevalec« št. 16 v 1968 izvodih, za okrožne komiteje KPS Gorica 300 in 100 izvodov, Vipava 350 izvodov, Kras 370 izvodov, Trst 400 izvodov in okrajne komiteje Poljane na Gorenjskem 100 izvodov, Žiri 210 izvodov in za Pokrajinsko tehniko KPS 38 izvodov, 9. avgusta so razmnožili 61 blokov po 25 izkaznic za okrožni komite KPS za Kras in naslednji dan 750 izvodov letaka »Domobranske družine« za okrožni NOO za Kras. Zaradi pokvarjene rotarke in hajke je v naslednjih dneh delo zaostalo. V poročilu 19. avgusta so navedli, da so zaradi stanja le natipkali matrice za »Slovenski poročevalec« št. 19, za brošuro »Južnoprimorski borci« št. 4 in za dve okrožnici za Komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njih pomagačev št. 125 in 146.[163] Kakor je razvidno iz tedenskega poročila od 20. do 27. avgusta so okrožnico št. 146 razmnožili v 600 izvodih šele 18. avgusta, naslednji dan pa okrožnico št. 125 v 500 izvodih. 22. avgusta so razmnožili »Slovenskega poročevalca« št. 19 v 1.250 izvodih za okrožne komiteje KPS za Kras — 400 izvodov, Vipava 350 izvodov, Gorica 250 in 100 izvodov, za okrajni komite KPS Selca na Gorenjskem 50 izvodov in za Pokrajinsko tehniko KPS 5 izvodov. 25. avgusta pa so izdelali 400 izvodov brošure »Južnoprimorski borci« št. 4 v 400 izvodih za Štab Južnoprimorskega odreda. V zadnjem tednu v avgustu je Grmada razmnožila le »Slovenski poročevalec« št. 21 v 1.000 izvodih, za okrožne komiteje KPS Gorica 250 izvodov, Kras 700 in za Pokrajinsko tehniko KPS. Za okrožni NOO pa so v zadnjem tednu razmnožili 70 kandidatnih list, 60 volilnih zapisnikov, 2.100 volilnih listkov in 270 glasovnic.[164]

Z razmnoževanjem volilnih materialov so nadaljevali v septembru, za okrajne volilne komisije so 5. septembra razmnožili 1.000 izvodov glasovnic za 5 vasi, 7. septembra pa 1.455 glasovnic za 9 vasi, 4. septembra so razmnožili še 1.500 izvodov tiskovin »Prijava zločinov okupatorja« in enako število prilog za okrožni NOO za srednje Primorsko. Za komando mesta Sežana so 6. septembra izdelali 925 propustnic, za okrožni komite KPS pa 5.000 izvodov letaka »Zadnji poziv«, dne 8. septembra pa še dodatnih 2.000 izvodov tega letaka na malem formatu, 10. septembra pa so izdelali še 1.800 obrazcev »Nabavni listi za okrožno GK«. Z novo rotarko je delo hitreje napredovalo. 10. septembra so za okrajno volilno komisijo razmnožili 1.765 izvodov glasovnic, 12. septembra pa »Slovenski poročevalec« št. 22 v 1.042 izvodih: za Srednjeprimorsko okrožje 900 izvodov, za okrajni komite KPS Gorenjsko 110 izvodov in 32 za Pokrajinsko tehniko KPS. 15. septembra so naredili 225 izkaznic za Komando mesta Sežana, naslednji dan pa »Slovensko poročevalec« št. 24 v 1.000 izvodih, za Srednjeprimorsko okrožje 955 izvodvo, za Komando vojnega področja 10 izvodov, za Pokrajinsko tehniko KPS 3 izvode. Dne 18. septembra so razmnožili 1.000 izvodov nemških letakov »Achtung« za okrajni NOO Sežana, 20. septembra pa 3.020 izvodov volilnih listkov, 410 poverilnic in 70 volilnih zapisnikov, prav tako za okrajni NOO Sežana.

[162] Arhiv GM — F 17/4.
[163] Arhiv GM — F 12/4.
[164] Arhiv G M— F 12/4, 17/4.

Dne 24. septembra so dokončali in razposlali 780 izvodov brošure »Zavezniške bombe na Nemčijo« (376) za okrožne komiteje KPS Vipava 190 izvodov, Gorica 100 izvodov, Kras 200, Trst 175 in Pokrajinska tehnika KPS 60 izvodov. Do konca meseca septembra so izdelali na novo še 2.000 izvodov tiskovin »Prijava zločina in požiga« in 1.500 izvodov prilog za okrajni NOO Komen (27. septembra), brošuro Edvarda Kardelja »II. zasedanje AVNOJ-a« v 1.412 izvodih.[165] (116). Brošuro so razposlali na okrožne komiteje SKOJ Gorica in Kras po 350 izvodov, Vipava 370 izvodov, Trst 100 izvodov, Pokrajinska tehnika KPS 40 izvodov in Štab IX. korpusa 60 izvodov (28. september), Okrožnico Rdečega križa Slovenije za Anico Marc-Nušo v 200 izvodih.[166] Intenzivnost pri delu se je v zadnjih mesecih leta bistveno zmanjšala. Po okrožnici ciklostilnega oddelka 14. oktobra 1944 so ciklostilne tehnike razbremenili, ker je tedaj že redno delovala tiskarna Slovenija in tiskala osrednja glasila.

Tehnike so poslej razmnoževale predvsem razne tiskovine in materiale, ki jih je naročila Pokrajinska tehnika na predlog okrožij. Več časa so tudi posvetili izobraževanju in izpopolnjevanju osebja.[167] Tako je Grmada 8. oktobra razmnožila 28 blokov po 25 potrdil in nadaljnjih 130 blokov po 25 potrdil za davke za odsek za finance pri okrajnem NOO za Komen (8. oktober). V drugem tednu (8. — 15. oktober) so izdelali 250 izvodov posebnih obrazcev za Izvršni NOO za okraj Komen (12. oktobra) in po 240 izvodov obrazcev za cestni in železniški promet za obveščevalni center Doberdob (13. oktober), ter v dogovoru s Pokrajinsko tehniko KPS 305 izvodov brošure Oskarja Šavlija »Kaj je in kaj hoče Osvobodilna fronta slovenskega naroda« (333), od tega za okrožni komite KPS za Srednjeprimorsko okrožje 200 izvodov, 57 izvodov za Pokrajinsko tehniko KPS in 2 izvoda za ciklostilni oddelek (15. oktober 1944). 17. oktobra so izdelali 1.030 izvodov tiskovin za račune za okrajno GK za Komen, naslednji dan pa 80 izvodov okrožnic »Vsem odborom OF za okrajni IO Komen, 19. oktobra pa 550 izvodov propagandnega vzorca za tekmovanje in 350 izvodov raznih tiskovin. V naslednjih dneh so izdelali še 400 izvodov »Potrdil za prejem živine« in 540 obrazcev za račune za okrajno GK Sežana (27. oktober) ter 1.000 izvodov »Slovenke« št. 7 (ni podatkov, kam so jo razposlali). V prvem tednu v novembru zaradi pomanjkanja naročil tehnika ni ničesar razmnožila, 6. novembra pa so za okrajno GK Komen izdelali 500 izvodov obrazcev za račune, 10. novembra pa 500 izvodov za okrajno GK Sežana. Za propagandni odsek pri okrožnem NOO za srednjo Primorsko so izdelali še nad 20.500 raznih letakov za trosilne akcije, 14. novembra pa so za področno bolnico Goriškega vojnega področja »B« izdelali po 260 tiskovin za popis bolezni in za odpustnice, nadalje so 17. novembra razmnožili 2.800 letakov za trosilne akcije za okrajni NOO Komen in 4.010 volilnih listkov ter 10 izvodov zapisnika za okrajno volilno komisijo Sežana.[168]

To so bila zadnja dela, ki jih je tehnika Grmada opravila. Dne 26. novembra je njen vodja Peter Jež sporočil ciklostilnemu oddelku, da namesto tedenskega poročila javlja, da se selijo, ves tehnični material pa so skrili na varen prostor. S tem je prenehala delovati še zadnja civilna ilegalna ciklostilna tehnika na Krasu. Literatura je poslej prihajala iz primorskih tiskarn in iz Slovenije. Za

[165] V ohranjenih dokmuentih ni naveden celotni naslov, ker pa so brošuro razposlali na okrožne komiteje SKOJ, je po vsej verjetnosti njen naslov »Drugo zasedanje AVNOJ-a in naloge našega protifašističnega mladinskega gibanja« in ne »Drugo zasedanje AVNOJ-a in slovenski narod« istega avtorja, ki jo navaja Marijan Brecelj v svoji bibliografiji pod enotami 112 — 115, da jo je junija razmnožila tudi tehnika Grmada.
[166] Arhiv GM — F 12/5, 17/4.
[167] Arhiv IZDG — F 24.
[168] Arhiv GM — F 12/4, 17/4.

potrebe okrajev pa je nadaljevala delo okrožna tehnika Sabotin (H—37), ki je že v novembru pričela razmnoževati razne tiskovine, in po potrebi tehnika Javornik. Spomladi 1945 je postalo območje Krasa ponovno zanimivo za organizacijo ilegalnega tiska. Po februarski ofenzivi je prenehala z delom tehnika Javornik na Vipavskem, 13. marca pa je, sicer začasno, prekinila z delom tudi tehnika Sabotin. Srednjeprimorsko okrožje je tako ostalo brez ustrezne tehnike. Zato je Boris Race-Žarko, vodja Pokrajinske tehnike KPS, 29. marca naročil okrožnemu tehniku za Srednjeprimorsko, da se mora na vsak način ustanoviti tehniko za srednjeprimorsko okrožje, in mu kot lokacijo predlagal Kras. Za pomoč so mu tudi poslali Dušana Čehovina, vodjo razpuščene tehnike Javornik. Pri organizaciji pa naj bi si pomagali z materialom vseh štirih primorskih tehnik. Dne 17. april je ciklostilni oddelek ponovno spraševal za razmere na Krasu, zlasti, ker se je poslabšal položaj tehnike Čaven (I—38) v kanalskem okraju in so nameravali prenesti omenjeno tehniko na to območje, vendar do spremembe ni prišlo. Z aprilom je tehnika Sabotin pričela ponovno z delom. Z osvoboditvijo Trsta in Gorice so se 1. in 2. maja člani Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko Primorje umaknili v Trst in Gorico ter organizirali in prevzeli vodstvo slovenskega tiska na Primorskem.[169]

STAMPERIE CLANDESTINE DEL MOVIMENTO DI LIBERAZIONE NAZIONALE SUL CARSO
(Riassunto)

L'articolista analizza lo sviluppo della stampa clandestina del movimento di liberazione nazionale sul Carso nel periodo 1941—1944.

Una prima, elementare, stamperia a mano, organizzata nel dicembre 1941 da Avgust Dugulin, operò fino al maggio del '42 allorchè, a causa dell'incombente pericolo della polizia fascista, cessò le sue attività dopo aver stampato un rilevante numero di volantini d'attualità. Nonostante le istruzioni del direttivo regionale del movimento, una »tecnica« a ciclostile potè essere organizzata, per le necessità del movimento del Carso, appena nel gennaio del '44. Fin dal novembre del '43 invece era in attività sul Carso la »Skala« che, subordinata al Commisariato del Litorale della Lega della gioventù comunista jugoslava, riproduceva testi per necessità delle organizzazioni giovanili del circondario carsico. Sopraggiungendo, nel giugno del '44, nel Litorale, la riorganizzazione generale della stampa del movimento di liberazione, veniva uniformata la posizione di tutte le stamperie o »tecniche« che divennero organizzazioni del Partito subordinate a quella regionale del PCS per il Litorale sloveno, istituita quale centro organizzativo e amministrativo di tutta la stampa clandestina del movimento di liberazione nel Litorale. Con l'introduzione delle sigle clandestine, la »Grmada« fu contrassegnata con J—39, la »Skala« invece con L—41. Ambedue attivissime, pubblicaveno stampa periodica e minuta, opuscoli e stampati per la necessità dei rispettivi circondari: Grmada per il circondario Carsico, Skala invece per quelli della Pivka, dell'Istria slovena e dei Brkini (a sud del Timavo sup.). Entrata in funzione nel settembre del '44 la tipografia »Slovenija«, che stampava opere di maggiore mole e importanza, le altre attesero al perfezionamento dei propri quadri rimanendo in attività fino all'autunno. »La Skala« fu soppressa nell'ottobre per ragioni sanitarie, la »Grmada« invece cessò di operare nel novembre del '44.

[169] S. Plahuta, o. c., str. 102.

dr. Tone Ferenc

KRASOSLOVEC IN JAMAR, POLKOVNIK IN ZLOČINEC

Verjetno je ni bilo oboroženе enote nemškega okupatorja v Slovenskem primorju, ki se ne bi niti enkrat pregrešila nad civilnim prebivalstvom ali privrženci narodnoosvobodilnega gibanja, ki ne bi zagrešila nobenega zločina. Vendar verjetno ni enote, ki bi jih zagrešila toliko kot SS bataljon za obrambo krasa (SS Karstwehrbataillon), pozneje SS bataljon kraških lovcev (SS Karstjägerbataillon), ki mu je skoraj leto dni poveljeval esesovski polkovnik (SS Standartenführer) dr. Hans Brand. Ker v dokumentih narodnoosvobodilnega gibanja ni podatkov niti o enoti niti o njenem poveljniku, nismo do nedavnega vedeli o njiju ničesar. Šele iskanje gradiva v inozemskih arhivih nam je omogočilo priti do celovitejše podobe, za posamezne odseke sem v zadnjih letih že napisal v nekaj člankih.[1] Napisal sem tudi, da bi delovanje krasoslovca in jamarja dr. Hansa Branda na Slovenskem v letih 1943—1945 zaslužilo posebno obravnavo.[2] Gradivo za to razpravo sem našel v Zveznem arhivu Koblenz, in to v arhivskem fondu državnega poslevodečega vodstva Učne in raziskovalne skupnosti »Das Ahnenerbe« (šifra NS 21, zvezki 331, 332 in 618) in v t. i. »priročnih aktih« dr. Hansa Branda (šifra NS 21, zvezki 779, 785 in 838). Predsedniku arhiva prof. dr. Hansu Boomsu in njegovim sodelavcem se toplo zahvaljujem, da so mi dovolili uporabiti to gradivo.

1. Dr. Hans Brand krasoslovec in jamar do leta 1943

Dr. Hans Brand se je rodil 9. aprila 1879 v Bayreuthu v družini fotografa in slikarja. Obiskoval je meščansko šolo in šolo za umetno obrt v Nürnbergu in Münchnu, veliko maturo pa je opravil v Wormsu. Po opravljeni vojaščini v Bayreuthu je študiral gradbeništvo in rudarstvo, geologijo in risanje ter obiskoval tudi akademijo za upodabljajočo umetnost v Münchnu. Po diplomi se je zaposlil kot profesor na državni gradbeni šoli v Holzmundnu (Braunschweig). V letih 1905—1908 je bil docent na državni obrtni akademiji v Friedburgu na Hessenskem, obenem pa opravljal praktična dela v gradbeništvu. V letih 1908—1910 je dopolnilno študiral prirodne vede in rudarsko geologijo na tehnični visoki šoli v Darmstadtu in na univerzi v Gussnu. Kot rudarski geolog je delal tudi v inozemstvu. Po letu 1911 je bil v državni službi kot profesor na višjih šolah. V letih 1911—1913 je dopolnilno študiral na tehnični visoki šoli v Münchnu, medtem pa večkrat opravljal rudarsko-geološka dela doma in tudi v tujini (Rusija, Švedska, Island). Takrat je tudi doktoriral iz rudarske geologije. V letih 1914—1918 se je udeležil prve svetovne vojne kot častnik (poročnik in stotnik) v 13. pehotnem polku in drugih enotah. Zaradi zastrupitve s plinom v vojnem času je leta 1932 izgubil desno oko. Po letu 1934 je bil vodja območnega odbora za Frankovsko Švico, dalje

[1] Tone Ferenc, Okupatorjev požig vasi Strmec, Borec 23 (1971), št. 11, 678—679 (dalje: Ferenc, Okupatorjev požig vasi Strmec). — »Dva od njih so obglavili s sekiro« (Okupatorjev zločin v Idrijskih Krnicah), Borec 31 (1977), št. 10, 517 (dalje: Ferenc, »Dva od njih so obglavili s sekiro«).
[2] Borec 31 (1977), št. 10, 543.

vodja pokrajinskega urada za zaščito in raziskovanje kraških jam ter vodja rudarsko-geološkega urada za štiriletni načrt v Bavarski Ostmarki. Ker je bilo glavno mesto te dežele Nürnberg, sodim, da je dr. Brand vse te in druge naloge opravljal v tem mestu.

V NSDAP je dr. Brand stopil šele po prihodu nacistov na oblast, in to leta 1934 (št. 3,613.512), v SS pa so ga sprejeli šele 1. 9. 1939; to se je zgodilo šele po prihodu v esesovsko učno in raziskovalno skupnost »Das Ahnenerbe«. Takoj je dobil čin esesovskega stotnika, čez dve leti (1941) majorja, naslednje leto podpolkovnika in 9. novembra 1942 polkovnika.[3]

Spomladi 1939 se je za dr. Branda začelo novo obdobje v njegovem delu; vključili so ga v delo esesovske učne in raziskovalne skupnosti »Das Ahnenerbe«. Z njo je Himmler nameraval »gojiti eksaktne raziskave v prostoru severnorasnega indogermanstva« ter dokončati »revolucijo duhovnega področja in obnovo nemške znanosti«. Na »nemški« način naj bi odkrivali skrivnosti narave in z nacističnim svetovnim nazorom naj bi nemško raziskovalno delo dobilo enotno usmeritev. Iz te skupnosti, ki je naj ne bi obremenjevali tuji vplivi in ovirali upravni uradniki, naj bi tudi izšli prihodnji univerztetni učitelji. Že po nekaj letih delovanja se je ta skupnost čutila »kot podaljšana roka Himmlerjevih policijskih organov na kulturnem področju.«[4] »Prvi kurator« skupnosti »Das Ahnenerbe« je bil državni vodja SS Heinrich Himmler, predsednik esesovski podpolkovnik (pozneje polkovnik) prof. dr. Walther Wüst, ki je bil pozneje rektor univerze v Münchnu (pozneje je bil Himmler predsednik in predstojnik, dr. Wüst pa kurator), »poslevodeči vodja« (Reichsgeschäftsführer) pa esesovski podpolkovnik (pozneje polkovnik) Wolfram Sievers. Raziskovalno delo je bilo organizirano v več t. i. učnih in raziskovalnih področjih (Forschungsstätte).[5]

V skupnosti »Das Ahnenerbe« so že leta 1937 začeli pripravljati tudi ustanovitev novega učnega in raziskovalnega področja za krasoslovje in jamarstvo (Lehr- und Forschungsstätte für Karst- und Höhlenkunde). Ustanovili so ga oktobra 1938 v Salzburgu in zaupali vodstvo esesovskemu stotniku dr. Steinhäuserju.[6] Ta je opozoril Sieversa na »pokrajinski urad za zaščito in raziskovanje jam« v Bavarski Ostmarki, ki ga je leta 1934 ustanovil tamkajšnji gauleiter NSDAP Hans Schemm, vodil pa dr. Hans Brand. »Ugotovili smo, da je to raziskovalno in varstveno področje v znanem obsežnem jamskem območju frankovskih Jura prvi in edini tovrstni strankin urad v Nemčiji in ga je na vsak način treba imeti za zglednega.« Po pogovorih dr. Steinhäuserja z dr. Brandom so v Berlinu sklenili, da bodo dr. Branda imenovali za vodjo raziskovalnega področja za krasoslovje in jamarstvo v skupnosti »Das Ahnenerbe«. Menili so, da ima za to vse pogoje: »Čeprav je dr. Brand malo nastopal z objavami, so vendarle poizvedovanja o njem pri gorskogeoloških in vodnih državnih organih ter tudi po pregledu njegovih zasebnih krasoslovnih del, kakor tudi uspehi njegovih na znanstvenih ugotovitvah temelječih jamarskih raziskav dovolj dokazali, da izpolnjuje vse pogoje za vodstvo raziskovalnega področja.« In so utemeljevali še naprej: »Kot daleč potujoči rudarski geolog je imel skoraj 40 let priložnost, da je primerjalno študiral domača

[3] Berlin Document Center (dalje: BDC), fond: SS Personalhauptamt (dalje: SS PHA), dr. Hans Brand; fond: Rassen- und Siedlungshauptamt SS (dalje: RuSHA), dr. Hans Brand, R. u. S.-Fragebogen 28. 3. 1939.
[4] Bundesarchiv Koblenz (dalje: BA Koblenz), Lehr- und Forschungsgemeinschaft »Das Ahnenerbe« NS 21/vorl. 331, osnutek pisma dr. W. Wüsta dr. Rudolfu von Saaru 17. 11. 1938. O skupnosti »Das Ahnenerbe« glej izčrpno knjigo Michaela H. Katerja: »Das Ahnenerbe« der SS 1935—1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches, Stuttgart 1974 (dalje: Kater, n. d.).
[5] Bila so npr. »za indogermansko-germansko jezikovno in kulturno znanost«, »za germansko-nemško narodoslovje«, »za izkopavanja«, »za prazgodovino«, »za klasično starinoslovje«, »za biologijo« itd.
[6] Kater, n. d., 87.

in tuja kraška območja in si pridobil obsežno znanje na celotnem področju jamarstva. Kot diplomirani inženir gradbeništva, kot preizkušeni geolog za rudna ležišča in risar si je dr. Brand pridobil posebna znanja v višji matematiki, hidromehaniki in merstvu, ki so ga usposobila za to, da je dobil dragocen vpogled v kraško hidrografijo in da je edinstveno uvedel koordinatno osnovane pokrajinsko-ločitvene

Dr. Hans Brand (BDC)

prikaze jam. Zaradi dodatnega študija fizikalne kemije je uspel z zajetjem kraških pojavov kot termodinamičnega sistema skleniti nove raziskovalne smeri.« Pa so še utemeljevali kar naprej in to s tistim, kar mi že poznamo. Na koncu pa so povedali za vzrok »ker razni, ne dovolj seznanjeni uradi niso bili popolnoma zadovoljni z izborom dr. Branda za vodjo raziskovalnega področja.«[7]

Predsednik skupnosti dr. Wüst je med počitnicami 1938. leta obiskal Frankovsko Švico in se tam seznanil »z vrsto gospodov, ki so se kot uspešni jamski raziskovalci že desetletja ukvarjali tako na turističnem kot tudi na znanstvenem področju doma in na tujem.« Med temi »gospodi« je bil verjetno tudi dr. Brand. Marca 1939 je postal vodja področja v Münchnu.

V vodstvu skupnosti »Das Ahnenerbe« so sklenili, da bo imelo novo raziskovalno področje za krasoslovje in jamarstvo nekaj pododdelkov, in to za predzgodovinsko jamarstvo, zoologijo in botaniko, splošno krasoslovje in jamarstvo, kraško geologijo, vojnogeološko jamarstvo, jamske meritve in fotografiranje, jamski kataster.

Ker so glede sedeža področja morali upoštevati neko univerzitetno središče, se je Himmler kot »prvi kurator« skupnosti odločil za München in so sedež malo pred tem ustanovljenega področja prenesli iz Salzburga v München, kar pa ni bilo po volji nekaterim avstrijskim nacistom. Toda drugi so utemeljevali, da so

[7] Glej op. 41

izbrali München zato, ker ima to mesto poleg univerze tudi tehnično visoko šolo, mnogo muzejev, prirodoslovnih zbirk in knjižnic ter tudi središčno lego glede na vsa nemška jamska območja. Pač pa bi naj imela državna zveza nemških jamarjev, ki bi jo bilo treba ustanoviti na novo, svoj sedež v Salzburgu. Slednje je bilo verjetno za tolažbo tistim avstrijskim nacističnim krogom, ki bi radi imeli sedež učnega in raziskovalnega področja za krasoslovje in jamarstvo v Salzburgu ali na Dunaju. Zato so tudi morali gradivo dunajskega speleološkega instituta poslati v München. »Dunaj se bo zaradi svoje lege blizu vzhodne meje novega nemškega rajha ukvarjal predvsem z narodnopolitično stvarnostjo nemškega jugovzhoda. Zato pričakujemo njegovo bojno sodelovanje v prostoru, ki ga je dobil na vseh področjih kulture, domoznanstva in nato tudi jamarstva«, so poudarjali.[8]

Potem ko so sedež novega področja za krasoslovje in jamarstvo prenesli iz Salzburga v München,[9] je delo steklo le počasi. Pri vodstvu področja je sodeloval »znani krasoslovec in jamar polkovnik (Franz) Mühlhofer z Dunaja, ki je že vrsto let razvijal koristno delo na področju pokrajinskega jamarstva v Bavarski Ostmarki v najtesnejšem sodelovanju z dr. Brandom«. Njuni sodelavci so bili dr. Steinhäuser, dr. Walter Abrahamczik, ki je prišel z Dunaja, Richard Erl in Georg Brunner.[10] 12. aprila 1939 je dr. Brand prvič poročal o ureditvi svojega področja: sodelavci se še niso zbrali v Münchnu, ker so morali prej končati svoje dotedanje delo, pisarniški prostori na Güllstrasse 3 še niso bili pripravljeni itd.; tudi sam Brand je pisal to poročilo iz Pottensteina.[11]

Tukaj nas ne zanima Brandovo delo na področju krasoslovja in jamarstva, katerega sedež je kmalu prenesel v Lerchenfeldstrasse 11a v Münchnu. Dr. Brand je postal tudi član predstojništva državne zveze za krasoslovje in jamarstvo, ki so jo ustanovili 11. 5. 1941 v Salzburgu. Njen predsednik je postal esesovski major prof. Eduard Paul Tratz.[12] To zvezo so pozneje priključili Brandovemu raziskovalnemu področju v skupnosti »Das Ahnenerbe«. Navedel bom le nekaj podatkov, ki pričajo o njegovem zanimanju tudi za naše predele pred italijansko kapitulacijo 1943. Na neki seji vodij področij skupnosti »Das Ahnenerbe« je dr. Brand postavil vprašanje, ki so ga nato posredovali Himmlerju:

»Poreklo krasoslovja in jamarstva gre do Ljubljane, Bramine in Trsta. Hrvati in Slovenci imajo pri tem svoj spodoben delež, samo da so se Italijani polastili že doseženih rezultatov in te nato označili za svoj lastni duhovni proizvod. Vse raziskave pa so poganjali Nemci, v Trstu je bil npr. Müller. **V slovenskih predelih je zasidrano vse krasoslovje in jamarstvo. Teh predelov ne smemo izgubiti.**« (Podčrtal T. F.)

Sievers je 4. avgusta 1941 sporočil dr. Brandu, »da se krasoslovja in jamarstva ne sme širiti dalje čez sedanje območje velikega nemškega rajha.«[13]

Čeprav dr. Brand ni bil več mlad, so ga nameravali vpoklicati v oboroženo enoto, in to v vojnogeološki oddelek (Wehrgeologen-Abteilung), za kar je zvedel marca 1942. Tedaj je pisal dr. Sieversu, da je vendar že napočil čas za uresničenje Himmlerjeve zamisli o strnitvi vseh krasoslovnih in jamarskih moči v »vojnogeološki krasoslovni oddelek« (Wehrgeologische Karstforschungsabteilung). Pomenično je naštel ljudi, ki naj bi prišli v ta oddelek. Sedež te »Karstwehrtruppe«

[8] BA Koblenz, NS 21/vorl. 332, osnutek pisma dr. W. Wüsta dr. Rudolfu von Saaru 17. 11. 1938 (sestavil ga je W. Sievers).
[9] Osnutek odločbe o imenovanju dr. Branda za vodjo raziskovalnega področja za krasoslovje in jamarstvo ni datiran. Sodim, da je iz zgodnje pomladi 1939 (BA Koblenz, NS 21/vorl. 331).
[10] BA Koblenz, NS 21/vorl. 332, osnutek pisma dr. W. Wünsta dr. R. v. Saaru na Dunaj (aprila 1939).
[11] BA Koblenz, NS 21/vorl. 332, poročilo dr. Branda Sieversu 12. 4. 1939.
[12] BA Koblenz, NS 21/vorl. 618, Sieversovo poročilo Himmlerju 12. 6. 1941; Himmlerjevo imenovanje članov predstojništva 29. 6. 1941 Kater, n. d., str. 265—273.
[13] BA Koblenz, NS 21/vorl. 618, pismo Sieversa dr. Brandu 4. 8. 1941.

naj bi bil v Münchnu, da bi lahko bila povezana z raziskovalnim področjem za krasoslovje in jamarstvo.

»Kot vodja raziskovalnega področja za krasoslovje in jamarstvo sem seveda zelo pripravljen prevzeti ustanovitev, organizacijo in začasno vodstvo kraškega vojnega oddelka (Karstwehrtrupps), ker so me že v svetovni vojni na zahtevo avstrijskih vojaških oblasti poklicali k 5. avstrijski armadi v Postojno, da bi ocenil taktično uporabnost kranjskega kraškega terena, poleg tega pa sem v letih 1937 in 1938 svetoval poveljstvu XIII. armade glede vojaške uporabe jam in dolin frankovskega krasa za bojni pohod proti Čehoslovaški«, je dr. Brand utemeljeval svoj predlog. Navedel je še nekaj drugih vojaškotehničnih razlogov. Nato je na široko pojasnjeval možnosti za izrabo krasa v vojaške namene.

Ko je dr. Brand medtem dobil poziv za odhod k SS vojnogeološkemu bataljonu v Hamburg, je ponovno utemeljeval potrebo po ustanovitvi SS kraškega vojnega oddelka, ki ne bi bil podrejen SS kraškogeološkemu oddelku. »V vojnem krasoslovju gre predvsem za izgradnjo vojaško dobro prilagojenih obrambnih, oporiščnih in oskrbovalnih naprav. Glavna dejavnost kraškega vojnega oddelka je zato utrdbeno-pionirsko-tehnično poizvedovalno, raziskovalno in gradbeno delo na jamskem, dolinskem in na soteskah bogatem terenu. [. . .] Vse to so zadeve, ki nimajo nobenega opravka z nalogami vojaških geologov,« je zatrjeval dr. Brand. Kaže, da ga niso vpoklicali k SS vojnogeološkemu bataljonu v Hamburg, temveč je delal v Münchnu in Pottensteinu.

O dejavnosti dr. Branda v letu 1942 zvemo le iz dopisov, s katerimi je vodstvo skupnosti »Das Ahnenerbe« prosilo razne zavode za zemljevide kraških terenov v Jugoslaviji. Ker je velik del Jugoslavije kraško območje, je seveda zahtevalo mnogo zemljevidov. Prošnjo je utemeljevalo s tem, da so »potrebni za izvedbo naloge, ki jo je ukazal državni vodja SS«, in to tudi nekoliko pojasnilo: »Uporabljal jih bo vodja našega raziskovalnega področja za krasoslovje in jamarstvo SS-Sturmbannführer oboroženih oddelkov SS profesor dr. inž. Brand. Potem ko bo vrisal potrebne podatke, jih bomo poslali državnemu vodji SS, on pa v uporabo enotam.«[14] Iz seznama potrebnih zemljevidov je razvidno, da so jih želeli imeti tudi za tisti del slovenskega ozemlja, ki je bil pod italijansko okupacijo, tudi za Slovensko primorje. Iz nekega dopisa zvemo, da je Himmler do srede julija 1942 dobil od Branda približno polovico zemljevidov z včrtanimi podatki.[15] Iz pisma dr. Branda kuratorju dr. Wüstu zvemo, kakšna je bila njegova naloga: vse znane kraške jame v dinarskem gorstvu včrtati v zemljevide.[16] Iz Wüstovega pisma Himmlerjevemu tajniku dr. Rudiju Brandtu pa zvemo, da so takšne zemljevide potrebovali »za bojevanje proti partizanom na območju bivše jugoslovanske države« in kako je Himmler nestrpno čakal, da bo dobil prav vse zemljevide.[17] Za Nemčijo pa je imelo takšno delo namen, zaznamovati vse podzemske jame, v katerih bi lahko namestili vojno industrijo in jo tako zavarovali pred vedno hujšimi posledicami zavezniškega bombardiranja. Ko so Himmlerju 22. avgusta 1943 izročili pregled najpomembnejših kraških jam, je odredil, »da morajo nadaljevati z ugotavljanjem« in da je k temu delu treba pritegniti znatno število domoznancev in zasebnih raziskovalcev.[18] Dr. Brand pa je bil takrat že na drugem delovnem mestu, in to v operativni esesovski enoti, o kateri bom razpravljal posebej.

[14] BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, Sieversovo pismo glavnemu vodstvenemu uradu SS 20. 5. 1942.
[15] BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, pismo dr. Abrahamczika 18. 6. 1942, pismo Publikationsstelle Wien 6. 7. 1942, pismo dr. Rudija Brandta 13. 7. 1942.
[16] BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, pismo dr. Branda dr. Wüstu 20. 8. 1942.
[17] BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, pismo dr. W. Wüsta dr. R. Brandtu 21. 8. 1942.
[18] BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, pismo osebnega štaba drž. vodje SS 13. 10. 1943.

2. Poveljnik SS bataljona za obrambo krasa v Žabnicah in Gradiški

Že prej sem omenil, da se je dr. Brand zavzemal za samostojno esesovsko oboroženo enoto, ki ne bi imela geološkega, temveč krasoslovni značaj. Himmler je res upošteval njegov predlog in 19. novembra 1942 ukazal ustanoviti SS bataljon za obrambo krasa (SS Karstwehrbataillon) v Pottensteinu, mestecu v Vzhodnem Frankovskem, sredi trikotnika Nürnberg — Bayreuth — Bamberg v Frankovski Švici. Razmeroma blizu je mestece Waischenfeld, kamor so leta 1943 evakuirali vodstvo skupnosti »Das Ahnenerbe«. Bataljon naj bi bil posebna enota za napadalno bojevanje na kraških tleh. Njegove pripadnike so zato že od začetka imenovali kraške lovce (Karstjäger) in so pozneje, v letu 1944, tudi bataljon preimenovali v SS bataljon kraških lovcev (SS Karstjägerbataillon). Kot bomo videli, je bilo drugo ime zagotovo ustreznejše kot prvo. Poveljnik bataljona je bil že od začetka dr. Brand.[18a]

Kmalu po oblikovanju bataljona (to je bilo verjetno v začetku leta 1943), je Himmler odredil, naj začno s pripravami za bataljonovo akcijo in ustanovitev njegove mirnodobske posadke na območju Triglava. O tem so si dopisovali in imeli tudi pogovore od februarja do aprila 1943; dr. Brand se je osebno pogovarjal tudi z višjim vodjem SS in policije v XVIII. vojnem okrožju, esesovskim in policijskim generalom Erwinom Rösenerjem 12. in 15. aprila 1943. O izidu priprav pa je dr. Brand 18. junija 1943 iz Pottensteina poročal glavnemu vodstvenemu uradu SS v Berlin (SS-Führungshauptamt).

S pripravami za razmestitev in akcijo SS enote za obrambo krasa (poleg bataljona sta bila tudi pionirski in znanstveni oddelek) na triglavskem območju so začeli 12. aprila 1943. Pregledali so nezasneženo območje med Kranjsko goro, Bledom in Fužino v Bohinju, ugotovili, da apnenčasta in dolomitska strma pobočja v savskih dolinah in na dohodu na Pokljuko kažejo značilne znake pokrašenja in sklepali, da so tudi na Pokljuki, Mežaklji in Jelovici, ki jih pa niso obiskali, podobne kraške sestavine. Ko pa so pred kratkim obiskali Mežaklja in Pokljuko, so namesto pričakovanih kraških polj našli »le posamezna krajinska območja z vseskozi gostim, na posameznih krajih neprehodnim gozdom in pogosto kot človek visoko razbohoteno praprotjo.« Za izjemo so označili le Jelovico, »ki je bogata skrivališč in ima za tolpe poseben položaj.« Tam je tudi edina znana in omembe vredna kraška jama na vsem vzhodnem triglavskem območju. Gola kraška polja so samo v visokih gorah, in to Komna, Kredarica in Belo polje, ki pa niso ugodna za daljše bivanje tolp. Potem ko so pojasnili, zakaj v pradavnini triglavsko območje ni postalo kraški teren, so povedali, da bi omogočalo omejeno šolanje enot za obrambo krasa, nasprotno pa bi nudilo zaželeno priložnost za dopolnilne vaje v gorah.

»Mirnodobski posadki, ki ju je predvidel državni vodja SS za enote SS za obrambo krasa v obmejnih krajih Podkoren in Kranjska gora, bi nujno priporočili kot protiutež ukrepom Italijanov onkraj meje.« Poleg Pottensteina z njegovimi na majhnem območju zbranimi kraškimi možnostmi bodo morali za mirnodobske posadke upoštevati tudi kraje v dinarskem krasu, kar bi omogočalo redno izmenjavo enot za temeljito kraško šolanje. »Na ta način ne bi samo splošno pomirili teh izjemnih območij in organizirali obmejne straže, temveč napravili tudi za vojno neogibno potrebno raziskovanje kraškega pojava v tesnem sodelovanju s krasoslovjem in speleologijo, kot je to že začela SS enota za obrambo krasa s sodelovanjem oddelka za krasoslovje in jamarstvo pri »Das Ahnenerbe«. Za takojšnjo akcijo SS enote za obrambo krasa na triglavskem območju govori dalje tudi okoliščina, da v sedanjih vojnih razmerah ni izključeno napredovanje v južneje ležeče kranjsko območje, da bi nudili pomoč Italijanom ali za druge prilike. Na teh klasičnih kraških območjih bi lahko enoto za obrambo krasa uporabili še posebej uspešno,« je zatrjeval dr. Brand.

V svojem pismu glavnemu vodstvenemu uradu SS se je dr. Brand zavzemal za to, da bi čimprej izpopolnili SS bataljon za obrambo krasa, ki je še vedno v stanju ustanavljanja. Zatrjeval pa je, da je ta bataljon »glede orožja in gibanja na krasu dosegel določeno stopnjo.« V plezanju po vrveh ga je šolal esesovski podčastnik Scherer, medtem ko je poročnik Scheidt preuredil kraške visokogorske tečaje.

Glede na to, da se je esesovski stotnik Werner Hahn, ki je leta 1944 postal poveljnik 24. SS brigade kraških lovcev v Gradiški, v Berlinu zanimal, ali ne bi bataljona odpeljali v Bosno, je dr. Brand ponovno poudaril, »da je SS bataljon za obrambo krasa po končanem oblikovanju in že pripravljenem motoriziranju sposoben, da ob dobro organizirani obveščevalni službi in s podporo tamkajšnjih orožniških enot učinkovito uničuje tolpe in jih končno uniči. Ker Podkoren in Kranjska gora ne nudita možnosti za popolno namestitev, bi morali bataljon za takojšnje uničenje tolp nastaniti v radovljiških barakah, ki bi si jih SS-Gruppenführer Rösener moral čimprej izposoditi, dalje v vojašnici v Bohinjski Beli in v hotelu Zlatorog v Bohinju ter končno v hotelu Šport na Pokljuki. Na priloženi skici so ti trije kraji rdeče podčrtani. Ta razdelitev nastanišč na operacijskem območju bi imela to prednost, da bi do neke mere onemogočila že ugotovljeno često prehajanje tolp s planote na planoto. Vendar je še ta pogoj, da se na Jelovici, ki je obdana s strmimi pobočji in ki je okužena s tolpami, uredi močna postojanka, ki bi jo oskrbovali z žičnico s Kupljenika; njo bi lahko preskrbel jaz. Ta razmeroma lahko vzpostavljiva naprava za zvezo bi mogla hitreje pripeljati do cilja, kakor pa dovršitev utrdbene ceste na južnem pobočju Jelovice, ki so jo začeli graditi Srbi.«

Če bi sile SS bataljona za obrambo krasa ne bile dovolj za nalogo, bi iz kraške šole v Pottensteinu poslali dodatno enoto, izšolano za dejavnost na krasu. In nato stavek, ki ga bomo v tej razpravi srečali še nekajkrat: »Da bi nastopajoče tolpe hitro prijeli in uničili, je dalje potrebno, da celotno uničevanje spravimo v roke strokovnjaka za bojevanje na krasu,« pri čemer je dr. Brand mislil na sebe.[19]

Vendar dr. Brand Himmlerja ni prepričal o tem, da bi bil za bojevanje proti Gorenjskemu odredu na Gorenjskem najustreznejši ravno SS bataljon za obrambo krasa. Sklenil je, da bo tja, in to v kamniško okrožje, poslal 14. policijski polk iz Marseilla, vendar so ta polk poslali v Srem in je prišel na Gorenjsko šele v pozni jeseni 1943. SS bataljon za obrambo krasa je še nekaj časa ostal v Pottensteinu.

[18a] SS—bataljon za obrambo krasa so ustanavljali postopoma. 3. 7. 1942 so ustanovili »poskusno četo za obrambo krasa« (Karstwehrversuchstruppe) v Dachauu, ki so jo nato preimenovali v SS—četo za obrambo krasa in je 1. 11. 1942 imela 4 častnike, 1 civilnega učitelja, 19 podčastnikov in 108 vojakov ter nekaj oddelkov, ki so bili nastanjeni v Dachauu in Pottensteinu. 19. 11. 1942 je Himmler ukazal ustanoviti iz nje SS—bataljon za obrambo krasa (SS—Karstwehrbataillon). Najprej so ga urili za bojevanje na katerih koli kraških tleh, pozneje pa le še za boj proti partizanom na kraških tleh. 30. junija 1943 je imel bataljon poleg štaba še štabno četo, 1. in 4. četo ter rezervno četo, medtem ko 2. in 3. čete še niso ustanovili. Takrat je imel bataljon 8 častnikov, 1 civilnega učitelja, 77 podčastnikov in 592 vojakov. Žal iz mesečnih poročil njegovega štaba, ki jih hrani Zvezni arhiv v Koblenzu, ni mogoče ugotoviti njegove poveljniške sestave.

[19] BA Koblenz, NS 19/1153, pismo dr. Branda glavnemu vodstvenemu uradu SS 18. 6. 1943. Kopijo tega dokumenta iz fonda osebnega štaba drž. vodje SS, ki ga hrani zvezni arhiv v Koblenzu, mi je ljubeznivo posredoval višji arhivski svetnik dr. Klaus Oldenhage in se mu za to toplo zahvaljujem.

Ko so poleti 1943 nameravali poslati eno četo v SS divizijo »Prinz Eugen« v Jugoslavijo, je dr. Brand dosegel, da so jo pustili v bataljonu. Ta naj bi slej ko prej odšel cel v V. SS planinski korpus v Jugoslaviji in so ga formalno tudi že podredili poveljstvu tega korpusa, ki je bilo v Bosni. Vendar je dr. Brand 15. julija 1943 zoprval tudi tej podreditvi in naslovil na Himmlerja poseben elaborat »o vprašanjih urjenja, delovanja in organizacije v SS enoti za obrambo krasa«.[20] V tem elaboratu si je dr. Brand prizadeval, da bi Himmlerja prepričal o tem, da bi SS bataljon za obrambo krasa spadal neposredno pod njega, tj. Himmlerja, in ne bi bil trdneje in trajneje zvezan na eno samo operativno esesovsko enoto. Tako bi namreč lahko ohranil nepretrgane zveze z drugimi posebnimi oddelki SS, ki so tudi namenjeni za delovanje na krasu (npr. pionirskem oddelku za utrjevanje krasa), in tudi s t. i. vojaškoznanstvenim oddelkom oboroženih oddelkov SS za krasoslovje in jamarstvo (Wehrwissenschaftliche Abteilung der Waffen SS für Karst- und Höhlenwesen). Ta oddelek je namreč skupaj s področjem za krasoslovje in jamarstvo pri skupnosti »Das Ahnenerbe« skrbel za razno gradivo, potrebno za urjenje SS bataljona za obrambo krasa v Pottensteinu.

Glede prihodnje organizacije esesovske enote za obrambo krasa (SS-Karstwehrtruppe) se je dr. Brand v elaboratu zavzemal za strogo delitev te enote v SS kraške lovce, SS pionirje za utrjevanje krasa in vojaškoznanstveni oddelek oboroženih oddelkov SS za krasoslovje in jamarstvo. Njihove najmanjše operativne enote naj bi bile: motorizirani SS bataljon kraških lovcev, SS oddelek kraških pionirjev s tremi pododdelki in vojaškoznanstveni oddelek s tremi skupinami (učno, dokazovalno in predelovalno). Te enote naj bi tesno sodelovale in jih ne bi podredili večji esesovski operativni enoti (npr. V. SS planinskemu korpusu).[21]

Dr. Brandu ni bilo treba dolgo čakati na odgovor. V Himmlerjevem imenu mu je odgovoril njegov tajnik dr. Brandt. Kaže, da je bila temeljna misel odgovora v tem, da v tistih vojnih razmerah »niso ustrezne nobene posebne želje«. To zvemo iz ponovnega pisma dr. Branda dr. Rudiju Brandtu 3. avgusta 1943, v katerem je na koncu napisal tudi tole: »Mogoče bo prevrat v Italiji pripeljal do tega, da bom imel tako kot pred 26 leti opravek v meni posebno dobro znanih kraških območjih Kranjske, Istre in Dalmacije.« Pohvalil se je s tem, da je bil v prvi svetovni vojni kot stotnik pozvan v poveljstvo 5. avstrijske armade na poročanje o bojih na Krasu. Za dokaz je priložil celo dve fotografiji in poudaril, da je bil takrat Arthur Phleps, poveljnik V. SS planinskega korpusa, šele poročnik v avstroogrski vojski. Prav na koncu pisma pa se je pohvalil še posebej: trdil je, da bi bil zmožen v kakih 8 — 10 tednih izuriti po en esesovski kraški bataljon, če pa bi mu to nalogo dali še pred letom dni, bi za boje na Siciliji izuril še najmanj 2 posebna polka.[22] Kot bomo videli, se bo dr. Brand hvalil še nekajkrat.

»Prevrat v Italiji,« tj. padec fašizma in z njim zvezani ukrepi nemških ustanov za zasedbo Severne Italije, so res pripeljali dr. Branda na kraško območje prve svetovne vojne. V prvi polovici avgusta 1943, ko je nemško vrhovno vojaško poveljstvo pripravljalo tudi zasedbo prometnih poti v t. i. Ljubljanski pokrajini in Slovenskem primorju, je poslalo iz Pottensteina v Podkloštter (Arnoldstein) SS

[20] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Aktenvermerk über Ausbildungs-, Einsatz- und Organisationsfragen in der SS-Karstwehrtruppe, 15. 7. 1943; spremni dopis dr. Branda osebnemu štabu drž. vodje SS 15. 7. 1943. Dr. Brand si je spomladi 1943 prizadeval, da bi pri SS enoti za obrambo krasa (Karstwehrtruppe) ustanovili »Vojaški znanstveni inštitut« in je bil pripravljen to predlagati tudi Himmlerju. Verjetno bi bil rad sam vodil tudi ta inštitut. (BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, beležka W. Sieversa 5. 6. 1943 o telefonskem pogovoru z dr. Brandom 5. 6. 1943).
[21] Prav tam.
[22] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, pismo dr. Branda 3. 8. 1943 dr. R. Brandtu.

bataljon za obrambo krasa. Kaže pa, da bataljona do 8. septembra še niso poslali čez italijansko-nemško državno mejo pri Trbižu, kot so to storili s 191. pehotnim polkom 71. pehotne divizije. Na območju Podkloštra si je dr. Brand z daljnogledom in prostim očesom ogledoval italijanske utrdbe, risal skice (imel je dar za risanje) in jih pošiljal svojemu nadrejenemu poveljniku, polkovniku Friedrichu Kranckeju, poveljniku 191. pehotnega polka v Huminu.[23] Ko je Italija 8. septembra brezpogojno kapitulirala, je SS bataljon za obrambo krasa vdrl čez mejo in razoroževal italijansko vojsko pri Trbižu. Tam so se nekateri italijanski oddelki uprli razoroževanju in je Brandov bataljon moral uporabiti silo. »Moji ljudje so napadli kot divji in so se tolkli tako sijajno, da nas ni pohvalila samo nam nadrejena [71. pehotna] divizija, temveč tudi sam državni vodja SS. O naši napadalnosti je govorila vsa vojska v soseščini in tudi prebivalstvo,« je 22. septembra 1943 poročal dr. Brand v svojem pismu Sieversu. Povedal mu je tudi, da se je vrhovni komisar operacijske cone »Jadransko primorje« dr. Friedrich Rainer ob svojem obisku v Hitlerjevem glavnem stanu zavzel pri Himmlerju za to, da bi Brandov bataljon dobil več železnih križcev.[24]

Michael H. Kater je v svoji razmeroma izčrpni študiji o skupnosti »Das Ahnenerbe« posvetil le malo prostora SS bataljonu za obrambo krasa. Čeprav mu je bilo dosegljivo Brandovo gradivo v Zveznem arhivu v Koblenzu, je zapisal, da so bataljon »šele v začetku prihodnjega«, tj. 1944. leta, zaposlili na kraškem območju med Gorico in Trstom, »kjer se je verjetno bojeval proti Titovim partizanom.« To je le del resnice; kot bomo videli, se je bataljon že štiri mesece bojeval proti slovenskim partizanom, preden je prišel na območje med Gorico in Trstom.[25]

Po razorožitvi italijanske vojske[26] se je Brandov bataljon nastanil v Žabnicah pri Trbižu. Poveljnik 71. nemške pehotne divizije, generalmajor Wilhelm Raapke mu je odredil zavarovalne naloge ob železnici med Trbižem (vklj.) in Pontebo (izklj.) ter cesti Trbiž—Predel—Bovec. Do 10. oktobra 1943 je bil podrejen poveljniku 191. pehotnega polka in nato poveljniku 236. topniškega polka 162. pehotne divizije »Turkestanske«, podpolkovniku Petru von Le Fortu. Polkovniku Brandu v Žabnicah so podredili tudi policijski vod za neposredno zavarovanje rabeljskega rudnika svinca, 1. in 2. četo 139. nadomestnega in rekrutnega polka ter II. bataljon pehotnega polka II. hrvaške legije za zavarovanje doline Učeje ter krajev Žaga in Srpenica, ki so ga pripeljali iz Italije. Tako je bila Brandova zavarovalna skupina močna za več kot dva bataljona.[27]

Tudi na novem operacijskem območju, tj. na italijanskem ozemlju, se je dr. Brand še naprej zanimal za utrdbe in druge strateške naprave. O tem priča

[23] BA Koblenz, NS 19/1153, skica iz Vrat (Thörl) na Koroškem 17. 8. 1943 kot priloga k 1. Brandovemu poročilu iz Koroške.
[24] BA Koblenz, NS 21/vorl. 331, pismo dr. Branda 22. 9. 1943 W. Silversu. Iz Brandovega pisma Himmlerju 19. 10. 1943 zvemo, da je Brandov adjutant predlagal preveč esesovcev za odlikovanje in je s tem razjezil dr. Rainerja in Himmlerja. Himmler je upošteval le 6 predlogov. Odlikoval je dr. Branda, podporočnika Karla Weilanda, stotnika Josefa Berschneiderja, podčastnika Meyerja, desetarja Tomnocha in vojaka Kuvekeja. (BDC, SS PHA, dr. H. Brand) O razorožitvi italijanske vojske in njenih spopadih z Brandovim bataljonom glej članek Paola Tolde: Combattimenti in Valcanale il 9 settembre 1943. Storia contemporanea in Friuli (Il Movimento di Liberazione) 5. (1975) n. 6, 63—93. Ta članek navaja podatek o 24 padlih in 48 ranjenih italijanskih ter o 50 padlih in 70 ranjenih nemških vojakih.
[25] Kater, n. d., str. 268.
[26] Med italijanskimi vojaki, ki jih je razorožil Brandov bataljon, je bil tudi stotnik Emil Predauk, ki je bil nemškega pokolenja. Brand ga je obdržal v bataljonu in Predauk si je kmalu pridobil zaupanje esesovcev. Ker je poznal teren, je bil za vodnika pri zasledovanju partizanov in pri iskanju gradiva o italijanskih utrdbah pri raznih italijanskih uradih. »Predvsem bi se bilo treba zahvaliti njemu, da smo tako hitro končali popolno uničenje tolp, ki so spretno delovale na območju Nadiže«, ga je hvalil dr. Brand in ga predlagal za odlikovanje s križcem za vojne zasluge. Pozneje ga je celo predlagal za čin esesovskega stotnika. (BA Koblenz, NS 21/vorl. 838, Brandova izjava za Predauka).
[27] Ferenc, Okupatorjev požig vasi Strmec, 678—679.

Brandova risba železniškega mostu čez Belo pri Sv. Katarini v Kanalski dolini (BA Koblenz)

The Brand's drawing of the railway bridge on the river Bela near Sv. Katarina in the Kanal Valley (BA Koblenz)

skica železniškega mostu čez reko Belo pri Sv. Katarini 23. septembra 1943. Zanimivo je, da ima ta skica v glavi ime ustanove, ki jo je Himmler ukazal ustanoviti šele čez devet mesecev, tj. SS Fortifikationsforschungsstelle (urad SS za raziskovanje utrdb).[28]

Na operacijskem območju Brandovega bataljona je bilo tudi Bovško. Kaže, da je bil v Bovcu sedež poveljstva čete, ki jo je vodil esesovski poročnik ali stotnik Anton Scheidt. Svobodno ozemlje kobariške republike je tej četi zapiralo pot naprej proti Kobaridu in Tolminu. Zato si je dr. Brand prizadeval, da bi na kak način dosegel prost prehod od Bovca do Tolmina. Po vzpostavitvi stikov (po posredovanju tolminskega sodnika dr. Guida Bittija) so se 15. septembra popoldne sestali v Bovcu dr. Brand, Scheidt in adjutant Karl Weiland z nemške ter France Črnugelj-Zorko in Maks Miklavčič s partizanske, navzoč je bil tudi dr. Bitti. Partizanska stran je dosegla, da je dr. Brand posredoval za izpust slovenskih političnih jetnikov iz videmskih zaporov. Drugi dan sta se Črnugelj in Scheidt odpeljala v Videm in prevzela iz ječe 56 političnih zapornikov.[29] Partizanska vojska pa je nemškemu okupatorju še naprej zapirala prehod proti Tolminu.[30]

Na severnem Primorskem se je tudi začela zločinska pot SS bataljona za obrambo krasa in njegovega poveljnika dr. Branda. Prvi hujši zločin, za katerega za gotovo vemo, da ga je zagrešil ta bataljon, je bil požig vasi Strmec in pokol vseh (16) moških prebivalcev iz nje dne 11. oktobra 1943. To je storil iz maščevalnosti, potem ko je Bovška partizanska četa prejšnji dan napadla esesovske in policijske avtomobile na Predelu in jim po nekem okupatorjevem viru prizadela izgubo 3 mrtvih in 8 ranjenih vojakov. Za storilce tega hudega zločina zvemo neposredno iz okupatorjevega vira, tj. iz poročila dipl. inž. Otta Hempla iz Rablja 12. oktobra 1943. Ta namreč pravi med drugim tudi tole: »Esesovci so zato v ponedeljek kot maščevalni ukrep vse moške iz Strmca, stare od 15 do 50 let, ki so jih lahko prijeli, ustrelili (15 moških), ženske in otroke izgnali, kraj pa požgali.«[31]

Brandov SS bataljon za obrambo krasa se je oktobra 1943 bojeval z enotami Goriške [poznejše 30.] divizije, ki so varovale razsežno svobodno ozemlje, imenovano kobariška republika. V svojem pismu Himmlerju 19. oktobra je dr. Brand poročal o svojem bataljonu: »Zaradi nenehnih bojev s tolpami pri Bovcu so izgube bataljona, žal, že narasle na 18 mrtvih in 45 ranjenih. Do sedaj so se ljudje tolkli sijajno.« Poročal mu je tudi, da raziskuje italijanske obmejne utrdbe in njihovo lego včrtuje na zemljevide; torej je nadaljeval delo, ki ga je opravljal pred

[28] BA Koblenz, NS 19/1153, skica 23. 9. 1943 kot 5. priloga.
[29] Tone Kobe, Zgodbe iz NOB na Kobariškem, Borec 31 (1979), št. 1, 31—44.
[30] Zanimivo je, da v virih narodnoosvobodilnega gibanja, ki jih hrani arhiv Inštituta za zgodovino delovakega gibanja v Ljubljani, ni o tem sestanku v Bovcu in rešitvi zapornikov iz Vidma nobenega podatka. Deloma se na to nanaša podatek iz poročila OK KPS za Tolminsko 16. 9. 1943: »Značilno za Nemce je to, da hočejo na vsak način priti v stik v prvi vrsti s partizani ali vsaj s civilnim prebivalstvom. Tako nam je npr. komandant v Bovcu in Sv. Luciji postavil sledeča vprašanja:
1. Skupno sodelovanje s partizani brez Italijanov (v zoni, ki so [jo] zasedli Nemci).
2. Oni nimajo nič proti, če postavimo mi kakršno koli ljudsko oblast.
3. Prehrano civilnega prebivalstva in naše vojske bodo zajamčili oni.
4. Nemci bi imeli samo kontrolo nad nami v toliko, da bi lahko mirno prevažali svojo vojsko in material na fronto.
Mi seveda nimamo namena reševati potapljajočo se Hitlerjevo barko ter smo v ta namen izdali okrožnico vsem rajonskim sekretarjem, da naj najstrožje zabranijo vsak stik in sodelovanje z nemškimi banditi.« (Arhiv IZDG, fasc. 532/V).
[31] Ferenc, Okupatorjev požig vasi Strmec, str. 681. O diverzantski akciji v Logu pod Mangrtom je 13. 10. 1943 poročal tudi OK KPS za Tolminsko: »Rudarji v Rablju so zrušili predor in uničili stroje, ki so služili za prevažanje rudarjev skozi predor. Rudarji z Bovškega ne hodijo več na delo. V Bovcu so Nemci aretirali več oseb, katere so smatrane kot talci. Do sedaj še niso nobenega ustrelili, akoravno so partizani pobili že precej Nemcev, toda tem talcem stalno grozijo, da jih bodo postrelili, tako da ti ljudje živčno zelo trpijo.« (Arhiv IZDG, fasc. 532/V).

ustanovitvijo svojega bataljona. Še posebej je zanimiv konec tega poročila, ki pravi:

»Akcija pri Postojni, ki ste jo predvideli Vi, zelo spoštovani državni vodja, bi bila za SS bataljon za obrambo krasa zelo prednostna iz tehle razlogov. Verjetno bo obalno območje, ki leži pred Krasom, zaradi morebitnega pomorskega približanja letalskih postojank našemu alpsko-gorskemu območju postalo operacijska ključna točka. Za ta primer bi SS enota za obrambo krasa v Postojni, okrepljena z italijanskimi SS prostovoljskimi odredi, pomenila hrbtno zavarovanje za predvidoma rahlo zasedeno obalno območje. Zaradi obstoječih zelo ugodnih prometnih zvez z reškim in tržaškim zalivom in tudi s Puljem bi SS enota za obrambo krasa za primer sovražnikovega izkrcanja pomenila dragoceno rezervo za naglo delovanje v izrecnih kraških frontah, pri čemer bi postali zaledni položaji na robnih višinah tržaškega zaliva še posebej pomembni. Postojna je tudi zaradi svoje okolice v nekem pogledu jedro slovenskega naselitvenega območja [po nacističnih nazorih Štajerska in Gorenjska nista spadali na to območje —op. T. F.], tako da ne pomeni kristalizacijske točke samo za boljševiške, temveč tudi za slovenske narodne elemente. Iz Postojne bi zato najbolje nadzirali slovenske partizane na območjih zelo kraškega Trnovskega gozda in Hrušice ter tudi gorskega hrbta od Javornika do Snežnika.«[32]

V svojem naslednjem pismu Himmlerju 27. oktobra 1943, v katerem se je zavzemal za to, da bi v Pottensteinu obdržali skupaj SS enoto za obrambo krasa (SS Karstwehrtruppe), se je dr. Brand tudi dotaknil bojevanja na Bovškem. Ko se je zavzemal za t. i. vojaškoznanstveni oddelek SS enote za obrambo krasa (wehrwissenschaftliche Abteilung der SS Karstwehrtruppe), je pisal: »Tako so za sedanje bojevanje proti tolpam v bovškem kotu iz naših zbirk načrtov sporočili sem vse jame, doline in polja tega območja, da smo lahko ugotovili vse možnosti za kraško podzemlje. Res smo uspeli, da smo na temelju tega gradiva tako temeljito očistili tolovajev vse območje zgornje Soče nad Bovcem, Žago in Srpenico, kakor to doslej še ni uspel nihče. Na podoben način je vojaškoznanstveni oddelek dal na voljo 1. SS tankovski armadi (Hauser) [lažno ime za II. SS tankovski korpus — op. T. F.][33] za učinkovito bojevanje proti tolpam vse omembe vredne jame v tržaškem in reškem zalivu, in to v obliki načrtov in zemljevidov iz velikega tajnega dela ital. kraških inženirskih enot.«[34]

Ravno takrat, ko je dr. Brand pisal to pismo, je bila v teku sovražnikova ofenziva za uničenje kobariške republike, v kateri je sodeloval tudi njegov bataljon. Ta se je nato tudi bojeval z 18. SNOUB »Bazovica« na Matajurju in ji prizadel precej izgub.[35] V drugi polovici novembra 1943 pa so Brandov bataljon zaposlili v ofenzivni akciji proti Triglavski [poznejši 31.] diviziji, in to na Šentviški gori in severnovzhodno od nje.[36] Vendar za nobeno od omenjenh ofenzivnih akcij nimamo natančnejših podatkov o njegovem delovanju.

Po veliki sovražnikovi ofenzivi v Sloveniji so v vrhovnem poveljstvu nemške vojske sklenili, da bodo SS bataljon za obrambo krasa poslali v V. planinski korpus SS v Bosni, tj. tja, kamor so ga nameravali poslati že prej. Vendar je Himmler potem, ko je 26. novembra 1943 dobil njegovo poročilo o sodelovanju v ofenzivi,

[32] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo Himmlerju 19. 10. 1943.
[33] O operacijah II. SS tankovskega korpusa pod poveljstvom esesovskega generala Paula Hausserja v veliki nemški ofenzivi v Sloveniji jeseni 1943 glej: Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, 375—413 in 456—566 (dalje: Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB).
[34] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo Himmlerju 27. 10. 1943.
[35] Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB, 586—594.
[36] Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB, 614—623.

odredil, naj ostane na območju Podbrda. Toda ta ukaz je prispel prepozno, bataljon je že bil na poti v Bosno, vendar so ga vrnili v Slovensko primorje.[37]

Verjetno se je to prevažanje bataljona vršilo decembra 1943, saj za ta mesec nimamo za sedaj prav nobene vesti o njem v Slovenskem primorju. Vendar ga niso pripeljali v Podbrdo, temveč v Gradišče ob Soči, kjer je bil zaradi osrednje lege tega mesta, v letih 1944—1945 precej časa tudi sedež Globocnikovega operativnega štaba za uničevanje tolp v t. i. operacijski coni »Jadransko primorje«. Ta štab so ustanovili v začetku leta 1944, potem ko je Himmler to cono 9. novembra 1943 označil kot območje protipartizanskega bojevanja. Štab je vodil ali usklajeval vse ofenzivne operacije proti partizanom v Slovenskem primorju, Istri, Kvarnerju in Furlaniji.

Za gotovo vemo, da je bil dr. Brand s svojim bataljonom 6. januarja 1944 že v Gradišču ob Soči. Ta dan se je namreč v svojem pismu Himmlerju zahvalil za njegovo pohvalo glede prikaza nekdanjih italijanskih obrambnih utrdb in za obljubo, da bo spomladi 1944 obiskal njega in njegov bataljon v Gradišču ob Soči. Tedaj je dr. Brand pripravljal svoj bataljon za novo ofenzivno akcijo proti narodnoosvobodilni vojski in se ukvarjal z raznimi »strateškimi« načrti, ki poleg drugega kažejo na njegovo pretirano ambicioznost. Zato in ker so zelo redka poročila nemškega okupatorja o vojaških operacijah v Slovenskem primorju od novembra 1943 dalje, bom navedel nekoliko daljši odlomek iz Brandovega poročila Himmlerju:

Častniki in podčastniki SS—bataljona za obrambo Krasa v Gradiški spomladi 1944 (dr. Brand je v sredi sedeče vrste, na njegovi levici je Berschneider, drugi od leve v isti vrsti Weiland) (MLRS)

Officers and non-commissioned officers of the SS—battalion for the defence of the Karst at Gradiška in spring 1944 (Dr. Brand in the middle row, sitting on his left is Berschneider, the second from the left is Weiland) (MLRS)

»V zvezi z Vašimi povelji sem se za nove naloge v Jadranskem primorju, ki sem jih dobil, v najtesnejšem sporazumu z SS-Gruppenführerjem Globocnikom, ki mi je izredno naklonjen, nastanil v Gradišču ob Soči.

[37] Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB, 623.

Upam, da bom do 15. 1. 44 ponovno izoblikoval zaradi dosedanjih bojev zelo upadlo enoto. Nato bom brez odlašanja začel z uničevanjem tolp od Gorice proti vzhodu. Izbojevana območja bodo orožniške enote, ki nam bodo sledile, takoj zavarovale, uredile glede uprave in s hitro propagando trajno pomirile. Istočasno poskušam iz prostovoljcev ustanoviti nacionalslovensko SS enoto za obrambo krasa (nationalslowenische SS Karstwehrtruppe), ki se bi v štiritedenskih oddelčnih tečajih v najbolj preizkušenih pottensteinskih izurjevalnih napravah specialistično izurila v vseh smereh vojaškega krasoslovja in nato doma sodelovala v akciji. Tako bi se ti ljudje obenem seznanili z nemško bitjo in jo cenili, dalje bi tudi dobili stik z nemškim kraškim ljudstvom, ki se enako trdo bojujejo za obstanek. Tako bi jih laže odtrgali iz dosedanjih boljševiških vplivov. To, meni prisrčno, zvesto in zelo razvito, zelo z zemljo zvezano slovensko ljudstvo bi nato lahko v posebni državni strnitvi postalo zgleden protektorat pod nemškim vodstvom. Zaradi svoje 42 letne kraško-znanstvene in rudarske dejavnosti poznam deželo in ljudi tako natančno, da si od previdene poti zagotavljam prelomni uspeh. Za sedaj je to samo po sebi trdo in žilavo ljudstvo popolnoma podleglo boljševiški propagandi. Resnično veruje, da se z neko pravico bojuje za svojo osvoboditev in zato pred vsem drugim pomeni zelo trdega nasprotnika. Do sedaj so samo na slovenskem območju Gorice ugotovili okoli 20.000 tolovajev, ki so vedno bolj organizirani. Upam, da bom s svojo 1000 mož močno SS enoto za obrambo krasa premagal to silno premoč na prej omenjeni način, če bom od glavnega vodstvenega urada SS dobil še nekaj pomembnih častnikov in poleg tega za čas bojev 2 težki havbici, 2 izvidniška tanka in najmanj 1 jurišni top. To so za sedaj za gotovo prav redke zahteve. Toda, zelo spoštovani državni vodja, morda Vam je mogoče to nadvse potrebno zahtevo uresničiti. Upam, da bom imel nato za gotovo uspeh, če mi ne bo treba zaradi drugih podreditev drobiti sil in če bom predvsem osvo bojen vplivov vojske, ki je do sedaj le poveljevala, vendar ni mogla doseči nekih omembe vrednih uspehov. Dalje bi želel, da bi se moje nabiranje za nacionalnoslovensko SS enoto za obrambo krasa razširilo tudi na Slovence iz do sedaj še vedno strogo odrezanega ljubljanskega okraja, kjer je po podatku slovenskega nabornega častnika polkovnika [Antona] Kokalja skoraj 6.000 prostovoljcev, ki jih zaradi pomanjkanja uniform ne uporabljajo za nič in grozijo, da se bodo zopet odcepili. Moja zahteva bi bila zato toliko bolj opravičena, ker bi lahko s svojimi silami za obrambo krasa nekoč postal učinkovit tudi na območju kranjskih tolp. Na temelju dosedanjih uspehov in izkušenj imam razloge za upanje, da bi lahko razmeroma hitro opravil tudi s kranjskimi tolpami, če bi mi obenem pustili proste roke glede uporabe orožniških sil za zavarovalno in pomiritveno službo. Morda se mi kmalu posreči, da bom lahko z novimi uspehi dokazal, da so moje bojne metode edine pravilne za tukajšnje območje. **Upam, da mi bodo po tem izkazanju edinemu zaupali vodstvo za vse uničevanje tolp v slovenskem predelu brez vsakršne omejitve. Brez enotnega, osrednjega, kraškoobrambnega strokovnega vodstva** [podčrtal T. F.] in brez neke, za kraške razmere posebej izurjene in opremljene enote ni mogoče v tem popolnoma kraškem naselitvenem območju Slovencev doseči trajnega uspeha.«[38]

V tem pismu dr. Brand ni kar tako omenil dneva 15. januarja 1944. Ta dan se je namreč začela sovražnikova ofenzivna operacija proti 9. korpusu NOV in POJ v Trnovskem gozdu in v njej je sodeloval tudi Brandov SS bataljon za obrambo krasa iz Gradišča ob Soči. Zanesljivo vemo, da je v njej požgal kraj Lokve v

[38] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo Himmlerju 6. 1. 1944.

Trnovskem gozdu. To zvemo iz t. i. »akcijskega poročila št. 1« (k filmu št. 5) esesovskega vojnega reporterja W. Scheidta z dne 20. januarja 1944. To je tudi edini okupatorjev vir, ki neposredno navaja navzočnost dr. Branda pri neki akciji in zločinu. To poročilo se glasi:

»Odhod dne 20. januarja 1944 okrog 11. ure s Hauptsturmführerjem dr. Patigom[39] čez Gorico v vas Lokve v kraških gorah. V Gorici srečanje s Standartenführerjem B r a n d t o m, ki je vodil akcijo esesovskih in policijskih enot. Drevesne ovire, ki so jih prejšnji dan položili tolovaji, so že odstranili nemški vojaki. Ko smo prispeli v vas Lokve, je Standartenführer Brandt pojasnil vodjem štaba položaj.

V vasi Lokve, ki leži med kraškimi gorami, se je utrdilo večje število tolovajev (ocenili so jih za moč bataljona). Vas so nemška bojna letala bombardirala in so jo 19. 1. 44 zavzeli nemški vojaki. Naslednjo noč so tolovaji poskušali vas ponovno zavzeti, vendar so bili zavrnjeni z velikimi krvavimi izgubami. Nato so se pod zaščito teme umaknili v gore. **Vas je bila po kazni požgana,** [podčrtal T. F.] cerkev in župnišče sta bila neprizadeta. Bojnih posnetkov nisem mogel napraviti, ker so se boji do mojega prihoda že končali. O izgubah tolovajev so navajali različne podatke o izgubah. Vrnitev 20. jan. okrog 19. ure.«[40]

Na seznamu 36 posnetkov 5. filma je Scheidt navedel tudi tele vsebinske podatke:

»7a-Standartenführer Brandt si ogleduje bojno polje.
8a, 9a, 10a-Standartenführer Brandt pojasnjuje bojno polje in kaže, kako so bile posamezne skupine uporabljene za boj z banditi
12a, 15a- Goreče hiše
22a in 23a-Standartenführer Brandt z majorjem Mundhenkejem
30a, Goreča vas, v ozadju neprizadeta cerkev.«[41]

Teh Scheidtovih posnetkov nisem videl, kljub temu da so mnogi posnetki z drugih njegovih filmov, npr. od filma 6 dalje ohranjeni v fototeki Muzeja ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani.

»Na Lokvah so Nemci in švabobranci požgali 32 hiš, pobili 5 civilov, oropali en kamion perila in druge obleke ter 23 glav živine,« je o zločinu skopo poročal okrožni komite KPS Kanal.[42]

Ni še potekel mesec dni in je SS bataljon za obrambo krasa zagrešil nov zločin. Dne 15. februarja 1944 je namreč požgal Komen, Rihemberk in nekaj zaselkov v okolici ter prebivalstvo odgnal v nemška taborišča. Ta zločin je storil iz maščevalnosti zaradi zelo uspešnega napada Južnoprimorskega odreda na fašistično motorizirano kolono, ki je oskrbovala postojanki v Komnu in Rihemberku, dne 2. februarja v Dovcah med tema krajema. Da je tudi ta zločin zagrešil Brandov bataljon, zvemo iz poročila vodje propagandne akcijske enote iz Gradišča ob Soči, esesovskega podoficirja Fuhrmanna. Ta se je 28. januarja 1944 odpeljal iz Trsta v Gradišče ob Soči in se nastanil pri SS bataljonu za obrambo krasa. Propagandna akcijska enota je imela nalogo, da se vključi v akcije tega bataljona in se je Fuhrmann za to dogovarjal z Brandovim pribočnikom, esesovskim poroč-

[39] Dr. Karl Patig je bil iz urada poveljnika varnostne policije in varnostne službe za operacijsko cono »Jadransko primorje« v Trstu.
[40] AIZDG, fasc. 201 nem., prepis poročila W. Scheidta 20. 1. 1944. O bojih pri Lokvah glej poročili 17. in 18. SNOUB ter 30. divizije v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knj. 10, dok. 126 in 130 (dalje: Zbornik NOV) in knj. 11, dok. 98. Glej tudi deli: Franjo Bavec-Branko, Bazoviška brigada, Ljubljana 1970, 152—164; Radosav Isaković-Rade, Kosovelova brigada, Ljubljana 1973, 173—189.
[41] AIZDG, fasc. 201 nem., prepis poročila W. Scheidta 20. 1. 1944.
[42] Arhiv IZDG, fasc. 533/V, poročilo OK KPS Kanal 4. 2. 1944.

nikom Karlom Weilandom, ki ga bomo v tem zapisu še srečali. V svojem poročilu je Fuhrmann zapisal tole:

»Dne 15. 2. 44 je bataljon kraških lovcev izvedel akcijo vzhodno od Gradišča ob Soči in jaz sem se ji priključil. V krajih, skozi katere smo se peljali, smo trosili nove letake 'Partizani'. V samem kraju Komen smo uporabili zvočni avto, ki ga je imela za to akcijo na voljo propagandna enota iz Gorice. Slovenski govornik je moral prebivalcem v glavnem pojasniti, zakaj so izvedli te maščevalne ukrepe. Imel sem vtis, da govornik ni bil povsem dorasel tej zadevi.«[43]

Domačini iz Rihemberka [danes Branik] se spominjajo, da je bil poveljnik požigalniške akcije v Rihemberku SS-Sturmscharführer (najvišji podoficirski čin v SS) Schmidt. V Rihemberku so pri požigu ubili tri osebe.[44]

Kot smo videli, je dr. Brand v nekem pismu poudarjal Globocnikovo naklonjenost. V začetku leta 1944 pa so se odnosi med njima poslabšali. To se je zgodilo po ustanovitvi Globocnikovega operativnega štaba za uničevanje tolp (5. januarja 1944). Dr. Brand, ki se je še 6. januarja širokoustil, kako bi mogel le z manjšo okrepitvijo svojega bataljona »pomiriti« ne samo Slovensko primorje, temveč tudi Ljubljansko pokrajino, je bil zelo razočaran, ker je ostal le to, kar je bil dotlej — poveljnik bataljona. To je 12. februarja izrazil v svojem pismu Himmlerju:

»Brez moje pritegnitve ali poprejšnjega sporazuma z menoj so končno 5. januarja 1944 ustanovili štab za uničevanje tolp, ki ga vodi major redarstvene policije Mundhenke. Ta po nadrobnih smernicah višjega vodje SS in policije določa zame vsako najmanjšo dejavnost v ozko določeni obliki in mimo moje osebe praktično vodi bataljon. Jaz sem tako glede svobodnega razvijanja svojih že 30 letnih posebnih izkušenj v celotnem tukajšnjem primorskem Krasu, kako tudi glede kraško-vojaško in taktično pravilne uporabe svoje kraško izurjene enote tako omejen in so mi kraško nevešče in kraško tuje sile za varuha, da mi ni mogoče uspešno in odločno izvajati predvidenih nalog. Trajne uspehe v hudem kraškem boju proti tolpam bi lahko doseglo le enotno kraško-vojaško-strokovno vodstvo, ki bi ga osrednji štab za uničevanje tolp podpiral, vendar ga ne bi vodil in nadziral do vseh potankosti. Tudi za občasno sodelovanje z vojsko bi lahko bil kraško-vojaški strokovnjak najboljša zveza, da bi uničevanje tolp izvajali po velikopoteznih ciljnih smernicah višjega vodje SS in policije na posebnem območju tukajšnjega Krasa.«

V pismu je dr. Brand tudi omenil neki spor z Globocnikom; ta ga je namreč obtožil samovoljnega ukrepanja. Končno pa je ponovno zaprosil Himmlerja:

»Ne da bi se hotel kakorkoli spoprijateljiti z SS-Gruppenführerjem Globocnikom, bi želel zaradi zelo potrebnega, hitrega in gotovega uspeha, kakor tudi zaradi izogibanja nadaljnjih nesoglasij najvljudneje prositi za to, da bi mi popolnoma odgovorno in neomejeno zaupali uničevanje tolp na vsem primorskem Krasu in mi ob priliki poslali okrepitve; teh ne bi zaupali kraško neveščim, predvsem samo pehotno izurjenim policijskim silam štaba za uničevanje tolp. Jaz Vam zagotavljam uspeh.«

Prav na koncu pisma pa je dr. Brand prosil za to, da bi bilo Gradišče ob Soči ena od trdnih postojank SS bataljona za obrambo krasa. Za drugo postojanko so predvidevali Postojno.[45]

[43] Arhiv IZDG, fasc. 201 nem., Fuhrmannovo poročilo iz februarja 1944.
[44] Anton Pavlica, ustni vir 15. 2. 1979.
[45] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo Himmlerju 12. 2. 1944.

Ker mu Himmler na obe omenjeni pismi ni odgovoril, je dr. Brand, da bi si zavaroval hrbet, če bi kdo proti njemu sprožil kako akcijo, 18. marca 1944 pisal osebnemu štabu državnega vodje SS. V pismu se je ponovno pritoževal zaradi zapostavljenosti.

»V Primorju je merodajna edinole redarstvena policija, ki je zelo vzajemna. Njen duhovni vodja je major M u n d h e n k e, ki je tudi 5. 1. 1944 postal načelnik štaba za uničevanje tolp. V njegovih rokah sem jaz s svojo SS enoto za obrambo krasa le šahovska figura. On se opira predvsem na svoje izkušnje pri uničevanju tolp v ruskih stepah, gozdovih in močvirjih. Moje, že 45 let zbrane vojaške izkušnje in tudi moje že skoraj 40 let natančno poznavanje krasa nima zanj nobenega pomena.«

Na koncu pisma je dr. Brand izrazil »trdno prepričanje«, da mu bo Himmler slej ko prej izročil »vojaško uničevanje tolp v vsem slovenskem prostoru.«[46]

Verjetno lahko domnevamo, da je dr. Branda bolelo to, da je policijski major Werner Mundhenke postal načelnik Globocnikovega operativnega štaba za uničevanje tolp. Morda je sam želel biti na tem mestu ali pa mu ni šlo v račun to, da policijski major ukazuje esesovskemu polkovniku. Vendar Himmler kljub moledovanjem dr. Brandu ni zaupal nekega višjega vojaškega ali policijskega položaja, temveč mu je že marca 1944 določil drugo nalogo, ki pa jo je prevzel šele junija ali avgusta 1944.

Kaže, da je v operacijski coni »Jadransko primorje« že vsem presedal »sitni« poveljnik esesovskega bataljona kraških lovcev. Dr. Brand je namreč v nekem pismu sam omenil, da ga imajo včasih za presitnega in prestarega.[47] Dne 21. marca 1944 je načelnik štaba najvišjega vodje SS in policije v Italiji Karla Wolffa brzojavil vodji glavnega personalnega urada SS v Berlinu, da je Himmler na Rainerjev predlog, s katerim je soglašal tudi Wolff, sklenil, naj dr. Brand po vrnitvi z dopusta izroči poveljstvo SS bataljona kraških lovcev drugemu častniku in se posveti izključno jamarstvu in popisovanju ter pregledavanju italijanskih utrdb. Wolff pa je Himmlerja prosil, naj bi bataljonu poslali ustreznega poveljnika.[48] O tem so iz Himmlerjevega osebnega štaba zelo na kratko obvestili dr. Branda 25. marca, kar je bil tudi odgovor na prvi del njegovega pisma z dne 2. marca, medtem ko so za drugi del pisma rekli, da se ne morejo izjasniti.[49] Ko je dr. Brand zvedel za ta Himmlerjev sklep, si je prizadeval, da bi mu zaupali nadzorniške pravice nad vsemi oddelki esesovske enote za obrambo krasa, vendar tega ni dosegel.[50]

Nisem mogel ugotoviti, zakaj so minili kar trije meseci, preden je dr. Brand odšel iz bataljona na novo delovno mesto. Njegov naslednik je namreč že bil v bataljonu od 19. julija 1943 in se je tudi udeleževal bojev v Kanalski dolini in na Primorskem. To je bil SS-Hauptsturmführer (esesovski stotnik) Josef Berschneider, ki je bil do 14. novembra 1943 komandir čete in nato namestnik komandanta bataljona. Ko ga je dr. Brand aprila 1944 predlagal za povišanje v esesovskega majorja, je zapisal, da se je izkazal »pri nadomestnem vodenju bataljona« in je predvsem v akcijskem območju Istre dosegel »zelo dobre uspehe brez lastnih izgub.« Zapisal je tudi, da je Berschneiderja treba imeti za »docela sposobnega poveljnika bataljona«. Berschneider je postal esesovski major 21. junija 1944.[51]

[46] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo iz Pottenstelna Grothmannu 18. 3. 1944.
[47] Prav tam.
[48] BDC, SS PHA, dr. Hans Brand.
[49] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, pismo dr. R. Brandta 25. 3. 1944 dr. H. Brandu.
[50] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, pismo dr. Branda 6. 4. 1944 Grothmannu.
[51] BDC, SS PHA, Josef Berschneider, Brandov predlog 23. 4. 1944 za Berschneiderjevo povišanje. O Berschneiderjevem življenjepisu glej: Ferenc, »Dva od njih so obglavili s sekiro«, 544—546.

Berschneiderjevo ime sem v meni dosegljivih okupatorjevih akcijskih dokumentih iz Slovenskega primorja zasledil prvič 25. marca 1944 in to v poročilu poveljstva 188. rezervne gorske divizije o akciji »Dachstein«. Podobno kot januarja je tudi 25. marca SS bataljon kraških lovcev prodiral čez Predmejo proti Trnovskemu gozdu. Ko je dosegel Predmejo, jo je požgal. **»Vas je požgana** [podčrtal T. F.], a prav tako tudi neko skladišče hrane ter gostilna med Predmejo in Dolom Otlico, kjer so si banditi uredili podoficirsko šolo,« navaja poročilo[52]

V prvi polovici marca 1944 je SS bataljon kraških lovcev sodeloval v sovražnikovi ofenzivi v Istri. O njej sicer nimamo drugih podatkov kot fotografske posnetke že prej omenjenega vojnega poročevalca Scheidta in podatek v poročilu obveščevalnega centra 9. korpusa NOV in POJ 15. 3. 1944, da je na območju Trst—Št. Peter na Pivki—Pulj—Reka razmeščen »SS Karstwehrbataillon« in da je trenutno zbran v Šapjanah.[53] Zato se upravičeno postavlja vprašanje, ali ni morda tudi ta bataljon sodeloval pri napadu na udarno četo 2. bataljona Istrskega odreda v Jelšanah 18. marca zjutraj, ko je padlo 9 borcev, 6 pa jih je sovražnik ujel in ubil; tri ujetnike je obesil na lipo pri pokopališču, še prej pa jim je prestrelil noge; podobno kot je 2 meseca pozneje storil v Brkinih.[54]

Naslednja sovražnikova operacija, v kateri je za gotovo sodeloval tudi SS bataljon kraških lovcev, je bila Globocnikova ofenziva v Istri in Čičariji, imenovana »Braunschweig«, ki jo je začel 26. aprila in končal v prvi polovici maja 1944. Ne vemo nič natančnejšega o delovanju omenjenega bataljona, vendar smemo domnevati, da je bil ravno on tisti, ki je 30. aprila požgal vas Lipo in na grozovit način pobil 263 vaščanov, od otrok do starcev. Na fotografijah so esesovci in omenjeni bataljon je bil edini esesovski bataljon v tej ofenzivi.[55] Umestno je tudi vprašanje, ali je SS bataljon kraških lovcev sodeloval tudi pri grozovitostih v Brkinih v drugi polovici maja 1944, ko je okupator požgal nekaj vasi in pobil moške prebivalce.[56]

Poslednji podatki, ki jih imam za sedaj o akciji SS bataljona kraških lovcev so iz prve polovice junija 1944, in to iz okupatorjeve ofenzive »Annemarie« na Bukovski in Šebreljski planoti ter Cerkljanskem. Tam je bataljon požgal nekaj vasi, pobil nekaj domačinov in obglavil dva partizana, ki ju je ujel bataljon planinskih lovcev iz Idrije. Ravno v poročilu tega bataljona planinskih lovcev je ohranjen podatek, da je tri ujetnike izročil SS bataljonu kraških lovcev, ki je nato dva starejša oslepil s kuhinjskim nožem in jima nato z navadno sekiro na tnalu odsekal glavo. »Ujetnika smo takoj izročili SS bataljonu kraških lovcev, ki je prodrl iz Šebrelj v dolino Kanomlje. Dva od njih so obglavili s sekiro,« se kratko glasi poročilo. Iz izpovedi prič je mogoče ugotoviti, da je bil pri zločinu navzoč komandat bataljona Berschneider. In ta grozovit zločin pri Sedejevih v Idrijskih Krnicah so esesovci sami fotografirali. Častnik, ki se cinično smeje na fotografiji, je po mojih ugotovitvah komandantov pribočnik, esesovski poročnik Karl Weiland, rojen v Lipnici na Štajerskem. Zaradi svoje grozovitosti, ki jo izpričujejo ohranjene fotografije, je redkokateri zločin tako odmeval kot ravno obglavljenje ujetih partizanov v Idrijskih Krnicah.[57]

Ta zločin nikakor ni poslednji, ki ga je zagrešil SS bataljon kraških lovcev na Primorskem, je pa poslednji, za katerega imamo trdne dokaze. Iz bataljona

[52] Zbornik NOV, VI/12, dok. 144.
[53] Arhiv IZDG, fasc. 73/IV.
[54] Maks Zadnik, Istrski odred, Nova Gorica 1975, 228—232 (dalje: Zadnik, Istrski odred).
[55] Zadnik, Istrski odred, str. 270—274.
[56] Zadnik, Istrski odred, str. 305—312.
[57] Natančneje o tem zločinu in njegovi preiskavi v vojni in po njej glej Ferenc: »Dva od njih so obglavili s sekiro«, 517—550.

so kmalu začeli oblikovati 24. SS divizijo kraških lovcev in so zanjo — tako kot prej za bataljon — mobilizirali tudi Italijane in Slovence. Vendar so uspeli oblikovati le brigado, pa še ta ni bila popolna. Pred koncem vojne je bila brigada na območju Trbiža. Poslednja večja akcija te brigade je bilo njeno sodelovanje v veliki sovražnikovi ofenzivi proti 9. korpusu NOV in POJ marca in v začetku aprila 1945.

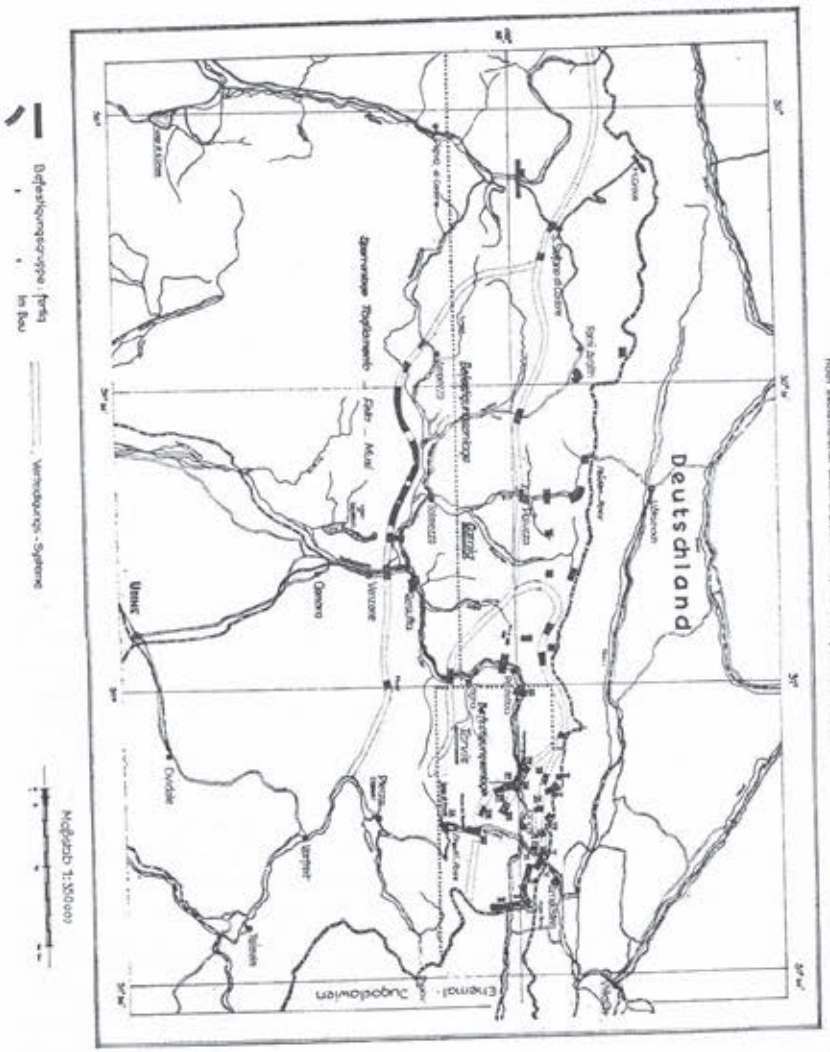
3. Vodja »urada SS za raziskovanje utrdb« v Beli peči in Pottensteinu

Videli smo, da je Himmler na Rainerjev predlog, s katerim je soglašal tudi Wolff, 23. marca 1944 določil dr. Brandu novo delovno mesto, imenoval ga je za vodjo »ustanove za raziskovanje krasa in jam v Kranjski in Jadranskem primorju«. Brand se je moral oglasiti pri Wolffu v Severni Italiji, ki mu je opisal naloge in mu tudi izročil posebno odločbo. Sievers pa je 4. aprila v Himmlerjevem glavnem stanu zvedel, da »gre pri tem za gotovo za Postojno«. Ko je Sievers 11. aprila to sporočil dr. Brandu, mu je še naročil, naj »izpelje zavarovanje postojnskega gradiva.«[58] Vendar za sedež novega Brandovega delovnega mesta lahko zvemo šele iz Brandovega pisma Himmlerjevemu tajniku dr. Rudiju Brandtu 15. maja 1944. Sporočil mu je, »da je pomembno gradivo o raziskovanju krasa iz Recoara sporazumno z SS-Obergruppenführerjem Wolffom za sedaj preneseno v Belo peč pri Trbižu v vilo Segre in bo tam spravljeno v ustanovi za raziskovanje jam pri 'Das Ahnenerbe', ki jo je po nalogu treba ustanoviti.« Šlo je za »nemško raziskovalno gradivo iz Postojne«, ki so ga Italijani zaplenili leta 1919 in ob začetku druge svetovne vojne v 102 zabojih odpeljali v Recoaro.[59] Izrazil je zadovoljstvo nad Himmlerjevim sklepom o ustanovitvi 24. SS divizije kraških lovcev in v tem videl sadove svojega dela. Ponovno se je ponudil za inspektorja vseh kraških enot ter poslal Himmlerju svoje »osnutke in predloge za prihodnjo izgradnjo kraških protektoratov v sodelovanju z SS enoto za obrambo krasa.« Vendar so mu iz Himmlerjevega osebnega štaba odgovorili, da dvomijo, da bo Himmler, ki je nenehno na potovanjih, sploh utegnil prebrati njegove osnutke in predloge.[60]

V osnutku o »ureditvi ustanove za raziskovanje krasa in jam na Krasu v Kranjski in Primorski« je dr. Brand povedal, da so Belo peč, ki je na robu julijskega visokega alpskega krasa, izbrali za sedež ustanove zato, ker »postojnsko območje nenehno ogrožajo premočne bande.« Predvidel je, da bo njegov tajnik in namestnik esesovski podoficir Max Adam iz Pottensteina, njegov svetovalec v vseh italijanskih krasoslovnih zadevah bo ravnatelj Postojnske jame dr. Franco Anelli, za zvezo z italijanskimi vojaškimi uradi bo skrbel bivši italijanski stotnik Emil Predauk, druge delovne moči pa bodo trije rekonvalescenti iz enote SS za obrambo krasa in še dve strojepiski.[61]

Ustanavljanje Brandovega urada za raziskovanje jam v Beli peči pri Trbižu je napredovalo počasi. Iz Sieversovega pisma Himmlerjevemu osebnemu štabu 13. junija 1944 zvemo, da je Himmler ustrezno odredbo sicer že podpisal 2. junija, vendar so se zadeve zapletle, ker Brand ni imel na voljo ustreznih ljudi. Poleg tega so prvotno zamisel o »ustanovi za raziskovanje krasa in jam« razširili še z ustanovitvijo »urada SS za raziskovanje utrdb« (SS-Fortifikationsforschungsstelle), in to za raziskavo italijanskih obmejnih utrdb; s to zadevo se je namreč dr. Brand

[58] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Sieversovo pismo dr. Brandu 11. 4. 1944.
[59] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Brandovo pismo dr. K. Scharlauu 7. 3. 1945.
[60] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo 15. 5. 1944, Brandtov odgovor 22. 5. 1944.
[61] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, »Errichtung einer Karst- und Höhlenforschungsstätte des »Ahnenerbe« im Karst von Krain und Küstenland«.

Brandova pregledna karta obrambnega odseka Karnija—Trbiž (BA Koblenz)

Brand's survey map of the Karnija—Trbiž (Carnia—Tarvisio) defence section (BA Koblenz)

ukvarjal že od avgusta 1943, ko je s svojim bataljonom prispel na Koroško in nato v Kanalsko dolino. Iz Sieversovega pisma tudi zvemo, da je dr. Brand že izročil Wolffu »delovni načrt glede na nujnost nalog«.[62]

Himmler je s poveljem dne 2. junija ukazal ustanoviti urad SS za raziskovanje utrdb. To povelje se glasi:

[62] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Sieversovo pismo Grothmannu 13. 6. 1944.

»1. Ukazujem ustanovitev urada SS za raziskovanje utrdb, in to za raziskovanje italijanskih obmejnih obrambnih naprav, pri najvišjem vodji SS in policije v Italiji.

2. Odgovoren za ustanovitev tega urada je glavni vodstveni urad SS.

3. Ustanovitev tega urada je treba zaupati SS-Standartenführerju (rez.) dr. ing. Brandu.

4. SS-Standartenführer (rez.) dr. ing. Brand je zato razrešen svoje dosedanje naloge, vodstva bataljona za obrambo krasa.

5. SS-Standartenführer (rez.) dr. ing. Brand je za izvedbo te naloge podrejen glavnemu vodstvenemu uradu SS in najvišjemu vodji SS in policije v Italiji.«[63]

Nato pa je s pismom 5. junija odredil še ustanovitev »SS urada za ugotavljanje italijanskih obmejnih obrambnih naprav« pri najvišjem vodji SS in policije v Italiji in je tudi vodstvo tega zaupal dr. Brandu.[64] Vendar se je dr. Brand v nadaljnjem dopisovanju omejil le na vodjo »urada SS za raziskovanje utrdb (SS-Fortifikationsforschungsstelle).

Kaže, da je imel dr. Brand največ preglavic glede kadra. 1. julija so mu v glavnem vodstvenem uradu SS v Berlinu, ki je bil pristojen za urejanje vseh zadev v oboroženih oddelkih SS (Waffen SS), obljubili, da lahko vzamc iz vseh esesovskih kraških vojaških ustanov, npr. iz vojaškega kraškega znanstvenega inštituta SS iz Pottensteina, tiste ljudi, ki so se dotlej že ukvarjali s podobnimi vprašanji. Obljubili so mu 2 častnika, 3 podčastnike in 22 mož, ki mu jih pa do 1. avgusta še niso poslali. Ker so bile naloge obeh Brandovih uradov »vojne naloge«, so menili, da ju je treba vključiti v »Institut za vojnoznanstvene namenske raziskave« (Institut für wehrwissenschaftliche Zweckforschung) v skupnosti »Das Ahnenerbe«, tj. v tisti inštitut, ki je v koncentracijskih taboriščih opravljal »znanstvene« raziskave na jetnikih.[65] Kaže, da so dr. Brandu za strokovna dela najprej dodelili tri podčastnike, in to Maxa Adama, Richarda Erla in dr. Walterja Abrahamczika,[66] in da so do druge polovice septembra zbrali za dr. Branda vendarle že okrog 14 ljudi, skupno pa jih je bilo jeseni 1944 sedemnajst.

O Brandovih sodelavcih v »uradu SS za raziskovanje utrdb« v Beli peči, ki ga je prevzel 1. avgusta 1944, iz Brandove korespondence ne zvemo mnogo. Poleg že omenjenih strokovnih delavcev, esesovskih podčastnikov, je bil sodelavec tudi esesovski stotnik Anton Scheidt, ki je bil jeseni 1943 v Bovcu komandir čete SS bataljona za obrambo krasa. Kaže, pa, da ga je Globocnik jeseni 1944 poklical k sebi za referenta pri utrjevalnih delih. Scheidt se je spomladi 1945 smrtno ponesrečil v operacijski coni »Jadransko primorje«.[67] Sodelavec je bil tudi bivši italijanski stotnik Emil Predauk, ki mu je dr. Brand končno izposloval čin esesovskega stotnika; v drugi polovici novembra 1944 pa se Predauk z dvema svojima človekoma ni več vrnil z zbiranja načrtov o utrdbah.[68] Brandovi zunanji

[63] BA Koblenz, NS 21/838, Himmlerjevo povelje, št. 11/1561/44 taj., dne 2. 6. 1944. Na temelju tega povelja je najvišji vodja SS in policije v Italiji Karl Wolff 1. 8. 1944 izdal dr. Brandu ustrezno potrdilo, da bi lahko pogledal ali si izposodil zaplenjeno italijansko gradivo o vojaških utrdbah pri tehle uradih: 1) uradu za varstvo gradiva pri vojaškem geologu poveljstva 18. armadnega zbora v Salzburgu, 2) zbirnem uradu za akte jugovzhod na Dunaju Breite Gasse 17, 3) uradu za vojaške meritve na Dunaju X/66, Kolingasse 6, 4) vojaškem geografskem inštitutu v Florenci, ki so ga že preselili na sever, in 5) nemških oddelkih za varstvo zaplenjenega gradiva v Vidmu, Gorici, na Reki in v Trstu. (BA Koblenz, NS 21/838, Wolffovo potrdilo za dr. Branda 1. 8. 1944. Dne 22. 8. 1944 mu je izdal še eno potrdilo).

[64] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Sieversovo pismo dr. Brandu 13. 6. 1944.

[65] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Sieversova beležka 5. 7. 1944; pismo najvišjega vodje SS in policije v Italiji 1. 8. 1944.

[66] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, pismo glavnega vodstvenega urada SS dr. Brandu 20. 8. 1944, pismo dr. Branda dr. Rudiju Brandtu 22. 9. 1944. Dne 4. 8. 1944 so bili v Beli peči tudi že trije esesovci Lorenz Fuchs, Friedrich Schwarz in Josef Brentschitsch.

[67] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Brandovo pismo dr. Scharlauu 7. 3. 1945.

[68] BA Koblenz, NS 21/vorl. 838, Brandovo pismo glavnemu vodstvenemu uradu SS 6. 12. 1944.

sodelavci pa so bili Richard Spöcker v Ljubljani, dr. Franco Anelli v Postojni, dr. K. Scharlau v Trstu in poročnik Sätzler v Spessi pri Krminu, o katerih bomo še slišali. Občasno pa so mu iz Pottensteina poslali na pomoč tudi esesovskega podporočnika Reichela.

Vodenje obeh uradov dr. Branda verjetno ni preveč zadovoljevalo, saj se je medtem ponujal, da bi ga sprejeli tja, kjer so iskali podzemne prostore za »tajna orožja«, tj. V 1 in V 2. Esesovski general v Italiji Wolff mu je medtem ob- ljubil vodstvo izgradnje obrambnih črt v južnoalpskem obmejnem območju, vendar je dr. Brand to zavrnil, ker bi od njega, 65-letnika, zahtevalo prevelik telesni napor. Brand se je tudi čutil ogroženega z Globocnikove strani; bal se je, da mu bo Globocnik vzel ljudi in jih zaposlil pri raziskovanju kraških bunkerjev pod vodstvom esesovskega stotnika Scheidta. Vendar mu je Globocnik pozneje pojasnil, da je šlo le za nesporazum.

Delo obeh Brandovih uradov je bilo tesno povezano z velikimi utrjevalnimi deli v alpskem in predalskem območju, s t. i. »akcijo Pöll«, za katero je Hitler že julija 1944 zavezal vrhovnega komisarja v operacijski coni »Jadransko primorje« dr. Friedricha Rainerja. Ta pa je imenoval za svojega splošnega in stalnega na- mestnika Globocnika. Neki podatek govori o 4.300 vodjih in 120.000 delavcih, ki so jih uporabili za utrjevalna dela pod Rainerjevim in Globocnikovim vodstvom. Nekateri odseki utrdbenih črt so šli po nekdanjih avstrijskih in italijanskih utrdbe- nih črtah iz prve svetovne vojne in tudi po italijanskih iz obdobja med dvema svetovnima vojnama. Brandova urada v Beli peči sta morala na zemljevidih in terenu raziskovati kraške jame, ustrezne za utrdbe in skladišča, obenem pa tudi nekdanje italijanske utrdbene naprave ob nekdanji avstrijski in jugoslovanski državni meji. Vse ugotovitve je moral dr. Brand zarisati na posebne zemljevide v merilu od 1 : 50 do 1 : 50.000.

»Raziskovanje utrdb gre naglo naprej. Že čez nekaj tednov bom lahko poslal vsem višjim vojaškim štabom izčrpne podatke o obmejnih utrdbah na vsem alpskem območju od Reke do Seealp. Za svoje delo nujno potrebujem le mir in zbranost, potem gre vse brezhibno,« se je hvalil dr. Brand 20. oktobra 1944.[70] Dne 18. novem- bra pa je poročal Himmlerju:

»Prosim, če lahko poročam, da so moje raziskave utrdb ob nemški in bivši jugoslovanski meji v vseh svojih globinskih stopnjah od Reke do Reschenscheidecka dejansko končane. Uspel sem, da sem napravil za vse še neraziskane naprave zemljevidne preglede v merilu 1 : 25.000 in tudi načrte v večjem merilu pomemb- nejših posameznih naprav glede na njihov položaj, gradnjo in opremo, in to tako izčrpno, kolikor je v danih težkih razmerah še bilo človeško mogoče.«

Prosil je Himmlerja, da bi lahko svoje sodelavce obdržal pri sebi v Beli peči in da bi v tem primeru njegov urad imel naslov »Urad SS za raziskovanje utrdb za posebno uporabo« (SS-Fortifikationsforschungsstelle z. b. V.).[71]

Brandov urad je 18. novembra 1944 res izročil Globocniku 452 listov zemlje- vidov in načrtov o utrdbah med Reko in Mojstrovko, ki so zapolnili veliko praznino v tistem gradivu italijanske vojske o italijanskih utrdbah, ki ga je po italijanski kapitulaciji zaplenil generalštab nemške kopne vojske. Izročil mu je tudi 143 listov zemljevidov in načrtov o nadzemskih in podzemskih vodah na območju Tržič (Monfalcone)—Gorica—Ljubljana—Novi—Jadransko morje, kar priča o širo- kem območju dela Brandovega urada. Slednje je Globocnik označil za »enkraten,

[69] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovi pismi dr. R. Brandtu 22. 9. in 17. 10. 1944; Brandtov odgovor 30. 9. 1944; NS 21/vorl. 799, Globocnikovo pismo dr. Brandu 21. 11. 1944.
[70] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo dr. R. Brandtu 20. 10. 1944.
[71] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo poročilo Himmlerju 18. 11. 1944.

znanstveni, temeljit izdelek, kakršnega še ni bilo v nobeni obliki«. Poudaril je, da je s tem delom dobil dr. Rainer temelje »za strokovno preskrbo obrambnih postojank z vodo« in dodal: »Poleg tega je za visoko vojaško vodstvo neprecen- ljive vrednosti za prihodnje vodenje vojne v tem prostoru.« Drugi dan se je Glo- bocnik še posebej zahvalil dr. Brandu in njegovemu 17-članskemu uradu za opra- vljeno delo in se mu opravičil za priganjanje. »K tem ukrepom je tudi mene pri izvajanju firerjevega naročila gauleiterju priganjal sedanji vojaški in politični položaj na Jugovzhodu,« je pisal in pri tem mislil seveda na izgubo vzhodne polovice Jugoslavije.[72] Iz nekega Brandovega pisma je tudi razvidno, da je dr. Brand poslal vojaškemu meritvenemu uradu na Dunaju 96 listov z oznakami za vojsko pomembnih jam v merilu 1 : 25.000.[73]

Ob svojem delu je dr. Brand napisal tudi »kratko spomenico o zgodovini in poteku italijanskega obmejnega utrjevanja iz dosegljivih zaplenjenih dokumentov, ki osvetli vsakokraten dučejev vpliv, kar bi moglo biti firerju in državnemu vodji v osnovi sicer znano, vendar bi v tej zvezi dobilo neko novo podobo.«[74] Te spome- nice nisem našel.

Čeprav je dr. Brand redno poročal o svojem delu, nisem našel njegovih poročil. Zato vse, kar vemo o njegovem uradu v Beli peči, zvemo iz njegove ko- respondence. Iz nje tudi zvemo, da so gradivo, predvsem tisto, ki so ga bili spomladi 1944 pripeljali iz Recoara, zaradi partizanske nevarnosti odpeljali v Pottenstein. Tam je imel Brandov urad svoj oddelek za izkoriščanje, medtem ko sta v Beli peči ostala druga dva oddelka, od katerih je bil eden raziskovalni.

Dr. Brand je delal predvsem v Pottensteinu in poročal: »Moja dela o utrdbah zaradi njihove natančnosti, zanesljivosti in popolnosti sedaj iščejo vsi. Mi mo- ramo v pottensteinskem oddelku za izkoriščanje delati v dnevnih in nočnih izme- nah, da bi lahko le deloma ustregli najnujnejšim zahtevam. Tako so se moja dela pokazala kot zelo uporabna pri uničevanju band. Medtem pa so zaradi razmaha band in teroristov v obmejnih predelih možna samo še nasilna poizvedovanja s podporo velikih enot.« Napovedal je, da bo imel pri razmnoževanju gradiva o italijanskih obmejnih utrdbah dela še za nekaj mesecev.[75] Značilno je, da je dr. Brand prek dr. Rudija Brandta nenehno nadlegoval Himmlerja, ki pa se kot večkratni funkcionar (državni vodja SS, šef nemške policije, notranji minister, poveljnik rezervne vojske, komandant armadne skupine itd.) ni mogel več zanimati za Brandove predloge in moledovanja.

Iz Brandovega dopisovanja je tudi razvidno, da je on s Himmlerjevim dovo- ljenjem v zvezi z utrjevalnimi deli na Kranjskem ustanovil svojo izpostavo v Ljubljani. Oktobra 1944 je namreč vrhovno poveljstvo nemške vojske v okviru utrjevalnih del poslalo v Ljubljano poseben »raziskovalni oddelek za posebno uporabo« (Forschungsstaffel z. b. V.), ki ga je vodil stotnik Böhm. V njem je bil tudi visok fukcionar v Organizaciji Todt (OT), in to OT-Hauptfrontführer, višji gradbeni vodja Richard Spöcker, ki je bil tudi krasoslovec. Neposredni delodajalec tega oddelka je bilo XIII. gradbeno vodstvo OT v Ljubljani. Spöcker se je v Ljubljani ukvarjal predvsem z vprašanjem zajezitve Pivke v Postojnski jami in je o tem ohranjen poseben elaborat ter z raziskovanjem podzemskih jam v Čičariji za potrebe 97. nemškega korpusa za posebno uporabo, čigar poveljstvo je bilo v Spessi pri Krminu. Dr. Brand ga je pridobil za svojega sodelavca za tiste kraške jame, ki so namenjene ogledu, kot npr. Postojnska, in ga določil tudi za svojega

[72] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Globocnikova pisma dr. Brandu 20. in 21. 11. 1944.
[73] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Brandovo pismo dr. K. Scharlauu 7. 3. 1945.
[74] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo dr. R. Brandtu 20. 11. 1944; Brandtov odgovor 2. 12. 1944.
[75] BA Koblenz, NS 21/vorl. 785, Brandovo pismo dr. R. Brandtu 2. 1. 1945, Brandtov odgovor 15. 2. 1945.

drugega namestnika v uradu SS za raziskovanje utrdb oziroma »ustanove za raziskovanje krasa in jam na Kranjskem in v Jadranskem primorju«. Spöcker je še naprej opravljal svoje naloge v okviru OT in je postal le Brandov priložnostni sodelavec. Brandovo izpostavo v Ljubljani (v poslopju srednje trgovske šole) je odprl 1. februarja 1945. Poskušal je za svojega sodelavca pridobiti OT-Frontführerja Walterja Kühneja iz XIII. gradbenega vodstva OT v Ljubljani. Za strojepisko je pridobil Zoro Mulaček iz Maribora, medtem ko verjetno ni uspel, da bi z Brandovo pomočjo spravil iz koncetracijskega taborišča Friderika Weissbacherja in Edvarda Krpana, uradnika iz hidrotehničnega urada pokrajinske uprave v Ljubljani. Oba sta namreč nekoč raziskovala hidrološke razmere na Notranjskem. Kaže, da je prej prišlo do zloma nemškega rajha, kot pa je Brandova izpostava v Ljubljani sploh začela delati.[76]

Iz Spöckerjevih pisem dr. Brandu je mogoče sklepati, da je bila Spöckerju Postojnska jama zelo pri srcu. V elaboratu o možnostih zajezitve Pivke v Postojnski jami za poplavo doline, ki ga je napisal potem, ko si je višje gradbeno vodstvo OT iz Ljubljane 20. novembra 1944 ogledalo jamo, je ugotovil, da Pivke ni mogoče zajeziti.[77] Nekajkrat mu je poročal tudi o razmerah v Postojnski jami, kjer je dr. Brand štel za svojega sodelavca dr. Anellija pa tudi Simonettija in Rossina. Spöcker ni bil zadovoljen z vedenjem nemške vojske, ki je odnašala iz jame vse, kar je potrebovala, in se je zato pritožil tudi pri polkovniku Hansu Christlu, poveljniku posadke v Postojni. »Ne gre, da bi jamski upravi in speleološkemu inštitutu, ki dela tudi za nas, odvzeli vse možnosti za delo. Menim, da lahko popoln propad ustavijo le drastični ukrepi,« je pisal.[78]

Drugi Brandov sodelavec, ki ga je imel nekaj časa celo za svojega prvega namestnika, je bil esesovski stotnik in profesor dr. K. Scharlau. Njega in esesovskega poročnika dr. Wolffa je vrhovni higienik SS in državni zdravnik SS dr. Joachim Mrugowsky poslal iz higienskega inštituta oboroženih oddelkov SS v Berlinu Globocniku v Trst, da ju uporabi pri utrjevalnih delih, in to za reševanje higienskih vprašanj pri utrdbah in pri njihovi graditvi zaposlenih delavcih. Globocnik pa ju je za nekaj časa poslal dr. Brandu v Pottenstein, da bi se tam seznanila s krasoslovno literaturo in z načrti kraških jam.[79] Tam je dr. Brand pridobil Scharlaua za svojega zunanjega sodelavca in prvega namestnika, vendar ta pri svojih občasnih delovnih obiskih Slovenskega primorja in Istre za Brandov urad ni storil skoraj ničesar. Govoril je le z nekaterimi Brandovimi sodelavci, npr. Spöckerjem v Ljubljani, dr. Anellijem v Postojni in Sätzlerjem v Spessi pri Krminu, pri katerih je ugotovil, da hodijo svoja pota. Prizadeval si je, da bi vse sile, ki se na terenu ukvarjajo s krasoslovjem in jamarstvom, združil v »osrednjem planiranju« pri »akciji Pöll« pod vodstvom SS. Po lastni izjavi je bil dr. Scharlau tisti, ki je predlagal izgradnjo jezu v Postojnski jami, da bi lahko popravili dolino. »Jaz sem za okrepitev utrdbenih črt pri Postojni predlagal zamočvirjenje doline Pivke; dal sem predlog, ki je dobil nedeljeno pritrditev dr. Rainerja in tudi SS-Gruppenf. Globocnika, ki pa so ga razni drugi uradi končno zavrnili. Nasprotno stališče se je poskušalo pri tem opirati na ustrezna strokovna mnenja. Akcijski vodja OT iz Ljubljane je k temu pozval OT-Frontführerja Spöckerja. Spöcker je nato napisal mnenje.«[80]

Dr. Brand je tudi tesno sodeloval z referentom za meritvena dela v poveljstvu 97. nemškega korpusa za posebno uporabo v Spessi pri Krminu, poročnikom Sätzlerjem. Ta je bil iz vojaškega kartografskega urada na Dunaju.[81]

V poslednjih mesecih druge svetovne vojne je dr. Brand pri SS-glavnem vodstvenem uradu v Berlinu moledoval za nove sodelavce. Potem, ko je končal svoje naloge za operacijsko cono »Jadransko primorje«, so ga dodelili pionirskemu generalu Hildemannu pri vrhovnem poveljniku nemške vojske v Italiji, da bi pri njem opravljal »posebne naloge na področju utrjevanja«. »Gre za dodaten izbor možnosti, da bi izrabili južnoalpske zaporne črte za obrambo pred nasprotnikom, ki prodira od juga,« je poročal 6. 12. 1944.[82] V nekem pismu pa je dr. Brand govoril o »tajnih nalogah«, ki jih mora opraviti njegov »urad SS za raziskovanje utrdb« s sodelovanjem SS-Gruppenführerja Kammlerja, vendar ne zvemo natančneje, kakšne so bile te naloge in kje bi jih moral opravljati.[83] Vemo le to, da so Hansu Kammlerju jeseni 1944 zaupali »tehnično vodstvo in vojaško poveljstvo nad obema vojaškima raketnima enotama »Skupina sever« in »Skupina jug«.[84] Torej se je dr. Brandu vendarle uresničila želja, da bi sodeloval pri izdelavi nemškega tajnega orožja.[85]

Zanesljivo vemo, da sta Wolfram Sievers in dr. Hans Brand vojno preživela. Prvi je zaradi tega, ker je bil direktor Inštituta za vojno znanstvene namenske raziskave, moral stopiti pred sodišče in 2. junija 1948 pod vislice v Landsbergu.[86] Dr. Brand se je po vojni skliceval na neke zveze z nekimi odporniškimi krogi in so ga v denacifikacijskem postopku razglasili za »razbremenjenega«;[87] podobno so napravili z dr. Waltherjem Wüstom.[88] Če bi dr. Brand še živel, kar pa je malo verjetno, bi bil letos star sto let.

[76] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Spöckerjeva pisma dr. Brandu 30. 10., 17. in 22. 11., 4. 12. 1944, 27. 1. in 3. 3. 1945; Brandovi pismi Spöckerju 10. 11. 1944 in 22. 1. 1945, Brandova brzojavka OKW-Forschungstaffel Laibach 15. 12. 1944; Brandovo pismo Himmlerjevemu osebnemu štabu 22. 1. 1945; Spöckerjev elaborat o umetnem jezu na Pivki v Postojnski jami za poplavo doline 22. 11. 1944.

[77] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Künstlicher Stau der Polk en der Adelsberger Grotte zur Überflutung des Talbodens, Laibech den 22. Nov. 1944. V pismu dr. Brandu 22. novembra 1944 je to označil takole: »Predvidevali so, da bi iz obrambnih namenov v prihodnji glavni bojni črti pri Postojni spravili pod vodo kotlino in to z 10 m visokim jezom, ki bi ga zgradili v veliki dvorani Postojnske jame. Glede tega sem si z OT-gradbenim vodstvom pred nekaj dnevi ogledal kraj v Postojni in imel včeraj daljši pogovor s komandantom gradbenega štaba, polkovnikom Thurnerjem v Ljubljani. Zadeva je naravno neizvedljiva, kajti voda bi šla mimo gradnje in se izgubila v mnogih razpokah rudistnega apnenca; to pomeni, da poleti dasta Pivka in Nanoščа tako malo vode, da bi je več usahnilo, kakor pa je je potrebno za napolnitev kotline pred jezom. Nasproti temu pa sem predlagal, naj bi dokončali že pred leti začeto gradnjo zveznega rova med jamo v Planini in Črno jamo, da bi tako dobili 15 km dolg oskrbovalni koridor med Planino in Postojno. O izvedbi tega načrta sedaj razmišljajo.« (BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Spöckerjevo poročilo dr. Brandu 22. 11. 1944).

[78] Prav tam.

[79] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, pismo štabnega vodje Sauerja (Sonderauftrag »Poell«, Gruppenstab Ost, Stabsleiter) iz Trsta 16. 11. 1944.

[80] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, pismo K. Scharlaua dr. Brandu 14. 2. 1945.

[81] BA Koblenz, NS 21/vorl. 799, Brandovo pismo dr. Scharlauu 7. 3. 1945.

[82] BA Koblenz, NS 21/vorl. 838, Brandovo pismo glavnemu vodstvenemu uradu SS 6. 12. 1944.

[83] BA Koblenz, NS 21/vorl. 838, Brandovo pismo glavnemu vodstvenemu uradu SS 5 .1. 1945.

[84] Kater, n. d., 219.

[85] Glej op. 70!

[86] Kater, n. d., 319.

[87] Kater, n. d., 268.

[88] Kater, n. d., 354.

EIN KARSTFORSCHER UND HÖHLENFORSCHER, OBERST UND KRIEGSVERBRECHER
(Zusammenfassung)

Auf Grund der Dokumenten aus einheimischen und fremdem Archiven, vor allem aber aus dem »Persönlichen Stab des Reichsführers SS in Lehr- und Forschungsgemeinschaft Das 'Ahnenerbe'« im Bundesarchiv in Koblenz, der Author schildert den deutschen Karstforscher und Höhlenforscher, Dr. Ing. Hans Brand in der Zeit des zweiten Weltkrieges (1943—45) während seines Aufenthaltes im Slowenischen Küstenland, besonders in der Gegend von Gorica. Dr. Brand, geboren am 9. 4. 1879 in Beyreuth wurde als deutscher Karstforscher in die Lehr- und Forschungsgemeinschaft »Das Ahnenerbe« aufgenommen und übernahm die Leitung der Lehr- und Forschungstätte für Karst- und Höhlenkunde in München. Er schloss sich zum SS ein und wurde SS-Standartenführer. Im Rahmen der

Kriegsaufgaben, Dr. Brand war im Auftrag von Himmler im Jahre 1942 in Pottenstein wo er in die Militärkarten die Positionen der Karsthöhlen auf der Balkanhalbinsel zeichnete was dem deutschen Heer im Kampf gegen die Partisanen diente. Im Jahre 1943 Dr. Brand führte den SS-Kerstwehrbataillon und kam in das Kanaltal und in die Gegend von Bovec (Flitsch—Plezzo); im Jahresanfang 1944 weilte er auch in Gradisca am Isonzo. Nach der Blutigen Entwaffnung der italienischen Armee in Tarvis (Tarvisio) und in der Umgebung, hat dieser Bataillon unter der Führung von Dr. Brand einige grausame verbrechen gegen die slowenische Partisanen und gegen die Zivilbevölkerung begangen. Es est bewiesen das er im oktober 1943 liess das Dorf Strmec pod Mangrtom verbrennen und alle Männer erchiessen, im januar 1944 wurde das Dorf Lokve (Trnovski gozd) verbrannt und im februar die Orte Komen und Rihemberk. Unter der Leitung des Nachfolgers von Dr. Brand, SS-Hauptsturmführers Josef Berschneider und seines Adjutanten Karl Weiland hat der Karstwehrbataillon im juni 1944 im Ort Idrijske Krnice, an zwei gefangen Partisanen die Augen ausgestochen und sie nach furchtbaren Quälereien enthauptet, dabei liessen sie sich die Verbrecher photographieren. Anfang juni 1944 wurde Dr. Brand von Himmler zum Führer der SS-Fortifikationsforschungstelle in Weissenfels (Fusine) im Kanaltal ernannt. Hier befasste er sich mit der Forschung der ehemaligen italienischen Militärbefestigungen an der Grenze mit Jugoslawien und Österreich. Eine Nebenstelle hatte er auch in Ljubljana.

mag. Boris Mlakar

DOMOBRANSTVO NA TOLMINSKEM

I

V naslednjem želimo podati kolikor toliko veren pregled protirevolucionarnih in kolaboracionističnih pojavov na tolminskem ozemlju s poudarkom na domobranstvu kot najbolj vidni in organizirani obliki. Zemljepisni okvir, ki je naveden v naslovu, je pravzaprav preozek, kajti domobranska akcija s središčem v Tolminu je segla tudi na ožje področje Kanala ter Anhovega, kar moramo pri našem pregledu upoštevati, čeprav to danes ne spada v tolminsko občino. Glede na to, da gre tu za obdobje narodnoosvobodilnega boja, bi bilo seveda primerno najti neko politično ali upravno enoto iz tedanjega časa, ki bi temu odgovarjala, toda kljub številnim spremembam takratnih okrajev in okrožij nam to ni mogoče. Po stanju, ki je veljalo v zadnjem obdobju NOB in ki nam je tudi danes pojmovno blizu, lahko rečemo, da gre v glavnem za Zahodnoprimorsko okrožje ter za Baško grapo, Šentviško planoto in Kanal v Severnoprimorskem okrožju.

Znano je, da je razvoj narodnoosvobodilnega boja na Primorskem v začetnem razdobju precej zaostajal za razvojem v osrednji Sloveniji. To je bilo pogojeno s posebnim položajem primorskega ljudstva, ki je že dvajset let trpelo pod fašističnim raznarodovalnim jarmom. Predvsem je tu manjkala organizirana subjektivna sila, Komunistična partija, ki bi pričela z odporom. Organizacija TIGR in Komunistična partija Italije sta se sicer borili proti fašizmu, toda v novem položaju se nista znašli, slovenske sile odpora pa so bile dobesedno obglavljene ob začetku vojne z Jugoslavijo, kar je jasno pokazal 2. tržaški proces. Tako je morala pomoč priti od vodstva v osrednji Sloveniji. Ta pomoč je bila predvsem v obliki kadrov ter v začetku tudi vojaška, ob veliki pripravljenosti primorskega ljudstva za boj pa je povzročila, da je bil omenjeni zaostanek kmalu skrčen, čeprav pred kapitulacijo Italije še ni povsem izginil.

Podobno je veljalo za Tolminsko, ki je predstavljala eno začetnih žarišč NOG na Primorskem. Velik del vodilnih aktivistov je bilo emigrantov, ki so prišli pomagat svoji ožji domovini, širili misel o osvobodilnem boju, organizirali KPS in odbore OF ter vojaške enote. Pri tem so naleteli na takojšen pozitiven odziv na terenu. Med posebno važnimi naj omenimo samo delovanje v krogu komunistov Franca Šavlija iz Zatolmina, ki se je povezoval z gibanjem na Jesenicah.[1] Italijanski okupator je tudi na Tolminskem občutil oborožene udarce upornih Primorcev. Zaradi pomanjkanja prostora delovanja partizanskih enot ne moremo opisovati, zato naj jih samo naštejemo. To so bile Tolminska četa, Tolminski bataljon, Severnoprimorski odred, Gradnikova in Gregorčičeva brigada. V političnem pogledu seveda tolminsko ozemlje še ni bilo tako organizirano, da bi bilo vodstvo NOG zadovoljno, vendar je že obstajalo mnogo terenskih odborov OF, ki so se združevali najprej v okrajne in okrožne odbore. Ljudstvo pa je pred kapitulacijo

[1] Tone Ferenc, Osvobodilni boj primorskih Slovencev, Slovenci v zamejstvu, Ljubljana 1974, str. 194.

Italije NOG spoznalo, v velikanski večini z njim simpatiziralo ter se v precejšnji meri vanj tudi vključilo.

II

V Ljubljanski pokrajini je pred kapitulacijo Italije reakcionarno vodstvo meščanskih političnih strank ob odločilni podpori italijanskega okupatorja organiziralo pravo protirevolucijo, ki se je preko vaških straž oziroma bele garde aktivno borila proti NOG, sebično pozabljajoč pri tem na prave narodne interese. Reakcija je namreč zaslutila nevarnost, ki ji je grozila z razvojem NOG, nevarnost namreč, da ji bo ljudstvo iztrgalo oblast iz rok. Te protirevolucionarne težnje so se pokazale tudi na Primorskem, kjer pa je bil položaj za njihovo ostvaritev neprimerno težji. Italijanski fašizem je skoraj povsem uničil slovenske politične, gospodarske in kulturne ustanove ter organizacije, ki bi jih protirevolucija sedaj lahko izrabljala za svoje razdiralno delo. Ostanki starih političnih vodstev so imeli med primorskim ljudstvom le še neznaten vpliv, pa še ta je bil bolj stvar tradicije. Toda tudi slovenska primorska »buržoazija« je čutila narodno zatiranje in to je nedvomno vplivalo v smeri njene demokratizacije.

Edino za krog sodelavcev in simpatizerjev goriškega odvetnika dr. Janka Kralja lahko rečemo, da je skušal slediti ljubljanskemu protirevolucionarnemu zgledu. Ta krog se je bil odcepil od večinskega in demokratičnega dela primorskih krščanskih socialcev, ki so obsojali kolaboracionistično vodstvo v Ljubljani, še bolj pa seveda belo gardo in njen boj proti NOG. Iz tega Besednjakovega kroga se je razvila t. im. goriška sredina, ki je bila tudi dejanska sredina, saj se ni udejstvovala proti NOG, ga celo podpirala, zavzemala pa se je za vsenarodno enotnost, proti OF oziroma KPS je imela določene ideološke pomisleke, hkrati pa je še vedno precej pozitivno gledala na londonsko vlado in četnike. Šlo je v glavnem za duhovnike ter nekaj laikov, ki so se nato organizacijsko razšli leta 1943, ko ob večjem razmahu NOG pride tudi do večje politične diferenciacije, ter so v nadalje obstojali le še sredinci posamezniki.[2] Z belogardistično strujo je so v nadalje obstojali le še sredinci posamezniki.[2] Z belogardistično strujo je so v nadalje obstojali le še sredinci posamezniki.[2] Z belogardistično strujo je bilo drugače. Ta se je tesno povezala z Natlačenom v Ljubljani, pristopila k Slovenski zavezi ter se zavzela za ustanovitev Katoliške akcije na Goriškem.

Kraljevi pristaši na Goriškem, med temi je bilo tudi nekaj duhovnikov, so pričeli s propagandnimi akcijami, s širjenjem letakov, z intenzivno ustno propagando posebno po župniščih, s prinašanjem literature iz Ljubljane itd. Pri tem so bili vsekakor prvi na udaru duhovniki, saj so med vernim ljudstvom imeli velik vpliv ter so vsaj nekateri imeli pomisleke do vodstva Komunistične partije v OF. Hkrati je podobna akcija stekla tudi iz Ljubljane; na Primorsko so namreč prihajali razni klerikalni emisarji, pri čemer se je posebej izkazoval kaplan Joško Godina, ki je propagiral tudi ustanovitev vaških straž na Primorskem. Glede tega so celo pristaši Kralja imeli deljeno mnenje, pri vsem tem pa je to postalo brezpredmetno, kajti vsa ta propaganda je imela malo uspeha, celo med duhovniki, kaj šele med ljudstvom, kljub navideznim narodnim geslom te propagande. Po drugi strani pa tudi italijanske oblasti niso dovolile organiziranja bele garde, saj bi s tem posredno priznale, da je bil njihov raznarodovalni trud zaman, da je vsa ogromna vojska brez moči in bi s tem nekako izenačile Primorsko z Ljubljansko pokrajino.

[2] O tem glej obširno razpravo Iva Juvančiča, Primorski narodni svet — Goriška sredina in OF — NOB (Nekaj o zgodovini 1940 — 1943). Primorski dnevnik, št. 172 — 189 (5. — 27. 8. 1970).

Tovrstna dejavnost je našla svoj odraz tudi na Tolminskem, predvsem v obliki raznih »protikomunističnih« pridig nekaterih duhovnikov. Pojavili so se tudi letaki in literatura, naperjena proti partizanom.[3] Menda je bilo leta 1943 opaziti okrog Tolmina tudi plavogardistično propagando, ki pa se je mešala z belogardistično, ki je prevladovala. Prav v Tolminu je po nalogu duhovnika Marijina družba dobila nalogo, da vohuni za aktivisti OF, podobno pa se je dogajalo na Ponikvah,[4] Spodnji Trebuši in Šebreljah. Nekateri župniki naj bi že takrat imeli

Naslovna stran propagandne brošure tolminskih domobrancev

Title page of a propaganda booklet published by Tolmin White Guard (Domobranci) collaborationists

neposredno zvezo z Ljubljano.[5] Župnik v Podmelcu Peter Šorli je pridigal proti partizanom in ga je nato obiskala patrola ter je podpisal izjavo, da v bodoče ne bo »več mešal in oviral osvobodilnega boja slovenskega naroda«.[6] Zanimiv poskus dejavnosti bele garde naj bi odkrili na jezeru pri Sv. Luciji, kjer je »oborožena tolpa bele garde« vozila s čolni razno blago ter ga odnašala v hrib nad Modrejem. Člani tolpe so govorili po kranjsko ter se izdajali za partizane, njihov vodja pa za Janka Premrla.[7] Kasneje se je izkazalo, da je bilo to le provokacija kvesture. V istem poročilu OK KPS za Tolminsko celo omenja, da so Sv. Lucija, Bača in Ponikve »nevarni kraji, gnezdo bele garde«, pri čemer se včasih take označbe

[3] Ustni vir N. S. (Izjava se nahaja pri avtorju).
Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (AIZDG), part. fondi, fasc. 532/IV, poročilo Petra Skalarja 18. 1. 1943.
[4] Prav tam, poročilo Toneta Mladena 2. 2. 1943.
[5] France Škerl, Primorska v narodnoosvobodilnem boju 1941 — marec 1943, str. 374 (Rokopis v AIZDG).
[6] AIZDG, part. fondi, fasc. 535/I in 532/IV.
[7] Fasc. 532/IV, poročilo OK KPS za Tolminsko 30. 12. 1942.

za posamezne vasi pozneje še ponavljajo, vendar so bile brez dvoma pretirane in so le na tak ekstremen način označevale pojave raznih govoric, verbalnih odporov ali nesporazumov. Isti forum je čez mesec dni, namreč 17. 2. 1943 poročal Dušanu Pirjevcu, da »bele garde se ni treba prav nič bati, če se kje oglasi kak duhovnik (sicer prav previdno) proti OF, ali ljudstvo ga prav nič ne posluša.«

Nadalje naj bi po poročilu PK KPS z dne 17. 1. 1943 italijanski vojaški komandanti na Tolminskem zadnje čase sklicevali posvetovanja njim vdanim župnikom. Neki partizanski aktivist je kot bivši liberalec v svojih poročilih nekatere tolminske vasi zelo prostodušno označeval za »zelo klerikalne« ter s tem verjetno opravičeval težave pri organiziranju NOG, ki so vsekakor iz različnih razlogov obstajale.[8] Iz Ljubljane je tedaj prišel kurat Lojze Duhovnik ter pričel z obširno propagando proti partizanom. Pri tem je bil očitno zelo dejaven, saj so se ga novembra 1944 ob njegovi smrti spomnili tudi tolminski domobranci, ko je padel v Zalogu pri Cerkljah na Gorenjskem.[9] Polno je še drugih poročil o tem, kako duhovniki širijo belogardistično literaturo kot npr. v Kanalu, Ročinju, Bovcu in Drežnici, medtem ko naj bi župnik v Volčah širil »četniški list«.[10] Kljub vsemu pa duhovnike takrat povečini prištevajo k sredini ali pa jih označujejo za naklonjene NOG. Na dekanijski konferenci tolminske duhovščine, ki je bila 22. 3. 1943 je po navedbah aktivista OF tolminski dekan, ki se dotedaj ni nepovoljno izražal o NOG, tedaj precej ostro nastopil proti le-temu.[11]

Ob takem položaju je pred vojaškimi, političnimi ter oblastnimi organi NOG stalo izredno pomembno vprašanje odnosa do vere in do duhovnikov. Čutila se je potreba po navezovanju stika z njimi, treba jih je bilo obveščati o NOG, jih zalagati z literaturo, jih skušati pridobiti ali vsaj nevtralizirati. Podobno so namreč skušali delovati belogardistični emisarji iz Ljubljane in Gorice. V načelu je bilo seveda vse to jasno, toda marsikdaj se je v praksi zapletalo. V nekaterih odborih OF je prihajalo do sektaških pogledov, ki so videli v duhovščini le zle strani, bili pa so tudi pojavi, da so nekateri partizani izražali grozljive obete veri in duhovščini po vojni.[12] Včasih je bilo vztrajno iskanje in naglaševanje nevarnosti bele garde tudi škodljivo, saj je vzbujalo nepotrebno pozornost, kajti v položaju pred kapitulacijo Italije so se taki primeri z razjasnitvijo pojmov o OF ter z malo političnega pritiska srečno končali. Bili so tudi predlogi za justifikacijo nekaterih izrazitih belogardistov, toda na Tolminskem se tedaj to skoraj ni dogajalo. Hujše je bilo na Vipavskem ali v Brdih.

Iz vsega tega je razvidno, da je bila protirevolucija oziroma bela garda na Primorskem in tudi Tolminskem precej drugačna kot pa v Ljubljanski pokrajini. Vodstvo NOG je pod vtisom krvavih dogodkov na Dolenjskem tudi na Primorskem pričakovalo organiziranje podobnih vaških straž ter pri tem pokazalo tudi določeno mero nepoznavanja položaja in primorskih ljudi. Tako objektivno kot subjektivno, tako s strani italijanskega okupatorja kot primorskih Slovencev, ni bilo za kaj takega nobenih pravih pogojev. Revolucionarna diferenciacija še ni zavzela velikih razsežnosti, narodna zavest je prevladovala pri ljudeh, okupator pa se je počutil še sposobnega, da sam zatre NOG.

[8] Fasc. 532/V, poročilo Toneta Mladena 19. 1. 1943.
[9] Tolminski glas št. 15 (7. 11. 1944). — Jože Vidic, Zločin pri Lenartu, Ljubljana 1973, str. 467. Fasc. 532/IV, poročilo Petra Skalarja 1. 6. 1943 pravi o Duhovniku, da »širi tisti tisk, raznaša pa ga po tolminski okolici ena 50 letna ženska.«
[10] Fasc. 532/IV, poročilo OK KPS za Kanalsko in Tolminsko.
[11] AIZDG, part. fondi, fasc. 541/I, dopis POOF 23. 3. 1943.
[12] Fasc. 532/IV, poročilo Petra Skalarja 19. 6. 1943.

Tako je tudi na Tolminskem protirevolucionarno delovanje ostalo na ravni ustne in tiskane propagande, ki se je izvajala v krogu nekaterih duhovnikov, pristašev Janka Kralja in Mirka Brumata v Gorici.

III

Po kapitulaciji Italije se je položaj na Primorskem v mnogih pogledih korenito spremenil. Splošna ljudska vstaja primorskega ljudstva je pometla z italijansko oblastjo, ustvarila veliko osvobojeno ozemlje ter močno partizansko vojsko. Ljudska oblast se je utrdila, česar ni mogel preprečiti tudi novi, nemški okupator, čigar ofenziva je tu divjala jeseni 1943. Moral se je umakniti v glavna središča ter vse sile vložiti v varovanje važnih komunikacij oziroma gospodarskih objektov. V novi okupacijski coni »Jadransko primorje« je sedaj nemški okupator začel izvajati določeno »narodnostno« politiko, ki je obstajala v tem, da so prej zatiranim narodom, torej tudi Slovencem, dopuščali vzpostavitev njihovih šol, društev, časopisov ali drugih ustanov. Po deželi pa so postavljali t. im. slovenske župane, vse to seveda z namenom, da pridobijo prebivalstvo zase, da otopijo ost njegovega odpora. Vplivu vsega tega so podlegali seveda nekateri oportunisti in neosveščeni ljudje, saj je bilo to vabljivo po prestanem fašističnem zatiranju. Vodstvo NOG je te pojave skušalo preprečiti, sprva zlepa, nato pa tudi zgrda, vendar popolnega uspeha ni bilo, kajti ta županstva npr. so skrbela tudi za aprovizacijo, za to pa so bili ljudje vsaj v neagrarnih krajih zelo občutljivi.

Nemci so v glavnih mestih provinc ohranili italijanske organe, kot so bile kvesture in prefekture, vendar so slednje omejili z dodeljevanjem svojih svetovalcev, ki so imeli odločilno besedo. Tudi sodna veja uprave je še delovala, skušali pa so jo do neke mere »posloveniti« in so iz Ljubljane privedli nekaj sodnikov. Za okrajnega sodnika v Tolminu je bil imenovan neki Brelih, za katerega so partizanski obveščevalci ugotovili, da je simpatizer OF. Okrajni sodišči v Bovcu in Kanalu nista poslovali, pa tudi to v Tolminu je imelo izredno malo dela.[13] Nekatere važne občine, katerih sedeži so bili na osvobojenem ozemlju, so imele začasni sedež v Gorici, drugače pa so na Tolminskem delovale »slovenske« občine v Tolminu (prefekturni komisar Viktor Kavčič), Kobaridu, Bovcu, Grahovem in Kanalu. Vsi ti župani so seveda dobili ukaze s strani NOG, da odstopijo kot npr. grahovski župan Janko Rejc 30. 8. 1944,[14] a to je le malokje učinkovalo. Zanimiv je bil prefekturni komisar v Kobaridu Jože Tomšek, ki je bil ponemčeni Čeh in ki je prišel v Kobarid leta 1920, takoj po prihodu Nemcev prevzel županske posle, v novembru 1944 pa je z družino odšel v svoje kraje. Njegovo mesto je sprejel domačin Stres.[15] Vsa ta županstva so se v glavnem ukvarjala z gospodarsko preskrbo, tudi prosveto in prenašala med ljudi nemške razglase. Iz poročila OK KPS za Tolminsko iz februarja 1945 je razvidno, da so Nemci v okoliških, njim dostopnih vaseh imenovali t. im. podžupane, ki so jih večkrat klicali na posvet, kjer so jim sporočali razne zahteve.[16]

Domobranstvo, ki se je po prihodu Nemcev v Ljubljansko pokrajino tam oblikovalo kot še bolj organizirana in zagrizena oblika kolaboracije in protirevolucije, se je v jeseni 1943 kmalu hotelo razširiti tudi na Primorsko. To je ustrezalo tudi Nemcem, ki so to akcijo vsaj v začetku zelo podpirali. Iz pobud vodstva SLS

[13] AIZDG, part. fondi, fasc. 547/V, poročilo o ustroju goriškega sodstva 26. 10. 1944. Fasc. 537/I, poročilo PK VOS 23. 12. 1943 omenja za Tolmin tudi nekega dr. Trampuža.
[14] AIZDG, part. fondi, fasc. 565/II. Občina je bila tudi v Breginju in pri Sv. Luciji.
[15] AIZDG, part. fondi, poročilo OO OF za Kobariško, fasc. 596/II.
[16] AIZDG, part. fondi, fasc. 600/I, poročilo OK KPS za Tolminsko 30. 2. 1945.

kot tudi generala Rupnika se je pod okriljem policijskega in SS vodje Odila Globocnika novembra 1943 formiral Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), na čelu s polkovnikom Antonom Kokaljem kot primorska oblika domobranstva. Pred in po tej formalni ustanovitvi pa je potekala vrsta pogovorov, intervencij in obiskov, tako od strani raznih belogardističnih agentov iz Ljubljane na Primorskem kot tudi obratno. Šibke protirevolucionarne sile na Primorskem so se zbale razvoja NOG ter so se obračale po pomoč k reakcionarnemu centru v Ljubljano. Ena izmed najbolj znanih takšnih akcij je bila intervencija župnika Stanka Žerjala

Tolminci
in okoličani!
Vi ste pošteni!
Leta in leta ste v najneugodnejših okoliščinah ohranili slovensko besedo in zvestobo slovenskemu narodu
Takim Slovencem ne more nihče ničesar očitati!
NI IZDAJALCEV MED VAMI, RAZEN KOMUNISTOV,
ki so agenti sovjetske Rusije, za nas pa narodni odpadniki!
LJUDSKA FRONTA
za osvobojenje slov. naroda od komunizma

Letak, ki so ga domobranci širili na Tolminskem

A leaflet spread about by White Guard (Domobranci) collaborationists in the Tolmin area

iz Kala nad Kanalom pri generalu Rupniku 19. 10. 1943. Žerjal je ob tej priliki podal obširno poročilo o položaju na Primorskem ter ga ocenil skrajno subjektivno in z optimističnimi zaključki za možnost razvoja domobranstva, predvsem pa Rupnika prosil za pomoč v obliki domobranskih čet.[17] Organi TOS v Ljubljani poročajo novembra 1943, da je k znanima voditeljema protirevolucije dr. Albinu Šmajdu

[17] AIZDG, fond Slovenskega domobranstva, fasc. 274/II.

in kaplanu Andreju Križmanu prišel neki kaplan iz Tolmina ter jima obširno poročal.[18] Skoraj gotovo je bil to kaplan Alojz Duhovnik, ki so mu nemške oblasti v Tolminu 10. 11. 1943 izdale potno dovolilnico do Ljubljane preko Gorice in nazaj.[19] Že 18. 1. 1944 je iz Trsta pisal v Ljubljano P. Š. (skoraj gotovo Peter Šorli, ki je imel zveze z Rudolfom Smersujem) ter spet apeliral, da naj se pošljejo domobranci ter da bo domobranstvo npr. v Tolminu uspelo, če bi se tam nastanila močna edinica.[20]

V Ljubljani za te glasove niso bili gluhi, tako je kmalu stekla akcija za organizacijo domobranstva na Tolminskem (ob tem puščamo ob strani akcije za domobranstvo drugod na Primorskem). Domobranska obveščevalna služba ugotavlja decembra 1943, da tu razmere za domobranstvo sicer še niso popolnoma godne, a da obstaja upanje, da se bo bodoči posadki pridružilo kakih 40 mož iz okolice; nekateri posamezniki naj bi namreč tam zelo agilno delovali za »protikomunistično akcijo«.[21] Pri vsem tem akcija iz Ljubljane ni bila enotna in so jo na svojo roko izvajale različne protirevolucionarne struje, predvsem klerikalne. Tako se je zgodilo, da je pri tem na Tolminskem glavno vlogo imela skupina Stražarjev, ki je bila sprta z uradnim vodstvom SLS. To je bila izrazito klerofašistična skupina predvsem mladih ljudi, ki je bila na univerzi pod vplivom dr. Lamberta Ehrlicha, sicer takrat že pokojnega. Njena glavna predstavnika, ki sta v teh krajih organizirala domobranstvo, sta bila inž. Mirko Simčič, ki je bil po rodu s Primorske, ter Lojze Ilija iz Ljubljane, ki pa je v Tolminu nastopal pod psevdonimom dr. Petrič. Januarja in februarja 1944 sta ta dva navezovala stike z nasprotniki NOG, predvsem z nekaterimi duhovniki ter odvetnikom dr. Lojzetom Vogričem s Slapa ob Idrijci, pri čemer je Simčič dosti hodil tudi v Gorico. Slednji je pri tem tudi padel 5. 2. 1944 pri Kamnem v partizansko zasedo ter padel kot prvi primorski domobranec.[22] Tik pred smrtjo je imel govor pri Sv. Luciji, v katerem je ugotavljal, da »je partizanstvo že tako naraslo, da nam dela resne skrbi. Radi tega,« je dejal, »moramo mobilizirati vse razpoložljive sile, da zatremo to partizanstvo«.[23] On naj bi si tudi prizadeval, da se Katoliška akcija na Primorskem ne bi organizirala po vzorcu iz Ljubljane, najbrž se mu je taka zdela premalo učinkovita.[24]

Pri tem bi bilo zanimivo vedeti za konkretne podrobnosti iz pogajanj med temi domobranskimi emisarji ter odločujočimi nemškimi činitelji, predvsem policijskimi oblastmi. Nemški okupator je namreč pri tem imel škarje in platno v rokah. O tem obstaja nekaj glasov. Sredi novembra 1943 poroča OK KPS za Tolminsko, da se Nemci na vse načine prizadevajo pridobiti ljudi za sodelovanje, posebno pa se jim mudi ustanoviti vaške straže (domobrance). Prebivalstvo vabijo z letaki, v katerih obljubljajo vse mogoče dobrote onim, ki bi se vpisali v domobrance. Razpečavajo tudi slovenske časopise iz Ljubljane.[25]

Januarja so imeli Nemci na županstvu v Tolminu sestanek s predstavniki nasprotnikov NOG, med katerimi je bil tudi dr. Vogrič. Nemci so predlagali, da se mora tu ustanoviti domobranska posadka, na kar je Vogrič izjavil, da teren za to sicer še ni primeren, da pa se mora s silo spraviti vse mladeniče skupaj. Drugi dan so izdali razglas, da se morajo vsi moški letnikov 1900—1926 dvakrat

[18] Arhiv CK ZKS v Ljubljani, poročila VOS iz Ljubljane, november 1943.
[19] AIZDG, ital. fondi, fasc. 1052/II.
[20] AIZDG, fond Slovenskega domobranstva, fasc. 122/III, Situacijska in politična poročila SLS.
[21] AIZDG, fond Slovenskega domobranstva, fasc. 111a/V, Vesti iz dec. 1943.
[22] Tolminski glas št. 5 (3. 2. 1945).
Goriški list št. 11 (7. 2. 1945).
AIZDG, fond SNVZ, fasc. 4, nar. št. 119 (3. 8. 1944) o maši zadušnici.
[23] Fasc. 537/I, poročilo OK VOS za Baško 11. 2. 1944.
[24] Fasc. 122/III, obširno poročilo, napisano v Ljubljani 22. 1. 1944 verjetno od kaplana Godine.
[25] AIZDG, part. fondi, fasc. 575/II, poročilo OK KPS za Tolminsko 21. 11. 1943.

tedensko javljati na občini. Temu so se potem odzivali le nekateri mladeniči.[26] Podoben sestanek so imeli nemški oficirji v februarju v dekanovi hiši. Tedaj je neki domačin celo predlagal, da se mora ljudi za domobrance mobilizirati s silo, pri čemer naj se za vojsko sposobne pridrži, ostale pa pošlje v Nemčijo.[27] Tedaj je v Tolminu že bila skupina domobrancev, ki je bila sicer še brez orožja, vodil pa jo je nadporočnik Lojze Ilija. 24. 2. 1944 je bilo tako tu 36 domobrancev, iz Baške grape pa so jih nato pripeljali še 15. Toda to so bili v glavnem prisilni mobiliziranci, kajti Nemci so se ravnali po zgoraj omenjenem nasvetu, čeprav so seveda to že sami imeli v načrtu. Pri mobilizaciji so jim pomagali nekateri domobranski častniki in podčastniki, ki so prišli iz Ljubljane, nadalje nekaj domobrancev iz Trsta, pripadniki slovenske SS iz Gorice ter predvsem akcijske skupine organizacije »Kurt Eggers« iz Berlina, Sonderkommando Adria, konkretno na Tolminskem akcijska skupina Gorica. Slednja je s svojimi avtomobili in oboroženim spremstvom sistematično obdelovala teren v Posočju, najprej res le v propagandnem smislu, nato pa je to združevala tudi z več ali manj prisilno regrutacijo za domobrance. Stvar se je odvijala z mnogo pompa, z zvočniki, letaki, lepaki, časopisi, brošurami, z delitvijo raznih dobrot itd. Tako je bila taka akcija v Tolminu že 8. 12. 1943, kjer je po maši pred cerkvijo kakim 70 ljudem govoril nadporočnik Anton Duhovnik, znani organizator iz Ljubljanske pokrajine, ki je bil ta čas v službi pri propagandnem oddelku SNVZ v Trstu in hkrati pri SS. SS-Uscha Hermann Fischer, ki je o tem poročal, ga je pohvalil kot odličnega govornika. Nato so šli na pogovor k zaupniku dr. Vogriču, ki se je pritoževal nad Italijani, češ da ovirajo njihovo delo.[28] V januarju so bile podobne akcije pri Sv. Luciji in Tolminu, a že združene z regrutacijo, v začetku februarja pa v Trnovem, Tolminu, Sv. Luciji in Kanalu. 9. februarja v Tolminu je pri prisilni regrutaciji Nemcem uspelo dobiti le 33 uporabnih mož izmed približno 500 prisotnih, ki so v kinodvorani prisostvovali prireditvi. Pri tem so zopet morali ugotoviti, da je večina za vojsko sposobnih v partizanih ali pa v tujini.[29] V Kanalu jim je istega dne večina moških ob tem uspela zbežati, vendar so menda tisti dan odpeljali v Gorico pet kamionov moških.[30] V marcu in aprilu so take akcije v istih krajih, poleg tega pa še v Kobaridu, Bovcu, Podbrdu, na Grahovem in v Podmelcu. V Kobaridu je Nemcem npr. uspelo zajeti okoli 50 moških, vendar jim je nato večina zbežala in se se nekateri odzvali partizanski mobilizaciji. Mobilizirance so Nemci in domobranci odpeljali v Gorico in Trst v regrutne šole, po določenem času pa so bili porazdeljeni po domobranskih četah, posebno na Krasu in deloma tudi v domačih krajih. V naslednjih mesecih so skrb za mobilizacijo prevzeli domobranci sami, medtem ko so akcijske skupine Kommando Adria skrbele predvsem za propagandne prireditve v ožjem smislu in oskrbovale z materialom domobranske in sploh vse sovražne postojanke.

Vsekakor je v Tolminu domobranska posadka obstajala že v začetku februarja 1944. Sestavljali so jo častniki in podčastniki, ki so prišli iz Ljubljane, od koder je prišlo tudi nekaj navadnih domobrancev. Od novih domačih mobilizirancev so v Tolminu takoj pustili le nekaj bolj zanesljivih, vendar se je število tolminske čete razmeroma hitro večalo. Že v začetku aprila je štela 140 mož, konec junija celo 280, vendar se je število nato zmanjšalo na okoli 150. V začetku septembra je bilo zaradi znane amnestijske kampanje mnogo pobegov, tako da

[26] Fasc. 537/I, poročilo PK VOS 26. 1. 1944.
[27] Fasc. 537/I, poročilo OK VOS za Tolminsko 24. 2. 1944.
[28] AIZDG, nemški fondi, fasc. 201/IV, poročilo Fischerja 8. 12. 1943.
[29] Fasc. 201/IV, poročilo Oberscharführerja Junga 10. 2. 1944.
[30] Fasc. 537/I, poročilo OK VOS za Baško 11. 2. 1944.

Slavje domobranskega razvitja slovenske zastave v Tolminu maja 1944

A celebration of displaying the Slovene flag by White Guard collaborationist (Domobranci) at Tolmin in May 1944

je število domobrancev v Tolminu padlo na 82.[31] Ta četa je spadala v okvir SNVZ s štabom v Trstu, 12. 4. 1944 je dobila svojo zaporedno številko in postala 6. četa SNVZ ter bila podrejena poveljniku goriške skupine Slovenskih narodnih varnostnih straž stotniku Viljemu Krainerju. Poleg tega je bila podrejena še nemškemu krajevnemu poveljeniku predvsem v taktičnem pogledu, poleg tega pa je v okviru nemškega sistema domačih pomožnih oddelkov spadala še v pristojnost Landschutzkreisführerja Gorica—Sever v Tolminu oziroma Landschutzführerja v Gorici. Toda mnogo glasov govori o tem, da je tolminska četa vsaj v prvih mesecih imela malo drugačen položaj kot druge čete SNVZ. Videti je, da je bila bolj neposredno navezana na vodstvo Slovenskega domobranstva v Ljubljani, tako da je bilo Kokaljevo vodstvo tu bolj ohlapne narave. Sama domobranska obveščevalna služba v Ljubljani sredi aprila 1944 ugotavlja, da Ilija na Primorskem igra svojevrstno vlogo, da je voden iz Ljubljane (od ppolk. Peterlina), medtem ko pa obleko in orožje zahteva od Kokalja,[32] ki pa si je hotel četo že takrat popolnoma podrediti in je nameraval poslati prof. Ratka Cotiča, da bi prevzel poveljstvo, vendar ga je potem poslal v Kobarid za organiziranje nove čete. Zanimivo je, da je leta 1952 bivši poveljnik tolminske čete (verjetno Ilija) v emigraciji v Buenos Airesu reagiral na neki popis primorskih domobranskih enot ter zapisal, da »tolminska četa ni spadala v sestav Narodnih straž s sedežem v Trstu, ampak je bila v vsem svojem vojaškem in političnovzgojnem

[31] Fasc. 600/II, poročila OK KPS za Tolminsko.
[32] Fasc. 537/I, PK VOS 26. 4. 1944, prepis bega obveščevalnih poročil.

delovanju pravi oddelek slovenskega domobranstva z vrhovnim poveljstvom v Ljubljani«.[33] Kot že rečeno, v začetku je to lahko držalo, kar deloma potrjuje tudi dejstvo, da je Ilija redno pošiljal pošto preko Podbrda v Ljubljano.[34] Vsekakor pa se je to »dvovladje« končalo 1. 9. 1944, ko je štab v Trstu sporočal vsem, da »na osnovi načelnega sporazuma med Inspektorjem SNVZ in predstavniki Wehrmacht v Tolminu spada od 1. septembra 1944 6. četa v Tolminu v sestav SNVZ.«[35] Pri tem nas moti nekoliko le omemba Wehrmacht, saj je sicer domobranstvo sodilo v pristojnost policije.

Lojze Ilija je svojo enoto imenoval »Straža na Soči«. Domobranci so se imenovali stražarje, kot sicer nasploh na Primorskem. Oblečeni so bili v prirejene italijanske uniforme, orožje so imeli različno, puške so bile nizozemske, verjetno vojni plen, mitraljezi pa so bili italijanski. Ilija je bil zelo delaven, venomer je študiral v noč, a je tudi rad sestavljal razne sezname partizanskih terencev, ki naj bi jih potem aretirali. Z domobranci se sicer ni spuščal v politična razpravljanja, čeprav je pa enkrat v govoru izrecno omenil, da bodo v te kraje prišli Angleži, da bo Nemčija propadla in da se morajo na kak način Angliji in Ameriki prikupiti.[36] To je bilo pod vtisom pravkar izvršene invazije zaveznikov na zahodu. 21. junija 1944 je odstopil z mesta poveljnika čete, baje naj bi bil prestavljen k tajni policiji oziroma k »glavarstvu« v Tolminu. Kot poveljnik ga je nasledil nadporočnik Avguštin Kuk, ki je pa 3. 9. 1944 pobegnil in ga je zamenjal por. Boris Tomažič, bivši partizan. Na tem mestu so se kratkotrajno menjavali še drugi častniki do sredine oktobra, ko je bila tolminska četa ukinjena in so preostali domobranci odšli v Kobarid oziroma v Anhovo.

V okvir »Straže na Soči« sta spadali še dve domobranski postojanki, ki sta bili ustanovljeni spomladi 1944. Najprej na Grahovem ob Bači, ki je bila pravzaprav nekakšen fevd Avgusta Žnidaršiča, ki je to postojanko ustanovil ter jo vodil prav do konca aprila 1945. Žnidaršič je bil doma iz Morskega nad Kanalom, pred vojno pa je bil orožnik v Kočevju. Zato se je verjetno ta postojanka dolgo časa imenovala orožniška postaja Grahovo. V SNVZ je vstopil že februarja, marca ga je bilo večkrat opaziti v Baški grapi, ko je izvajal razne propagandne pohode,[37] od aprila pa so domobranci stalno na Grahovem. Najprej so bili le štirje, nato 12 in z majhnimi spremembami je tako stanje trajalo do konca. Žnidaršič je bil zelo aktiven, skušal je ljudi tudi zlepa prepričevati v protipartizanskem smislu, delal je sezname terencev, vendar kljub temu domobransko vodstvo z njim ni bilo zadovoljno.[38] Vendar je septembra 1944 napredoval v poročnika, kar pa pri SNVZ ni bilo nič takega, saj je Kokalj ravno s hitrim napredovanjem skušal ljudi pridobiti in jih tudi pritegniti iz Ljubljane.

Druga taka domobranska postojanka je bila v Kanalu, kjer so že od februarja imeli svojo pisarno z enim narednikom. Tega je dol poslal nadpor. Ilija, da bi izvajal propagando ter da bi delal kot občinski tajnik. Posadka je tu štela le pet ali šest mož, ki so imeli na skrbi en bunker v Kanalu, drugače pa je kot drugod stikala za terenci. Njen poveljnik je bil partizanski obveščevalec in se je situacija spremenila šele avgusta, ko je prišel za poveljnika narednik Teodor Šuligoj, zagrizen domobranec in z velikimi načrti o zatiranju NOG.[39] Toda sekretar OK KPS za Kanalsko Mihael Prosen-Zvezda je s pomočjo domobranca, tajnika na občini,

[33] Koledar Svobodne Slovenije, Buenos Aires 1952, str. 254.
[34] Ustni vir N. S.
[35] AIZDG, fond SNVZ, fasc. 4, zaupna nar. št. 31 (5. 9. 1944).
[36] AIZDG, part. fondi, fasc. 52/IV, poročilo Obveščevalnega oddelka pri Glavnem štabu NOV in POS 10. 7. 1944.
[37] AIZDG, part. fondi, fasc. 232/II, poročilo Obveščevalnega centra 9. korpusa 15. 3. 1944.
[38] Ustni vir N. S.
[39] Isto.

pripravil atentat nanj, ki je uspel. Domobranci so bili v Kanalu do septembra 1944 in jih potem tu ni bilo več s kratko izjemo v januarju 1945. Drugače se v obveščevalnih poročilih 9. korpusa v maju in juniju 1944 omenja močna domobranska posadka pri Sv. Luciji, vendar je moč iz drugih podatkov sklepati, da tu stalne posadke ni bilo, bile pa so pogoste patrole, ki so prihajale iz Tolmina.

Druga važna domobranska postojanka na Tolminskem, ki je sčasoma postala najvažnejša, je bila v Kobaridu. 25. 4. 1944 pa je po naredbi polk. Kokalja iz Trsta odpotovalo 9 domobrancev na čelu z nadpor. Ratkom Cotičem in por. Matkom Koroščem, »po potrebi službe ... in za organizacijo SNVS v Kobaridu«.[40] 3. maja je bilo gori že 15 domobrancev, 11. maja pa je Kokalj iz tega moštva ustanovil 9. četo SNVZ. Ta četa je nekak številčni višek dosegla konec julija, ko je štela 150 mož, v septembru pa je stanje iz podobnih razlogov kot v Tolminu padlo na 45. Ves ta čas jo je vodil nadpor. Cotič, ki se je precej nenavadno obnašal. Prej je deloval za četniškega komandanta v Sloveniji majorja Karla Novaka ter se je bil pred tem vrnil iz Rima. Toda njegova četniška usmerjenost je ves čas prihajala na dan.[41] Konec julija 1944 je izjavil v Tolminu, da ne odobrava domobranstva, ker sodeluje z Nemci ter dejal, da spada k četnikom.[42] Pozneje je v svojem internem govoru priznal, da se bliža konec vojne in da bo njihova borba proti komunizmu brez uspeha, ob drugi priložnosti pa naj bi celo izjavil, da se njegovi domobranci borijo za kralja Petra in pričakujejo Angleže, da se bodo borili proti Nemcem.[43] Verjetno je tudi to pripomoglo k temu, da so se nekateri aktivisti OF pričeli z njim pogajati ter ga vabiti, naj prestopi k partizanom. Razvila se je zanimiva korespondenca, v kateri se je Cotič, ki se je podpisoval kot Pribina, bahal s svojo dolgoletno borbo za nacionalno stvar ter se pravzaprav norčeval iz neizkušenosti partizanov. To je trajalo do 1. septembra, ko je vmes posegel OK KPS za Zapadno Primorsko ter zadevo prekinil.[44] Težave je povzročal tudi štabu SNVZ v Trstu in Nemcem, katerim je zameril, da se ne zanimajo za boj proti NOG. Iz 11. čete SNVZ v Senožečah, pa tudi iz 8. čete v Postojni so domobranci, ki so bili doma s Tolminskega, bežali ter se javljali Cotiču v Kobaridu, ki jih je prej k begu pismeno nagovarjal. Nad tem se je pritoževal nemški varnostni poveljnik v Postojni stotnik Lehnick.[45] V začetku septembra je večina Nemcev odšla iz Kobarida ter je bila Cotiču poverjena komanda mesta, po navodilih domobranskega štaba pa naj bi poveljstvo 9. čete predal por. Antonu Potočarju. Toda v vzdušju, ko je potekala intenzivna kampanja NOG za razkroj domobranstva, ko je med vodilnimi domobranci v Kobaridu nastal razdor (pristaši Cotiča ter pristaši zagrizenega kaplana por. Stanka Pontarja), je Cotič očitno ocenil, da je napočil čas za četniško akcijo. Tako je skupaj s še 20 domobranci ušel iz Kobarida ter odnesel še veliko vsoto denarja, a so ga že na Libušnjem Nemci obkolili in peljali nazaj. Čez nekaj dni je prišla v Kobarid nemška policija ter aretirala Cotiča in ostale.[46] Aretirane domobrance so skozi Bovec odpeljali v Nemčijo,[47] medtem ko so Cotiča odvlekli v Trst, kjer je bil v sodnem zaporu. 26. 2. 1945 se je imela vršiti proti njemu sodna razprava, a je bila preložena. V vsem tem obdobju pa so bili stalno na dnevnem redu pobegi domobrancev, tako da je bilo sredi septembra v Kobaridu le še 30 svobodnih domobrancev, ki jim je

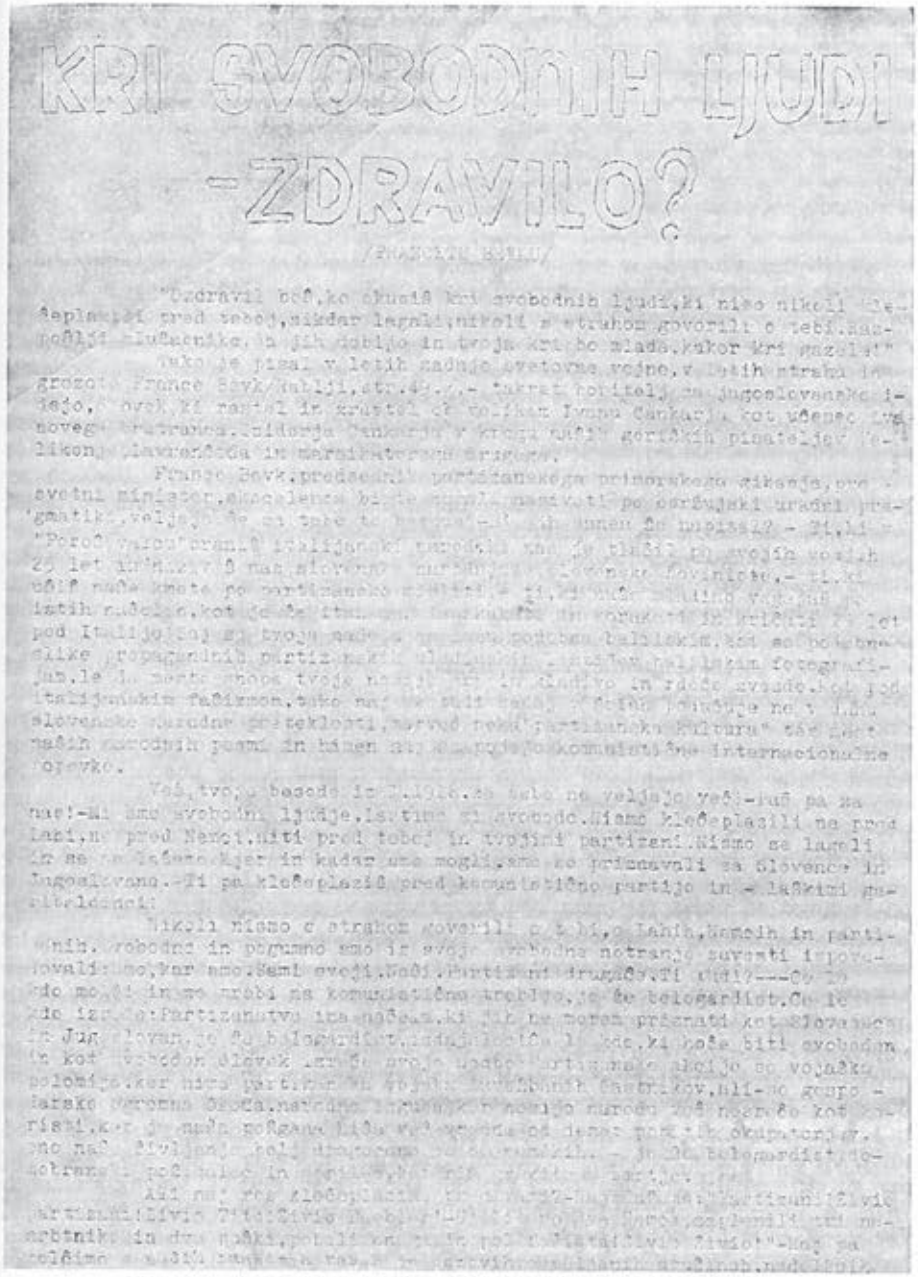
[40] AIZDG, fond SNVZ, nar. št. 58 (24. 4. 1944), fasc. 4.
[41] Fasc. 52/IV. Bil je tudi član Slovenske legije v Ljubljani.
[42] Fasc. 537/II, tedensko poročilo PK VOS 12. 8. 1944.
[43] AIZDG, part. fondi, fasc. 234/III, poročilo Obveščevalnega centra Briško-beneškega odreda 26. 8. 1944.
[44] AIZDG, nerazvrščeno gradivo, Sicherheitskommandant Postojna, mapa I, poročilo Lehnicka 10. 7. 1944.
[45] AIZDG, part. fondi, fasc. 580/IV.
[46] AIZDG, part. fondi, fasc. 234a/II, dopis komande Kobariškega vojnega področja 19. 9. 1944.
Fasc. 580/III, poročilo OK KPS za Kobariško 9. 9. 1944.
[47] Izjava Iva Juvančiča 5. 9. 1978.

načeloval por. Matko Korošec, zagrizen nacist, kot ga je označilo poročilo OK KPS za Kobariško.[48] Ko je Kokaljev namestnik v Trstu, major Rudolf Ferenčak, zvedel za te dogodke, je ugotavljal, kako slabo je, če se v kaki četi nahaja preveč domačinov ter zato predlagal, da se 6. in 9. četo takoj premesti v Gorico, kar pa se ni zgodilo.

Tudi kobariška domobranska postojanka je kot nekakšna središčna točka ustvarila svoje detaširane enote v bližnji okolici. Predvsem gre tu za postojanko v Trnovem, kjer je bilo od julija do začetka septembra 30 do 80 domobrancev pod poveljstvom por. Antona Potočarja. Toda ta postojanka je skoraj dobesedno razpadla ob siloviti propagandni ofenzivi NOG. Že takoj po prihodu so jih aktivistke zasule s pozivi, naj se pridružijo NOV.[49] Največji pobeg je bil 23. 8. 1944, ko je ušlo 18 domobrancev, ki so se s popolno opremo javili pri štabu 2. bataljona Briško-beneškega odreda. Ko je čez nekaj dni pobegnilo še nekaj vojakov, so postojanko ukinili, preostale pa preselili v Kobarid.[50] Poleg tega je samo kratek čas bila majhna posadka desetih domobrancev v Robiču, kar so razlagali s tem, češ da je tamkajšnja italijanska posadka nezanesljiva.

V oktobru 1944 se je v okviru SNVZ izvršila velika reorganizacija, s katero so Nemci želeli ustvariti iz dotedaj bolj vaškim stražam podobnih čet in posadk, bolj udarne enote v obliki bataljonov, ki so bili združeni v polk. To se je dejansko izvršilo in po tem načrtu naj bi tolminska 6. četa prišla v sestav I. bataljona, 9. kobariška pa v sestav III. bataljona, pri čemer je bilo operativno področje bataljonov na prostoru med Idrijo, Postojno in Ilirska Bistrico. Vendar tolminskih domobrancev niso premestili, vsaj velike večine ne, ker bi domobranstvo na tem prostoru izgubilo prav vsak vpliv, že sicer pa je bilo očitno, kako je tudi ta razpoložljiva vojaška sila bila v nevarnosti, saj je avgusta in septembra na Tolminskem dezertiralo skoraj 150 domobrancev. Prišlo je do drugačne rešitve. Vse preostalo moštvo se je skoncentriralo v Kobaridu, kamor so 17. 10. 1944 odšli tudi tolminski domobranci. Tu je bila sedaj formirana 6. četa SNVZ — kobariška, ki ni bila vključena v bataljon. Skoraj mesec dni tedaj v Tolminu ni bilo nobenega domobranca, dokler ni sredi novembra iz Kobarida prišla desetina, ki je štela največ 13 mož z izjemo konec januarja 1945, ko je bilo tu 30 domobrancev, in pa konec aprila, ko se je njihovo število povzpelo na 40. Ta majhna posadka se je ukvarjala s propagandnimi posli, predvsem pa seveda s policijsko službo. Poleg tega so konec septembra poslali močan oddelek domobrancev v Anhovo s prvenstveno nalogo, stražiti tovarno cementa skupaj z drugimi sovražnimi vojaki. Ta enota je štela od 30 do 50 mož, ki pa so bili v znatnem številu Kranjci in ne Primorci. Poleg tega sta za vodstvo sem prišla dva poročnika iz Ajdovščine Bogdan Kos in Franc Zupan, ki sta prirejala tudi razna zborovanja in bila sploh zelo zagrizena v svojem »protikomunističnem« boju. 12. februarja pa sta bila oba ubita ob napadu patrole Kobariškega vojnega področja. Naslednjega dne je bilo kot povračilo ustreljenih devet domačinov, čez deset dni pa so domobranci izvršili nov zločin, ko so na poti v Kanal ustrelili tri ženske iz Anhovega.[51] Po tem dogodku je poveljstvo nad to domobransko posadko za nekaj časa prevzel fašistični poročnik iz Plavi, kar je bil edinstveni primer.[52] Domobranci so postali bolj umirjeni, ko je poveljstvo prevzel nov narednik, ki je prišel iz Kobarida in

[48] Fasc. 580/III.
[49] Izjava Iva Juvančiča 5. 9. 1978.
[50] Fasc. 580/III. — AIZDG, fond SNVZ, fasc. 5/I, poročilo stotnika Franca Eggerja ob inšpekciji v Kobaridu v zač. septembra 1944.
[51] AIZDG, part. fondi, fasc. 943/I, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev — Slovensko Primorje.
[52] AIZDG, part. fondi, fasc. 233/II, poročilo O. C. 9. korpusa 21. 2. 1945.

KRI SVOBODNIH LJUDI
-ZDRAVILO?

Primer domobranskega letaka, kakršne so trosili po Tolminskem

Facsimile of a White Guard Collaborationist (Domobranci) lefleat spread about in the Tolmin area

ki je bil hkrati povezan tudi s partizani. Kot ilustracijo naj navedemo stanje 6. kobariške čete dne 18. 2. 1945. Posadka v Kobaridu je štela 131 mož, v Anhovem 41, v Tolminu 11 in na Grahovem 10. Poleg tega so bili štirje domobranci na propagandnem kurzu pri Kommando Adria v Gorici. Skupno je torej bilo tedaj na Tolminskem 193 domobrancev.[53] Do osvoboditve se to število ni dosti spremenilo, malce se je zmanjšalo le v Kobaridu.

IV

Nemški okupator je od organizacije domobranstva na Primorskem veliko pričakoval. Na podlagi nekega nemškega poročila iz pomladi 1944 lahko sklepamo, da je načrtoval kakih 20.000 domobrancev na tem prostoru. Kot vemo, se je od tega uresničila kvečjemu desetina, pri čemer pa so še ti primorski domobranci bili zelo zlabi vojaki z redkimi izjemami. Na Tolminskem je bilo enako, dodamo pa lahko, da so bili bolj zagrizeni le tisti domobranci, ki so dezertirali iz partizanskih enot, in pa oni, ki so prišli s Kranjske, ker so bili res neke vrste prostovoljci. Tudi po veliki reorganizaciji v okviru SNVZ v jeseni 1944 so domobranci na Tolminskem delovali v obliki nekakih vaških straž, ki so bile značilne za Dolenjsko v obdobju pred kapitulacijo Italije. Ena glavnih nalog, ki so jo Nemci postavljali pred domobrance, je bilo varovanje komunikacij in važnejših objektov, toda domobrancev je bilo premalo, da bi to lahko opravljali sami, tako da so železniško progo in postojanke v Soški dolini varovali tudi italijanski vojaki. Ena glavnih nalog, ki si jih je zadal SNVZ, pa je bila, doseči takšno število domobrancev, da bi Italijani na Primorskem Nemcem ne bili več potrebni in bi morali oditi, kar bi domobranci znali izrabiti v propagandnem smislu. Največji in osnovni cilj domobranstva je bil seveda uničiti NOG ali ga vsaj učinkovito omejiti, toda to se je seveda izkazalo za utopijo. Treba pa je priznati, da so tudi na Primorskem v ta namen izrabljali prav vsa sredstva, pri čemer so bili odvisni tudi od lokalnega razmerja sil, od konkretnih nemških načrtov, od podpore, ki so jo uživali na terenu, bili so tudi v taktičnem pogledu podrejeni lokalnim nemškim poveljnikom in še drugim okupatorskim organom. O intenzivnosti protipartizanskega boja je odločala tudi že omenjena sestava moštva, poleg tega pa tudi vodilna osebnost na kakem področju oziroma poveljujoči častniki. Ti pa so bili na Primorskem prava rak rana domobranstva, nad čemer je tudi pogosto tožil polk. Kokalj. Vse to je veljalo tudi na Tolminskem.

Glavne oblike domobranskega »udejstvovanja« so bile poleg izredno močne propagandne dejavnosti še straža pri raznih objektih, komunikacijah in utrjevalnih delih, nadalje patruljiranje v okolici postojank, vohunjenje za partizanskimi aktivisti, vršitev različnih vrst pritiska nad njimi, njihove aretacije, tudi zasliševanja in mučenja, nočne zasede, namenjene terencem, kurirjem in manjšim partizanskim patrolam. Aretirane aktiviste so ponavadi nato izročali nemški policiji, ki jih je pošiljala v zapore ali še pogosteje v Nemčijo, odkoder se marsikateri ni več vrnil. V večje akcije »pravega« vojaškega značaja se, kot je videti, niso spuščali, ker so bili vojaško prešibki in pa ker jim Nemci niso zaupali. Najnevarnejše za NOG na terenu je pač bilo iskanje terencev s strani domobrancev, to pa zato, ker so bili v veliki večini domačini ali pa partizanski dezerterji in so zato natanko poznali razmere. Ker so po tolminskih vaseh imeli vsaj nekaj zvestih pristašev, so svoje podatke preko te obveščevalne dejavnosti lahko sproti dopolnjevali.

[53] AIZDG, fond SNVZ, fasc. 11/II. 6. četo Kobarid je do konca vodil por. Vilibald Flegarič.

Ni naključje, da so imeli tolminski domobranci poleti 1944 obsežne sezname podpornikov in funkcionarjev NOG ravno iz Šentviške gore in sosednih vasi. S Planote je bilo doma nekaj najbolj zagrizenih domobrancev, ki so iz domačih vasi prejemali poročila ali pa sami hodili domov, tudi po informacije.[54] Kot ekstremen primer se za takega pogosto navaja narednik Ludvik Makuc, na čigar podatke so se opirali tudi častniki, ki je bil tudi v stalnih stikih z dr. Vogričem in dekanom Vodopivcem.[55] Šel se je tudi »črno roko« in je npr. nad Kanalom s svojo udarno desetino maskiran v partizana hodil po osvobojenem ozemlju in povzročil menda tudi nekaj umorov.[56] Drugače se je črna roka na Kanalskem izživljala s pošiljanjem grozilnih pisem simpatizerjem NOG, podobno pa je bilo na Kobariškem, kjer so domobranci ponoči hodili po vaseh ter grozili ljudem. Njihov vodja je bil bivši kaplan v Kamnem Stanko Pontar, sicer domobranski častnik.[57]

V zvezi s črno roko in podobnimi provokacijami imamo še precej drugih glasov. Tako se aprila 1944 pojavlja na tem ozemlju Nacionalistična organizacija »Črna roka« Gornjesoški odred, zanj je nastopal »kapetan Vukičević«, nadalje štab samostojnih primorskih partizanskih oddelkov itd.[58] Možno je, da je bilo to v veliki meri stvar nemške provokacije, saj za nekatere vrste letakov črne roke velja, da so jih dejansko izdelali v Trstu v okviru propagandnega urada Kommando Adria in jih potem skrivaj razpečevali po deželi.[59] Tudi organizacija SNAPRA (Slovenska narodna antipartijska reformna akcija) ali tudi ROF je nastala v podobni, nemški ali pa domobranski kuhinji. Gre predvsem za poskus oblatiti KPS, ki so jo celo obdolžili izdajstva, z namenom da se jo izrine iz NOG. Videti je, da je ta pojav na Tolminskem izzval več pozornosti, kot pa jo je zaslužil.[60] V nekaterih vaseh, posebno v Poljubinju, naj bi SNAPRA imela določen vpliv v odborih OF itd.

Preveč je vseh manjših in večjih akcij, ki so jih domobranci izvajali na tolminskem ozemlju, da bi jih lahko naštevali. Vsekakor drži, da so ob večjih pohodih in vpadih na osvobojeno ozemlje sodelovali vojaki vseh vrst, tako Nemci, Mongoli in Italijani, tako da je vsaj ob takih primerih težko ločiti domobranske zločine od drugih, vsekakor pa so ti pri tem sodelovali, čeprav je res, da so le bili bolj zadržani. Tako so 26. julija 1944 ropali in aretirali ljudi na Šentviški gori in Ponikvah, kjer se je posebno izkazal domobranec Janko Kobal.[61] V začetku julija so terorizirali predel okrog Drežnice in tudi ustrelili eno žensko. Sploh so kobariški domobranci zelo pogosto izpadali v okolico in na različnih mestih postavljali zasede. Konec maja so v vaseh Baškega okraja pobirali terence, delali preiskave po hišah in seveda delili svojo literaturo, podobno v Tolminskem Lomu itd. Verjetno je bilo le malo vasi, kamor ne bi bili zašli tudi »švabobranci«. Sodelovali so tudi v ofenzivi proti brigadi S. Gregorčiča na Krnu avgusta 1944,[62] večkrat skupaj z Nemci prišli v Breginjski kot in celo v cerkljanske vasi. V letu 1945 se slika ni bistveno spremenila, omenimo med drugim le dvakratni pohod na Livek in celo v Beneško Slovenijo, obakrat z namenom, da uničijo Komando

[54] Ustni vir N. S.
[55] Fasc. 537/II, poročilo Obveščevalnega oddelka P. I. ONZ 25. 6. 1944.
[56] Ustni vir N. S.
[57] Fasc. 537/II.
[58] AIZDG, fond SNVZ, fasc. 5, obveščevalno gradivo. Vsekakor pa tako ne drži povsem trditev Jožeta Vidica, da na Primorskem in Tolminskem ni bilo Črne roke. Prim. Jože Vidic, Po sledovih črne roke, Ljubljana 1975, str. 582.
[59] AIZDG, nerazvrščeno gradivo, mapa II, Kommando Adria, dopis SS-Hauptsturmführerja dr. Hradetzkega akcijski skupini Gorica 20. 12. 1944.
[60] AIZDG, part. fondi, fasc. 533/III, VI. — AIZDG, partizanski tisk, mapa VIII/3. — AIZDG, fond Slovenskega domobranstva, fasc. 111b/II, III. — Tolminski glas št. 23 (30. 12. 1944).
[61] Fasc. 537/II, poročilo P. I. ONZ 1. 8. 1944.
[62] Fasc. 232/II, poročilo O. C. 9. korpusa 4. 9. 1944.

mesta Kobarid. Prvič, 10. januarja, so prišli tudi v Trčmun, kjer so razdejali župnišče, prisoten pa je bil tudi kaplan Pontar.[63] Drugič, sredi marca, je bila to desetina domobrancev iz Tolmina, ki je prišla tudi v Benečijo, kjer naj bi jih ljudje prijazno sprejeli in celo želeli, da ostanejo pri njih, kot trdi domobranski vir.[64] Edino na Bovškem oboroženih domobrancev pravzaprav ni bilo, le nekajkrat so prišli od drugod ter izvajali propagandne akcije v Bovcu ter v vaseh proti Kobaridu. Sicer pa so bili menda Nemci v Bovcu odločno proti domobranstvu.

Tudi na Primorskem je vodstvo NOG nasproti domobranstvu stalo na nedvoumnem stališču: to je izdajalska formacija, ki sta jo skupaj organizirala okupator in protiljudska reakcija, s čimer se je slednja popolnoma razkrinkala in šla na pot narodnega izdajstva, da bi obvarovala svoje ozke razredne interese. Ta razmerja na Primorskem sicer iz znanih razlogov niso bila tako ostra, vendar je bilo označeno domobranstvo kot kaznivo dejanje, proti kateremu je treba nastopiti z vso ostrino z vsemi sredstvi, ki jih premore ljudska oblast in narodnoosvobodilna vojska. Seveda pa so bila najprej uporabljena mila oziroma politična sredstva, kajti šlo je le za naše ljudi, za preprečitev bratomorne vojne in za enotnost slovenskega naroda. Konkretne oblike te akcije, ki je trajala pravzaprav do konca vojne, so bile najprej različne vrste propagande med domobranci in njihovimi družinami. Tu se je ciljalo predvsem na prisilne mobilizirance, na neosveščene domobrance, ki jih je bilo treba informirati o razvoju svetovnih dogodkov ter jih prepričati o nesmiselnosti njihovega boja. Domobranske družine po vaseh so bile ponavadi bolj dostopne za prepričevanje in je bilo npr. junija 1944 med njimi opaziti strah, kaj bo z njihovimi sinovi in možmi, ter so prosile partizanske obveščevalce, naj jim pomagajo dobiti zvezo s terenci v Gorici, ki bi posredovali njihov odhod iz domobranske edinice v mestu.[65] Šlo je še za druge vidike istega prizadevanja, npr. pospešiti partizansko mobilizacijo in s tem preprečiti nemško oziroma domobransko. Znani sta dve vsedržavni amnestiji za pripadnike vseh kolaboracionističnih enot in, kot že omenjeno, je septembrska na Tolminskem kar dobro uspela, v veliko manjši meri pa tista v januarju. Vsa taka in podobna prizadevanja so na kratko nazivali »razkroj domobranstva«, ki pač žal ni povsem uspel in je dokajšnje število domobrancev vztrajalo v nemški službi do konca, ki je bil zanje povečini tragičen.

V tem okviru je nemajhno težo imela tudi vrsta nasilnih in represivnih ukrepov za razkroj domobranstva. Sem spadajo odvzem političnih pravic, opomini, zaplembe premoženja, izgoni družin z osvobojenega ozemlja, obsodbe, vojaške akcije, likvidacije in atentati. Domobranci in njihovi pristaši so izgubili volilno pravico ter so bili v te namene sestavljeni seznami. Novembra 1944 je NOO za Kalsko—Kanalsko odredil prisilni odkup ali zaplembo premoženja pri 15 »belogardističnih« družinah,[66] za podobne ukrepe se je zavzemal tudi OK KPS za Baško v istem času — »zato smo sklenili vse potrebno, da se domobranskim družinam odvzame imovina ter se jih izžene«, saj so te družine zelo ovirale politično delo.[67] Vsekakor bolj simpatično pa zveni poročilo od 17. 6. 1944 iz Kanala, da je intendatura brigade Simona Gregorčiča izvršila delno zaplembo blaga in živine pri domobranskem narednika Avgustu Žnidaršiču.[68] Bilo je nekaj likvidacij najbolj izpostavljenih in nevarnih domobrancev kot npr. Franca Juga iz Sel, ki je bil

[63] Fasc. 595/I, poročilo OK KPS za Kobariško 11. 1. 1945.
[64] Tolminski glas št. 12 (24. 3. 1945).
[65] Fasc. 239/III, poročilo O. C. 9. korpusa 11. 6. 1944.
[66] AIZDG, part. fondi, fasc. 572/VI, poročilo 11. 11. 1944.
[67] AIZDG, part. fondi, fasc. 567/IV, poročilo OK KPS za Baško 17. 11. 1944.
[68] Fasc. 537/II, poročilo O. S. za Kanalsko 18. 6. 1944.

član t. im. »smrtne desetine«, kar je dobro vplivalo na moralo ljudi.[69] Vojaške akcije enot NOV na Tolminskem so kakor drugod glede boja proti domobrancem spadale v splošni okvir boja proti sovražniku. Tako je bilo mnogo zased ob cestah in napadov na kamione z domobranci posebno okrog Kobarida, podobno tudi na domobranske patrole. Od večjih spopadov ob koncu vojne omenimo tistega na Livku 7. 4. 1945, ko je I. bataljon Operativnega štaba za Zapadno Primorsko tu napadel kolono Nemcev, a so jim prišli na pomoč domobranci iz Kobarida, ki so se s partizani spopadli pri Ravnah. Njihova morala je bila zelo nizka, po umiku partizanov pa so zažgali 6 senikov in iz Peratov odpeljali tri moške. Po partizanskih virih je imel sovražnik 20 mrtvih, 13 ranjenih in 13 ujetih.[70] Večkrat sta bila demonstracijsko napadena tudi Tolmin in Kobarid, toda ob vsem tem je videti, da je bilo v tem smislu narejeno pravzaprav premalo, saj domobranski viri na Tolminskem izkazujejo le kakih deset padlih domobrancev pred koncem vojne.[70a] Partizanski viri seveda govore o višjih številkah, toda iz njih je težko izločiti zgolj domobranske izgube. Znane so tudi diverzije oziroma atentati na domobranske postojanke. O atentatu na narednika Šuligoja v Kanalu in o drznem napadu na domobranske častnike v Anhovem smo delno že govorili. Poleg teh je odmeval tudi atentat na domobransko kasarno v Tolminu, ki ga je organiziral obveščevalec Idrijsko-tolminskega odreda, toda namenoma ali slučajno ni imel zaželenega učinka med domobranci.[71] Atentat je bil izvršen 18. 8. 1944.

V

Propagandna dejavnost domobrancev na Tolminskem se ni skoraj v ničemer razlikovala od tiste drugod na Primorskem. Njen glavni cilj je pač bil s svojimi sredstvi diskreditirati NOG ter ga oslabiti, ljudstvo in tudi »prisilno mobilizirane partizane« je bilo treba prepričati, da je NOG v bistvu komunistično podjetje ter je zato brezbožno, protinarodno ter predaja slovenski narod azijskemu boljševizmu. Vseh nesreč, ki so v tisti dobi prišle nad Slovence, naj bi bili krivi komunisti. Slovenci naj bi bili premajhni, da bi imeli kaj iskati v tem velikem svetovnem spopadu, če pa že imajo, je njihovo mesto le na strani Nemčije, glasnice nove Evrope. Tako so povzemali določene prvine nemške nacistične propagande, ki so jo nato okrasili s slovenskimi in lokalnimi temami. Eno glavnih gesel, ki se je ponavljalo do neskončnosti, je bilo, da se borijo za vero, ki je v nevarnosti pred komunistično plimo, kajti komunisti naj bi cerkve spremenili v konjušnice, duhovnike pa pobili itd. Računali so s pobožnostjo Slovencev, posebno pa Tolmincev ter seveda izrabljali vero v svoje politične namene.

Druga važna in specifična komponenta njihove propagande na Primorskem in Tolminskem je bila trditev, da se bojujejo za zopetno oživitev slovenskega kulturnega in celo političnega življenja,[72] ki je bilo tako prizadeto po 20 letih fašističnega zatiranja ali z drugimi besedami »odpraviti fašistične ustanove, italijanske šole in fašistično miselnost ter ustanavljati slovenske učne zavode in razne kulturne in gospodarske zavode«, skratka »uničiti vsako sled fašizma na

[69] Fasc. 575a, poročilo OO OF za Tolminsko 15. 7. 1944.
[70] AIZDG, part. fondi, fasc. 226a/I in 224/III, poročila Operativnega odseka štaba 9. korpusa 10. 4. in 23. 4. 1945.
[70a] Fasc. 575a, poročilo 3. 6. 1944 iz Volčanskega okraja dobesedno govori: »Potrebno bi bilo večjih akcij na sovražne in belogardistične postojanke, kar bi takoj okrepilo in dvignilo moralo našega ljudstva.«
[71] Fasc. 234/III, poročilo O. C. SBO 23. 8. 1944. Podatki o organizaciji in rezultatih atentata, ki jih je navedel Jože Vidic v knjigi Zločin pri Lenartu, str. 469—477 se razlikujejo od izjave organizatorja, obveščevalca Andreja Klinkona-Draga, Tolminski zbornik 1975, str. 81—83.
[72] Matija Tratnik, Temna zarja na Primorskem (1940—1945). Koledar Svobodne Slovenije, Buenos Aires 1951, str. 148.

Primorskem«.[73] Te trditve, ki so bile sicer izrečene že v emigraciji, so bile dejansko v drugačnih oblikah prisotne tudi v vsakodnevni domobranski propagandi, v letakih, časopisih, brošurah, govorih itd. Pri tem je domobrancem šla na roko nemška »narodnostna« politika, ki je dopuščala formiranje slovenskih kulturnih ustanov in izražanje nacionalnih čustev. Verjetno ni moč izključiti možnosti, da je marsikateri od ljubljanskih ali domačih domobrancev, ki so prišli Primorce osvobajat od fašizma, v to tudi dejansko verjel. V danem položaju pa je seveda vse to predstavljalo le propagandno sredstvo v prizadevanju uničiti NOG. Toda vsa društva, šole, časopisi, prireditve ipd., vse kar je predstavljalo »vstajajočo slovensko kulturo« na Primorskem, poleg »slovenskih« županov, sodnikov, napisov, še zdaleč ni bilo rezultat zgolj domobranskih prizadevanj. Marsikaj od tega so neposredno vzpostavili Nemci sami, marsikaj pa je bilo plod prizadevanj ljudi, ki so jih tedaj navadno imenovali sredince ali pa navadne oportuniste, za katere ni bilo nujno, da bi bili domobranski pristaši. Skušnjava je bila po dvajsetletni kulturni temi namreč velika in marsikoga, ki ni bil politično zrel ali pa se je bal komunizma, je to premagalo. Seveda je to veljalo predvsem za začetno obdobje, pozneje pa, ko se je domobranstvo kolikor toliko razširilo in ko je NOG uspelo pospešiti diferenciacijo, se je vse več ali manj gibalo v okviru domobranskega vpliva. Naj o tem omenimo še nekaj, kar so domobranci očitali NOG, in sicer njihovo sodelovanje z italijanskimi partizani. To je bil zanje dokaz, da OF in KPS spet prodajata in izdajata Primorsko italijanskim komunistom, kar je bil skupni imenovalec za vse Italijane, včasih kar javno tudi za fašiste. V vsem tem se je kazala precejšnja doza protiitalijanskega šovinizma, čeprav so se včasih slišali tudi drugačni glasovi.[74]

Te in podobne prvine so prijahale do izraza predvsem v propagandnih letakih, ki so jih v neštevilu trosili po tolminskih krajih, toda tudi na različnih prireditvah in zborovanjih. Ta so si domobranci pogosto kar uzurpirali. Na velikonočni ponedeljek 1944 (10. aprila) je kot vsako leto bil verski shod oziroma romanje na Mengorah, toda iz tega je nastalo navadno domobransko zborovanje, ki so ga megalomansko poimenovali »prvi slovenski tabor po 25 letih na Primorskem«. Na shodu, ki so ga zastražili domobranci in Mongoli, je poleg poveljnika tolminskih domobrancev nadpor. Ilije govoril tudi župnik Peter Šorli, ki je poleg klevet proti NOG in njegovim aktivistom poudaril, da je predvsem zasluga dekana Vodopivca in odvetnika Vogriča, da se je organiziralo domobranstvo tudi na Tolminskem. Dekan je žel pohvalo ter priznanje »radi vztrajnega in požrtvovalnega dela v boju proti komunizmu«, Vogrič pa še zato, ker »je s tem zabranil Italijanom v Tolmin«. Prisotni verniki seveda niso bili zadovoljni s takimi »pobožnostmi«, nejevoljna pa sta bila tudi Vodopivec in Vogrič, ker je bila njuna vloga sedaj tudi javno poudarjena.[75] Prvega maja so domobranci v Tolminu imeli posebno svečanost, ki so jo poimenovali »praznik razvitja slovenske zastave«. Kot častna straža pri tem je bilo nekaj starejših mož, ki so jih prejšnji dan nasilno preoblekli v domobranske uniforme. Pozdravni govor je prebral župan Kavčič, ki je bil k temu menda prisiljen. Nadpor. Ilija je zmerjal aktiviste OF ter govoril o »usodni pomoti mnogih o OF ter o neodpustljivi krivdi drugih«, na kraju pa povabil vse navzoče, »naj se brez pridržka in koristolovskih ozirov oklenejo domobranstva

[73] Rudolf Wagner, Primorski slovenski domobranci, Tabor, št. 4, str. 92, Buenos Aires 1959. Emil Savelli, Z domobranci po Primorskem in Notranjskem, Tabor št. 4, str. 72, Buenos Aires 1965.
[74] Npr. izjava v Goriškem listu 3. 6. 1944. Primerjaj Branko Marušič, Goriški periodični tisk o NOB zadnje mesece vojne. Boj za svobodo, Trst 1975, str. 136—137.
[75] Fasc. 575/III, fasc. 533/V, poročila o shodu na Mengorah 12. 4. in 29. 4. 1944.

kot velike preroditvene sile slovenskega naroda.«[76] Govoril je tudi Vodopivec, stvar pa se je nato zaključila s pesmimi in deklamacijami ter trošenjem letakov. Presenečenje domobrancev pa je bilo veliko, ko se je izkazalo, da je bilo po trgu več letakov OF kot pa njihovih.[77] Zanimiv je bil incident 4. junija 1944 pri Sv. Luciji, ko so tam praznovali novo mašo, ki so jo domobranci spet skušali politično izrabiti. Pripravili so slavoloke in razobesili zastave, ki pa niso bile všeč italijanskim fašistom, ki so jih pričeli trgati in zažigati, tako da je prišlo do

Tolminski glas

Leto II. - Štev. 9 GLASILO TOLMINSKIH DOMOBRANCEV Tolmin, 3. marc

SVOBODA

ALI SMO SLIKARJU TONETU KRALJU STORILI KRIVICO?

Tolminski glas, glasilo tolminskih domobrancev, je izhajal od julija 1944 do aprila 1945, skupaj je izšlo 40 številk

Tolminski glas (The Voice of Tolmin), the newspaper of the Tolmin White Guard (Domobranci) collaborationists was published from July 1944 until April 1945; altogether 40 numbers were issued

pretepa med njimi in domobranci.[78] O podobnem sporu poročajo iz Kanala, ko so Italijani strgali slovenski napis s domobranske pisarne. Propagandno so domobranci izrabljali tudi prireditve šolskih otrok, tako v Tolminu kot v Kobaridu, vzhičenost je bila velika, ko so avgusta prišli iz Ljubljane »sami veliki gospodje«, ki so vodili učiteljski tečaj.[79] Za Kobarid so ugotavljali, da se »kulturno slovensko

[76] »Prvi maj v Tolminu«. Slovenski dom 13. 5. 1944.
[77] Fasc. 575/II, poročilo OK KPS za Tolminsko 19. 5. 1944.
[78] Fasc. 536/I, poročilo Agit-prop komisije pri Ob. K KPS 8. 6. 1944.
[79] Tolminski glas št. 5 (12. 8. 1944).

življenje bujno razvija« in v ilustracijo navajali šolsko prireditev v gostilni Miklavič 9. 7. 1944 ter čez 14 dni protikomunistično zborovanje v Starem selu.[80] V začetku avgusta so kobariški veljaki ustanovili »Slovensko kulturno društvo Goriški slavček«, 13. 8. pa se je že vršilo »prvo slovensko protikomunistično zborovanje na Primorskem«, ki je bilo spet združeno z razvitjem zastave, s petjem in govori, glavni govornik pa je bil dr. Jože Lovrenčič, ki je tedanje domobransko kulturno prizadevanje skušal prikazati kot organski del bogate narodnostne in kulturne tradicije na Kobariškem.[81] Zborovanje precej manjšega obsega so domobranci imeli tudi januarja 1945 v Anhovem, kjer naj bi govornik odkrito izjavil, da se domobranci bore za neodvisno Slovenijo brez vsakega tujega vmešavanja. Na te besede pa je bil zelo občutljiv goriški kvestor, ki je o tem poročal svojemu šefu policije v Mussolinijevi republiki ter mu spet potožil o ogroženosti italijanstva s strani slovanskih nacionalistov.[82]

Posebej vidna oblika domobranske propagandne dejavnosti so bili časniki. Precejšnje količine le-teh so prihajale iz Ljubljane, toda za lokalne potrebe so si omislili tudi svoje časopisje. Predvsem gre tu za Tolminski glas, katerega prva ciklostirana številka je izšla 15. 7. 1944, zadnja pa 28. 4. 1945. Od številke 12, ki je bila posvečena stoletnici rojstva Simona Gregorčiča, se je tednik tiskal v Lukežičevi tiskarni v Gorici. Urejeval ga je sprva France Koren, domobranec iz Žužemberka, nato pa Ivo Petrin, kar je verjetno psevdonim. Po različnih podnaslovih se je ustalil kot »Glasilo tolminskim domobrancev«. Zanj je bilo značilno, da je prinašal zelo udarne in strupene uvodnike z nacionalističnimi in celo nacističnimi poudarki. Zelo se je zaganjal čez t. im. sredino ter rezultate obveščevalnega prizadevanja tolminskih domobrancev v namigujoči in grozeči obliki objavljal v rubriki »zanimivo za vse«. Seveda je bil zanj »edini potrebni program naših dni« zgolj »Osvobojenje slovenskega naroda od komunizma«,[83] pri čemer pa ni nikdar bralcem predstavil nekega »pozitivnega« narodnega programa, izživljal se je le v vulgarnem protikomunizmu. Skušal je včasih stvarni razvoj vojne zajeti v nekih »najvažnejših resnicah«, tako gre namreč razumeti ponatis nekega članka Dimitrija Ljotića, vodje in ustanovitelja srbskega fašizma. Po njem je bila resnica preprosta, kajti vojna je bila na tisti stopnji za vojujoče se narode že »več ali manj državljanska vojna, v kateri stoje sile organskega nacionalizma proti združenim napadom anarhije in komunizma«.[84] Sledilo je seveda namigovanje na spor med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zavezniki. Podoben, a bolj reven in kratkotrajen listič so izdajali tudi domobranci v Kobaridu. Imenoval se je »Glas izpod Krna«, prva številka je izšla 13. 8. 1944, zadnja pa enkrat novembra.[85] Zadnjo stran so krasile »Kobariške kvante«. Tudi ob te liste se je spodtaknil goriški kvestor, ki je Tolminski glas označil, da je to publikacija s »protipartizansko a predvsem protitalijansko vsebino«.[86]

[80] Goriški list št. 25 (29. 7. 1944).
[81] Glas izpod Krna št. 2 (20. 8. 1944).
Fasc. 234/III, poročilo O. C. BBO 21. 8. 1944.
Goriški list št. 30 (16. 8. 1944).
[82] AIZDG, Ital. fondi, fasc. 1037/III, poročilo kvestorja 12. 2. 1945.
[83] Tolminski glas št. 18 (25. 11. 1944).
[84] Tolminski glas št. 3 (20. 1. 1945).
Fasc. 537/II, tedensko poročilo P. I. ONZ 4. 8. 1944, ki navaja, da je bil član Ljotićevega Zbora tudi por. Aleksander Acković, domobranski častnik, ki je bil nekaj časa tudi v Tolminu.
[85] Glas izpod Krna je verjetno le domobranski list, kljub oznaki Jožeta Bajca v Slovenski časniki in časopisi 1937—1945, Ljubljana 1973, kjer pravi, da je to bil četniški list. Nekateri članki sicer res kažejo na to, vendar gre to verjetno pripisati vplivu nadpor. Cotiča.
[86] Fasc. 1037/III, poročilo kvestorja 1. 11. 1944.

VI

Na kraju se nam postavlja vprašanje, koliko odmeva je imela vsa ta razmeroma razvejana domobranska dejavnost ter kje so domobranci dobili kaj vpliva in podpore. Vsekakor je sprva to obliko protirevolucije brez obotavljanja podprl t. im. klerikalni krog dr. Janka Kralja, o katerem smo govorili v začetku. Na Tolminskem je to pomenilo nekaj redkih duhovnikov, ki smo jih tudi že omenili, in kakšnega inteligenta ali veljaka, kot je bil dr. Vogrič. Z ustalitvijo nemškega reda na Primorskem in z nadaljnim razvojem NOG pa je po večjih

Glas izpod Krna, glasilo kobariških domobrancev, izhajal od avgusta 1944. Ni znano, koliko številk je izšlo v celoti

Glas izpod Krna (The Voice from the Mount Krn), was the newspaper of the White Guard collaborationists (Domobranci) of Kobarid published from August 1944; howevere, it is not known how many numbers were published

krajih v dolini prišel do izraza malomeščanski oportunizem, ki je pač pristajal na dano stanje in del tega stanja so bili tudi domobranci in njihova dejavnost, toda to še zdaleč ni pomenilo aktivnega podpiranja domobranstva. Tega je bilo pravzaprav izredno malo, kljub včasih izredno mračni sliki, ki se je za nekatere predele Tolminske kazala predvsem v poročilih političnih organov NOG. Omenili smo že, kako je precej ljudi, ki so bili narodno zavedni, zapadlo pod vpliv domobrancev zaradi njihove kulturne dejavnosti. Bili so sredinsko usmerjeni, oportunisti, strahopetci, predvsem pa neosveščeni. Poročilo OO OF za Zapadno Primorsko 12. 9. 1944 dobesedno pravi: »Z ozirom na to kontrolo najde možnosti

prodiranja belogardistična propaganda ... Da bi belogardistična propaganda pognala globlje korenine in se organizacijsko usidrala po vaseh ni govora. Propaganda bega se odraža kot rečeno predvsem v oportunizmu ljudi in strah pred švabobranskimi roparskimi pohodi.«[87] Nekatera gotovo pretirana poročila govore, da je npr. v Tolminu 70 % prebivalstva za »bega«, najbolj zagrizeni pa so uradniki na županstvu, medtem ko naj bi se dekleta vlačila z domobranci ter propagirala zanje.[88] Tu je gotovo prišlo do izraza subjektivno gledanje in ocenjevanje položaja s strani poročevalca pod vtisom nekaterih izrazitih primerov takega obnašanja. Vsekakor tudi ni realno poročilo iz srede oktobra 1944, ki pravi za položaj v Kobariškem okraju, da »je večina ljudi vse do danes podlegala sovražni propagandi«.[89] Po drugi strani pa je sekretar Idrijsko-tolminskega odreda glede propagande domobrancev v Tolminu in Kobaridu poročal, da je zelo močna, »a tukajšnje ljudstvo je sredinsko razpoloženo iz enostavnega razloga, ker ga nima kdo podučiti.«[90] Tu imamo seveda opravka z opozorilom, da je politično delo nezadostno ali neuspešno, pri čemer pa je treba upoštevati, da je bil aktivistom NOG dostop v postojanke ali v vasi blizu njih zelo težak in nevaren. Toda, če se prebijemo skozi vse neštevilo tovrstnih poročil vojaških in predvsem političnih organov NOG, pridemo do zaključka, da je bila večina prebivalstva navdušena za NOG in njegov program popolne narodne in tudi socialne osvoboditve, a zaradi različnih »življenjskih« vzrokov je precejšen del ostajal ali pa zahajal na sredinske oziroma oportunistične pozicije. Zelo majhen del prebivalstva pa je aktivno podpiral domobranstvo, kar je bil lahko tudi začasen pojav, odvisen od npr. kakšne napake partizanov na terenu ali pa od intenzivnega dela kakšnega belogardistično usmerjenega duhovnika. Prav dejavnost duhovnikov je bila tedaj dnevno pod drobnogledom. Zanje ponavadi ugotavljajo, da so se po veliki nemški ofenzivi jeseni 1943 obrnili proti NOG ter pričeli agitirati za domobranstvo. To je veljalo predvsem za duhovnike v Tolminu in kobariški okolici, izmed katerih jih je nekaj tudi dejansko stopilo v domobranstvo. Za ostale naj bi veljalo, da so kar pogosto izrabljali svoje verske in cerkvene funkcije za vsaj ustno propagando proti NOG. Vsi seveda tega niso delali, očitno pa je bilo, da je s poglabljanjem t. im. diferencijacije med NOG in njegovimi nasprotniki, pri duhovnikih stopila malo v ozadje njihova v preteklosti nedvomno izpričana narodna zavest, v ospredje pa ideološki motivi. Strah pred komunizmom je bil vsekakor pričujoč, da ne omenjamo še problema goriškega nadškofa, kateremu so bili duhovniki podrejeni. Malo je verjetno, da bi v ozadju stali neki razredni motivi v ozkem materialnem smislu. Duhovščina v Gorah je bila revna.[91] Večletna propaganda združenih protirevolucionarnih sil na Slovenskem je žal tudi na Primorskem imela nekaj odmeva. Kar se tiče »razrednega« momenta omenimo tu še dvoje poročil. Sredi maja 1944 so na seji OO OF za Tolminsko ugotovili, da se v okraju nemški teror s pomočjo domačih izdajalcev vedno bolj širi. »Ti nevarni, podli izdajalci izvirajo iz našega naroda in so bili po večini vsi do sedaj na vodilnih in vplivnih mestih.«[92] Tri mesece pozneje pa je OK KPS za Kobariško ugotavljal: »Nasplošno so za nas delavec in kmet, ostali so vsi za belo gardo. Vzrok temu je propaganda proti komunizmu, ki jo širijo domobranci.«[93] Tudi o tem obstajajo drugačne ocene.

[87] Fasc. 545/X.
[88] Fasc. 537/II, poročilo P. I. ONZ 4. 6. 1944.
[89] Fasc. 533/VI, poročilo OK KPS za Zapadno Primorsko 10. 10. 1944.
[90] Fasc. 568/II, poročilo partbiroja Idrijsko-tolminskega odreda 30. 8. 1944.
[91] Izjava Iva Juvančiča 5. 9. 1978.
Ocene in poročila o zadržanju duhovščine glej tudi v fasc. 537/I in 567/II.
[92] Fasc. 575a, poročilo OO OF za Tolminsko 13. 5. 1944.
[93] Fasc. 580/III, zapisnik sestanka OK KPS za Kobariško 16. 8. 1944.

Končno se je približal konec vojne in s tem tudi konec trpljenja primorskega ljudstva. Velikanska večina ga je pričakovala z veseljem in z nestrpnostjo. Z domobranci ni bilo tako, kajti njihova edina rešilna bilka, na katero so se zanašali, to so bili Angleži, je z razvojem položaja postajala vse bolj iluzorna. Iluzorna predvsem v smislu nekih političnih kombinacij, ostala pa je še možnost, da se z begom k Angležem izognejo pravični kazni, ki jih je čakala za njihovo izdajalsko vdinjanje okupatorju in tudi za zločine. V zvezi z zgoraj omenjenimi iluzijami je za slovensko reakcionarno vodstvo v Ljubljani postalo bolj važno tudi primorsko domobranstvo, kar je imelo za rezultat, da se je polk. Kokalj kot poveljnik SNVZ v marcu 1945 podredil »Narodnemu odboru« v Ljubljani, s tem pa naj bi čete in bataljoni SNVZ postali del »slovenske narodne vojske«.[94] Vprašanje je, če so domobranci na Tolminskem sploh vedeli za to sicer zgolj formalno dejstvo, toda tudi, če so, ni to verjetno razvoja dogodkov v ničemer spremenilo. Po nekih vesteh naj bi domobranci imeli namen držati Tolmin v svojih rokah, dokler ne bi prišli zavezniki, katerim bi se predali. 25. aprila 1945 naj bi domobrancem in Italijanom v Tolminu govoril nemški stotnik ter jim dejal, da se oni vračajo domov, Primorsko pa prepuščajo njim.[95] Zanimivo je to, da so še 28. 4. 1945 domobranci na Grahovem v okolici mobilizirali 25 mladih fantov.[96] Vsekakor pa so sprevideli, da se morajo ob pospešenih operacijah enot 9. korpusa in 4. armade na Primorskem, takoj umakniti. Najprej so v Tolmin prišli domobranci z Grahovega, ki so skupaj s tolminskimi dopoldne 30. aprila nekaj ur imeli »oblast« v Tolminu, Nemci so se namreč umaknili zvečer 29. aprila. Nato so odšli iz mesta ter se pri križišču pri Peršetu združili z domobranci iz Kobarida in skupaj odšli proti Gorici. Že pri Kanalu so jih partizani napadli in jih je polovica obležala, druga polovica se je uspela prebiti skoraj do Solkana, kjer jih je na Mrzleku pričakala zaseda, sestavljena iz Narodne zaščite in obveščevalcev. V boju jih je nekaj padlo, ostali so bili ujeti in le peščici je uspelo zbežati.[97] Že pred tem se je domobranska posadka, ki je bila v Anhovem, na ukaz podala proti Tolminu. Vmes je bilo nekaj domobrancev s Kranjskega, ki so si prizadelavali za nekakšen častен umik, z zastavami itd. Na poti so jih ovirali že italijanski vojaki, pri Kanalu pa jih je pričakal oddelek OZNE. Po posredovanju partizanskega sodelavca med domobranci so se končno vsi predali.[98] Izmed ujetih domobrancev s Tolminskega jih je bilo nekaj ustreljenih brez sodbe, ostali pa so prišli pred ljudsko sodišče ter prejeli zaslužene kazni. Izpuščeni so seveda bili popolnoma nedolžni in mladi fantje, ki so bili prisilno mobilizirani zadnje dni. Tako so tudi tolminski domobranci doživeli tudi fizični poraz, kajti moralnega so doživeli že prej. Ljudstvo je njihovo prizadevanje, ki je bilo v veliki meri prineseno od drugod, v veliki večini odklonilo.

COLLABORATIONISM IN THE AREA OF TOLMIN (DOMOBRANCI)
(Summary)

The national Liberation Movement in the Slovene Littoral had hardly any opposition in the period before the Capitulation of Italy; there were just a few individuals gathering in the circle of Dr. Janko Kralj in Gorica who was linked to the anti-revolutionary

[94] Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji V, Ljubljana 1973, str. 57.
Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo, Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 284—285.
[95] Fasc. 243/V, situacijska poročila obveščevalne točke B. 3 29. in 30. 4. 1945.
[96] Prav tam.
[97] Andrej Pagon-Ogarev, Osvoboditev Tolmina dne 30. aprila 1945, Tolminski zbornik 1975, str. 16—17.
Izjava Franca Hvale 7. 3. 1979.
[98] Ustni vir N. S.

leadership in Ljubljana. In the Tolmin area, this activity manifested itself by spreading leaflets as well as through oral anti-communist propaganda carried out by some clergymen. The Italian authorities were not interested in setting up some kind of anti-partisan organisation having Slovene character and so there hardly existed any White Guard (domobranci) in the Tolmin area during this period.

Taking advantage of the policy persued by the German occupying forces since 1943 and claiming to favour Slovene interests, the anti-revolutionary leadership in Ljubljana tried to organise the White Guard for the struggle against the National Liberation Movement. In february 1944 they succeded in setting up a few White Guard units at Tolmin with the decisive support of the German occupying forces and that of some weak local anti-revolutionary forces. During the following few months, the White Guard leadership in Trieste organised yet another unit at Kobarid, and now these had also a few other detached strongholds. Those White Guard soldiers who were for the sake of propagandistic aims leading some king of Slovene Cultural Renaissance did not mean much in military sense and their activity was mostly confined to pursueing active members of the National Liberation Moviment, watching different military plants and, under the German command, took part in actions against the partisans. In September 1944 the White Guard at Tolmin suffered considerable loss and half of the soldiers deserted. The movement was rejected by the majority of the population and sporadic successes are to be ascribed to the opportunism of some areas or to individuals.

Metka Gombač

TRŽAŠKO OKROŽJE LETA 1945

V zadnjih časih nam vrsta zgodovinskih in političnih pobud, ki se naslanjajo na tematiko Trsta po letu 1945, vzbuja vtis, da je verjetno že prišel čas za temeljitejšo historično obdelavo tega obdobja. Razni priložnostni članki, proslave in obletnice, pa tudi polemike spodbujajo zgodovinarja k poglobljeni raziskavi in trezni oceni dogodkov in to na osnovi virov in arhivskega gradiva. Pričujoča razprava skuša osvetliti tisti del polpretekle dobe primorskega ljudstva, ki je bil sicer vedno prisoten v naši zavesti, a še ni bil sistematično obdelan. Z njo k že objavljenim študijam, ki se dotikajo le majnih vprašanj, dodajamo novejše izsledke raziskav tega obdobja, predvsem na področju izgradnje ljudske oblasti. Nam nasprotno zgodovinopisje je skušalo prav ta izsek naše preteklosti omalovaževati ali spraviti v tirnice slovenskega nacionalizma. V prizadevanjih za pravilno oceno tega obdobja, ki ga kronološko lahko razpnemo v čas med 1. majem 1945 in 10. februarjem 1947, moramo tudi ugotoviti, da v tem nismo osamljeni in da se tudi določena smer italijanskega zgodovinopisja loteva teh problemov bolj odprto in objektivno. Vsa ta nova prizadevanja bodo v veliko oporo pri ugotavljanju objektivnega stanja dogodkov v tako razgibanem času in prostoru, kot je bil to Trst po drugi svetovni vojni. Problemi socialne revolucije, dvojezičnosti, enotnosti v borbi, narodne osvoboditve, suverenosti, cezure oblasti itd. so bili namreč prepleteni med seboj v neustavljivem zagonu nove socialne dimenzije, ki jo je predstavljala zmaga revolucionarnih sil, kot zmagoviti boj delovnih ljudi na pohodu za socializacijo produkcijskih sredstev neglede na narodno pripadnost.

Na področju, ki ga imenujemo Slovensko primorje in kjer je Trst igral pomembno vlogo kot center širšega zaledja, je zmagala socialna revolucija na valu oboroženе protifašistične borbe pod vodstvom slovenskih in italijanskih najnaprednejših sil s komunisti na čelu. Trst je bil najbolj zahodno veliko evropsko mesto, kjer je ljudstvo pod vodstvom organiziranih protifašističnih slovenskih in italijanskih delavcev ter s pomočjo narodno osvobodilne vojske Jugoslavije prevzelo dejansko oblast. S tem so bili v tem delu Evrope ustvarjeni pogoji za zmago socializma in za uvedbo ljudske demokratične civilne oblasti — prave ljudske uprave, ki jo je ljudstvo izgrajevalo že med vojno. Pri vsem tem ne smemo zamolčati ogromnih žrtev primorskega slovenskega ljudstva in proletariata Trsta, Tržiča, Milj in Gorice, saj je prav po njihovi zaslugi pred skoraj petintridesetimi leti v tem delu Evrope zmagala revolucija. Ta zmaga je potrdila pravilnost strategije in taktike vodstva revolucionarnega boja. Nosilec ljudske civilne oblasti in ljudske uprave v boju in po njem je bil Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst. Zato je treba na tem mestu začeti s krajšim prikazom graditve ljudske oblasti na tem izpostavljenem delu slovenske zemlje.

Poleti 1944 so bile tudi na Primorskem izvedene nove splošne, svobodne in tajne volitve v narodnoosvobodilne odbore ter okrajne in okrožne skupščine. Te volitve so se vršile v zelo težkih pogojih, postopoma, najprej v osvobojenih vaseh, ponekod pa tudi v sovražnikovih postojankah. Tako so postali novo izvoljeni narodnoosvobodilni odbori (NOO) trden temelj ljudske oblasti in so ostale odborom

OF predvsem politične naloge in pristojnosti. Tedaj se je pokazala potreba, da dobe novoizvoljene upravne enote vrhovno, enotno vodstvo, ki bo obenem kot najvišji predstavnik ljudstva nastopalo v njegovem imenu in zagovarjalo njegore koristi. V ta namen je 28. avgusta 1944 predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) izdalo odlok o ustanovitvi Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (PNOO) za Slovensko primorje. Dne 15. septembra 1944 so se zbrali na Lazni pri Čepovanu delegati iz vseh petih okrožij (155 delegatov) in izvolili prvi PNOO za Slovensko primorje kot najvišji organ ljudske oblasti z naredbodajno in izvršno močjo. Predsednik je postal France Bevk, podpredsednika Branko Babič in dr. Lavo Čermelj, tajnik dr. Jože Vilfan, izvolili pa so še osem članov. Zbor je tudi pooblastil POOF in PNOO, da se v soglasju z izvršnim odborom OF slovenskega naroda imenuje še dva člana PNOO, enega iz vrst duhovnikov in enega zastopnika tržaških Italijanov. Obenem so bili osnovani odseki za posamezne panoge uprave, katerih temelji so bili že prej položeni in so se sproti vedno znova izpopolnjevali. Poleg tekočih nalog je PNOO proučeval predvsem upravne probleme Slovenskega primorja s perspektivo, da bodo pripravljeni za prevzem oblasti po zmagi naše vojske. Istočasno se je začela organizirati Narodna zaščita, ki je bila od leta 1944 izvršilni organ ljudske oblasti, jeseni 1944 pa so uvedli tudi ustanovo javnega tožilstva v pokrajini in okrožjih.

Dogodki na bojnem polju konec aprila in v začetku maja 1945 so bili za delovanje PNOO bistvenega pomena. Oborožena vstaja v Trstu samem se je začela v noči med 28. in 29. aprilom. Proti Trstu so prodirale enote IV. armade in IX. korpusa NOVJ. 29. in 30. aprila so enote jugoslovanske vojske razbile zunanjo obrambo Trsta in 1. maja vpadle v mesto. Tako so bataljoni Komande mesta Trsta in enote jugoslovanske vojske osvobodile Trst. Guvernerjeva palača na Velikem trgu je postala sedež PNOO za Slovensko primorje in Trst.

Dne 5. maja je prišlo do sporazuma med komandantom IV. armade generalom Drapšinom in generalom Hardingom v Tržiču, kjer so določili, da naj pride začasna uprava v Julijski krajini v roke Jugoslovanov, enote Anglo-američanov pa ostanejo v Trstu (in koridorju proti Avstriji). To naj bi veljalo do sporazuma Tito—Alexander.

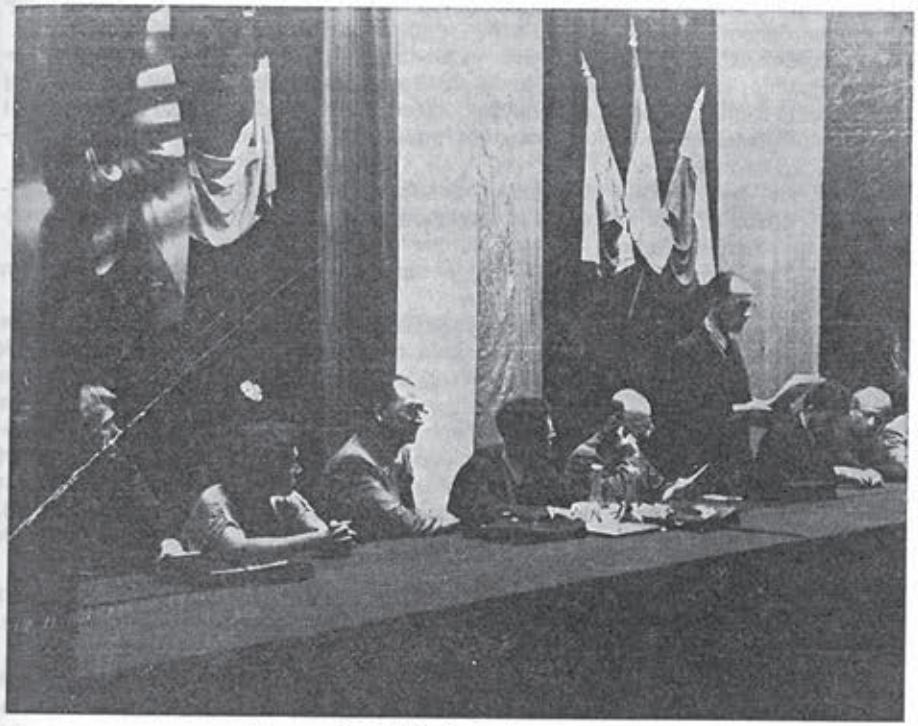
PNOO je 6. maja uvedel, 12 .maja 1945 pa izdal odlok o novi upravni razdelitvi, s katerim se je Slovensko primorje razdelilo na goriško okrožje, tržaško okrožje in avtonomno mesto Trst. Meja med goriškim in tržaškim okrožjem je potekala med dotedanjima okrožjema za srednjo primorsko in severno primorsko ter dotedanjim okrožjem za južno primorsko z naslednjimi spremembami: ozemlje bivših občin Devin—Nabrežina in Zgonik v Komenskem okraju, kakor tudi okraj Sežana z izjemo ozemlja bivše občine Štanjel je pripadlo Tržaškemu okrožju. Od Ajdovsko—Vipavskega okraja je pripadlo tržaškemu okrožju še ozemlje bivše občine Štjak, prav tako pa je bil vključen v tržaško okrožje Podnanoški okraj.

21. maja 1945 so z dodatnim odlokom priključili tudi tržiški okraj in je tržaško okrožje tako sprva obsegalo devet okrajev: Devin—Nabrežina, Milje—Dolina, Herpelje—Kozina, Ilirska Bistrica, Koper, Piran, Postojna, Sežana, Tržič.

Gospodarski pomen, ki ga je imelo samo mesto Trst za svoje najširše zaledje, zlasti pa narodnost prebivalstva, ki je bilo v veliki večini italijansko, je zahtevalo posebej položaj v sklopu oblastne ureditve. Zato je imel Trst avtonomijo. Pokrajinska zakonodaja z ozirom na Trst je bila le okvirna in so jo predstavniki tržaškega ljudstva za svoje območje še posebej uzakonili, ob upoštevanju socialnih razmer, ki so vladale v mestu.

Ker je po osvoboditvi PNOO prevzel civilno oblast tudi v večjih mestih, njegova sestava ni več odgovarjala potrebam. Na drugem zasedanju pokrajinske

skupščine 5. junija 1945, kjer so se zbrali v Trstu delegati iz vse dežele, je bil izvoljen nov glavni odbor, ki je bil razširjen na 60 članov, — 2/3 Slovencev in 1/3 Italijanov. Predsedstvo je štelo 15 članov. Predsednik je ostal France Bevk, izvoljeni so bili trije podpredsedniki Umberto Zoratti, Luigi Petterin, Boris Kraigher in dva tajnika Bogdan Brecelj in Drago Benčič. Tako stanje pa se je obdržalo le krajši čas, saj je Tržaško vprašanje dobile že med vojno velik mednarodno-politični pomen. Britancem nikakor ni bilo vseeno, komu bo po vojni pripadlo to veliko pristanišče. Pritiski na Jugoslavijo od strani Anglo-američanov so se kar vrstili. 2. junija sta oba zahodna ambasadorja v Beogradu izročila ultimat, naj se sporazum takoj sprejme.

Zborovanje tržaške konzulte 17. 5. 1945

Meeting of the Trieste Council held on May 17, 1945

Prišlo je do tako imenovanega drugega beograjskega sporazuma 9. junija 1945 v Beogradu med vladami Jugoslavije, Združenih držav Amerike in Velike Britanije. S tem je bila v Julijski krajini vključno s Trstom uvedena začasna Zavezniška vojaška uprava (ZVU). Jugoslovanska vojska se je morala umakniti, ostalo je le 2.000 vojakov, ki jih je oskrbovala ZVU, na področju, ki ga je določil zavezniški vrhovni komandant.

Po sporazumu se je 12. junija Slovensko primorje razdelilo na coni A in B. Temu je sledil odlok PNOO o novi upravni razdelitvi. V cono A pod upravo ZVU je prišlo tržaško okrožje, goriško okrožje in mestni osvobodilni svet Trst.

Tržaško okrožje se je zmanjšalo od prejšnjih devet okrajev na štiri: Milje—Dolina, Nabrežina, Tržič in Sežana. Od okrajev Sežana in Milje—Dolina so z novo demarkacijsko črto odpadli nekateri kraji, ki so prešli pod jugoslovansko upravo. PNOO je odslej deloval le za področje cone A, za področje cone B, ki je prišla pod jugoslovansko upravo, pa je bilo ustanovljeno Poverjeništvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora s sedežem v Ajdovščini. (PPNOO).

TRŽAŠKO OKROŽJE

Tržaško okrožje samo, cona A, je brez mesta Trst štelo približno 77.000 prebivalcev. Od tega jih je bilo okoli 26.000 slovenske narodnosti in 51.000 italijanske narodnosti.

Izvršni odbor tržaškega okrožja je bil izvoljen na prvi redni narodnoosvobodilni skupščini, ki se je vršila 1. junija 1945 v prisotnosti delegatov vseh okrožij razen mesta Koper. Do tedaj je vodil delo začasni izvršni odbor, ki so ga sestavljali člani iz prejšnjega južnoprimorskega in posamezni člani iz prejšnjega srednjeprimorskega okrožja.

V novi izvršni odbor za tržaško okrožje je bilo izvoljenih 17 članov. Predsednik je postal dr. Franc Ambrožič, prvi podpredsednik Branko Babič, drugi podpredsednik Amedeo Viglioni in tajnik Alfonz Grmek.

Na tem zasedanju so volili tudi predstavnike v pokrajinsko skupščino in sicer 160, 120 Slovencev in 40 Italijanov.

Tretja naloga tega delovnega sestanka je bila volitev narodnega sodišča druge stopnje. Na bivšem južnoprimorskem okrožju, ki je bilo nekak predhodnik tržaškega okrožja, so se volitve okrajnih in okrožnega narodnega sodišča izvedle oktobra 1944, v času torej, ko je okupator najhuje divjal na tem teritoriju in je bilo zato delovanje sodišč zelo otežkočeno. Kljub temu so narodna sodišča delovala, pravniki pa so za narodne sodnike prirejali strokovne tečaje. Po osvoboditvi in v novi teritorialni razdelitvi, ko se je tržaško okrožje v primeru s prejšnjim južnoprimorskim povečalo (do beograjskega sporazuma), se je pokazala potreba, da se poveča tudi število narodnih sodnikov. Predlagali so 17 kandidatov, ki jih je skupščina izvolila, predsednik pa je postal Franc Venturini.

Bistveno pa se je položaj spremenil po 12. juniju 1945 in se je tržaško okrožje skrčilo, tako da so od devetih ostali le štirje okraji: Sežana, Nabrežina, Tržič, Milje—Dolina.

Na 3. redni seji okrožnega NOO za Trst 8. junija 1945 je podpredsednik odbora Branko Babič podal poročilo o pogajanjih med vlado demokratične Jugoslavije in zavezniki ter o rezultatih teh pogajanj in opozoril, da nadaljnje delo ne bo lahko.

ZVU, ki je začasno prevzela oblast v coni A, ni bila pripravljena, priznati lokalno pravo, ki je veljalo na področju tržaškega okrožja in pustiti lokalne oblasti. Odredbe in odloki, ki so jih izdajali zavezniki, so sistematično podirali temelje ljudske oblasti, ki so bili postavljeni med NOB.

Najprej so z odlokom, ki je prišel v veljavo 22. junija 1945 razpustili Narodno zaščito, 12. julija 1945 pa so z ukazom št. 6 uvedli italijanska sodišča, kakršna so bila pred 8. septembrom 1943. Vse sodne oblasti, ki so bile postavljene do 11. junija 1945, so ukinili. Ukinili so torej višje narodno sodišče za Slovensko primorje in Trst, okrožno narodno sodišče za tržaško okrožje s sedežem v Trstu in okrožno narodno sodišče za goriško okrožje s sedežem v Gorici ter okrajna

narodna sodišča v Sežani, Nabrežini, Tržiču, Miljah—Dolini in mestno narodno sodišče v Trstu.

Predstavniki ljudske oblasti so bili pripravljeni sodelovati z zavezniki. Tako je prišlo do razprave na seji predsedstva PNOO 20. julija 1945 glede predloga zavezniške oblasti o upravni združitvi tržaškega okrožja in avtonomnega mesta Trst zaradi lažje uprave. V novi odbor naj bi pritegnili tudi predstavnike CLN. Ker pa so zavezniki postavili pogoje, ki jih PNOO ni mogel sprejeti, se pogajanja niso nadaljevala.

Najhujši udarec ljudski oblasti pa je nedvomno pomenil ukaz številka 11 o krajevni upravi z dne 11. avgusta 1945. Narodnoosvobodilnim odborom je bila vzeta vsa oblast in funkcije, na njihovo mesto pa so postavili okrožne in občinske predsednike ter okrožne in občinske svete, ki jih je imenovala ZVU. Pri tem se je ZVU oprla delno na stari administrativni aparat, to je bilo lažje v mestih, medtem ko je ponekod na podeželju (na primer v sežanskem okraju) sprva pristala na sodelovanje z okrožnimi in krajevnimi NOO.

Proti ukazu številka 11 je poslal predstavnik ljudske oblasti PNOO sredi avgusta protestno spomenico. Na vprašanje polkovnika Bowmana, naj se PNOO izjavi, če je pripravljen sodelovati z ZVU, je PNOO odgovoril, da so vedno bili za sodelovanje, ne morejo pa sprejeti odgovornosti za poslovanje krajevne uprave na podlagi ukaza številka 11 niti soodgovornosti za ukinitev ljudske oblasti, ker bi tega ne mogli opravičiti pred ljudstvom.

UPRAVNA RAZDELITEV TRŽAŠKEGA OKROŽJA

V upravnem pogledu je bilo tržaško okrožje razdeljeno na štiri okraje, te štiri okraje pa je sestavljalo 95 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov (KNOO).

Okrajni narodnoosvobodilni odbor Sežana

Ta okraj je sestavljalo 28 KNOO:

	Slovencev	Italijanov	Skupaj	Priselki
1. Avber — Gradnje	192	—	192	
2. Col — Repentabor	146	2	148	
3. Dane pri Sežani	163	1	164	
4. Dobravlje	125	—	125	
5. Dutovlje	552	—	552	
6. Godnje	99	—	99	
7. Kazlje	251	—	251	Jerisl
8. Kopriva — Brje	317	1	318	
9. Krajna vas	148	—	148	
10. Kreplje	155	—	155	
11. Križ — Filipčje Brdo	297	—	297	
12. Lokev	971	4	975	
13. Merče	157	5	162	
14. Orlek — Fernetiči	218	—	218	
15. Plešivca	70	—	70	
16. Ponikve	217	—	217	
17. Povir	304	—	304	

	Slovencev	Italijanov	Skupaj	Priselki
18. Sežana	944	76	1020	
19. Skopo	213	—	213	
20. Šepulje	140	—	140	
21. Šmarje	120	1	121	
22. Štorje — Majceni	319	8	327	Podbreže
23. Tomaj	497	7	504	
24. Utovlje — Grahovo Brdo	108	—	108	
25. Veliki Repen	160	—	160	
26. Voglje	315	—	315	
27. Vrhovlje	239	1	240	
28. Žirje	122	6	128	
	7559	112	7671	

Napisi na zidovih v okolici Trsta ob prihodu mednarodne komisije (posnetek 7. 3. 1946)

Inscriptions on house walls in the environs of Trieste on the arrival of the International Commission (photograph taken on March 7, 1946)

Okrajni NOO Sežana je bil izvoljen na prvi narodnoosvobodilni skupščini 25. maja 1945, predsednik je postal Ivan Pirc, podpredsednik Dragica Tomšič in tajnik Leopold Rener. Ker je bil to izrazito slovenski okraj in so bili Italijani le redki posamezniki, so bili vsi odborniki slovenske narodnosti. Okrajni NOO Sežana je razvil široko poslovanje z vsemi odseki in komisijami. Ta okraj je imel v primeru z drugimi poseben položaj, saj so ga zavezniki priznali in upoštevali. Predsedstvo je bilo v stiku z angleškim guvernerjem in je z njim sodelovalo. Priznani so bili tudi vsi KNOO. Medtem ko so po drugih okrajih zavezniki začeli z izvajanjem odloka št. 11 že v jeseni 1945, pa je okraju Sežana ostala oblastna funkcija do 4. decembra 1945. Tedaj so pozvali predstavnike odbora in postavili zahtevo, naj se za okraj določi predsednika in štiri člane v ožji odbor, ki bi bil podrejen višjemu predsedniku v Trstu. Na te pogoje predstavniki okrajnega NOO Sežana niso pristali z obrazložitvijo, da so oni izvoljeni od ljudstva in tako je bilo sodelovanje z zavezniki prekinjeno.

Na drugi skupščini okraja 23. decembra 1945 je bil podan pregled dela, poročali so referenti vseh odsekov, izvoljen pa je bil tudi nov IO (predsednik Miro Pupis, podpredsednik Anton Pipan, tajnik Zdravko Trampuž). Sprejete so bile smernice za nadaljnje delo v novih pogojih, ki so jih skušali v letu 1946 izpeljati in lahko ugotovimo, da jim je to tudi kar dobro uspelo, kajti tabor nasprotnikov ljudske oblasti je bil v okraju Sežana šibkejši kot v drugih treh okrajih tržaškega okrožja.

Okrajni narodnoosvobodilni odbor Nabrežina

Okraj je sestavljalo 20 KNOO:

	Slovencev	Italijanov	Skupaj	Priselki
1. Briščki	147	—	147	
2. Cerovlje	187	—	187	
3. Devin	268	163	431	
4. Gabrovec — Coljava	195	—	195	
5. Jamlje	279	4	283	Sablici, Komarji
6. Mali Repen	140	—	140	
7. Mavhinje	209	7	216	
8. Medjavas	131	—	131	
9. Nabrežina	1420	613	2033	
10. Praprot	148	—	148	
11. Prečnik	157	—	157	
12. Salež	266	5	271	
13. Samatorca	177	—	177	Brišča
14. Sv. Ivan	103	31	134	
15. Sesljan	261	40	301	
16. Slivno	115	3	118	
17. Šempolaj	221	—	221	
18. Trnovca	67	—	67	
19. Vižovlje	152	22	174	
20. Zgonik — Koludrovca	205	—	205	
	4848	888	5736	

Okrajni NOO Nabrežina je imel prvo skupščino 26. maja 1945 na kateri je bil izvoljen IO (predsednik Berdinand Rukin, podpredsednik Ivan Milič in Feruccio Gratton, tajnik Milena Simonetta). Na tej skupščini so izvolili tudi okrajno sodstvo, 30. maja pa je bila imenovana okrajna Narodna zaščita. Vsi odborniki razen enega so bili slovenske narodnosti. Odbor je polno zaživel z vsemi odseki in komisijami in užival veliko podporo ljudstva. Po odloku št. 11, s katerim so odboru odvzeli oblastno funkcijo, pa je le-ta opravljal še vrsto svojih nalog, pa tudi zavezniki, ki so imeli premalo svojih ljudi, so bili prisiljeni sodelovati s tem odborom.

Pogajanja o tem, da bi bil imenovan predsednik in štirje člani v upravo, kakršno so hoteli zavezniki, so tekla celo jesen 1945 in do konca leta 1945, ko je zavezniški guverner iz Tržiča na seji okrajnega NOO 28. decembra 1945, ki se je je tudi sam udeležil, dokončno razpustil okrajni NOO Nabrežina. Že 7. januarja 1946 so zavezniški vojaki zasedli prostore KNOO Nabrežina. Kljub temu, da so odbor uradno razpustili, je ta na drugi skupščini 31. januarja 1946 izvolil nov IO, ki so ga sestavljali predsednik Ferdinand Rukin, podpredsednika Stanko Sukljan, Josip Skrk in tajnik Marij Milič. Odbor je preko odsekov deloval še vse leto 1946, čeprav je njegovo delovanje ovirala ZVU in nasprotniki ljudske oblasti.

Okrajni narodnoosvobodilni odbor Tržič

Okraj je štel 22 KNOO:

	Slovencev	Italijanov	Skupaj	Priselki
1. Aris (Darež)	102	1910	2012	
2. Begliano (Beljan)	8	980	988	
3. Bistrigna (Bistrinja)	32	429	461	
4. Cassegliano (Kaseljan)	7	510	517	
5. Dobbia (Dobija)	—	253	253	
6. Doberdò (Doberdob)	843	36	879	
7. Fogliano (Foljan)	1	1640	1641	
8. Panzano	228	3296	3524	
9. Pieris (Pieris)	8	2032	2040	
10. Polazzo (Polače)	11	570	581	
11. Redipuglia (Sredi polje)	—	413	413	
12. Ronchi (Ronke)	70	4476	4546	
13. Sagrado (Zagraj)	74	1536	1637	
14. San Canziano (Škocijan)	2	1658	1660	
15. Selz (Selce)	15	635	650	
16. Soleschiano	14	135	149	
17 San Pietro d'Isonzo (St. Peter ob Soči)	—	1291	1291	
18. San Polo (Šempola)	49	1161	1210	
19. Staranzano (Štarancan)	72	2208	2280	
20. Monfalcone (Tržič)	2621	13633	16254	
21. Turriaco (Turjak)	15	2270	2285	
22. Vermegliano (Romjan)	200	2600	2800	
	4372	43699	48071	

Okrajni NOO Tržič so izvolili na prvem zasedanju okrajne skupščine 27. maja 1945. Predsednik je postal Amedeo Viglioni, podpredsednik Rudolf Lenardič in tajnik Otto Ferletič. Razen KNOO Doberdob, kjer je bila večina prebivalcev slovenske narodnosti, so bili v vseh drugih krajih odborniki italijanske narodnosti. To je bil okraj, kot je razvidno iz tabele, kjer je bilo prebivalstvo v veliki večini italijansko. Tudi v okraju Tržič, kot pri vseh drugih okrajih, moremo ločiti dve fazi političnega življenja; prvo dobo takoj po osvoboditvi, ko so ljudski organi prevzeli oblast, in drugo, po zasedbi tega dela Primorja od zaveznikov, ko se je stanje bistveno spremenilo, poslabšalo. Delovanje reakcije je bilo v okraju Tržič zelo močno. Njeno težišče je bilo v razbijanju enotnosti med Slovenci in Italijani. Nastopanje se je kazalo v pobiranju podpisov za priključitev k Italiji, trosenju italijanskih zastav, letakov in širjenju lažne propagande, vse to pa je zmanjšalo borbenost italijanskega prebivalstva. V nasprotnem taboru so bile v glavnem manjše skupine odvetnikov, veleposestnikov in duhovnikov.

Okraj je bil precej pomemben tudi zato, ker je imel največ industrije in so zato zavezniki nastopili ostreje in odločneje, da bi čimprej ukinili delovanje NOO.

V Doberdobu je 29. decembra 1945 zavezniški guverner zasegel ves arhiv, sedež okrajnega NOO Tržič pa so zavezniki izpraznili in namestili vanj angleške vojake.

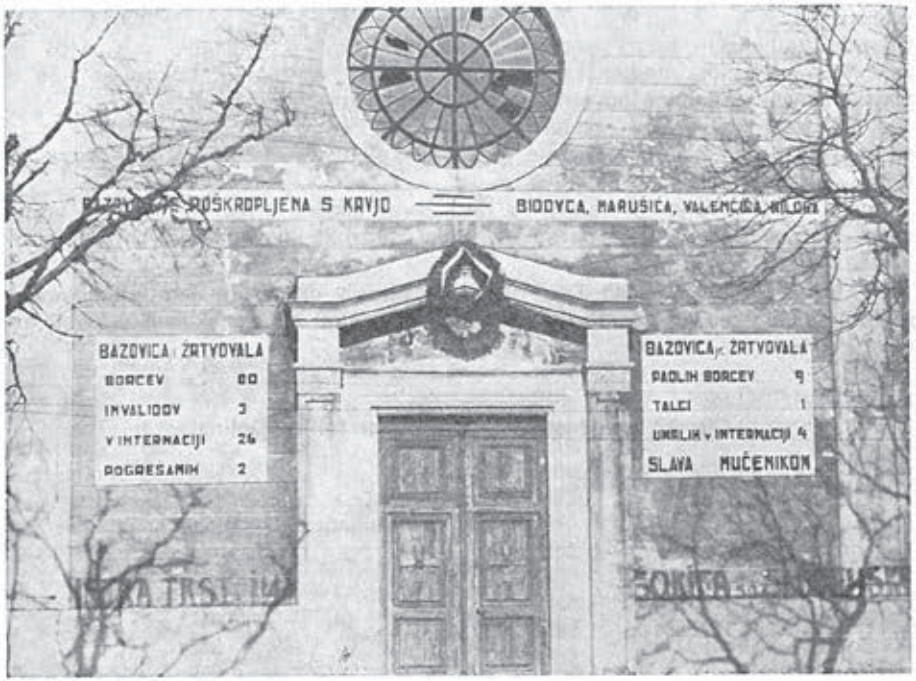
Delo mestnega NOO Tržič in še nekaterih drugih je skoro popolnoma zamrlo. Kljub temu so nekateri KNOO s posameznimi odseki skušali delovati še v letu 1946.

Okrajni narodnoosvobodilni odbor Milje—Dolina

Okraj je sestavljalo 25 KNOO:

	Slovencev	Italijanov	Skupaj	Priselki
1. Barissoni	104	70	174	
2. Boljunec	740	7	747	
3. Boršt	628	14	642	
4. Božiči — (Sonnici)	324	22	366	
5. Cerei — (Cereji)	—	—	569	
6. Čampore — (Chiampore)	124	1200	1324	
7. Crevatini (Hrvatini)	209	145	354	
8. Dolina	1132	15	1147	
9. Domjo	424	46	470	
10. Elleri (Jelarji)	147	—	147	
11. Premenzano	127	6	133	
12. Farnei	179	14	253	
13. Grisa — (Griža)	105	131	236	
14. Lazzaret — (S. Mihael)	320	96	416	
15. Mačkovlje	335	1	336	
16. Milje	658	3792	4450	
17. Norbedi	117	15	132	
18. Plavje	662	6	668	
19. Ricmanje	693	10	703	
20. Sv. Barbara — (Korošci)	335	5	340	

	Slovencev	Italijanov	Skupaj	Priselki
21. Škofije	928	54	982	
22. Prebeneg	207	—	207	
23. S. Rocco	73	77	150	
24. Štramar	309	41	350	
25 Žavlje	158	138	296	
			15504	

Napisi in parole na cerkvi v Bazovici v času bivanja mednarodne komisije v Trstu (posnetek 3. 3. 1946)

Inscriptions and political slogans on the church at Bazovica during the working visit of the International Commission in Trieste (photograph taken on March 3, 1946)

Skupščina okraja Milje—Dolina je prvič zasedala 31. maja 1945 in izvolila IO (predsednik Stanko Vidrih, podpredsednik Giordano Frausin, tajnik Giovanni Pobega in Josip Bolčič).

Po beograjskem sporazumu in potegnitvi demarkacijske črte je od okraja odpadlo 12 vasi, ki so prešle v cono B, zaradi tega so odpadli tudi nekateri člani odbora, katere so nato na sestanku 7. avgusta 1945 zamenjali z drugimi. Ko je bila demarkacijska črta dokončno uveljavljena in so se novi člni odbora vpeljali v delo, je odbor na novo zaživel, vendar ne za dolgo, kajti odlok št. 11 ZVU je stanje zopet spremenil. Prvi mesec je bil odbor brez prostorov in začeti je

moral vse od kraja. Oživiti je bilo treba delo na terenu med KNOO, ker so nekateri, kot npr. Štramar in Žavlje delovali zelo slabo. Še slabše je bilo v mestnem NOO Milje, kjer je bila reakcija zelo močna. Bolje pa je bilo v krajih s slovensko večino prebivalstva.

Dne 3. decembra 1945 je zavezniški oficir za civilne zadeve, kateremu so italijanski predstavniki socialistov in krščanskih demokratov obljubili sodelovanje in je to pričakoval tudi od slovenskih zastopnikov, zahteval razgovor s predstavniki okrajnega NOO. Ti pa so tudi tokrat odbili vsako sodelovanje pod takimi pogoji, kakršne so postavili zavezniki.

Okrajni NOO Milje—Dolina se je sestal 19. januarja 1946 na drugem zasedanju skupščine, kjer so bila podana poročila o delu vseh odsekov. Izvolili so tudi nov IO, predsednik je postal Germano Frausin, podpredsednik Carlo Prodan in tajnik Josip Bolčič.

NOTRANJA ORGANIZACIJA PNOO, TRŽAŠKEGA OKROŽJA IN OKRAJEV

Tržaško okrožje in okraji so se notranje organizirali tako, kakor je bil organiziran PNOO. Osnovanih je bilo petnajst odsekov z oddelki, in sicer: tajništvo, odsek za notranje zadeve, odsek za izgradnjo narodne oblasti, personalni odsek, odsek za finance, odsek za socialno skrbstvo, odsek za prosveto, odsek za trgovino in preskrbo, odsek za statistiko, odsek za obnovo in gradnjo, odsek za industrijo in obrt, odsek za kmetijstvo, odsek za promet, odsek za gozdarstvo in odsek za zdravstvo.

Ker je bil PNOO v coni A po prihodu ZVU načrtno oviran v svojem delovanju, se je okoliščinam primerno izvedla notranja reorganizacija, tako pri PNOO kot pri tržaškem okrožju, ko so bile na seji PNOO 31. julija 1945 osnovane štiri komisije, tajništvo in blagajna z odgovarjajočimi oddelki.

Nova ureditev je bila nasednja:

I. Tajništvo

Tajništvo je prevzelo vse posle dotedanjega personalnega odseka, upravo hiše in oddelka za zveze, izvrševalo sklepe predsedstva in vodilo kontrolo nad delovanjem.

II. Gospodarsko-politična komisija

V okvir delovanja te komisije so prišli odsek za trgovino in preskrbo, industrijski odsek, prometni odsek, gradbeni odsek, gozdarski odsek, odsek za kmetijstvo in zadružništvo.

III. Upravno-politična komisija

Ta komisija je združevala v svojem okviru odsek za notranje zadeve, javno tožilstvo in nadzorni referat.

IV. Blagajna

V blagajno je sodil finančni odsek in carine.

V. Komisija za socialne zadeve

Komisija je prevzela delo socialnega skrbstva in zavarovanja ter odseka za zdravstvo.

VI. Prosvetna komisija

V okvir te komisije je sodil odsek za prosveto z vsemi oddelki.

OPIS DELA KOMISIJ IN ODSEKOV

Delo odsekov v tržaškem okrožju in okrajih je bilo različno. Aktivno je delovalo vseh petnajst odsekov, vendar so nekateri razvili širše poslovanje, drugi manjše, odvisno od potreb in možnosti.

Upravno politična komisija

Odsek za notranje zadeve (II):

Ta odsek je pričel z delom v tržaškem okrožju 5. junija 1945. Imel je zelo široko mrežo dejavnosti, saj so v njegov delokrog spadale sledeče naloge:

1. skrb za javni red in varnost prebivalcev v tesni zvezi z organizacijo Narodne zaščite;
2. varnost javnega prometa;
3. skrb za zaščito in izvajanje iz demokratičnega reda izvirajočih pravic in dolžnosti državljanov;
4. evidenca in vodstvo spiska vsega prebivalstva okrožja (matične knjige, osebne izkaznice, državljanstvo, pristojnost, evidenca tujih državljanov, itd.);
5. izgradnja narodne oblasti (volitve, sestav volilnih seznamov, kontrola nad KNOO);
6. reševanje pritožb po kazenskih določilih KNOO.

Do 12. 6. 1945 je odsek močno razvil svoje poslovanje po vsem področju. V mnogih KNOO je organiziral volitve, izdajal začasne legitimacije, potne dovolilnice, skrbel za delo v KNOO itd.

Pri odseku za notranje zadeve sta obstajala oddelek za statistiko (prej samostojni IX. odsek), ki je zbiral po okrajih najrazličnejše statistične podatke, in oddelek za anagraf (prijavni urad) in matične knjige.

Prav tako je k temu odseku spadala tudi odpravna pisarna, ki je začela z delom 9. julija 1945. S tem je bil uveden enoten delovodnik, indeks in okrožni arhiv.

V novih razmerah s prihodom ZVU, razpustom Narodne zaščite in z ukazom številka 11, pa je bila ustanovljena upravno-politična komisija, kamor je bil vključen tudi odsek za notranje zadeve. Naloge in pravice so se bistveno spremenile. Reševali so le novonastale probleme, na področju notranje uprave, skrbeli za vzgojo članov NOO ter tudi za to, da so NOO še vedno poslovali, ne sicer kot oblastveni organi, ker je bilo to nemogoče, pač pa kot izvoljeni organi vaške skupnosti, ki naj bi reševali vprašanja, ki so se porajala, seveda v okviru danih možnosti.

V okvir upravno politične komisije je prišla tudi inštitucija **javnega tožilca.**

V delokrog javnega tožilca je spadala sodelovanje v kazenskem sodstvu, civilnem sodstvu, sodelovanje z vojaškimi organi ter splošni nadzor, se pravi nadzor nad vsemi NOO in posamezniki, nadzor nad gospodarstvom ter v splošnem tudi nadzor nad društvenim življenjem.

Po sporazumu o delitvi Julijske krajine v cono A in B pa je bilo treba izvesti reorganizacijo. V civilnem sodstvu tožilstvo še ni začelo poslovati, ker do prevzema oblasti v coni A še niso bila organizirana sodišča v takem obsegu, da bi mogla začeti reševati civilnopravne spore. Drugačen je bil položaj v kazenskem sodstvu, kjer so vsi javni tožilci dobili že vrsto prijav. Ko je jugoslovanska vojska predala oblast ZVU, je bil seveda ustavljen tudi razvoj narodnih sodišč. Sodelovanje v kazenskem sodstvu z zavezniki ni steklo. Neokrnjeno je ostalo le delovanje v splošnem nadzoru. Ko so imeli NOO še oblastvene funkcije kakor tudi kasneje, so javni tožilci skrbeli za to, da se je ljudska oblast utrjevala, prav tako so skrbeli za vzgojo kadrov. Udeleževali so se sej NOO in zborov volilcev, na katerih so reševali razna vprašanja, ki so se pojavljala v zvezi z narodno oblastjo, pojasnevali naloge narodne oblasti in njen pomen itd.

Javno tožilstvo kot tako je obstajalo in izvrševalo svoje funkcije do sklepa seje PNOO 3. septembra 1945, na kateri je bil priznan ukaz št. 11 in je prišlo do reorganizacije. V okviru upravno politične komisije je bil ustanovljen nadzorni referat, ki je naprej vršil posle, kakršne je imela prej institucija javnega tožilca.

Odsek za izgradnjo narodne oblasti (III):

Ta odsek ni deloval kot samostojen odsek pri tržaškem okrožju, ampak kot oddelek pri odseku za notranje zadeve oziroma po reorganizaciji v okviru upravno politične komisije.

Glavna naloga tega oddelka je bila skrb za čimboljše delovanje narodne oblasti pri okrožju, okrajih in krajevnih NOO. Oddelek za izgradnjo narodne oblasti pri tržaškem okrožju je bil v stalnih stikih s podrejenimi odbori na ta način, da so obiskovali podrejene odbore, poučevali, organizirali konference, tečaje ter se udeleževali sej in vaških zborov.

Važen poudarek je bil na volitvah. Večina narodnoosvobodilnih odborov je bilo izvoljenih že med vojno ali pa takoj po njej.

Ustanovljen je bil tudi personalni referat, ki je vodil kartoteko funkcionarjev narodne oblasti, skrbel za njihovo izobrazbo in izbiral najsposobnejše.

Personalni odsek (IV):

Personalni odsek je vodil točno evidenco nad vsem osebjem, ki je bilo zaposleno pri narodnoosvobodilnih odborih. Tu so bili zbrani točni spiski članov okrožja, okrajev in KNOO ter odsekov.

Ko je po 31. juliju 1945 prišlo do nove notranje ureditve, je personalni odsek prešel v okvir tajništva.

Blagajna

Odsek za finance (V)

Takoj po osvoboditvi je okrožni odsek za finance začel z ukrepi ter tako priskrbel okrožju in okrajem potrebne dohodke za kritje potreb. Pri KNOO so se organizirali finančni referenti v mestu, okrajih in okrožju pa finančni odseki.

V tehničnem oziru so uvedli enotno knjigovodstvo in pripravili tiskovine za potrdila, mesečna poročila, proračune, obračune itd. Izdana so bila tudi vsa potrebna navodila.

Ko je prevzela oblast ZVU, se je delo odseka zelo spremenilo. ZVU je vpeljala stari način pobiranja davkov preko izterjevalcev in trošarin. S tem so bili odvzeti pomembni dohodki za kritje potreb (plače uslužbencev, socialne podpore, oskrba javnih prostorov, itd.).

Delo okrajnih finančnih odsekov se je odslej nanašalo le na blagajniške posle. Denar so okraji dobivali od okrožja, okrožje pa od PNOO.

Gospodarsko politična komisija

Po 1. maju 1945, ko je bilo ozemlje Julijske krajine pod jugoslovansko upravo, je gospodarsko življenje tako v industriji kakor na drugih področjih dokaj zaživelo. Začeli so zaposlovati novo delovno silo v industriji in obrti, ki ni bila prizadeta med vojno.

Gospodarski položaj, ki je že naredil prve korake k izboljšanju, pa je po 12. juniju spet zašel v krizo. Z uvedbo stare zakonodaje so dali zavezniki vodilnim reakcionarnim gospodarskim krogom možnost, da so nadaljevali prejšnje nedemokratično delo, kar ni ostalo brez posledic za prebivalce na tem ozemlju. Postopno je rasla brezposelnost, ustvarjeni pa so bili tudi ugodni pogoji za špekulacijo.

Zaradi pomanjkanja oblastno politične funkcije PNOO niso mogli neposredno vplivati na razvoj gospodarske dejavnosti v coni A. Zato so se morali omejiti predvsem na to, da so pomagali s svojimi predlogi in nasveti ter izdelanimi osnutki in načrti, kolikor so jih zavezniki bili pripravljeni sprejeti in upoštevati.

Gospodarsko politična komisija je imela naslednje odseke:

Odsek za trgovino in preskrbo (VIII) z oddelki:

— za preskrbo vojske,
— za preskrbo civilnega prebivalstva,
— skladišča,
— transport,
— NAVOD, ki je imel na skrbi trgovino, pazil na cene, črno borzo itd.

Pri KNOO niso bili postavljeni samostojni odseki, ampak je skrbel za prehrano kraja celoten odbor. Pri okrajnih NOO pa so bili organizirani odseki.

Ker so zavezniki potem, ko so prevzeli oblast, izročili preskrbo prebivalstva SEPRAL (ta je zamenjal NAVOD), je postal odsek za trgovino in preskrbo brezpredmeten in so ga ukinili, njegove posle pa je prevzelo načelstvo komisije.

Avgusta 1945 je bilo sklenjeno, da se v Trstu osnuje organ, ki bo vršil posle zunanje trgovine med cono A in B; ta organ se je imenoval komisija za zunanjo trgovino pri PNOO — Trst.

Odsek za obnovo in gradnje (X):

Odsek za obnovo in gradnje je vključeval naslednje oddelke:
— za urbanizem,
— za visoke gradnje,
— za nizke gradnje,
— za kmetijske gradnje,

— za hidrotehnične gradnje.

Ti oddelki so delovali pri okrožju, pri okrajih pa sta delovala dva oddelka:
— za visoke in kmetijske gradnje,
— za nizke in hidrotehnične gradnje.

Delovanje tega odseka je bilo omejeno predvsem na ugotavljanje materialne škode, ki je nastala med vojno. Vršili so se sistematični popisi porušenih objektov, izvedena pa so bila tudi najnujnejša popravila poškodovanih stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Odsek je organiziral številne delovne akcije.

Na pobudo gospodarsko politične komisije je bila konec septembra 1945 ustanovljena Zadruga vojnih oškodovancev s podružnicami za celo cono A z nalogo, da bi ugotovila vso vojno škodo prizadetih in da bi zastopala njihove interese pri oblasteh.

Odsek za industrijo in rudarstvo (XI):

Odsek je pričel delovati takoj po osvoboditvi, ko so bili storjeni prvi načrti za sodelovanje tržaške industrije z jugoslovanskimi potrebami. Jugoslovanska vlada je že sklenila z nekaterimi podjetji okvirne pogodbe. Ko pa je prišo do razcepitve Primorske, je padlo vse v vodo. Z ukazom številka 11 je delovanje, četudi samo statistično, postalo celo otežkočeno. Rudniki in večji obrati so z razmejitvijo izpadli iz delokroga tržaškega okrožja, tako da je bilo delovanje omejeno zgolj na statistično ugotavljanje stanja, v katerem se je industrija nahajala. Največji industrijski center je bil okraj Tržič, sledile so Milje, kjer je bilo zastopano malo ladjedelništvo, najmanj je bilo industrije v okraju Sežana, v okraju Nabrežina pa je bilo nekaj kamnolomov.

Odsek za kmetijstvo (XII):

Po osvoboditvi so začeli delovati po okrožju in okrajih kmetijski referenti. Delovanje odseka je zajemalo:
— zadružništvo; ustanavljali so zadruge po okrajih, okrajne zadruge pa so po potrebi odpirale podružnice po bolj oddaljenih vaseh,
— živinoreja, veterinarstvo,
— poljedelstvo,
— zbiranje gospodarskih statističnih podatkov,
— kmetijska posvetovanja, referati in sodelovanje na vaških zborih.

Po prevzemu oblasti je zavezniški častnik poklical okrožnega kmetijskega referenta in ga opozoril, da v Trstu obstajajo stari kmetijski uradi (pred 8. 9. 1943) z potrebnim upravnim aparatom. Po ukazu številka 11 in načinu, kako je ZVU to izvedla brez upoštevanja potreb in zahtev ljudstva, se je sodelovanje prekinilo in je odsek za kmetijstvo deloval dalje v okviru danih možnosti.

Odsek za gozdarstvo (XIV):

Ta je začel redno poslovati maja 1945. Glavne naloge so bile:
1. zaščita gozdov,
2. preskrba z lesnim materialom,
3. pogozdovanje in izboljševanje gozdov.

Po vaseh so se organizirali upravni odbori. Aktivnost odborov se je izrazila v tem, koliko se je zavrla kraja ter organiziralo pobiranje borovega prelca.

Po odhodu jugoslovanske armade in potem ko je ZVU razpustila ljudsko oblast, takojšnje nadomestitve ni bilo in so gozdovi ostali nezaščiteni.

Kljub prizadevanju odseka za gozdarstvo, ZVU ni ničesar naredila za zaščito gozdov. 19. januarja 1946 je bil izdan odlok 64, s katerim bi uvedli Pokrajinski gozdni urad v Trstu ter okrožne in okrajne urade, osebje naj bi bilo vključeno v civilno policijo Julijske krajine in neposredno podrejeno ZVU, vendar se v drugi polovici leta 1946 ta odlok še ni izvajal.

Odsek za promet (XIII):

V delokrog tega odseka so sodile predvsem železnice, pošta in cestni promet. Vse te sektorje je že prve dni zasedbe prevzela ZVU in tako odvzela prometnemu odseku vsako možnost udejstvovanja.

Dejansko je bil odsek ukinjen 30. aprila 1946 skupaj z informativno pisarno in odsekom za zveze. Delo vseh treh inštitucij je vodila od tedaj naprej prometno informativna pisarna.

Komisija za socialne zadeve

Borba ljudstva Julijske krajine proti okupatorju je pustila svoje sledi tudi v socialnem ustroju in zdravju prebivalstva. Takoj po osvoboditvi pa vse do prihoda ZVU je bilo na polju socialnega skrbstva zastavljenih več stvari. Pričelo se je izplačevanje podpor, organiziranje zavarovanja in zdravstva.

ZVU kot začasni suvereni gospodar na tem ozemlju ni dosti storila v tej smeri. Komisija za socialne zadeve je zato prek okrožnega odseka in okrajnih odsekov s pomočjo množičnih organizacij, prireditev, z nabiralnimi akcijami skušala zbirati sredstva, da vsaj v najnujnejših primerih ublaži težki položaj. Sem sta spadala odsek za socialno skrbstvo in odsek za zdravstvo.

Odsek za socialno skrbstvo (VI)

Delati je pričel 8. maja 1945. Delo je bilo načrtovano zelo obširno. Odsek je razvil vrsto oddelkov:

— za mladinsko skrbstvo,
— za invalidsko skrbstvo,
— za začasne podpore,
— za socialno zavarovanje nameščencev,
— za splošno skrbstvo.

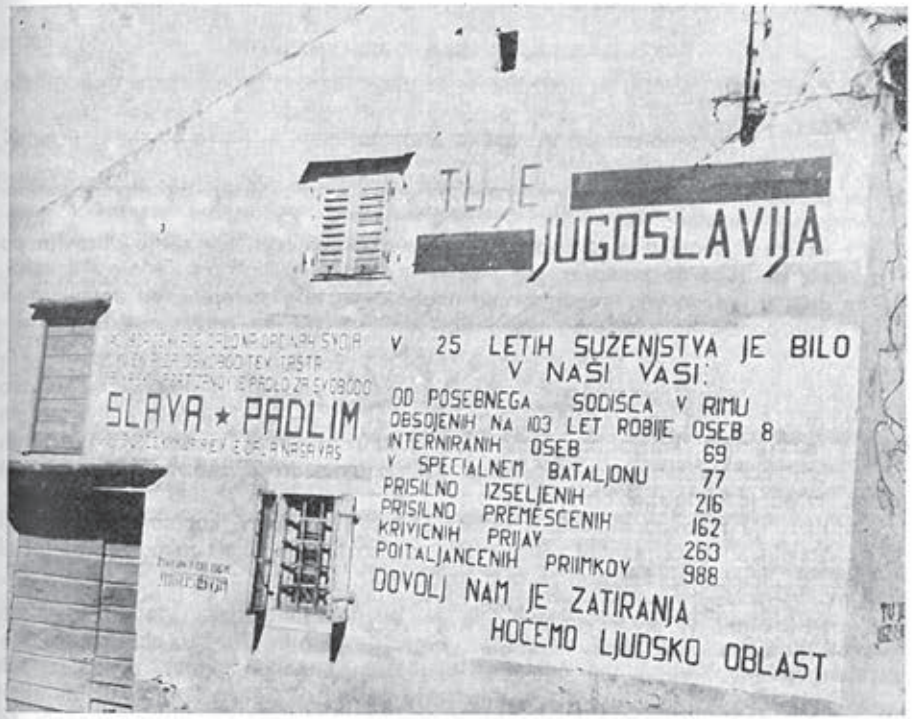
Delo je bilo močno okrnjeno z ukazom številka 11, saj so oddelki izgubili večino dohodkov in je bilo financiranje zelo okrnjeno. Kljub oviram je odsek tudi v letu 1946 nudil pomoč v denarju in materialu družinam padlih, družinam, katerih hranitelji so bili v JA, in drugim potrebnim pomoči.

Odsek za zdravstvo (XV):

Poslovati je začel 9. maja 1945. Organizacija zdravstva se je vršila preko zdravstvenih referentov vseh okrajev tržaškega okrožja. Organizirane so bile krajevne ambulante na sedežih okrajev ali krajev, ki so jih vodile strokovne moči in so redno poslovale. Odsek je poleg tega skrbel za zdravstveno prosveto ljudi s predavanji, sodeloval z oddelki socialnega skrbstva, sodeloval pri organiziranju bolniške blagajne, zdravstvene oskrbe za dijake, kakor tudi posvetovalnice za matere in otroke. Čez vse ostalo delo v coni A je imel zdravstveni referent le bežen vpogled, ker ga je ZVU pri tem omejevala.

Prosvetna komisija

Po osvoboditvi je bila prvič priznana slovenskemu delu prebivalstva enakopravnost z Italijani. Ustroj prosvetne uprave je bil naslednji: posle vrhovne prosvetne uprave za vso pokrajino je vodil prosvetni odsek PNOO s sedežem v Trstu. Za tržaško okrožje je bil postavljen prosvetni odsek z oddelki. Razvili so močno dejavnost na področju šolstva in kulture sploh in vsepovsod organizirali prosvetne delavce. Izdelali so načrt za šolsko leto 1945/46, organizirali roditeljske svete, tečaje za učitelje. Za italijansko prebivalstvo je ostala vsa prejšnja prosvetna organizacija nedotaknjena in se je naša oblast omejila le na vzdrževanje vsega aparata. Pri PNOO so se pri prosvetnem odseku osnovali vzporedni italijanski oddelki z italijanskimi referenti.

Napisi v Bazovici ob prihodu mednarodne komisije v Trstu (posnetek 3. 3. 1946)

Inscriptions at Bazovica on the arrival of the International Commission in Trieste (photograph taken on March 3, 1946)

Prosvetni odsek (VII)

Odsek je imel naslednje oddelke:

— za šolstvo (osnovno, srednje, dijaški domovi),
— za prosvetno delo po društvih (čitalnice, knjižnice),
— za fizkulturo,
— za dramatiko,

— za prireditve (mitingi, proslave),
— za pevske zbore, godbe.

S prihodom ZVU in ukazom št. 11 je bilo prosvetnemu odseku onemogočeno sodelovanje. V vrhovno šolsko upravo za slovensko šolstvo so zavezniške šolske oblasti pritegnile celo kolaboracioniste in politične emigrante. Dosledno so odklanjale priznanje šolske uprave, odrekali veljavnost slovenskim šolskim knjigam in prepovedali njihovo uporabo na šolah v coni A. Prav tako niso bili priznani učni načrti.

Drug problem so predstavljali dijaški domovi. V Trstu dijaškega doma ni bilo. Slovenske dijake so zato razmeščali po družinah. Ker ni bilo mogoče računati na podporo s strani ZVU, je dala prosvetna komisija iniciativo za nabiralne akcije. Osnovala se je Dijaška matica, ki je s smotrno organizacijo prevzela te naloge in dosegala uspehe.

Komisija za upravo narodne imovine (KUNI)

V tržaškem okrožju je delovala od 1. maja 1945. Glavne naloge te komisije so bile:

1. da vzame v začasno upravo in zaščito imovino oseb, ki jih je okupator pregnal ali odpeljal v taborišča;
2. da prevzame in zaščiti imovino oseb, ki so zapustile bivališče, odšle z okupatorjem ali neznano kam;
3. da vzame v svojo upravo vso imovino, last okupatorja, ter z njo upravlja po načelu dobrega gospodarja;
4. da dobi v upravo vso imovino onih oseb, ki so bile obsojene od vojaških ali civilnih sodišč na zaplembo imovine.

KUNI je takoj po 1. maju začela z delom. Po dogovoru z zavezniki, se je Komanda mesta Trst preselila iz Trsta in je KUNI prevzela v čuvanje in upravo ves vojni plen. Toda po ukazu št. 11 in dopisu št. 13 — 6. 8. 1945 bi KUNI morala ukiniti svoje delo, ker pooblaščeni niso imeli poverilnih pisem JA, potrjenih od zavezniških oblasti, da zastopajo JA pri popisovanju in nadzorovanju vojnega plena, ki se je nahajal v coni A.

KUNI je nato nadaljevala z delom pač v toliki meri, kot so jim pomagali NOO. Sodelovali so z raznimi odseki tako, da so jim dajali na razpolago material (največ z odsekom za obnovo in gradnjo).

Ob koncu lahko ugotovimo, da je imela zgodovinska vloga PNOO za tržaško področje ogromen pomen. Kljub temu da je bila okrožju, okrajem in krajevnim narodnoosvobodilnim odborom z ukazom številka 11, 11. avgusta 1945 vzeta oblastna funkcija, je njihovo delo teklo naprej do konca leta 1946. Marsikje na podeželju, kjer ZVU ni imela starega upravnega aparata, na katerega bi se oprla, je bila prisiljena k sodelovanju z narodnoosvobodilnimi odbori. O takem dvovladju lahko govorimo v okraju Sežana, kjer so zavezniki pustili ljudsko oblast do konca leta 1945.

Število narodnoosvobodilnih odborov se je leta 1946 zmanjšalo, ni pa prenehalo njih delovanje. Omejilo se je na ljudsko samopomoč, predloge, navodila in nasvete ter na proučevanje nalog, ki so se pojavljale na terenu. KNOO so še vedno obravnavali vaške probleme in jih po svoji moči in s pomočjo ljudstva reševali. Odborniki so se dokaj redno sestajali na sejah in podajali poročila enkrat mesečno na zborih volilcev. Prav tako kot krajevni so delovali okrajni narodnoosvobodilni odbori. Na ta način so si ljudje skušali sami izboljšati svoje stanje

ter dokazati, da so le odborniki, ki so jih sami izvolili, upravičeni zastopati njihove interese.

Posebna skrb je bila posvečena pravični rešitvi vprašanja bodoče pripadnosti Slovenskega primorja in Trsta. Ko je pomladi leta 1946 prišla mednarodna zavezniška komisija, je bila izdana obširna spomenica, podprta z izčrpno dokumentacijo tehtnih razlogov naših zahtev. Tudi ljudstvo samo je komisiji po vaseh in mestih pripravilo veličastno-demonstrativne sprejeme. Sestavljenih je bilo ogromno resolucij, ki so opozarjale, da je to ozemlje slovensko, in dokazovale, da pripada jugoslovanski skupnosti.

Neofašizem pa je rastel v ozračju, ki ga je ostvarila popustljiva politika ZVU. To je slovensko ljudstvo na novo krepko občutilo. V Trstu so stari in novi fašisti opustošili prostore Enotnih sindikatov, Zveze primorskih partizanov, Mestnega osvobodilnega sveta in delno prostore PNOO.

V veliki stavki demokratične javnosti proti fašizmu julija 1946 je PNOO organiziral izdatno pomoč po okrožjih, okrajih in vaseh za stavkajoče.

Pariška mirovna konferenca pa je odločila drugače. Zato je bilo 31. decembra 1946 ukinjeno tržaško okrožje in 25. februarja 1947 je bil v dnevnem tisku objavljen poseben »Proglas«, ki nosi datum 23. februar 1947, v katerem je rečeno, da se »PNOO poslavlja z željo, da bi bil ta cilj, ki je bil tudi cilj njegovih naporov, čimprej dosežen v trajno pomirjenje in srečo primorskega ljudstva«.

Viri in literatura:

Arhiv IZDG v Ljubljani, Fond PNOO (1945/47).
Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953.
J. Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1961.
M. Mikuž, Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947—1954. ZČ, 29/1975, 3—44.
S. Renko, PNOO za Slovensko Primorje in Trst, v: Jadranski koledar 1975, 58—68.

LA CIRCOSCRIZIONE DI TRIESTE NEL 1945
(Riassunto)

Nell'estate del 1944, più esattamente il 28 agosto 1944 fu emanato dalla Presidenza dello SNOS (Consiglio di Liberazione Nazionale Sloveno [con funzioni assembleari]) un decreto sull'istituzione nel Litorale sloveno del PNOO (Assemblea provinciale di Liberazione nazionale) che si elesse a Lazna il 15. 9. 1944 e che diventò l'organo più rappresentativo del potere popolare nel Litorale sloveno. Dopo la liberazione di Trieste ad opera delle unità regolari dell'armata popolare jugoslava e delle unità partigiane triestine (Comando di Trieste) fu istituita per ordine del PNOO una nuova divisione territoriale amministrativa (12. 5. 1945). Il Litorale sloveno fu diviso nella Circoscrizione di Trieste (Tržaško okrožje), nella Circoscrizione di Gorizia (Goriško okrožje) e nella Città autonoma di Trieste. La Circoscrizione di Trieste comprendeva allora nove distretti (okraji).

Dopo l'accordo di Belgrado del 9 maggio 1945 questo territorio fu diviso nella zona A e nella zona B. L'armata jugoslava dovette ritirarsi sul confine prefissato a Belgrado. Nella zona A fu costituita un'amministrazione alleata e la Circoscrizione di Trieste fu privata di ben 5 distretti. Al uso interno rimasero soltanto i distretti di Sežana, di Nabrežina, di Muggia—S. Dorligo e di Monfalcone. Nel territorio della Circoscrizione di Trieste il potere civile si fondava ancora sempre sui presupposti della guerra di liberazione, ma sempre più ci si poteva rendere conto dell'avversione degli alleati verso ogni forma di potere popolare. I provvedimenti che seguirono furono soltanto una conseguenza di questa avversione. I provvedimenti che resero impossibile ogni lavoro ai comitati di liberazione furono quelli che portano la data del 22. 6. 1945 (decreto sullo scioglimento

della Narodna zaščita — Protezione popolare); del 12. 7. 1945 (decreto sull'introduzione della magistratura italiana); e del 11. 8. 1945 (il famigerato decreto n. ro 11, che privò i NOO [Comitati di liberazione nazionale] della funzione del potere popolare.

A questa situazione si dovette far fronte predisponendo un piano per mantenere perlomeno l'organizzazione esistente. L'organizzazione interna del PNOO, delle Circoscrizioni e dei Distretti si dovette ridurre dalle 15 precendenti sezioni in quattro commissioni interne. I NOO (Comitati di Liberazione Nazionale) funzionarono fino allo scioglimento della Circoscrizione di Trieste (Tržaško okrožje) e cioè fino al 31. 12. 1946 e fino allo scioglimento del PNOO il 23. 2. 1947, ma oramai non più come potere popolare, ma come organi eletti dalle assemblee di paese, con funzioni molto limitate.

dr. Tone Zorn

ZAVEZNIŠKA VOJAŠKA UPRAVA IN SLOVENSKO ŠOLSTVO V SLOVENSKEM PRIMORJU LETA 1945

Ob prijaznem vabilu Goriškega muzeja za sodelovanje v tem zborniku me je spomin popeljal dvajset in več let nazaj. Pripoveduje mi, da sem dr. Juvančiča prvič srečal, ko smo študentje zgodovine obiskali takratni Muzej narodne osvoboditve (danes Muzej ljudske revolucije) v Ljubljani. Sprejel nas je dr. Juvančič ter nas skušal seznaniti z arhivskim gradivom ter z zbirkami narodnoosvobodilnega tiska, ki jih je hranila ta ustanova. Nedolgo zatem me je pot skoraj vsak dan zanesla v muzej, kjer sem pripravljal študijsko nalogo o NOB na Primorskem leta 1944. To je bilo drugo srečanje z našim jubilantom. Tema bežnima srečanjima (oziroma srečevanjem) se je pridružilo trajno srečanje, povezano s skupno zaposlitvijo na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Navzven naju študijsko delo sicer ločuje, saj se dr. Juvančič še posebej posveča primorskim Slovencem, medtem ko je moje delo usmerjeno na problematiko Slovencev v Avstriji. Pa vendar je ta delitev le zunanja, saj je tesno povezana z usodo Slovencev v zamejstvu. Kot »skupno« temo naj na primer omenim Kanalske Slovence in še zlasti preselitev Kanalskih Nemcev med drugo svetovno vojno na avstrijsko Koroško. Ob vabilu Goriškega muzeja me je misel popeljala v Kanalsko dolino, ki jo je dr. Juvančič v letih pred drugo svetovno vojno redno obiskoval in o kateri bi se dalo marsikaj napisati. Končno sem se pa odločil, podati nekaj opozoril k vprašanjem slovenskega šolstva v tistem delu Slovenskega primorja, ki so ga po drugi svetovni vojni zasedli Angloameričani. Tako se vračam v čas, ko je dr. Juvančič tvorno posegel v boj za našo zahodno mejo, poleg tega pa upam, da bo zapis pobudil še druga peresa, zlasti pa priče tedanjega dogajanja. Izpolnitev te pobude ne bi bila le prispevek k življenjskemu jubileju dr. Juvančiča, ampak tudi k boljšemu poznavanju naše polpreteklosti.

Ob prihodu v Slovensko Primorje so se Angloameričani seveda srečali tudi s šolsko oblastjo Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Kot je znano, se je pričelo slovensko šolstvo, potem ko ga je uničil fašizem, z velikim zanosom obnavljati po kapitulaciji Italije.[1] Kot vemo, je prva navodila za ustanovitev partizanske šolske mreže tedaj izdal Narodnoosvobodilni svet za Slovensko Primorje s posebno okrožnico 2. oktobra 1943.[2] Po dostopnih podatkih smo imeli na celotnem Primorskem maja 1944 333 šol s 16.008 učencev. Na njih je poučevalo 472 učiteljev. Kot posledica fašizma, ki je težil odstraniti iz Slovenskega primorja slovenske učitelje, je razumljivo, da je bila med tedanjimi slovenskimi učitelji komaj petina kvalificirana.

Tako je bila rast slovenskega šolstva maja 1945 le nadaljevanje poti, ki se je oblikovala po 8. septembru 1943. Iz dokumentacije PNOO za Slovensko Primorje je videti, da so se »takoj po osvoboditvi maja 1945 ... ustanovile nove

[1] Drago Pahor, Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem 1943—1945, Trst 1974, str. 5.
[2] Ančka Jager, Slovensko šolstvo v Italiji, v: Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, Ljubljana—Trst 1975, str. 217.

ljudske šole, organizirali šolski okraji in okrožja s slovenskimi referenti in nadzorniki«. Za goriško okrožje najdemo podatek, da je v tem času imelo 269 šol s 355 učitelji in 13.469 učenci, medtem ko smo imeli v tržaškem okrožju 33 šol z 2.800 učenci in 59 učitelji. Poleg tega je bilo v Trstu in okolici več posebnih tečajev slovenskega jezika, ki jih je obiskovalo 1.177 učencev. V Trstu je bil tudi ustanovljen poseben (»dvojni«) prosvetni odsek z referenti za slovenske in italijanske šole; poročilo PNOO ob tem poudarja, da je bila s tem prvič v zgodovini Trsta priznana slovenskemu življu kulturna enakopravnost z italijanskim prebivalstvom. Prosvetno upravo na celotnem področju je vodil prosvetni odsek PNOO. Na šolskem področju so posamezni prosvetni odseki zbirali prosvetne delavce, ki so se vračali domov, opravljali statistične in ostale preglede obstoječih šol, ugotavljali stalež učiteljstva ter podobne naloge.

Smernice za obnovo slovenskega šolstva so bile po osvoboditvi začrtane na dveh zborovanjih slovenskih učiteljev 2. junija 1945 v Trstu ter naslednji dan v Gorici. Na njihovi podlagi so bili na vsem slovenskem ozemlju organizirani roditeljski šolski sveti, katerih naloga je bila sodelovanje med šolo in domom. Dalje so bili pripravljeni tečaji za učitelje in profesorje, njihov namen pa je bil strokovna in jezikovna izpopolnitev še zlasti tistega učnega kadra, ki se je šolal na italijanskih šolah. Za učiteljske pripravnike (pomožne učitelje) je bil dalje v Gorici pripravljen pedagoški tečaj. Tečaj, ki se ga je udeležilo 150 tečajnikov, pa je, žal, anglo-ameriška vojaška uprava prepovedala.

Potem ko je bilo območje Slovenskega Primorja razdeljeno na jugoslovansko in zavezniško zasedbeno področje (slednje se je nazivalo cona A), se je pričel položaj slovenskega šolstva spreminjati. Še zlasti je bila tu vidna težnja Angloameričanov, da bi si podredili obstoječe šolstvo ter ga odvzeli avtoriteti Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Razumljivo je, da je značaj Zavezniške vojaške uprave (ZVU) in njena omenjena težnja onemogočal sodelovanje prosvetnega odsega PNOO z Angloameričani. Njihove težnje so postale še zlasti vidne potem, ko so pritegnili v svojo šolsko nadzorno oblast tudi posamezne slovenske vojne kolaboracioniste in politične emigrante. Značilno je, da Angloameričani pri tem niso upoštevali protestov slovenskega prebivalstva pa tudi ne vrste slovenskih predlogov. Tako je nastajala na šolskem področju določena dvojnost: na eni strani anglo-ameriška šolska oblast, ki jo je slovenski primorski človek odklanjal, na drugi strani pa šola, ki so jo označevale pridobitve narodnoosvobodilnega boja. PNOO je moral ob tem ugotoviti, da primorsko ljudstvo šolsko in prosvetno politiko ZVU »načelno odklanja, ker mu je tuja in ker ne upošteva dovoljno enakopravnost z italijansko prosveto in kulturo, ki nam Slovencem pripada po vseh človečanskih pravicah«.

Eden prvih stikov med ZVU in primorskimi Slovenci na prosvetnem območju (konkretno s prosvetnim odsekom MOS)[3] je bil 26. junija 1945. Tedaj sta referenta MOS za slovensko in italijansko šolstvo izročila zavezniškemu častniku Britancu Armstrongu posebni spomenici o odprtih šolskih vprašanjih. Med vprašanji, ki so jih na sestanku obravnavali, je bila tudi slovenska zahteva po slovenski osnovni in srednji šoli v Trstu. Zastopnik MOS je ob tem poudaril, da je njegov prosvetni odsek edini organ, ki lahko ureja slovensko šolstvo in prosveto. Poučno je, da je Armstrong priznal Slovencem pravico do osnovnih šol, bil pa je istočasno mnenja, da bi morale biti srednje šole tudi za slovenske dijake italijanske; temu sta zastopnika Osvobodilnega sveta seveda ugovarjala. Armstrong je med pogovorom

[3] MOS = (tržaški) Mestni osvobodilni svet.

sporočil, da bo v štirinajstih dneh prispel v Trst zavezniški referent za prosveto in naj se do njegovega prihoda pripravi vse za otvoritev slovenskih šol. Med vprašanji, ki so jih na razgovoru obravnavali, je bilo tudi dejstvo, da je ZVU postavila za tržaškega šolskega oskrbnika nekdanjega fašista, zaradi česar je slovenska stran razumljivo zahteva čistko med italijanskimi učitelji in profesorji. Slovenski predstavnik je tudi pojasnil, da Slovenci zahtevajo šolstvo »v popolnem« sporazumu z Italijani in ne v nasprotju z njimi. Dalje je poudaril, da so slovenske šole nastale že med bojem proti okupatorju; v temu boju — je nadaljeval — so se primorski Slovenci postavili na stran Zaveznikov. Ob koncu se je Armstrong še zanimal za število otrok, ki bi obiskovali slovenske šole. Predstavnik MOS je pojasnil, da je leta 1922, se pravi pred znano Gentilejevo šolsko reformo, ki je uničila slovensko šolstvo, obiskovalo slovensko šolo nad 5.000 otrok.

Čez nekaj dni je referenta MOS za slovensko in italijansko šolstvo sprejel še zavezniški šolski referent polkovnik Washburn. Tudi on je priznal Slovencem pravico do osnovnih šol ter učiteljišča, pač pa je bil iz »praktičnih« vzrokov za italijansko srednjo šolo. Že ob tej priložnosti je napovedal ukrepe proti obstoječi slovenski šolski ureditvi, ki si jo je ZVU skušala prilastiti tudi z nastavljanjem učnih moči nasprotnih Osvobodilni fronti slovenskega naroda. Dopustil je sicer možnost, da bi »partizani« imeli lastne privatne srednje šole, vendar pa je ob tem izrekel dvom o možnosti njihovega vzdrževanja, zatem pa zagrozil: »... tem zasebnim šolam ne bomo priznali enakopravnosti za dobo 2—3 let, dokler bo trajala zasedba. Pripravljeni smo s pomočjo tega vprašanja izvesti razcep javnega slovenskega mišljenja«.

Ko je govoril o šolskem skrbniku (proveditorju), je Washburn vztrajal, da je treba na to mesto imenovati nepristranskega profesorja, sprejemljivega za obe strani, italijansko in slovensko. Pri imenovanju naj bi se upoštevalo tudi mnenje učiteljskih in profesorskih sindikatov. Njegov namestnik naj bi bil Slovenec. Glede osnovnih šol je Washburn izjavil, da bo treba vanje uvesti novi italijanski učni načrt, sestavljen po zavezniški zasedbi Italije in v katerega so bile vnešene spremembe, ki jih je osebno predlagal. Temu nasproti je referent za slovensko šolo MOS odvrnil, da že obstoja učni načrt nastal med protifašističnim bojem in da italijanski učni načrt nikakor ne more odgovarjati. Kar se pa tiče učiteljev, je slovenski zastopnik odgovoril, da se pričakuje vrnitev učiteljev, ki jih je fašizem pognal v Italijo ali pa v emigracijo, ostali primanjkljaj učiteljev pa bo moč kriti z učiteljskimi pripravniki, ki se za svoj poklc usposabljajo na posebnih tečajih.

Še pred tem je Washburn sprejel tudi predsednika PNOO za Slovensko Primorje Franceta Bevka ter člana tega odbora Zorka Jelinčiča. Pogovor se je uvodoma vrtel okoli napovedanega šolskega referenta, ki da je ameriški častnik italijanskega rodu. Bevk je na vprašanje odgovoril, da italijanski rod ne more biti ovira za nastavitev tega častnika, pač pa da bo pri tem merodajno edinole njegovo mišljenje in vedenje. Poudaril je tudi, da ga Slovenci radi narodnosti ne bodo napadali. Glede prihodnje šolske ureditve je na razgovoru Washburn razmišljal o obveznem pouku obeh veljavnih jezikov, italijanskega in slovenskega. Tako bi bila v slovenskih šolah od tretjega razreda dalje italijanščina obvezni predmet in obratno v italijanskih šolah bi to mesto imela slovenščina. Odvrnil mu je Jelinčič z opozorilom, da bi na slovenski strani za tako šolo ne bilo težkoč, saj so Slovenci zaradi fašističnega raznarodovanja v glavnem vešči italijanskega jezika, drugače pa bi bilo pri Italijanih, pač pa da obstoji z zastopniki italijanskih kulturnih institucij načelen dogovor, po katerem naj bi se v šolah vzajemno

poučeval tudi drugi »deželni« jezik in to od petega razreda ljudske šole dalje. Omeniti velja še Američanovo misel, da bi se morali na šolskem področju vrniti na predfašistično stanje; to misel je podkrepil z opozorilom, da je predfašistično stanje predvidevalo šolo v materinščini.

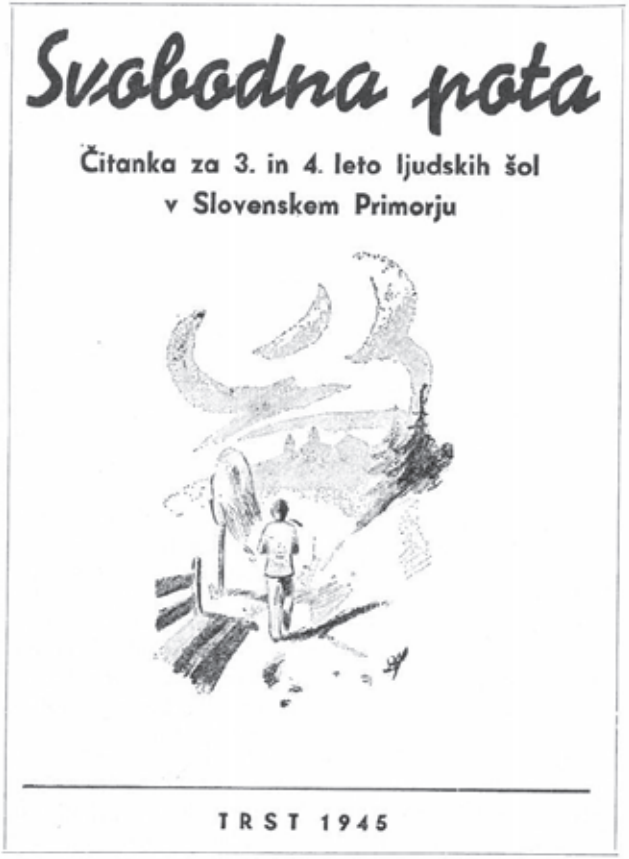

Šolski tekst, ki ga je izdal PNOO za Slovensko Primorje v Ajdovščini, tiskala Zadružna tiskarna v Trstu

School text issued by PNOO (Provincial National Liberation Committee) for the Slovene Littoral in Ajdovščina. Printed by Zadružna tiskarna in Trieste

Dne 3. avgusta se je šolskim ravnateljem, nadzornikom ter zastopnikom slovenskega šolstva predstavil novoimenovani pokrajinski šolski referent John P. Simoni. Predstavil se je kot ameriški univerzitetni profesor za lepe umetnosti ter za eksperimentalno pedagogiko. Zanimiv je podatek, da je v nasprotju Washburnom menil, da njegov priimek kljub italijanskemu zvenu ni italijanski. Glede svoje vloge je Simoni sporočil, da bo ta le malo manjša od vloge kakega ministra. Dalje je omenil, da že dve leti službuje v Italiji in da je vodil šolske posle že po raznih italijanskih pokrajinah ter povsod uredil šolstvo, tudi visoko. Nihče tudi ne bo mogel trditi, je zagotovil, da bi favoriziral Italijane ali Jugoslovane. Obiskovalci so tudi izvedeli, da se je ukvarjal z urejanjem šolstva v ZDA, kjer živi velika zmes raznih narodov. O svojih neposrednih nalogah pa je Simoni dejal,

da se ne bo pustil vplivati ne od političnih strank ne od posameznikov; njemu je namreč pri srcu le šola in dobrobit obeh narodnosti. O šolskih problemih, je napovedal, bo odločal prek šolskega skrbnika, ki ga bo nastavil. Poudaril je, da na zasedenem ozemlju veljajo italijanski zakoni izpred 8. septembra 1943 skupaj s šolskim skrbništvom vred, zato se bodo morale vse šole didaktično in administrativno podrediti šolskemu skrbniku. Dopustil je sicer privatne šole, toda tudi

Šolski tekst, ki ga je sestavil Jože Pahor in izdal PNOO za Slovensko Primorje v Ajdovščini, tiskala Zadružna tiskarna v Trstu

School text compiled by Jože Pahor and issued by PNOO (Provincial National Liberation Committee) for the Slovene Littoral in Ajdovščina. Printed by Zadružna tiskarna in Trieste

te bi morale biti podrejene didaktičnemu šolskemu skrbniku, ter pristavil, da ne bo mogel dopustiti, da bi bil pri tem kdorkoli samostojen in nepodrejen zavezniški vladi. Vsak ima lahko svoje politično prepričanje, vendar v šoli ne sme nastopati politika, ampak le vzgoja. Poudaril je, da bo v šolstvu morala vladati enakopravnost vseh etničnih skupin: italijanske, slovenske in hrvaške. Na ugovor, da ne morejo veljati italijanski zakoni na zasedenem ozemlju, je Simoni dejal, da pravico uveljavjajo tudi druga določila. Kot primer je navedel italijansko določilo, po katerem se suplenti plačujejo le deset mesecev letno, on pa bo slovenskim suplentom dajal celoletno plačo. Poleg tega bi se dalo uporabiti tudi nekdanjo avstro-ogrsko zakonodajo, ki da je bila v narodnem oziru zelo dobra. Simoni je dalje omenil, da bo potreboval pomočnika (asisenta) z znanjem slo-

venskega jezika, da se bo mogel pri njem tudi sam učiti slovenščine (k temu je dodal, da se mora priučiti slovenščini v osmih mesecih).

Drugi slovenski ugovor je bil, enako kot v razgovoru z Washburnom, proti šolskemu skrbništvu kot fašistični raznarodovalni ustanovi. Pač pa so slovenski predstavniki predlagali ustanovitev posebnega organa, ki bi upravljal slovensko in italijansko šolo.

Zavezniški častnik je odgovoril, da ni smiselno povečevati obstoječe institucije. Na vsak način pa da bo šolski skrbnik, ki ga bo imenoval, v vsakem oziru na mestu. Dalje je predlagal, naj Slovenci imenujejo posebno komisijo, namenjeno slovenskemu šolstvu. Štela naj bi deset članov ter imela pravico izražati želje, predloge in pripombe glede slovenskega šolstva. Ob tem je Simoni poudaril, da je treba slovenskemu šolstvu posvetiti posebno pozornost, ker da je v mnogo težjem položaju kot italijansko.

Videti je, da je ZVU zaenkrat še upala, da se ji bo slovenska narodnoosvobodilna oblast v celoti podredila ter s tem odstopila od ciljev, zastavljenih med narodnoosvobodilnim bojem. V tem smislu je treba tolmačiti tedaj izrečeno Simonijevo željo po sodelovanju. Da je bilo temu tako, potrjuje tudi opozorilo enega slovenskih razpravljalcev, ki je podčrtal, da je jedro vprašanja v tem, kako uskladiti med protifašističnim bojem na demokratični način nastale avtonomne slovenske institucije z zavezniškimi vojaškimi oblastmi. Pogvor s Simonijem se je dalje dotikal vprašanj nameščanja in plačevanja učnih moči. Proti koncu pa je Simoni sporočil, da se bo pričel pouk po italijanskem običaju oktobra meseca. Ko je govoril o praznikih, je podčrtal, da šola ne bo upoštevala ne italijanskih ne jugoslovanskih, pač pa le verske, zatem pa pribil, da so na razpolago tudi šolske knjige, vendar le v italijanskem jeziku.

Poseben sestanek je imel Simoni tudi s predstavniki tržaškega MOS. Ob tej priložnosti je dejal, da želi ustanoviti posebno šolsko nadzorstvo za italijansko in slovensko šolstvo, vendar pa za kaj takega ni proračunskih sredstev. Zato bo tudi postavljen skupen šolski skrbnik, ki mu bosta ob strani dva »konzulenta« za italijansko in slovensko šolo; »konzulent« za slovensko šolo bo istočasno tudi glavni nadzornik za celotno slovensko šolstvo. Simoni je tudi to pot omenil, da potrebuje posebnega asistenta z znanjem slovenskega jezika. Med drugim je zagotovil, da bo proveditorat sprejemal slovenske vloge.

Med vprašanji, ali bo slovenski oddelek šolskega skrbništva avtonomen, je Simoni tako avtonomnost povezal z (morebitnim) navodilom ZVU. V nasprotju z anglo-ameriško težnjo, da bi ZVU prevzela celotno upravo v svoje roke, je slovenska stran poudarila svojo težnjo, da bi tudi v prihodnje opravljal celotno administracijo PNOO za Slovensko Primorje s svojimi okrožnimi odbori ter z MOS. Šlo je za težnjo, ki je bila v popolnem nasprotju s sočasnimi anglo-ameriškimi nastopi.

V nadaljevanju razprave je Simoni dejal, da bo naziv šolskega skrbništva »provveditorato agli studi« spremenil v »sovrintendenza agli studi«, vsekakor z namenom, da bi s tem obšli za Slovence nesprejemljivo fašistično ustanovo. — Poleg omenjenega se je razgovor dotaknil še nekaterih personalnih vprašanj.

Konec avgusta (22. avgusta 1945) je Simoni v razgovoru s predstavniki prosvetnega odseka MOS sporočil, da bosta v Trstu odprti slovenska ljudska in srednja šola. Pojasnil je, da bodo v naslednjih dneh izdana navodila za vpis, ki pa bodo enaka kot za ostale šole istega tipa (beri: kot italijanske šole). Jasno je tudi, je nadaljeval, da se mora slovenska šola ravnati po italijanskih zakonih, pa naj bodo ti kakršnikoli. Simoni je dalje sporočil, da bosta imenovana glavna nadzornika za slovensko in italijansko šolo.

Predstavnikom MOS je tudi sporočil, da ima že »nekoga«, ki mu tehnično pomaga pri delu za otvoritev slovenskih šol. Prav tako da ima na razpolago »neko (določeno) število« profesorjev. Pri tem pa je, kot se je kmalu pokazalo, imel v mislih vrsto slovenskih političnih emigrantov, ki so bili za ZVU pač bolj sprejemljivi kot pa avtohtoni slovenski živelj. Ker je medtem izšla znana odredba št. 11, s katero je ZVU pričela uveljavljati lastno upravo, so predstavniki MOS (cit. po spominskem zapisku) poudarili, da »z ozirom na medzavezniško odredbo št. 11 ...ne moremo mi, ki smo bili nastavljeni od dosedaj obstoječe narodne oblasti, prevzeti nobene funkcije pri superintendanci ali pa pri komisijah. Smo za sodelovanje z medzavezniško vojaško upravo; ne moremo pa priznati neke druge civilne oblasti, ki ne izvira iz volje ljudstva«.[4]

---

[4] Odredbo navajamo v celoti («splošni ukaz št. 11»):

Ker je potrebno, da izenačimo ustroj krajevnih uprav v področju Julijske Benečije, ki so ga zasedle Zavezniške sile (tu nadalje označeno kot zasedbeno področje)

jaz ALFRED C. BOWMAN, polkovnik J. A. G. D., višji častnik za civilne zadeve,

UKAZUJEM:

Odsek štev I.

ORGANI KRAJEVNE UPRAVE

1) Krajevne uprave v zasedbenem področju bodo obsegale tržaško in goriško okrožje in občino Pulj. Vsak del bo obsegal občine in vasi, ki jih ima sedaj.
2) Vsako okrožje bo imelo predsednika in svet, s pravicami, pristojnostjo in dolžnostmi, ki so tu spodaj označene.
3) Vsaka občina bo imela občinskega predsednika in občinski svet s pravicami, pristojnostjo in dolžnostmi, označenimi tu spodaj.
4) Vsako okrožje in vsaka občina bosta imeli upravne in izvršne odseke in podružnice, kakor bo to imela Zavezniška vojaška uprava za potrebno in pristojno pri izvrševanju funkcij krajevne uprave.

Odsek štev. II.

OKROŽNI PREDSEDNIK

1) Zavezniška vojaška uprava sme imenovati in odstaviti okrožnega predsednika.
2) Predsednik je Zavezniški vojaški upravi neposredno odgovoren za krajevno upravo okrožja in ji mora vse naredbe in odloke predložiti v odobritev.
3) Predsednik je izvršni in upravni vodja lokalne uprave okrožja in je podrejen naredbam tega splošnega in vseh nadaljnjih ukazov, ki jih bo objavila Zavezniška vojaška uprava. V splošnem bo imel okrožni predsednik pravice in dolžnosti, ki so jih imeli prefekt pokrajine in zakonodajni in izvršilni zbori po zakonih, ki so v zasedbenem področju veljali dne 8. septembra 1943 in po kakršnem koli razglasu ali drugem ukazu Zavezniške vojaške uprave v zasedbenem področju, po katerih se bodo omenjeni zakoni smeli tu spremeniti ali preklicati.

Odsek štev. III.

UPRAVNI ODDELKI OKROŽJA

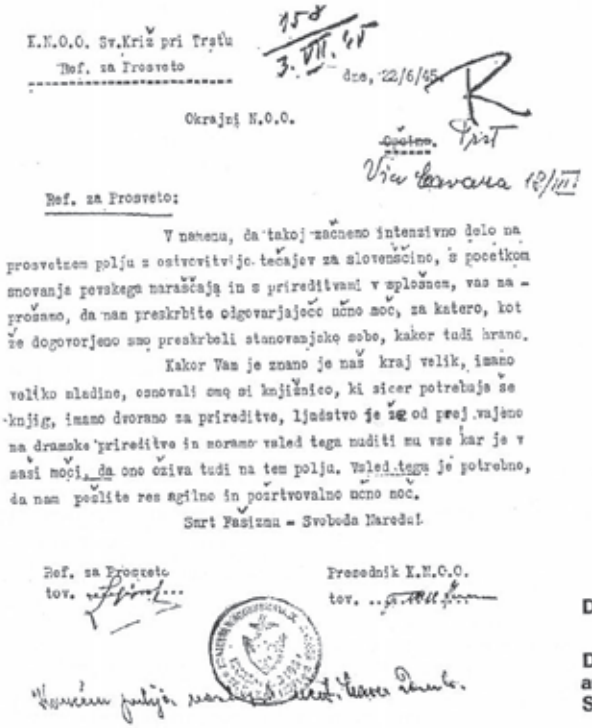
1) Zavezniška vojaška uprava bo ustanovila oddelke, odseke ali podružnice v uradu okrožnega predsednika, kakor bo imela za potrebno za reševanje zadev krajevne uprave.
2) Zavezniška vojaška uprava bo imenovala namestnike za take oddelke, odseke ali podružnice, ki jih bo smela odstaviti. S predsednikom bo sodeloval podpredsednik, ki ga bo imenovala in smela odstaviti Zavezniška vojaška uprava.
3) Z odobrenjem Zavezniške vojaške uprave bo smel predsednik pooblastiti podpredsednika ali druge namestnike svojega urada, za reševanje posebnih zadev, ki se tičejo krajne uprave njegovega okrožja ali občin, ki so v tem okrožju.

Odsek štev. IV.

OKROŽNI SVET

1) Okrožni svet sestavljajo predsednik in člani v spodaj označenem številu:
Okrožje Trst — 17 članov — okrožje Gorica — 14 članov, ki jih bo imenovala in smela odstaviti Zavezniška vojaška uprava.
2) Predsednik in člani bodo izbrani med vodilnimi osebami okrožja, ki so moralno in politično neoporečni in ki bodo, v kolikor je to mogoče, zastopali vse narodnostne, politične in gospodarske sloje okrožja z ozirom na njihov krajevni pomen.
3) Zavezniška vojaška uprava bo smela imenovati namestnike članov, ki bodo sodelovali samo v odsotnosti rednih članov.
4) Okrožni svet se bo sestal najmanj enkrat na teden, poleg tega pa vedno, če bo predsednik okrožja z odobrenjem Zavezniške vojaške uprave imel to za potrebno.
5) Okrožni svet bo smel izdajati uradne naredbe, ki jih bo predložil Zavezniški vojaški upravi v odobritev.
6) Okrožni svet bo posloval kot posvetovalni zbor. Okrožni predsednik se bo v vseh zadevah, ki se tičejo krajevne uprave okrožja in ki jih bo predsednik predložil posvetovalnemu zboru v preučevanje, obrnil na posvetovalni zbor.
7) V vseh zadevah, ki so bile predložene okrožnemu svetu, bo odločala večina in posvetovalno mnenje bo zabeleženo v zapisniku sestanka.

Predstavniki prosvetnega odseka MOS so, razumljivo, opozorili na belogardistični (kolaboracionistični) značaj profesorjev, o katerih je Simoni govoril. Slednji je poudarjal, da mora biti šola nepolitična, o spornih profesorjih pa je dejal, da so dobri Slovenci, predlagani od »slovenske strani« (!), pa tudi to, da niso bili ne fašisti ne kolaboracionisti, ampak so to osebe, ki nočejo priznati nove jugoslovanske vlage. V kolikor pa ima MOS na razpolago profesorje in učne

K.N.O.O. Sv.Križ pri Trstu
Ref. za Prosveto

158
3. VII. 45

dne, 22/6/45

Okrajni N.O.O.

Ref. za Prosveto:

V namenu, da takoj začnemo intenzivno delo na prosvetnem polju z ustvaritvijo tečajev za slovenščino, s početkom snovanja ljudskega naraščaja in s prireditvami v splošnem, vas naprošamo, da nam preskrbite odgovarjajoče učno moč, za katero, kot že dogovorjeno smo preskrbeli stanovanjske sobe, kakor tudi hrano.

Kakor Vam je znano je naš kraj velik, imamo veliko mladine, osnovali smo si knjižnico, ki sicer potrebuje še knjig, imamo dvorano za prireditve, ljudstvo je žg od prej vajeno na dramske prireditve in normalno vsled tega nuditi mu vse kar je v naši moči, da ono oživa tudi na tem polju. Vsled tega je potrebno, da nam pošlite res agilno in požrtvovalno učno moč.

Smrt Fašizmu - Svoboda Narodu!

Ref. za Prosveto
tov.

Predsednik K.N.O.O.
tov.

Dokument o vnemi za obnovitev šolstva na Tržaškem

Document testifying the endeavour for the restoration of Slovene schools in the District of Trieste

8) Predsednik sveta bo izročil natančen prepis tega zapisnika okrožnemu predsedniku, ki ga bo tekom dveh dni po sestanku izročil okrajnemu komisarju Zavezniške vojaške uprave.

Odsek štev. V.

NAČELNIKI OBČINSKE UPRAVE

1) Načelnik občine se imenuje »predsednik občine«.
2) Zavezniška vojaška uprava bo imenovala in bo smela odstaviti predsednika občine.
3) V splošnem bo imel predsednik v svoji občini pravice in dolžnosti župana in občinskih upravnih in zakonodajnih zborov, ki so omenjene v točki 3., odseka 2 in bo pod nadzorstvom okrožnega predsednika. Občinski predsednik občine Pulj bo imel, poleg drugih pravic, tudi vse pravice in dolžnosti okrožnega predsednika, kakor je omenjeno v točki 3. drugega (2.) odseka tega splošnega akta.

Odsek štev. VI.

OBČINSKI UPRAVNI ODSEKI

1) Zavezniška uprava bo ustanovila odseke, oddelke in podružnice v uradu občinskega predsednika, kakor bo imela za potrebno za v korist krajevne uprave.
2) Zavezniška vojaška uprava bo imenovala in smela odstaviti osebje teh odsekov, oddelkov in podružnic.
3) Občinski predsednik bo smel prepustiti z odobritvijo Zavezniške vojaške uprave namestnikom v svojem uradu posebna opravila, ki se tičejo uprave v občini.
4) Zavezniška vojaška uprava bo smela imenovati občinskega tajnika tam, kjer bo mislila da je potreben. Tajnik bo imel pravice, ki jih priznavajo zakoni, omenjeni v točki 3 odseka 2.

knjige, jih lahko predloži superintendentu v potrditev. Ob koncu pogovora je Simoni povedal, da bosta v zavezniški zasedbeni coni odprti dve slovenski srednji šoli, in sicer učiteljišče v Gorici ter popolna gimnazija v Trstu. Dopustil pa je možnost, da se bodo v prihodnjem morda postopoma ustanovile tudi druge slovenske srednje šole. Razumljivo je, da je bil predstavnik MOS proti namenu, da se odpreta le dve slovenski srednji šoli, »ker bi se morali pri otvarjanju šol pač ravnati po principu enakopravnosti in predvidevati otvoritev vseh vrst srednjih šol, četudi trenutno ne moremo še poznati točnega stanja dijaštva«.

Odsek štev. VII.

OBČINSKI SVET

1) Vsaka občina, vštevši občino Pulj bo imela občinski svet, ki ga bodo sestavljali predsednik in naslednje število članov:

prebivalcev	število članov
250 tisoč ali več	12
preko 30 tisoč	8
druge občine	4

Vse te člane bo Zavezniška vojaška uprava imenovala in smela odstaviti.
2) Predsednik in člani bodo izbrani med vodilnimi občani, ki so moralno in politično neoporečni in ki bodo, v kolikor je to mogoče, zastopali vse narodnostne, politične in gospodarske sloje okrožja glede na njihov krajevni pomen.
3) Zavezniška vojaška uprava bo smela imenovati in odstaviti namestnike rednih članov. Ti namestniki se bodo smeli udeležiti sestankov samo v primeru odsotnosti rednih članov.
4) Občinski svet se bo sestal najmanj enkrat na teden in poleg tega večno, kadar bo predsednik z odobrenjem Zavezniške vojaške uprave tako odločil.
5) Občinski svet bo smel izdajati uradne naredbe, ki jih bo predložil Zavezniški vojaški upravi v odobritev.
6) Občinski svet bo posloval kot posvetovalni zbor. Predsednik občine se bo v vseh zadevah, ki se tičejo krajevne uprave občin in ki jih bo predsednik predložil posvetovalnemu zboru v preučevanje, obrnil na posvetovalni zbor.
7) O odlokih občinskega sveta v zadevah, ki so mu bile predložene, v preučevanje, bo odločala večina, in to bo moralo biti zabeleženo v zapisniku sestanka.
8) Občinski svet bo izročil občinskemu predsedniku točen prepis tega zapisnika. Predsednik občine bo poslal prepis okrajnemu predsedniku, ki ga bo izročil 7 dni po sestanku okrožnemu komisarju Zavezniške vojaške uprave.

Odsek štev. VIII.

ZDRUŽENJE OBČIN ZA KRAJEVNE UPRAVE

Če bo Zavezniška vojaška uprava imela za ugodno ali potrebno, bo smela združiti dve ali več občin, ki jih bo upravljal en sam upravni organ, izbran med tistimi, ki so bili pred združenjem nastavljeni v vsaki teh občin.

Odsek štev. IX.

USTANOVITEV OKRAJNEGA ODBORA

1) Če bo okrajni komisar imel za ugodno ali potrebno, bo s pismenim ukazom, ki ga bo osebno odposlal, ustanovil posvetovalni odbor za dve ali več občin, ki bodo samo v tem oziru tvorile en sam okraj. Ta odbor se bo imenoval okrajni odbor.
2) Predsednik in člani okrajnih odborov bodo izbrani med vodilnimi prebivalci občin, ki so bile združene v okraj.
3) Okrajni odbor ne bo imel nobenega izvršilnega ali zakonodajnega nadzorstva nad predsedniki ali sveti vsake teh občin, ki so bile združene v okraj.

Odsek štev. X.

DRUGI ZBORI

Noben drug zbor ali komite z izjemo tistih, ki so omenjeni v tem ukazu, ne bo imel upravnih, izvršilnih ali zakonodajnih pravic, če ga ne bo prej Zavezniška vojaška uprava z razglasom ali ukazom izrečno ustanovila.

Odsek štev. XI.

NADZORSTVO ZAVEZNIŠKE VOJAŠKE UPRAVE

1) Zavezniška vojaška uprava je edina uprava v tem delu Julijske Benečije, ki je zaseden od Zavezniških sil in edina oblast, ki je upravičena objavljati ukaze in odloke in imenovati uradnike javne službe. Vse ustanove krajevne uprave, ki jih ustanavlja ali na katere se nanaša ta ukaz, bodo pod stalno kontrolo Zavezniške vojaške uprave.
2) Predsednik in člani okrajnega in občinskega sveta in okrajnih odborov ne bodo honorirani. Drugim nameščencem bo Zavezniška vojaška uprava določila honorar.

Odsek štev. XII.

PRAVNA VELJAVNOST TEGA UKAZA

Ta ukaz stopi v veljavo v Zasedbenem področju na dan prve objave.

ALFRED C. BOWMAN
Polkovnik J. A. G. D.
Višji častnik za civilne zadeve

(Uradni list Zavezniške vojaške uprave št. 1, 15. september 1945).

Prigovarjanju so v prihodnjih dneh sledile ostrejše zavezniške strune. Prvega septembra je Simoni sporočil, da mora MOS izprazniti prostore prosvetnega odseka v ulici Cavana 18, svojo odločitev pa utemeljil s trditvijo, da je z odredbo št. 11 prenehala vsaka pravna osnova za delovanje tega urada. Kot edino priznano šolsko oblast je Simoni označil šolsko poverjeništvo (ki ga je sam vzpostavil). Ob tej priložnosti je predstavnik prosvetnega odseka MOS ponovil kritično stališče primorskih Slovencev do zavezniških ukrepov na šolskem področju. Odklonitev sodelovanja je pojasnil z izdajo omenjene odredbe, zatem pa opozoril, da ZVU odreka Slovencem ustanovitev vseh tistih šol, ki jih potrebujejo. Izrekel je tudi nezadovoljstvo, ker Simoni ni doumel »slovenske situacije«. Značilno je, da je Simoni to pot omenil, da bodo v predvideno prosvetno komisijo vključeni tudi Slovenci, »ki niso pristaši Titovega režima«. V nadaljevanju pogovora je predstavnik MOS opozoril Američana, da bodo slovenski učitelji v prihodnje sicer poučevali po učnem načrtu ZVU, vendar pa si pridržujejo pravico politično delovati. Ko se je pogovor sukal o nastavljanju učiteljev (tudi tistih, ki so se vračali iz Jugoslavije), je Simoni odklonil nameščanje pomožnih učiteljev.

Za anglo-ameriške poglede na šolsko vprašanje je nedvomno poučen razgovor med Simonijem in starši šoloobveznih otrok v Sežani dne 27. novembra 1945. Navzoč je bil tudi Washburn. Med razgovorom je Simoni pojasnil, da imajo zavezniki v Julijski Krajini težak položaj, ker bi morala po mednarodnem pravu uprava zasedenega ozemlja dejansko ostati nespremenjena in bi pravzaprav morale še naprej delovati italijanske šole, pa so kljub temu zavezniki dovolili slovenske šole, v katerih bodo učence poučevali v materinščini. Od strani šolske oblasti ZVU je bil na razgovoru navzoč tudi slovenski politični emigrant dr. Srečko Baraga,[5] kar kaže, na kakšne elemente so se pričeli naslanjati Angloameričani. Na opozorilo, da zahteva zavezniški učni načrt italijanščino od tretjega razreda dalje, je Simoni pojasnil, da bo italijanščina v Trstu in v Gorici uvedena v soglasju s starši. K temu je dodal, da sežanski okraj ne more biti izjema, poleg tega pa je tudi koristno, če se otroci učijo italijanski. Na opozorila, da v italijanskih šolah ne poučujejo slovenskega jezika je Simoni končno pojasnil, da bo skušal v Trstu doseči uvedbo slovenščine kot obveznega učnega jezika tudi v italijanske šole.

Predstavnik ZVU je tudi menil, da Slovenci potrebujejo italijanščino že iz gospodarskih vzrokov, da so na tem področju Italijani v večini, sicer pa bo o usodi tega prostora dokončno odločila šele mirovna konferenca.

Razgovor se je sukal dalje okrog vprašanja slovenskih učiteljev, pri čemer so navzoči odklonili nameščanje belogardističnih emigrantov, med njimi tudi Barage. Videti je, da so Sežanci občutili vnovično uvedbo italijanščine kot ponovitev krivic iz časa Mussolinijeve ere.

O tem vprašanju so — razumljivo večkrat razpravljali tudi slovenski predstavniški organi in še zlasti PNOO za Slovensko Primorje in Trst. Dejstvo, da so Angloameričani skušali na območju svoje zasedbene cone zaposliti kot učno osebje slovenske politične emigrante, je vodilo do sklepa prosvetnega odseka tržaškega MOS o nujnosti bojkota takih učiteljev. Ohranjena dokumentacija tudi kaže, da se je v začetku septembra 1945 pojavljala misel o prenosu slovenskih srednjih šol iz anglo-ameriške zasedbene cone (tedanja cona A) v cono B, ki je bila v jugoslovanskih rokah. Poleg tega je tudi o ustanovitvi vrste slovenskih srednjih šol v jugoslovanskem delu Julijske krajine. Tako naj bi bilo v Tolminu ob nižji srednji šoli ustanovljeno še učiteljišče, v Idriji nižja srednja ter tehnična srednja šola, v Postojni popolna srednja šola, v Vipavi dveletna trgovska šola,

[5] Prim. Primorski slovenski biografski leksikon, sn. 1, Gorica 1974 str. 34—35 (pod geslom).

Ilirski Bistrici nižja srednja šola, v Kopru nižja srednja šola ter enoletni zadružni tečaj, v Hrpeljah nižja srednja šola, v Portorožu navtična šola ter zadružni trgovski tečaj ter v Cerknem nižja srednja šola. Računali so, da bi te šole predvidoma obiskovalo 3000 dijakov in dijakinj, od tega 500 iz Trsta ter 1100 iz Gorice. Dejansko so bili v tem času odprti naslednji nižji oziroma srednji šolski zavodi: gimnazija v Postojni (pričetek pouka 15. novembra z izjemo 8. razreda, ker ni bilo dijakov), gimnazija v Ajdovščini (pričetek pouka 5. novembra, štirje razredi), gimnazija Cerkno (pričetek pouka 18. novembra, dva razreda), gimnazija v Ilirski Bistrici (pričetek pouka 22. oktobra, štirje razredi), gimnazija v Idriji (pričetek pouka 28. oktobra), gimnazija Hrpelje—Kozina (pričetek pouka sredi novembra), gimnazija Koper (pričetek pouka 23. oktobra, zaenkrat le prvi razred) ter tolminska gimnazija (pričetek pouka 22. oktobra).

O živahnni dejavnosti prosvetnega odseka PNOO takoj po osvoboditvi kaže dejstvo, da je bilo v Slovenskem Primorju do septembra 1945 ob vrsti tečajev za osnovnošolsko mladino prirejenih tudi 35 tečajev za slovenske srednješolce (skupaj se jih je udeleževalo 2700 dijakov). Učiteljem je bilo namenjeno 170 tečajev, tako pripravnikom kot učiteljem s končanim italijanskim učiteljiščem.

Z zaostrovanjem zavezniškega nastopanja (zlasti z omenjeno odredbo št 11) je bilo treba na slovenski strani najti nove oblike prosvetnega dela, saj je ZVU vzela sedaj v svoje roke celotno prosveto ter pri tem skušala uveljaviti svoje, pridobitvam narodnoosvobodilnega boja nasprotne poglede. Tako ni čudno, da so šla v začetku septembra razmišljanja tudi v smeri posebnega privatnega slovenskega šolstva, ki bi se odvijalo v okviru posebnih večernih tečajev. Med začasnimi rešitvami naj bi bili tudi posebni potujoči (»potovalni«) učitelji. Glede učiteljev pa je bilo sprejeto stališče, da naj ti kljub spremenjenm okoliščinam ne odstopijo, v kolikor pa bi jih ZVU premeščala ali pa imenovala nezaželene učitelje, potem bi se bilo treba proti temu boriti. Učiteljem je bilo svetovano, naj se prijavijo zaveznikom za nastavitev in potrditev. Slovenska šolska oblast je septembra 1945 tudi upala, da bo učni načrt na šolah svoboden, vendar pa bi moral izhajati iz pridobitev slovenske partizanske šole. Prav tako je računala z obstoječimi roditeljskimi sveti, ki pa jim je ZVU kaj kmalu odvzela njihove pravice.

Čeprav podatki o številu slovenskih šol po raznih virih niso usklajeni, naj opozorimo, da je bilo na področju, ki ga je v šolskem letu 1945/46 upravljala ZVU, 137 slovenskih osnovnih šol, od tega 14 v Trstu in okolici, 31 v tržaškem okrožju ter 92 v goriškem. Skupaj je tedaj bilo 13.529 učencev in 366 šolskih oddelkov. Pri tem je značilno, da so priprave za obnovo šol ter za dobavo šolskega inventarja v glavnem oskrbeli NOO in to na pobudo in s sodelovanjem roditeljskih svetov. Za Trst je še posebej znano, da je bil pouk omejen, ker so šolska poslopja imeli zasedena zavezniški vojaki.

In kako je bilo s srednjim šolstvom, V šolskem letu 1945/46 so bile v Trstu odprte naslednje slovenske srednje šole: triletna nižja srednja šola s 15 razredi, višja realna gimnazija (značilno je, da je bil za njenega ravnatelja postavljen dr. Baraga) ter trgovska akademija. V Gorici pa je delovala nižja srednja šola, slovenska klasična gimnazija in licej ter učiteljišče. Vse te šolske zavode je obiskovalo 1261 dijakov. — Slovenskim oblastem je v tem času uspelo v Gorici ustanoviti dijaški dom, v Trstu pa dijaško menzo (v coni B je bilo za primerjavo ustanovljeno devet takih domov)

Vpisovanje v ljudske šole je bilo med 17. in 22. septembrom. Kmalu zatem je ZVU izdala upravno navodilo (okrožnica št. 8 z dne 8. oktobra 1945, objav-

ljena v Uradnem listu ZVU št. 12, 15. februarja 1946), ki je določala, da se slovenske ljudske šole ustanovijo povsod tam, kjer so 1. junija 1914 obstajale slovenske osnovne šole. Poleg tega naj bi se slovenske ljudske šole ustanovile v krajih, kjer jih do sedaj ni bilo, a je na voljo vsaj 25 šoloobveznih otrok (pod pogojem, da v razdalji 4 kilometrov ni nobene slovenske ljudske šole). Pouk se je pričel v oktobru.

Ob ustanovitvi ljudskih šol je obveljalo načelo, da bo ob nujno potrebnih spremembah še naprej veljala italijanska šolska zakonodaja. Učni načrti so ostali v glavnem isti kot v enakovrstnih italijanskih šolah. Med spremembami velja navesti, da je z uvedbo slovenščine kot učnega jezika odpadla znana Gentilejeva uredba z dne 1. oktobra 1923 št. 2185 o italijanizaciji šolstva, novina pa je bila uvedba pouka zgodovine in zemljepisa ozemlja, na katerem prebivajo Slovenci.[6]

V začetku leta 1946 je personalni oddelek ZVU razposlal poseben »Program in navodila za (slovenske) ljudske šole«. Pojasnila k programu so opozarjala, da bodo otroci oproščeni italijanskega jezika, v kolikor bi starši to želeli. Ustrezne pismene izjave je bilo treba oddati do 15. februarja. Določeni so bili tudi začasni učbeniki ter posebej podčrtano, da se ne smeta uporabljati slovenska učbenika Naša beseda[7] ter Svobodna pota.[8] Nadaljnji ukrep proti dotedanji slovenski šoli je bilo določilo o takojšnji odstranitvi pomožnih učiteljev; izjema naj bi bili le tisti pomožni učitelji, ki so deloma ali v celoti končali kako drugo srednjo šolo, vendar le v primeru, da bi zaradi njihove odstranitve grozilo šoli zaprtje. Dalje je bil napovedan daljši tečaj za nekvalificirane učitelje. Proti prosvetnemu odseku MOS je bilo naperjeno določilo, da »nima dostopa v šolo nobena oseba, ki nima pooblastila Višjega šolskega nadzorništva ali Prosvetnega odseka ZVU«. Pojasnila so opozarjala tudi na to, da mora biti šola nepolitična. Prav tako naj bi učitelji in drugi uslužbenci ne sprejemali nobene druge plače kot tiste, ki jo daje ZVU (to določilo je bilo očitno naperjeno proti podporam, ki jih je posameznim učiteljem nudil PNOO). Nadaljnji udarec proti obstoječi šolski ureditvi je bila odprava dotedanjih roditeljskih svetov ter njihovo nadomestitev z novimi. Značilno je ob tem opozorilo, da »roditeljski sveti ali kakršnikoli drugi odbori se nimajo vtikati v to, kdo bo učil in kaj«. Simoni je didaktičnim ravnateljem še naročal, naj proučijo potrebo in možnost ustanavljanja otroških vrtcev, med drugim pa je tudi razmišljal o ustanovitvi obrtnonadaljevalnih tečajev za vajence.

Ne da bi povzemali zavezniška šolska določila, naj opozorimo na odredbo št. 89 z dne 20. marca 1946, nanašajočo se na uporabo učbenikov v javnih šolah. Z njo je ZVU prepovedala uporabljati v šoli »kakršnekoli knjige, brošure ali drugo tiskano, daktilografirano, razmnoženo na ciklostil ali kakršenkoli drug način ponatisnjeno čtivo, ki ga ne bi bila posebej odobrila Zavezniška vojaška vlada«. Učiteljem, ki bi se temu ne pokoravali, je z odredbo grozil disciplinski postopek, vključujoč tudi odpust.

Podobno kot v Trstu se je odvijalo vprašanje slovenskega šolstva tudi na Goriškem. Tudi tu je ZVU v prvem trenutku priznala obstoječo slovensko šolsko ureditev in tudi tu si jo je skušala kmalu podrediti Značilno je dejstvo, da je ZVU istočasno s prepovedjo aktivnega delovanja prosvetnega odseka MOS, odstranila tudi slovenskega goriškega okrožnega nadzornika, čeprav je do tega časa z njim kontaktirala. 5. julija 1945 se je z njim ter s poverjenikom za Italijansko ljudsko

[6] Glej Izvestje za šolsko leto 1947—1948, Trst 1948, str. 4—5.
[7] Naša beseda: Začetnica za slovenske šole v Primorju. Izdalo in založilo poverjeništvo PNOO za Slovensko Primorje v Ajdovščini, Trst 1945, 65 str. Ilustr.
[8] Svobodna pota: Čitanka za 3. in 4. leto ljudskih šol v Slovenskem Primorju. Sestavil Jože Pahor, Izdal in založil PNOO za Slovensko Primorje in Trst v Ajdovščini, Trst 1945, 77 str. Ilustr.

šolo Clementejem razgovarjal zavezniški šolski referent. Glede na prihodnji odnos Zaveznikov do slovenske šolske uprave je morda vsekakor presenetljivo dejstvo, da je slednji dovolil učiteljske in podobne tečaje (edini pogoj je bila nepolitičnost). Posebej se je zanimal tudi za razvoj slovenskega šolstva od leta 1943 dalje. Med drugim je spraševal o nekdanjem slovenskem šolstvu v Gorici in ali Slovenci nameravajo v Gorici odpreti slovenske srednje šole, ki bi bile vzporedne italijanskim. Okrožni šolski nadzornik Venturini mu je pritrdilno odgovoril ter sporočil, da je že obajvljen razpis za vpis slovenskih dijakov.

Razgovora čez mesec dni se je poleg Simonija ter predstavnikov (delegacij) slovenskega in italijanskega šolstva udeležil tudi zavezniški guverner za Goriško Smuts. Značilno je, da je na razgovoru predstavnik italijanskega šolstva pozitivno odgovoril na vprašanje o obstoju slovenskega šolstva. Glede šolske uprave so zastopniki ZVU sporočili, da bo, enako kot v Trstu, še naprej ohranjena institucija šolskega skrbnika, ki bi imela ob strani dva načelnika (nadzornika), eden za slovensko in eden za italijansko šolo. Na čelu šolske uprave pa bo seveda Simoni. Smuts je ob tem dejal, da so zavezniške šolske oblasti preučile sistem šolskega skrbništva in ugotovila, da se je obnesel. Zatem je dal vprašanje šolskega skrbništva obema delegacijama v premislek. Kot odgovor na Smutsovo vprašanje je slovenska delegacija soglasno odklonila institucijo šolskega skrbnika; poudarila je tudi, da je ta institucija ostanek fašistične dobe in zaradi tega nanjo ne more pristati. V kolikor pa zasedbena oblast meni, da mora institucijo obdržati, potem naj to funkcijo prevzame zavezniški častnik (z nazivom superintendant) in njemu naj bosta ob strani slovenski in italijanski načelnik (oba s popolnoma avtonomnima področjima). S slovenskim predlogom je bila soglasna tudi italijanska stran. Videti je, da uglašenost obeh strani, slovenske in italijanske, Smutsu ni bila po volji ker je poudaril, da zavezniški častniki ne smejo zasedati upravnih službenih mest. Značilno je tudi, da je zavračal delitev šolstva na slovensko in italijansko, češ da (povzetek po spominskem zapisku) »šolska politika zasedbene oblasti znotraj zasedbene cone ne more biti razklana na dve polovici tako, kakor da bi šlo za ozemlje dveh držav. Skupna administracija odgovarja tudi italijanskim zakonom. Ne mislim, je nadaljeval, da bi proveditore nastopal kot kak diktator, ki bi kaj predpisoval, ker bi vsak načelnik v svojem delokrogu imel pravico v vsaki stvari obrniti se na zavezniškega referenta pri vrhovni upravi v Trstu, preko in mimo proveditorja, s čimer bi bila zajamčena avtonomija načelnika na njegovem področju«. Kljub Smutsovemu prigovarjanju sta delegaciji znova ponovili že podano stališče, ločeno šolsko administracijo pa utemeljevali z dejstvom, da je samo na področju slovenskega šolstva nad sto šol, dejstvo, ki zahteva upravni aparat, ki ga ni moč voditi »pomešano« z italijanskim šolstvom.

Čeprav je kmalu zatem ZVU v celoti prevzela šolstvo v svoje roke, vendarle ni mogla preprečiti delovanja prosvetne oblasti Izvršnega Narodnoosvobodilnega odbora za Goriško. Iz poročila o stanju šolstva konec leta 1945 je videti, da je povsod prišlo do organiziranja in izvolitve slovenskih roditeljskih svetov. Vršilo se je tudi 42 slovenskih tečajev s približno 1493 udeleženci. Iz že povedanega lahko razberemo, da je ZVU skušala tečaje preprečevati (na primer februarja 1946 v Doblarju). Med tečaji sta bila dva v Gorici. Februarja 1946 je bilo na Goriškem po posameznih okrajih naslednje število tečajev slovenskega jezika: Bovec 5, Gorica 14, Kanal 7, Miren 2, Kobarid 8, Komen 8 in Brda 3 (skupaj 47). Poročila kažejo, da je v tem času »zavezniška oblast izvajala še poseben pritisk na naše učitelje«. Izvemo tudi, da je bil tedaj na Bovškem Simoni s sodelavci in, kot moremo razbrati, je bil namen njegovega obhoda dejstvo, da so slovenski

učitelji zavračali pouk italijanskega jezika. Tako vemo, da je tedaj Simoni zahteval pouk italijanščine vsaj eno uro na teden. Dalje je prepovedal uporabljati že omenjena učbenika, ki ju je izdal PNOO Naša beseda in Svobodna pota ter zagotovil, da bo ZVU v kratkem poslala potrebne učbenike. Iz tega časa je ohranjena značilna nadrobnost, da so Zavezniki v Bovcu, Kobaridu in na Livku nasilno pobirali omenjena učbenika. Enak trn v peti so bile tudi po šolah razobešene slike maršala Tita. Kot vemo, je ZVU izdala posameznim šolam posebne odloke, ki so govorili o odstranitvi Titove slike. Tako vemo za solkansko šolo, da je od šolskega nadzornika De Vetta in okrožnega šolskega nadzornika ravnateljstvo šole dobilo odlok št. 166 EL z dne 18. januarja 1946, ki je naročal odstranitev Titove slike ter prepoved abecednika Naša beseda. Tej zahtevi je bila pridružena grožnja, da bo v nasprotnem primeru šola proglašena za nezakonito (z vsemi posledicami vred). Za usmerjenost slovenskih učiteljev pa je značilno, da so zavrnili odstranitev Titovih slik ter odpravo prepovedanega učbenika. Poleg tega je ponekod ZVU zasliševala učitelje, ali so za Tita, za priključitev k novi Jugoslaviji, ali pa so morda za samostojno državo. Angloameričani so se tudi zanimali za preteklost posameznega učitelja, še posebej, ali je sodeloval v NOB in podobno.

Pouk se je v šolskem letu 1945/46 pričel na Goriškem v glavnem novembra meseca (ponekod oktobra). Po posameznih okrajih je v začetku decembra delovalo naslednje število šol: okraj Bovec 8 (ena šola ni delovala), Brda 14 (3), Gorica 13, Kanal 9 (6), Kobarid 16 (5), Komen 17 (4) in Miren 15. Posebej naj opozorimo, da je bila na željo slovenskih staršev iz Rablja, Trbiža, Žabnic in Ukev ustanovljena slovenska šola v Trbižu, vendar pa so jo tamkajšnje vojaške oblasti sredi novembra prepovedale, prepoved pa utemeljile s tem, da Kanalska dolina spada pod Videm. Prizadetim staršem je vojaška oblast ob tem svetovala, da se glede vprašanja odprtja slovenske šole obrnejo na videmsko oblast.

Ob zaključku naj se dotaknemo še italijanskega šolstva. Tako vemo, da je bila 2. oktobra 1945 imenovana posebna italijanska prosvetna komisija pri Poverjeništvu PNOO za Slovensko Primorje in Trst. Sedež komisije je bil v Kopru. Njena naloga je bila skrb za sistematizacijo italijanskih šol vseh vrst ter izbor in odobritev potrebnih učnih knjig, poleg tega pa tudi sestava učnega načrta ter dajanje predlogov za imenovanje in razvrstitev učnih moči. Komisija bi morala predvidoma delovati na območju celotne Julijske krajine, dejansko pa je bilo zaradi obstoječih razmer njeno delovno območje omejeno le na del območja pod jugoslovansko upravo (Koprsko).

THE ALLIED MILITARY GOVERNMENT AND THE SLOVENE SCHOOLS IN THE SLOVENE LITTORAL IN THE YEAR 1945

(Summary)

The article deals with the questions of Slovene schools in 1945 in particular in the part of the Slovene Littoral occupied by the Allied Military Government. The article points out the Angloamerican tendency to keep control over the Slovene schools as formed during the National Liberation Movement. On the basis of accessible materials, the article brings information about a number of talks held by Angloamericans in Gorica and Trieste with the representatives of Slovene school authorities.

A turning point in the attitude of the Angloamericans towards the Slovene schools is represented by the Decree No 11 (September 1945) by which the Angloamericans gained full control over the occupied territory of the Julian March. In the continuation, the article describes the consequences which this provision had in the field of education. It also draws attention to the fact that the Slovenes of the Slovene Littoral continued to be loyal to the authority of the Liberation Front of the Slovene people (Regional National Liberation Committee) inspite of this provision, illustrating the case with particular examples. The article accordingly treats the primary and secundary school education in the Slovene Littoral during this period.

Drago Pahor

O LJUDSKOŠOLSKIH UČNIH NAČRTIH ZAVEZNIŠKE VOJAŠKE UPRAVE (1945)

Zgodovinska veda je v vseh časih doživljala napačna tolmačenja in celo potvorbe, ki so povsem zmaličile resničnost zgodovinskih dogajanj. Tudi danes doživljamo zgrešena in neresnična tolmačenja dogodkov, ki smo jim bili v preteklosti sami priče ali celo dejavniki. Gotovo je med tem najpredrznejši falzifikat, ki se iz Nemčije širi v svet, da koncentracijskih taborišč in plinskih peči v njih ni bilo. Kljub ostankom teh taborišč, kljub še živim žrtvam hitlerjanskega taboriščnega terorja polagoma dobiva tla druga zgodovinska »resnica«, ki bo sčasoma postala množična, četudi seveda bo za ozko, resnično zgodovinopisje ostala le kruta, nepotvorjena in edina resnica tista iz vojnih let.

»Kadar kaj trdiš, je treba to trditev ponavljati toliko časa, dokler ne postane resnica«. Te besede dr. Josepha Göbbelsa, ministra za propagando v Hitlerjevi nacistični vladi, mi večkrat stopijo v spomin, ko vse od prvih let po vojni ponovno berem v časopisih in revijah na pr. take vrstice: »Slovenske srednje in osnovne šole v Trstu je odprl zavezniški častnik Simoni in njegov sodelavec prof. Baraga. Ta je ustanovil v ta namen poseben pripravljalni odbor, ki je organiziral poizkusen vpis, katerega so slovenske komunistične organizacije hotele preprečiti, a niso uspele.

Ali ne bi mogli tisti, ki so sodelovali pri začetkih slovenske šole v Trstu napisati izčrpno poročilo o tem delu? To vabilo velja posebno tistim, ki so pri tem nosili levji delež, a so se morda pozneje izselili.«[1]

Da bo zgodovina slovenskega šolstva pod Zavezniško vojaško upravo od leta 1945 do 1954 pravilno prikazana, bo treba po poglobljenem proučevanju ohranjenih arhivov in po spominih v takratno dogajanje vključenih ljudi, napisati ustrezno razpravo. Ker se bom danes omejil le na epizodo Baragove »zasluge«, naj citiram nekaj še v zadnjih časih ponavljanih trditev.

V nekrologu Srečku Baragi v argentinskem emigrantskem listu piše:

»V Trstu je prevzel težko nalogo znova organizirati slovensko šolstvo v coni A. Pri tem je ne le gradil iz nič, ker je slovensko šolstvo pod fašizmom bilo uničeno, ampak je moral tudi premagati zagrizen odpor KP na tržaškem in Primorskem, kjer so komunisti proglasili za izdajalca vsakega, ki bi sodeloval z zavezniki. **Njegova zasluga je, da imajo danes Slovenci, ki so morali ostati v Italiji sploh svoje šole.«**[2]

Drugi list pa piše, da je prof. Baraga znal spomenico, ki so jo napisali italijanski šovinisti proti ustanovitvi slovenskih šol, pred zavezniki in pred italijanskimi šovinisti popolnoma ovreči. Nato pravi:

»Baragov nastop pri ZVU in pred poročnikom Simonijem je bil odločilen. Pred zasedbenimi oblastmi je dokazal, da smo Slovenci na tem ozemlju vsaj

[1] Katoliški glas 29. okt. 1959.
[2] Smer v slovensko državo 15. febr. 1977.

Na str. 276 prva, na strani 277 pa dopolnjena verzija učnega načrta.

3. razred:

Obiski krajev, spomenikov in zanimivih zgodovinskih stavb. Pot iz šole na izlet. Orientacija.

Topografija krajev z ozirom na šolo, hišo i. t. d. Najosnovnejše topografske skice.

Prvi pojmi fizikalnega zemljepisa. Izleti in razgledovanje po pokrajini. Vremenska opazovanja.

Domača občina in njena lega. Najosnovnejši zgodovinsko-zemljepisni podatki. Slavni in zaslužni možje.

Učenje po fizično-političnem zemljevidu pokrajine. Potovanja po zemljevidu — vedno upoštevati naravne značilnosti, ki nanje naletimo (prehod rek in gora, rečna in morska plovba i. t. d.).

Zanimivo podan pregled o družbenem in gospodarskem življenju ljudstev najvažnejših držav v svetu, kakor so Anglija, Rusija, Francija in Nemčija v Evropi; Združene države in Brazilija v Ameriki; Indija, Kitajska, Japonska v Aziji; Avstralska zveza; Severna Afrika (arabski svet), Egipt in Južnoafriška zveza v Afriki. Razgovori o tej snovi in istočasno preučevanje zemeljske polute.

Preproste zemljepisne igre.

4. razred:

Vznik in razširitev krščanstva. Glavni dogodki in značilnosti srednjega veka ter preroda. Veliki duhovi in dobrotniki človeštva. Raziskovalna potovanja. Iznajdbe in odkritja.

Osnovno poznanje fizikalne geografije. Izleti in opazovanja na prostem. Vremenska opazovanja.

Preprosta in mikavna zgodovinsko-zemljepisna berila o življenjskem načinu raznih narodov. Zgodovinske anekdote.

5. razred:

Veliki duhovi in dobrotniki človeštva v novejšem času in v sodobnosti.

Splošna predstava celin na podlagi opazovanja globusa.

Prvi pojmi astronomskega in meteorološkega zemljepisja.

Izleti in opazovanja na prostem. Odnosi med zemljepisnim okoljem, človekom in človeškim delom.

Zgodovinsko-zemljepisna berila o družbenem in gospodarskem razvoju ter o sedanjih življenjskih pogojih glavnih držav na svetu.

Zgodovinske anekdote. Zemljepisne igre.

RAČUNSTVO IN GEOMETRIJA

POJASNILA

Pouk računstva in geometrije mora zlasti v prvih razredih upoštevati predstave in pojme o velikosti, številu, obliki in razsežnosti, ki oživljajo in bogatijo svet, v katerem se otrok oblikuje. Šteti reči

2. razred:

Zgodovina Slovencev in Hrvatov od naselitve do konca srednjega veka.

Kratek pregled mitov in zgodovinskih pripovedk iz grške in rimske zgodovine.

Obiski krajev, spomenikov in zanimivih zgodovinskih stavb. Pot iz šole na izlet. Orientacija. Topografija krajev z ozirom na šolo, hišo itd. Najosnovnejše topografske skice. Prvi pojmi fizikalnega zemljepisa. Izleti in razgledovanje po pokrajini. Vremenska opazovanja. Domača občina in njena lega. Najosnovnejši zgodovinsko-zemljepisni podatki. Slavni in zaslužni možje. Učenje po fizičnem zemljevidu pokrajine. Potovanja po zemljevidu — vedno upoštevati naravne značilnosti, ki nanje naletimo (prehod rek in gora, rečna in morska plovba itd.).

Zanimivo podan pregled o družbenem in gospodarskem življenju ljudstev najvažnejših držav na svetu, kakor so Anglija, Rusija, Jugoslavija, Italija, Francija in Nemčija v Evropi; Združene države in Brazilija v Ameriki; Indija, Kitajska, Japonska v Aziji; Avstralska zveza; Severna Afrika (arabski svet), Egipt in Južnoafriška zveza v Afriki. Razgovori o tej snovi in istočasno preučevanje zemeljske polute.

Učenje po fizičnem zemljevidu okrožja in področja pod ZVU. Glavni obrisi fizičnega zemljepisa Jugoslavije in Italije.

Preproste zemljepisne igre.

4. razred:

Zgodovina Slovencev in Hrvatov od konca srednjega veka do razpada Ilirskih provinc.

Vznik in razširitev krščanstva. Glavni dogodki in značilnosti srednjega veka ter preroda s posebnim ozirom na italijansko zgodovino. Veliki duhovi in dobrotniki človeštva slovenski, hrvatski, italijanski in ostalih narodov. Raziskovalna potovanja. Iznajdbe in odkritja.

Osnovno poznanje fizikalne geografije. Izleti in opazovanja na prostem. Vremenska opazovanja. Preprosta in mikavna zgodovinsko-zemljepisna berila o življenjskem načinu raznih narodov. Zgodovinske anekdote.

Gospodarski zemljepis Jugoslavije in Italije ter pregled njihovih pokrajin.

5. razred:

Zgodovina Slovencev in Hrvatov približno od leta 1815. do leta 1920. — Zgodovina Italije od leta 1820. do leta 1920.

Veliki duhovi in dobrotniki človeštva v novejšem času in v sodobnosti slovenski, hrvatski, italijanski in ostalih narodov.

Splošna predstava celin na podlagi opazovanja globusa. Primeri z Jugoslavijo

Prvi pojmi astronomskega in meteorološkega zemljepisja. Izleti in opazovanja na prostem. Odnosi med zemljepisnim okoljem, človekom in človeškim delom.

Zgodovinsko zemljepisna berila o družbenem in gospodarskem razvoju ter o sedanjih življenjskih pogojih glavnih držav na svetu.

Zgodovinske anekdote. Zemljepisne igre.

Kulturno-gospodarski pregled Slovenije in Hrvatske. Statistični pregled Slovencev in Hrvatov ter njihova naseljenost.

RAČUNSTVO IN GEOMETRIJA

POJASNILA

Pouk računstva in geometrije mora zlasti v prvih razredih upoštevati predstave in pojme o velikosti, številu, obliki in razsežnosti, ki oživljajo in bogatijo svet, v katerem se otrok oblikuje. Šteti reči

toliko avtohtoni kot Italijani in da nam je prav italijanska zasedba po prvi svetovni vojni preprečila kulturni razmah. [...]

ZVU je verjela prof. Baragi. Dala mu je proste roke in že septembra 1945 so se vršila poskusna vpisovanja in mesec dni na to so se odprla vrata na Tržaškem in Goriškem slovenskim osnovnim šolam. [...]

Baraga [je bil] sposoben šolnik in organizator, kar je najbolj pokazal prav na Primorskem, kjer je iz razvalin, kljub nasprotovanju lastnih sorojakov, ustvaril šolstvo, ki še danes živi in raste iz temeljev, ki jih je postavil pokojni prof. Baraga.«[3]

Tudi v Utripih, brošuri Slovenske prosvetne matice, našteva neki »Šolnik« (str. 82—83) vse zasluge prof. Barage, ki pa »stopajo v ozadje ob misli na odgovorne in odločilne korake, ki jih je storil v tistem septembru 1945, da je omogočil nastanek slovenskih srednjih šol v Trstu in Gorici«.[4]

Citiral sem le nekatera od ponavljajočih se »priznanj« za zasluge prof. Barage, svetovalca in ne sodelavca zavezniškega častnika Simonija, ki pa mu ZVU ni dala »prostih rok«. Če mu je res verjela, jo je vendarle vsaj enkrat svoje-glavno prevaral.

Prosvetni oddelek je razposlal februarja 1946 daljšo okrožnico:

Glavni stan ZVU — JPS/av
13. korpus — 4. februarja 1946
Prosvetni oddelek
telef. 29701/15
Štev. 130/A.G./E D/3.1

Predmet: Učni načrti in navodila za slovenske in hrvatske osnovne šole

Višjemu šolskemu nadzorništvu v Trstu, Gorici in Pulju
Šolskim nadzornikom
Didaktičnim ravnateljem
Šolskim vodstvom vseh slovenskih in hrvatskih osnovnih šol.

Iz obširne, 10 točk obsegajoče okrožnice, citiram tu le 1. točko, ki se glasi:

»Te dni so bili razdeljeni načrti za ljudske šole. Ti učni načrti se morajo z urnikom vred takoj vpeljati v vse slovenske (hrvatske) osnovne šole, ki so pod nadzorstvom Prosvetnega oddelka ZVU.«

Okrožnica nosi podpis: John P. Simoni 1 st. Lt GMP
Chief Education Officer

Primorski dnevnik je ob vsem tem objavil članek »O našem šolstvu — Anahronizem«. Članekar najprej navaja nekaj ločenih stavkov iz uvoda, ki pravi: »V novi narodni ljudski šoli mora prevladovati živo čustvo človeškega bratstva iznad ozkih meja nacionalizmov, in čvrsta volja, delati za domovino. Bojevati se

[3] Katoliški glas 1977, št. 10 (1443), str. 3 s sl.
[4] Utripi 1948—1978, brošura Slovenske prosvetne matice.

mora ljudska šola proti državljanski nezrelosti, nepripravljenosti na politično življenje in proti brezčutnosti do socialnih vprašanj sploh.

Vzgojitelj mora imeti čut družbene odgovornosti, zaradi katerega je v šoli in zunaj nje pravi učitelj življenja in ob vsaki priliki zgled poštenosti. Le tako bo razumel, kar ti načrti pričakujejo od njega: pojmovati poučevanje kot poslanstvo človeškega napredka.

Priznajmo: lepe besede!

Toda če pogledamo praktični, uporabni del teh programov in navodil, moramo ugotoviti kričeče nasprotje z vsemi navedenimi načeli. Čemu potem vzvišenih besed, ki so samo prazne, varljive fraze? Čemu govoriti o živem čustvu človeškega bratstva, če se slovenski mladini že od tretjega leta dalje predpisuje italijanščina? Ko je Italija stopila l. 1918. na slovensko zemljo, je uvedla komaj v središčih nekaj ur italijanskega pouka. In tako stanje je trajalo do nastopa fašizma kot državne oblasti l. 1923.«

In potem nadaljuje: »Po žalostni skušnji, ki jo je pretrpelo človeštvo, mora pouk zgodovine in zemljepisa končno postati naravni pouk. Poudarjati je treba junaštvo tistih, ki so se v teku stoletij bojevali za svobodo. Oživljati je treba resnično pravo zgodovino človeškega napredka.

Tako programi v teoriji. V praksi?

Knjižica govori o različnih čitankah in učbenikih, ki jih doslej nikjer ni. Vsa učna snov je iz zgodovine, zemljepisja in italijanske kulture za slovenske ljudske šole določena tako-le:

A.) Zemljepis:
III. razred: Lepota italijanskih mest.
IV. razred: Naravna oblikovitost Italije.
V. razred: Zemljepis in gospodarstvo v Italiji.

B.) Zgodovina in kultura:
II. razred: Življenje in prosveta v Italiji v starem veku.
IV. razred: Življenje in prosveta v Italiji srednjega veka do narodnega prebujenja.
V. razred: Življenje in moderna italijanska prosveta (do 1918). Narodno prebujenje in zedinjenje Italije. Umetniki, pisatelji in znanstveniki.

Vse to se mora učiti slovenski otrok že v ljudski šoli. O slovenski zgodovini ni ne duha ne sluha v programih.

Tako se oživlja prava zgodovina človeškega napredka! Tako ostajamo na črti Gentilejeve šolske reforme, ki je v imenu fašizma, nacionalne megalomanije in protiljudske in antisocialne miselnosti gazila osnovne človeške pravice našega naroda.

S takim anahronizmom smo mi opravili.«[5]

Nekaj dni po objavi zgoraj citiranega članka, 21. februarja 1946, sva oba prosvetna referenta Mestnega osvobodilnega sveta, prof. Oskar Ferlan kot referent za italijansko šolstvo in jaz kot referent za slovensko šolstvo šla na Prosvetni oddelek ZVU. Italijanski tovariš me je pri takih obiskih večkrat spremljal in mi je bil v pomoč zlasti ob razkrinkavanju dezinformacij, ki jih je iznašal stotnik Simoni, a so očitno izvirala iz italijanskih šovinističnih krogov.

Sprejela sta naju polkovnik CW Washburn, načelnik prosvetnega oddelka pri Vrhovni vojaški upravi anglo-ameriške okupacijske vojske v Italiji, ki je pogosto prihajal iz Rima prav zaradi kočljivega vprašanja slovenskega šolstva, in poročnik Simoni.

[5] PDk 1946, št. 220 (16. februar) str. 2.

Takoj po pozdravu je povzel besedo polkovnik Washburn in obrnjen proti meni nevoljno dejal, da jih v Primorskem dnevniku neprestano napadamo in da se pri tem poslužujemo tudi laži. Odvrnil sem mu, da so vsi naši članki usmerjeni v prizadevanje, da dosežemo pravilno ureditev našega šolstva in se pri tem ne poslužujemo laži. Tedaj mi Washburn pomoli Primorski dnevnik od 16. februarja, in pravi: »Ali niste v tem članku lagali«? Očitno je mislil, da sem članek, ki je bil signiran s črko P, napisal jaz. V resnici pa je bil avtor članka pisatelj Jože Pahor. Mirno in s poudarkom sem mu odgovoril: »Članka sicer nisem napisal, a ga sedaj podpišem.« Vznevoljen mi je polkovnik odprl učni načrt za italijanske šole[6] ter mi v programu za tretji razred bral »Cenni sulla geografia della Jugoslavia« in potem še v odstavku »Osservazioni di interessanti illustrazioni sulla vita sociale ed economica dei popoli dei principali Stati del mondo: ad esempio (in tu so naštete razne države, na tretjem mestu Jugoslavija). Načrt za četrti razred italijanskih šol pa je navajal »Cenni sulla storia dei popoli slavi« in nato še »Province e regioni della Jugoslavia«.

Načrt za peti razred pa je predpisoval med drugim: »Fatti principali della storia della Jugoslavia« in še »Stati confinanti con l'Italia, particolarmente la Jugoslavia.«

Priznati moram, da me je to odkritje za trenutek zamajalo, pa sem prosil, da mi pokažejo učni načrt za slovenske šole. Izročili so mi že omenjeno brošuro, poiskal sem poglavje Zgodovina in zemljepis na strani 22 in ju prosil, da mi v slovenskem programu pokažeta to, kar vsebuje program za italijanske šole. Zavezniška častnika, nevešča našega jezika, sta poklicala uradnico, verjetno prevajalko, ki jima je potrdila, ko si je ogledala navedbe programa za tretji, četrti in peti razred, da zares ni v njem niti trohice o slovenski zgodovini in zemljepisu. Vidno presenečena sta uradnici naročila, naj pokliče prof. Barago. Ko je ta vstopil, sva s prof. Ferlanom vstala od mize in se prestopila v kot sobe, da vsaj tako pokaževa, da odklanjava vsak stik z Barago.

Ravnala sva po precedensu. 8. januarja 1946 smo se namreč profesorja Zorko Jelinčič in Jože Kosovel, Danilo Turk in podpisani sestali s poročnikom Simonijem, sestanek je trajal od 15. do 18.30. Takoj v začetku nam je poročnik Simoni hotel predstaviti dr. Barago. Nihče se ni okrenil. Simoni ponovi predstavitev in nas vpraša, če ga že poznamo. Zamrmral sem, da le po imenu. Danilo Turk pa je izjavil: »Ne moremo sedeti skupaj z ljudmi, ki so sodelovali z okupatorjem!« Vstali smo, da zapustimo urad. Simoni je vztrajal, da je Baraga le kot tolmač, tehnična pomoč, njemu čisto osebno. Vztrajali smo, da nam tolmač ni potreben. Simoni je pristal pod pogojem, da ga lahko pokliče, če mu bo potreben. Na to smo vsi pristali, nakar je Baraga odšel. Nobena naša delegacija se ni več srečala z njim. Takrat (21. 2. 1946) pa sva s prof. Ferlanom bila le priča zelo kratkega razgovora med Barago in predpostavljenimi.

Na očitek, kako da je opustil navedbe, ki so celo v programih za italijanske šole, je Baraga v vidni zadregi najprej nekaj momljal, a se je končno »rešil« z

[6] Programmi od istruzioni per le scuole materne ed elementari. Trieste 1945.
Pojasniti moram, da smo se v dobi, ko še ni bila odločena državna pripadnost naših krajev, strogo ravnali po načelu enakopravnosti med obema narodoma in to tudi na šolskem področju. Vsiljevali so obvezen pouk italijanščine že od 1. razreda naprej, kar smo odklanjali in se zares ni spočetka v nobeni šoli poučeval italijanski jezik. ZVU se je postopoma umikala, tako da je v učnem načrtu za italijanske šole uvedla **neobvezen** pouk slovenščine od 3. razreda naprej.
V že citirani okrožnici se 2. točka glasi: »Italijanski jezik bo **obvezen** za tiste učence, katerih starši ne bodo izrazili želje za oprostitev. V navodilih je bilo naročeno, da morajo starši oddati ustrezno izjavo, napisano v dveh izvodih, do 15. marca. Nihče ni podpisal take izjave, a iz načelnih razlogov se italijanščina na slovenskih šolah še vedno ni poučevala. Šele kasneje, ko je bila italijanščina proglašena za neobvezen predmet, so se tega jezika začeli učiti vsi učenci brez izjeme.

zatrjevanjem, da bo dal navodila didaktičnim ravnateljem, da program dopolnijo. Vidno nezadovoljna s takim pojasnilom sta častnika Barago takoj odslovila.

Pri sestavljanju programa je Baraga dosledno z izločitvijo slovenske zgodovine in zemljepisa izločil v tem poglavju (na strani 22) tudi vse, kar je spominjalo na Italijo. Celo stavek iz italijanskega programa: »Uomini sommi e benefattori dell'umanità italiani e stranieri« je v slovenskem programu odpravil s skrajšanim stavkom: »Veliki duhovi in dobrotniki človeštva«. Vse, kar je opustil italijanskega, je Baraga objavil v ločenem poglavju »Učna snov iz zgodovine, zemljepisa in italijanske kulture za slovenske ljudske šole na ozemlju, ki ga upravlja zavezniška vojaška uprava« prav na zadnji, 37. strani učnega načrta, kakor je tudi program za italijanski jezik potisnil na zadnje strani (35—36) in predpisal v urniku tri ure tedensko italijanščine v tretjem, ter po pet ur tedensko v četrtem in petem razredu.

Nekaj dni po opisanem srečanju je prof. Baraga prišel na nadzorništvo za slovenske šole in je takratnemu šolskemu nadzorniku Ivanu Benčiču izročil zavojček tiskovin s prav neumestno pripombo: »Razpošljite to na šole, da bo — Pahor zadovoljen.« V zavojčku so bile nove strani učnega načrta, ki naj bi jih učiteljstvo vložilo v že tiskani učni načrt. Da je bilo mogoče na eni strani natisniti prenovljeni načrt, so seveda morali izbrati manjše črke. V razširjenem besedilu dvaindvajsete strani so bila nova naslednja navodila:

»3. razred: Zgodovina Slovencev in Hrvatov od naselitve do konca srednjega veka.«

Zanimivo je, da je v »pregledu o družbenem in gospodarskem življenju ljudstev najvažnejših držav« sedaj našla mesto tudi Jugoslavija in sicer takoj za Anglijo in Rusijo.

V naslednji točki pa je bilo navedeno »učenje po fizičnem zemljevidu okrožja in področja pod ZVU. Glavni obrisi fizičnega zemljepisa Jugoslavije in Italije.«

Za četrti razred je novi predpis navajal:

»Zgodovina Slovencev in Hrvatov od konca srednjega veka do razpada Ilirskih provinc.«

Veliki duhovi in dobrotniki človeštva so sedaj konkretneje našteti in sicer »slovenski, hrvatski, italijanski in ostalih narodov.«

Za peti razred pa je novi, spopolnjeni učni načrt predpisoval:

»Zgodovina Slovencev in Hrvatov približno od leta 1815 do leta 1920. [...]

Veliki duhovi in dobrotniki človeštva v novejšem času in v sodobnosti slovenski, hrvatski, italijanski in ostalih narodov.

Splošna predstava celin na podlagi opazovanja globusa. Primeri z Jugoslavijo. [...]

Kulturno-gospodarski pregled Slovenije in Hrvatske. Statistični pregled Slovencev in Hrvatov ter njihova naseljenost.«[7]

To je ena izmed »zaslug« prof. Srečka Barage pri razvoju slovenskega šolstva pod anglo-ameriško vojaško upravo. Opisane učne načrte hranijo verjetno v svojih arhivih vse slovenske šole, ki so delovale v letu 1945/46 v takratni coni A.

ABOUT ELEMENTARY SCHOOL CURRICULA OF THE ALLIED MILITARY GOVERNMENT

(Summary)

The Slovene right-wing press abroad ascribes exceptional merits to the political emigrant Srečko Barage in restoring the Slovene schools in the Slovene Littoral after the

[7] Programi in navodila za ljudske šole, [Trst] v decembru 1945, 37 str.

liberation in 1945. From his own memory the author has singled out an episode from Baraga's activity, when Baraga in the subjects of history and geography in the curriculum for elementary schools had completely — obviously for political reasons — neglected the Yugoslav area. For this reason Pahor made an intervention with the Educational Department of the Allied Military Government in Trieste. The curriculum was subsequently provided with a correction more clearly specifying the subject matter and including the history and geography of the countries in Yugoslavia.

Ljudmila Bezlaj-Krevel

KRATEK HISTORIAT SLUŽBE VARSTVA ARHIVSKEGA GRADIVA V SEVERNOPRIMORSKI REGIJI

O arhivih in delu v njih imajo ljudje ponajvečkrat precej nejasnih predstav. Pomena arhivske službe ni mogoče v celoti prikazati javnosti, saj se sadovi dela v arhivih pokažejo šele po mnogih posredovanjih. Delo znanstvenega delavca pride na vrsto šele po dolgotrajnem, potrpežljivem delu arhivskih delavcev. Le malokdo se zave, da je veliko podatkov v šolskih učbenikih, enciklopedičnih ali poljudnih delih danes znano le po posredovanju arhivov.

Skrb za ohranitev pisanega gradiva je prav gotovo ena izmed najstarejših zvrsti človekovih kulturnih funkcij. Korenine arhivske službe segajo v dobo držav starega vzhoda, kar nam izpričujejo glinaste in voščene ploščice ter zbirke papirusov najstarejših kultur, ki se le po materialu, na katerem so pisane, razlikujejo od današnjih arhivskih fondov.

Tudi na slovenskem ozemlju lahko že stoletja sledimo arhivskemu delovanju in naša arhivska dediščina je obsežna in dragocena, saj segajo najstarejše listine že v leto 1082. Razvoj zgodovinskih arhivov v Sloveniji je bil tesno povezan z razvojem muzejev in muzejskih društev, pri katerih so nastajale zbirke arhivalij, razen v Piranu in Kopru, kjer so po italijanskem vzorcu povezovali zgodovinske arhive z znanstvenimi bibliotekami. Stanje se ni spremenilo niti z ustanovitvijo Jugoslavije. Čeprav so ves čas med obema vojnama pripravljali osnutek arhivskega zakona, ki bi kompleksno uredil arhivsko službo, do izdaje takega zakona ni prišlo. Toda že med prvimi spisi partizanskih organov in enot najdemo navodila za hranjenje in spravljanje dokumentov. Skrb udeležencev narodnoosvobodilnega boja, da ohranijo arhive tudi za ceno življenj, je sredi bojev leta 1944 pripeljala do ustanovitve arhiva partizanskega znanstvenega instituta. Načelna zaščita arhivskega gradiva pa je bila določena z odlokom predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov (Slov. poročevalec, 27. januarja 1945), kasneje pa še z odlokom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin z dne 20. novembra 1945. Z uredbo narodne vlade Slovenije o ustanovitvi osrednjega državnega arhiva Slovenije (31. oktober 1945) je bil podan temelj za nadaljnji razvoj arhivske službe.

Gradivo s področja treh severnoprimorskih občin se je zbiralo v krajih izven današnjih meja slovenskega državnega ozemlja, v arhivih in knjižnicah v Vidmu, Čedadu, Benetkah, Joannisu, Trstu in Gorici. Raztresenost gradiva je odraz zgodovine ozemlja, saj so bila vsa pomembna upravna središča kot pred tem sedeži fevdalnih gospostev, zunaj naših sedanjih meja. Do konca druge svetovne vojne so se arhivalije zbrale predvsem v obeh tedanjih središčih pokrajine, Trstu in Gorici. Še v času avstrijske oblasti je leta 1904 in 1906 tržaško namestništvo predlagalo notranjemu ministrstvu na Dunaju ustanovitev državnega arhiva v Trstu, ki naj bi prevzel gradivo namestništva, dotlej shranjenega v stari zgradbi pomorskega gubernija, ki je med drugim zajemalo ves vladni arhiv Trsta, Gorice

in Istre do leta 1814, kot tudi predsedstvene spise beneškega namestništva od 1848 do 1866. Predlog je bil zavrnjen, vsi navedeni spisi pa so bili poslani na Dunaj in uskladiščeni pri splošnem arhivu ministrstva. Še v teku vojne je vrhovno poveljstvo italijanske armade pooblastilo generalni sekretariat za civilne zadeve za varstvo arhivov na zasedenem ozemlju, zlasti v Gorici. Ta je že novembra 1918 pričel s hitro in učinkovito akcijo za zavarovanje arhivskega gradiva na tem področju. Italija je po vojni nemudoma zahtevala od Avstrije vrnitev odpeljanih arhivalij ter pričela z zbiranjem gradiva, ki je bilo zaradi vojne evakuirano v zaledje, na Dunaj, v Gradec in v Ljubljano. Fondi beneškega in tržaškega namestništva so skupaj s fondi glavnega italijanskega konzulata v Trstu tvorili prvi zametek bodočega tržaškega arhiva. Zaman pa je Italija zahtevala od Avstrije politični in diplomatski arhiv goriških grofov, ki je bil že od leta 1800 shranjen v državnem arhivu na Dunaju, v Trst pa so bili vrnjeni akti cesarsko-kraljeve vrhovne trgovske intendance za trgovsko pokrajino Primorsko in cesarsko kraljevega gubernija v Trstu ter arhiv generalnega gubernija Ilirskih provinc. Po ustanovitvi državnega arhiva v Trstu, ki mu je bilo leta 1926 določeno območje tržaške, istrske, goriške in videmske, dve leti kasneje pa še kvarnerske pokrajine, je le ta takoj pričel z zbiranjem gradiva nekdanje uprave, raztresenega v raznih upravnih, sodnih in finančnih uradih tržaške pokrajine ter pomembnih serij spisov iz drugih pokrajin. Tako so bili v državnem arhivu v Trstu zbrani fondi državnih oblastnij, od onih na višjem nivoju, kot so gubernij, namestništvo, policijska direkcija, pomorski gubernij, do onih na kresijskem in okrajnem nivoju, predvsem okrožna in okrajna glavarstva Istre in Goriške. Tem fondom so se pridružile še zbirke dokumentov političnih procesov deželnega sodišča v Trstu, sodišča avstro-ogrske mornarice in vojaških sodišč avstro-ogrske vojske. Bogato gradivo za zgodovino naših krajev pa se je zbralo v pokrajinski knjižnici in pokrajinskem arhivu v Gorici. Tu je bil hranjen goriški stanovski arhiv ter zbirke političnih, sodnih, notarskih, cerkvenih, gospodarskih aktov in listin od 13. do 18. stoletja, urbarji od 14. stoletja dalje, ohranjene je mnogo korespondence iz privatnih arhivov ter arhivi nekaterih katastrskih občin in uprava iz avstrijskih časov.

Že od prvih dni osvoboditve (maja 1945) pa do septembra 1947 je pri okrožnem izvršnem odboru NOO za Goriško deloval referent za arhive in kulturne vrednosti. Ko je bilo goriškim Slovencem odvzeto gospodarsko, kulturno in prometno središče, je že v prvih dokumentih delovnega odbora pripravljalnih del za planiranje novega mesta Nove Gorice leta 1947 predvidena gradnja kulturnega oziroma prosvetnega doma, kjer naj bi bili sedeži kulturnih ustanov. Na V. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici oktobra 1948 je bila sprejeta resolucija o ustanovitvi podružnice zgodovinskega društva v Novi Gorici in ustanovitvi študijske knjižnice ter muzeja z arhivom. Že pred tem, aprila 1948 pa je zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije, prosil Ludvika Zorzuta, da s pomočjo okrajnih in krajevnih oblasti OF in ZB NOV organizira aktive za zbiranje kulturnih dobrin. Maja istega leta je ministrstvo za prosveto LRS zahtevalo od okrajnega izvršnega odbora Gorica, da poroča osrednjemu državnemu arhivu o stanju arhivov bivših državnih ustanov in organov, le-ta pa jim bo dal navodila o zavarovanju in hrambi. Resolucija zgodovinarjev je bila ponovljena na VI. zborovanju v Celju in Laškem aprila leta 1950, ko prosijo hkrati Oblastni ljudski odbor za Goriško, da preskrbi za omenjene ustanove čimprej primerne prostore. Sredi leta 1949 je pri prosvetnem poverjeništvu tedanje goriške oblasti pričel delati referent za kulturo in umetnost imenovan tudi referat za narodni muzej in pokrajinski arhiv z nalogo raziskovanja,

zbiranja, dobavljanja, odkupovanja in zavarovanja kulturnih spomenikov, umetnin, narodopisnih predmetov, starih listin in knjig, ki so bile namenjene bodočemu narodnemu muzeju in pokrajinskemu arhivu goriške oblasti. Delokrog referata je obsegal okraje Gorica, Tolmin, Sežana in Idrija. Referat je bil leta 1950 premeščen k oddelku za prosveto in kulturo goriškega okraja, leta 1951 pa k študijski knjižnici, vendar z istimi nalogami. Ustanovljena (1951) je bila tudi podružnica zgodovinskega društva v Gorici, ki je prav tako delovala na področju štirih navedenih okrajev, ki naj bi postala torišče dela za ustanovitev muzeja in arhiva. V tem času je tudi osrednji slovenski arhiv poslal na to področje svojega arhivarja z nalogo, da pregleda in popiše arhivsko gradivo. Od januarja 1951 je ministrstvo za znanost in kulturo nekajkrat interveniralo pri okrajnem ljudskem odboru Gorica glede preskrbe potrebnih prostorov za primorsko študijsko knjižnico, muzej in arhiv. Predlagalo je nekaj variant, bodoči upravnik študijske knjižnice dr. Roman Savnik pa je dobil tudi nalogo organizirati arhiv in muzej. Slovenski zgodovinarji so poslali na Goriško resolucijo, sprejeto na VII. zborovanju maja 1951 v Ljubljani: »da se reši vprašanje muzeja, študijske knjižnice in pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, ki je kot temeljna kulturna potreba novo-osvobojenih krajev splošno slovenski problem.« Na to je svet za prosveto in kulturo pri okrajnem IO Gorica 1. januarja 1952 izdal dva akta. S prvim je nastavil Ludvika Zorzuta v organizacijsko enoto Okrajni muzej in arhiv vključeno pri Okrajni študijski knjižnici Gorica v nazivu arhivar; z drugim aktom pa je imenoval muzejskega kustosa Ludvika Zorzuta za upravnika Okrajnega muzeja in arhiva v Novi Gorici pri Okrajni študijski knjižnici. Ne glede na nelogičnost obeh aktov in na začetne proračunske težave nove inštitucije je Okrajni muzej in arhiv obvestil vse slovenske kulturne in znanstvene ustanove, da sta po triletnem vztrajnem prizadevanju muzejstvo in arhivistika uresničila svojo lastno ustanovo in da bodo v bližnji prihodnosti te ustanove nameščene v reprezentativnem kulturnem hramu — kulturnem domu. Slovenska kulturna javnost je to novico toplo pozdravila, sledila je množica čestitk. Slovenska akademija znanosti in umetnosti je v svoji čestitki navedla: »SAZU iskreno veseli, da se je po dolgem prizadevanju vendarle posrečilo rešiti vprašanje nastanitve okrajnega muzeja, knjižnice in arhiva v Gorici. SAZU želi vsem tem ustanovam kar največ uspeha na tej prosvetni in za kulturni napredek slovenskega zahoda tako važni postojanki . . .« Ne vemo, kje je vzrok, da je po tako obetavnih začetkih bila 5. septembra istega leta izdana le odločba o ustanovitvi Okrajnega muzeja, ki v njej arhiv ali arhivski oddelek sploh ni omenjen. Vse do leta 1956 pa je ostal v rabi naziv: »Okrajni muzej in arhiv v Gorici« in uradni žig muzeja je nosil isto besedilo. Sprva so še naprej zbirali pri muzeju arhivalije in celo pošiljali opozorila imetnikom in ustvarjalcem arhivskega gradiva glede varovanja le-tega. Muzej je tudi poslal svojega zastopnika na ustanovni občni zbor društva arhivskih delavcev Slovenije.

Na osnovi sporazuma med vlado Italije in vlado FLRJ z dne 23. decembra 1950 o vrnitvi administrativnih in historičnih arhivov, se je po nalogu obeh vlad sestala mešana komisija, ki je določila razdelitev arhivov pokrajine Goriške. Komisija je določila, da celotno gradivo pokrajinske biblioteke ostane v Italiji, ki se zaveže izdelati mikrofilme. Slednji se hranijo danes v Arhivu Slovenije v Ljubljani. Do leta 1955 so bili vrnjeni predvsem administrativni arhivi, ki so bili potrebni pri delu uprave, sodišč, katastrskih in zemljiškoknjižnih modov, gospodarstva in delno šolstva. Prav gradivo šolstva pa je po prevzemu leta 1954 Okrajni ljudski odbor Gorica večji del poslal Šolskemu muzeju v Ljubljano in le delček domačemu muzeju in arhivu ne glede na to, da je prav to leto isti organ izdal odločbo o

sistemizaciji delovnih mest v Okrajnem muzeju in arhivu v Gorici, ki je v njej sistemizirano delovno mesto arhivista in delovno mesto muzejskega kustosa. V naslednjih letih je bilo v muzeju delovno mesto arhivista kdaj priznano, drugič spet ne, sam muzej pa v svojih poročilih arhivski oddelek kakšno leto omenja, drugo spet izpušča. Po preselitvi muzeja iz Solkana v Kromberk in po preimenovanju muzeja v Goriški muzej (1956, 1958) se stanje ni spremenilo. Ta čas se je v Sloveniji že pričela smotrna izgradnja arhivskega omrežja. Takoj za osrednjim državnim arhivom je začel samostojno delovati še Mestni arhiv v Ljubljani, 1949. leta je tudi CK KPJ ustanovil svoj zgodovinski arhiv, 1952. leta se je osamosvojil mariborski arhiv, sredi petdesetih let pa so bili ustanovljeni še mestni arhivi v Piranu, Ptuju, Kopru in Celju, ki so vsi delovali na področju celotnega okraja. Arhiv pri znanstvenem inštitutu je prešel leta 1948 v Muzej narodne osvoboditve v Ljubljani in leta 1959 v Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Težnje po ustanovitvi vsaj mestnega, če že ne pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, so se na pobudo društva arhivskih delavcev in osrednjega slovenskega arhiva močneje in širše izrazile leta 1957, ko je bilo v Novi Gorici tudi zborovanje arhivskega društva. Predvsem v letu 1959 je tudi svet za prosveto in kulturo večkrat razpravljal o ustanovitvi arhivske institucije v Gorici in te težnje podpiral. Primorske novice so že prinesle vest o skorajšnji ustanovitvi ustanove, ki bo varovala in urejala vse dokumente zgodovinske, kulturno-zgodovinske, znanstvene in upravne vsebine in ki je ob meji še bolj potrebna kot v drugih krajih. (Prim. novice št. 39, 30. 9. 1959) Ludvik Zorzut, prvi upravnik muzeja in arhiva, je poslal navdušeno obvestilo Društvu arhivskih delavcev SRS, da ne bo preteklo spet leto dni, ko bomo pristopili k uresničenju goriškega arhiva. Toda leta 1960 je s strani OLO Gorica imenovana komisija za ustanovitev Okrajnega arhiva v Novi Gorici ugotovila, da še ni pogojev zanj ter zato predlagala, da se ustanovi pri Goriškem muzeju poseben referat za arhivsko službo. Stanje se ni izboljšalo, čeprav so leto zatem pri muzeju pričeli z delom prvi arhivarji. Nihče ni dolgo ostal in spet se je postavljalo vprašanje nadaljnjega obstoja arhiva pri muzeju.

Ta čas se je končala druga faza uveljavljanja določil mirovne pogodbe z Italijo s podpisom sporazuma 15. septembra 1961. V ta sporazum je bila vključena tudi vrnitev nekaterih dokumentov iz državnega arhiva v Trstu. Jugoslaviji je bilo izročeno 954 fasciklov aktov avstro-ogrskega okrajnega glavarstva in nato italijanskega civilnega komisariata v Sežani, štirje tolminski urbarji iz let 1958, 1606, 1621 ter 731 fasciklov okrožnega urada in okrajnega glavarstva v Postojni, poleg tega pa še vrsta dokumentov, ki se nanašajo na zgodovino Slovenskega primorja zadnjih stoletij. Za ostalo gradivo, ki je pomembno za zgodovino slovenskega ozemlja, pa je sporazum določil mikrofilmanje in za to določil 5 milijonov lir. Prevzeto gradivo in mikrofilmi se hranijo v celoti v Arhivu Slovenije v Ljubljani. Leta 1964 je izšel splošni zakon o arhivskem gradivu. Še pred sprejemom republiškega zakona o arhivskem gradivu in o arhivih so bili odpravljeni okraji. Novi zakon je določil obveznosti občin, da skrbe za službo varstva na svojem območju in tako so se predstavniki Skupščine občine Nova Gorica 16. septembra 1965 posamično sestali s predstavniki Skupščin občine Idrija, Ajdovščina in Tolmin glede ustanovitve arhivskega zavoda. Ponovno je prevladalo mnenje naj se le ojača arhivski oddelek pri Goriškem muzeju, sklicujoč se na dopolnilno odločbo o oddelkih muzeja iz leta 1958 in na odločbo iz leta 1956, ko je bil ustanovljen pri muzeju arhivski oddelek. Vsekakor je leta 1965 zbor delovne skupnosti muzeja sprejel sklep o razširitvi svoje dejavnosti tudi na izvajanje arhivske službe, k čemur sta dali poleg Skupščine občine Nova Gorica soglasje tudi skupščini občin

Ajdovščina in Tolmin. Proti temu pa je odločno nastopil Arhiv Slovenije in Skupnost arhivov Slovenije. Leta 1966 je Arhiv Slovenije prevzel službo varstva arhivskega gradiva na območju treh severnoprimorskih občin s tem, da je opravljanje manj zahtevnih poslov s posebnim pooblastilom prepustil novoustanovljenemu arhivskemu oddelku pri upravi Skupščine občine Nova Gorica, ki pa naj se najkasneje v treh letih razvije v samostojen arhivski zavod. Zaradi neizpolnjenih kadrovskih in prostorskih pogojev za ustanovitev samostojnega arhiva je bilo to pooblastilo leta 1969 podaljšano še za tri leta. Do ustanovitve samostojnega zavoda, današnjega Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, je prišlo šele leta 1972, čeprav tudi tedaj še niso bili izpolnjeni vsi pogoji za ustanovitev. V prošnji za pozitivno mnenje o ustanovitvi arhiva je tedanji predsednik občine Nova Gorica navedel, da se bo prostorsko in kadrovsko vprašanje v nekaj letih uredilo. Idrija, ki je imela predvsem bogat rudniški arhiv, arhivsko službo pa urejeno v okviru posebnega oddelka pri muzeju, je že leta 1966 kolebala med Ljubljano in Gorico. Šele konec l. 1971 se je odločila za priključitev k Zgodovinskemu arhivu mesta Ljubljane, vendar je v goriškem Pokrajinskem arhivu med gradivom okraja Gorica in Tolmin tudi gradivo idrijskega področja.

Očitno smo ob nalogah, ki nam jih je po vojni nalagala obnova, na Goriškem pa še graditev novega središča pokrajine, za zelo dolgo dobo skrb za arhive odložili. Žal je bilo v tem času veliko pomembnega gradiva zaradi nerazumevanja in neznanja uničenega. Bilo bi ga še več, če ne bi bili posamezniki marsičesa rešili. Vsekakor je stanje ohranjenosti gradiva prvih povojnih let porazno. Danes hrani arhiv okoli 2.000 tekočih metrov gradiva. Pretežno gre za gradivo, nastalo pri delu uprave, manj je gradiva sodnih in prosvetnih ustanov, gospodarstva, bančništva in družbenopolitičnih organizacij, zbirka družinskih in osebnih fondov pa skoraj ni vredna omembe. Posamezni dokumenti resda segajo v 18. stoletje, sicer pa je gradivo večji del iz novejšega obdobja.

Najvažnejša naloga arhiva je, ustvariti materialne, prostorske in kadrovske pogoje za delo, da arhiv ne bo kot doslej le skladišče po naključju ohranjenega, temveč zakladnica sistematično odbranega gradiva. Nove kategorije gradiva, ki se pojavljajo (specialna medicinska dokumentacija, raziskovalna laboratorijska dokumentacija, računalniško gradivo), ki vse bolj izpodrivajo klasične kategorije zapisa v opisni obliki, ter novi »nepapirni« materiali gradiva (mikrofilmi, trakovi, diski, računalniške kartice ipd.) terjajo popolnoma nove oblike dela v arhivu. Treba je proučiti možnosti elektronske obdelave podatkov, saj vsi vemo, da je današnji čas, čas hiperprodukcije pisane besede. Zato je zgolj samo ustanovitev arhiva, da se zadosti zakonskim določilom, brez dvoma premalo.

Uporabljeni viri in literatura

Arhiv OLO Gorica, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.
Arhiv SOb Nova Gorica, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.
Registraturni arhiv, Goriški muzej, Nova Gorica.
Registraturni arhiv, Pokrajinski arhiv, Nova Gorica.
Kosova zapuščina, Inštitut Milka Kosa, SAZU, Ljubljana.
Majda Smole, Zgodovina arhivistike in arhivske službe, Ljubljana 1976.
Felice Perroni, Inventario generale delle carte conservate nel R. Archivio di Trieste e nelle Sezione d'archivio di Stato di Fiume con note storico-archivistiche, Trieste 1933.
Ludvik Zorzut, Ptička brlegarca, Nova Gorica 1974.
Milko Kos, Gradivo za starejšo zgodovino Slovencev v arhivih izven naših meja, JIČ 1963, št. 1, 37—42.
Leopold Petauer, VI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Celju in Laškem, ZČ 1950 208—212.
Leopold Petauer, Sedmo zborovanje slovenskih zgodovinarjev ob desetletnici osvobodilne fronte v Ljubljani, ZČ 1951, 278—287.
Bogo Grafenauer, V. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici, ZČ 1948—49, 194—8.
Milko Kos, Iz Državnega arhiva v Trstu Jugoslaviji izročene arhivalije, ZČ 1961, 197—9.
Stanko Murovec, Namesto uvoda v: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, publ. št. 1, Nova Gorica 1972.

BRÈVE HISTOIRE DE LA SAUVEGARDE DU SERVICE DES ARCHIVES DANS LA RÉGION NORD DU LITTORAL SLOVÈNE

(Résumé)

Jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale la plupart des matériaux des archives de la partie septentrionale du Littoral Slovène ont été rassemblés dans les deux centres de la région: Trst (Trieste) et Gorica (Gorice). Aprè l'annexion de Gorica a l'Italie (près la seconde guerre mondiale), une tendance à constituer le service des archives a été présente dès les premières étapes de la fondation du nouveau centre économique et culturel de la région. Déjà e n1952 un directeur du musée et des archives a été nommé; il, aurait dû collaborer avec la bibliothèque du district de Nova Gorica. Cependant, dans un arrêté uitérieur sur la constitution du musée de district, ni les archives ni même une section ne sont mentionés. Bien que l'idée de constituer au moins des archives municipaux à Nova Gorica ne soit pas tombée dans l'oubli, elle s'est réalisée seulement vingt ans plus tard. Seulement le 1er janvier 1972 a commencé à fonctioner le services des archives dans les trois communes situées dans la partie du Littoral Slovène, et précisément la commune de Ajdovščina, de Tolmin et de Nova Gorica entre dans ses compétences.

Marko Vuk

ARHITEKTURA KRAŠKE RENESANSE

Oris problematike

Pričujoči članek povzema glavne izsledke raziskave, ki sem jo opravil v letih 1976—1978 za Raziskovalno skupnost Slovenije pod naslovom Renesansa v kraški arhitekturi.[1] Raziskava je zajela večje število spomenikov v Vipavski dolini, na Krasu, deloma na Notranjskem (področje Pivke) in na robu Istre. Za popolnejšo sliko o kraški renesančni arhitekturi bi bilo potrebno pritegniti tudi spomenike na območju Ilirske Bistrice in Cerknice, vendar v okviru dveletne raziskave to ni bilo mogoče. Kljub temu pa menim, da že iz dosedanjega števila pregledanih spomenikov lahko izluščimo osnovne razvojne črte, vidne ne toliko v tlorisu, ki se v glavnem drži starih, srednjeveških izhodišč, marveč predvsem v kamnoseških detajlih, kot so portali, okna, talni zidci, podstrešni venci. Posebno pozornost sem posvetil slavolokom, obokom, pevskim korom, vhodnim lopam, zvonikom na preslico oziroma zvončnicam, zvonikom in kamnitim vhodom na cerkvena dvorišča oziroma pokopališča. Upoštevajoč posebno skrbno obrtniško obdelavo kamnitih elementov, se postavlja vprašanje povezave med delavnicami, ki so zlasti od začetka 18. stoletja dalje množično opremljale cerkve na Primorskem s kamnitimi oltarji, prižnicami ipd., in delavnicami, ki so tod gradile cerkve. Nekateri detajli, zlasti slavoloki, portali in kamniti pilastrski vhodi govorijo v prid tej povezavi, katere pojasnitev pa bi seveda terjala posebno raziskavo. Pričujoča razprava se omejuje na sakralno arhitekturo, s poudarkom na spomenikih poljudnejšega značaja, kjer prihaja izvirna ustvarjalnost domačih gradbenikov najbolj do izraza.

Zgodovinske podatke o spomenikih na ozemlju, ki ga je zajela raziskava, najdemo že v starejši domoznanski literaturi. Na prvem mestu velja omeniti knjigo o postojnskem glavarstvu,[2] ki so jo sestavili učitelji glavarstva (ta upravna enota je poleg ožje Notranjske takrat obsegala tudi del Krasa in Vipavske doline) nato pa še delo o pražupniji Slavini Janeza Zabukovca.[3] Avtor podrobno opisuje cerkve te pražupnije in glede na njihove izrazite stilne karakteristike govori kar o »pivškem slogu«.

V slovenski umetnostno-zgodovinski literaturi je problem kraške renesanse prvič nakazal pok. dr. France Stele. V svoji knjigi o umetnosti v Primorju[4] ugotavlja, da pomeni tudi na Krasu 16. stoletje čas odmiranja gotike, uveljavljanja novega občutja za prostor, pojavljanja prehodnih oblik stavb med gotiko in renesanso. Prav tam nadalje piše, da je nova arhitektura zmagala na prehodu iz 16. v 17. stoletje, tako da pomeni 17. stoletje čas njenega največjega razcveta, traja pa še daleč v 18. stoletje, ko se dokončno razkroji. Dr. Stele je že v prvi izdaji tega

[1] Članek je nekoliko predelan elaborat, oddan leta 1978 Raziskovalni skupnosti Slovenije, ki je raziskavo tudi gmotno podprla.
[2] Postojinsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis, Postojna 1889.
[3] Janez Zabukovec, Slavina. Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije, v Ljubljani 1910. (v zbirki: Zgodovinski Zbornik. Priloga Ljubljanskemu Škofijskemu Listu).
[4] F. Stelè, Umetnost v Primorju, 2. izd., Ljubljana 1960, str. 55—7.

dela[5] opozoril na gradbeno dejavnost v 17. stoletju v Primorju, ki je rodila tip preproste, kamnoseško solidno izdelane in na gotsko tradicijo naslanjajoče se cerkve, in v zvezi s tem zapisal: »Ti kamnoseško izdelani okvirni deli stavbe, ki ustrezajo struktivni jasnosti prve renesanse, dajejo tem skromnim stavbam izredno solidno in gradbeno pretehtano lice.«[6] Stele v že citirani drugi izdaji te knjige ugotavlja, da je izhodišče te arhitekture Kras s svojim tradicionalnim kamnoseštvom, stilno izhodišče pa moramo po njegovem mnenju »iskati v renesančni arhitekturi v Italiji, predvsem v Benetkah, kjer je bilo najvplivnejše italijansko kulturno žarišče za te kraje in se nam cerkev San Salvatore v Benetkah s svojo čisto struktivno lepotnostjo zdi naravnost kot uresničenje tistega ideala, ki je konec gotske dobe prevzel stremljenja kraških kamnosekov.«[7]

V novejšem času se je primorskega gradiva v sklopu študij, ki obravnavajo arhitekturo 16., 17. in 18. stoletja na Slovenskem, dotaknil predvsem dr. Nace Šumi. V svojih besedilih opozarja zlasti na razvojno pomembne primere, kot sta npr. nekdanja bazilika na Sveti gori in cerkev sv. Egidija v Svetem pri Komnu, poleg cerkvene arhitekture pa obravnava tudi gradove, dvorce in palače. V sklepnem poglavju knjige o arhitekturi 17. stoletja na Slovenskem[8] ugotavlja, da je v 17. stoletju za Primorsko značilen »čisti kubus stavbe, kot celota skromno razčlenjen; na Kranjskem razvita zasnova, vendar trdno organizirana; na Štajerskem razrahljana kompozicija, ki se odreka tektonskemu redu.« Nadalje piše, da je na Primorskem »do konca baročne dobe ostala v veljavi preprosta dvoranska cerkev kot vodilni tip . . .«, zasnova torej, ki prevladuje tudi v 17. stoletju.

Kratko, vendar dobro opredelitev spomenikov v okolici Postojne, ki v glavnem pripadajo obdobju »kraške renesanse«, podaja Marijan Zadnikar v enem svojih konservatorskih poročil. V njem naglaša kulturno-geografsko prehodnost tega ozemlja in opozarja, da tu ne najdemo spomenikov iz romanskega obdobja, skromno da sta zastopana tudi gotski in baročni slog. »Vendar je kljub temu ravno ta predel eden najzanimivejših, kar je dokaz svoje zmogljivosti in hkrati odraz zgodovinskih usod, katerim je bil prepuščen. Najboljši dokaz za vse doslej povedano pa je delež, ki ga je ta zemlja prispevala v zakladnico slovenske umetnostne preteklosti ob koncu srednjega veka, ko so bile še žive njegove tradicije in ostaline, a so se že na izredno zanimiv način spajale z vplivi, ki so v obliki zakasnele renesanse prihajali od zahoda, k čemer je prispevala svoj delež tudi cerkvena pripadnost tega ozemlja pod tržaško škofijo. Po ohranjenih spomenikih sodeč, se zdi, da je to ozemlje skupaj z vso našo Primorsko gradbeno in likovno močneje zadihalo komaj s 17. stoletjem, ko se v arhitekturi vaških cerkva, ki predstavljajo gros spomeniškega gradiva, renesančni stavbni elementi in kamnoseški izdelki vežejo s formalno še srednjeveškimi zasnovami, ponekod pa že tudi povsem samostojno rešujejo dane gradbene naloge (npr. Matenja vas, Hrenovice, Žeje itd.).«[9]

Dr. Emilijan Cevc ugotavlja, da je v »poljudnejši stavbni vrsti še vse 17. stoletje živela oblika srednjeveške cerkve s podolžno ladjo in prezbiterijem, ki ima navadno tristrani zaključek.«[10] Prav tam tudi piše, da se v teh cerkvah še v 17. stoletju ohranja grebenast, rebra posnemajoč obok (npr. Šmihel pri Hrenovicah iz leta 1633), kot značilna za Notranjsko pa omenja visoka, polkrožna zaključena

[5] F. Stelè, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1940. (Pogledi 1) Str. 15—16.
[6] Ibid., str. 15.
[7] Stelè, Umetnost . . . 1960, str. 56.
[8] Nace Šumi, Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1969, str. 159.
[9] VS VII (1958—59), Lj. 1960, str. 204, 206—7.
[10] E. Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966, str. 83.

Žeje, podružnična cerkev (p. c.) sv. Jurija

Žeje. The succursal church of St. George

okna s kamnitim ostenjem in z ostanki gotskega krogovičja, opozarja pa tudi na ozka pravokotna, včasih ornamentalno okrašena okna. Dr. Cevc poudarja, da sta oba tipa oken plod kraške kamnoseške kulture. Isti avtor je v članku Umetnostna preteklost na Pivki[11] glede umetnostnega značaja spomenikov na tem geografskem območju prišel do podobnih zaključkov kot dr. Zadnikar. V zvezi z omembo visokih, po renesančnem vzgledu polkrožno zaključenih oken pravi, da gre tu »za značilno kraško predelavo beneških poznogotskih in renesančnih oken in hkrati za dokaz trdoživega vztrajanja pri oblikah srednjeveške tradicije. A prav v teh kamnoseških nadrobnostih so največkrat anonimni kraški klesarji — znabiti kar pivški domačini — ustvarili najpomembnejše, kar je to ozemlje v preteklosti prispevalo k umetnostni podobi naše domovine, saj so le redke cerkve, ki bi jih ne poživljala ta okna, ki so v svojih razmerjih plemenita, manieristično visoka; odmevajo tudi še v okolici Cerknice.« Dr. Cevc na istem mestu obenem ugotavlja, da je v 17. stoletju doživelo pravi razcvet tudi ljudsko kamnoseštvo.[12]

Izrazite stilne karakteristike kraške renesančne arhitekture poudarja tudi Emil Smole v članku Spomeniške vrednote goriško-kraškega območja ter njihova prezentacija ob sodobnem turizmu.[13] V njem ugotavlja izjemne stvaritve zlasti v poznogotski in renesančni sakralni arhitekturi, posebej še v povezavi s premišljeno arhitektonsko zasnovo strnjenih kraških vaških naselij.

Iz zgornjih citatov je razvidno, da je problematiko kraške renesančne arhitekture doslej najjasneje zarisal dr. Stele. Še enkrat pa je potrebno podčrtati zlasti Šumijevo ugotovitev, da je na Primorskem v primerjavi s Kranjsko in Štajersko opaziti precejšnjo negibnost v razvoju prostora, ki niti v baročni dobi še

[11] V zborniku Ljudje in kraji ob Pivki, Postojna 1975, str. 83—97.
[12] Ibid., str. 91.
[13] Bilten občinske skupščine in njenih organov, Nova Gorica 1967, str. 9—18.

zdaleč ne doseže tiste sproščenosti in razrahljanosti, kot jo pozna npr. štajerska arhitektura. Raziskava na terenu je te ugotovitve popolnoma potrdila, saj se je izkazalo, da imamo pri sakralni arhitekturi opravka z nizanjem čistih kubusov enega ob drugem, v mnogih primerih še poudarjenih s kamnitimi »šivanimi robovi«, podstrešnimi venci in škriljastimi strehami.

Tlorisni tipi in splošne značilnosti

Kraška renesančna arhitektura geografsko ni omejena zgolj na Kras, marveč zavzema še okoliške predele Vipavske doline, Notranjske in Istre. Zanimivo je, da dva primera te arhitekture (Vrhovlje pri Kojskem, Most na Soči) srečamo tudi zunaj omenjenega ozemlja, vendar zlasti za župnijsko cerkev sv. Lucije na

Most na Soči, župnijska cerkev (ž. c.) sv. Lucije, pogled proti koru

Most na Soči, The parish church of St. Lucia, view of the choir

Mostu velja, da je zaradi njene kvalitete nikakor ne moremo izpustiti iz te obravnave. Znano je, da je področje, kjer je ta arhitektura razširjena, kulturnogeografsko raznoliko, zato se postavlja vprašanje, kaj je na spomenikih skupnega in v čem se razlikujejo. Najmanj razlik najdemo v tlorisih, kjer je najpogostejši tip preprosta enoladijska cerkev izrazito pravokotne oblike in z ožjim prezbiterijem, ki se zaključuje s tremi stranicami pravilnega osmerokotnika. Znana je tudi skromnejša tlorisna zasnova, pri kateri niti na zunanjščini niti v notranjščini ne čutimo prehoda iz ladje v prezbiterij. Gre za preprosto enocelično stavbo pravokotnega tlorisa, ki je na oltarni strani sklenjena s tremi stranicami pravilnega osmerokotnika (kapeli Božjega groba na Gočah in v Lozicah). Zdi se, da imamo pred seboj majhen, skromen prezbiterij, izhodišče takega enotnega kapelnega prostora pa moremo iskati že v srednjem veku, kar dokazuje kapela Marije po-

močnice v Lokvi pri Divači, ki je nastala leta 1426.[14] Poznamo tudi nekoliko bogatejši primer tega arhitekturnega tipa, kjer na zunanjščini prav tako ni viden prehod iz ladje v prezbiterij, cerkev je torej na tem mestu brez zamika, v notranjščini pa se oltarni prostor loči od ostalega dela stavbe s slavoločno steno in kamnitim slavolokom (podružnična cerkev sv. Danijela v Hruševju).

Lozice, kapela Božjega groba

Lozice. The Holy Sepulcher chapel

Tudi prvi omenjeni tip stavbe, pravokotna ladja s triosminsko zaključenim prezbiterijem, ni povsem brez variant. Te so najbolj očitne pri prezbiteriju, kjer so tri zaključne stranice po dolžini lahko enake (npr. župnijska cerkev sv. Petra in Pavla v Tomaju, podružnična cerkev sv. Križa v Križu pri Sežani), v nekaterih primerih je vzhodna stranica daljša, kar pripomore k razširitvi in zaokroženosti prostora, tako da moremo govoriti o renesančnem prostorskem občutju (župnijski cerkvi sv. Nikolaja v Avberju in sv. Andreja na Gočah, podružnična cerkev sv. Antona Padovanskega na Fužinah pri Šturjah). Z letnico 1622 je datiran prezbiterij romarske cerkve Marije tolažnice žalostnih v Logu pri Vipavi, pri katerem je sklepna stranica daljša od obeh poševnih. Glede na odličnost in pomembnost te cerkve moremo ta prezbiterij smatrati kot slogovno vzpodbudo za podobne prezbiterije v Vipavski dolini in na bližnjem Krasu. Pri prezbiterijah sem zasledil celo primer, ko je vzhodna stranica nekoliko krajša od poševnih sten prezbiterija (župnijska cerkev sv. Petra v Pivki, podružnična cerkev sv. Jerneja v bližnjih Petelinjah). Poleg prezbiterijev s triosminskim zaključkom najdemo tudi prezbiterije skoraj kvadratne oblike z ravno vzhodno steno (podružnična cerkev Marije Pomočnice kristjanov na Vrhovlju pri Kojskem, župnijska cerkev sv. Vida v Podnanosu). Glede prostorskih razmerij v ladji ni opaziti posebnega razvoja, saj tako v 16. kot tudi v 17. in 18. stoletju prevladuje pravokotni tloris, zanimivo pa je,

[14] Ivan Komelj, Gotska arhitektura, Ljubljana 1973, str. 281.

da se ladja v nekaterih manjših arhitekturah skoraj približuje kvadratu (podružnična cerkev Marije Magdalene v Otoščah, podružnična cerkev sv. Jedrti na Slavinjah, podružnična cerkev sv. Jurija na pokopališču v Šmihelu pri Postojni, podružnična cerkev sv. Marjete v Dolenjah pri Ustjah).

V uvodnem poglavju sem zapisal, da se je raziskava osredotočila na spomenike poljudnejšega značaja, saj so bili odličnejši primeri, kot je npr. v prvi svetovni vojni popolnoma porušena bazilika na Sveti gori ali centralno zasnovana cerkev v Svetem pri Komnu, že ustrezno ovrednoteni v literaturi, kjub temu pa posebej poudarjam pomen triladijske cerkve na Sveti gori, saj jo lahko smatramo kot tipološko vzpodbudo za vrsto manjših in skromnejših, a po prostorski organizaciji sorodnih cerkva. Dr. Cevc je zapisal, da »smo s to stavbo izgubili pomemben umetnostni spomenik, pripadajoč triladijskemu stavbnemu tipu, kakršnega sta — po romanskih severnoitalijanskih zgledih — prevzeli naša pozna gotika in renesansa in se je v najpopolnejši obliki uresničil v stari cerkvi na Sveti gori nad Gorico. Pozni odmev tega stavbnega tipa je tudi prezidava sla-

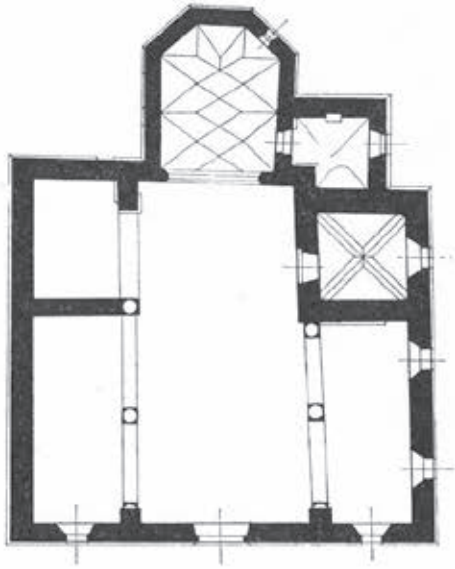
Hrenovice, ž. c. sv. Martina, pogled proti koru

Hrenovice. The succursal church of St. Martin, view of the choir

vinske in hrenoviške župne cerkve.«[15] Tako v Slavini kot v Hrenovicah gre namreč za bazilikalno zasnovano triladijsko stavbo, kjer se glavna ladja od stranskih ločuje s kamnitimi stebri, povezanimi s polkrožnimi loki, prezbiterij pa ima še tradicionalno triosminsko zaključeno obliko. Sodeč po napisu in letnici 1636 na severnem portalu glavne fasade, postavlja Janez Zabukovec nastanek sedanje triladijske župnijske cerkve Marijinega vnebovzetja v Slavini v 17. stoletje, ko je župnik Mohorič dozidal še dve stranski ladji.[16] V literaturi obstaja podatek, da je prezbiterij župnijske cerkve sv. Martina v Hrenovicah še iz 15. stoletja,

[15] Umetnostna preteklost na Pivki, v: Ljudje in kraji ob Pivki, str. 91.
[16] Janez Zabukovec, Slavina . . ., str. 92, 94.

v začetku 17. stoletja (verjetno 1625) so v njem odstranili »obzidne stebriče« in rebra na oboku, staro gotsko ladjo naj bi podrli, namesto nje pa postavili »renesančno« oziroma »baročno«.[17] Vsekakor je v začetku 17. stoletja pri tej cerkvi prišlo do prezidav in je po vsej verjetnosti takrat dobila sedanjo podobo, kar dokazuje letnica 1625 na glavnem portalu. Na levi in desni strani glavne fasade, ki je današnji izgled dobila ob podaljšanju stranskih ladij, so na teh mestih vzidali tudi dva stara stranska portala. Oba sta sedaj zamašena, desni je datiran 1625, levi pa 1752, kar bi morda kazalo na to, da je leva stranska ladja bila dozidana kasneje kot desna.[18] Soroden tloris kot pri zgoraj omenjenih cerkvah srečamo tudi pri župnijski cerkvi sv. Lucije na Mostu na Soči, ki po Steletovih besedah predstavlja skromnejši posnetek cerkve na Sveti gori, postavlja pa jo približno v isti čas.[19] Če upoštevamo letnico 1612 na kamnu, ki je vzidan na desnem vogalu glavnega pročelja, lahko postavimo čas gradnje v 17. stoletje, poleg tega obstojajo pričevanja, da je nekdanji svetolucijski župnik Alojzij Carli (služboval na Mostu med 1877—1891) še lahko prebral letnico 1624 na sredi prezbiterija.[20] V 17. stoletju je bila povečana tudi romarska cerkev Marijinega vnebovzetja na Vitovljah; gotsko obokanemu prezbiteriju so dodali tri s širokimi loki ločene ladje, pomeni pa stavba miniaturno ponovitev cerkve na Sveti gori.[21] V drugi svetovni vojni je bila hudo poškodovana in po prizadevanju domačinov ter

Vitovlje, p. c. Marijinega vnebovzetja, tloris (prirejen po načrtu, ki ga hrani ZSV Gorica)

Vitovlje. The succursal church of the Assumption, ground-plan

[17] Albin Kjuder, Zgodovinski mozaik Primorske s posebnim poudarkom gornjega Krasa. Zbral in sestavil v letih 1956—1960, str. 119. Podatek je Kjuder zasledil v Malem listu 1927, št. 5—6.
[18] Prim. podatke v spomeniškem elaboratu, dokumentacija ZSV Gorica.
[19] Stelè, Umetnost . . . 1960, str. 57.
[20] Tretja nova suknja Sv. Lucije na Mostu na Soči, Glasilo tolminskih župnij, II, št. 1, marec 1975, str. [3].
[21] E.[mil] S.[mole], I.[van] K.[omelj], Vitovlje pri Šempasu, VS X (1965), Ljubljana 1966, str. 244. Prim. tudi Emilijan Cevc, Umetnostno zgodovinski spomeniki — važen del turistične ponudbe Slovenskega Primorja, v: Slovensko Primorje v luči turizma, Ljubljana 1952, str. 238; Isti, Goriška v slovenski umetnostni preteklosti, v: Goriški zbornik 1947—1957, Nova Gorica 1957, str. 36.

ZSV Gorica v letih 1966—1967 obnovljena. Istemu stavbnemu tipu pripada tudi župnijska cerkev sv. Janeza Krstnika v Boljuncu pri Trstu. Sedanjo obliko je dobila v 17. stoletju, če upoštevamo letnico 1643 na sklepniku slavoloka, na prekladi portala na južni zunanjščini je vklesana letnica 1663, nad tem portalom pa je napisna plošča z letnico 1640. Tudi Andrej Gabrovšek (1891—1955), nekdanji župnik v Boljuncu, je mnenja, da je cerkev bila povečana v 17. stoletju, ko so glavni ladji dodali dve stranski ladji, ločeni od nje s kamnitimi stebri in polkrožnimi loki.[22] Triladijski tloris ima tudi župnijska cerkev sv. Jurija v Dutovljah, ki pa ga je dobila kasneje s prezidavami. Prvotna cerkev iz leta 1450 je bila verjetno manjša, obstojajo pa podatki o prezidavah v letih 1632 in 1740.[23] Posebnost te cerkve so galerije nad stranskima ladjama, ki spominjajo, čeprav so manjše in skromnejše v izvedbi, na tiste v božjepotni cerkvi v Logu pri Vipavi. Dr. Cevc v opisu umetnostne preteklosti na Pivki omenja triladijsko cerkev, ki je v razvalinah. Gre za romarsko cerkev sv. Trojice na Lonici nad Trnjem, ki je nastala v začetku 17. stoletja in je leta 1825 zgorela. Imela je mnogokoten prezbiterij, okrog oltarja pa so bile nekakšne na stebrih stoječe kapele.[24]

Če izvzamemo nekdanjo cerkev na Sveti gori, pri kateri dosedanje raziskave še niso jasno dokazale, kdo jo je zgradil, po svoji odličnosti in velikosti pa presega vse omenjene triladijske cerkve in jim pomeni lahko vzor, moremo trditi, da je kraško renesančno stavbarstvo doseglo enega od vrhov in stilno sintezo prav v tipu triladijske cerkve. Triosminski prezbiterij jasno kaže na severnjaško izhodišče, širok, jasno pregleden prostor, ki je s stebri in na njih slonečimi polkrožnimi loki razdeljen na tri ladje, pa nam razodeva bližino Italije, kjer se je rodila renesančna koncepcija prostora. Značilno za naštete triladijske cerkve je, da se bazilikalna tlorisna zasnova ne odraža vselej tudi v oblikovanju zunanjščine, saj jih v nekaterih primerih, očitno po zgledu porušene bazilike na Sveti gori, pokriva izredno široka dvokapna streha, ki sega čez vse tri ladje (Most na Soči, Vitovlje, Hrenovice, Dutovlje). V Slavini in Boljuncu je glavna ladja nekoliko višja od stranskih, pokrita je z dvokapno streho, stranski ladji pa le s poševno enokapno streho.

Poudarjeno je že bilo, da na posameznih kulturno-geografskih območjih ne opažamo posebnih razlik glede tlorisnih zasnov, saj se z vsemi tremi osnovnimi tipi srečujemo tako na Krasu kot tudi v Vipavski dolini, Istri in na Notranjskem. Skupne karakteristike so vidne tudi na kamnoseških detajlih in kamnitih delih stavbe (portali, okna, podstrešni venci, slavoloki, zvončnice), izrazitejši pokrajinski naglas dajejo stavbam ostrešja in kape zvonikov. Strehe so v Vipavski dolini večinoma korčaste, zvoniki pa so v glavnem oglejskega tipa z značilnim piramidalnim zaključkom. Na Krasu so najbolj razširjene škriljaste strehe, ki so gotovo prvotne in strmejše od korčastih. V mnogih primerih so jih kasneje nadomestile strehe iz korcev ali celo iz drugih neprimernih materialov. Tudi na Krasu je zelo pogost zvonik oglejskega tipa, na manjših podružnicah pa se srečujemo z zvončnico oziroma zvonikom »na preslico«. Na Notranjskem so strehe cerkva strme in pokrite ponavadi z bobrovci, kar jim daje celinski oziroma skoraj alpski značaj. K temu pripomorejo še kape zvonikov, ki so iz lesenega ogrodja

[22] Vesela novica. (Naša farna cerkev). Boljunški glasi, št. 1, Za božič 1954, str. 1. Članek je nepodpisan, vendar ga je po podatku Marija Gerdola, sedanjega boljunškega župnika, napisal Andrej Gabrovšek. Omenjeni pisec je letnico na slavoloku prebral kot 1548.
[23] Albin Kjuder, Zgodovinski mozaik Primorske . . ., str. 249—250.
[24] Umetnostna preteklost na Pivki . . ., str. 91. Prim. tudi Janez Zabukovec, Slavina, str. 184—185, kjer najdemo omembo, da je v 17. stoletju v česu Valvasorja že stala, saj jo ta imenuje med cerkvami slavinske župnije. Fotografija ruševin cerkve je objavljena v knjigi Rada Bednarika Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi, Gorica 1932, str. 152.

in obložene s pločevino, oblikovane pa so v mnogih primerih baročno oziroma bolj lahkotno kot stroge piramide zvonikov oglejskega tipa. Tudi na tem zemljepisnem področju se enako kot v Vipavski dolini in na Krasu srečujemo z zvonikom na preslico, ki se iz tipično sredozemskega pasu zajeda tako precej globoko

Klanec pri Kozini, ž. c. sv. Petra, zvonik na preslico, 1689

Klanec pri Kozini. The succursal church of St. Peter, the bell-tower built in form of an upright raised gable (1689)

v notranjost Slovenije. Zvonik z odprtimi linami za zvonove, ki sicer sodi v vmesno obliko med zvonikom in zvončnico, srečamo še globlje v celinskem pasu, npr. pri grajski kapeli v Kostelu pri Fari na Kočevskem. Kapela je nastala najkasneje v 17. stoletju,[25] pokrita je s skodlami, prav tako tudi zvonik, pri katerem prihaja na ta način do zanimive sinteze sredozemskih in celinskih kulturno-geografskih sestavin.

Raziskava kraške renesančne arhitekture je pokazala, da moremo sakralne stavbe jasno razvrstiti tudi po namembnosti, od česar je tesno odvisna večja ali manjša umetnostna ambicioznost njihovih graditeljev. Upoštevaje to dejstvo izstopajo zlasti romarske cerkve (Sveta gora, Most na Soči, Vitovlje, Lonica nad Trnjem) in župnijske cerkve v prafarah (Hrenovice, Slavina). Drug, manjši tip sakralne stavbe bi lahko imenovali vaško cerkev, ker stoji ponavadi sredi vasi. Gre za enoladijsko cerkev s pravokotno dvorano in triosminskim prezbiterijem, njene srednje velike dimenzije ravno zadoščajo za vaško skupnost. Zelo lep in stilno enoten primer je podružnična cerkev sv. Antona Padovanskega v Gabrčah. V tretjo skupino bi lahko postavili pokopališke cerkve, ki so običajno manjših dimenzij, podobne so cerkve četrte skupine, kamor prištevamo osamljene podružnice. Zdi se, da se je največ stilno pričevalnih elementov kraške renesančne arhitekture ohranilo prav pri osamljenih podružnicah in v gospodarsko zaostalejših krajih, odmaknjenih od važnejših središč in živahnih prometnih poti. Nasprotno

[25] N.[ace] S.[umi], Kostel pri Fari na Kočevskem, VS VII/1960, Ljubljana 1960, str. 164—165, glej tudi fotografijo na str. 165; Metka Najdič-Pipan, Zvoniki na Slovenskem, ZUZ X, nova vrsta, Ljubljana 1973, str. 103.

temu pa opažamo, da so cerkve v pomembnejših krajih doživljale spremembe in prezidave, kar je vidno zlasti pri obokih, novih razčlenitvah ostenij, dozidavah zakristij, kapel, zvonikov itd. Odprto puščam tudi vprašanje, v kakšni meri gre pri nekaterih cerkvah še za srednjeveške stavbe, ki so ob poznejši prezidavi dobile le posamezne renesančne formalne elemente. Vse to so seveda le hipoteze, natančnejšo sliko bi lahko dobili s pomočjo podrobne analize stavbne zgodovine vsakega posameznega spomenika. Ostaja pa dejstvo, da so te prezidave marsikje zabrisale prvotno podobo kraške renesančne arhitekture, posebno v notranjščinah, kjer zlasti v 18. stoletju opažamo baročne elemente, medtem ko so zunanjščine kljub prezidavam ohranile strožji renesančno, lahko bi rekli tudi, celo klasicistično zveneč videz.

Žeje, p. c. sv. Jurija, prezbiterij

Žeje. The succursal church of St. George, the presbytery

Talni zidci, šivani robovi in podstrešni venci

Če smo v razvoju prostora opazili določeno negibnost in slogovno zaostajanje ter vztrajanje pri starih vzorcih še daleč v 18. stoletje, velja to v manjši meri za arhitektonske in še posebej kamnoseške detajle. Pri vseh cerkvah kraške renesančne arhitekture opažamo posebno skrbno izdelavo talnih zidcev, šivanih robov in podstrešnih vencev. Gre torej za tiste kamnite dele stavb, ki poudarjajo njihovo voluminoznost in kristalinično strukturo. K temu še pripomore optični kontrast med kamnitimi nosilnimi elementi arhitekture in stenami, ki so v večini primerov zidane iz nepravilnih kamnov in ometane. V tem pogledu je izredno lep primer kraške renesanse pokopališka kapela na Gočah, datirana 1687. Zunanjščina triosminsko zaključenega apsidalnega dela je še posebej poudarjena s kamnitimi polstebri, povezanimi med seboj s kamnitimi polkrožnimi loki s sklepnikom, ki so vzidani v zidu. Poznamo pa tudi primere, da je vsaj prezbiterij ali tudi celotna stavba sezidana iz pravilnih kvadrov, npr. cerkev Marijinega vnebovzetja na Vitov-

ljah. Če upoštevamo še dejstvo, da je nekoč večina cerkva na Krasu bila v celoti pokrita s škriljami, potem govorimo lahko kar o organski včlenjenosti te arhitekture v kraško pokrajino ali v urbanistično celoto kraškega naselja, pri katerem igra kamen kot gradbeni material zelo pomembno vlogo. Od kamnoseških detajlov je posebno značilen podstrešni venec s kamnitimi konzolami, ki se dobro prilagaja značaju kraške renesančne arhitekture. Tovrstni venec ponavadi učinkuje zelo masivno in tako še poudarja izrazito horizontalo, ki zunanje stene cerkva razmejuje od ostrešja. Konzolne podstrešne vence poznajo npr. župnijske cerkve na Gočah, Slapu, v Matenji vasi, Dutovljah, Kobjeglavi, Podnanosu, Povirju, podružnične cerkve na Slavinjah, v Utovljah, Gabrčah, Žejah itd.

Portali

Izrazitejše slogovne spremembe v času od 16. do 18. stoletja opažamo pri portalih (predmet te analize so predvsem glavni portali cerkva), pri čemer so opazne določene sorodnosti s spremembami pri pilastrskih vhodih na cerkvena dvorišča oziroma pokopališča in pri slavolokih cerkva. Na začetku navajam kot primer portal župnišča na Repentabru, ki je še gotsko mnogokotno profiliran, njegov vrh pa ni zašiljen, marveč polkrožno oblikovan; datiran je 1559. Za 17. stoletje, ko ta arhitekturna naloga kraške renesanse doseže svoj vrh, so značilne razgibanejše in kamnoseško bogatejše forme. Pri glavnem portalu podružnične cerkve sv. Kozma in Damijana v Podbrju se vratna odprtina zaključuje

Podbrje, p. c. sv. Kozma in Damijana, glavni portal, 1636

Podbrje. The succursal church St. Cosma and Damian, the main portal (1636)

polkrožno in ima na temenu močan sklepni kamen. Na vrhu je profilirana preklada s konzolnim nizom, na kateri sloni prekinjeno trikotno čelo. Ostenje portala krasijo poleg motiva vaze z rožami še angelski glavici na kapitelih, večja angelska glavica je izklesana tudi v čelu portala, kamniti plošči ob straneh polkrožnega zaključka

odprtine pa sta okrašeni z drobnim stiliziranim rastlinjem. Pri tem portalu, ki je datiran 1636, je poleg oblikovne razgibanosti opaziti tudi izrazito dekorativno obdelavo površine. Istega leta je nastal severni portal glavne fasade župnijske cerkve v Slavini, ki se prav tako zaključuje s prekinjenim trikotnim čelom, pred levo in desno stranico ostenja portala pa stoji po en polsteber z jonskim kapitelom, kar pomeni novost. Na podbojih je izklesan motiv diamanta. Leta 1646 je nastal glavni portal župnijske cerkve sv. Jurija v Šturjah. Pravokoten okvir je okrašen s tipičnim renesančnim bisernim nizom, profilirana preklada je spodaj obogatena s konzolnim vencem, prav tako tudi oba zakrivljena pristrešnika na vrhu. Med pristrešnikoma je na sredini postavljena kamnita vaza. Glavni portal podružnične cerkve sv. Antona Padovanskega v Gabrčah se zaključuje s prekinjenim trikotnim čelom, ob straneh sta nekakšna kamnita kanelirana pilastra, kapitela pa sta kombinirana v dorski in jonski obliki. Nova prvina je krilni dodatek ob straneh portala, sestavljen iz kamnitega vzorca v obliki volute. Na podstavku na sredini preklade je postavljen kip patrona cerkve, ki sega še čez prekinjeno trikotno čelo. Na zvončnici te cerkve najdemo letnico 1663 in je stavba v celoti dokaj enoten izdelek, zato lahko domnevamo, da je tudi portal iz tega časa. Glavni portal župnijske cerkve sv. Vida v Podnanosu iz leta 1685 ponavlja koncepcijo portala v Gabrčah, le da sta pilastra ob straneh nadomeščena s kaneliranima polstebroma, kapitela pa sta kombinacija jonske in dorske oblike. Glavni portal podružnične cerkve sv. Hieronima na Nanosu, ki je datiran 1700, je v primerjavi s prejšnjimi poenostavljen. Izginili sta stranski »krili« in prekinjeno trikotno čelo, ostala pa je močno plastično profilirana preklada.

Če bi na kratko povzeli razvoj portala, vidimo, da se je iz starejših preprostejših oblik v 17. stoletju razvilo več tipov portala s spremembami in dodatki zlasti v zgornjem delu. Pokončni stranici portala sta lahko samo enostavno profilirani, v najbogatejših primerih pa srečamo na tem mestu nekakšen pilaster ali celo polsteber. Posebej omenjam dekorativne kiparske detajle, kot npr. angelske glavice, stilizirano rastlinje, vaze z rožami, kjer opažamo oblikovanje, ki se približuje ljudski kamnoseški ravni. Proti letu 1700 je opaziti, da portali izgubljajo »odvišne« okrasne elemente in se spet vračajo k poenostavljeni, bolj klasicistično zasnovani obliki.

Okna

Pri razčlenjevanju tipov oken opažamo vpliv gotske tradicije še daleč v 17. stoletje, hkrati pa se pojavljajo oblike, na katere je vplivala renesančna in tudi že baročna umetnost. Izrazito prehodna oblika okna ima kamnito ostenje, ki je zgoraj polkrožno zaključeno, proti notranjosti pa se poševno oži. Taka okna najdemo npr. na Razdrtem, v Stranah, Landolu, na podružnični cerkvi sv. Janeza Evangelista na Ustjah in na župnijski cerkvi v istem kraju. Tovrstna okna so pogosto ozka in visoka, tako da se kljub polkrožnemu zaključku zdijo še vedno skoraj gotska. Sem sodijo npr. okna na podružnični cerkvi sv. Kozma in Damijana v Podbrju, pri katerih je zunanji kamnit okvir poleg tega na vrhu oblikovan kot rahlo zašiljen lok. Posebno bogata oblika tega okna pozna še sledove gotskega krogovičja, tako npr. v Rodiku, Hruševju, Šmihelu pri Postojni in na podružnični cerkvi sv. Lovrenca v Orehku. V slednjem primeru so tri okna na južnem pročelju datirana, in sicer z letnicama 1626 in 1663, tako da moremo to obliko smatrati kot tipično za 17. stoletje. Prehodni značaj kaže tudi tip okna, pri katerem se poševno poglabljajoča odprtina zaključuje polkrožno, zunanji okvir okna pa je

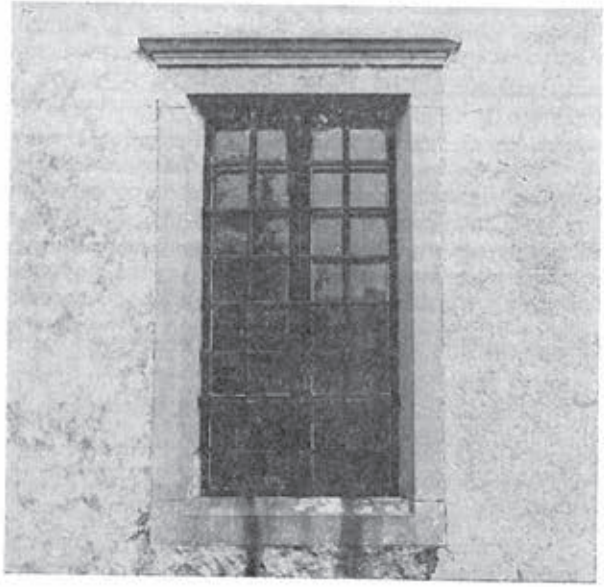

Orehek, p. c. sv. Lovrenca, okno na južni steni ladje, 1663

Orehek. The succursal church of St. Lawrence, the window on the southern nave (1663)

pravokoten (npr. podružnična cerkev sv. Katarine na Bogem, župnijska cerkev sv. Petra in Pavla v Tomaju).

Naslednja vrsta okna, tipična za kraško renesanso, ima pravokoten okvir, ki je na notranji strani poševno obrezan, kar si moremo razlagati z gotsko tradicijo, npr. na župnijski cerkvi sv. Petra v Klancu pri Kozini in na podružnični cerkvi v

Senadole, p. c. sv. Duha, okno na južni steni ladje, 1658

Senadole. The succursal church of the Holy Spirit, window on the southern nave (1658)

Petelinjah (slednje je datirano 1661). Nekoliko bogatejša oblika tega okna se razlikuje le po tem, da ima na vrhu ravno profilirano, ven molečo preklado, vse ostalo je enako. Taka okna so npr. na podružnični cerkvi na Bogem, podružnični cerkvi sv. Trojice v Pasjem repu (v ruševinah), župnijski cerkvi sv. Matije na Slapu, podružnični cerkvi v Gabrčah, podružnični cerkvi sv. Duha v Senadolah (datirano 1658) in na župnijski cerkvi sv. Urha v Dolini pri Trstu (datirano 1699).

V nadaljnjem razvoju opažamo, da se površina okna zelo poveča, obdano je s kamnitim okvirom pokončne pravokotne oblike in ima lahko preprosto ravno preklado (npr. podružnična cerkev sv. Petra v Dobravljah), v večini primerov pa je preklada profilirana in pomaknjena nekoliko navzven. Taka okna srečamo na župnijski cerkvi sv. Andreja na Gočah, župnijski cerkvi sv. Petra in Pavla v Povirju, podružnični cerkvi sv. Justa v Utovljah, podružnični cerkvi Marijinega vnebovzetja v Šmarjah pri Sežani itd. Naslednja značilna oblika okna, ki ga srečujemo na Krasu in Vipavskem, je polkrožna s kamnitim okvirjem. Tako okno je postavljeno ponavadi v zgornjo polovico stene ladje ali prezbiterija, najdemo pa ga med drugim v Dobravljah, Povirju (župnijska cerkev), Utovljah, na Gočah (župnijska cerkev) itd. Zelo značilna za cerkve Krasa, Notranjske in Vipavske doline so nadalje nizka kvadratna ali pravokotna okna, ki se pojavljajo v glavnem na levi in desni strani pritličja glavnega pročelja in s tem razsvetljujejo prostor pod korom. Leta 1645 je npr. dobila tako okno podružnična cerkev Žalostne Matere božje v Predjami, okno na zahodni fasadi podružnične cerkve sv. Hieronima na Nanosu pa je datirano 1656.

V približno isti čas kot glavni portal (1685) lahko postavimo tudi okni v pritličju glavnega pročelja župnijske cerkve sv. Vida v Podnanosu. Odprtina je kvadratna in obdana s kamnitim okvirom, na katerem je na čelni strani vklesan biserni niz. Od zgoraj omenjenih oken se razlikujeta po tem, da je nad preklado postavljen še profiliran nastavek v obliki prekinjenega polkroga, na sredi preklade pa stoji podstavek, na katerem je postavljena stilizirana kamnita vaza. Spodnji del pokončnih stranic okenskega okvira in podstavek vaze so na čelni strani okrašeni s stiliziranim rastlinskim dekorjem. Omenjeni okni pomenita slogovni vrh in pomembnejšo sintezo kraškega kamnoseškega stavbarstva. Skoraj enaki okni najdemo tudi v prvem nadstropju tega pročelja.

Okno v obliki rozete se pojavlja redkeje, postavljeno je v zgornji del glavnega pročelja, njegov izvor pa moremo iskati še v gotski tradiciji. Zelo lepa rozeta, ki ima na odprtini žarkasto razporejene kamnite stebričke, okrog odprtine pa ploskovit kamnit okras v obliki stiliziranega cveta, je vzidana na glavni fasadi župnijske cerkve v Podnanosu. Rozeta na podružnični cerkvi v bližnjem Podbrju je preprostejša v izvedbi in ima le žarkasto razporejene stebričke na okenski odprtini. Župnijska cerkev sv. Štefana v Košani je bila v 19. stoletju predelana, vendar je na glavnem pročelju ohranila rozeto, okrašeno na kamnitem okvirju s stiliziranim dekorjem, odprtino pa ima prepredeno z žarkovjem, deloma izklesanim v obliki stiliziranih plamenov. Na sredi žarkovja je monogram IHS. Za fasadi v Podnanosu in Podbrju je znano, da sta sedanjo podobo dobili v 17. stoletju, zato lahko v ta čas postavimo tudi nastanek rozet. V isto stoletje bi lahko datirali tudi rozeto v Košani, če sodimo po nekaterih drugih renesančnih kamnoseških detajlih v cerkvi, ki so nastali okrog srede 17. stoletja.

Slavoloki

Pri slavoloku lahko sledimo razvoju od šilastega, vendar v prezbiterij široko odprtega kamnitega slavoloka (podružnična cerkev sv. Hieronima na Nanosu, župnijska cerkev sv. Mihaela v Lokvi pri Divači) do naslednje bolj renesančno ubrane oblike. Kamnit slavolok je po gotski tradiciji na robovih še vedno poševno obrezan, na vrhu pa ni več zašiljen, marveč polkrožne oblike. Prehodno stopnjo v tem razvoju pomeni slavolok poznogotske cerkve iz leta 1502 v Podbrju, ki je bila leta 1636 predelana v renesančnem stilu.[26] Dr. Stele o tem slavoluku trdi, da »ga je komaj mogoče še smatrati za gotskega, čeprav ima tradicionalni mnogokotni profil, a ga skoraj še teže proglasimo za renesančnega, čeprav je samo renesansa mogla tako široko odpreti njegovo obločje.«[27] Soroden v širino razvit kamnit slavolok mnogokotnega profila in s polkrožnim zaključkom srečamo tudi v župnijski cerkvi na Mostu na Soči, zgrajeni v začetku 17. stoletja. Tudi podružnična cerkev Device Marije na Britofu v Tomaju ima kamnit slavolok polkrožne oblike in na robovih poševno obrezan, vendar s to razliko, da se na temenu pojavi močan sklepnik, na katerem je vklesana letnica 1645. Že leta 1603 (letnica je vklesana na spodnji strani sklepnega kamna na temenu) pa se v podružnični cerkvi Marije Pomočnice kristjanov na Vrhovlju pri Kojskem srečamo z razmeroma širokim in visokim slavolokom, ki se na vrhu zaključuje polkrožno. Slavolok ni več gotsko mnogokotno profiliran, marveč ima pravokotne robove, sklepni kamen in oba kapitela pa so skromno kamnoseško obdelani.

Kaplanijska cerkev sv. Trojice na Razdrtem, ki je bila po vsej verjetnosti zgrajena leta 1635 (to letnico najdemo na kamniti plošči na zunanjščini prezbiterija), ima še vedno slavolok polkrožne oblike z gotsko obrezanimi robovi, poleg sklepnega kamna na temenu pa srečamo še dva sorazmerno bogata kapitela. Slavolok podružnične cerkve sv. Danijela v Hruševju, ki je datiran 1656, je poševno obrezan samo še v zgornjem polkrožnem delu, od kapitelov navzdol pa so kamni na robovih pravokotni; slavolok je poleg tega dobil še dva kamnoseško okrašena kapitela. V nadaljnjem razvoju opažamo, da prevladuje oblika visokega in razmeroma ozkega kamnitega slavoloka, okrašenega s kapiteli in sklepnimi kamni, ki dobivajo vse bogatejše oblike. Pogosto je dognano kamnoseško okrašeno tudi ostenje slavoloka, zlasti na čelni strani. Poudariti je potrebno kamnoseško spretnost v oblikovanju kapitelov, kjer večkrat najdemo kombinirano obliko jonskega in dorskega kapitela, in v izdelavi sklepnikov na temenu v obliki volute. V to vrsto prištevamo npr. slavoloke v župnijski cerkvi sv. Martina v Hrenovicah, župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika v Matenji vasi, podružnični cerkvi sv. Križa v Križu pri Sežani, župnijski cerkvi sv. Petra v Klancu pri Kozini, podružnični cerkvi sv. Antona Padovanskega v Gabrčah itd. Skrajno iztanjšano in prav manieristično pojmovano obliko tega tipa slavoloka, zlasti kar zadeva odnos med višino in širino, srečamo pri obeh stranskih kapelah župnijske cerkve sv. Jerneja v Senožečah. Odličen primer kraške renesanse je tudi slavolok stranske kapele v župnijski cerkvi sv. Vida v Podnanosu, ki ima na čelni strani izklesan značilen renesančni biserni niz, poleg sivega kamna pa se na kapitelih in sklepniku pojavlja tudi črn marmor.

Slavolok stranske kapele, nekdanjega prezbiterija podružnične cerkve sv. Egidija v Svetem pri Komnu dokazuje, da so na Primorskem podobno kakor oltarje s pisanim marmorjem krasili tudi slavoloke. V Svetem je slavolok polkrožno zaključen, na čelni strani pa je okrašen z raznobarvno marmornato inkrustacijo. Sorodna slavoloka, vendar z močnejšima in bogatejše profiliranima kapiteloma, srečamo v stranski kapeli župnijske cerkve Marijinega imena v Šmarjah na Vipavskem in v podružnični cerkvi sv. Lenarta v Spodnji Branici. Slednja nosi na glavnem

[26] Emilijan Cevc, Umetnostno zgodovinski spomeniki . . ., str. 236.
[27] Stele, Umetnost . . . 1960, str. 57.

portalu letnico 1684, kar bi morda kazalo tudi na čas nastanka slavoloka in sploh celotne stavbe.

Polkrožno zaključen slavolok podružnične cerkve sv. Jakoba v Povirju je razmeroma nizek in širok, izdelan je iz preprosto obdelanih kosov kamna, skromno profilirana sta le sklepnik na temenu, ki ima na spodnji strani letnico 1726, in oba kapitela. Pozna letnica nastanka razodeva stilno zaostajanje, ustaljene vzorce ponavlja tudi slavolok v župnijski cerkvi sv. Urha na Ubeljskem, ki ima na spodnji strani sklepnega kamna letnico 1747.

Oboki prezbiterijev

V tesni zvezi z razvojem slavolokov poteka tudi razvoj obokov prezbiterija. Na splošno lahko trdimo, da gotski šilasti slavolok pogojuje strmejši profil oboka, medtem ko polkrožno zaključen slavolok povzroči, da profil oboka, čeprav z rebri, postane bolj položen oziroma se približuje polkrogu, kar lahko povežemo z renesančno težnjo po uravnovešenosti prostora. Opaziti je nadalje, da se rebra ohranjajo še daleč v 17. stoletje, vendar sčasoma njihova krepka plastičnost plahni, ponekod so samo še nakazana, dokler se obok, ki v svoji strukturi še ohranja nekatere značilnosti zvezdastega ali mrežastega oboka, ne spremeni v igriv sestav grebenja.

Obok prezbiterija podružnične cerkve Device Marije v Tomaju, ki je nastal verjetno leta 1645 (ta letnica je vklesana na sklepniku slavoloka), ima še vedno krepka rebra, razporejena v obliki mreže, prav tako v podružnični cerkvi sv. Križa v Križu pri Sežani, ki je bila zgrajena leta 1651, če sodimo po letnici na prekladi glavnega portala. Profil oboka v prezbiteriju župnijske cerkve sv. Petra in Pavla v Tomaju je polkrožen, rebra pa so se iztanjšala in so samo še rahlo nakazana, podobno velja npr. za župnijsko cerkev sv. Petra v Klancu pri Kozini (slavolok je datiran 1659) in za podružnično cerkev sv. Antona Padovanskega v Gabrčah pri

Klanec pri Kozini, ž. c. sv. Petra, prezbiterij

Klanec pri Kozini. The parisch church of St. Peter, the presbytery

Senožečah. V naslednji razvojni fazi rebra popolnoma izginejo, namesto njih pa se pojavi greben. To se je zgodilo npr. pri šestdelnem oboku stranske kapele župnijske cerkve v Šmarjah na Vipavskem in pri oboku prezbiterija podružnične cerkve sv. Lenarta v Spodnji Branici, ki je prav tako šestdelen.

Razvojno mlajšo obliko predstavlja banjast obok s sosvodnicami, ki se ponavadi lepo prilegajo trem vzhodnim stranicam prezbiterija, sosvodnice se lahko pojavljajo tudi ob daljših dveh stenah prezbiterija. Banjast obok srečamo med drugim pri prezbiterijih župnijske cerkve na Mostu na Soči, podružnične cerkve sv. Martina v Grižah, kaplanijske cerkve na Razdrtem itd. Na Primorskem srečamo včasih v prezbiteriju tudi križni obok. V podružnični cerkvi Marije Pomočnice kristjanov na Vrhovlju pri Kojskem se pojavlja kot dvopolni križni obok s štirimi sosvodnicami. Nastal je morda istočasno kot kamnit slavolok, ki je datiran z letnico 1603. Lep križni obok ima tudi prezbiterij podružnične cerkve sv. Danijela v Hruševju pri Razdrtem; na vzhodni strani je dopolnjen s tremi sosvodnicami, skladno s tlorisno zasnovo stranic pravilnega osmerokotnika.

Oboki ladij

V cerkvah kraške renesančne arhitekture opažamo podobno kot pri prezbiterijih spremembe tudi pri obokanju ladij. S tem je tesno povezano oblikovanje ostenja ladij, ki je v primerih, ko je ostrešje odprto (npr. podružnična cerkev na Vrhovlju pri Kojskem, župnijska cerkev v Dolini pri Trstu) dokaj skromno členjeno oziroma gladko, s kasnejšim razvojem pa je vse bolj plastično. Starejša oblika pokrivanja ladij je raven in lesen, lahko tudi poslikan strop, ki ga je Stele npr. še videl in dokumentiral v podružnični cerkvi v Grižah.[28] Raven lesen strop je imela tudi podružnična cerkev sv. Antona Padovanskega na Fužinah pri Ajdovščini, kjer

Senožeče, ž. c. sv. Jerneja, obok nad prezbiterijem

Senožeče. The parish church of St. Bartolomew, the arch above the presbytery

[28] Ibid., str. 23, 46, 55 (fotografija).

na podstrešju lahko vidimo ostanke starega svetlo toniranega ometa, ki se na vrhu končuje v ravni prečni črti.

Banjast obok v ladji povzroči, da se ob stranskih stenah pojavijo pilastri, na vrhu pa venčni zidci. Tak obok srečamo med drugim v ladji župnijske cerkve v Matenji vasi, kjer je sestavljen iz treh obočnih pol, ločenih z oprogami, in v podružnični cerkvi sv. Jurija v Žejah (slednji ima šest sosvodnic). V 17. stoletju se pojavi na Krasu še ena oblika, in sicer zrcalni obok, kar je beneška sestavina, npr. v Marijini cerkvi v Obršljanu pri Komnu.[29] Ti oboki imajo leseno ogrodje in so ometani. Zrcalne oboke srečamo med drugim še v župnijskih cerkvah na Gočah in v Povirju ter v podružničnih cerkvah v Gabrčah in Vrhpolju (sv. Križ). Letnica na vzhodni steni zunanjščine prezbiterija podružnične cerkve sv. Mihaela v Šmihelu pri Postojni nam pove, da je bila zgrajena po vsej verjetnosti leta 1633, medtem ko na glavnem portalu najdemo letnico 1744. Iz tega sklepamo, da je takrat nastal tudi zrcalni obok v ladji, medtem ko je obok prezbiterija še iz 17. stoletja, narejen po gotski tradiciji v obliki mreže, sestavljene iz plitvih reber. Pri cerkvah kraške renesančne arhitekture se postavlja vprašanje prvotnosti oziroma točne starosti sedanjih obokov, saj so bile številne stavbe zlasti v notranjščinah predelane in so tako izgubile mnoge stilno-pričevalne elemente lokalnega stavbarstva.

Pevski kori

Nadaljnja pomembna naloga kraškega stavbarstva so pevski kori. V zvezi z njihovim nastankom, razen v primerih, ko so izrecno datirani, prihaja do vprašanja časa izdelave, še posebej zaradi tega, ker se zdi, da niso bili vselej zgrajeni istočasno s samo cerkvijo. Pogosto se je tudi dogajalo, da so nad spodnji prvotni del pevskega kora postavljali nove baročno zasnovane ograje in same kore tudi povečevali, verjetno ob postavljanju novih orgel. Če bi zelo poenostavljeno sintetizirali osnovne značilnosti pevskega kora, bi povzeli nekako takole: kor podpirajo ponavadi dva stebra in tik ob stenah dva polstebra, ki so med seboj povezani s kamnitimi polkrožnimi loki. Pevski kor je spodaj trikrat križno obokan. Na vrhu je zaščiten s kamnito, skrbno obdelano balustrado. V to vrsto sodi npr. pevski kor župnijske cerkve v Podnanosu, katerega balustrada na zunanji strani sloni na bogato profiliranih kamnitih konzolah. Vrh kraškega kamnoseškega stavbarstva pa pomeni nedvomno pevski kor v župnijski cerkvi na Gočah iz leta 1688. Zasnovan je v običajni strukturi dveh stebrov in dveh polstebrov, ki so povezani s tremi loki, prostor pod korom pa ima tri križne oboke. Kapiteli polstebrov in stebrov so obogateni s konzolnim nizom; podoben konzolni niz krasi tudi spodnji in zgornji profil kamnite balustrade. Loki se zaključujejo z močnim sklepnikom, na čelni strani lokov pa je izklesan značilen renesančni biserni niz. Izredno skrbno oblikovani so stebri kamnite ograje, ki kažejo kar »manieristično« stilno stopnjo. Spodaj in proti vrhu se ožijo, na sredini pa so nekoliko debelejši in okrepljeni s kamnitim kvadrom.

Kamnoseško bogato okrašen, vendar izdelan na razmeroma ljudski ravni, je pevski kor župnijske cerkve sv. Urha na Ubeljskem. Ta poljudnost se kaže zlasti v oblikovanju stebričev kamnite ograje in sklepnikov polkrožnih lokov, posebna značilnost tega kora pa je plitvo izklesan rastlinski in geometrični ornament na njegovi čelni strani. Pevski kor je nastal morda leta 1778, če sklepamo po letnici, vklesani na portalu, skozi katerega pridemo nanj z zunanje strani.

[29] Nace Šumi, Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1969, str. 87.

Lope

Lope, ki varujejo glavni vhod v cerkev, srečamo skoraj vedno pri tistih spomenikih, ki nimajo pravega zvonika, marveč le preproste line za zvonove oziroma »zvončnico«. V primerih, ko so ob zahodno fasado na sredi prizidali zvonik, so lopo seveda morali podreti, kot nadomestilo lope pa poznamo pritlično vežo zvonika, ki se z arkadami ponavadi odpira na tri strani. Obliko lope, ki je odprta samo na zahodno stran, severna in južna stena sta zazidani, pokrita pa je z dvokapno streho, moremo šteti za razvojno starejšo. Tak tip poznamo npr. pri podružnični cerkvi v Grižah in podružnični cerkvi sv. Antona Puščavnika v Hrpeljah. Lopa podružnične cerkve sv. Andreja v Merčah se z dvema polkrožno zaključenima odprtinama odpira na zahodno in južno stran, severna stranica pa je v celoti zamašena. Pokrita je s streho piramidalne oblike iz škrilj. Lopa podružnične cerkve Device Marije na Britofu v Tomaju se s tremi arkadami s kamnitim sklepnikom na vrhu odpira na tri strani, pokrita pa je s škriljami. Na sklepniku južnega loka je vklesana letnica 1733. Tudi lopa podružnične cerkve sv. Jošta v Landolu, ki je nastala leta 1757, se z arkadami odpira na tri strani. Lopa podružnične cerkve Marijinega vnebovzetja v Šmarjah pri Sežani razodeva v primerjavi s prej omenjenimi večjo lahkotnost, saj je ostenje popolnoma izginilo, streha sloni le še na dveh vitkih kamnitih slopih, z visokimi polkrožno zaključenimi loki pa je odprta na tri strani. Sorodna tej je lopa podružnične cerkve sv. Katarine na Bogem, ki je datirana 1736. Tipičen izdelek kraškega stavbarstva sta lopi pri podružnični cerkvi v Gabrčah

Rodik, ž. p. sv. Trojice, vhodna lopa

Rodik. The parish church of the Holy Trinity, the porch

in župnijski cerkvi v Rodiku. Slonita na močnih kamnitih slopih in imata tri kamnite polkrožne loke s sklepnim kamnom, krasi pa ju še podstrešni konzolni venec.

Med najlepše primere kraškega kamnoseškega stavbarstva sodi lopa podružnične cerkve Marijinega obiskovanja v Gornji Košani. V tlorisu je kvadratne

oblike, sloni na lepo obdelanih stebrih z dorskim kapitelom, ki pa ne rastejo naravnost iz tal, marveč so postavljeni na nizek zidec. Stebri podpirajo kamnito profilirano preklado, nad katero poteka konzolni venec, nad njim pa še ena, močno izbočena profilirana preklada. Sedanja dokaj strma streha je pokrita z bobrovci, vendar moremo domnevati prvotno škriljasto streho. Značilna za lopo je izredna zračnost in preglednost prostora, deloma zaprta z zidom je le na severni strani, gotovo zaradi posebnih vremenskih razmer (predvsem veter). Lopa, ki s svojimi jasno razčlenjenimi nosilnimi in nošenimi sestavinami učinkuje skoraj klasicistično, je datirana z letnico 1666.

Zvoniki

Pri zvonikih ločimo dva osnovna tipa. Pri prvem gre v bistvu za delno povišanje zahodne stene ladje, imenujemo pa ga zvonik »na preslico« ali zvončnico. Ta vrsta zvonika ima lahko samo eno lino (npr. pokopališka kapela na Gočah), dve lini (npr. podružnična cerkev sv. Jedrti v Slavinjah), najbolj razvita oblika pa se deli na dve nadstropji in ima skupno tri line (odličen primer je zvončnica podružnične cerkve v Šmarjah pri Sežani iz leta 1667). V zadnjo skupino sodita npr. tudi zvončnici podružnične cerkve v Gabrčah in podružnične cerkve sv. Justa v Belskem. Mikavna značilnost teh zvonikov je, da so na vrhu prvega in drugega nadstropja okrašeni s kamnitimi pristrešniki v obliki četrtine kroga, podobnimi, kot jih srečamo tudi na kamnitih oltarjih na Primorskem in zunanjih pilastrskih vhodih. Sorodna omenjenim zvončnicam s tremi linami je zvončnica župnijske cerkve sv. Petra v Klancu pri Kozini, ki je datirana 1689. Metka Najdič-Pipan v razpravi Zvoniki na Slovenskem loči tudi vmesno obliko med zvonikom in zvončnico, kamor uvršča med drugim že omenjeni zvonik grajske kapele v Kostelu na Kočevskem in zvonik na Erzelju. Ta tip ugotavlja v glavnem na Notranjskem in Kočevskem, pojavlja pa se v treh oblikah: s podaljšanjem ostenja do vznožja cerkve, s povišanjem ali širjenjem gradbenih sestavin.[30]

Drugi osnovni tip zvonika je stolp, na Krasu in v Vipavski dolini povečini oglejskega tipa, ki lahko stoji samostojno (npr. Podnanos), največkrat pa je prizidan ob sredino glavne fasade. V tem primeru ima pritlično vežo odprto z arkadami na tri strani. Včasih je zvonik prizidan ob strani glavnega pročelja (npr. Dutovlje). Na Notranjskem je osnovna struktura zvonikov sorodna zvonikom na Krasu in v Vipavski dolini, večje razlike so vidne le v zgornjem delu, npr. pri linah, ki so večinoma manjše, kar si moremo razlagati z ostrejšim podnebjem. Na tem zemljepisnem področju so različne tudi kape zvonikov, ki so ponavadi lesene in obite s pločevino, kar jim daje skoraj alpski naglas.

Za zvonike na Primorskem je značilno, da ohranjajo v bistvu nespremenjeno zunanjo obliko še daleč v 18. in celo 19. stoletje, očitnejše razlike se pojavljajo le pri kapah, kjer se poleg najbolj razširjene piramide oglejskega tipa srečujemo tudi z bolj razgibanimi formami, v nekaterih primerih pa je nastavek nad linami odpadel in ga nadomešča le še korčasta streha. Odprte pritlične veže zvonikov so običajno obokane s križnim obokom, nadstropja pa so na zunanjščini vidno poudarjena s kamnitimi venčnimi zidci. Na podestu, kjer so postavljeni zvonovi, so ponavadi dvojne line z delilnim stebrom na sredi, včasih pa so line samo enojne. Nad linami se dviga tambur, nad tamburjem pa nastavek, ki je v večini primerov, kot omenjeno, piramidalne oblike. Možno je tudi, da nastavek nad tamburjem odpade in se zvonik enostavno z njim tudi zaključi. Večina zvonikov ima na vogalih kamnite »šivane robove«, kar še podčrtuje njihovo plastično monumentalnost.

[30] ZUZ X, nova vrsta, Ljubljana 1973, str. 103, glej tudi sl. 41.

Križ pri Sežani, p. c. sv. Križa, zvonik, 1722

Križ pri Sežani. The succursal church of the Holy Cross, the bell-tower

Zvonika župnijske cerkve na Gočah (na prekladi vhoda v pritličje ima letnico 1608)[31] in v Podnanosu (1615) sodita med zgodnejše primere oglejskega tipa, njuna posebna odlika pa je kamnita balustrada okrog tamburja. Leta 1609 naj bi dobil sedanjo obliko zvonik župnijske cerkve sv. Danijela v Štanjelu, ki se v množici ostalih kraških zvonikov ločuje po edinstveni konici »limonaste« oblike.[32] Zvonike oglejskega tipa srečamo npr. še v Gabrjah na Vipavskem (1656), Lokvi pri Divači (1658), Vrabčah (1711), Lozicah (1717), Komnu (1733), Divači (1764), Dutovljah (1774), v Sežani (1794) itd. Nekakšna skrčena oblika zvonika oglejskega tipa sta tista v Svetem pri Komnu (1730) in na Repentabru (1802). Oba imata nad linami le tambur, s katerim se tudi zaključujeta, piramida je odpadla. Pri tej zvrsti kap zvonikov je očiten beneški vpliv.

Zvonika na zahodni strani romarske cerkve v Logu pri Vipavi imata v višini zvonov na vseh štirih straneh po eno polkrožno zaključeno lino, pokrita sta s položno piramidalno korčasto streho, na zunanjščini pa poteka kamnit konzolni podstrešni venec. Na severnem od obeh zvonikov je letnica 1619.[33] Zvonik župnijske cerkve v Matenji vasi (1693) se tako kot na Ubeljskem v pritličju odpira le na eno, zahodno stran, v višini zvonov pa so enojne polkrožno zaključene line. Kapa je

[31] Metka Najdič-Pipan postavlja nastanek zvonika v čas okr. 1630, op. cit., str. 83.
[32] Emil Smole, Štanjel — monumentalna kraška naselbina, Goriška srečanja I/1966, št. 2, str. 33; Nataša Šumi, Cerkev sv. Danijela, Štanjel. Prospekt izdal Sklad za obnovo Štanjela pri skupščini občine Sežana, 1977, str. [7]. Na osnovi napisne plošče v nemškem jeziku datira zvonik v to leto tudi Albin Kjuder, Zgodovinski mozaik Primorske . . ., str. 33. Zvonik je ponekod datiran tudi 1669, prim. Emilijan Cevc, Umetnostno zgodovinski spomeniki . . ., str. 242; Metka Najdič-Pipan, Zvoniki na Slovenskem . . ., str. 84—85.
[33] Emilijan Cevc, Umetnostno zgodovinski spomeniki . . ., str. 237; Nace Šumi, Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem . . ., str. 20, 163 (opomba 23).

baročna čebulaste oblike. Tudi zvonik podružnične cerkve v Žejah (1772) se v pritlični veži (Zabukovec v knjigi o župniji Slavina omenja, da na Pivki ta prostor imenujejo »klonica«)[34] odpira samo na zahodno stran, line pri zvonovih so dvodelne, kapa zvonika pa je iz pločevine in rahlo zakrivljene piramidalne oblike. Podružnična cerkev sv. Križa v Stranah ima zvonik (datiran 1776) pokrit z nizko piramido, obloženo z bobrovci, v pritličju pa se s polkrožnimi loki odpira na tri strani. Zvonik župnijske cerkve sv. Mohorja in Fortunata v Podragi (1854) dokazuje, kako se je tradicionalna zasnova zvonika s tremi arkadami v pritlični veži ohranila še globoko v 19. stoletje, svojevrstno oblikovana pa je kapa, ki je izdelana v celoti iz kamna in nekako posnema baročno čebulo.

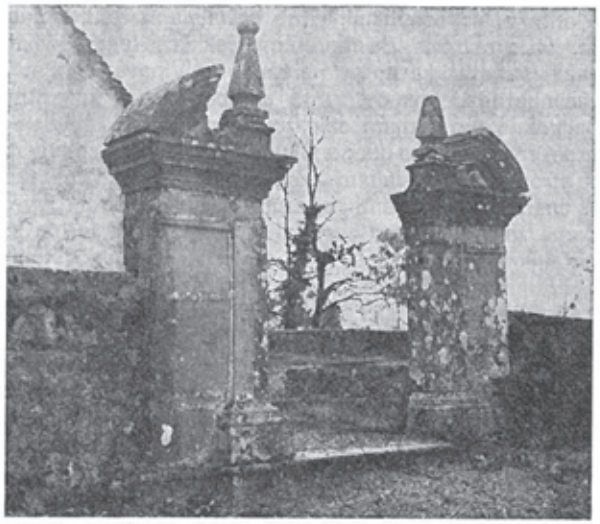
Kamniti zunanji vhodi

Zelo mikavna naloga kraških stavbarjev so kamniti vhodi na cerkvena dvorišča oziroma pokopališča. Zanje je značilno, da se harmonično včlenjajo v arhitektonsko celoto, ki jo sestavljajo cerkev, zvonik in prostor okrog cerkve, v mnogih primerih pa opažamo, da je vhod postavljen v osi z vhodom v pritličje zvonika oziroma glavnim portalom cerkve. Na splošno ločimo dva osnovna tipa teh vhodov: prvi je bolj enostaven in gre pri njem v bistvu le za dva skromno kamnoseško okrašena pilastra s kamnitim nastavkom. Drug tip vhoda ima prav tako dva kamnita pilastra z nastavkom, vendar je na obeh straneh dopolnjen še s kamnitim ostenjem, ki ima na vrhu dva pristrešnika, podobna, kot jih srečamo pri oltarjih. Ostenje vhoda je lahko okrašeno le s plitvo profiliranim okrasom, včasih najdemo ob straneh tudi volutasto oblikovani krili, podobni tistim na portalih, najbolj razvita oblika pa pozna pred ostenjem celo samostojno stoječe stebre.

Vhod na dvorišče oziroma pokopališče podružnične cerkve sv. Martina v Grižah (datiran 1652) se loči iz zgoraj omenjenih arhitektonskih zasnov. Gre za polkrožno zaključen portal s kamnitim okvirom in močnim sklepnim kamnom na temenu; postavljen je v visok kamnit in ometan zid. Zunanja vhoda ob župnijski cerkvi v Dolini pri Trstu imata ob straneh poleg pilastrov še ostenje s kamnitima pristrešnikoma. Nastala sta leta 1661, tisti na severni strani cerkve pa se odlikuje še po tem, da ima ob pilastrih dve volutasti krili.

Kamnit vhod na dvorišče župnijske cerkve sv. Trojice v Rodiku je nastal po vsej verjetnosti leta 1667, kar priča letnica na njegovi desni strani. Na vrhu pilastrov sta dva nastavka piramidalne oblike, ostenje ob straneh je izdelano iz klesanega kamenja in ima na vrhu dva poševna pristrešnika. Tik ob pilastrih sta dve volutasti krili. Kapitela pilastrov sta kombinirana v jonski in dorski obliki. Soroden po zasnovi, vendar skromneje izveden, je vhod pred podružnično cerkvijo v Križu pri Sežani (1689). Vhod ob podružnični cerkvi v Petelinjah (1695) je sestavljen le iz dveh pilastrov s kamnitima piramidalnima nastavkoma. Pilastra sta okrašena s stiliziranim cvetličnim dekorjem. Višek te arhitekturne naloge pomeni gotovo vhod na pokopališče na Gočah, ki ponavlja znano zasnovo pilastrov s kamnitim ostenjem ob straneh. Pilastra imata piramidalna nastavka, na vrhu ostenja sta dva ukrivljena pristrešnika, pred ostenje pa so postavljeni štirje samostojno stoječi stebri, kar daje temu vhodu izrazito plastičen naglas. Vhod ni datiran, vendar ga moremo postaviti v 2. polovico 17. stoletja.[35]

[34] Janez Zabukovec, Slavina . . ., str. 114.
[35] Nastanek v tem času potrjuje tudi datacija Emila Smoleta, ki postavlja vhod v leti 1692—93. Prim. Konservatorska poročila, VS XI/1966, Ljubljana 1967, geslo Goče pri Vipavi, str. 142.

Štomaž, p. c. sv. Tomaža, vhod na cerkveno dvorišče

Štomaž. The succursal church of St. Thomas, entrance to the churchyard

Leta 1739 je nastal vhod pred podružnično cerkvijo sv. Lovrenca v Kazljah; na levi in desni strani ima kamnito ostenje, na vrhu katerega sta postavljena dva piramidalna nastavka s kroglo, namesto pristrešnikov pa dva kvadra z večjo kroglo. Močan zgornji profil ostenja poudarja horizontalno smer, celota pa učinkuje resnobno in skoraj klasicistično. Kamnit vhod na cerkveno dvorišče v Utovljah je datiran z letnicama 1761 in 1768 in pomeni zapoznel odmev že znane strukture pilastrskega vhoda s kamnitima piramidalnima nastavkoma in ukrivljenima pristrešnikoma. Tudi plitva kamnoseška dekoracija na čelni strani ostenja ponavlja že ustaljene vzorce in razodeva ljudsko raven oblikovanja. Vhod v Utovljah je primer slogovne zapoznelosti, ki pomeni slepo ulico v razvoju te stavbne naloge.

Sklep

Raziskava je pokazala, da gre pri kraški renesančni arhitekturi v slogovnem pogledu za izrazito zamudniško smer, saj moramo njeno jedro postaviti v 17. stoletje, torej v čas, ko se je drugod po Evropi že krepko uveljavil baročni slog. Pri tlorisih opažamo ponavljanje tradicionalnih zasnov, zlasti velja to za tip enoladijske cerkve s triosminsko zaključenim prezbiterijem, ki ga pri nas pozna že gotska umetnost. Iz preteklosti je prevzet tudi tloris triladijske cerkve s prezbiterijem, ki se zaključuje s tremi stranicami osmerokotnika. Pri tem arhitektonskem tipu pa kljub konservativni tlorisni zasnovi v določeni meri že lahko govorimo o renesančni težnji po zaokroženosti in preglednosti prostora, saj se pri njem glavna ladja odpira v stranski ladji s širokimi polkrožnimi loki. To velja zlasti za župnijsko cerkev na Mostu na Soči, pri kateri enovitost prostora motijo le poligonalni stebri, ki podpirajo polkrožne loke med glavno in stranskima ladjama. Vse kaže, da so kraški stavbarji svoje znanje osredotočili prav pri tipu triladijske cerkve, za pobudnico pa lahko smatramo v prvi svetovni vojni porušeno baziliko na Sveti gori.

Kraška renesančna arhitektura se je glede tlorisov torej vzgledovala pri ustaljenih zasnovah, večjo izvirnost pa je pokazala pri oblikovanju arhitektonskih detajlov. V teh stavbnih nalogah se je srečno združila domača kamnoseška tradicija

s stilnimi vzpodbudami, ki so prihajale iz Italije, zlasti iz Benetk. Analiza teh detajlov je potrdila, da moremo višek kraškega renesančnega stavbarstva postaviti v 17. stoletje, ko so se na Krasu, v Vipavski dolini in na Notranjskem naravnost razbohotile delavnice, ki so gradbenikom s kamnitimi elementi pomagale krasiti cerkve in jim z njimi dale izrazit pokrajinski naglas. Umetnostnemu razpoloženju kraškega kulturno-geografskega območja je zelo ustrezal zvonik oglejskega tipa s strogim piramidalnim zaključkom in zvonik na preslico, ki v najbolj razgibani dvonadstropni varianti nakazuje prehod v barok. Prve zvonike oglejskega tipa srečamo že v začetku 17. stoletja, zanimivo pa je, da so jih v skoraj nespremenjeni obliki gradili še daleč v 18. stoletju. Prehodno stopnjo, ki vodi v barok, očitneje opažamo tudi pri portalu, zlasti pri tistem tipu, ko se pred pokončnima stranicama pojavi polsteber (npr. župnijska cerkev v Slavini), baročni element sta tudi kamniti krili, izklesani v obliki volute in postavljeni ob straneh portala (podružnična cerkev v Gabrčah). V prehodni renesančno-baročni slog sodi tudi vhod na pokopališče na Gočah, ki se je s samostojno stoječimi stebri pred ostenjem razvil v izrazito v prostor prodirajočo plastično naglašeno arhitekturo.

Iz povedanega sledi, da izvirnost kraške renesančne arhitekture ne moremo iskati v prostorskih rešitvah, marveč predvsem v oblikovanju kamnitih detajlov, ki poudarjajo njeno jasno zgrajeno zunanjo lupino (to velja zlasti za »šivane robove« in podstrešne vence). Čeprav z zamudo, je ta umetnostna smer znala sprejemati zunanje stilne vzpodbude, zlasti iz Italije. Te napredne slogovne elemente (renesančne in v manjši meri tudi baročne) je uspela uskladiti z udomačeno gotsko tradicijo ter lokalnim umetnostnim občutjem, ki je bilo naklonjeno strožjemu likovnemu izrazu, in na ta način ustvarila umetnost, ki jo zaradi njenih izrazitih karakteristik po Steletu imenujemo »kraška renesansa«.

Pričujoča razprava skuša sintetično podati prve ugotovitve raziskovalne naloge zlasti na osnovi opažanj na terenu, zato je nujno nepopolna. Z njo sem skušal nakazati vsaj osnovno problematiko, ki bi jo bilo potrebno še razširiti in poglobiti, zlasti s študijem stavbne zgodovine ključnih spomenikov, njihovo temeljitejšo interpretacijo, še posebej v primerjavi s tujim gradivom. Nadaljnji študij bi moral natančneje opredeliti beneški in lombardski vpliv v oblikovanju kamnitih detajlov, pojasniti pa bi bilo potrebno tudi izvor triladijske cerkve, kot jo srečujemo na Sveti gori, na Mostu na Soči, Vitovljah itd., ki ga po vsej verjetnosti smemo iskati v severni Italiji. Že dosedanji izsledki pa so pokazali, da arhitektura kraške renesanse pomeni eno temeljnih poglavij umetnostne preteklosti na Primorskem, ki je zlasti v 17. stoletju doprinesla pomemben delež celotni slovenski umetnosti.

(Fotografije izdelal avtor)

ARCHITETTURA RINASCIMENTALE CARSICA. (Abbozzo dei problemi.)
(Riassunto)

L'articolo si occupa dell'architettura sacrale carsica del Rinascimento. Territorialmente comprende, oltre al Carso nel senso stretto, la valle del Vipacco, entra parzialmente nella Carniola Interiore (Notranjska) e tocca marginalmente l'Istria.

L'architettura rinascimentale carsica raggiunge il suo apice nel sec. XVII, sia per quanto riguarda l'architettazione nello spazio sia per quanto concerne i dettagli scolpiti in pietra. Oltre alle diverse tipiche soluzioni dello spazio l'autore analizza gli zoccoli, le suture degli spigoli angolari, le corone murarie, i portali, le finestre, gli archi, le volte, i portici, i campanili, gli ingressi con pilastri in pietra nei cortili delle chiese rispettivamente nei cimiteri. Più che nelle soluzioni dello spazio l'architettura rinascimentale carsica palesa la sua originalità nel foggiare i dettagli in pietra. Gli stimoli stilistici di provenienza italica essa è riuscita a conformarli con l'ormai affermata tradizione gotica e con il senso estetico locale propenso a espressioni figurative più severe.

Borut Uršič

ROMARSKA CERKEV V LOGU (PRI VIPAVI)

V slovenski likovni preteklosti izstopa Primorje kot značilno kulturno področje. Zgodovina priznava temu predelu vlogo posrednika in pospeševalca izmenjave kulturnih vplivov med racionalnim Mediteranom in ekspresivnim Severom. To posredovanje ni bilo nikdar zgolj pasivno prevzemanje oblikovnih zgledov, ampak tvorno spajanje v novo, regionalno značilno kvaliteto. Pri tem je skozi vsa obdobja nosila poudarjeno vlogo zlasti Vipavska dolina. Če k temu dodamo še ugotovitev, da so vmesna obdobja med univerzalnimi stili v umetnostni zgodovini nasploh neopredeljena, pri nas pa je ta problem še posebno izrazit, se zdi docela opravičljivo obravnavati zgodnjebaročno romarsko cerkev v Logu pri Vipavi. Ta namreč s svojo arhitektonsko zasnovo in notranjo opremo predstavlja takó v regionalnem kot stilnem pogledu zaradi svoje prehodne vloge dovolj zanimiv umetnostno-zgodovinski problem.

Nekaj kilometrov od Vipave sameva ob južni strani ceste, ki vodi v Gorico, cerkev Matere božje v Logu. Upravno sodi stavba danes k vasi Budanje, ki poleg Loga vključuje še devet manjših zaselkov, raztresenih ob vznožju Kovka in Podrte gore vse do ceste Ajdovščina—Col.

Sama mogočnost stavbnega kompleksa nakazuje, da ne gre za običajno podružnico, temveč za razmeroma veliko in zanimivo romarsko cerkev. Cerkveno upravno namreč sodi le-ta v vipavsko župnijo in sicer kot podružnica Tolažnice žalostnih.[1]

S svojim položajem, nedaleč od reke Vipave, na močvirni, z nekaj drevesi poraščeni ravnici, obvladuje bližnjo in daljnjo okolico zgornje Vipavske doline. Ta kraj se je že v srednjem veku imenoval Log in ga pod tem imenom zasledimo v latinskih, nemških ter italijanskih virih.[2]

Ko si cerkev ogledujemo danes, nas preseneti nenavadna orientacija. Centralna os ladje je namreč obrnjena proti jugozahodu, s tem pa se postavlja po robu tradicionalni usmeritvi na vzhod. V našem primeru tega prav gotovo ni zakrivil teren, ki sicer marsikdaj povzroči takšen odklon. Verjetneje se zdi, da je na orientacijo odločilno vplivala mimoidoča cesta, ena najmočnejših prometnih žil na Slovenskem.

Od zunaj naredi stavba vtis ogromne, po zemlji zleknjene mase, iz katere nad vhodno fasado kipi visoko v nebo glavni zvonik, ob bokih prezbiterija pa mu odgovarjata dva nižja. Ta monumentalni vtis še poudarja neoklasicistično predverje, ki nekoliko izstopa in se s pročeljem vzpenja do ladijske strehe. V predverje vodi troje polkrožno zaključenih vhodov, v bokih vhodne lope pa na vsaki strani še po en nižji. Pročelje je razčlenjeno s slepimi in enim pravim oknom, s pilastri ter golšasto nabreknjenimi zidci. Na vrhu se izteka v trikotni timpanon

[1] KLSje, I. del, Ljubljana 1968, str. 20. — Cerkev na Slovenskem, str. 277.
[2] V vseh virih se uveljavlja ledinsko ime Log — latinsko Augea, nemško Ava, Au, Aue in kasneje tudi v množini Auen, italijansko Pratto. Sama cerkev se je imenovala Maria Au.

Log, pogled na cerkev z juga

Log. View of the church from the south

pod glavnim zvonikom, ki ga levo in desno obrobija balustrada. Lopa je z dvema polkrožno zaključenima prehodoma razdeljena v tri dele, od katerih je srednji, ki nosi zvonik, obokan s kupolo, stranska dva pa s križnim obokom. V ladjo vodi iz vsakega dela po en vhod. Osrednji portal ima enostavne baze in kapitele, na vrhu pa je lok predeljen s ločnim kamnom. Ostala dva sta preprostejša in nižja, s prekladama in frizom malih slepih niš pod njima.

Glavni zvonik ima v četrtem nadstropju prostor za zvonove; le-ta se na vse štiri strani odpira s polkrožno zaključenimi biforami. Peto etažo predstavlja precej ožji nastavek osmerokotnega preseka, ki je pokrit z zvonasto streho. To je za Primorsko pogosta oblika mešanega tipa zvonika, ki ne more skriti oglejskega vzora, obenem pa se zgleduje tudi po celinskem, čebulastem zaključku.[3]

V vzdolžnih stenah ladje je v pritličju in nadstropju po pet enakih, simetrično razporejenih oken. Pravokotna so in lepo klesana, v pritličju pa tudi zamrežena z okovjem. Dvokapna streha je pokrita s korci.

Ob prezbiteriju stojita dva manjša zvonika s kvadratnima tlorisoma. Spodnja pritlična dela imata na vogalih poudarjene pilastre s kapiteli, ki nosijo preklado. Ta na zgornjem robu tvori ozko strešico. Od tod dalje sta zvonika še dvakrat opasana z venčnim zidcem, ki razmejuje preostala tri nadstropja. Vrhnji del ima vse štiri stene predrte s polkrožnimi okni ter je pokrit z nizko piramidasto streho.

[3] Francè Stelè, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 59.

Log, vhodna fasada z glavnim zvonikom

Log. The façade with the principal bell-tower

Kot na glavnem zvoniku, so tudi na malih dveh kovinska jabolka s kovanimi križi.

Ob glavni ladji, ki ima sedaj pet travej, so na vsaki strani nanizane po štiri kapele. Te se v ladjo odpirajo s slavoloki, ki jih nosijo masivni pilastrski slopi. V nadstropju se ti dvakrat ritmično odebelijo v zidcem podobne kapitele, podpirajoč arkade stranskih empor. Arkade se iztekajo v sosvodnice, ki so dekorirane s širokimi dvojnimi oprogami. Te tvorijo grebenasto mrežo — zreducirani sistem nekdanjega rebrovja, ki je poleg dekorativne, imelo v srednjem veku tudi in predvsem konstrukcijsko funkcijo. V Logu lahko govorimo le še o okrasnem namenu. Vrh banjastega oboka, ki se pne nad ladjo, je rahlo potlačen in obrobljen z lahkotnim štukiranim okvirjem, ki oklepa štiri manjše, poslikane medaljone. Stranske kapele so križno obokane, v emporah pa je strop raven. Prostor zadnje, nekoliko krajše, obočne pole je v sredini zapolnjen s pevskim korom, medtem ko so v kapelnem pasu na obeh straneh speljane stopnice na kor ter v empore.

Ladijski prostor je osvetljen le posredno, preko stranskih oken skozi kapele in empore.

Drugače pa je v prezbiteriju, kjer pada luč naravnost na oltar skozi dve pravokotni okni v stranskih stenah in skozi dve kvadratni okenci pod stropom. Prezbiterij je za dve stopnici višji od ladijskega tlaka, hkrati pa je banjasti obok malo nižje kot v ladji. Takoj za polkrožnim slavolokom, ki sega vse do stropa, sta v obeh stranskih stenah preprosta kamnita portala, ki vodita v banjasto, z dvema sosvodnima kapama obokano pritličje malih zvonikov. Prezbiterij deli na dve polovici marmorna obhajilna miza novejšega nastanka, ki pušča v sredini le ozek prehod k oltarju.[4] Na drugi strani pregrade so v levi steni še ena vrata, ki peljejo v zakristijo, zvezana tudi z zraven stoječim zvonikom.

Glavni oltar je v letih 1801—1802 naredil beneški kipar Geraldon, kot je to napisano na vzidani plošči v koru.[5] V resnici lahko rečemo, da ga je le temeljito predelal, saj je za osnovo uporabil menzo in predelo prejšnjega baročnega oltarja.

Log, pogled proti koru

Log. View of the choir

[4] Postavitev te obhajilne mize sodi v leto 1901. Prim. pismo ljubljanskega kamnoseka Fehe Tomanca vipavskemu dekanu z dne 19. 3. 1901 v župnijskem arhivu v Vipavi.

[5] Napis na plošči, ki je vzidana v južni pošvenici prezbiterija, se glasi: ConsoLatrICI affLICtorVM PIVs et gratVs ager VIpaCensIs sVb eplsCopo IosephO VaLant et nVtV gVbernII. Aras noVas saCraVIt Votis Decano et Parocho Francisco Steker et Camerario Joanne Dollenz, zelo concitatis: per Venetum Geraldon. Ad perpetuam rei Memoriam.

Log, pogled proti prezbiteriju

Log. View of the presbytery

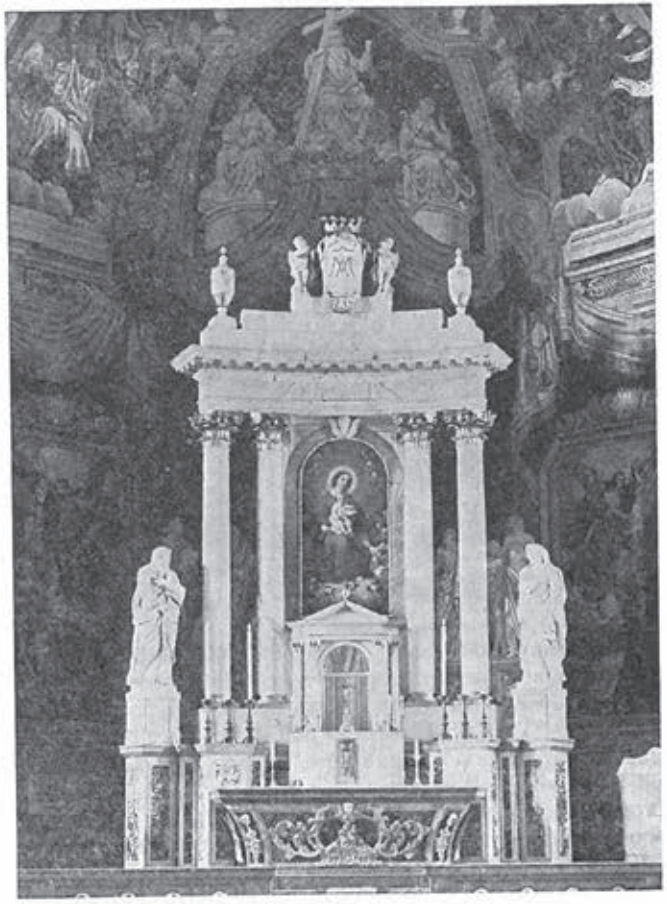
Na zadnjo je postavil še eno, nekoliko nižjo predelo, iz katere rastejo štirje stebri iz kararskega marmorja s kapiteli v korintskem stilu, na njih pa počiva trikotni arhitrav. Zaključuje se s kronanim medaljonom, okrašenim z Marijinim monogramom MA, ki ga s strani podpirata dva kerubina. Navpično linijo stranskih dveh stebrov navidezno podaljšujeta dve marmorni vazi na vsaki strani preklade. Ne samo vrhnji, nošeni del, temveč vsa konstrukcija daje vtis trikotno rastoče kompozicije, ki jo ob straneh predele dopolnjujeta lepo klesana kipa sv. Joahima in sv. Ane. Na menzi stoji tabernakelj, pri katerem se v precej manjših dimenzijah ponovi motiv štirih stebrov, ki nosijo trikotno preklado. Ta tokrat ni členjena in se izteka v pozlačeno jabolko s križem. Nad tabernakljem je med stebri Stroyeva slika Matere božje z detetom,[6] ki po svoji umetniški vrednosti ne dosega slikarjevega povprečja. Celoten oltar učinkuje nekoliko hladno, klasicistično.

V stranskih kapelah je šest oltarjev, ki so vsi baročnega izvora. Tisti v epistelski kapeli ob slavoločni steni nosi kronogram z letnico 1773 in ga je naši cerkvi podanil Jakob Fanzoi. Letnica postavitve 1808 je poznana še za oltar v prvi levi kapeli.[7] Kdaj je dobila cerkev baročno prižnico, lepo intarzirano delo iz

[6] Slika je signirana z napisom: Stroy 1861 pinx. Laibach. Ta slika torej ni prva oltarna podoba. O usodi tiste, ki jo je najprej naslikal goriški slikar Jožef Tominc (leta 1821 ali 1822), ne vemo nič. Znani pridigar Matija Vertovc pa razlaga, da je slika takrat veljala 500 goldinarjev, medtem ko so za oltar odšteli 4000 goldinarjev. (Matija Vertovc, Shodni ogovori, Ljubljana 1850, str. 32).

[7] Napis na desnem oltarju pred slavolokom: NobILIs et ILLVstris DoMInVS IaCobVs Fanzoi Honorl Beatae Theresiae hoC aLtare sVo aere erIgenDVM CVraVIt. — Kronogram dá letnico 1773.
Med računi loške cerkve iz leta 1808 je zapisano, da je šel del stroškov, namenjenih raznim popravilom stavbe za postavitev enega oltarja. Verjetno gre za levi oltar pred slavolokom. (Prim. Rechnungsbuch der Filialkirche U. L. Frau zu Auen 1806, v župnijskem arhivu v Vipavi).

kararskega marmorja, in ostale štiri oltarje, ne vemo. Pri tem je zanimivo, da je bil včasih nad prižnico razpet lesen polihromiran baldahin z letnico 1853, ki ga je še evidentiral ob svojem obisku leta 1913 dr. Stelè.[8] Konstrukcija oltarjev v kapelah je enostavna, brez nadgradnje. Nad menzo jo nadomešča freska, delo Franza Kurza pl. Goldensteina, ki je poslikal cerkev v letih 1842—1844.[9]

Log, veliki oltar, delo Benečana Geraldona (1801—2), v ozadju Goldensteinove freske (podrobni opis gl. str. 327—8)

Log, The main altar, made by the Venetian Geraldone (1801—2) in the background frescoes by Goldenstein (a detailed description on page 327—8)

Poslikava cerkve se je morala podrediti arhitekturi, kar najbolje vidimo v ladji. Štirje medaljoni na stropu se dobesedno izgubljajo v ogromni svetli ploskvi banje in zato bi težko govorili o okrasitvi ladijskega prostora, temveč le o dekoraciji stropa. Nasprotno pa je prezbiterij slikarsko nasičen, saj ne najdemo neposlikanega dela stene. S svojim bogatim koloritom spominja na kakšno neposlikanega dela stene. S svojim bogatim koloritom spominja na kakšno kraljevsko dvorano s prestolom v sredini. Pri tem ogledu lahko hitro opazimo,

[8] Francè Stelè, Zapiski XCIV, 1913, 38.
[9] V zahodni poševnici prezbiterija je vzidana marmorna plošča z napisom: Celsissimo Principe Episcopo Labacensi Antonio Aloysio Wolf, et Gregorio Grabrijan. Decano Wippacensi, haec sacra aedes proprio aere per Franc : Seraphic Equitem a Kurz — Thurn — Goldenstein Salisburgensem picturis ornata est ab anno MDCCCXXXXII — MDCCCXXXXIIII.

da Goldensteinove freske niso sestavni del stene, ampak učinkujejo kot na zid obešene table, ki pa jih je umetnik okrasil z raznimi arhitekturnimi in scenografskimi elementi — zidci, volutami, marmornimi intarzijami in težkimi baržunastimi zavesami. V tem stilu se jasno odraža Goldensteinova primarna umetniška dejavnost, najbolj znan je kot slikar scenograf ter portretist. Zanimivo je, da pogosto uporablja za modele figur na freskah svoje znance in sorodnike, in da se tako v Logu srečamo s portretom njegove žene (sv. Ana) ter celo z avtoportretom. Upodobil se je kot pastir na sliki Pohod sv. Treh kraljev. Slikar tudi ni bil gluh za sodobno in moderno dogajanje, saj osebe na svojih delih rad odene v bidermajerski slog. Očitno je tudi, da je na močan odmev pri Goldensteinu naletela umetnost nazarencev, s katero se je dodobra seznanil leto dni pred poslikavo loške cerkve, ko je popotoval po Avstriji ter Bavarski. Najbolj je vplival nanj Dunajčan Joseph Führich, kar se jasno kaže v samem koloritu ter načinu slikanja. Hkrati pa se ni odrekel nekaterim značilnostim baročnega freskanstva, kar je očitno ob prizoru Marijinega kronanja, kjer sicer omejeni ambient na nekaj mestih odpre v iluzijski prostor. Kompozicija daje slutiti na nekaterih freskah, da se je avtor zgledoval tudi po italijanskih mojstrih, kot npr. po Rafaelovem Vstajenju in Tizianovem Noli me tangere.[10]

Log, sv. Frančišek Ksaverij, olje neznanega avtorja

Log. St. Franciscus Xavier, author unknown

Med slikarsko opremo je še omembe vredno platno eliptične oblike (60 x 40 cm), ki je na menzi oltarja iz leta 1773 in predstavlja sv. Frančiška Ksaverija. Avtor je neznan, delo pa kaže vse značilnosti španske šole sedemnajstega ali osemnajstega stoletja. Odlikuje ga fina risba ter izrazita študija glave.

Na pevskem koru so dvomanualne orgle iz leta 1896, ki jih je izdelal v svojem času na Slovenskem najbolj priznan orgelski izdelovalec Franc Goršič.

[10] Marko Marin, Franc Seraph Ritter von Kurz zu Thurn und Goldenstein, Ljubljana 1971, str. 41—44, 54 (tipkopis).

Po svoji zvočni barvitosti močno spominjajo na podobne v uršulinski cerkvi v Ljubljani, ki veljajo za najboljše Goršičevo delo.[11]

Takšna je današnja podoba cerkve.

Ob študiju zgodovinskih virov lahko zaključimo, da sedanja stavba v sebi skriva starejše jedro iz 17. stol., ki je za razvoj cerkvene arhitekture na Slovenskem posebnega pomena. Če pa verjamemo ustnemu izročilu, se zgodovina svetišča v Logu začenja že v antičnih časih. Vipavska dolina namreč sodi med tiste predele, ki so bili obljudeni že v ranih zgodovinskih obdobjih in so zaradi svoje lege še danes pomembni za širše področje. To potrjujejo bogata arheološka najdišča, ki so se ohranila do naših dni še vse od keltsko-ilirskih ter rimskih časov. V starem veku je bila ta dolina eden najpomembnejših prehodov v vznožju Julijskih Alp, ki so povezovali Panonijo z Apeninskim polotokom, s tem pa je pomenila tudi stičišče obeh polovic velikega rimskega imperija. Iliro-italska vrata, kakor zgodovinarji imenujejo ta predel, so bila prizorišče ene najznamenitejših bitk, ki je vrezala v rimsko zgodovino globoko sled. Antični zgodovinarji namreč razlagajo, da sta se na ravnici ob »Mrzli reki« (Frigidus) 5. in 6. septembra leta 394 spopadli vojski pobožnega rimskega cesarja Teodozija ter poganskega Gota Evgenija. Kljub veliki sovražnikovi premoči je Teodozij napadel številno versko hordo, toda »bojeval se je bolj z molitvijo kot z mečem«. In res naj bi k njegovi zmagi čudežno pripomogla burja, ki je zapihala s Teodozijeve strani ter tako s svojim pišem obračala zagnana kopja in puščice nazaj v Evgenijeve vojake in jih pognala v beg.[12] Ajtiološka legenda pripoveduje, da je na mestu, kjer danes stoji Marijina cerkev, bila že v Teodozijevem času kapelica, v kateri naj bi cesar molil na predvečer velikega spopada.[13] Čeprav je takšna razlaga zelo mikavna, pa je treba resnici na ljubo le reči, da gre v tej zgodbi verjetno za zamenjavo z oratorijem v kastelu na Hrušici.

Prvič se jasno omenja cerkev v Logu 6. julija 1430, ko je župnik iz sv. Martina pri Igu, Erazem Lubel, zamenjal s Sigmundom Drenbacherjem, duhovnikom v Podnanosu, kapelo sv. Marije Device v Logu pri Vipavi.[14] Tako je torej dokazano, da je v petnajstem stoletju tu resnično že stala cerkev. Manj verjetna je kasnejša trditev, da je leta 1445 zadnji goriški grof Leonard podrl staro cerkvico, sezidal novo, večjo in ji oskrbel duhovnika. Vendar pa naj bi to cerkev leta 1471 menda požgali Turki. Po izročilu so ljudje v strahu pred njimi še pravočasno rešili iz cerkve milostni Marijin kip in ga shranili na utrjenem hribu sv. Pavla nad Planino, uro hoda od Loga. Dalje naj bi kip romal na bolje utrjeni Tabor, ko pa je nevarnost minila in so loško cerkev popravili, so ga verniki zopet prinesli nazaj.[15]

O stanju cerkve v srednjem veku marsikaj povesta dva plitva, v četverolistni ornament uokvirjena reliefa, ki sta vzidana na južni strani evangelijskega zvonika. Levi prikazuje Trpečega Kristusa s trnovo krono na glavi ter ranami na dlaneh in prsih, desni pa predstavlja Marijo z detetom v naročju. Krono na Marijini glavi obrobljа avreola. V dveh pramenih se spuščajo ob njeni glavi dolgi,

[11] PSBL, sn. 5, Gorica 1978, str. 457. Zanimivo je, da je mojster Goršič ponudil dekanu Matiju Erjavcu možnost, s katero bi bile orgle v Logu najsodobnejše na Kranjskem v tistem času. Imele bi namreč namesto mehanske pnevmatsko trakturo, vendar vse kaže, da dekan ni zaupal tej novosti. (Pismo Franca Goršiča vipavskemu dekanu z dne 5. 2. 1895 v župnijskem arhivu v Vipavi).
[12] P. Petru-Š. Sašel, Claustra Alpium Julliarum, Ljubljana 1971, str. 33, 34, 38—40. — Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1912, str. 26—30.
[13] Janez Volčič, Življenje preblažene Device in Matere Marije in njenega prečistega ženina svetega Jožefa, Celovec 1886, str. 207.
[14] Po: Mitteilungen des historischen Vereins für Krain XVII, Laibach 1862, str. 52.
[15] Josip Lavtižar, Marijina božja pota v Evropi, III. knjiga, Ljubljana 1936, str. 88. — Postojinsko okrajno glavarstvo, Postojna 1889, str. 201.

Log, Marija z detetom v naročju, relief na južni steni zvonika na evangeljski strani

Log. The Virgin Mary with her babe, relief on the southern wall of the bell-tower

valoviti lasje, ki v spodnjem delu nakazujejo dokaj čokato postavo. Na desnici ji leži golo dete z čeladasto frizuro ter s svetniškim sijem nad glavo. Z levico se drži Marijine brade, v drugi roki pa ima cvetlico. Ob primerjavi obeh figur opazimo, da sta nastali pod istim dletom, ki pa ga ni vodila roka kakega izkušenega umetnika, saj sta reliefa klesana grobo ter površno. Glavi Kristusa in Marije sta zelo shematski in bi ju mirno lahko zamenjali, saj ne kažeta nobenih medsebojnih razlik. Še težje govorimo o Kristusovem trpečem izrazu ali o Marijini milini. Po okvirni formi sodeč sta bila reliefa srednjeveška sklepnika in čeprav nam primitivna obdelava ne dopušča natančnejše stilne ter časovne opredelitve, verjetno ne bi pogrešili, če bi jima prisodili gotski izvor.[16] To se tudi ujema z ostalimi podatki iz tega časa ter tako ponuja sodbo, da sta to ostanka preproste gotske podružnice na tem mestu.

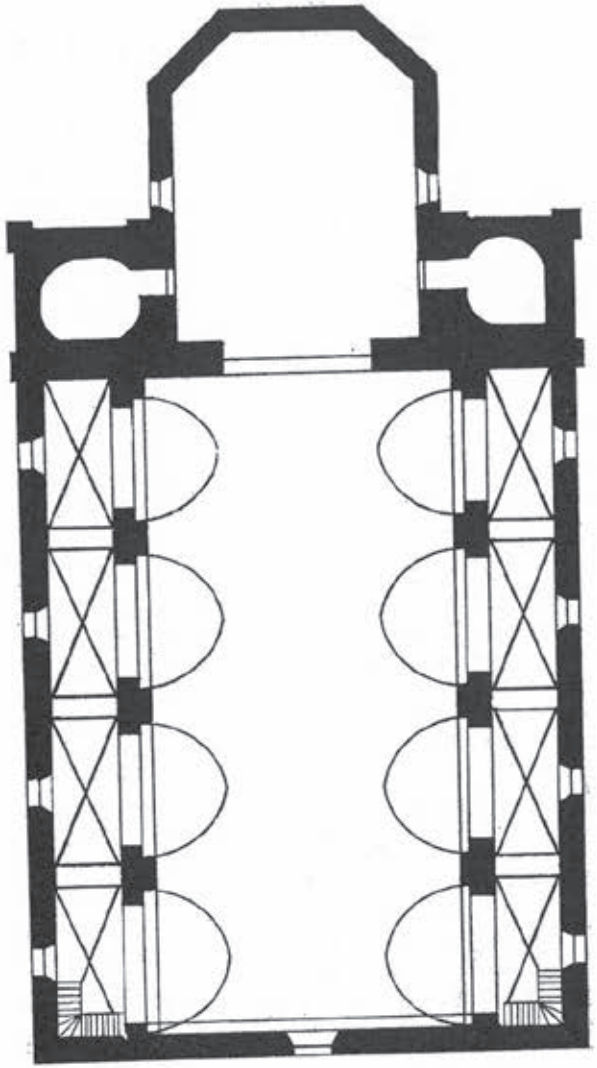
Viri iz začetka 16. stoletja še pričajo o službovanju nadomestnega kaplana Sebastijana pri Materi božji v Logu leta 1504 ter kaplana Luka Mara v letu 1505.[17] O sami cerkvi pa nam stoletje reformacije, na žalost, ni ohranilo nobenih podatkov.

Tako smo prišli do nastanka stavbe, ki se je kot osnova kljub poznejšim prezidavam ohranila v današnji čas. O njenem nastanku ne vemo mnogo. Zgrajena je bila okrog leta 1620. Na zunanji steni desnega zvonika je namreč vrezana letnica 1619, poleg te pa še oznaka S M. T. M. Na zaključni steni prezbiterija najdemo še vklesano letnico 1622. Vredno je poudariti, da gre pri naši stavbi za razmeroma

[16] Emiljan Cevc, Srednjeveška plastika na Slovenskem, Ljubljana 1963, prim. fotografijo št. 50 (sklepnik iz kartuzije v Žičah).
[17] Anton Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, Izvestje muzejskega društva za Kranjsko IV, Ljubljana 1894, str. 22.

zgoden tip dvoranske cerkve s stranskima ladjama ter empornim hodnikom nad njima in menda kar prvo takšno romarsko cerkev na Slovenskem.[18]

Za svoj čas je pomenila pomembno novost, ker je s svojo zasnovo zgodnji primer protireformacijskih teženj v stavbarstvu pri nas. Katoliška obnova ni prelomila z reformacijskim gibanjem le v duhovnem smislu, ampak tudi v zunanjem izrazu. Renesančni centralni tip cerkve je zamenjala s starokrščanski baziliki podobno prostorsko zasnovo svetišča.

Log, tloris cerkve v 17. stoletju

Log, Ground-plan of the church in the 17th century

[18] Nace Šumi, Pogledi na slovensko umetnost, Ljubljana 1975, str. 41.

Takrat je cerkev štela v dolžino le štiri obočna polja. Ta tloris je dajal ladji obliko potlačenega pravokotnika, kljub temu pa je stavba od zunaj izgledala daljša, ker sta jo, kot še danes, vizualno podaljševala stranska zvonika ob prezbiteriju. Sedanja druga obočna pola je bila takrat vhodna traveja. Fasado lahko opišemo kot popolnoma golo ploskev, ki jo predirata le majhno okence pod slemenom in seveda portal. Ta je bil zelo preprost, pravokotno oblikovan, z ravno preklado na vrhu. Najbrž je sodil v skupino številnih kamnoseških izdelkov, ki jih je pustilo v Vipavski dolini in na Krasu domače umetniško snovanje, označeno z imenom kraška renesansa. Čeprav je bil v tem času običajno oltarni del v cerkvi stilno konzervativnejši,[19] pa tega za loški prezbiterij ne moremo trditi.

Franz Kurz von Goldenstein, Log pri Vipavi, lavirana risba, tempera (17,3 x 25,6 cm), sredina 19. stoletja (hrani Narodni muzej, foto Narodna galerija Lj.)

Franz Kurz von Goldenstein, Log pri Vipavi, painting in tempera from the middle of the 19th century (kept in the National Museum, photo National Gallery Ljubljana)

Res ima porezane ogle, vendar znatno manj, kot je bilo to v navadi v gotskem stavbarstvu. Tako dobimo obliko razmeroma dolgega, banjasto obokanega kora s plitvo apsido. Mar naj to pomeni prehod med gotskim, triosminsko porezanim in ravno zaključenim prezbiterijem?

Pri rekonstrukciji si lahko pomagamo z Goldensteinovo laviranko, na kateri je naslikal našo cerkev v letu 1844.[20] Če hkrati pregledamo še arhivske podatke,

[19] Nace Šumi, Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem, Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 74 (katalog).
[20] Prim. katalog Slovenski kraji in naselja v preteklosti, Ljubljana 1978, reprodukcija 36.

lahko zatrdimo, da slikarjeva upodobitev ustreza prvotnemu stanju z izjemo zvonikov ob prezbiteriju. Ta sta bila v začetku 17. stoletja podobna današnjima, medtem ko sta imela v Goldensteinovem času oktagonalne nastavke, pokrite z zvonasto streho, podobno strehi sedanjega glavnega zvonika.

Log, baročna menza vélikega oltarja

Log. Baroque mensa of the main altar

Približno 140 let je v zgodovini cerkve arhivsko nedokumentiranih. To je velika škoda, ker bi sicer lažje dokazali domnevo o izvoru baročnega oltarja, katerega menza se je v Geraldonovem neoklasicističnem oltarju ohranila do današnjih dni. Antependij sestavlja osrednje polje v obliki obrnjenega trapeza, ki ga ob straneh obrobljata dva lahno nagnjena pasova. V sredini je droben relief Matere božje z detetom, uokvirjen v razkošno razčlenjen rastlinski ornament, ki se v spodnjem delu razrašča v dve stranski veji. Ob Marijinem podnožju bogatita prizor dva putta, obroba tega medaljona pa se na vrhu zapira s razmeroma veliko angelsko glavico. Podobni sta tudi glavici v obeh zgornjih vogalih, od katerih se spušča navzdol grozd sadežev. Medtem ko so ti reliefi klesani iz kararskega marmorja, pa je osnova oltarne mize ter predele inkrustirana z različnimi vrstami marmorja (afriškim, rdečim francoskim ter veronskim brokatelom). Predvsem reliefno okrasje dokazuje, da je avtor zelo spretno sukal dleto, in da mu kamen ni bil tuj material. Rastlinski ornament spominja s svojo igrivo lahkotnostjo na čudovite oblike, kot jih je dala pri nas le še podobarska dejavnost, ki se je tako lepo izpela v lesu.

Vipava, Robbov (?) tabernakelj v župnijski cerkvi

Tabernacle, in the parish church of Vipava probably made by Robba

Seveda nas zanima, kdo je torej mojster, ki je ustvaril to lepo baročno delo. Ali je morda odgovor povezan s tabernakljem na desnem oltarju pred slavolokom v župni cerkvi v Vipavi? Po tradiciji naj bi ta tabernakelj stal prvotno na velikem oltarju v Logu, ob postavitvi novega, neoklasicističnega, pa naj bi ga premestili v Vipavo. Dokazov za to sicer ni, ne moremo pa mimo ugotovitve, da se stilno popolnoma ujema z menzo loškega oltarja. Podobnost angelskih glavic je tako izrazita, da to naše mnenje samo še podkrepi. Steska je ta tabernakelj pripisal Francescu Robbi,[21] in zato bi morda lahko sklepali, da je tudi oltarna miza iz Loga delo tega velikega baročnega kiparja. Ob primerjavi poznanih Robbovih oltarjev nam celo ne bi bilo težko reči, kdaj naj bi nastala loška menza. Največjo podobnost odkrijemo z mizo oltarja sv. Ignacija v cerkvi sv. Katarine v Zagrebu

[21] Viktor Steska, Tabernakelj v Vipavi, Zbornik za umetnostno zgodovino V, Ljubljana 1925, str. 80.

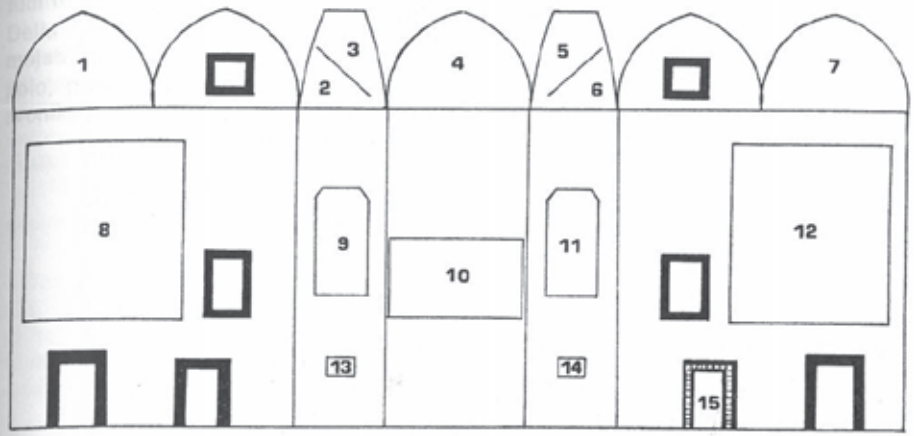
(1729) ter s tisto pri uršulinkah v Ljubljani. Čeprav je bil ta oltar dokončan šele leta 1744, pa vemo, da je Robba načrt zanj izdelal že leta 1730.[22] Razvoj menze se v Robbovi oltarni arhitekturi giblje od grobo obklesane kubične gmote pa vse do okroglo oblikovanega stipesa.[23] Medtem ko je pri sv. Katarini kubična forma še očitna, pa predstavlja ravno naša menza prvi poskus, s katerim se umetnik oddalji od te preproste tradicionalne oblike v smeri baročno zrelejše pri uršulinkah. Namesto stranskih stebričev pri zagrebškem oltarju, zasledimo v Logu le dva pasova, ki sta izgubila svojo nosilno funkcijo. Kipar ju je namreč postavil postrani, tako da sta s spodnjim delom bližje vsaksebi. Pri uršulinkah je razvil to formo dalje, saj je stranska dva elementa zasukal iz prvotnega frontalnega položaja v polprofil in tako porezal vogal menze. Sledeč tej razvojni poti se nam ponuja datacija našega antependija nekje med obema obravnavanima oltarjema.[24]

Prvi zanesljiv podatek je predračun za obsežno popravilo iz leta 1759.[25] Vse kaže, da je takrat zrasel nad vhodom tudi pevski kor, vendar vse to ni spremenilo zunanje podobe stavbe. Glede na to, da je ta izredno izpostavljena različnim vremenskim neprilikam, je vseskozi povzročala precejšnje probleme svojim oskrbnikom. Od tega časa dalje lahko sledimo neprestanemu popravljanju, pri čemer gre včasih le za manjhna dela, ob nekaterih priložnostih pa kar za prave renovacije. V letih 1826—1831 so tako s prezidavo stranskih ladij v kapele bistveno spremenili notranjščino. Šele zdaj je shema ladijskega prostora povsem ustrezala stavbarskim vzorom, po katerih je bila cerkev v 17. stoletju zgrajena.[26]

Na nadaljnjo usodo cerkve v Logu je močno vplival Jurij Grabrijan, ki je leta 1838 prišel za župnika v Vipavo. Bil je pomembni kulturni delavec, za nas pa je verjetno bolj zanimiv podatek, da je izredno skrbel za cerkve v svoji dekaniji. Kmalu po prihodu v Vipavo je Grabrijan začel razmišljati o poslikavi cerkve v Logu in je najprej nameraval izročiti delo idrijskemu slikarju Juriju Tavčarju, toda ker niso temu pripisovali dovolj visoke umetniške kvalitete, se je premislil ter se na priporočilo goriškega slikarja Tominca odločil za Benečana Gatterija, ki je takrat ustvaril nekaj zanimivih del v Trstu. Vendar se cerkvene oblasti zopet niso strinjale in tako si je stavbo leta 1840 ogledal Matej Langus. Zaradi bolezni ni mogel sprejeti freskantskega dela, priporočil pa je za to nalogo Goldensteina.[27] Grabrijan je imel spočetka nekaj pomislekov glede Goldensteina, kar je docela razumljivo, saj se ta pred Logom s slikanjem v fresko tehniki še ni ukvarjal. Ko pa je Goldenstein leta 1842 najprej poslikal stranske kapele, mu je Grabrijan rad zaupal tudi ostalo delo. Iz korespondence med pravkar omenjenim in kamniškim dekanom Frančiškom Vojsko vidimo, da je bil s poslikavo zelo zadovoljen.[28]

V šestdesetih letih se je Grabrijan lotil loške cerkve tudi v stavbarskem pogledu in je sam naredil projekt, po katerem naj bi »zidarski umetnik« Mihael Blaško iz Lokavca pri Ajdovščini stavbo predelal. Zakaj ta naročena dela ni izvedel

[22] Anton Vodnik, Gradnja velikega oltarja v uršulinski cerkvi v Ljubljani, Zbornik za umetnostno zgodovino VI, Ljubljana 1926, str. 64.
[23] Vera Horvat-Pintarić, Francesco Robba, Zagreb 1961, prim. slikovno gradivo.
[24] Ne le oltarna miza kot celota, temveč tudi samo klesano okrasje govori za našo domnevo. Reliefa na stranskih dveh pasovih sta v Zagrebu in v Logu popolnoma enaka. Centralni medaljonast motiv, ki je stalni spremljevalec Robbovih antependijev, srečamo v umetnikovem zgodnjem ustvarjalnem obdobju v obliki plastičnega reliefa iz kararskega marmorja (Log, Zagreb), ki ga kasneje zamenja intarzija (uršulinke). Hkrati z okroglejšo formo celotne menze pa se pojavijo zopet reliefi, vendar tokrat plitvejši in bolj pisani.
[25] Predračun za popravilo cerkve v Logu v letu 1759 v župniskem arhivu v Vipavi.
[26] Iz leta 1826 se je ohranil odgovor Okrajnega glavarstva v Postojni na prošnjo za pomoč pri »postavitvi kapel in zvonikov«. — Računske knjige iz tega časa pa kažejo na nenavadno visoke vsote, ki so jih porabili za popravilo cerkve v letih 1826—1831. Upravičeno torej lahko sklepamo, da so v tem času prezidali stranske ladje v kapele in spremenili zunanji videz stranskih zvonikov. Rechnungsbuch der Filialkirche U. L. Frau zu Auen 1826—31 v župniškem arhivu v Vipavi.
[27] Viktor Steska, Freske v Logu, Zbornik za umetnostno zgodovino X, Ljubljana 1930, str. 37.
[28] Francè Stelè, K. v. Goldenstein in M. Langus, Zbornik za umetnostno zgodovino III, Ljubljana 1923, str. 65.

Razporeditev fresk v prezbiteriju

Poslikava prezbiterija
Painting in the presbytery

1. — Obrezovanje Gospodovo
2. — Kralj David
3. — Abrahamova daritev
4. — Tri božje čednosti: Vera, Upanje in Ljubezen
5. — Prerok Izaija
6. — Prerok Danijel
7. — Beg v Egipt
8. — Oznanjenje pastirjem
9. — Marijino oznanjenje
10. — Štirje evangelisti
11. — Jožefov sen (Angel zapove Jožefu beg v Egipt)
12. — Pohod sv. Treh kraljev
13. — Plošča z napisom (glej op. 5)
14. — Plošča z napisom (glej op. 9)
15. — Naslikana vrata

Strop — Marijino kronanje

Prezbiterij je bil poslikan jeseni leta 1844 (freska 12 je datirana 15. november 1844)

Poslikava glavne ladje
Painting in the main neve

Medaljoni na stropu (od vhoda proti prezbiteriju)
1. — Škof A. M. Slomšek ter misijonar Friderik Baraga (naslikal Izidor Molè)
2. — Zbor pojočih angelov
3. — Spremenjenje na gori
4. — Štirje cerkveni očetje:
zgoraj: sv. Avguštin s soncem (levo)
sv. Ambrozij (desno)
spodaj: sv. Gregor Veliki s tiaro (levo)
sv. Hieronim s kardinalskim klobukom in z levom ob boku (desno)

Strop glavne ladje je bil poslikan poleti 1843

Poslikava kapel
Painting in the chapels

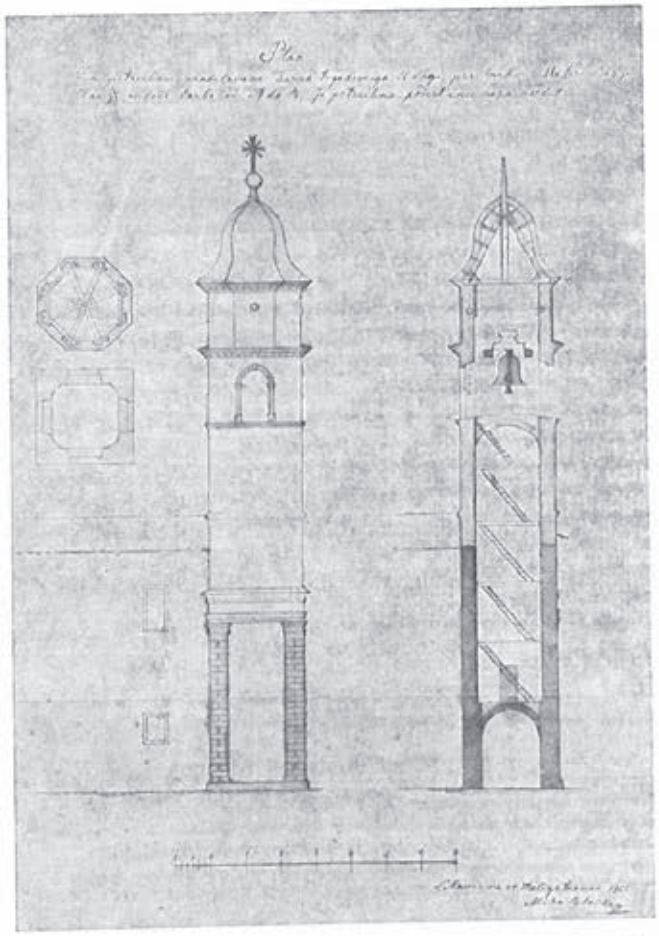
Leva stran (od vhoda proti prezbiteriju)

1. — Noli me tangere
2. — Štirinajst svetnikov — priprošnjikov v sili
3. — Sv. Ana poučuje Marijo

Desna stran (od vhoda proti prezbiteriju)

1. — Krst v Jordanu
2. — Mučenje sv. Jerneja
3. — Pokrajina s sv. Jožefom in mladim Jezusom

Stranske kapele so bile poslikane od avgusta do 15. oktobra 1842.

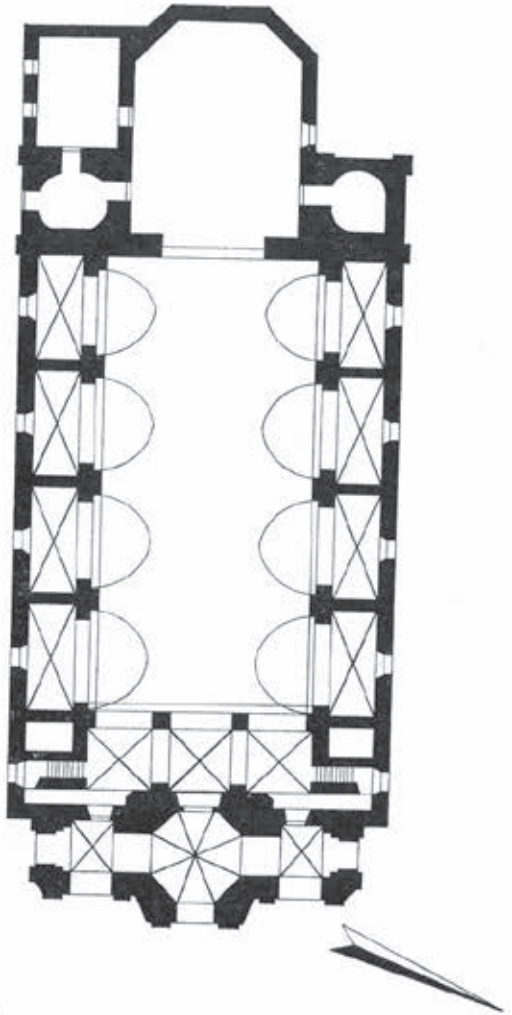

Blaškov načrt za prezidavo stranskega zvonika v Logu (1862)

Blaško's plan for the reconstruction of the side — bell-tower (1862)

po ohranjenem načrtu, ne vemo. Po končani izvedbi vhodne fasade lahko ugotovimo, da je prišlo do korektur prvotnega osnutka, vendar je moč trditi, da so

tudi to Grabrijanovo delo.[28] Pri načrtovanju se je zgledoval na eni strani po Giacomu Della Porta (Il Gesù v Rimu), na drugi strani pa verjetno po neoklasicističnih mojstrih bližnjega Trsta.[30] Mojster Blaško je stari stavbi takó dodal eno obočno polo, postavil pevski kor ter pred fasado sezidal vhodno lopo s 60 m visokim zvonikom. Pri tem je tudi temeljito popravil stranska zvonika ob prezbiteriju.[31]

Log, tloris današnje cerkve

Log. Ground-plan of the present church

[28] Med arhivskim gradivom v Vipavi se je ohranilo tudi nekaj načrtov za prezidavo cerkve v Logu iz let 1867—1874, vendar med temi ni nobenega, ki bi ustrezal dokončani gradnji.
[30] Prim. slikovno gradivo v delu: Laura Tuli Zucca, Architettura neoclassica a Trieste, Trst 1974.
[31] Ohranil se je predračun za popravilo desnega stolpa z dne 28. 5. 1862, ki ga je naredil mojster Miha Blaško. V njem beremo: »Vse kar je višje od strehe je treba podreti, zato ker je turen od strehe gor ves razpokan. Tako je, da ni več varno s ta večjim zvonom zvoniti . . .«

Nedvomno moramo tako projektantu kot zidarju priznati dokajšnje znanje, saj je stavba tako dobro prezidana, da danes na prvi pogled težko opazimo neenoten nastanek ladijske notranjščine. Novi elementi so se popolnoma spojili s prvotnimi in tako je bil podaljšan tudi štukirani okvir na stropu, v katerega so nad pevskim korom vstavili še en medaljon, a ga niso poslikali. Enako so vsi materiali, ki so jih obrtniki uporabili za zidavo dodatne traveje s pevskim korom, na las podobni tistim, iz katerih je bila sezidana ladja v 17. stoletju. Edina ločnica med staro stavbo in novogradnjo se je ohranila na zunanji strani ladijskih vzdolžnic.[32]

Kasnejša manjša popravila niso vplivala na značaj naše stavbe in njene opreme.

Leta 1963 pa so cerkev kot pomemben kulturni spomenik temeljito restavrirali. Dela so zajela celotni kompleks Goldensteinovih fresk, ki so v tem času že močno obledele, mestoma pa tudi počrnele. Ob tej priliki je restavrator in slikar Izidor Molè poslikal še dotlej prazni medaljon nad pevskim korom v Goldensteinovem stilu. Hkrati so bile plombirane vse razpoke v stavbni konstrukciji, obnovljena pa je bila še konica zvonika.[33]

Na osnovi dosedanjih spoznanj o nastanku in razvoju naše cerkve lahko ugotovimo, da gre za spomenik, ki mu ni odrekati pomena niti za širši slovenski prostor, še manj pa za Primorje. Pri tem mislimo predvsem na njegovo stavbno jedro iz začetka 17. stoletja, saj je bilo zgrajeno komaj nekaj let po prvi dvoransko zasnovani cerkvi s stranskimi kapelami na Slovenskem.[34] Protireformacijsko glbanje prvih let 17. stoletja je črpalo svojo duhovno moč v verski vnemi, kar se je kazalo tudi v obnavljanju božjepotnih cerkva. Kot smo videli, je bil takrat Log eden pomembnejših romarskih krajev v tem delu Slovenije. Zato se ni čuditi, da je razmeroma zgodaj prišlo do obnove cerkve v sodobnem duhu. Zanimivo je, da je graditelj pri predelavi prejšnje, zelo verjetno gotske cerkve, izbral stavbni tip, ki ga dotlej v Primorju ne poznamo. Tu so takrat še najbolj cenili preprosto kubično gmoto pravokotnega sakralnega prostora.[35] Iz tega lahko sklepamo, da so bili naročniki gradnje duhovna in posvetna inteligenca,[36] ki je prelivanju tujih vplivov vidimo širši pomen Loga, saj je s svojim zgodnjim nastankom utiral pot umetnostnim tokovom, ki so pri nas polno zaživeli v zrelem baroku.

Kasnejši čas ni okrnil ugleda naše cerkve v umetnostnem smislu. Kot smo videli, so si ravno tu nekateri »tujci« pridobili lep delež svojega umetniškega slovesa. Če imamo za verjetno domnevo o Robbovem avtorstvu glavnega oltarja, potem je ta v Logu zapustil delo, ki predstavlja v njegovem opusu pomembno razvojno kvaliteto. Tudi Franz Kurz pl. Goldenstein si je tu ustvaril ime freskanta s solidno umetniško izraznostjo. S tem svojim prvim in hkrati največjim freskantskim delom se je tako dostojno zapisal v našo umetnostno zgodovino.

Ne moremo in ne smemo spregledati tudi umetniške volje in zmožnosti poznanih domačih ustvarjalcev. Vloga Jurija Grabrijana kot stavbarskega pobudnika

[32] Gotovo v Grabrijanovem času tudi ta prehod ni bil opazen in je to danes le posledica različnih ometov, starega in novega, ki sta kemična oziroma biološka podlaga vsakovrstnim mikroorganizmom, katerih barva danes lepo nakazuje mejo med starim in novim.
[33] Konservatorsko poročilo Republiškega zavoda za spomeniško varstvo iz leta 1964.
[34] Nace Šumi, Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1969, str. 17—20.
[35] Nace Šumi, Nekateri vidiki slovenske umetnosti, Sinteza 43, 44, Ljubljana 1978, str. 71, 72. — Emilijan Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966, str. 83.
[36] Francè Stele, Barok, Umetnostni zakladi Jugoslavije, Beograd 1970, str. 351.

in načrtovalca je najbrž večja kot smo mu jo doslej prisojali. Žal so tu arhivski dokazi zelo skopi in bi bilo vredno temu posvetiti več pozornosti. Mirno lahko zatrdimo, da je Blaško prav v Logu dokazal, kako upravičeno je svojemu imenu dodajal naslov »zidarski umetnik«. In tu so še pomembna imena — Tominc, Stroy in nenazadnje tudi Goršič.

Že samo te ugotovitve opravičujejo spoznanje, da Log s svojo prostorsko in vsebinsko bogatostjo predstavlja umetnostnozgodovinski objekt, ki se je skozi svoj obstoj vselej odmevno vključeval v naš kulturni prostor.

(Fotografije in načrte izdelal avtor)

Delo je nastalo kot tekmovalna naloga za XIII. republiško srečanje mladih raziskovalcev srednjih šol ter prejelo prvo mesto na področju umetnostne zgodovine. (1979)

SANTUARIO DELLA MADONNA A LOG PRI VIPAVI
(Riassunto)

Il saggio tratta del Santuario della Madonna di Log pri Vipavi (nei documenti addietro la località denominata anche Pratto presso Vipacco). Il santuario — secondo la leggenda — sarebbe qui esistito fin dell'era antica, tuttavia l'esistenza sicura data solo dal medioevo. L'autore si occupa soprattutto dell'aspetto e dello sviluppo del santuario attuale sorto nel primo trentennio del secolo XVII, per cui s'inserisce — in ordine di tempo — tra i primi monumenti dell'architettura del genere in terra slovena. Il barocco maturo lasciò nel santuario l'altare maggiore di cui però si è conservato fino a oggi solo il paliotto, verosimilmente faceva parte dell'altare d'allora anche il tabernacolo che si trova ora sull'altare laterale della parrocchiale di Vipava (Vipacco) e che presenta una sorprendente somiglianza con la decorazione in rilievo della mensa nel santuario di Log, il cui altare, purtroppo, non si è conservato per intero: infatti nel secolo XIX la sovrastruttura veniva sostituita da altra, allora più attuale, quella neoclassicizzante. Del resto, nel secolo scorso si modificò di parecchio l'aspetto dell'edifizio, allargato ben due volte e rimaneggiato nell'interno, che fu affrescato negli anni 1842—1844 dal pittore Franz Kurz von Goldenstein. Delle opere di rinnovo gran merito va indubbiamente attribuito all'allora decano di Vipava Jurij Grabrijan, persona di rilievo nella vita politica e culturale slovena dell'epoca, che elaborò egli stesso tutti i progetti di rinnovo.

Verena Koršič

K ODKRIVANJU GORIŠKE SLIKARKE MELITE ROJIC
(Ob stoletnici rojstva 1879—1979)

Slikarsko ustvarjanje na Goriškem ob prelomu stoletja je kljub svoji raznolikosti in bogastvu še malo raziskano. Ne moremo se ponašati s tehtnimi študijami niti o velikih umetnikih, ki so v tem obdobju delovali doma ali v tujini. Umetnostna podoba tega časa je v nekaterih pogledih še skoraj neopredeljiva, saj so celo opusi posameznih večjih slikarjev premalo znani in še ne dovolj primerno osvetljeni. Če se ozremo po likovnih ustvarjalcih, ki so stali ob strani velikih umetnostnih dogajanj, smo še na slabšem. Med take prav gotovo spada goriška slikarka Melita Rojic. O njej je bilo še premalo napisanega, čeprav bi zaslužila več pozornosti, posebno v naši lokalni umetnostni zgodovini. Na žalost je tudi njen opus zelo raztresen po zasebnih zbirkah na Goriškem, prav gotovo tudi na Tržaškem in v notranjosti Slovenije, tako da je tudi beseda o njeni umetnosti težavna.

Melita Rojčeva je izhajala iz znane rodbine iz Zaloš̌č pri Dornberku. Njen oče dr. Aleksij Rafael Rojic[1] je rad ponavljal, da ima rodbina korenine na Španskem (Ruiz de Rojas). Po začetni zdravniški praksi v Dornberku se je 1872 preselil v Gorico, kjer sta se mu rodili hčerki Edita Marija (10. okt. 1876) in Melita (6. maja 1879).[2] Sam je bil med goriškimi prebivalci dobro znan predvsem zaradi svojega vestnega opravljanja zdravniškega poklica. Priljubljen je bil pri slovenskih študentih, ki jim je večkrat nudil brezplačno pomoč. Aktivno je sodeloval tudi v političnem življenju.[3] Med prvo svetovno vojno je bil kot politični begunec nekaj časa na \Reki, kjer mu je 20. marca 1916 umrla žena Ana,[4] nato pa na Bledu v svoji letoviški hiši.[5] Tu je Melita začela pisati dnevnik,[6] iz katerega razberemo veliko zanimivih podatkov o njeni družini in o okolju, v katerem je slikarka živela.

Ko je Melita Rojic doraščala, je v kulturnih in predvsem slikarskih krogih v Gorici bila pomembna in vidna družina Šantel, ki je dala slovenski umetnosti več slikarjev. S člani te družine je povezano tudi prvo obdobje Melitinega spoznavanja slikarstva. Slikarka Avgusta Šantel in za njo Henrika Šantel sta Rojčevo uvajali v svet umetnosti. Kot članica bogatejše meščanske družine je Melita bila deležna vzgoje, značilne za tisti čas. Prirojeno nagnjenje do umetnosti pa ji je omogočilo še uspešnejši študij slikarstva in glasbe. Poleg tega se je učila tudi tujih jezikov. Kasneje je rada stikala po slovenskih tleh in zbirala izdelke domače ljudske umetnosti. Življenje je posvetila slikarstvu in očetu, na katerega je bila

[1] Prim.: SBL III. 127.
[2] Iz krsnih matic stolnične župnije v Gorici, knj. XIX, 1876—1887, str. 86, je razvidno, da je ob krstu prejela imena Melita Marija Ana Vincencija.
[3] Prim.: Gabršček, Goriški Slovenci.
[4] Iz dnevnika (hrani ga Zavod Sv. Družine v Gorici) dr. Aleksija Rojica zvemo, da je bila Ana Frančiška Josipina Dolschein rojena v Lipi (Istra) 10. nov. 1855.
[5] Podatek iz pisma gdč. Pavle Mekuc, ki ga je napisala o dr. Rojicu za Pisarno za zasedeno ozemlje v Ljubljani kot odgovor na dopis 1. III. 1919 (pismo je last družine Rojic, Sovodnje).
[6] Gl. op. 4.

Melita Rojic, Gorenjski motiv, akvarel (15 x 23), hrani Goriški muzej

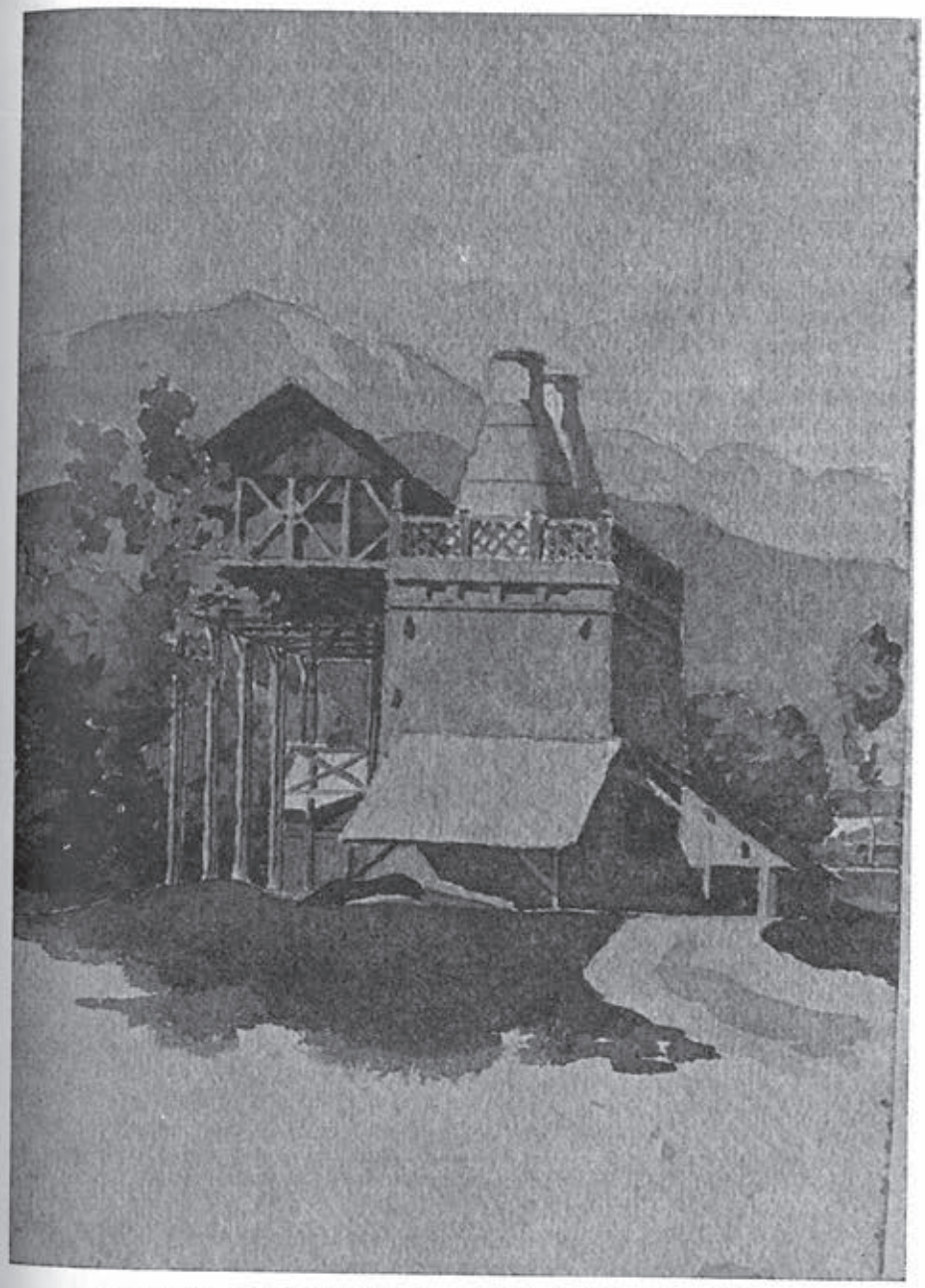
Melita Rojic. Motif from Gorenjsko, aquarelle (kept in the Museum of N. Gorica)

zelo navezana. Po kratki bolezni je 11. avgusta 1924 v Gorici umrla. Iz Goriške straže zvemo, da so jo 13. avgusta položili v družinsko grobnico v Zaloščah.

Prav gotovo je poznanje z družino Šantel pripomoglo k Melitinemu vstopu v umetniške kroge in v javnost. Komaj 23-letna je že nastopila na II. slovenski umetniški razstavi v Ljubljani; tako zasledimo njeno ime zraven zvenečih imen slovenske umetnosti, kot so Ivan Grohar, Matija Jama, Rihard Jakopič itd. Kot edina ženska-umetnica s Primorske se je pridružila ostalim iz notranjosti Slovenije (I. Kobilica, Luise Jama, Rozi Klein in Elsi Kastel) in razstavile tri akvarele. Že takrat se je Melita odločila za tehniko, ki ji je ostala zvesta do konca, za akvarel. Največ je upodabljala prav z vodnimi barvami. Akvarel je sicer ena izmed težavnejših tehnik, ki zahteva od umetnika že veliko spretnosti; pri tem niso možni popravki in avtor mora biti gotov svoje poteze. To gotovost pa najdemo pri Rojčevi bodisi v zamahih čopiča kot v vsebini slike. Posebno iz portretov[7] diha odločnost in upornost do življenja. V tem smislu bodo nadaljnje študije prav gotovo pokazale novo razsežnost njene umetnosti. Do sedaj smo jo še najbolj poznali iz krajinskih slik, ki so jih večkrat reproducirali na razglednicah (med njimi tudi Kanal). Tu pa slikarska ni vedno najboljša. Včasih se zdi, kot da se je zavestno predala nekakšnemu »razgledniškemu« slogu, ta pa ne daje prave slikarkine podobe.

Do sedaj je znanih več slikarkinih krajinskih motivov kot pa portretov. Zdi se, da je Rojčevo predvsem očaral gorski svet v okolici Bohinja in Bleda.

[7] Prim.: Sn X (1912) str. 113, 177.

Melita Rojic, Industrijski obrat, akvarel (24,5 x 16,3), hrani Goriški muzej

Melita Rojic, Industrial plant, aquarelle (kept in the Museum of N. Gorica)

Ni mogla ravnodušno gledati lepoto narave, bohotnega zelenja in kristalne vode Gorenjske. Iskala je motive, s katerimi bi lahko najbolje ujela karakteristiko tistega okolja. Akvarel **Dekle pred znamenjem na polju** ujame trenutek intimnosti, naravne idile, značilne za gorski svet. Odločne poteze čopiča so pri Rojčevi dobro usklajene s svetlobo, ki je jasna in včasih precej ostra, tako da še najmanjša slika učinkuje plastično in živo. Vse to še bolj poudarja navidezna nedokončanost slike, tako da iz slikarske površine izstopa le centralni motiv. Ni izključeno, da je Melita Rojic poznala tudi Ivano Kobilco, če ne osebno, pa vsaj po delu. Nekateri sorodni motivi (npr. **Dekle, ki lupi jabolka**) in podobno zajete figure to možnost potrjujejo.

Svoja dela je Rojčeva predstavila tudi izven Slovenije, v Zagrebu, Münchnu in celo na Dunaju. Podrobnosti o slikarkinem delu so nam še neznane, zato navajam le nekaj del, ki so od starinarja prešle v zasebne in javne zbirke.

V lasti V. Koršičeve v Gorici so: **Zvonik** (verjetno v okolici Bohinja), **Dekle pred znamenjem na polju, Hotel Mencinger v Bohinjski Bistrici.** I. Koršič hrani akvarel **Gorenjska hiša.** Nekaj akvarelov ima še Zavod Sv. Družine v Gorici, nekaj pa jih je kupil Goriški muzej v Kromberku, tako: **Gorenjsko pokrajino z graščino in kozolcem v ospredju, Gorenjski motiv** (z veliko stavbo in zastavo), **Gorenjsko vas s cerkvijo in graščino, Hotel Bistrica** in še eno varianto tega (kolorirana perorisba), **Industrijski obrat** (s Stolom v ozadju), **Gorenjski motiv** (3 hiše, reka z mostom; kolorirana perorisba) ter **Portret žene z ruto** (risba s tušem). Marijan Brecelj ima tudi en akvarel **Menih v celici.**

Pričujoči zapis o slikarki naj bo v premislek za resnejši pristop do Melite Rojčeve in njenega slikarskega dela.

Lit.: DS 1902, str. 694—695; Sn 1906—7, 1909, 1912, 1913, 1915 (reprodukcije slik); ZS 1926, 97—98 (s sl.), Rud. Vidmarjeva, Obrazi in duše, Melita Rojčeva; SBL III, 127—28; F. Stelè, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 98; PDk 1975, 5. okt.

Tomaž Pavšič

SPOMENIKI IN SPOMINSKE PLOŠČE OSEBAM V OBČINAH AJDOVŠČINA, IDRIJA, NOVA GORICA, SEŽANA IN TOLMIN

Zamisel za ta popis je prvi sprožil ravnatelj Goriškega muzeja Branko Marušič. Leta 1977 sem pod mentorstvom prof. Janeza Logarja pripravil in zagovarjal nalogo Spomeniki in spominska obeležja (skrajšan naslov). Pričujoči popis torej zajema gradivo iz omenjene naloge, vendar pa je močno dopolnjen, saj je v zadnjih dveh ali treh letih nastalo precej novih spomenikov in spominskih plošč, za marsikatera znamenja pa so prišli na dan novi podatki. Ta prispevek vsebuje popis spomenikov, spominskih znamenj in spominskih plošč znamenitim osebam, kulturnim in političnim delavcem ter partizanskim borcem, talcem in žrtvam fašističnega terorja; se pravi, da prinaša nekakšen pregled o tem, kako in v kolikšni meri se je ljudstvo na določenem delu naše slovenske domovine oddolžilo tistim ljudem v preteklosti, ki so s svojim delom in trudom ali pa celo s svojim življenjem prispevali k družbenemu in kulturnemu napredku ter k svobodnemu ustvarjanju.

Področje, ki ga popis zajema

To področje obsega znaten del Primorske, kakršno pojmujemo vse od konca prve svetovne vojne. Z izjemo sežanske občine, ki se ponavadi vključuje v razmeroma mlad zemljepisni pojem južne Primorske (kraško obalna regija), je ostalo območje vedno bolj znano kot severna Primorska; to je ozemlje štirih občin, ki imajo precej svojih funkcij osredotočenih na Novo Gorico, z delno izjemo Idrije, ki je povezana tudi še z ljubljansko »regijo«. Omenjene štiri severnoprimorske občine se z enim koncem stikajo skoraj na isti točki v Trnovskem gozdu.

Področje, ki ga v popisu obravnavam, je spet z izjemo Idrije, hkrati tudi delovno področje Goriškega muzeja v Novi Gorici. Zdelo se mi je nenaravno, iz ozemlja severne Primorske izključevati Idrijo, samo zato, ker ima Idrija svoj lastni Mestni muzej. Teh pet občin, ki so naštete v naslovu, predstavlja nepretrgan zemljepisni obseg, ki sega od Alp čez večji del Krasa do Istre in Brkinov, oziroma od Brd do gornje Vipavske doline.

Nastajanje spominskih obeležij v času in prostoru

Iz zbranega gradiva je moč ugotoviti, da na tem področju (ki je brez velikih mest) ni kakih veličastnejših spomenikov iz starih časov (izjema je spomenik na Predelu), ampak imamo le nekaj redkih spomenikov in spominskih plošč izpred

prve svetovne vojne (Cigaletov in Lampetov spomenik v Črnem vrhu, Gregorčičev nagrobni spomenik pri Sv. Lovrencu, Widmayerjev v Braniku, Močnikovo ploščo v Cerknem, Vrtovčevo v Podnanosu itd.), pač pa je lepo število obeležij (tudi večjih spomenikov), ki so se nabrala v času po osvoboditvi in ki se s pospešenim ritmom še naprej množijo.

Popolnoma gluh za tovrstno kulturno dejavnost pa je bil čas, ko je v teh krajih vladala Italija. Pravzaprav, nekaj izjem je le bilo: leta 1920, še pred začetkom fašizma, so naši ljudje dopolnili oziroma nekoliko preoblikovali Gregorčičev nagrobni spomenik pri Sv. Lovrencu. In zares je čudno, da so to Italijani mirno trpeli, ko pa so bili kmalu zatem zelo surovi v uničevanju slovenskih spomenikov. Slovenci so namreč na spomeniku zamenjali poprejšnja medaljona s simboli mašništva z novima, na katerih so bili verzi iz Gregorčičeve Naša zvezda. Skromnejši, pa vendar hvale vreden je bil podvig zadnjega slovenskega župana v Idriji pod Italijo, ki je ob neko obnovljeno občinsko pot blizu Wolfove rojstne hiše postavil kamnito ploščo s slovenskim napisom, ki pove, da je bila pot obnovljena 14. rožnika 1922 ob 140-letnici škofa Antona Alojzija Wolfa.

V poznejših letih so tudi še postavili nekaj spomenikov padlim v prvi vojski s slovenskim napisom, v tridesetih letih je župnijska cerkev v Cerknem dobila kip nadškofa Sedeja (z latinskim napisom), ki ga je bil izdelal France Gorše. Javnih spomenikov ali plošč s slovenskim napisom oblast nazadnje ni dopuščala niti na pokopališčih! Čeprav se je fašistična Italija rada hvalila z dvatisočletno kulturo, je nad slovenskim ljudstvom, poleg ostalega, še hujšega, izvajala tudi kulturno barbarstvo, saj so se kar po vrsti morali umikati spomeniki in plošče, vsaj tisti na vidnih krajih, če jih podivjani fašisti niso že kar sami razbili. Razbili so Gregorčičevo spominsko ploščo v Braniku (Rihemberku), celo ubogega »huzarja« ob cerkvi v Vipavskem Logu so polomili, divje so uničili Volaričev spomenik v Kobaridu, sneli Vegov kip z idrijske realke, sneli ali ukazali sneti Grabrijanovo in Kociančičevo ploščo v Vipavi, umakniti sta se morala v ozadje črnovrška spomenika in še mnogo je takih nekulturnih dejanj. Včasih so ljudje sami sneli in poskrili plošče, da bi varne dočakale lepših časov. Žakljeva plošča v Ledinah pa je sploh skrita počivala od tridesetih let do leta 1951. Italija je ponekod tudi sama postavljala spomenike, ki naj bi ji služili za učvrstitev italijanskosti teh krajev (na primer Dantejev spomenik v Tolminu in njemu posvečena plošča ob Dantejevi jami) ali pa poveličevanje fašizma. Zares veličastno so Italijani znali ustvariti spomenike padlim v prvi svetovni vojni. Po odhodu Italije so fašistično poveličevalni spomeniki in plošče izginile, škoda da so bili ob tem uničeni tudi nekateri spomeniki iz prve svetovne vojne.

Čas po drugi vojni, po osvoboditvi, se je najprej moral oddolžiti padlim in tako so nastali najprej spomeniki borcem in žrtvam, tako skupni, kot tisti, posvečeni posameznikom; tovrstni spomeniki še zmeraj nastajajo. Nekatera obeležja iz tistih prvih časov po vojni kot drag spomin tudi lepo dopolnjujejo okolje. Predvsem je kot simbolni likovni okvir ali dodatek prevladoval Triglav, tako na spomenikih kot na ploščah. Nekatere spominske plošče iz prvih let po vojni so tudi kamnoseško odlične, na primer v Solkanu (Novi Gorici), kar opazi vsak laik. Sedaj je kamnitih plošč vedno manj in prevladujejo vlite bronaste plošče.

Primorska je bila v šestdesetih letih spomeniško izredno obogatena, saj je dobila Gregorčiča v Kobaridu in Kugyja v Trenti, oba sta delo pokojnega Savinška.

Od leta 1965 je delavni Klub starih goriških študentov na severnem Primorskem odkril lepo število plošč kulturnim in javnim delavcem, pa tudi vrsto spomenikov v Novi Gorici.

Na Goriškem je sedaj že mnogo kiparskih spomeniških del rojakov Kalinov, precej se je uveljavil Janez Pirnat, zadnja leta pa najpogosteje odkrivajo spomenike, ki jih je kiparsko izdelal mladi akademski kipar Negovan Nemec.

Spomeniki in plošče pa niso enakomerno posejani. Kot mesto najbolj izstopa Nova Gorica, precej obeležij ima Idrija, partizanskih je veliko v Cerknem, kot tradicionalno kulturna kraja se kažeta Kanal ob Soči in Vipava, medtem ko so ponekod še tako imenovane »bele lise«. V nekaterih manjših krajih so se ljudje še posebno skazali v pieteti do padlih borcev. Tako so na primer v Dolenji Trebuši leta 1960 postavili kar 11 sicer skromnih, a z ljubeznijo narejenih spominskih znamenj znanim in neznanim borcem, ki so padli po travnikih in bregovih ob naselju. Veliko število spominskih plošč je, denimo, postavila Zveza borcev v Anhovem leta 1961, pa leta 1965 v Plavah in še bi našli kak tak kraj.

O problematiki popisov

~~minskih znamenj znanim in neznanim borcem, ki so padli po travnikih in bregovih~~

Strokovna literatura pozna precej naslovov knjig in publikacij, ki se ukvarjajo z opisovanjem in razlaganjem starih napisov s plošč in spomenikov. Najrazličnejša so lahko izhodišča, iz katerih izhajajo posamezni popisovalci ali raziskovalci, različne pa so tudi potrebe, cilji in nameni, za katere ljudje podatke zbirajo in jih pojasnjujejo. Včasih gre za znanstvene, drugič pa za čisto praktične zadeve. Umetnostni zgodovinarji se predvsem zanimajo za umetnostno zanimive spomenike (sem spominske plošče skoraj ne spadajo, četudi so nekatere oblikovane z umetniškimi ambicijami ter so jih izdelali kiparji ali arhitekti in imajo morda kak relief). Nas predvsem vodi pri tem popisovanju želja, da bi sporočila na obeležjih prišla v dokumentacijo. Borčevske organizacije zadnja leta pridno zbirajo dokumentacijo o vseh spominskih obeležjih, večje organizacije ali družbenopolitične skupnosti (krajevne skupnosti, občine) pa tudi že izdajajo (včasih s sodelovanjem sposobnih strokovnjakov), lepe, nemalokrat prav razkošne zbornike o spomenikih v določeni občini ali na večjem zaključenem ozemlju. Spomeniško varstvena služba prav tako evidentira in spremlja spomeniške objekte, za stare napise se zanimajo etnologi, skratka, veliko je ljudi in ustanov, ki zbirajo spomeniško gradivo, ni pa seveda enotnosti pri popisovanju, saj je pravzaprav nemogoča.

Najbolj splošne podatke, ki pa so bili sila skopi že ob zapisu, po toliko letih so pa sploh pomanjkljivi, je najti v Krajevnem leksikonu Slovenije (za naše področje v I. knjigi, Lj. 1968). Za spomenike in obeležja iz NOB (dogodkom, padlim, žrtvam) je dobro zapolnila vrzel knjiga 28 avtorjev Vodnik po partizanskih poteh (Lj. 1978). Slednja obravnava vso Slovenijo; spomenike predvsem našteva z najosnovnejšimi podatki, mnogokrat pa manjkajo podatki o postavitvi oziroma odkritju obeležja. Tako kot v Krajevnem leksikonu Slovenije, tudi tu ni nobenih besedil z obeležij.

O terminologiji

Zdi se, da izrazoslovje, ki se rabi v zvezi s spomeniki, spominskimi ploščami in drugim, kar je temu slično, še ni utrjeno. Mnogo ljudi o tem piše in

govori, časnikarstvo sledi vsem dogajanjem v zvezi z raznimi odkritji in proslavami in tako po raznih časnikih srečujemo najrazličnejše izraze, ki se nas vedno bolj oprijemljejo. Pa tudi strokovnjaki sami si niso edini in sami zadevajo na težave in dvoumnosti. Tako, recimo, srečujemo izraze spomenik, spominsko znamenje, spominsko obeležje, obeležje in še druge včasih za isto ali različno stvar. Morda je od vsega tega prav **obeležje** najmanj določeno, povrh pa še ne zveni prav slovensko, ampak prav zato, ker lahko v ta izraz stlačiš eno in drugo, je postal precej pogost.

V tem popisu uporabljam v glavnem samo dva izraza, **spomenik** in **spominska plošča,** ko gre za osnovno razdelitev. Spomenik mi pomeni samostojno stoječ spomeniški objekt (kamnit, lesen, kovinski, mešan), ne glede na obseg; pri podrobnem opisovanju spomenika ponekod uporabljam tudi izraz spominsko znamenje ali celo obeležje, če gre za spomenik manjšega in skromnejšega obsega, na primer, kadar v bistvu gre za spominsko ploščo, ki je postavljena (pribita, vzidana, vbetonirana) na kak izbran (vendar obdelan ali vsaj prinesen) kamen ali na nagrobniški način podzidano ploščo v tlaku ali kamenju; po tem pojasnilu je jasno, da bi med spomenike štel tudi samostojno stoječ križ, zidek ali steber s ploščo, pa tudi v pobočju stoječo ploščo, ki ima še kak dodatek in kiparsko ali arhitekturno urejeno okolje. Pod izrazom spominska plošča pa so štete plošče iz raznih materialov, vzidane, privite ali kakorkoli že pritrjene na zidovih ali stenah, pa tudi na skalah.

Način popisa

Popis je urejen po abecednem redu oseb. Če je na osebo vezanih več spomenikov ali plošč, potem se spomeniki, nato pa plošče, zvrstijo v kronološkem redu nastajanja pod priimkom in imenom tistega, ki mu je spomenik ali plošča posvečena.

Če je na enem spomeniku ali plošči več imen, potem se pojavi v seznamu priimek in ime tistega, ki ima abecedno prednost v priimku in imenu, s tem, da je obeležje popisano samo enkrat, ob imenih drugih oseb z istega obeležja, pa je le opomba, pri kateri osebi je najti popis.

Razvrstitev po abecednem vrstnem redu je morda nenavadna, ker iz raznih publikacij doslej v glavnem poznamo razvrstitev po krajevnih oziroma ozemeljskih enotah ali pa po zvrsteh spomenika in po kronologiji nastajanja ter abecedno razvrstitev najdemo šele v kazalih. Abecedni vrstni red ima to prednost, da ni odvisen v taki meri od kronološke zapovrstnosti, ki ni zmeraj določljiva.

V popisu so posamezne enote, kot rečeno, vezane na osebe. Vsaka oseba ima svojo zaporedno številko, tudi če je morda popis z obeležja dodan drugi, ki ima abecedno prednost. Ta del popisa obsega priimke od A do vključno J. Vsaka oseba ima zaporedno glavno številko (arabsko), posamezna obeležja za isto osebo pa imajo poleg glavne dodano še rimsko številko za obeležje.

Popis posameznih enot vsebuje najprej zaporedno številko, sledi priimek in ime tistega, ki mu je obeležje posvečeno, nato je označena zvrst obeležja — spomenik ali spominska plošča in kraj, kjer je obeležje.

Osrednji del popisa za enoto je **opis,** če gre za spomenik, in **napis,** če gre za spominsko ploščo. Menim, da je bistvena stvar obeležja s p o r o č i l o, to pa se seveda kaže pri spomeniku na drugačen način kot pri plošči: pri spomeniku je že nekako izraženo v sami umetniški obliki in ga eventualni napis samo dodatno

dopolnjuje in dokumentira, pri plošči pa je sporočilo prvenstveno izraženo v napisu oziroma besedilu.

Opis vsebuje osnovne podatke o spomeniku, o njegovih merah, uporabljeni snovi, napisu itd.

Napis (pri ploščah) je čimvernejša slika napisa ali napisov oziroma besedila na plošči. Zaradi tipkarskih in tiskarskih danosti ni bilo mogoče v vsej natančnosti slediti izvirniku, toda ostal je isti razpored vrstic, upoštevani sta mala ali velika abeceda, če gre pa za kake posebne ali izrazite napise, to posebej z besedo opišem.

Opisu ali napisu sledijo **drugi podatki.** Tu je določena natančnejša lokacija obeležja in so zbrani še drugi podatki; če gre za ploščo, tu najdemo podatke o merah, materialu, obliki, namestitvi itd., (za spomenik je to vključeno že v opis, saj se spomenik predvsem kaže, plošča pa govori); tako za spomenike kot za plošče, pa so tu podatki o datumu odkritja (ponekod ni bilo mogoče ugotoviti niti letnice) in še o tem, kdo je obeležje odkril in kdo je bil slavnostni govornik.

Nazadnje je navedena **literatura (lit.),** ki to obeležje obravnava ali ga vsaj omenja. Prav ti podatki so žal še zelo nepopolni.

Obseg popisa

Omejitev na popis obeležij z imeni do treh oseb se mi je vsilila pod vplivom prvotnega koncepta, da popišem predvsem spomenike in plošče znamenitim osebam. Z vključitvijo obeležij padlim borcem in žrtvam se je odprla potreba po nepregledno dolgem popisu, ki je postal kolikor toliko uresničljiv le ob omejitvi na tri osebe. Ta omejitev se mi zdi opravičljiva tudi iz pietetnih in praktičnih gledišč, saj je bolj potrebno, da zberemo podatke o tistih spomenikih, ki so morda daleč od naseljenih krajev, za velike množične spomenike namreč ni skrbi, da bi jih pozabili popisati, saj jih najdemo že v slednjem turističnem prospektu.

V ta popis nisem vnesel tistih spominskih znamenj, ki se tičejo zasebnega življenja in tragedij, ki spremljajo naše življenje, tu mislim na spominska znamenja, ki stojijo na krajih, kjer so se ljudje tako ali drugače smrtno ponesrečili. Kdo se ne spomni Župančičevih verzov o znamenjih v »dolini Soški«! Seveda bi bilo prav, da bi kdo obdelal tudi to področje, posebno še, če gre za umetniško ali etnološko zanimiva spominska znamenja. (Znamenito Tožbarjevo znamenje v Trenti je na primer prišlo celo v knjigo Zakladi Slovenije, Ljubljana 1979, str. 249).

Dovolil sem si izjemo in v popis vnesel spomenik s križem pri Srpenici, ki spominja na smrt grofice Christalnigg, to pa zato, ker je spomenik kar obsežen in daleč viden.

Vnesel pa tudi nisem takih znamenj ali plošč, ki so na osebo oziroma ime vezane le posredno, npr. spominske plošče Gregorčičevi in Kosovelovi brigadi ter bolnici Franji in Pavli. Prav tako nisem upošteval spominske plošče iz bovških Klavž, ki v stari nemščini pove, da je »veleblagorodni gospod Jurij Filip plemeniti Gera« dal obnoviti bovško trdnjavo . . . (glej Tolminski zbornik 1975, str. 258.)

V tem prvem delu, ki obsega osebe od črke A do J, sem zbral podatke o spomenikih in ploščah, ki stojijo na prostem, oziroma so javno vidne na stenah in zidovih. V posebni skupini mislim opisati tista obeležja (spomenike, kipe in plošče), ki stojijo ali so vzidana v zaprtih prostorih ali vežah, bodisi v šolah, tovarnah, ustanovah, dvoranah, cerkvah in drugod. Posebno skupino bo zavzemal

tudi popis določenega števila (znamenite osebe) spomenikov na pokopališčih. Kazala bodo objavljena na koncu natisa.

Okrajšave pri navedbi literature:

Bilten = Bilten odbora za postavitev šole — spomenika NOB Cerkno, 6. september 1972
KLS = Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Lj. 1968
PrimN = Primorske novice (Koper, Nova Gorica)
PDk = Primorski dnevnik (Trst)
Vodnik = Vodnik po partizanskih poteh, Lj. 1978
PSBL = Primorski slovenski biografski leksikon, Gorica 1974 — (doslej izšlo 5 snopičev, do Grabrijan)

1 ALIGHIERI, Dante

SPOMINSKA PLOŠČA PRI DANTEJEVI JAMI V TOLMINU

Napis

**KOT GOST OGLEJSKEGA
PATRIARHA PAGANO
DELLA TORRE V GRADU
KOZLOV ROB NAD
TOLMINOM
JE LETA 1319.
ZRL LEPOTO KRAJA IN
STRAHOTO TEH SOTESK**

**PESNIK
DANTE ALIGHIERI**

Drugi podatki

Dantejeva spominska plošča stoji na desni strani ob vhodu v »Dantejevo jamo« (imenujejo jo tudi Zadlaška jama) pri Tolminu, do katere se lahko pride iz Tolmina peš ali pa po cesti skozi Zatolmin v smeri Zadlaz—Čadrg; iz Tolmina do jame je 2 km, pot je označena, jama pa je nad levim ovinkom, kmalu ko se prečkajo znamenita Tolminska korita (Hudičev most).

Plošča iz lisastega sivega marmorja, višina 65, širina 63 cm, je pričvrščena na skalo, robovi in vogali so rahlo zaobljeni, na vogalih so okrasni žeblji.

Ploščo je **junija 1966** postavilo Turistično društvo v Tolminu.

Lit.:
Una escursione alle Alpi Giulie di C. dr. Marchesetti. Alpi Giulie (Trst) 66 (1971) str. 9—29, opomba 3 na str. 27.
Gradivo o Zalaški ali Dantejevi jami. Zbral in uredil Janez Dolenc. Tolminski zbornik 1975 str. 223—233.
Gerhard Ledić, Je li Dante bio u Tolminu i Puli? Božanstvena zabluda? Večernji list 1978 (25. 6.).
Rado Radešček, Pekel in »Božanske komedije«. Nedeljski dnevnik 1979, str. 15 (13. 5.).

Opomba:
Na mestu sedanje spominske plošče s slovenskim napisom je nekoč stala prvotna, ki so jo bili postavili Italijani hitro po koncu prve svetovne vojske. Vsebina napisa je bila prepojena z italijanskim nacionalističnim duhom.

Napis na prvotni plošči

IL QUARNARO
CHE ITALIA CHIUDE E I SUOI TERMINI BAGNA
IX. vv. 113 = 114

ALLA MEMORIA DI DANTE

QUI TRA GENTI DIVERSE TENACE NEI SECOLI
POSE RIVERENTE
LA BRIGATA SASSARI
AL TERMINE DELLA SANTA GUERRA
CHE HA DATO PER SEMPRE ALLA PATRIA
I CONFINI DA LUI PROFETATI
IV DICEMBRE MCMXVIII — TRIGESIMO DELLA VITTORIA

Prevod

Kvarner v obalo buta
zaklepa Laško in mejé mu moči.
(. . .) v. 113 in 114

V Dantejev spomin,
ki se je tu med različnimi ljudstvi
vztrajno ohranjal skozi stoletja,
spoštljivo postavila brigada Sassari
ob zaključku svete vojne,
ki je za vedno dala domovini
po njem prerokovane meje.
4. decembra 1918 — Ob tridesetdnevnici zmage

Marchesettijev potopis je bil prvič objavljen v nadaljevanjih v septembrski, oktobrski in novembrski številki glasila tržaškega telovadnega društva Mente sana in corpo sano leta 1875. Članek je za ponatis pripravil Mario Galli in njegova je tudi opomba na str. 27, v kateri sporoča o prvotni Dantejevi spominski plošči pred Dantejevo jamo. Pravi: »Kamnita plošča v slovenščini danes oživlja Dantejev spomin ob vhodu v jamo, ker je bila odstranjena večja plošča, ki jo je postavilo poveljstvo brigade 'Sassari' 4. novembra 1918.« (Pisec je slabo prepisal podatke; iz napisa, ki sem ga posnel iz slabo berljive fotografije, od narave že nekoliko poškodovane plošče, je prav jasno razbrati IV DICEMBRE, sicer pa to jasno potrjuje tudi dodatni simbolični datum: Ob tridesetdnevnici zmage. Vsekakor pa je treba reči, da je bila brigada Sassari oziroma njeno poveljstvo izredno hitro v postavitvi plošče, ki je bila po videzu s fotografije precej lepo izdelana, po odtisu in kavljih na skali, pa se da ugotoviti, da je bila precej večja od sedanje.

Objavitelj Marchesettijevega potopisa Mario Galli na istem mestu tudi poroča, da je bil 8. 8. 1929 ob navzočnosti nj. kr. vel. kneza Humberta Savojskega v Tolminu odkrit Danteju bronast spomenik, ki ga je Tolminu darovalo mesto Firence.

Dantejev spomenik je bil po zadnji vojni odstranjen. Bronasto poprsje, visoko 80 cm, je po raznih peripetijah prišlo leta 1951 nazaj v Tolmin; sedaj je kip shranjen v Tolminski muzejski zbirki, do nedavnega je bil razstavljen v oddelku NOB s primernim napisom, deli kamnitega podstavka krasijo vrt hotela Krn, oziroma počivajo ob muzejski stavbi.

2 ARKO, Mihael

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

ZGODOVINA IDRIJE

**SESTAVIL
MSGR. MIHAEL ARKO
ŽUPNIK — DEKAN
1897—1938**

ŠKOF A. M. SLOMŠEK:
»PRAVA VERA BODI VAM LUČ,
MATERIN JEZIK
BODI VAM KLJUČ
DO ZVELIČAVNE
NARODNE OMIKE!

FRANC SALEŠKI FINŽGAR
SLOVENSKI PISATELJ
KAPLAN V IDRIJI
1898—1899

DETELJICA F. S. F.

Drugi podatki

Marmornata spominska plošča stoji na levi strani v preddverju župnijskega doma v Idriji, Kapetana Mihevca 1.

Sestavljena je iz več plošč, ki s posameznimi napisi poličasto izstopajo in sicer tako, da sta v smer bralca izpahnjena zgornji in spodnji ozki pas (z napisoma Zgodovina Idrije in Deteljica F. S. F.) ter še osrednja plošča s Slomškovim citatom, medtem ko se držita stene plošči z imeni in podatki obeh pisateljev. Tudi stranski robovi obeležja niso vertikalni, ampak se v osrednjem delu nekoliko lomijo v širino. Skupna višina vseh delov plošče znaša 120 cm, v širino pa meri plošča 60 cm.

Osnutek za ploščo je naredil ing. arh. **Jože Kregar,** odkril jo je prelat dr. Lojze Šuštar. Odkrita je bila **1. 5. 1978.**

Lit.:

zj [Jože Zadravec], Poseg v kulturo. Iz okamenin v občestvo živih. Družina 1978 št. 20 (14. 5.) str. 1, 2.
Janez Filipič, Idrija in njeni spomeniki sakralne umetnosti (Idrija 1979), str. 76, 99.

3 **BAJC, Drago**

I. SPOMENIK V VIPAVI

Opis

Na nizki kamniti ploščadi (79 x 70 cm) stoji kamnit steber z višino 138 cm (osnovnica 40 x 30 cm), na njem pa bronasti doprsni kip, visok 55 cm, zadaj je signiran (NEMEC N. 78).

Na prednji strani stebra je napis s stiliziranimi rdečimi črkami (zaključki so gotsko cepljeni), ki so vrezane v kamen:

DRAGO BAJC
1904 — 1928

Drugi podatki

Kip je izdelal akademski kipar **Negovan Nemec.** Spomenik je bil odkrit **29. 10. 1978.** Odkrila sta ga dva dijaka vipavske šole, slavnostni govornik pa je bil predsednik Izvršnega sveta Skupščine občine Ajdovščina Franc Tomažič.

Spomenik stoji pred osnovno šolo [Osnovna šola Drago Bajc Vipava], Vipava 253.

Lit.:

V nedeljo bodo odkrili v Vipavi doprsni kip Dragu Bajcu. PDk 1978 št. 250 (22. 10.) str. 4.
Po krivici pozabljenemu pesniku Dragu Bajcu odkrijejo danes doprsni kip v rojstni Vipavi. Besedilo Marijan Brecelj. Fotografije Jurij Brecelj. PDk 1978 št. 256 (29. 10.).
M.[arijan] B.[recelj], Partizanski junak iz Bajčeve družine [o Milanu Bajcu]. PDk 1978 št. 256 (29. 10.) str. 4.
Vera Poniž, Osnovna šola »Drago Bajc« v Vipavi. TV 15 1978 št. 43 (2. 11.) str. 18.
Bratoma Dragu in Milanu Bajcu odkrili ploščo na rojstni hiši. PDk 1978 št. 257 (31. 10.) str. 8.
Maks Hožič, Spomin na Draga in Milana Bajca PrimN 1978 št. 45 (3. 11.) str. 3.
Maks Hožič, Spomin na Draga in Milana Bajca. TV 15 1978 št. 46—47 (23. 11.) str. 8.

Opomba:

Brata Bajc sta se prvotno pisala Bajec, tako je v rojstnih in tudi nekaterih drugih listinah, vendar je družina začela uporabljati (in pisati) priimek brez polglasnika, zato je na vseh novejših listinah pisano Bajc in tega so se držali tudi pri poimenovanju šole — pri spomeniku oziroma plošči.

II. SPOMINSKA PLOŠČA V VIPAVI

Napis

VIDEL SEM ŽIVLJENJE,
KI NI BILO ŽIVLJENJE

V TEJ HIŠI STA BILA ROJENA

DRAGO BAJC
1904—1928

PESNIK, NOVINAR, BOREC ZA NARODNOST-
NE IN SOCIALNE PRAVICE, PRVA ŽRTEV
FAŠIZMA NA PRIMORSKEM

MILAN BAJC
1913—1943

PREDVOJNI KOMUNIST, PRVOBOREC NOV,
UDELEŽENEC DRAŽGOŠKE IN NANOŠKE
BITKE, PADEL V BITKI NAD VASJO GABRJE

OB 50-LETNICI SMRTI DRAGA BAJCA
DRUŽBENO-POLITIČNE ORGANIZACIJE
VIPAVE 24. 10. 1978

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na rojstni hiši bratov Bajc, Vipava 70.

Plošča iz sivega kamna je visoka 80, široka pa 70 cm, zgoraj levo od Dragovih verzov ima vrezano partizansko zvezdo.

Odkrita je bila **29. 10. 1978.** Odkril jo je dr. Joža Vilfan, ki je bil tuddi slavnostni govornik za Draga Bajca, medtem ko je bil slavnostni govornik za Milana Bajca Franc Čopi-Borutin.

Lit.:

Glej Drago Bajc, spomenik v Vipavi.

Opomba:

Na plošči je napačen datum odkritja.

4 **BAJC, Milan** (glej Bajc Drago, spominska plošča v Vipavi)

5 **BARLE, Avgust**

SPOMINSKA PLOŠČA V CERKNEM

Napis

NA TEM MESTU
JE 27. 1. 1944 PADEL
KOT ŽRTEV
FAŠISTIČNEGA NASILJA
ČLAN POKRAJINSKEGA KOMITEJA
KPS ZA GORENJSKO TOVARIŠ
AUGUST BARLE — AMBROŽ

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hišo, pred katero je padel, Cerkno 146.

Plošča iz svetlosivega marmorja je visoka 50, široka pa 70 cm; zgoraj, levo od prvih vrst napisa, ima pritrjen kovinski znak Zveze borcev, na vogalih so kovinski vijaki.

Ploščo je postavil občinski odbor ZZB Kamnik, odkrita je bila **2. 5. 1957.**

Lit.:
Bilten str. 30.
Vodnik str. 361.

6 **BAVČER, Anton**

SPOMINSKA PLOŠČA NA ČAVNU

Napis

ROJAKU — PLANINCU

ANTONU BAVČERJU

TALCU + V TRSTU — 21. 6. 1944

KER SI VERJEL V VSTAJENJA DAN
ZATO SI PAL — A NE ZAMAN
NAJBOLJŠIH NAŠIH FANTOV KRI
JE DALA ZARJO NOVIH DNI
PDS AJDOVŠČINA

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na skalo pri zavetišču A. Bavčerja na Čavnu (Predmeja). Pravzaprav je s 4 okrasnimi vijaki pričvrščena na naravno skalo (višina 250 cm), ki leži na robu jase nad cesto, ki pelje mimo planinske koče na Selovec.

Bela marmornata plošča s sivimi progami je visoka 40, široka pa 60 cm. Levo od verzov na plošči je upodobljen (vrezan) stiliziran Čaven, nad njegovim vrhom v višini tretje vrste napisa je narisana zvezda, pod obrisom Čavna pa je še planika. Verze je napisal dr. Ivo Lulik, načrt za ploščo pa je izdelal **Ivo Kovač.**

Odkrita je bila **4. 8. 1946** (v organizaciji PDS Ajdovščina).

Lit.:
Franc Boštjančič, Najboljših naših fantov kri je dala zarjo novih dni . . . Gore in ljudje I/1946 6/12, 215.
Nada Brajnikova, Otv ritev koče na Čavnu. Gore in ljudje II/1947 št. 9/10 str. 234.
A[rnošt] Brilej, Priročnik za planince (1950) str. 156 PSBL 2 (1975) str. 49—50 z lit.

7 **BAVEC, Franc**

SPOMINSKA PLOŠČA NA PEČINAH

Napis

V TEM KRAJU STA 10. XII. 1942
PADLA V BOJU ZA SVOBODO
BORCA SOŠKEGA ODREDA
BAVEC FRANC * 21. IX. 1921
V ŠMARATI PRI LOŽU IN
PLATIŠE ALOJZ * 2. VI. 1906
POČE • CERKNO
SLAVA JIM!

Drugi podatki

Spominska plošča je pritrjena na spodnjem delu spomenika padlim na Pečinah v središču vasi, prinesli in postavili so jo na dan odkritja spomenika.

Črna marmornata plošča je visoka 30, široka pa 35 cm.

Odkrita je bila skupno s spomenikom **4. 7. 1968.**

Lit.:
Vodnik str. 463.

8 **BEDENK, Jože**

SPOMINSKA PLOŠČA NA IDRIJI PRI BAČI

Napis

PRED TO HIŠO
JE 29. APRILA 1945 PADEL
IDRIJSKI RUDAR

JOŽE BEDENK,

ČLAN OKROŽNEGA NAČELSTVA
NARODNE ZAŠČITE
ZA SEVERNO PRIMORSKO
OOZB NOV TOLMIN

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši, pred katero je padel, Idrija pri Bači 45.

Bela marmornata plošča je visoka 60, široka pa 74 cm. Nad napisom je vrezana rdeča zvezda, ob njej pa vodoravno valovi črna oljkova vejica. Napis je iz sivih kovinskih črk, na vogalih so okrasni žeblji s pravokotno žebljico.

Odkrita je bila **10. 5. 1970.**

Lit.:

Spominska plošča. Delo 1970 št. 88 (31. 3). str. 6.
10. maja na Idriji pri Bači odkritje spominske plošče in tovariško srečanje bivših članov narodne zaščte. PrimN 1970 št. 18—19 (25. 4.) str. 5.
PrimN 1970 št. 21 (16. 5.) str. 5, slika z odkritja.
Vodnik str. 462.

9 **BENČIČ, Dragomir**

SPOMENIK V HRPELJAH

Opis

Na podstavku iz kraškega marmorja, visokem 175 cm, je bronast kip glave, visok 75 cm.

Na spomeniku (podstavku) je napis:

NARODNI HEROJ

DRAGOMIR BENČIČ

BRKIN

Drugi podatki

Spomenik stoji pred osnovno šolo [Osnovna šola »Narodni heroj Dragomir Benčič — Brkin«], Hrpelje 23.

Kip je naredil akademski kipar **France Rotar.** Spomenik je bil odkrit **25. 11. 1967,** odkril ga je general Gorkič. (Podatki iz šolske kronike v Hrpeljah).

Lit.:

Vodnik str. 445 (napačna navedba letnice odkritja).

10 **BERDON, Alojz**

SPOMINSKA PLOŠČA V ANHOVEM

Napis

IZ TE HIŠE JE PADEL
V N. O. V.

BERDON ALOJZ

Z. B. ANHOVO

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Ložice 36.

Marmornata plošča je visoka 27, široka pa 33 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda. To je ena od številnih plošč, ki jih je leta 1961 postavljala Zveza borcev Anhovo, leta 1965 pa Zveza borcev Plave in je vse iz enakega materiala na enak način izklesal kamnosek Franc Devetak iz Deskel.

Odkrita je bila leta **1961** (po ustnih podatkih Cvetka Valentinčiča iz Plavi 2).

Lit.:

Vodnik 418.

11 **BERGINC, Ivan**

SPOMENIK V KOBARIDU

Opis

Na skali nad cestnim usekom stoji le od dveh strani zglajen bel kamen, ki sega 67 cm visoko.

Na pravokotnem robu (vogalu), ki ga tvorita obe zglajeni strani in ki gleda proti križišču, je v primerni višini reliefno izklesana glava partizana s titovko; obraz se na robovih končuje oziroma zgublja v ravnih površinah, relief je visok 30 cm. Leva zglajena ploskev ima spodaj 20 cm, desna pa 27 cm; vse stranske ploskve (tudi obe neravni oziroma komaj nakazani) se zaključujejo v ostrem vrhu.

Na desni zglajeni ploskvi je spodaj pritrjena medeninasta ploščica 5,5 x 21 cm, na kateri je vrezan napis:

9. XI. 1943. SO ESESOVCI TU POKONČALI
PARTIZANA IVANA BERGINCA IZ IDRSKEGA

Drugi podatki

Spomenik ali spominsko znamenje stoji na skali na levi strani ceste tik nad križiščem proti Drežnici (onstran mostu čez Sočo).

Kamen z reliefom je izklesal **Miloš Volarič.**

Odkrit je bil **26. 6. 1975.**

Lit.:

Vodnik str. 462.

12 **BERGINC, Jožef**

SPOMENIK V LOGU ČEZSOŠKEM

Opis

Spomenik iz cementa ima tri skupaj spojene dele in dosega višino 280 cm. Spodnji del je visok 100 cm, širok pa 104 cm in se na vrhu končuje v korito za cvetje (30 cm), oziroma iz njega raste glavni del spomenika, nekaka »plošča« z napisom.

Srednji ali glavni del spomenika je kvader, visok 90, širok pa 96 cm, s poudarjenim 10 cm širokim robom (okvirom).

Vrh spomenika zaključuje tretji cementni kos, ki je v sredini visok 90, ob straneh pa 64 cm in ima osnovnico 91 cm; je torej nekoliko ožji kot ostali deli, zgornji obris pa ni več horizantala, ampak se vrh zaključuje v blagem loku kot kakšen vojaški vodnjak.

Na zgornjem delu je plastično nanesena cementna zvezda, pod njo pa Triglav s črto, ki predstavlja morje. Ta simbol izpolnjuje sorazmerno ves zgornji ddel spomenika. Zvezda je pobarvana rdeče, Triglav z morjem pa modro.

Tudi na osrednjem delu (nad napisom) je rdeče pobarvana zvezda, vendar ta ni plastična, pač pa obratno, izdolbena.

Napis na osrednjem delu (črke so izdolbene in nekam majhne v sorazmerju z merami spomenika):

SPOMIN
PADLIM JUNAKOM ZA
NOVO JUGOSLAVIJO

MELIHEN JOŽEF BERGINC JOŽEF

Drugi podatki

Spomenik stoji na začetku vasi na desni ob stari poti v vas. Ker je sedaj zgrajen nov most čez Sočo, in se v vas pride od druge strani, ga zagledamo šele, če gremo čez vaški trg po stari poti proti Zagi in se ozremo na levo.

Odkrili so ga še v času cone A pod zavezniško vojaško upravo leta **1946.** Napravili so ga sami domačini in je to eden prvih spomenikov na Primorskem po vojni. Slavnostni govornik je bil Franc Berginc, ki je spomenik tudi odkril.

Lit.: Vodnik str. 463.

13 BERGINC, Rajko

SPOMENIK V KOBARIDU

Opis

Na betonskem, 90 cm visokem podstavku (širina 52, globina 58 cm), je iz drevesnega debla izrezan spomenik: krog in krog so figure (relief) iz partizanskega boja. Soha je visoka 156 cm, premer je 46 cm. Spodaj ob robu je na plastiki vrezano: OSNOVNA ŠOLA KOBARID 1975.

Na podstavku je pritrjena ploščica iz medenine z vrezanim napisom:

NEMCI SO 9. 1. 1944. PO HUDEM MUČENJU NA
TEM MESTU USTRELILI AKTIVISTA OF

RAJKA BERGINCA IZ KAMNEGA

Drugi podatki

Spomenik stoji pod glavno cesto Kobarid—Bovec, na koncu Gregorčičeve ulice ob stranski cesti v bližini kobariške mlekarne Planika (Kraš).

Leseno plastiko so pod vodstvom **Miloša Volariča** izdelali dijaki osnovne šole v Kobaridu.

Spomenik je bil odkrit **26. 6. 1975.**

Lit.: Vodnik str. 462.

14 BESEDNJAK, Angel

SPOMINSKA PLOŠČA V BRANIKU

Napis

TU JE BIL DOMA
NARODNI HEROJ

ANGEL BESEDNJAK

PEVSKI ZBOR »ANGEL BESEDNJAK«
D. P. D. • SVOBODA TABOR •
MARIBOR
1955

Drugi podatki

Plošča je vzidana na hiši Branik 223, v zaselku Cvetrož.

Bronasta plošča je visoka 42, široka pa 59 cm. Črke so reliefne in je videti, da je bila plošča vlita hkratno, na model; reliefna je tudi partizanska zvezda pod

imenom Angel Besednjak: desno stran plošče izpolnjujeta v reliefu prikazana košata, v obliki obrnjenega S zavita lipova vejica v cvetju in plamenica, ki jo vejica prepleta. Plošča ima poudarjen rob in okrogle vogalne žeblje.

Odkrita je bila **3. 7. 1955.**

Lit.:

PSBL 2, 69.
Nevin Birsa, Ribemberk (Nova Gorica 1974) str. 47.
Občina Nova Gorica 1947—1977 (Nova Gorica 1979) str. 57.
Vodnik str. 405.

15 BEVK, France

I. SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Realistični spomenik predstavlja pisatelja Bevka v nadnaravni velikosti (višina dobre 3 m), kako ogrnjen v nepogrešljivi dežni plašč, ki ga drži za robove, mirno zre proti Trnovskemu gozdu, z levo nogo naprej, kot bi se bil pravkar ustavil. Kip je iz brona.

Podlaga bronastemu kipu je marmornata ploščad, ki meri na čelni strani 4, v globino pa 2 m. Stranske ploskve podstavka so poševne, tako da so napisi v štirih zelo dolgih in nizkih trapezih.

Napisi se berejo v treh vrstah na vsaki strani posebej, začenši od sprednje dolge, prek desne kratke (od strani gledalca), zadnje dolge in leve kratke.

Napisi oziroma Bevkovi citati (od tretje vrste na čelni strani) so naslednji:

(spredaj)
FRANCE BEVK • PISATELJ ČASNIKAR • UREDNIK • GLASNIK IN PREDSTAVNIK SLOVENSKEGA | PRIMORJA • BOREC ZA NJEGOVO OSVOBODITEV ČASTNI OBČAN OBČINE NOVA GORICA • TU SEM BIL V VIHARJU IN SONCU • VES POVEZAN IN PREPLETEN Z NARAVO • LJUDMI IN ŽIVLJENJEM

(desno)
INTERNACIJA • ZAPORI IN POSEBNO PARTI-ZANSTVO SO DOŽIVETJA IN VELIKO NOTRANJE BOGASTVO • KI BI JIH NE ZAMENJAL ZA NIČ NA SVETU

(zadaj)
O TREH MEJNIKIH BOM GOVORIL • ODHOD V ŠOLE • VRNITEV NA PRIMORSKO IN PARTIZANSTVO | ŠOLA MI JE OMOGOČILA PISATELJEVANJE • VRNITEV JE BILA ZAME MOJA NAJVAŽNEJŠA | ODLOČITEV • OSVOBODILNI BOJ MI JE VLIVAL PREPRIČANJE • DA BO PRIMORSKA OSVOBOJENA

(levo)
VSAKA ČRKA JE KORAK DO DNA • VSAKA KNJIGA JE KOS OBRAZA VEČNOŽIVEGA • NA DNU JE SKRIT MOJ OBRAZ • KOT STA KOVALA GA USODA IN ČAS

Drugi podatki

Spomenik stoji v parku ob zahodni strani novogoriške najširše ceste, Kidričeve, nekako na pol poti med stavbo občinske skupščine in avtobusno postajo.

Naredil ga je akademski kipar **Boris Kalin.** Besedilo, ki je vklesano na podstavku, je izbral in sestavil Bogomil Gerlanc.

Odkrit je bil **15. 9. 1974,** odkril ga je dr. Joža Vilfan, ki je bil tudi slavnostni govornik.

Lit.:

Bogomil Gerlanc, Izbor predlogov za napis na Bevkovem spomeniku. Tu sem bil v viharju in soncu . . . PDk 1974 št. 216 str. 5 + 8 (15. 9.).
Ob odkritju spomenika Francetu Bevku v Novi Gorici. PDk 1974 št. 217 str. 3 (17. 9.).
Joža Vilfan, France Bevk. Iz besed ob odkritju spomenika v Novi Gorici. NR 1977 št. 19 str. 501 (11. 10.).
Govor dr. Jožeta Vilfana. Srečanja VIII 1974 št. 43/44 str. 30—36.
Marjan Tavčar, Odkritje spomenika Francetu Bevku. Srečanja VIII 1974 št. 43/44 str. 34—35.
Vodnik str. 421.

II. SPOMINSKA PLOŠČA V ZAKOJCI

Napis

IZ NARODA JE IZŠEL
ZA NAROD JE PISAL IN PEL
Z NARODOM JE V TEŽKO BORBO ŠEL

V TEJ HIŠI JE PREŽIVLJAL
SVOJO MLADOST
1890
FRANCE BEVK
1970
PISATELJ PESNIK ČASNIKAR
PREDSEDNIK PNOO ZA
SLOVENSKO PRIMORJE

DRUŽBENOPOLITIČNE
ORGANIZACIJE OBČINE IDRIJA
KLUB STARIH GORIŠKIH ŠTUDENTOV
1977

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Zakojca 10.

Plošča iz sivega kraškega marmorja je visoka 100, široka pa 80 cm. Osnutek zanjo je napravil arh. **Cveto Koder.**

Odkrita je bila **25. 9. 1977.** Odkril jo je predsednik Kluba starih goriških študentov France Gorkič, ki je umrl slaba dva meseca nato, v 90. letu starosti. Slavnostni govornik je bil dr. Joža Vilfan.

Lit.:

Vodnik str. 375.
J. J. [= Janez Jeram]. Plošča v spomin F. Bevku. Delo 1977 št. 218 (20. 9.).
K. Roš, Spominska plošča F. Bevku. Delo 1977 št. 223 (26. 9.).
Ogarev [Andrej Pegon], V Zakojci odkrili spominsko ploščo Francetu Bevku. PDk 1977 št. 224 (27. 9.).
M. Hožič, Spominska plošča Francetu Bevku. PrimN 1977 št. 40 (30. 9.).
Andrej Pegon-Ogarev, Utrinki ob odkritju spominske plošče v Zakojci. Kristalna čaša Bevkove ljudske povesti. PDk 1977 št. 229 (2. 10.).

16 **BEVK, Marko**

SPOMINSKA PLOŠČA V CERKNEM

Napis

Tu je padel pionir

BEVK MARKO

27. 1. 1944

Pionirji in ZB Cerkno 1961

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hišo, pred katero je padel, Cerkno 105. Rumeno siva marmornata plošča je visoka 20, široka pa 40 cm. Odkrita je bila leta **1961.**

Lit.:
Bilten str. 30.
Vodnik str. 361.

17 **BIZJAK, Emil**

SPOMINSKA PLOŠČA V VRTOJBI

Napis

JUNAKU

EMILU BIZJAKU — JURIJU

PRVEMU PADLEMU PARTIZANU
NAŠE VASI — 28—X—1942

V SPOMIN VAŠČANI
1972

Drugi podatki

Plošča iz kraškega kamna stoji na dveh nizkih kamnitih konzolah na levi strani pred spomenikom padlih v središču Vrtojbe.

Spominska plošča ima naslednje mere: višina 60, širina 100, debelina 15 cm.

Okrita je bila leta **1972,** medtem ko je bil spomenik padlim odkrit že 26. 3. 1947 (delo Rafaela Nemca).

Lit.:
Vodnik str. 425.

18 **BIZJAK, Franc**

SPOMENIK NA LIVŠKIH RAVNAH

Opis

Spomenik iz belega marmorja je s podstavkom vred visok 148 cm. Likovna zasnova sta dve navpično postavljeni vzporedni in združeni strelici, s tem, da ima ena konico navzgor, druga pa navzdol.

Zgornji obris je torej na levi pravokotnik, na desni pa trikotnik, isto, le obrnjeno, je spodaj, tako da leva polovica počiva s konico na podstavku.

Zgoraj desno in spodaj levo iz stranic štrli »napušč« (5 cm) strelice, v sredi, kjer je tudi napis, se, kot rečeno, strelici združujeta.

Glavni del spomenika (strelici) je visok 100 cm, širok pa 50 cm, razen v črti, kjer je napušč — 60 cm. Tudi podstavek je iz belega marmorja, lomljenega in figuriranega v obliki opečnega zidu. Visok je 47 cm, ostali meri sta 100 x 97 cm, tako da ustvarja manjšo ploščad z daljšo stranico v globino.

Ker zemljišče ni ravno, ampak se bregovito spušča pod cesto, je pod marmornatim podstavkom še izravnalni cementni podstavek 90 x 90 cm z višino 20 do 64 cm.

Sredi konice na navpični strelici na desni polovici spomenika je pritrjena kovinska zvezda v velikosti 15 cm. Tudi napis je kovinski in sicer tak:

KOT PRVA V TEM KRAJU
STA 18. 3. 1943 PADLA
BORCA NOV:
BIZJAK FRANC IZ KRANJA
IN VELUŠČEK VENCESLAV
IZ ZAPOTOKA
SLAVA JIMA!

Drugi podatki

Spomenik stoji tik ceste na desni strani pred vstopom v vas Livške Ravne s strani Livka.

Osnutek za spomenik je napravil **Silvo Maligoj.** Odkrit je bil **10. 6. 1979.** Slavnostni govornik je bil Ivan Rutar.

Lit.:
Maks Hožič, Odkrili spominska obeležja. PrimN 1979 št. 25 (15. 6.) str. 4.

19 **BLOUDEK, Stanko**

I. SPOMENIK V IDRIJI

Opis

Spomenik ima obliko 200 cm visokega kamnitega pravokotnega stebra z osnovnico 37 x 40 cm. Sam steber je iz nezglajenega belega kamna in stoji na polirani kamniti ploščadi pravokotne oblike, z odsekanimi vogali; ta ploščad oziroma podstavek je nameščen kot nekakšen otoček na zelenici, robovi se namreč ne dotikajo travnate površine, ampak so v zraku.

Na vogalu stebra, ki gleda na cesto, je pod vrhom izklesan obraz Stanka Bloudka v naravni velikosti. Relief je visok 21 cm; kiparsko je obdelan samo glavni del obraza, vse ostalo se izgublja v hrapavih straneh kamnitega stebra.

Nekako v bralni višini je v stebru, levo od reliefa, zglajena kamnita površina z višino 62 in širino 32,5 cm; na tej ploskvi je vklesan napis:

ING.

STANKO BLOUDEK

1890 — 1959

GENIJALNEMU GRADI
TELJU PLANICE,
POŽRTVOVALNEMU
ŠPORTNEMU DELAVCU,
MECENU IN IZUMITELJU,
SVOJEMU ROJAKU —
OBČANI
MESTA IDRIJE.

Drugi podatki

Spomenik stoji pred športno rekreacijskim centrom v Prelovčevi ulici. Naredil ga je akademski kipar **Janez Pirnat.** Odkrit je bil leta **1968.**

II. SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

TU JE BIL ROJEN II 2 1898
INŽ — STANKO BLOUDEK

IZUMITELJ — TELESNOVZGOJN DELAVEC
IN GRADITELJ ŠPORTNIH NAPRAV
UMRL JE V LJUBLJANI 26—11—1959

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Kosovelova ulica 3 (Antonijev rov ali po starem »Šilštva«, hiša iz leta 1500).

Bronasta plošča je visoka 64, široka pa 46 cm; na sredi med zgornjim in spodnjim besedilom je doprsni relief Stanka Bloudka. Črke so vrezane ostro, brez krogov in polkrogov — klinopisno.

Osnutek za ploščo in relief je izdelal akademski kipar **Janez Pirnat.**

Odkrita je bila leta **1966.**

Lit.:
Inž. Stanku Bloudku odkrita spominska plošča v Idriji. Gradbeni vestnik XV (1966) št. 6—7 str. 145 (v rubriki Vesti).

20 BOIS DE CHESNE, Albert

SPOMINSKA PLOŠČA V TRENTI

Napis

Ta planinski vrt je ustvaril

ALBERT BOIS DE CHESNE

V ljubezni do gorskega sveta
In njegovega cvetja
V njem bo živel njegov spomin

Postavilo Turistično olepševalno društvo Bovec — 1958

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana v nizko skalo, na kateri raste grm ruševja, v Alpskem botaničnem vrtu Juliana, levo ob potki, ki vodi po vrtu.

Kamnita plošča z vklesanim napisom približno meri v višino 35, v širino pa 75 cm.

Odkrilo jo je Turistično olepševalno društvo Bovec **6. 7. 1958.**

Lit.:
S. H., Ob odkritju spominske plošče Albertu Bois de Chesneu v Juliani. Planinski vestnik 1958 št. 11 str. 637—8.
Počastitev 100-letnice dr. Kugyja in odkritje spominske plošče v Alpinetumu Juliana. Planinski vestnik 1958 št. 11 str. 638.
PSBL 2, 94 (napačna letnica odkritja!).
Nada Praprotnik, Alpski botanični vrt Juliana, str. 16, 17 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 65. Ljubljana 1976).

21 BOLE, Albert

SPOMINSKA PLOŠČA V SNEŽATNEM

Napis

V TEJ HIŠI JE BIL ROJEN
1. 2. 1911 BOLE ALBERT — MILOŠ
PRVOBOREC NOB V BRDIH
V PARTIZANE JE ODŠEL MARCA 1942
PADEL V NOB DNE 24. AVGUSTA 1942

SLAVA NJEGOVEMU SPOMINU

ZB NOB 1961 KOJSKO

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Snežatno 31.
Plošča iz granita je visoka 40, široka pa 60 cm. Črke so pozlačene.
Odkrita je bila leta **1961.**

Lit.:
Vodnik 424.

22 **BOLTAR, Alojz**

SPOMINSKA PLOŠČA V PLAVEH

Napis

IZ TE HIŠE JE PADEL
V N. O. V.
BOLTAR
ALOJZ
Z. B. PLAVE 29. XI. 1965

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Prilesje 1.

Siva marmornata plošča je visoka 30, široka pa 36 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda.

Odkrita je bila **29. 11. 1965.**

Lit.: Vodnik str. 423 (tu piše še po stari numeraciji Plave 74).

---

23 **BOLTAR, Milče**

SPOMINSKA PLOŠČA V ANHOVEM

Napis

IZ TE HIŠE STA PADLA
V N. O. V.
BOLTAR MIRKO
• • MILČE
Z. B. ANHOVO

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Gorenje polje 40, v zaselku Močila.

Marmornata plošča je visoka 34, široka pa 40 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda. Ploščo držijo 4 zaobljeni žeblji.

Odkrita je bila leta **1961.**

Lit.: Vodnik str. 418.

---

24 **BOLTAR, Mirko** (glej Boltar Milče)

25 **BOŠTJANČIČ, Anton**

SPOMINSKA PLOŠČA V OPATJEM SELU

Napis

ŽRTVI FAŠ. TERORJA
DNE 20. 2. 1944
BOŠTJANČIČ ANTON R. 1892
JELEN ALBERT R. 1899

NEPOZABLJENA

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana v obcestni zid na desni strani ob poti, ki pelje iz Opatjega sela proti Lokvici čez gmajno, kakih 250 m od vasi.

Kamnita plošča je visoka 33, široka pa 60 cm; leto zgoraj, pred začetkom napisa, je vrezana rdeča partizanska zvezda.

Lit.: Vodnik str. 422.

---

26 **BOŽIČ, Gabrijel**

SPOMENIK NA PEČINAH

Opis

Spomenik je piramidasti steber, ki se na vrhu končuje v nizko piramidasto streho; ima podstavek.

V cementni spomenik je vzidana kamnita plošča, visoka 52, široka pa 36 cm. Nad ploščo je iz cementa narejena rdeče pobarvana zvezda, ki jo ob straneh oklepata dve v cement zarezani in črno pobarvani vejici.

Tudi na sami plošči je v sredi nad napisom izrisana peterokraka zvezda s srpom in kladivom.

Spomenik s podstavkom vred je visok 216 cm.

Napis

PRI IZVRŠEVANJU SVOJIH
NALOG SO DNE 7. II.
1945 V BORBI PROTI
OKUPATORJU NA TEM
MESTU PADLI:
Lipušček Janez
roj. 1. 1. 1905
Kofol Ignac
roj. 29. 7. 1913
Božič Gabrijel
roj. 19. 2. 1924
Slava jim!

Drugi podatki
Spomenik stoji blizu novega šolskega poslopja.
Odkrit je bil leta **1948.**

Lit.:
KLS str. 415.

27 **BRATUŠ, Leopold**

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

ZA SVOBODO DELOVNEGA LJUDSTVA
STA ŽRTVOVALA SVOJE ŽIVLJENJE
NAŠA ČLANA
BRATUŠ LEOPOLD
ROJEN 1904 PADEL 1944
PAVLOVČIČ DAVID
ROJEN 1910 PADEL 1944

VEČNA JIM SLAVA!
PGD IDRIJA
22. JULIJA 1951

Drugi podatki
Spominska plošča je vzidana na Gasilskem domu, Rožna 4.
Granitna plošča je visoka 65, široka pa 70 cm. Nad napisom je vrezana petekraka zvezda (tako, da je narejena v eni potezi, podobno kot Davidova zvezda).
Plošča je bila odkrita **22. 7. 1951.**

Lit.:
Bilten str. 55.
Vodnik str. 377.

Opomba:
Sedanja plošča ni več prvotna. Obnovili oziroma zamenjali so jo, ker so na prejšnji manjkali vsi podatki o Davidu Pavlovčiču.

Napis na prvotni plošči:

Za svobodo delovnega ljudstva
je dal svoje življenje naš član
BRATUŠ LEOPOLD
roj. 1904 padel 1945

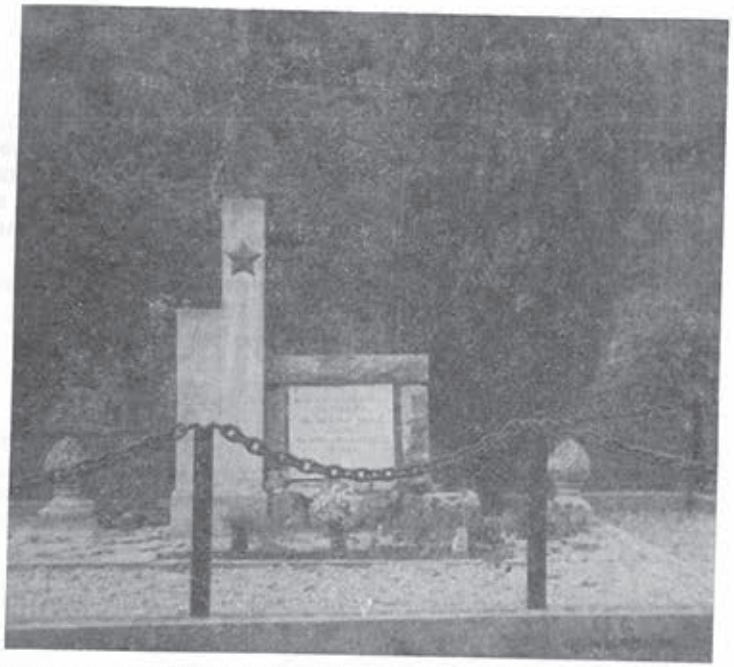
Večna mu slava!

Prost. gas. društvo Idrija
22. julija 1951

28 **BRATUŽ, Jožef**

SPOMENIK V ČEPOVANU

Opis
Na fugiranem kamnitem tlaku (sprednja širina 310, v globino 120 cm) se dviga monolit s stopničasto oblikovanim dvojnim vrhom: nižji je visok 116, višji

pa 174 cm, pri tleh sta skupaj široka 44, zgoraj (stopnica in vrh) pa vsak po 22 cm. Pod vrhom je na kamen pritrjena pločevinasta peterokraka in rdeče pobarvana zvezda.

Ob kamnitem delu (monolitu) se na desni strani (s strani gledalca) dviga iz fugiranega kamenja napravljen spomeniški zid (višina 95, širina 90 cm). Monolitni in zidani del spomenika sta združena.

Na sprednjo stran zidu je pričvrščena bela marmornata plošča, visoka 50, široka pa 55,5 cm.

Desno in levo od spomenika sta postavljeni po ena kamnita ali iz cementa vlita plamenica (višina 30 cm). V spomeniški prostor, ki obsega površino 550 x 320 cm, spada še na desni strani spomenika vsajena cipresa. Prostor oklepa nizek robnik (zid), na 9 železnih stebričkih pa je razpeta debela veriga.

Napis na marmornati plošči:

KOT TALCA STA PADLA
DNE 25. SEP. 1943
TOV. BRATUŽ JOŽEF
IZ ČEPOVANA
TOV. PODGORNIK ALOJZIJ
IZ VRAT

Drugi podatki
Spomenik stoji ob cesti Čepovan—Vrata, kakih 200 m od središča kraja, na levi strani, blizu domačije »na Ravan«, Čepovan 105.
Odkrit je bil **27. 4. 1948** (po pričevanju udeležencev iz Čepovana).

Lit.:
Vodnik 418.

29 BRATUŽ, Lojze

SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Spomenik z bronastim poprsjem na marmornatem podstavku je visok 217 cm. Na marmornati ploščadi 90 x 90 cm (višina 10 cm) stojita vzporedno postavljena vitka podstavka (stebra), ki imata ob vznožju širšo stojno ploskev in se nato kot čevelj ali noga oziroma deblo dvigata navpično: stebra sta spredaj široka 20 cm, vmes med njima pa je 6 cm presledka, višina znaša 130 cm.

Bronasti doprsni kip je visok 67 cm in ima na desni strani ob robu signacijo NEMEC N. 78.

Napis je na obeh stebrih podstavka vertikalno postavljen:

LOJZE BRATUŽ — GLASBENIK

SIMBOL TRPLJENJA — GORIŠKIH SLOVENCEV

1912—1937

Na levi strani levega stebra (s strani gledalca) je spodaj še droben napis:

KLUB STARIH GORIŠKIH
ŠTUDENTOV
1978

Drugi podatki

Spomenik stoji v Erjavčevem drevoredu.
Kip je naredil akademski kipar **Negovan Nemec.**
Odkrit je bil **11. 6. 1978.** Slavnostni govornik je bil dr. Jože Vilfan.

Lit.:

Z. L., Doprsni kip Lojzetu Bratužu. PrimN 1978 št. 22 (26. 5.) str. 8.
Lojze Bratuž. Simbol trpljenja Slovencev. PDk 1978 št. 138 (13. 6.) str. 3.
S. S., Pomnik Lojzetu Bratužu. Delo 1978 (14. 6) št. 136.
Spomenik Lojzetu Bratužu. TV 15 1978 (15. 6.) št. 23.
ts, Spomenik Lojzetu Bratužu. PrimN 1978 št. 25 (16. 6.) str. 4.

30 BRECELJ, Anton

SPOMINSKA PLOŠČA V ŽAPUŽAH

Napis

DUH PLEMENITI SAM BO NOSIL BOLI,
A SREČE UŽIVAL SAM NE BO NIKOLI.
S. G.
DR. ANTON BRECELJ
1875 — 1943
ZDRAVNIK — ZDRAVSTVENI PISEC — POLITIK
ČLAN VRHOVNEGA PLENUMA OF. SLOV. NARODA.
KLUB
STARIH GORIŠKIH ŠTUDENTOV
1975

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši Žapuže 35.
Plošča iz kraškega marmorja je visoka 80, široka pa 98 cm.
Odkril jo je **20. 7. 1975** dr. Danilo Lokar, slavnostni govornik pa je bil Tone Fajfar.

Lit.:

b. m. [= Branko Marušič], V Žapužah bodo odkrili spominsko obeležje dr. Antonu Breciju. PDk 1975 št. 159 (12. 7.) str. 3.
V Žapužah pri Ajdovščini so odkrili ploščo domačinu dr. Antonu Breciju. PDk 1975 (22. 7.) št. 167.
M. Hožič, Spominska plošča humanistu dr. Antonu Breciju. PrimN 1975 št. 30 (25. 7.) str. 24.
D. K. [= Drago Klemenčič], Spomin zaslužnemu možu. Družina 1975 št. 30 (3. 8.) str. 4.
M. Hožič, Njegovo ime je vgrajeno v temelje naše OF. Delo 1975 št. 170 (4. 8.) str. 3.
Tone Fajfar, Dr. Anton Brecelj. Postava skrajnje poštenega in doslednega človeka, velikega humanista, vernika in patriota. Iz besedi ob odkritju spominske plošče za stoletnico rojstva. NR 1975 št. 15 (8. 8.) str. 393—4.

Opomba:

Ker so prvotno mislili, da plošča ne bo stala na rojstni hiši (vojne politične razmere), rojstna hiša v napisu ni omenjena, čeprav so pozneje vprašanje razčistili.

31 BREJC, Tomo

SPOMINSKA PLOŠČA V DOLENJIH NOVAKIH

Napis

V TEJ VASI SE JE RODIL
TOMO BREJC — PAVLE
18. 12. 1904 — 3. 2. 1964
REVOLUCIONAR IN PUBLICIST
ZZB NOVAKI — ETA CERKNO 26. 5. 1974

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na osnovni šoli (Osnovna šola Cerkno Spomenik NOB Podružnica Toma Brejca Novaki), Dolenji Novaki 26.
Granitna plošča je visoka 40, široka pa 60 cm .
Odkrita je bila **26. 5. 1974,** odkril jo je Venceslav Jemec, slavnostna govornica pa je bila Mira Svetina.

Lit.:
Janez Jeram, V spomin Tomu Brejcu. Delo 1974 št. 124 (29. 5.) str. 11.
Spominska plošča Tomu Brejcu. PrimN 1974 št. 23 (31. 5.) str. 1 + 20.
PSBL 3, 134.
Vodnik str. 364.

32 BUČER, Ivan

SPOMINSKA PLOŠČA NA TRSTELJU

Napis

Skromna si, a kremenita,
kakor je naš Kraševec
budni čuvar ob kritični meji
BUČER IVAN
+ 24. 9. 1950. Triglavska stena

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na steno ob vhodu v Stjenkovo kočo na Trstelju (643 m n. v.), Lipa 46.

Plošča iz sivega kamna je visoka 30, široka pa 50 cm.

Opomba: Ivan Bučer, 1910—1950, planinski pisatelj. Prim.: Zgodovina slovenskega slovstva VII, str. 380. PV 1951, 87—93, 104.

33 BUČIN, Alojz

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

Uslužbenci Uprave rudnika
padli v borbi proti fašizmu
MODRIJAN HENRIK
rojen 15. VII. 1905 padel 4. V. 1945

BUČIN ALOJZ
" 25. II. 1909 padel 26. IX. 1944
Sind. podr. rudarjev 22. 7. 1951

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Kapetana Mihevca 15, kjer je sedež uprave Rudnika živega srebra.

Plošča iz sivorumenega kamna je visoka 43, široka pa 48,5 cm. Pod ploščo v sredi je mala kamnita konzola za venec. Nad napisom je izklesan rudarski znak (prekrižani kladivi).

Odkrita je bila **22. 7. 1951.**

Lit.:
Bilten str. 54.
Vodnik str. 378.

34 CANKAR, Ivan

SPOMENIK V AJDOVŠČINI

Opis

Na kamnitem podstavku višine 300 cm (širina 80, v globino 20 cm) je izdolbena niša, v njej pa stoji doprsni bronasti kip Ivana Cankarja, visok 37 cm.

Pod nišo so pritrjene medeninaste črke z imenom

IVAN
CANKAR

Nižje na podstavku je medeninasta ploščica z vtisnjenim napisom:

OB 50-LETNICI NJEGOVE SMRTI
POSTAVILO MESTO
11. DECEMBRA 1968
AVTOR KIPA SLIKAR VENO PILON

Drugi podatki

Spomenik stoji pred kino dvorano, na Trgu prve slovenske vlade.

Kip je eno starejših del ajdovskega akademskega slikarja **Vena Pilona** (izdelan leta 1923), ki ga je podaril Ajdovščini nekaj let pred svojo smrtjo.

Odkrit je bil **11. 12. 1968.**

Lit.:
PrimN 1968 št. 52 (14. 12.), obj. fotografija.

35 CARL, Jakob

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

Tu v tej hiši je bil
zverinsko mučen in umorjen
od domačih izdajalcev —
domobrancev dne 29. XI. 1944

CARL JAKOB

Slava heroju!

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na »palacini«, Ulica IX. korpusa 3.

Plošča iz sivo rumenega marmorja je visoka 30, široka pa 40 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda.

Lit.:
Bilten str. 55.
Vodnik str. 377.

36 CHRISTALNIGG, Lucy

SPOMENIK PRI SRPENICI

Opis

Spomenik predstavlja kamnit križ, visok 165 cm, s kraki, ki merijo po 87 cm in so široki 17 cm.

Križ se dviga iz le na grobo obdelanega naravnega belega kamna, visokega 150 cm, ki ima na sprednji strani zravnano napisno ploskev v približnih merah 50 x 70 cm; v celoti je torej spomenik visok 215 cm.

Na kamnu (podstavku) je vrezan napis:

ZUR ERINNERUNG
AN

LUCY GRÄFIN
CHRISTALNIGG

+ 10: AUGUST 1914.

Drugi podatki

Spomenik stoji na desni strani ceste (na travniku ob cesti) Kobarid—Bovec, slab kilometer pred vasjo Srpenica.

Postavljen oziroma odkrit je bil, po pripovedovanju domačinov, kmalu po datumu smrti, na vsak način pa pred 24. 5. 1915, ko je Posočje zajela soška fronta.

Lit.:

Andrej Gabršček, Goriški Slovenci, II (Ljubljana 1934) str. 446.

Opomba:

Glede časa odkritja je na mojo prošnjo poizvedoval Ciril Jonko iz Bovca, vendar natančnega datuma ni mogel ugotoviti. Zelo zanimivo pa sta C. Jonku pripovedovala o razburljivem dogodku, ko je bila od strela iz puške zadeta grofica Christalnigg, leta 1977 93-letni Ivan Kranjc in njegova 82-letna žena iz Srpenice: »Pustili smo košnjo in odhiteli v dolino na kraj dogodka. Tam je bilo zbranih že precej ljudi. Iz Gorice pa so prišle munje [nune] in soprog pokojne grof Christalnigg. Zanimalo ga je med drugim, kdo je streljal — nakar se je pred njim pojavil »Feldgendarm« Peter Fon iz Srpenice — vulgo »Škucera«. Bil je mobiliziran k žandarmeriji v domačem kraju. Povedal je, da so imeli nalog stražiti cesto in promet ter preverjati dokumente mimoidočih — predvsem neznanih oseb. Ta odlok je veljal tudi za avtomobiliste. Na vprašanje, zakaj je streljal, ko je vendar žandarmerija prejela obvestilo od nadrejenih, naj gornji primer — to je veljalo za avto grofice — puste neovirano dalje. Zanikal je, da bi ga bili predhodno obvestili za ta primer, naj pusti avto brez ustavljanja mimo — kar se je izkazalo za resnično. Dalje pravi: Zavpil sem vsega trikrat »stoj«, vendar se avto ni vstavil — nato sem streljal. Krogla se je odbila od pločevine in zadela grofico od zadaj v glavo, ki je bila na mestu mrtva. Tako so tudi našli. Sedela je še vedno za volanom. Srpeničan je veljal kot priljubljen mož in ga je to močno prizadelo. Starost grofice je tedaj Kranjc ocenil med 45 do 50 let. Grofičin mož je položaj takoj ocenil s tem, da je orožnika potrepljal po rami, rekoč: to je bila vaša službena dolžnost, mu podaril 5 kron in želel, da še v naprej tako zvesto služi domovini.« (Iz pisma Cirila Jonka).

Andrej Gabršček je v svoji knjigi Goriški Slovenci, II, na str. 446 ta dogodek takole zabeležil: »14./VIII. Pri Srpenici je vojak po nesreči ustrelil grofico Christalnigg, soprogo slovenskega grofa Oskarja. Peljala se je sama z avtom v Čelovec, da bi tam nakupila blaga za fideči križ. Na klic vojaka se ni takoj ustavila in vojak jo je ustrelil. Prepeljali so jo v Gorico, od tam pa v rodbinsko grobnico v Šmihelu na Koroškem.«

37 CIGALE, Matej

I. SPOMENIK V ČRNEM VRHU NAD IDRIJO

Opis

Spomenik se dviga iz cementnega podstavka in še dveh kamnitih kubusov, na katerih počivata spet dva vedno manjša kubusa, nad vsem tem pa je kamnita

prisekana piramida (obelisk) z nizkim piramidastim zaključkom.

Obelisk in oba kamna pod njim dosegata višino 235 cm (obelisk sam 143), skupno z vsemi kubusi oziroma podstavki pa znaša spomenik 391 cm višine, nekako toliko kot njemu nasproti stoječi Lampetov spomenik.

Spomenik ima glavni napis na čelni strani, ki gleda proti Lomem oziroma proti spomeniku Frančišku Lampetu, ter še stranska napisa na levi in desni strani (vedno gledano s strani gledalca).

Napis na sprednji strani obeliska:

V
čnovrški
občini, v Lomeh št. 12.
je bil rojen 2. kimovca l. 1819.

MATEJ CIGALE.

slovenski pisatelj,
urednik državnega zakonika
umrl kot vladni svetovalec
dne 20. mal. travna l. 1889. na Dunaju.

»Jeden poglavitnih stebrov mile
slovenščine in jeden največjih
dobrotnikov slovenskemu ljudstvu.
Navratil.
Postavili častilci l. 1894.

Na levi strani:

»Kar zrak stvarem: je
narodu narodnost.«
M. Cigale.

Na desni strani:

»Človeku je namen ožlahtiti
srce in približati se
božji svetosti.«
M. Cigale.

Drugi podatki

Spomenik stoji na trgu oziroma na trati v parku ob križišču v Črnem vrhu ter gleda proti Lomem.

Izdelal ga je kamnosek M. T. iz Vipave. Odkrit je bil **29. 8. 1894.** Slavnostni govornik je bil F. Ferjančič. Na sedanjem mestu stoji spomenik od 4. 4. 1967.

Lit.:

29. 8. 1894 bo odkrit spomenik v Črnem vrhu. Soča 1894 št. 24 (24. 8.).
Govoril bo F. Ferjančič. Primorec 1894 št. 18 (31. 8.).
M. K. [Maks Komac], Dva spomenika. Koledar GMD (Gorica) za leto 1956 str. 194—198.
KLS I, str. 68.
Sonja Žitko-Bahovec, Spomeniška in arhitekturna plastika 19. stoletja na Slovenskem. ZUZ n. v. XI—XII str. 71—122.
PSBL 3, 186—7.
Jelisava Čopič. Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja, str. 8—9 (Ljubljana), tu navedena tudi ostala literatura.
Župnijska kronika v Črnem vrhu.
Kronika Filipa Kosmača iz Zadloga.

Opomba: Cigaletov spomenik je doletele isto usoda kot spomenik Frančišku Lampetu: italijanska oblast je leta 1934, z utemeljitvijo, da sta spomenika v napoto (stala sta ob cesti pred župno cerkvijo), dala spomenika prestaviti na drug prostor pred cerkvijo, kjer sta ostala vse do leta 1967, ko je Turistično društvo v Črnem vrhu poskrbelo, da sta bila postavljena v park sredi Črnega vrha, kamor spomenika teh dveh velikih mož tudi spadata.

II. SPOMINSKA PLOŠČA V LOMEH

Napis

V tej hiši se je rodil
dne 2. kimovca l. 1819

MATEJ CIGALE,

slovenski pisatelj,

umrl dne 20. mal. travna
l. 1889 na Dunaju

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Lome 14.

Plošča iz sivega marmorja je visoka 44, široka pa 60,5 cm; na vogalih je okrasno zaključena (okrepljena) z dodatnimi nepopolnimi pravokotniki, kot so običajno klasične ali rimske plošče, da je razdalja med skrajnima robovoma pravzaprav 50 oziroma 66,5 cm.

Odkrita je bila na isti dan kot spomenik v Črnem vrhu, **29. 8. 1894.**

Lit.:
KLS, str. 75.
(ostalo glej pri prejšnji enoti).

38 CVEK, Ivan

SPOMENIK V GORJAH

Opis

Spomenik sestavljajo štiri debele marmornate plošče, ki so na cementnih pravokotnih nosilcih postavljene kot nekakšne mizice.

Z roba ceste se do spomenika rahlo dviga 3 m dolga steza (tlakovana s kamni kot vrtna pot). Ob koncu steze je najprej večja plošča iz belega marmorja, mere so 70 x 70 cm, debelina (višina) 20 cm.

Gledano s ptičje perspektive, so nad to osrednjo ploščo na namišljeni horizontali, ki je od omenjene plošče oddaljena 100 (krajši plošči) oziroma 130 cm (srednja), v razmiku 20 cm simetrično razporejene še tri manjše plošče z merami 44 x 44 cm (debelina 15 cm).

Te tri plošče so na položnem svetu, ki je le nekoliko višji kot tam, kjer stoji glavna plošča. Tudi te plošče so iz belega marmorja, zglajena je le vrhnja ploskev (kot pri glavni plošči).

Medtem ko je osrednja ali glavna plošča enojna, pa so tri manjše podvojene, se pravi, da je na betonskem podstavku (vsi podstavki so ožji kot plošče) najprej spodnja plošča, nato je prehodni element (32 x 32 cm, višina 3 cm), sledi še vrhnja plošča, tako da male plošče spominjajo na napolitanke. Vsi napisi so izdelani s kovinskimi črkami.

Napis na glavni plošči:

NA TEM MESTU SO PADLI KOT TALCI
ZADETI OD NEMŠKIH KROGEL
17. APRILA 1944

KO ZB NOV
GORJE — POČE — TREBENČE

Napisi na zgornjih treh ploščah, na levi (gledano s strani bralca):

JAKOB MOČNIK
18. 7. 1878
GORJE ŠT. 3

na srednji:
IVAN CVEK
31. 5. 1872
GORJE ŠT. 23

na desni:
IVAN MOČNIK
9. 6. 1884
GORJE ŠT. 3

Drugi podatki

Spomenik je v Gorjah (pri Cerknem), levo ob glavni cesti nad prvo gručo hiš, nekoliko nižje od hiše Gorje 7, na trati pod naravno skalo med sadnimi drevesi. Načrt zanj je napravil akad. kipar **Negovan Nemec.**

Odkril ga je **1. 7. 1979** sekretar OK ZKS Idrija Vladimir Zajc, ki je bil tudi slavnostni govornik.

Lit.:
Janez Jeram, Partizanski praznik v Gorjah. Delo 1979 št. 150 (29. 6.) str. 10.

39 ČARGO, Edvard

SPOMINSKA PLOŠČA V ANHOVEM

Napis

IZ TE HIŠE JE PADEL
V N. O. V.

ČARGO EDVARD

Z. B. ANHOVO

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Vojkova ulica 55.

Plošča iz sivega marmorja je visoka 30, široka pa 36 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda, ob vogalih ima zaobljene kovinske okrasne žeblje.

Odkrita je bila leta **1961.**

Lit.:

Vodnik str. 417.

40 ČARGO, Ivan

SPOMENIK V KANALU

Opis

Bronasti kip glave je visok 30 cm in stoji na kamnitem podstavku (stebru), ki je visok 190 cm; na vrhu stebra, tik pod bronastim kipom, je še en manjši podstavek (visok 10 cm), spredaj valovito stopničast, ki ublažuje nesorazmerje med podstavkom in kipom.

Na stebru je vklesano:

IVAN
ČARGO

SLOVENSKI
SLIKAR

Drugi podatki

Spomenik stoji v Vojkovi ulici, ob vhodu v Kanal z goriške strani na levi strani ceste.

Izdelal ga je akademski kipar **Stojan Batič,** odkrit je bil **16. 6. 1962.**

Lit.:

L. K. [Lojze Kante], Ivanu Čargu bodo postavili spomenik. PrimN 1962 št. 17 (18. 4.) str. 3.
Spomenik Ivanu Čargu. PrimN 1962 št. 25 (13. 6.) str. 9.
Umetniku Čargu smo odkrili spomenik. PrimN 1962 št. 26 (20. 6.) str. 1.
KLS I, str. 208.
Občina Nova Gorica 1947—1977, str. 62.
PSBL 3, 218—220.

41 ČEHOVIN, Andrej

SPOMENIK (ZAKOPAN) V GORNJI BRANICI

Spomenik baronu Andreju Čehovinu je nekoč stal pred vhodom v vas Gornja Branica (Dolanci).

Spomenik je z vsemi elementi visok nad 5 m. Arhitekta sta bila Maks Fabiani in Ivan Jager, kamnosek Blaž Biteznik, kipar pa sin slednjega Anton Biteznik.

Odkrit je bil **14. 7. 1898,** vendar že od leta 1926 leži zakopan v njivi. Zakopali so ga sami domačini, da bi ga obvarovali pred fašisti, ki so ga bili že pred tem delno poškodovali.

V tem seznamu ga navajamo, ker je to eden največjih figuralnih spomenikov na Primorskem in ker bo verjetno prej ali slej zagledal beli dan.

Lit.:

Soča, 14. in 16. 8. 1898.
Naše slike. Dom in svet XII—1898 str. 657, 768.
KLS, I, str. 307.
PSBL3 , 223.
Sonja Žitko-Bahovec, Spomeniška in arhitekturna plastika 19. stoletja na Slovenskem. ZUZ n. v. XI—XII, str. 71—122 (Ljubljana 1976).
Jelisava Čopič, Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu 20. stoletja, II. del, dokumentacija, str. 12—13.
Jožef Švagelj, Ali bo spomenik baronu Andreju Čehovinu vendarle ponovno postavljen. Primorska srečanja, 1979/15, str. 177—178.

42 DERMAN, Ivana

SPOMINSKA PLOŠČA V SVETEM

Napis

15 2 1944
SO BILI NA TEM MESTU ŽRTVOVANI TALCI

ŠVARA VIKTOR * 18. 7. 1914 SVETO
DERMAN IVANA * 6. 11. 1890 ŠKRBINA
'' MARA * 13. 3. 1931 ŠKRBINA

SLAVA JIM!

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hišo Sveto 18. Plošča iz kraškega kamna je visoka 61, široka pa 72 cm. Spodaj v sredi ima nosilec za venec (konzolo).

Odkrita je bila **avgusta 1957.**

Lit.:

KLS str. 335.
Vodnik str. 443.

43 DERMAN, Mara (glej: DERMAN IVANA)

44 DRAGAR, Anton

SPOMINSKA PLOŠČA NA ČAVNU

Napis

TUKAJ JE PADEL 9. 2. 1945

ANTON DRAGAR
NEDELJKO

NAČELNIK NZ ZA SLOV. PRIMORJE

POSTAVIL 13. MAJA 1974
REP. SEK. ZA NOT. ZADEVE

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na zavetišču A. Bavčerja na Čavnu, Predmeja.

Plošča iz brona je visoka 42,5, široka pa 58,5 cm, nad napisom zgoraj v sredi je partizanska zvezda velikosti 3,5 cm; rob plošče je poudarjen, na vogalih so okrasni žeblji, pod ploščo pa je nameščen nerjaveč kavelj (konzola) za obešanje vencev.

Odkrita je bila **19. 5. 1974.**

Lit.: Anton Dragar-Nedeljko prvi načelnik NZ za Primorsko. PrimN 1974 št. 16 (12. 4.) str. 12.
Vodnik str. 358.

45 **DRAŠČEK, Stojan**

SPOMENIK NA LOKVAH

Opis

Spomenik predstavlja iz kamna zidano piramido z osnovno ploskvijo 125 x 125 cm. Piramida počiva na 50 cm visokem cementnem podstavku enakega obsega (125 x 125).

V celoti je piramida visoka 200 cm; na čelni strani piramide je v sredi nameščena kamnita plošča, visoka 41,5, široka pa 48,5 cm. Na vrhu piramide je 10 cm visoka rdeča pločevinasta zvezda.

Na spominski plošči na piramidi je napis:

TUKAJ JE PADEL
19. 1. 1944

DRAŠČEK STOJAN

KULTURNIK
IX. KORPUSA
NOV IN POJ

Črke so klasične, v nekakšnem Plečnikovem slogu.

Drugi podatki

Spomenik stoji desno ob cesti, ki pelje z Lokvi v Čepovan, na njivi, kakih 100 m od ceste na desni; obrnjen je proti cesti.

Odkrit je bil **avgusta 1953.**

Lit.: KLS str. 214 (napačen podatek o letu smrti).
Vodnik str. 421.

46 **DREKONJA, Ciril**

SPOMENIK V TEMLJINAH

Opis

Svojevrstni spomenik predstavlja kamnita miza s štirimi kamnitimi stoli sredi vasi v arhitektonsko urejenem okolju, ki ga omejuje nizek zid.

Miza ima mere 100 x 100 cm, na vsaki strani je po en stolček — pravokotni steber z osnovnico 34 x 34 cm (višina mize in stolčkov je običajna).

V mizi iz rdečkastega marmorja je napis z vrezanimi in s svincem zapolnjenimi črkami, ki so umetniško stilizirane v nekakšnem plečnikovskem slogu: napis je že slabo viden.

Napis v mizi:

V TEJ VASI
JE BIL 2 • VI • 1896 ROJEN

CIRIL DREKONJA

UČITELJ IN
PISATELJ

Drugi podatki

Spominska miza s stoli je na sredi vasi v Temljinah.

Odkrita je bila **6. 6. 1954.**

Lit.: [Ludvik Zorzut] Slavje v Temljinah. PrimN 1954 (24. 4.).
I. z. [Ludvik Zorzut], Odkritje spomenika v Temljinah na Tolminskem. PrimN 1954 (3. 6.).
Cirilu Drekonji bodo odkrili spomenik. Slovenski poročevalec 1954 št. 129 (4. 6.).
Š [avli Andrej], Počastili so dva zaslužna moža. Ljudska pravica-Borba 1954 št. 135 (8. 6.) str. 10.
Ob odkritju spomenika C. Drekonju in spominske plošče J. Kendi. Soča 1954 št. 25 (19. 6.).
Tolminski zbornik (Tolmin 1956) str. 113, 116.
KLS I, str. 425.
PSBL 4, 377.

47 **DRNOVŠČEK, Albert**

SPOMINSKA PLOŠČA V PLAVEH

Napis

IZ TE HIŠE JE PADEL
V N.O.V.

DRNOVŠČEK
ALBERT

Z. B. Plave 29 • XI • 1965

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Vojkova ulica 16.

Plošča iz sivega marmorja je visoka 30, široka pa 35 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda.

Odkrita je bila **29. 11. 1965.**

48 **DUGAR, Franc**

SPOMINSKA PLOŠČA V ROČINJU

Napis

NAŠ ROJAK
IN PARTIZAN

FRANC DUGAR

JE NA TEM MESTU
PADEL MUČENIŠKE
SMRTI 31. 5. 1943

SLAVA MU!

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Ročinj 4.

Plošča iz sivega kamna je visoka 100, široka pa 70 cm, črke so kovinske, na vogalih so okrasni žeblji.

Lit.:

Vodnik str. 423.

---

49 **ERJAVEC, Fran**

SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Bronasto poprsje, visoko 52 cm, stoji na podstavku (stebru), ki je visok 135 cm, z osnovno ploskvijo 40 x 35 cm, iz kamna. Čisto ob tleh je še manjši podstavek, visok 10 cm.

Na stebru je napis:

FRAN ERJAVEC

1834 — 1887
PRIRODOSLOVEC
IN PISATELJ

Pri podnožju je še napis z majhnimi črkami:

KLUB STARIH
GORIŠKIH ŠTUDENTOV
1972

Drugi podatki

Spomenik stoji v Erjavčevem drevoredu.

Kip je delo akademskega kiparja **Borisa Kalina.** Odkril ga je **15. 10. 1972** dr. Lavo Čermelj, slavnostni govornik pa je bil dr. Anton Slodnjak.

Lit.:

V Novi Gorici so v nedeljo odkrili spomenik Franu Erjavcu. PDk 1972 št. 245 (17. 10.) str. 3.
D. F. [Duša Ferjančič]. V Novi Gorici odkrili spomenik Franu Erjavcu. PrimN 1972 št. 43, (20. 10.) str. 1.
I. z. Fervidus [Ludvik Zorzut], Prof. Fran Erjavec prirodoslovec, potopisec, pripovednik. Koledar GMD (Gorica) 1973 str. 119—124.

Tomaž Pavšič, Kulturno delo starih goriških študentov. Str. 119—124.
Lavo Čermelj, Odkritje spomenika Franu Erjavcu v Novi Gorici. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2. Ljubljana 1974, str. 185—6.
Dr. Anton Slodnjak, Delovanje Frana Erjavca na Goriškem. Srečanja 1972 št. 7 (35—36), str. 60—61. [tekst govora ob odkritju].
Spomenik Franu Erjavcu in Simonu Gregorčiču v Novi Gorici. Mohorjev koledar 1975, str. 202—3. [slika Kalinovega kipa].
Tomaž Pavšič, Njih delo bo ostalo, Jadranski koledar 1974 str. 131.

---

50 **FAGANEL, Franc**

SPOMENIK V DOLENJI TREBUŠI

Opis

Preprosto spominsko znamenje, podobno povečanemu zemljiškemu mejniku, je visoko 67 cm: na njem je s cementom vzidana kamnita plošča z višino 31 in širino 24,5 cm.

Napis

TUKAJ JE PADEL
BOREC NO

FAGANEL
FRANC

DNE 1. 2. 1944

Drugi podatki

Spominsko znamenje stoji v središču vasi v Dolenji Trebuši.
Odkrito je bilo leta **1960.**

Lit.:

Vodnik str. 461.

---

51 **FELC, Jože**

SPOMENIK V DOLENJI TREBUŠI

Opis

Preprosto spominsko znamenje v obliki naravnega kamna, visoko 84 cm; na njem je s cementom zglajena površina v obliki plošče z višino 32 ter širino 22 cm.

Napis

BOREC NOV

FELC
JOŽE

PADEL NA
TEM KRAJU
11. 9. 1943

Drugi podatki

Spominsko znamenje stoji v Dol. Trebuši na sredi poti med mostom čez Idrijco in mostom čez Hotenjo.

Odkrito je bilo leta **1960.**

Lit.: Vodnik str. 461.

52 FERJANČIČ, Stanko

SPOMINSKA PLOŠČA NA VOJSKEM

Napis

**V TEJ STAVBI JE BILA PARTIJSKA
ŠOLA ZA PRIMORSKO IN GORENJSKO
OB NAPADU NEMŠKEGA OKUPATORJA
NA ŠOLO, DNE 10. DECEMBRA 1943,
STA JUNAŠKO PADLA GOJENCA
IV. PARTIJSKEGA TEČAJA
KOMUNISTA:**

**STANKO FERJANČIČ — MAJKO
IN
ŠTEFAN ZIDANŠEK — ZLATKO**

**KO ZB NOV VOJSKO
IN PREŽIVELI TEČAJNIKI
IV. PARTIJSKEGA TEČAJA**

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na osnovni šoli [Podružnična osnovna šola »Šola IV. partijskega tečaja« Vojsko], Vojsko 20.

Bronasta plošča je visoka 87, široka pa 57,5 cm, ima poudarjen rob in vogale, na katerih so okrasni žeblji. Zvezda nad napisom in črke so vzbočene in svetlo izbrušene, medtem ko je vse ostalo temno patinirano.

Plošča je bila postavljena **24. 6. 1978** ob krajevnem prazniku Vojskega in ob slovesnem poimenovanju šole, slavnostni govornik je bil Jože Bajt, vendar pa te slovesnosti niso šteli kot odkritje, saj so novo bronasto ploščo postavili zato, ker so bili na stari podatki napačni oziroma pomanjkljivi (pisalo je: Štefan Ferjančič).

Kot leto odkritja je torej treba šteti leto 1959.

Lit.: Bilten str. 58. Vodnik str. 374.

Opomba: Stara plošča iz leta 1959 je sedaj prekrita s tenkim ometom. Sprva so jo mislili le popraviti, potem so napravili novo bronasto, za staro pa so si mislili, da je najpreprosteje, če jo prekrijejo. Napis na stari, kamniti plošči je bil:

**V TEJ HIŠI JE BILA LETA 1943
OD 27. X. DO 10. XII. PARTIJSKA ŠOLA
ZA PRIMORSKO IN GORENJSKO
OB NAPADU NEMŠKEGA OKUPATORJA
DNE 10. XII. 1943 STA VRLA TOVARIŠA KOMUNISTA**

**ŠTEFAN FERJANČIČ — MAJKO
IN
ŠTEFAN ZIDANŠEK — ZLATKO**

**TU DALA SVOJO SRČNO KRI
ZA SVETLO ZARJO LEPŠIH DNI.
V POČASTITEV 40. OBLETNICE KPJ**

Podatke mi je dala vojskarska učiteljica Silva Mohorič, besedilo na plošči pa je s fotografije.

52a FILI, Anton

SPOMENIK V KOBARIDU

Opis

Lesena plastika, reliefno izrezljano drevesno deblo, ki prikazuje štiri oborožene partizane, pod vrhom pa je reliefna peterokraka zvezda, je visoka 120 cm, v premeru pa meri 25—35 cm. Ponekod je ohranjena naravna oblikovanost debla (veje itd.).

Soha stoji na cementnem podstavku, ki je visok 56 cm in ima osnovnico 30 x 30 cm.

Na plastiki je spodaj pritrjena aluminijasta ploščica (4 x 6,5 cm) z vtisnjenim besedilom:

**OSNOVNA ŠOLA
»S. GREGORČIČ«
KOBARID
1974**

Na cementnem podstavku je pod vrhom pritrjena medeninasta ploščica (7 x 21 cm) z vtisnjenim napisom:

**TU SO NEMCI 10. XI. 1943. OBESILI PARTIZANA
ANTONA FILIJA IZ KOBARIDA IN
CIRILA MIKLAVIČA IZ IDRSKEGA**

Drugi podatki

Spomenik stoji na križišču Mučeniške in Stresove ulice. Izdelali so ga dijaki kobariške šole pod vodstvom likovnega pedagoga slikarja **Miloša Volariča.**

Odkrit je bil leta **1974.**

Lit.:
Vodnik str. 463.

Opomba: Okolje spomenika je sedaj urbanistično precej spremenjeno. V času popotresne obnove so ga morali začasno umakniti in so ga ponovno postavili septembra 1979 ob proslavi »kobariške republike«.

53 FINŽGAR, Franc S. (glej ARKO MIHAEL)

54 FREYER, Henrik

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

TU • SE • JE • 8 • 7 • 1802 • RODIL

HENRIK FREYER

**UMRL • 21 • 8 • 1866 • V LJUBLJANI
OB • STOLETNICI SMRTI • MESTNI MUZEJ • IDRIJA**

Drugi podatki

Spominska plošča je stala na Freyerjevi rojstni hiši kmalu na začetku Rožne ulice, na desni strani. Ko so to hišo podrli, so ploščo shranili v Mestnem muzeju v Idriji, kjer je še sedaj (1979).

Bronasta plošča je visoka 65, široka pa 47 cm, spada med umetniško zanimive in vredne spominske plošče, saj ima na sredi, nad napisom Henrik Freyer oziroma pod prvo vrsto napisa tudi reliefno podobo (glavo) tega znanstvenika. Črke napisa so stilizirane v obliki klinopisne pisave. Relief je visok 37 cm.

Osnutek za ploščo in relief je naredil akademski kipar **Janez Pirnat.**

Odkrita je bila **12. 6. 1966.**

Lit.:

Idrijski razgledi XI (1966) št. 1 str. 20. [Obj. osnutek reliefa.]
Ivan Hlača, Henrik Freyer (7. 7. 1802 — 21. 8. 1866). Idrijski razgledi XI (1966) št. 2.
KLS I, str. 72.

55 FURLAN, Alojz

SPOMENIK PRI MALEM DOLU

Opis

Spomenik je iz enega samega kosa lipiškega marmorja. Predstavlja kraškega kmeta z značilno čepico. Kiparsko realistično je izdelana le glava in vrat, medtem ko je poprsje le nekako nakazano in se od ramen navzdol kip zravna v steber, ki stoji na cementnem podstavku (višine 22 cm), tako da sega spomenik 209 cm v višino.

Na spomeniku (stebru) so na čelni strani vpete kovinske črke, ki sestavljajo napis:

ALOJZ FURLAN
GŠKOV

ZVESTEMU KRAŠKEMU KMETU
IN
SKRBNEMU OČETU

SINOVI 1976

Drugi podatki

Spomenik stoji ob cesti Komen — Mali dol v ograjenem kraškem polju desno od ceste in gleda proti Malemu dolu.

Izdelal ga je akademski kipar **Negovan Nemec.**

Odkril ga je **6. 6. 1976** Jože Jazbec.

Lit.:

Polde Vrbovšek, Spomenik sredi kraške njive. TV 15 1976 št. 23 (10. 6.).

56 GABRIJELČIČ, Anton

SPOMINSKA PLOŠČA V ANHOVEM

Napis

IZ TE HIŠE JE PADEL
V N. O. V.

GABRIJELČIČ ANTON

Z. B. ANHOVO

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Vojkova ulica 96, zaselek Robidni breg.

Plošča iz sivega marmorja je visoka 33, široka pa 42 cm. Nad napisom je vrezana partizanska zvezda. Plošča stoji tik pod ploščo Marjanu Gabrijelčiču (se stikata) in ima na vogalih zaobljene okrasne žeblje.

Odkrita je bila leta **1961.**

Lit.:

Vodnik str. 417.

57 GABRIJELČIČ, Marjan

SPOMINSKA PLOŠČA V ANHOVEM

Napis

IZ TE HIŠE JE PADEL
V N. O. V.

GABRIJELČIČ MARJAN

Z. B. ANHOVO

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na hiši Vojkova ulica 96, zaselek Robidni breg, tik nad ploščo Antonu Gabrijelčiču.

Plošča iz sivega marmorja je visoka 30, široka pa 40 cm, nad napisom je vrezana partizanska zvezda, na vogalih ima zaobljene okrasne žeblje.

Odkrita je bila leta **1961.**

Lit.:

Vodnik str. 417.

58 GABRŠČEK, Andrej

I. SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Bronast doprsni kip je visok 59 cm in stoji na 142 cm visokem kamnitem podstavku (stebru) z osnovnico 40 x 35 cm. Kip je signiran (ob levem robu).

Na podstavku je napisano v treh delih:

ANDREJ GABRŠČEK
1864 — 1938

ČASNIKAR — ZALOŽNIK — POLITIK
BOREC ZA PRAVICE GORIŠKIH
SLOVENCEV

KLUB STARIH GORIŠKIH
ŠTUDENTOV
1974

Drugi podatki

Kip je delo akademskega kiparja **Borisa Kalina.**

Odkrit je bil **13. 10. 1974,** odkril ga je Ivan Sirk; slavnostni govornik bi bil moral biti dr. Fran Vatovec, a ker je bil zadržan zaradi bolezni, je njegov govor prebral prof. Tomaž Pavšič.

Lit.:

Tomaž Pavšič, Tudi Gabrščekov aleji velikih mož. PrimN 1974 št. 42 (11. 10.) str. 5.
Na aleji zaslužnih mož tudi kip Andreju Gabrščku. PDk 1974 št. 241 (15. 10.) str. 3.
Bob [= Bogdan Božič]. Doprsni kip Andreju Gabrščku. PrimN 1974 št. 43 (18. 10.) str. 1+16.
PSBL 5, str. 406.

II. SPOMINSKA PLOŠČA V KOBARIDU

Napis

VSE ZA OMIKO SVOBODO IN NAPREDEK

ANDREJ GABRŠČEK

r. 26. 11. 1864 V KOBARIDU
u. 23. 6. 1939 V LJUBLJANI

ČASNIKAR, TISKAR, ZALOŽNIK, BOREC
ZA PRAVICE GORIŠKIH SLOVENCEV

POSTAVILI L. 1965 STARI GORIŠKI ŠTUDENTJE

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Gregorčičeva 25.

Plošča iz sivega kraškega marmorja je visoka 60, široka pa 80 cm.

Odkrita je bila **12. 9. 1965,** kot prva spominska plošča, ki jo je postavil Klub starih goriških študentov. Odkril jo je France Gorkič, slavnostni govornik pa je bil prof. Rado Bednařik.

Lit.:

(zl) [Ludvik Zorzut], Spominski plošči. PrimN 1965 št. 37 (10. 9.).
Počasttiev A. Gabrščka in dr. A. Gregorčiča. PDk 1965 št. 216 (11. 9.).
—jp [Just Perat], Spominski plošči rodoljuboma. Delo 1965 št. 249 (13. 9.).
Svečano odkritje dveh spominskih plošč Gabrščku v Kanalu [pravilno: Kobaridu] in Gregorčiču na Vrsnem. PDk 1965 št. 218 (14. 9.).
(lzk) [Ludvik Zorzut], Dva spomina. PrimN 1965 št. 39 (24. 9.).
France Bevk, Dr. Anton Gregorčič. Obzornik 65 št. 11 str. 801—4.
KLS I, str. 406.
Tomaž Pavšič, Kulturno delo Kluba starih goriških študentov, str. 9—10.
PSBL 5, str. 406.
Tomaž Pavšič, Njih delo bo ostalo. Jadranski koledar 1974 str. 131.

59 **GNIDOVEC, Janez**

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

ROJEN
V IDRIJI
1743
ANTON KAVČIČ
LJUBLJANSKI
ŠKOF
1807—1814

ROJEN
V IDRIJI
ALOJZIJ
WOLF
LJUBLJANSKI ŠKOF
1824—1859

KAPLAN
V IDRIJI
1896—1897
JANEZ
GNIDOVEC
ŠKOF
V SKOPJU
1924—1939

**»MODRI SI PRIDOBI ZAUPANJE
PRI SVOJEM LJUDSTVU
IN NJEGOVO IME
ŽIVI NA VEKE«**

**V SPOMIN
1975**

Ob levi strani navpično ob citatu je napis, ki se bere od spodaj navzgor: SIRAH 37. 26.

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana ob vhodu (v preddverju) v župnijski dom, Kapetana Mihevca 1, na zunanji steni starega zvonika nove župnijske cerkve sv. Jožefa v Idriji, ki je povezana z župnijsko stavbo.

Marmornata plošča je visoka 90, široka pa 80 cm. Vogale ima diagonalno odrezane, a tako, da ima na vsakem vogalu dva pravokotna in dva topa kota, razen zgoraj, kjer sta skrajna kota topa.

Na glavno ploščo so v obliki satovja pripete tri manjše plošče — nepravi šesterokotniki: zgornje polovice so za spoznanje ožje, oziroma višje, te male plošče se namreč v sredini konveksno lomijo, njihova višina je 32, širina na sredi pa 30,5 cm. Polovica napisa je na zgornjem, polovica pa na spodnjem delu, konveksna srednja črta poteka torej med imenom in priimkom. Srednja ploščica pada s spodnjim robom do polovice obeh stranskih ploščic.

Ploščo je zasnoval ing. arh. **Jože Kregar,** odkril pa jo je 1. 5. 1975 ljubljanski nadškof metropolit dr. Jože Pogačnik.

Lit.:
Spomin trem slovenskim škofom. Družina 1975 št. 19 (11. 5.) str. 4.
Janez Filipič, Idrija in njeni spomeniki sakralne umetnosti (Idrija 1979), str. 78, 99.

---

60 **GOMIŠČEK, Ervin**

SPOMINSKA PLOŠČA NA KRNU

Napis

**V HREPENENJU
PO GORAH SI
ŽRTVOVAL SVOJE
ŽIVLJENJE**

GOMIŠČEK ERVIN

+ 30. XI. 1950. KRN

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na Goriščkovem zavetišču pod vrhom Krna (2200 m n. v.).

Plošča iz sivega kamna je visoka okrog 60, široka pa okrog 40 cm. Po zamisli akademskega slikarja Rafaela Nemca jo je izdelal ing. Vasilij Željko.

Opomba:
Ervin Gomišček, 1922—1950; prim. PSBL 5, str. 451.

61 **GRABRIJAN, Jurij**

SPOMINSKA PLOŠČA V VIPAVI

Napis

**TA
VERI IN OMIKI POSVEČENI DOM
JE
S CERKVENIM DENARJEM SEZIDAL**

JURIJ GRABRIJAN,

**ŽUPNIK, DEKAN IN OKRAJNI ŠOLSKI NADZORNIK VIPAVSKI,
ČASTNI KANONIK LJUBLJANSKI, VITEZ FRANC JOŽEFOVEGA
REDA, DEŽELNEGA ZBORA KRANJSKEGA POSLANEC, TUKAJŠNJE
ŠTIRIRAZREDNICE USTANOVNIK
ITD. ITD.
TER DAL DOVRŠENEGA PO GENERALNEM VIKARJU LJUBLJANSKEM ANT. KOS-u
SLOVESNO BLAGOSLOVITI 3. DECEMBRA 1861.**

**VZORNEMU POSPEŠEVALCU ŠOLSTVA
V HVALEŽNI SPOMIN
VZIDAL JE TO PLOŠČO KRAJNI ŠOLSKI SVET VIPAVSKI
17. SEPTEMBRA 1885.**

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na stari šoli v Vipavi.

Plošča iz temnosivega marmorja z lepo oblikovanim okvirjem, vogali in robovi je visoka 66 (notranja mera 45), široka pa 96 (notranja mera 75) cm.

Odkrita je bila **17. 9. 1885.** Pod italijanskim fašizmom je bila odstranjena, na pobudo Goriškega muzeja v Novi Gorici pa so jo ponovno postavili **28. 12. 1968.** Slavnostni govor ob tej ponovni postavitvi je imel prof. Branko Marušič, ravnatelj Goriškega muzeja.

Lit.:
Branko Marušič, Štefan Kociančič in Jurij Grabrijan. Srečanja IV (1968) št. 17 str. 50—51.

---

62 **GRADNIK, Alojz**

I. SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Bronasti doprsni kip, visok 61 cm, stoji na podstavku (stebru) iz zglajenega kraškega kamna, ki je visok 114 cm, širok 40 cm, v globino pa meri 35 cm; spodaj ima še dve nizki stopnici (višina 10 cm), spodnja meri 70 x 64,5 cm, zgornja pa 60 x 54,5 cm.

Kip ima signacijo N. NEMEC 78.

Na podstavku je napis v treh delih:

DR. ALOJZ
GRADNIK
1882 — 1967

PESNIK

KLUB
STARIH GORIŠKIH ŠTUDENTOV

Drugi podatki

Spomenik stoji v Erjavčevem drevoredu.

Odkrit je bil **15. 10. 1978.** Odkril ga je Ivan Sirk, slavnostni govornik pa je bil pesnik Ciril Zlobec.

Lit.:

Spomenik dr. Alojzu Gradniku. PrimN 1978 št. 43 (13. 10.).

II. SPOMINSKA PLOŠČA V MEDANI

Napis

V TEJ HIŠI JE
USTVARJAL
DR. ALOJZ GRADNIK

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na tistem delu Gradnikove domačije, Medana 23, kjer je urejena pesnikova spominska soba.

Odkrita je bila **18. 10. 1970.**

Lit.:

Mario Soldati, Vino al vino, seconda serie, Milano 1971 str. 115, 121—2.

63 GREGORČIČ, Anton

I. SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Bronast doprsni kip je visok 55 cm in stoji na kamnitem podstavku, visokem 135 cm (širina 40, v globino 35 cm). Kip je signiran NEMEC N. 76.

Napis na podstavku je v treh delih:

DR. ANTON GREGORČIČ
1852 — 1925

POLITIK
OČE SLOVENSKEGA ŠOLSTVA
NA GORIŠKEM

KLUB STARIH GORIŠKIH
ŠTUDENTOV
1976

Drugi podatki

Spomenik stoji v Erjavčevem drevoredu, kmalu na začetku, na levi.

Odkrit je bil **20. 6. 1976,** odkril ga je Ciril Gregorčič z Vrsnega, slavnostni govornik je bil prof. Tomaž Pavšič.

Lit.:

B. P. [Branko Podobnik], Doprsni kip dr. Antonu Gregorčiču. Delo 1976 št. 140 (17. 6.).
Tomaž Pavšič, Odkritje spomenika dr. Antonu Gregorčiču očetu slovenskega šolstva na Goriškem. PDk 1976 št. 145 (20. 6.) str. 4.
Stari goriški študentje odkrili spomenik dr. Antonu Gregorčiču. PDk 1976 št. 147 (23. 6.) str. 3.
P. G. [Peter Grum], Spomenik dr. Antonu Gregorčiču. PrimN 1976 št. 26 (25. 6.) str. 4.

II. SPOMINSKA PLOŠČA NA VRSNEM

Napis

DARITEV BODI TI ŽIVLJENJE CELO

DR. ANTON GREGORČIČ
r. 2. 1. 1852 NA VRSNEM
u. 7. 3. 1925 V GORICI

DRŽAVNI IN DEŽELNI POSLANEC, PRVOBOREC
ZA PRAVICE GORIŠKIH SLOVENCEV, USTA-
NOVITELJ ŠOLSKEGA DOMA V GORICI

POSTAVILI 1965 STARI GORIŠKI ŠTUDENTJE

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Vrsno.

Plošča iz sivega kraškega kamna je visoka 59, široka pa 78 cm; okrog plošče je nekoliko profiliran cementni okvir.

Odkrita je bila **12. 9. 1965,** slavnostni govornik je bil pisatelj France Bevk, ki je ploščo tudi odkril.

Lit.:

France Bevk, Dr. Anton Gregorčič. Obzornik 1965, št. 11, str. 801—804.
Tomaž Pavšič, Kulturno delo Kluba starih goriških študentov, str. 10.
Tomaž Pavšič, Njih delo bo ostalo, Jadranski koledar 1974 str. 131.

64 GREGORČIČ, Simon

I. SPOMENIK V KOBARIDU

Opis

Gregorčičev spomenik v Kobaridu gotovo spada med največje figuralne spomenike osebam na Slovenskem.

Iz obsežne marmornate ploščadi, ki služi kot velik, a nizek podstavek, se dviga v bronu sloka pesnikova postava v skromno zadržani in razmišljujoči drži, z rokami na prsih. Talar, ki je le nakazan, je simbol službe in prav tako njegove povezanosti z domačo grudo. Kip je visok okrog 350 cm in je signiran SAVINŠEK 58.

Kip se ne dviga iz sredine kamnitega podstavka, marveč je pomaknjen v jugovzhodni vogal, medtem ko nasprotni (diagonalno) kot nekakšno znamenje zapolnjuje kamnita plošča, ki raste iz ploščadi (višina 71, širina 100 cm) in ima napis spredaj in zadaj.

Napis spredaj:

PESNIKU
SIMONU
GREGORČIČU

SLOVENSKO
LJUDSTVO
1959

napis zadaj:

KAR SREČE SEM NA SVETU UŽIL
SEM JO V MLADOSTI CVETU PIL
SEM PIL VRH SONČNIH JO VIŠIN
PLANINE PROSTE PROSTI SIN

KAR STORIŠ ZASE ŽE S TABO MINE
KAR STORIŠ ZA NAROD
OSTANE VSELEJ

Drugi podatki

Spomenik stoji na Trgu Svobode, figura je obrnjena proti središču trga oziroma križišču.

Zasnoval ga je arhitekt **Tone Bitenc,** Gregorčičev kip pa je naredil akademski kipar **Jakob Savinšek.**

Odkril ga je Ivan Regent **24. 5. 1959,** ki je pri odkritju tudi govoril, daljši slavnostni govor pa je imel France Bevk.

Lit.:

T. V. [Tit Vidmar], Odkrit spomenik Simonu Gregorčiču. Delo 1959 št. 24 (25. 5.) str. 4.
KLS I, str. 408.

II. SPOMENIK V TOLMINU

Opis

Na 215 cm visokem cementnem stebru, pravokotnem, a vendar z nekaj nadiha klasičnosti, v dveh delih, z vmesnim prehodnim »vratom«, je doprsni kip pesnika v nadnaravni velikosti — 78 cm. Kip je iz mavca ali kakega drugega mehkega materiala, pač pa zaščiten s črnim lakom.

Na levem robu poprsja je nejasna signacija, ki se verjetno bere MV (monogram) 64.

Na belem cementnem podstavku je na črno pobarvanem pravokotniku vrezan bel napis:

SIMON
GREGORČIČ

1844 — 1906

Drugi podatki

Spomenik stoji na dvorišču vojašnice »Simona Gregorčiča« v Tolminu, Ulica padlih borcev 6. Z glavne ceste je deloma viden.

Kip je naredil neki študent, ko je bil vojak v Tolminu. Postavljen je bil leta 1964 (?).

III. SPOMENIK V BRANIKU

Opis

Na 140 cm visokem podstavku (stebru) iz sivega kraškega kamna (ostali meri 40 x 35 cm) stoji bronast doprsni kip, visok 52 cm, zadaj signiran.

Na podstavku je z belimi kovinskimi žeblji pritrjena črna marmornata plošča, visoka 63, široka pa 40 cm; na njej je v zlatih črkah napis:

RODILA MENE JE
PLANINA
OČETOV DOM MI
TAM STOJI
VENDAR TI GRIČKI,
TA DOLINA
SE DRUGA ZDE MI
DOMOVINA
ZA SVOJE ŠTEJEM
VAS LJUDI

Drugi podatki

Spomenik stoji ob glavni cesti v Braniku, sredi kraja v malem parku blizu zadružnega doma.

Bronasti kip je delo akademskega kiparja **Zdenka Kalina.**

Odkrit je bil **27. 5. 1973,** slavnostni govornik je bil Miloš Poljanšek.

Lit.:

L. Kante, Gregorčičeva vrnitev. Delo 1973 št. 144 (29. 5.) str. 10.
Duša Ferjančič, V Braniku odkrili spomenik pesniku Simonu Gregorčiču. PrimN 1973 št. 23 (1. 6.) str. 1+12.
PrimN 1973 št. 29 (13. 7.) str. 8. [slika spomenika in napis]

IV. SPOMENIK V NOVI GORICI

Opis

Bronasti doprsni kip, visok 52 cm, stoji na 133 cm visokem kamnitem podstavku (stebru), iz osnovnice 34,5 x 34,5 cm.

Napis na podstavku:

SIMON GREGORČIČ
1844 — 1906

PESNIK

KLUB STARIH GORIŠKIH
ŠTUDENTOV
1973

Drugi podatki

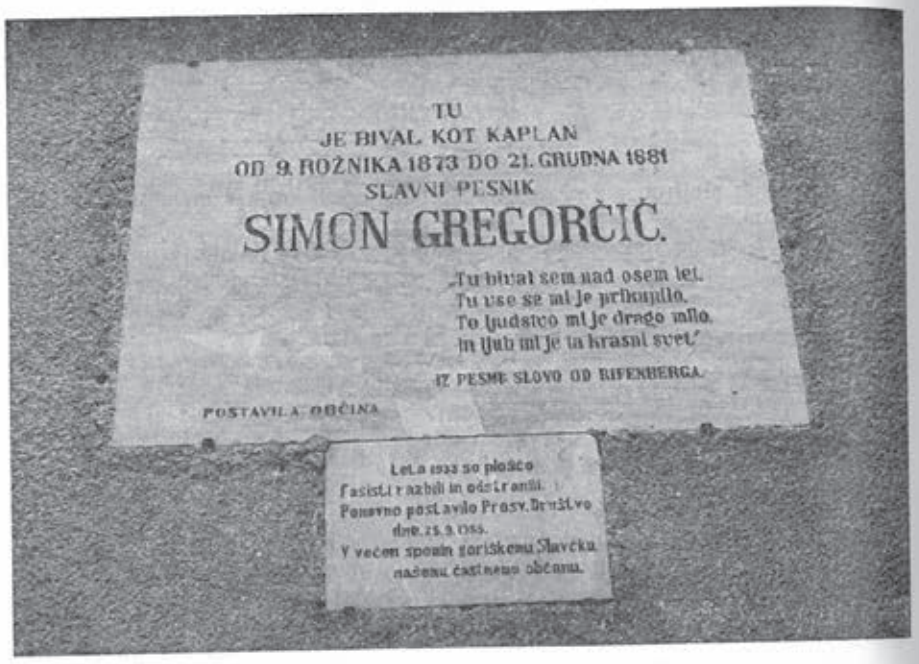
Spomenik stoji v Erjavčevem drevoredu.

Kip je isti kot v Braniku, naredil ga je akademski kipar **Zdenko Kalin.**

Odkritje je bilo **24. 6. 1973,** odkril ga je takrat 82-letni Jože Štrukelj, slavnostni govor pa je imel dr. Danilo Lokar.

Lit.:
Marijan Brecelj, Vračanje h Gregorčiču. PrimN 1973 št. 26 (22. 6.) str. 7.
T. P. [Tomaž Pavšič], Neumrjoči »slavček«. PDk 1973 št. 146 (24. 6.) str. 5.
V Erjavčevem drevoredu v Novi Gorici so v nedeljo postavili kip Simonu Gregorčiču. PDk 1973 št. 147 (26. 6.) str. 3.
Ljubka Sorli, V gorskem svetu (ob odkritju spomenika Simonu Gregorčiču v Novi Gorici dne 24. junija 1973). PrimN 1973 št. 27 (29. 6.) str. 4 — Pesem.
Maks Hožič, Odkrili spomenik Gregorčiču. PrimN 1973 št. 27 (29. 6.) str. 4.
B., Spomenik Gregorčiču. Družina 1973 št. 25 (1. 7.) str. 4.
Danilo Lokar, Simon Gregorčič. Beseda ob odkritju spomenika v Novi Gorici. NRazgl 1973 št. 13 (6. 7.) str. 344.
Tomaž Pavšič, Njih delo bo ostalo, Jadranski koledar 1974 str. 131.

V. SPOMINSKA PLOŠČA V BRANIKU

Napis

TU
JE BIVAL KOT KAPLAN
OD 9. ROŽNIKA 1873 DO 21. GRUDNA 1881
SLAVNI PESNIK

SIMON GREGORČIČ

»Tu bival sem nad osem let.
Tu vse se mi je prikupilo,
To ljudstvo mi je drago milo
In ljub mi je ta krasni svet.«

IZ PESME SLOVO OD RIFENBERGA.
POSTAVILA OBČINA

Napis na dodatni plošči:

Leta 1933 so ploščo
fašisti razbili in odstranili.
Ponovno postavilo Prosv. Društvo
dne 25. 9. 1955.
V večen spomin goriškemu Slavčku,
našemu častnemu občanu.

Drugi podatki

Stara, leta 1933 po fašistih razbita spominska plošča, potem pa spet restavrirana, je vzidana na Zadružnem domu (staro ime »na Guverniji«), Branik 75.

Marmornata plošča je visoka 116, široka pa 153 cm.

V sredi, tik pod staro, je nova, pojasnjevalna plošča iz leta 1955, ki meri 40,5 x 59 cm.

Stara spominska plošča je bila nanovo postavljena skupaj z novo, dodatno, **25. 9. 1955.**

Lit.:
KLS I, str. 199.

VI. SPOMINSKA PLOŠČA (STARA) NA VRSNEM

Napis

V TEJ HIŠI SE JE RODIL 15. OKTOBRA 1844 L.
PESNIK

SIMON GREGORČIČ

UMRL JE V GORICI 24. NOVEMBRA 1906.

———— . ————

OZIDJE, KI SI ZMOŽNO BILO,
DA VELEPEVCA SI RODILO,
TI, AKO ŠE TAKO SI MALO,
NA VEK SE BOŠ VELIKO ZVALO.

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na jugozahodni steni pesnikove rojstne hiše, Vrsno 27.

Plošča iz sivega marmorja je visoka 125,5, široka pa 87 cm.

Odkrita je bila **6. 9. 1908,** ponovno postavljena pa leta 1923.

Lit.:
Branko Marušič in Jaro Komac, Vrsno in Simon Gregorčič, Maribor 1973 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije Zbirka vodnikov, 39) str. 18.
Soča 1908 št. 104 (5. 9.).
Jože Lovrenčič, Med Scilo in Karibdo.
KLS I, str. 430 (tu napačen datum postavitve — 1911).

Opomba:
Ko je bila zaradi soške fronte leta 1915 vsa vas v begunstvu (v Italiji), so italijanski vojaki spravili ploščo v neko skladišče ob cesti Vrsno— Libušnje v skrbi, da se zaradi obstreljevanja ne bi poškodovala. Ko so se Libušenjci že vrnili, Vrsencev pa še ni bilo domov, so jo fantje naložili na sani, da bi jo spravili na varno k fari. Ker pa je bila slabo naložena, jim je tik nad Libušnjami zdrsnila s sani in se razpočila na tri kose. Pri Pomolču so jo vzidali šele, ko so obnovili v vojni porušeno hišo, po letu 1922 (podatke je dala Pepca Gregorčič).

VII. SPOMINSKA PLOŠČA NA GRADIŠČU NAD PRVAČINO

Napis

POD TRTO BIVAM ZDAJ
V DEŽELI RAJSKOMILI

TUKAJ JE BIVAL
... [nečitljivo]

V SPOMIN
SIMONU GREGORČIČU
*** 1844. + 1906.**

POSTAVILO PEVSKO IN BRALNO
DRUŠTVO NA GRADIŠČU SVOJEMU
USTANOVITELJU DNE 23. VI. 1912.

Napis na dodatni plošči

Postavilo prosvetno društvo
»SIMON GREGORČIČ«
Gradišče dne 28—10—1945

Drugi podatki

Spominska plošča je stala nekoč na Gregorčičevi hiši, zdaj pa je vzidana na bivšem župnišču, Gradišče nad Prvačino 66.

Stara marmornata plošča, ki je že precej poškodovana (nekaj kosov je odpadlo, da je postala deloma nečitljiva), je visoka 100, široka pa 130 cm. Na vrhu na napisom v Spomin je bil znak lire z okrasno lovorovo vejico, a je skoraj že v celoti odpadel.

Tik nad glavno ploščo je v sredini dodana še nova manjša plošča velikosti 43 x 64, tudi ta je iz marmorja. Obe plošči sta v skupnem kamnitem okvirju.

Prva plošča je bila odkrita **23. 6. 1912,** ponovno, skupno z dodatno ploščo je bila odkrita **28. 10. 1945.**

Lit.:
Branko Marušič in Jaro Komac, Vrsno in Simon Gregorčič, Maribor 1973 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, 36) str. 13.

VIII. SPOMINSKA PLOŠČA (NOVA) NA VRSNEM

Napis

to hišo kjer je bil rojen

SIMON GREGORČIČ

so SLOVENCI
uredili ob
šestdesetletnici pesnikove
smrti

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na rojstni hiši, Vrsno 27, desno od vhoda.

Plošča iz belega marmorja nima povsod ravnega roba (stranic), v glavnem sega v višino 41, v širino pa 60 cm. Napis je v rdeči barvi, besede pa niso vse v vodoravnih črtah, ampak so postrani in namerno nekoliko zveriženе, vendar napis vseeno učinkuje estetsko in umetniško lepo.

Osnutek za ploščo je napravil arhitekt **Janez Suhadolc.** Plošča je bila odkrita hkrati z obnovljeno rojstno hišo **11. 9. 1966.**

Lit.:
Branko Marušič in Jaro Komac, Vrsno in Simon Gregorčič. Maribor 1973 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, 36) str. 22.

---

65 GREGORIČ, Stanislav

SPOMENIK V KANALU

Opis

Spomenik predstavlja iz nizkega (15 cm) cementnega tlaka ali robnika dvigajoči se naravni, le grobo obdelan kamen z višino 108 (v širino meri 80, v globino pa 24 cm); na njem je pritrjena bela marmornata plošča, visoka 60, široka 50 in debela 3 cm.

Na plošči je vrezan napis:

PARTIZAN

GREGORČIČ STANISLAV

roj. 1921 V PRVAČINI
OBEŠEN OD NACISTOV V KANALU 16. 4. 1944

NE JAZ! ZLOČINSTVO LE SOVRAGA
VISELO TU JE VAM V ZASMEH
IN V OPOMIN, DA NA TEH TLEH
LE IZ KRVI SE JE RODILA ZMAGA

Postavila ZB. Kanal 22. 7. 1965

Drugi podatki

Spomenik stoji na samem v bregu pod hišo Grajska c. 50. Kitico v verzih je napisal Ludvik Zorzut.

Odkrit je bil **22. 7. 1965.**

KLS I, str. 208 (tu napačna letnica — 1964).
Ludvik Zorzut, Ptička briegarca, Celje 1974 str. 149 (tekst) in 160 (opomba).
Vodnik str. 419 (tu napačno piše: plošča).

Opomba:
Ujeti partizan je bil Stanislav Gregorič (!), na spomeniku je torej napaka v priimku.
Na mestu, kjer sedaj stoji spomenik, pod obronkom njive kmeta Angela Vuga, je rastel oreh, na katerem so Nemci obesili ujetega partizana. Gospodar je iz pietete oreh požegel, na tistem mestu pa je ZB, tudi z izdatno pomočjo njega samega, postavila spomenik. (Podatke dal sosed Anton Kuštrin).

66 **GRILC, Ludvik**

SPOMINSKA PLOŠČA V IDRIJI

Napis

TU SE JE RODIL
25. JULIJA 1851

LUDOVIK GRILC

SLOVENSKI
SLIKAR

Drugi podatki
Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Trg maršala Tita 6. Plošča iz sivega marmorja je visoka 60 in široka prav tako 60 cm.
Odkrita je bila **julija 1951** ob 50-letnici idrijske realke.

66a **GROPUZZO, Ivo**

SPOMINSKA PLOŠČA NA MOJSTROVKI

Napis

ING. IVO GROPUZZO
OVDJE IZGUBIO ŽIVOT
25. 7. 1971

25. 7. 1972 P. D. PLATAK RIJEKA

Drugi podatki
Spominska plošča je vzidana v skali nad prelazom Grebenc (ok. 2000 m n. m.) na južnem pobočju Mojstrovke (Trenta).
Plošča iz marmorja je visoka ok. 35, široka pa ok. 50 cm. Levo ob napisu ima oval z nekim planinskim emblemom.
Odkrita je bila **25. 7. 1972.**

67 **HERMANNSDORF, Iohann Hermann von**

SPOMENIK NA PREDELU

Opis
Spomenik na Predelu je najmogočnejši na obravnavanem področju.
Kiparski del spomenika predstavlja bronasti kip umirajočega leva, ki z glavo in desno šapo počiva na ščitu (notranjeavstrijski grb), pod tem pa je le delno viden rimski snop palic. Leva noga oziroma šapa mu mrtvo pada čez kamniti podstavek.
Sam kip ima monumentalno kamnito ozadje in velik podstavek, pa tudi prostor je arhitektonsko urejen. Kot nekakšna odprta niša velikanskih razmerij

obkroža v lomljenih črtah v pobočje vpeto lepo zidovje iz fugiranega kamenja s cementnimi zaključki na vrhu in robovih.

Kamnit podstavek je dolg oziroma širok 750 cm, v višino meri 80, v globino pa 174 cm.

Nad tem se kot piramida dviga 600 cm visok trikotnik s konico navzgor, ki spodaj meri 550 cm in sega v globino 80 cm; sestavljen je iz 10 zglajenih kamnov, od katerih sta spodnja dva v sredini in eden nad njima pravokotna, šest jih je v obliki trapeza, vrhnji pa je trikoten.

Bronasti kip leva meri od glave do repa (zavitega nazaj) 262 cm, v višino pa okrog 150 cm, celotna razsežnost kipa (zaradi ščita in snopa) je nekoliko večja in znaša 295 cm.

Na osrednji plošči (ali bloku) v kamnitem trikotniku je napis, ki zapolnjuje skoraj celo ploščo (150 x 270 cm). Sprednjo stran spomeniškega prostora zapira železna ograja s 146 navpičnimi palicami, 8 od teh jih je odtrganih in samo še 12 jih ima suličaste vrhove, drugi so požagani.

Napis

ZUR ERINNERUNG AN DEN HELDENTOD
DES K. K. INGENIEUR HAUPTMANNS

IOHANN HERMANN
VON HERMANNSDORF

AM XVIII. MAI MDCCCIX
UND DER MIT IHM GEFALLENEN
KAMPFGENOSSEN

KAISER FERDINAND I.

Prevod

V SPOMIN NA JUNAŠKO SMRT
C. K. INŽENIRSKEGA STOTNIKA
JOHANNA HERMANNA
PL. HERMANSDORFŠKEGA
18. MAJA 1809
IN Z NJIM PADLIH
BOJNIH TOVARIŠEV
CESAR FERDINAND I.

Drugi podatki

Spomenik stoji na desni strani ceste na Predel, ob zidovih oziroma razvalinah trdnjave, 1 km pred gorskim prelazom, in je z obkrožajočim spomeniškim zidom vpet v pobočje mangrtskega masiva.

Postaviti ga je dal cesar Ferdinand I., odkrit pa je bil leta **1851.**

Lit.:
Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega (Gorica 1882 faksim. ponatis Nova Gorica 1972) str. 195.
Štefan Kociančič in Tomaž Rutar, Zgodovinske in krajepisne drobtinice s Tolminskega (ponatis iz Arkiva za povjestnicu jugoslavensku, Zagreb 1854), Predilel od Štiepana Kociančiča. Tolminski zbornik 1975 str. 267—8.

Opomba:
Naj v ilustracijo navedemo dva odlomka iz zapisov Š. Kociančiča in S. Rutarja o tem spomeniku (iz navedene literature). Kociančič: ». . . tik zida pri cesti viciš krasen spominek iz terdega kamna v podobi piramide blizu dva sežena visok, na primerni podstavi (basis), nakteri umirajoč lev spominja vitežkega Hermana tukej padšega.« Rutar: »Ob cesti med trdnjavicami dal je postaviti cesar Ferdinand I. lep spominek Hermannu in ž njim padlim Hrvatom. Spominek je iz belega granita, šiljast in blizu štiri metre visok. Na njem stoji v zlatih čerkah napisano, da ta spominek postavlja cesar Ferdinand hrabrim borilcem od 18. maja 1809. Pod napisom počiva ranjen lev iz medi na butari palic. Ta spominek je bil dodelan l. 1851.«

Ob spomeniku Johannu Hermannu in njegovim sobojevnikom je na zidu v pobočju, ki oklepa spomenik, pritrjena še mala siva granitna plošča (30 x 40 cm). Na vogalih so v obliki cveta vdelani kovinski okrasni žeblji, na njej pa je vdolbeno naslednje besedilo:

In dankbarer Erinnerung / den Gefallenen des Szluiner Grenzregimentes / gewidmet / von den Offizieren der k. u. k. Inf. Regtes Graf Jelacic Nº 79.

Slovenski prevod bi se glasil: V hvaležen spomin / na padle Slunjskega graničarskega polka/ postavili / častniki c. k. pehotnega polka Grof Jelačić št. 79.

Ta plošča je bila verjetno postavljena pozneje in ne že ob odkritju spomenika.

68 HVALA, Edamir

SPOMENIK V DOLENJI TREBUŠI

Opis

Na nekoliko oblikovanem naravnem kamnu (kot večji zemljiški mejnik), ki je v svoji konici visok 80 cm, je vcementirana kamnita plošča z višino 32 in širino 25 cm.

Na plošči je napis:

Borec NOV

HVALA
EDAMIR

Padel na tem
kraju
27. 9. 1943

Spominsko znamenje stoji tik ob cesti nad desnim bregom Idrijce, 1 km od Dolenje Trebuše proti Mostu na Soči, blizu hiše Dolenja Trebuša 2 (na Oblazu).

Odkrito je bilo leta **1960.**

Lit.: Vodnik str. 461.

69 HVALIČ, Franc

SPOMINSKA PLOŠČA V LOKAH

Napis

V tej hiši je bil rojen dne 10. 4. 1908

FRANC HVALIČ — BOLTE

PREDVOJNI KOMUNIST — REVOLUCIONAR,
ŠPANSKI BOREC IN MAJOR NOVJ,
PADEL JE ZA SVOBODO IN ZDRUŽITEV
PRIMORSKEGA LJUDSTVA K MATIČNI
DOMOVINI JUGOSLAVIJI dne 21. 3. 1945
Loke, 22. 12. 1978

Komite obč. konf. ZKS
Nova Gorica

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Loke 25.

Bronasta plošča je visoka 58, široka pa 66 cm; črke so rumeno izbrušene (črke iz velike abecede v osrednjem napisu so nekoliko poševne), prav tako peterokraka zvezda s srpom in kladivom v sredi nad napisom, ostalo je temno matirano. Plošča nima poudarjenih robov, pač pa ima okrasne žeblje.

Odkrita je bila **22. 12. 1978.**

Lit.: Spominska plošča Francu Hvaliču. PrimN 1978 št. 50 (8. 12.) str. 4.

69a JAKOPIČ, Franc

SPOMENIK V SENIŠKEM BREGU

Opis

Spominsko obeležje sestavlja več elementov. V bregu za vasjo je urejen majhen park, pod njim sta dva fugirana zidova iz naravnega kamenja, ki tvorita spodnjo ozko tratico in zgornji »zeleni pas«, ki se dviga v že omenjeni park. V spomeniško okolje ali celo enakovreden element spada tudi kamnit vodnjak — šterna na skrajni levi.

Na levi strani na spodnji tratici se dvigata dva kamnita vratna podboja (dobljena v kraju). Postavljena sta obrnjeno, se pravi da je okrepljen spodnji del na vrhu in tako učinkuje kot nekak kapitel. Podboja oziroma stebra nista razmeščena simetrično, pa tudi visoka nista enako (136 in 160 cm).

Do vrha prvega zidu na levi oziroma na prvi zeleni pas vodijo tri, iz domačega kamna sklesane stopnice, prav tako dobljene v vasi. Tu in tam je še kak manjši kamnit element.

Na zgornjem zidu v sredi je vzidan večji obdelan kamen, na njem pa je pritrjena bronasta ali verjetneje litoželezna plošča velikosti 54 x 70 cm. Na njej je napis v plastičnih črkah, nad njim v sredi pa je peterokraka zvezda. Robovi so rahlo poudarjeni, plošča pa je nameščena s štirimi žeblji in 2 do 3 cm odstopa od zidu. Črke v imenih obeh žrtev so nekoliko večje od črk v ostalem delu napisa.

Napis na plošči:

**FRANCU JAKOPIČU-MUSTACARJU,
PRVEMU ORGANIZATORJU NARODNO-
OSVOBODILNEGA GIBANJA IN NJEGOVEMU
SODELAVCU FRANCU SKRTU, KI STA
ŽRTVOVALA ŽIVLJENJE ZA SVOBODO
PRIMORSKEGA LJUDSTVA**

16. 9. 1979

**KRAJEVNA SKUPNOST
IN DPO LEVPA**

Drugi podatki

Spominsko obeležje je postavljeno na koncu zaselka Ovšje, ob hiši Seniški breg 8.

Načrt za spomenik (ali obeležje) je napravil **Darjo Humar**, odkrito pa je bilo **9. 9. 1979** (na plošči ni isti datum). Slavnostna govornica je bila Danica Jug, spomenik je odkrila Štefanija Ipavec.

Lit.:

Odkrili so spominsko ploščo. PrimN 38, 14. 9. 1979, str. 10.

Opomba: Gospodar Franc Skrt (Seniški breg 8) trdi, da je bil njegov oče Franc Skrt ubit pred hišo, medtem ko je ujeti organizator Franc Jakopič umrl v nemškem taborišču (v časopisju so bile netočne navedbe).

---

70 **JAKULIN, Felicijan**

SPOMINSKA PLOŠČA NA MOSTU NA SOČI

Napis

TUKAJ SO BILI V USTRELJENI

**TALCI IZ NOV
19. XI. 1943**

JAKULIN FELICIJAN	**KANALSKI LOM**
LIPIČAR LEOPOLD	**KANALSKI LOM**
PIRIH JOŽEF	**KANALSKI LOM**

ZB MOST NA SOČI

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na nekdanji gostilni Vuga, Most na Soči 58.

Plošča iz sivega kamna je visoka 29, široka pa 53 cm; ni pravokotnik, pač pa trapez, tako da sta stranska pokončna robova pravzaprav poševna in padata z leve na desno (od strani gledalca), odstopanje od vertikale je 6 cm. V napisu je V odveč.

Odkrita je bila **novembra 1948.**

Lit.:

KLS str. 414.
Vodnik str. 463.

---

71 **JELEN, Albert** (glej BOŠTJANČIČ ALOJZ)

---

72 **JEREB, Peter**

SPOMINSKA PLOŠČA V CERKNEM

Napis

**V TEJ HIŠI JE BIL ROJEN
1. JULIJA 1867**

PETER JEREB

SLOVENSKI SKLADATELJ

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Cerkno 86.

Plošča iz temnosivega marmorja je visoka 35, široka pa 48 cm, črke napisa so v zlati barvi

Odkrita je bila **8. 10. 1967;** odkril jo je prof. Makso Pirnik, slavnostni govor pa je imel Danilo Bratina.

Lit.:

V spomin skladatelju Jerebu. PrimN 1967 št. 42 (14. 10.) str. 4.
Jože Župančič, Proslave ob 100-letnici rojstva skladatelja Petra Jereba. Idrijski razgledi XII (1967) št. 4 str. 81—84.

---

73 **JUG, Ana**

I. SPOMENIK V ANHOVEM

Opis

Spomenik predstavlja nagrobno spomeniško postavljeno ploščo v cementni podstavek oziroma okvir.

Na cementnem tlaku (130 x 125 cm) je še podstavek iz cementa (višina 20, širina 70, globina 50 cm), na njem pa je pod kotom postavljena kamnita plošča, ki je zadaj podprta s cementnim nadzidkom.

Plošča je visoka 63, široka pa 61 cm. Na njej je na redko izpisano (vrezano) besedilo, zgoraj desno, ob prvih treh vrstah napisa je vrezana partizanska zvezda.

Napis na plošči:

DNE 23 • II • 1945
SO TU PADLE ŽRTVE
ZA SVOBODO •

JUG
NEŽA
ANA
TALKE. IVANKA

SLAVA JIM!

Drugi podatki

Spominsko znamenje stoji tik ob progi na gorenji strani nad novo tovarno, pod hišo Skale 4.

Odkrito je bilo leta **1960.**

Lit.: Vodnik str. 418 (tu napačno navedeno kot spominska plošča na rojstni hiši v Skalah).

II. SPOMINSKA PLOŠČA V ANHOVEM

Napis

23 • II • 1945
SO IZ TE HIŠE BILE
ODPELJANE ŽRTVE
FAŠIZMA

JUG NEŽA
ANA
IVANKA

K. O. Z. B. ANHOVO
23 • II • 1960

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njihovi rojstni hiši, Vojkova ulica 39.

Plošča iz kraškega marmorja je visoka 50, široka pa 60 cm (debela 4 cm). Nad imenom JUG je zarisana partizanska zvezda, pod njim pa oljčna vejica.

Odkrita je bila **23. 2. 1960.**

74 **JUG, Ivanka** (glej JUG ANA)

75 **JUG, Neža** (glej JUG ANA)

76 **JUG, Klement**

SPOMINSKA PLOŠČA V NOVI GORICI

Napis

NARODU KAKOR
ČLOVEŠTVU JE OD-
MERJEN BOJ. ONI,
KI ZNA ŽRTVOVATI,
JE VELIK.

DR KLEMENT JUG,

R. 19. 11. 1898 v SOLKANU — U. 11. 8. 1924 TRIGL. STENA

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na njegovi rojstni hiši, Žabji kraj 16 (Solkan).

Marmornata plošča je visoka 70 in široka prav tako 70 cm. Nad vklesanim napisom je obris gora in sicer v dveh horizontih, eden je bližji (nižji), drugi bolj oddaljen (višji).

Poleg tega je plošča opremljena še s kamnito klinasto konzolo, ki je vključena v desni spodnji vogal, nad njo pa se dviga, tudi že nekoliko desno zunaj obsega plošče, relief z alpinističnim cepinom in lovorjevo vejico, kar naj simbolizira smrt v planinah.

Odkrita je bila **3. 6. 1956.**

77 **JUG, Pepi**

SPOMINSKA PLOŠČA NA TRNOVEM

Napis

V SPOMIN

PEPITU JUG

BOREC ZA SVOBODO
ROJEN 12 • 6 • 1923
PADEL 26 • 9 • 1943

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na zadnji steni na hiši Trnovo 50.

Nad napisom ima v sredi vrezan križ. Plošča iz sivega kamna je visoka 40, široka pa 34,5 cm.

Odkrita je bila (po ustnih podatkih gospodarjev hiše) kmalu po koncu vojne, leta **1945.**

Lit.:

Vodnik str. 424.

---

78 **JURJAVČIČ, Julij**

SPOMINSKA PLOŠČA V SPODNJI IDRIJI

Napis

ZA SVOBODO DELOVNEGA LJUDSTVA
STA DALA SVOJA ŽIVLJENJA NAŠA ČLANA

JURJAVČIČ JULIJ
ROJEN 12. 2. 1912 PADEL 18. 11. 1943

VELIKAJNE ANTON
ROJEN 27. 1. 1909 PADEL 25. 3. 1945

Drugi podatki

Spominska plošča je vzidana na Gasilski dom, Spodnja Idrija 52.

Granitna plošča je visoka 60, široka pa 80 cm. Na vogalih ima debele okrasne žeblje, spodaj v zidu pa je nameščena večja granitna konzola za venec.

Plošča je bila zamenjana na mesto prvotne, na kateri je manjkalo ime s podatki Antona Velikajneta.

Prvotna plošča je bila odkrita **22. 7. 1951.**

Lit.:

Bilten str. 63 (tu omenjena še prvotna).

Opomba:

Napis na stari (prvotni) plošči:

Za svobodo delovnega ljudstva
je dal svoje življenje naš član
JURJAVČIČ — JURIJ
roj. 1919. padel 1943 pri Otaležu

Večna mu slava!

Prost. gas. društvo
Sp. Idrija 22. julija 1951

Nad napisom je bila partizanska zvezda.

MONUMENTI E LAPIDI A PERSONALITÀ NEI COMUNI DI AJDOVŠČINA (AIDUSSINA), IDRIJA (IDRIA), NOVA GORICA, SEŽANA (SESANA) E TOLMIN (TOLMINO)

L'autore, nell'introduzione, parte dalla constatazione che nel territorio preso in esame scarsi erano nel passato i monumenti e le lapidi, infatti solo pochi risalgono all'epoca dell'ante prima guerra e il periodo tra le due guerre, durante la dominazione italiana, non era affatto favorevole a queste cose, ancor di più: si dovettero rimuovere alcuni monumenti sloveni già esistenti, mentre altri furono addirittura distrutti dai fascisti stessi.

Una fioritura del tutto nuova iniziava dopo la liberazione: perfino nelle più piccole località si erigevano monumenti, anche se modesti, dedicati alla memoria dei caduti. Monumenti e lapidi si erigono tuttora ed ancora sono in prevalenza quelli in onore ai caduti. Tuttavia, nella zona del Litorale in esame, sono sorti nel dopoguerra non pochi monumenti e lapidi a uomini della cultura, della politica e ad altre personalità della vita pubblica. I maggiori, importanti anche dal lato artistico, sono indubbiamente quelli del Savinšek, eretti a Gregorčič a Kobarid (Caporetto) l'uno, a Kugy in Val Trenta l'altro.

Di tutta una serie di monumenti è stata dotata Nova Gorica. Ne ha il maggior merito il »Klub starih goriških študentov« (club degli studenti isontini dell'anteguerra). Tra gli autori s'incontra con maggior frequenza Negovan Nemec, cui seguono i due fratelli Kalin, Janez Pirnat e qualche altro ancora.

Slavica Kovač-Mlakar

ŽIVLJENJE IN DELO VINKA VODOPIVCA

1. del: Življenje

Vinko Vodopivec se je rodil 16. januarja 1878 v Ročinju ob Soči. Bil je prvorojenec, zato so mu dali očetovo ime Vincenc. Oče (1852—1901), ki je v Ročinju služboval kot učitelj in organist, je bil doma iz Kamenj na Vipavskem, mati Antonija Makarovič (1856—1932) pa s Svete gore.[1] Leta 1879 se je zakoncema rodil sin Alfred, hči Irma (1881) pa se je rodila že v Podgori pri Gorici, kamor so očeta poslali na novo službeno mesto. V Podgori so ostali do 8. februarja 1899. V tem obdobju se je rodilo še sedem otrok: Dragotin (1882), Valerija (1885), Leopolda (1887), Jožef (1889), Rafael (1890), Alojzij (1891) in Bogomir (1896). Valerija, Leopolda in Jožef so umrli že v prvih letih življenja. Iz Podgore se je družina preselila v Grgar, kjer je Vodopivčev oče zamenjal učitelja Jožefa Budala, Budal pa je šel na njegovo mesto v Podgoro.[2]

Vodopivec se je zgodaj navdušil za glasbo. Že v ljudski šoli je občudoval očetovo igranje na harmonij in tudi sam poskusil. Oče mu je dal prve napotke in z dvanajstimi leti je že spremljal cerkveno petje v Podgori.

Po končani ljudski šoli so ga poslali v goriško gimnazijo. Stanoval je v deškem semenišču. V zavodu so gojenci imeli možnost, da so se aktivno udejstvovali na glasbenem področju. Vodopivec se je začel učiti violino pri Rudolfu Penso.

Ko je bil v drugi gimnaziji, je dr. Anton Mahnič, poznejši krški škof, ustanovil mali orkester, ki so ga sestavljali naslednji instrumenti: flavta, klarinet, trobenta, prva in druga violina, viola, violončelo in kontrabas.

V življenjepisu, ki ga je 7. oktobra leta 1935 poslal Antonu Dolinarju za radijsko oddajo, je Vodopivec zapisal, da je »v dijaškem orkestru igral violo, vendar ne iz posebne ljubezni do tega instrumenta, ampak zato, ker ga ni hotel nihče drug prevzeti«.[3] Ker je že prej igral violino, mu instrument ni delal preglavic. »V teh letih sem dobro spoznal ustroj malega orkestra,« je zapisal Vodopivec, »in čeprav smo imeli posebnega učitelja glasbe, sem moral večinoma le jaz note prepisovati in po potrebi prirejati iz klavirske literature za naš mali orkester. Vsako leto smo priredili več koncertov za povabljene goste.«[4]

V gimnazijskih letih je Vodopivec začel igrati tudi tamburico. Za ta instrument je skladatelj napisal veliko kompozicij, za katere je zanimivo, da so bile izredno ugodno sprejete pri Hrvatih. (O tem glej v posebnem poglavju).

[1] Ohranjen je prepis krstnega lista, ki ga je napravil Vodopivec sam in tudi jamči za točnost. Nahaja se v skladateljevi zapuščini, ki jo že nekaj let zbira in hrani Jožko Kragelj, sedaj župnik v Podkraju.
[2] Podatke v zvezi z Vodopivčevo družino mi je posredovala skladateljeva sestrična Marija Vodopivec iz Dornberka.
[3] Rokopis hrani Glasbena zbirka v NUK, Vodopivčeva mapa.
[4] Kaj so igrali in kaj je Vodopivec prirejal, o tem za sedaj ni nič znano. Gotovo pa je šlo za zelo preproste in lahke skladbe, saj je bilo Vodopivčevo glasbeno znanje v tem času še zelo skromno. Sodelovanje z Danilom Fajgljem, edinim Vodopivčevim učiteljem, in študij strokovne literature sega šele v leta po končanem bogoslovju.

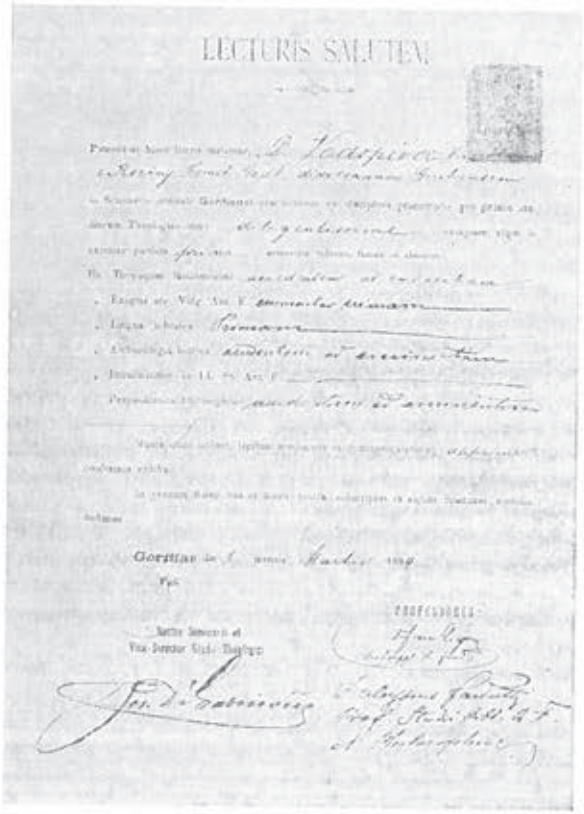
Člani malega orkestra, med njimi kasnejši pesnik dr. A. Gradnik (sredi gornje vrste), na njegovi levi Vinko Vodopivec

Members of the little band, among them Dr. Alojz Gradnik (upper row, middle) to his left Vinko Vodopivec

Po končani gimnaziji je Vodopivec stopil v bogoslovje. Teologijo je študiral od leta 1898 do 1902. V skladateljevi zapuščini (gl. op. 1) so ohranjena spričevala, iz katerih razberemo, da je vsa štiri leta študiral »diligentissime« — zelo marljivo. Poleg študija je bil vsa leta tudi organist in učitelj zborovskega cerkvenega petja. V tretjem letniku je bil posvečen v mašnika in sicer dne 14. julija 1901. Med njegovimi sošolci je bil tudi Josip Ujčić, kasnejši dolgoletni beograjski nadškof. Z Vodopivcem sta bila dobra prijatelja vse življenje. V zapuščini je ohranjenih več Ujčićevih pisem. Leta 1938 je pisal Vodopivcu: [...] »Rad bi videl svojega starega sošolca, ki me je pred skoraj štiridesetimi leti učil peti prefacio. Glej, Vinko, kje so tisti časi!« Deset let kasneje pa mu piše: »Upam, da si zdrav in da nosiš svoja leta kakor vselej z neko porcijo humorja; se spominjaš, ko smo se pred petdesetimi leti prvič srečali v semenišču, tedaj smo bili res mladi in polni življenja. Bog naj Te ohrani še mnogo let, da bi mogli doživeti še marsikatero kompozicijo izpod Tvojega peresa.«

Ob ustoličenju za beograjskega nadškofa je leta 1936 Vodopivec posvetil Ujčiću mogočno skladbo **Sacerdos et Pontifex.**

Dne 1. novembra 1902 je odšel za kaplana v očetovo rojstno vas Kamnje na Vipavskem. Tu je ostal do 31. januarja 1906. V tem obdobju so nastale prve Vodopivčeve skladbe z zelo pomanjkljivim znanjem harmonije in kontrapunkta.

Vodopivčevo spričevalo iz prvega letnika teologije

Vodopivec's Certificate of the first year of his Divinity studies

Danilo Fajgelj (1840—1908) je Vodopivca opozoril na napake in mu svetoval, kako naj popravi.

Vodopivec se je seznanil s Fajgljem šele nekaj let pred njegovo smrtjo, ko je prišel Fajgelj stanovat v Gorico kot upokojeni učitelj. Vodopivec ga je prosil, da bi ga poučeval v harmoniji in kontrapunktu, kar je skladatelj rad storil. Ob stoletnici Fajgljevega rojstva je Vodopivec v Cerkvenem glasbeniku zapisal, da je bil »zelo dober in natančen učitelj in da se je od njega veliko naučil«.[5]

Danilo Fajgelj je bil znan po svoji neugnani težnji po kompozicijskem znanju. Umetnosti komponiranja se je naučil iz knjig (po Richterju, Foersterju, Brosigu idr.); z vnemo se je poglabljal v dela Palestrine in J. S. Bacha, prav po vzorih cecilijanstva. Vse to mu je prineslo široko teoretsko razgledanost in mu privzgojilo oster kritični čut. Komponiral je (največ za orgle) z veliko intelektualno pozornostjo, toda prav ta oblikovna skrbnost mu je zamorila marsikaj čustvene topline, tako da so skladbe po obliki neoporečne, po vsebini pa ne morejo prav ogreti.

Fajgelj je Vodopivcu svetoval največ prek pisem, v katerih mu je vračal popravljene kompozicije.[6]

Po Fajgljevi smrti je Vodopivec izpopolnjeval svoje znanje o komponiranju s študijem strokovne literature. V skladateljevi zapuščini je ohranjen del pisma, brez datuma, v katerem Vodopivec piše Antonu Dolinarju, da je harmonijo in kontrapunkt študiral po Richterju in Riemannu, instrumentacijo po Klingu in Ricciju, instrumentacijo za pihala in trobila po Galliju,[7] oblikoslovje pa s poslušanjem radia s partituro v rokah. Pri delu sta mu veliko pomagala tudi skladatelj Emil Komel ter Jožko Bratuž.[8] Vsakega nasveta je bil vesel; vse življenje je ostal skromen učenec. Bilo mu je žal, da mu razmere v mladosti niso dopustile, da bi lahko kaj pogledal v svet in se bolj poglobil v glasbeni študij.

Od 1. februarja 1906 do 15. septembra 1907 je bil kaplan v Črničah, nato pa je bil premeščen v Kromberk za vikarja in tu je ostal do konca življenja. Kromberk je zapustil za daljše obdobje le med prvo svetovno vojno, ko se je moral umakniti zaradi evakuacije, ki jo je preživljal v Cerknici pri Rakeku.

Ko se je ob koncu vojne vrnil, je našel vas v razvalinah; tudi cerkev in župnišče sta bila porušena. Poln volje in energije se je skupaj z vaščani lotil obnove porušenih domov. Dne 29. oktobra 1918 mu je nadškof Sedej izročil v oskrbo še župnijo Sv. Vida na Placuti v Gorici, poleg tega pa so mu leta 1926 naložili še eno delo: škofija ga je imenovala za kolavdatorja novih orgel in zvonov za Goriško.[9]

Leta med obema vojnama so bila za primorske Slovence izredno težka. Delovanje številnih društev in zborov, ki so zlasti na podeželju vzgajali naše ljudi, revije in knjige, ki so skrbele za izobrazbo — vse to je postalo trn v peti fašizma, ki je sklenil zatreti in izbrisati slovensko manjšino na Primorskem. V okviru svojih prizadevanj za uničenje vsega slovenskega, so fašistične oblasti prepovedale delovanje slovenskih društev, v šole uvedli italijanski učni jezik; slovenska pesem je morala na javnih mestih utihniti.

Cerkev je ostala edino zatočišče slovenske besede in slovenske pesmi. Vodopivec se je zavedal, da mora tu nadaljevati svoje poslanstvo. V tem obdobju,

[5] V. Vodopivec, Danilo Fajgelj, CG 67 (1944) št. 1, 2, 3, str. 10—11.
[6] Ohranjen je— rokopis »Ofertorij za praznik posvečenja cerkve« (za moški zbor), na katerega je Fajgelj pripisal: »Nimam ničesar pripomniti, ker je ofertorij preprost in prav dober.«
[7] Od vseh naštetih učbenikov je v zapuščini ohranjena le knjiga Amintore Galli: »Trattato di strumentazione per banda«, Milano, Sonzogno 1889.
[8] Jožko Bratuž (1895—1944), brat skladatelja Lojzeta, je bil odličen lirični tenorist. Vodopivcu ni pomagal toliko s strokovnega stališča kot s praktičnega: opozarjal ga je na težja mesta v skladbi in mu svetoval, kako naj poenostavi, da bodo pevci laže zapeli.
[9] Pismi iz nadškofijskega ordinariata v skladateljevi zapuščini.

ko je bilo prepovedano delovanje na svetnem področju, je vse svoje ustvarjalne sile osredotočil na cerkveno glasbo. Nastale so številne nove kompozicije, poleg tega je navezal stike z raznimi skladatelji po Sloveniji in začel zbirati cerkvene skladbe.

Ob pomoči Lojzeta Bratuža, Emila Komela in Ivana Laharnarja je v najhujših letih raznarodovanja nastalo več zbirk cerkvenih skladb, od katerih po svoji obsežnosti in pomembnosti izstopajo tri pesmarice in pomenijo dragocen prispevek na področju cerkvene glasbe.

Nenavadna fotografija Vinka Vodopivca na konju, po vsej verjetnosti iz dobe pred prvo vojno

An unusual photograph of Vinko Vodopivec on horseback — probably originating from before World War I

Kako je bilo težko izdati slovenske skladbe v dobi fašizma na Primorskem, nam priča tudi pismo, ki ga je dne 10. 9. 1932 Vodopivec pisal Beletu:[10] »Tvoje pismo sem danes dobil. Hvala lepa! Vse poslane pesmi so dobrodošle. Samo romarsko — Svetogorsko moraš popraviti! Saj veš, kako je! Krajevnih imen ne smemo več pisati v našem jeziku. Kot adjektiv »svetogorska« — bi šlo enkrat — toda nikakor ne v prvi vrstici. Namesto »svetogorska« v prvi kitici — postavi »čudodelna« ali kako drugače ... Torej krajevno ime »Sveta gora« mora izginiti, ker drugače spravimo v nevarnost celo zbirko. Saj tiskamo sedaj povsod Gorizia in Trieste. Zadnji moj zvezek za moški zbor se šopiri z debelo tiskanim Gorizia (na eni strani trikrat!) ...«

Leta 1936 je bil kromberški vikariat povišan v župnijo in Vodopivec je postal prvi kromberški župnik. Ob tej priložnosti je 13. aprila zapisal v dnevnik:

[10] Venceslav Belè (1887—1938), duhovnik in pesnik, je služboval v Kanalu in bil skladateljev osebni prijatelj.

Pesnik Venceslav Belè (v sredi) in prof. Jožko Bratuž (na vrhu) na obisku pri Vodopivcu v Kromberku

The poet Venceslav Belè (middle) and prof. Jožko Bratuž (on top) on a visit to Vinko Vodopivec at Kromberk

»Zelo lep dan, ogromno ljudi. Petje zelo dobro — več kot sto pevcev.« Pevce je za to slovesnost pripravil in vodil Jožko Bratuž.

Tudi druga svetovna vojna ni preprečila Vodopivčevega kulturnega delovanja. S spodbudno besedo in skladbami je opogumljal naše borce med NOB. V Goriškem muzeju[11] je ohranjen tekst Vodopivčeve partizanske pesmi »Oj zbogom, vi tovariši«. Vodopivec je le redko pisal besedila; če pa jih je že pisal, jih je zagotovo tudi uglasbil. Zaradi nepopolnih podatkov ni moč ugotoviti, kako je bilo s to pesmijo; verjetno pa je tudi to uglasbil.

Seveda omenjena pesem ni edina, ki jo je Vodopivec napisal za partizane. Po pripovedovanju Mira Pavlina, skladateljevega prijatelja iz Kromberka, je napisal precej pesmi za kulturno skupino IX. korpusa, ko se je le-ta zadrževal na področju Lokev in Trnovega. Žal skladb ni bilo moč najti. Prav gotovo je še kje

[11] Arhiv NOB 96.

kakšna v rokah posameznikov, verjetno pa se je marsikaj tudi že izgubilo. Njegove pesmi niso hrabrile le borcev na našem ozemlju, ampak so segale tudi v južno Italijo, kjer so fašisti strpali naše ljudi v posebne bataljone (»Battaglioni speciali«). Dne 16. 10. 1942 je Vodopivec zapisal v svoj dnevnik, da je »poslal Bogomirju Pfeiferju Osem izbranih zborov[11a] v Notaresco Teramo«.[12]

Po končani vojni razmere na Goriškem še vedno niso bile ugodne. Vodopivec se je kljub temu z velikim optimizmom in zavzetostjo lotil svojega dela. Prepisoval je stare skladbe in ustvarjal nove. Trudil se je, da bi lahko ustregel številnim zborovodjem, ki so ga prosili za različne kompozicije. Naj za ilustracijo služi nekaj podatkov iz njegove beležnice za leto 1948:

4. II.: Dal za Sovodnje novo »Zdravico« za ženski zbor.
8. II.: Zložil »Zdravico II.« za ženski zbor za Loke.
10. II.: Pisal in poslal »Pastirsko pesem« za flavto Korošču.
13. II.: Poslal Pahorju dve pesmi za ljudsko petje.
31. V. Končal »Jutro« za radio Zagreb.

Podobnih primerov bi bilo moč navesti še veliko. Iz njih je večkrat težko oziroma nemogoče razbrati, komu so bile skladbe namenjene. Zaradi pomanjkljivih podatkov je bilo iskanje skladb, raztresenih po celi Primorski, nekaj tudi na Hrvaškem in Srbiji, večkrat brez uspeha. Kljub temu pa so njegove beležnice dragocen vir, iz katerega je razvidna Vodopivčeva delavnost in nesebična pomoč vsem tistim, ki so se zanimali za njegovo delo.

V prvih letih po vojni je veliko komponiral za ženski zbor iz Sovodenj pri Gorici, med drugim tudi »Kraško jesen« na besedilo Srečka Kosovela. Na partituro je zapisal: »To pesem se morate med prvimi naučiti, ker je Srečko Kosovel najboljši primorski pesnik.«

Vodopivec je zelo cenil Kosovela, vendar je uglasbil le malo njegovih pesmi. Kosovelova poezija še zdaleč ni preprosta, niti po vsebini niti po obliki. Zdi se, da Vodopivec ni segal po njegovih pesmih zaradi preskromnih glasbenih sredstev, ki jih je poznal in uporabljal.

Prav v tem času so nastali tudi številni mladinski in otroški zbori, ki jih je pošiljal svojemu nečaku Milenku Vodopivcu, takratnemu ravnatelju osnovne šole v Dobravljah na Vipavskem, za dobravski mladinski zbor.[13]

Vodopivec je neutrudno delal, čeprav mu je bolezen že načela zdravje. V juliju 1952 pa je moral odložiti pero. Dne 5. julija je pisal patru Otmarju:[14] »Sinoči je bilo še dobro. Danes sem se komaj privlekel iz cerkve! Jutri ne bom mogel maševati. Če moreš, pomagaj. Tvoj stari Vinko.«

Vinko Vodopivec je umrl v vipavski bolnišnici 29. julija 1952.

Še enkrat so se zbrali v Kromberku vsi njegovi prijatelji in vsi tisti, ki so ljubili njegovo pesem in ga cenili kot človeka in skladatelja, da so se poslednjič poslovili od njega. V slovo so mu zapeli združeni mešani pevski zbori iz Kromberka in okolice, zbor Glasbene Matice iz Ljubljane in združena godba iz Kromberka in Vogrskega.[15]

V imenu Društva slovenskih skladateljev se je od Vodopivca poslovil prof. Radovan Gobec, ki je med drugim poudaril, da si je Vodopivec »postavil trajni spomenik kot narodni buditelj v vseh težkih časih primorskega ljudstva, prav

[11a] Gre za zbirko »Osem izbranih zborov« za moški zbor iz leta 1938.
[12] V Dornberku še živi nekaj pevcev, ki so prepevali Vodopivčeve pesmi v omenjenem kraju.
[13] Sorodniki Milenka Vodopivca, ki živijo v Ajdovščini, hranijo 23 skladateljevih rokopisov.
[14] V zapuščini je ohranjena samo vsebina pisma, brez naslova. Gotovo je bilo namenjeno p. Otmarju Vostnerju, tedaj predstojniku frančiškanskega samostana na Kostanjevici.
[15] Prim.: V. Vodopivec je umrl, Soča 6 (1952), št. 260, str. 2.

posebno še v NOB, ko je sprejemal naše borce in jih s svojimi pesmimi vzpodbujal k novim uspehom«.[16]

Vodopivec s Kromberžani, ki so se vrnili iz taborišč (slikano poleti 1946) pred cerkvijo sv. Trojice na Damberju

Vinko Vodopivec with villagers from Kromberk on their return from concentration camps (photograph taken in summer 1946) in front of the Holy Trinity church at Damber

Pokopali so ga na kromberškem pokopališču pri Sveti Trojici. Nagrobni spomenik sta mu postavili sestrični Bernarda in Marija Vodopivec; za kritje stroškov so prispevali tudi naši izseljenci v Ameriki.

Na pobudo Kluba starih goriških študentov so leta 1966 prebivalci Rožne doline, Lok in Kromberka postavili skladatelju spomenik pred župniščem v Kromberku. Dve leti kasneje so se mu oddolžili tudi Ročinjci z odkritvijo spominske plošče na rojstni hiši.[17]

Vinko Vodopivec kot človek

Dragocen vir za spoznavanje Vodopivca — človeka so njegovi zapiski. Gre za osem beležnic »Agenda ecclesiastica« (format 9 x 14). V njih je latinski mali obrednik in druge latinske molitve, zato so kar precej let po njegovi smrti neopazno ležale v miznici kromberškega župnišča v Kromberku. Vanje je Vodopivec z zelo drobno pisavo beležil vse podrobnosti iz svojega življenja in dela v obdobju od leta 1936 do leta 1949. Tu nam stopa pred oči Vodopivec — glasbenik in Vodopivec — duhovnik. Iz dneva v dan si je zapisoval, kaj je uglasbil, kdo ga je

[16] Govor hrani avtor.
[17] Besedilo in fotografski posnetek ročinjske glej v brošuri: Tomaž Pavšič, Kulturno delo Kluba starih

obiskal, komu je poslal skladbo, kdo mu je pridigal, kje je orglal, kaj so peli pri maši. Vsak dan je sedel pri radiu in poslušal, kdaj bodo peli njegove pesmi in izvajali njegove koračnice.

Poleg tega je budno spremljal dogodke v domovini in po svetu. Zanimivi so zlasti njegovi zapisi v zvezi z drugo svetovno vojno.[18]

Pri tem se porodi vprašanje, zakaj si je Vodopivec šele leta 1936 začel vse zapisovati. Ga je kdo k temu nagovoril?

Vprašanje je zaenkrat še odprto. Iz ohranjene korespondence je razvidno, da je leta 1935 Anton Dolinar prosil Vodopivca, naj mu za radijsko oddajo pošlje svoj življenjepis in seznam vseh svojih del.[19] Dne 5. 10. 1935 je Vodopivec napravil seznam in ga poslal Dolinarju. V njem navaja 279 tiskanih skladb in 212 v rokopisu z opombo, da je seznam nepopoln.

Vodopivec torej ni imel več pregleda nad vsemi skladbami, ki jih je napisal. Morda se je prav zato odločil, da si bo sproti zapisoval vse, kar bo ustvaril. Verjetno ga je k tej odločitvi spodbujal tudi prijatelj Jožko Bratuž, ki je Vodopivca neprestano obiskoval, mu prinašal in odnašal skladbe za tisk, urejal notni arhiv in učil petje.

Dejstvo pa je, da Vodopivec v svojih beležnicah ni bil vedno enako natančen in precizen v navajanju podatkov o svojem ustvarjalnem delu. Največ je pisal po naročilu za zbor z določenimi zmogljivostmi. Skladbo je poslal, ne da bi pri tem ohranil kopijo. Če navedbe v beležnici niso bile kolikor toliko natančne, je bilo iskanje brezuspešno in seveda je s tem okrnjena popolnost bibliografije.

Vodopivčev opus je obsežen. Od vsepovsod so se nanj obračali s prošnjami. Nikomur ni odrekel. Skladbe so nastajale hitro. 14. 6. 1920 so npr. nastali osnutki kar štirih skladb. Ob tako plodnem delu je seveda trpela kvaliteta. Vodopivec se je zavedal, da je njegova izobrazba pomanjkljiva; razumevajoče je sprejemal kritiko in jo upošteval pri nadaljnjem delu.[20] V ocenjevanju svojega dela je vseskozi ostal zelo skromen.

Za oris Vodopivca kot človeka so zanimivi zapisi in pripovedovanja številnih skladateljevih prijateljev, pa tudi le bežnih znancev, ki se ga spominjajo z raznih srečanj; vsi ga opisujejo kot vedrega in dobrodušnega človeka, »nenavadno mirnega, flegmatičnega značaja, nagnjenega k vedremu opazovanju življenja in njegovih pojavov. V njem ni bilo nič tragičnega, razburljivega, nobenih konfliktov«.[21]

Tudi Lojze Pavlin (1902—1976), zborovodja iz Lok blizu Kromberka, ki ga je Vodopivec dolgo časa pripravljal za organistovsko službo in vodstvo zbora, se je skladatelja spominjal kot prijaznega, vedno nasmejanega in pri ljudeh zelo priljubljenega gospoda. »Včasih ga je tudi kaj pogrelo,« pravi Pavlin, »a ni znal pokarati. Prav rad je človeka pohvalil in mu s tem dal korajže. Vse nas je vzgajal za narodno stvar in nas spodbujal h kulturnemu delu.«[22]

goriških študentov, Nova Gorica 1973, str. 11 in 14.
[18] Naj za ilustracijo sledi, kako drzno je komentiral Hitlerjev govor 6. oktobra 1939: »Poslušal Hitlerjev govor. Pravi, da ponuja mir (?) in pravi, da ga k temu sili »Feigheit und Angst«. Pa je le res oboje! Sicer pa je precej mirno govoril. Nazadnje je rekel, da je zmage gotov, pa bo le tepel! Drevi bom poslušal London, bom videl, kaj porečejo Angleži in Francozi. Ponovil je, da bo vse Nemce izselil iz južnovzhodne Evrope. Hm! Če bo imel čas!«
[19] Pismo je v Glasbeni zbirki v NUK, Vodopivčeva mapa.
[20] Naj sledita dva primera, ki kažeta Vodopivčevo prizadevanje, da bi čimbolj izboljšal svoj kompozicijski stavek. Dne 4. maja 1936 je zapisal: »Zložil na novo »O srečna duša« in »Moj Zveličar, tebe vžiti«, katere mi je Premrl zavrgal. Štiri dni kasneje pa beremo v dnevniku: »Dobil od Zanibona iz Padove nazaj »Panis angelicus«, ki je pri Concorso categoria II propadel. Ker je Concorso podaljšan do 27. 7. t. l., sem ga lepo popravil, kar je bilo s svinčnikom označeno in ga danes poslal nazaj pod geslom »Errando discimus.«
[21] Pavšič Tomaž, Vinko Vodopivec — pevec ljudske duše, Jadranski koledar 1977, Trst 1976, str. 121.
[22] Prim. brošuro: Vinko Vodopivec 1878 — 1952, Primorski akademski zbor 1972, str. 19—20.

Vodopivec tudi v najtežjih dneh fašističnega pritiska ni prenehal z delom na kulturnem področju, čeprav so ga fašisti stalno nadzorovali. O tem nam pričajo dokumenti goriške kvesture, iz katerih npr. septembra 1930 razberemo, da »ima Vodopivec s svojo široko razgledanostjo in poklicem velik vpliv na slovanski element« ter da »ima vse pogoje, da razvije močno propagando, uperjeno proti našim ustanovam in režimu«.

Še nazornejše je poročilo, v katerem je goriški kvestor Pennetta 2. decembra 1933 obveščal prefekta, da Vinko Vodopivec »pod pretvezo, da piše cerkveno glasbo, vrši učinkovito propagando privrženosti slovanstvu in pogosto so njegove pesmi prežete z motivi slovanstva«. Nadalje poročilo navaja, da Vodopivec »najde ob poučevanju verouka ugodne priložnosti, da otrokom vceplja protiitalijanska čustva«.[23]

FRANCE BEVK
PODPREDSEDNIK
PREDSEDA LJUDSKE SKUPŠČINE LJUDSKE REPUBLIKE SLOVENIJE

Ljubljana, dne 16.julija 1951

Častiti gospod!

Dovolite, da Vam tudi jaz ob priliki Vaše zlate maše pošiljam tople častitke. Bodite prepričani, da Vas vsi čislamo ne le kot skladatelja, temveč tudi kot duhovnika, ki je za časa naše borbe bil v duhu z nami, ki smo se borili za narodno svobodo primorskih Slovencev in nam po svojih močeh tudi pomagal. Na mnoga leta!

Oprostite, če sem kasen z voščili! Vse dni sem mislil na to, a sem zaradi obilnega dela zadnji hip le pozabil in sem se zopet spomnil šele včeraj.

Lepo Vas pozdravljam!

Posnetek Bevkove čestitke Vodopivcu ob priliki njegove zlate maše (1951)

The Slovene writer Francè Bevk congratulating Vinko Vodopivec on the occasion of his golden Mass anniversary (1951)

Vodopivca niso spoštovali in cenili le na Goriškem, ampak tudi širša slovenska javnost. O tem nam priča pismo, ki mu ga je ob petdesetletnici mašniškega posvečenja leta 1951 poslal France Bevk, takratni podpredsednik prezidija Ljudske skupščine LRS: »Častiti gospod! Dovolite, da Vam tudi jaz ob priliki Vaše zlate maše pošiljam tople čestitke. Bodite prepričani, da Vas vsi čislamo ne le kot skladatelja, temveč tudi kot duhovnika, ki je bil za časa borbe v duhu z nami,

[23] Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, italijanski fondi, fasc. 7.

ki smo se borili za narodno svobodo primorskih Slovencev in nam po svojih močeh tudi pomagali.«[24]

Delo

Obdobje ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, kamor segajo prva Vodopivčeva dela, je bilo polno velikih in pomembnih dogodkov. Nastajale so nagle stilne spremembe, ki so bile v organski povezavi z enako naglim spreminjanjem družbene fiziognomije. Ob tem pa tradicija ni bila pretrgana: romantika se je zavlekla še globoko v novo razvojno obdobje. Njene tehnične pripomočke in oblikovne poglede so tudi sedaj uporabljali še mnogi skladatelji. S svojim delovanjem so segli v novo obdobje, ne da bi se bili v njem stilno kaj bistveno spremenili. Nekateri pa so že segali po novih izraznih sredstvih.

Kljub različnim stilnim tokovom tega časa pa se je polet nove ustvarjalne misli zvečal. K temu je bistveno pripomogla glasbena revija »Novi akordi«, ki jo je urejal Gojmir Krek.

»Novi akordi« so izbrali zelo stvarno pot. Krek je bil široko razgledan in ostro misleč intelektualec in obenem stilno evropsko usmerjen muzik. Razumel je, da ne more prelomiti s tradicijo. Zato je objavljal skladbe, zložene v romantičnem duhu, njihovim ustvarjalcem pa je vcepljal misel o potrebi zbliževanja z novimi stilnimi naziranji. Dobro je razumel, da se novo vedno rodi iz starega in je zato treba tudi staro spoštovati.

Tako je sodelovala v »Novih akordih« pisana vrsta skladateljev, ki so se med seboj razlikovali po stilu in kvaliteti. Med njimi so bili: Emil Adamič, Oskar Dev, Fran Ferjančič, Fran Gerbič, Anton Foerster, Ignacij Hladnik, Karel Hoffmeister, Benjamin, Gustav in Josip Ipavec, Simon Jenko, Karel Jeraj, Peter Jereb, Gojmir Krek, Anton Lajovic, Viktor Parma, Stanko Premrl, Josef Procházka, Risto Savin, Anton Schwab, Franjo S. Vilhar, Emerik Beran, Vinko Vodopivec, Mihael Rožanc, Anton Svete, Saša Šantel, Vasilij Mirk, Hugolin Sattner, Ludvik Zepič, Adolf Groebming, Emil Hochreiter, Franc Kimovec in še drugi.

Poleg teh je Krek objavljal tudi dela nekaterih hrvatskih skladateljev.

Stilni razpon »Novih akordov« je bil širok. V njih so našli skladatelji prostor ne glede na naziranje, ki so jih ločila. Odločala je tehnična in umetniška kvaliteta njihovih del. Krek je želel, da bi se vzpela slovenska glasba kot celota in znova stopila tudi stilno enakovredna v evropsko umetnost. Glavni nosilci nove idejnosti v začetku 20. stoletja so bili poleg Kreka še Risto Savin, Anton Lajovic in Emil Adamič.[25]

Sredi tega močnega prizadevanja, doseči evropsko raven, čigar osrednja osebnost je bil Gojmir Krek, pa je ustvarjala skupina skladateljev, katerih dela so pristno ljudsko občutena in jih štejemo k starejši romantiki. V to skupino spada Vinko Vodopivec, poleg njega pa še Zorko Prelovec, Peter Jereb, Ferdo Juvanec, Fran Kimovec in Mihael Rožanc.

Ti skladatelji se sicer niso uveljavili v mestnih koncertnih dvoranah, tem bolj pa so se uveljavili v skromnejših podeželskih in so si s svojimi preprosto oblikovanimi in ljudsko občutenimi skladbami priborili častno mesto v srcih naših ljudi, med katerimi so delovali.

[24] Pismo je v Vodopivčevi zapuščini.
[25] Prim. D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III, Ljubljana 1960, str. 376—380.

Vodopivca je pravzaprav odkril Gojmir Krek, ko mu je leta 1906 objavil v »Novih akordih« skladbo »Sijaj, sijaj lunica«. To je bila za skladatelja vsekakor velika spodbuda za nadaljnje ustvarjanje.

V obdobju, v katerem je začel delovati Vodopivec, je bilo tudi na Primorskem glasbeno življenje zelo razgibano, saj je na primer na področju cerkvene glasbe na prehodu iz 19. v 20. stoletje tudi na Goriškem močno odjeknilo cecilijansko gibanje.[26]

Za reformo cerkvene glasbe so se trudili dr. Frančišek Sedej, kasnejši goriški knezonadškof, Danilo Fajgelj, Ivan Kokošar, Ivan Laharnar in še nekateri drugi. Z omenjenimi skladatelji je bil Vodopivec vseskozi v tesnih stikih. Fajgelj je, kot že omenjeno, Vodopivca poučeval v harmoniji in kontrapunktu, z Laharnarjem in Kokošarjem pa je Vodopivec sodeloval pri pripravi številnih glasbenih antologij, predvsem cerkvenih, o katerih več kasneje v tem prikazu.

Na svetnem področju se je glasbeno življenje posebno razmahnilo, ko je Glasbena Matica ustanovila glasbeni šoli v Gorici (1908) in v Trstu (1909). Številni otroci so s tem dobili redni pouk v glasbi, kar je bilo vsekakor zelo pomembno. Oba zavoda sta imela tudi lastno gledališče, v Gorici v »Trgovskem domu«, v Trstu v »Narodnem domu«.

Z ustanovitvijo Pevske zveze in Prosvetne zveze se je glasbeno življenje nekako decentraliziralo. Če je bilo prej glasbeno dogajanje osredotočeno na obe centrali, Gorico in Trst, je sedaj zaplapolal nov ogenj slovenske glasbe po vsej deželi, in segel do najmanjše slovenske vasi. Nastali so številni novi pevski zbori in dramske skupine.

Na vsa ta prizadevanja Slovencev pa italijanski prenapeteži niso mogli mirno gledati; vendar v prvih dveh desetletjih 20. stoletja niso zavrli tega delovanja.

V takšnem vzdušju je zrastel Vodopivec in pričel s svojim ustvarjalnim delom, ki je vseskozi ohranilo značilen pečat nacionalnosti.

Komponirati je začel že kot tretješolec, star petnajst let. Njegova prva skladba »Večer« na besedilo Josipa Stritarja, komponirana za glas in klavir, je nastala v Podgori 28. junija 1893. leta.[27]

Gre za začetniško delo, nastalo v času, ko se Vodopivec še ni seznanil z osnovami harmonije. Klavirsko spremljavo lestvično postavljeni melodiji v 6/8 taktu tvorijo sami arpeggirani akordi na prvi in četrti dobi. Kljub tej izredno preprosti zgradbi pa je v skladbi čutiti toplino, melodioznost, ki je tako značilna za Vodopivčeva dela.

V septembru leta 1936 jo je izpopolnil in jo posvetil svojemu prijatelju Jožku Bratužu.[28]

Prva Vodopivčeva tiskana skladba je izšla v »Cerkvenem glasbeniku« že leta 1902. Moški zbor »O salutaris hostia« je nastal brez predhodnega znanja o harmoniji in kontrapunktu. Tedaj ga je Danilo Fajgelj opozoril na napake.

V letih od 1902 do 1906 je Vodopivec malo komponiral. Posvetil se je študiju strokovne literature in bil v stalnih stikih s svojim prvim in edinim učiteljem vse do leta 1908, ko je Fajgelj umrl.

[26] Cecilijansko gibanje, ki se je najmočneje razmahnilo v Nemčiji, si je postavilo za cilj obnovo katoliške cerkvene glasbe. Cerkev si je prizadevala, da bi cerkveno glasbo očistili vseh posvetnih elementov in bi na ta način postala resnejša in spodobnejša. Pri tem se je zavzemala za gregorijanski koral in polifono petje.
[27] Rokopis hranijo sorodniki Milenka Vodopivca.
[28] Gl. Vodopivčev dnevnik za leto 1936.

Leta 1906 je nastal mešani zbor »Sijaj, sijaj lunica«, ki ga je, kot že omenjeno, Gojmir Krek objavil v »Novih akordih«.[29] Za mladega Vodopivca je bilo to veliko doživetje in hkrati prvi veliki uspeh, ki ga je spodbudil k novemu ustvarjanju.

Skladba je sicer prijetna in melodiozna, prav gotovo pa po kompozicijskih sredstvih, ki jih je Vodopivec uporabil v njej, ni ustrezala Krekovemu prizadevanju, slovensko glasbo stilno približati evropski umetnosti. To jasno razodeva tudi ostra ocena skladateljeve zbirke »Moški zbori« iz leta 1909, v kateri je tudi ta kompozicija. Vendar se je Krek zavedal, da ne more naenkrat pretrgati s tradicijo in je zato verjetno, da je prav zaradi tega Vodopivčeva kompozicija našla mesto v »Novih akordih«.

Vodopivec ni pomemben le kot skladatelj, ampak tudi kot zborovodja. Že v Kamnjah, svojem prvem službenem mestu, je ustanovil mešani pevski zbor in tamburaški orkester. Tudi v Črničah, kjer je kaplanoval od leta 1906 do 1907, je pokazal svoje veliko prizadevanje na področju zborovske glasbe. Ustanovil je mešani pevski zbor, za katerega je sam prepisoval in razmnoževal note.[30]

Leta 1907 je bil premeščen v Kromberk pri Gorici. Vzljubil je prijazno vasico, ljudje so ga imeli radi, Vodopivec je tu ostal vse življenje. V Kromberku je nadaljeval s svojim kulturnim poslanstvom. Ustanovil je »Slovensko kulturno izobraževalno društvo«, ki je imelo v svojem okviru ženski, moški in mešani zbor, dramsko skupino in od leta 1908 še tamburaški orkester.[31] Vse te odseke je vodil Vodopivec sam, neumorno komponiral nove zbore, krajše spevoigre, pa koračnice za tamburaše.

Prvo obsežnejše delo iz tega zgodnjega obdobja je zbirka »Moški zbori«, ki jo je leta 1909 založila Katoliška bukvarna v Ljubljani. Gojmir Krek jo je v »Novih akordih« zelo strogo ocenil. Takole je zapisal: »Vseskozi srednje — dobra zborovska muzika, brez doživljajev, brez presenečenj. Globoke žalosti in visokega veselja ni. Vse leži v srednji legi vsakdanjega temperamenta, v kateri se tudi naši zbori najraje gibljejo. Ena oblika, ena barva, ena luč. In kakor tehnika, je tudi vsebina gladka, pravilna, dostojna, a nič več. Skladbe so se mi zdele kakor uglasbene slike iz najsijajnejše dobe nemških družinskih listov; v risbi pravilne, v vsebini prazne. Umetnost za lahkomiselne, če ne brezmiselne ljudi! Tudi te skladbe bi bil mogel zložiti vsak poljubni X. In to je ravno prvi in glavni pojav naše revščine: da bi mogel ta poljubni X skladati skoraj vso našo glasbeno literaturo. Še vedno čakamo na velikega odrešitelja; naj le eden najde svoj stil, naj le ena krepka individualiteta najde samega sebe. Vodopivec ta krepka individualiteta ni in on tudi ne bo naš rešitelj, to si upamo že danes trditi. Vendar ga ne smemo podcenjevati. Pri njem pogrešamo hrepenenje, drugačen biti kot vsi; po tem se loči od tistih, ki jih smatramo za nadobudne nositelje bodoče glasbene kulture.«[31a]

Povsem razumljivo je, da Kreku, ki si je prizadeval, da bi slovenska glasba uspela kot celota in se tudi stilno približala evropskemu nivoju, Vodopivec ni ugajal. Njegove skladbe so preveč enostavne, vseskozi v romantičnem stilu, brez sleherne tendence po zahtevnejšem glasbenem izrazu. Vodopivec je v tej zbirki še v fazi oblikovanja in brušenja svojih skladateljskih sposobnosti. Kljub temu pa mislim, da se je treba posebej ustaviti pri eni skladbi iz te zbirke. Gre

[29] NA V, (1906), št. 5.
[30] Ohranjene so fotografije Vodopivčevih pevskih zborov iz Kamenj, Črnič in Kromberka.
[31] Gl. Vjekoslav Mutak, Tamburaški skladatelj Vinko Vodopivec, Hrvatska tamburica 3 (1938), št. 11, str. 80.
[31a] NA 9 (1910), zv. 3, str. 21—22.

za moški zbor »Bratom orlom«.[32] V že večkrat omenjenem življenjepisu, ki ga je poslal Dolinarju leta 1935, je Vodopivec zapisal: »Ponosen sem bil na to kompozicijo, ki je donela ne le pri nas, ampak tudi pri bratih Čehih, pa je sedaj žal utihnila. Prvič je zadonela na orlovskem taboru v Mirnu pri Gorici leta 1909. Priredil sem jo takrat tudi za vojaško godbo; pozneje so jo Čehi izdali pod naslovom »Mávnete orli« za godbo na pihala.«

Kompozicija, za katero je besedilo napisal Evgen Lampe, je melodiozna, izredno odločna in obenem preprosta. Orli so jo peli na svojih številnih nastopih. Po letu 1910, ko sta češka in naša orlovska zveza navezali uradne stike,[33] so Vodopivčevo pesem začeli prepevati tudi na Češkem. Skladbo so tudi instrumentirali za godbo na pihala in jo izdali v Brnu leta 1921. Ta dogodek je bil za skladatelja prav gotovo zelo pomemben in hkrati velika vzpodbuda za nadaljnje delo.

Leta 1910 je Vodopivec komponiral spevoigro »Kovačev študent«. Krek mu tudi tokrat ni prizanesel. Takole je označil vsebino spevoigre in Vodopivčev način ustvarjanja: »Kovačev sin, dijak v mestu, se slednjič vrne domov, ko uvidi, da je boljše in prijetnejše biti dobro preskrbljen kot sestradan študent. Tudi avtor si ne želi lovora umetnostne slave: ostane lepo doma, sebe in — če mogoče — drugih zabavajoč s svojimi nedolžnimi burkami. Ta svoj namen bo gotovo dosegel pri preprostem, z malim zadovoljnim občinstvu na zabavnih večerih naših ljudskih društev, ki jim predstavljanje te igre v nobenem primeru ne bo povzročilo težav. Z umetnostjo nima cela reč ničesar opraviti.«[34]

Ta življenjska filozofija vaškega študenta je Kreka navedla k temu, da je iskal primerjavo z Vodopivčevim načinom ustvarjanja. Vodopivec raje ostaja preprost, šegav, povezan s podeželskim ljudstvom in delom za te ljudi, kot da bi se preizkušal v napornem vzpenjanju proti vrhu umetniškega Parnasa, ki je edino merilo Krekovega ocenjevanja.

Vodopivec je spevoigro v treh dejanjih uglasbil na besedilo primorskega pesnika Ivana Kovačiča. Gre za prikupno, spevno delo, v katerem ob klavirski spremljavi izmenično nastopajo solisti in zbor. Spevoigra je bila s svojim hudomušnim besedilom in spretno vpletenimi, prav dobro prirejenimi narodnimi pesmimi toplo sprejeta pri publiki. Izvajali so jo na številnih odrih širom po Sloveniji. Vodopivec je 9. aprila 1936 v svoj dnevnik zapisal, da je bil »Kovačev študent« v letu 1935 enaindvajsetkrat na odru.

Ob teh ostrih Krekovih ocenah Vodopivčevega ustvarjanja nastane vprašanje, ali ni bil Krek morda preoster, oziroma kakšno vlogo je Vodopivec odigral s svojim ustvarjalnim poslanstvom.

Krekovo stališče do glasbene umetnosti je bilo jasno in brezkompromisno: napeti vse sile in se čimbolj približati evropskemu razvoju na tem področju. Zanj druge poti ni bilo. Vodopivec pa je vseskozi ostal zavestno preprost, razumljiv ljudem, za katere je njegovo delo nastajalo. Pisal je za preproste ljudi, ki so želeli aktivno sodelovati na kulturnem področju. Nastajala so dela, primerna njihovim sposobnostim. Povsem jasno je, da njegovo ime ne bo zapisano v slovenski glasbeni zgodovini med imeni, ki so blestela na koncertnih odrih, pač

[32] Telovadno gibanje »Orel« se je na Slovenskem začelo razvijati leta 1905. Svoje osnovne enote in ime pa je dobilo štiri leta kasneje. Nastalo je v okviru Slovenske ljudske stranke po vzoru liberalno usmerjenih »Sokolov«, vendar so bile med obema gibanjima določene razlike. Orlovske enote niso bile samostojna društva kot Sokol, temveč samo odseki katoliških prosvetnih društev, telovadba pa v njih samo ena od oblik dela, z vsekakor večjim poudarkom na zbiranju kot vzgajanju mladine. Do leta 1914 je med Orli in Sokoli veljal za uradni pozdrav češki »Na zdar!«. — Prim. Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 129—135.

[33] Ibid., str. . . .

[34] NA 9 (1910), zv. 2, str. 11.

pa bo ostalo zapisano v srcih slovenskega ljudstva, od katerega se ni nikdar oddaljil niti z besedo niti s pesmijo. In to je veliko.

Približala se je prva svetovna vojna. Vodopivec je vztrajal v Kromberku in nadaljeval svoje delo. V maju leta 1916 pa se je moral tudi on umakniti.

V Cerknici na Notranjskem je župnik iskal kaplana, ki bi znal tudi orglati. Poslali so mu Vodopivca. Župnik, ki je sprva z nezaupanjem gledal v debelušnega in nerodnega kaplana, je kmalu spoznal, da je z Vodopivcem dobil sijajno pomoč.

Obdobje, ki ga je skladatelj preživel na Notranjskem, je bilo izredno plodno. V že omenjenem življenjepisu je Vodopivec zapisal, da so v Cerknici nastale »njegove najlepše evharistične in Marijine pesmi«, ki jih je leta 1926 izdal v dveh samostojnih zbirkah. O njih podrobneje niže. Nadalje omenja, da je vodil ženski zbor s »prvovrstnimi glasovi«. Zboru je posvetil več skladb, med katerimi so najprisrčnejše »Slovenka sem«, »Po slovesu«, »Na Cerkniškem jezeru« in »Ne tožim«.

V Cerknici pa je nastala tudi najpopularnejša Vodopivčeva skladba »Žabja svatba«. Delo ne zahteva podrobnejše analize, saj je ta živahna skladba, prežeta s svežim humorjem, v kateri je skladatelj izredno dobro prisluhnil smislu teksta in ga glasbeno upodobil v vseh odtenkih, že skoraj ponarodela.

Po končani 1. svetovni vojni je na Primorskem pognala prava kulturna pomlad. Po vseh vaseh so nastajala prosvetna društva, pevski zbori in dramski krožki. Znova so začeli izhajati časopisi in revije. Tudi »Slovensko kulturno izobraževalno društvo« je po Vodopivčevi vrnitvi začelo znova delovati.

Vodopivec je imel v tem času veliko skrbi z obnovo cerkve in župnišča v Kromberku, vendar ni niti za hip prenehal s kulturnim delovanjem. Že leta 1921 je v Gorici izdal zbirko desetih pesmi pod naslovom »Skladbe za moški in mešani zbor«, med katerimi sta priljubljena moška zbora »Pobratimija« in »O večerni uri«.

Leta 1923 je izšla zbirka »Mešani in moški zbori«, v kateri je deset skladb. Zbirko je ocenil Fran Kimovec v Cerkvenem glasbeniku: »Vodopivec je in hoče biti poljuden skladatelj. On prav nič ne vpraša, kaj poreče visoka glasba o njegovih glasbenih domislicah; kaj o njihovih oblikah; njemu zadostuje, da ustreže zborom, ki žele preprostih, lahkih, v običajnem smislu melodioznih zborovskih skladb, ki si na prvi mah osvoje pevčevo uho in s prvim taktom vzbude občutek ugodja poslušalcu. Ti se pač zelo malo menijo za to, ali pesem v glasbenem oziru kaj novega pove; zanje je pomembno le, da to, kar pove, lepo pove. To pa Vodopivec zna in ima med pevci vedno veliko prijateljev. S tega vidika pozdravljamo to zbirko, ker vemo, kako je pesem v razmerah, v kakršnih so primorski Slovenci, odločilnega pomena za ohranitev kulture. Česar z besedo ni nikjer več moč izraziti, to pesem zlobno prežečemu ušesu neopaženo prikriva, da čuje, pa ne sliši (slovenskost, ki je ni mogoče opisati!); potrtemu srcu pa razodeva s sončno jasnostjo, da razume in vztraja v upanju na boljši čas.«[35]

Kimovec je bil med redkimi glasbenimi kritiki, ki je znal pravilno oceniti Vodopivčevo delo (leta 1923!). Njegovih skladb ne moremo ocenjevati zgolj z glasbeno-estetskega vidika, ker tu res ni veliko povedati. Njegovo delo je odigralo pomembno vlogo na drugem področju: Vodopivec je stal ob strani primorskemu ljudstvu v najtežjih dneh raznarodovanja in ga s svojimi preprostimi skladbami hrabril za boljši jutri.

Dne 19. marca 1924 je Pevsko in glasbeno društvo v Gorici priredilo v Trgovskem domu v Gorici »Vodopivčev večer«. Nastopili so ženski, mešani in moški zbor, kvartet in solist. Koncert je vodil Emil Komel. Zapeli so 19 Vodopivče-

[35] Oglasnik za cerkveno in svetno glasbo, CG 46 (1923), št. 11, 12, str. 118.

vih pesmi. Pet pesmi je zapel moški zbor: Ves dan je pri oknu, Ptici, Pesem, Naročilo in Ujeta ptiča tožba. Mešani zbor je zapel: Na poljani, Jaz bi rad rudečih rož, Vojaci na potu in Zdravico. Ženski zbor: Izgubljeni cvet, Pesem o prosu, Po slovesu. Kvartet je zapel naslednje mešane zbore: Pri oknu, Le plakaj, Naša zvezda. Solist je bil Vodopivčev prijatelj Jožko Bratuž, ki je zapel štiri samospeve: Žalost, Barkarola, Beneška in Ave Maria.

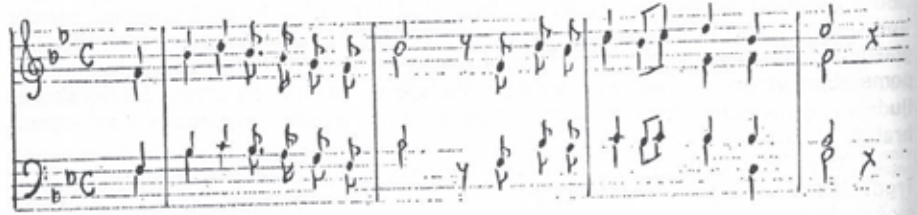
Ta koncert je bil veliko doživetje za skladatelja in občinstvo. V »Naš čolnič«, glasilo prosvetnih društev, je kronist takrat zapisal: »Na sv. Jožefa zvečer so prihajali vsi sloji iz mesta in veliko z dežele, da izkažejo zasluženo čast glasbeniku, ki je ostal zvest narodu in njegovemu petju. Dvorana »Trgovskega doma« je bila nabito polna občinstva ... Resnica je in ostane, da narod najbolj ljubi one, ki ga poznajo in so mu najbližji. In tak mož je skladatelj Vinko Vodopivec.«[36]

Obdobje med obema vojnama je bilo najplodnejše v Vodopivčevem ustvarjanju. V tem času je nastalo osem spevoiger, od katerih sta zelo prisrčni »Srce in denar« ter »Rožmarin«, venček narodnih pesmi za soliste, ženski in moški zbor. Vsa ta dela niso velike glasbene stvaritve in danes ne pomenijo mnogo. V tistem času pa so bila za primorski narod zelo pomembna. Ohranjala so živ stik z narodno pesmijo in običaji ter predstavljala sredstva, s katerim so Slovenci ohranjali svoj jezik in kljubovali Italijanom ter njihovim težnjam po zasužnjenju Primorcev.

V tridesetih letih je Vodopivec večjo pozornost posvetil cerkveni glasbi. To je tudi popolnoma razumljivo, ker je zaradi naraščajočega fašističnega pritiska edino na tem področju lahko nadaljeval s kulturnim poslanstvom. Zbral in uredil je petnajst zbirk cerkvenih pesmi, ki so bile povečini prilagojene zmogljivostim zborov in organistov na Goriškem. Med njimi izstopajo tri zbirke, ki po svoji kvaliteti, pomembnosti in obsežnosti presegajo te okvire in so našle pot na štirivilne slovenske cerkvene kore: »Božji spevi«, »Gospodov dan« in »Zdrava Marija«.[37]

Zbirko »Božji spevi«, v kateri so mešani zbori za celo cerkveno leto, je izdala Goriška Mohorjeva družba v Gorici leta 1929. V njej je Vodopivec zbral 92 skladb sedemnajstih skladateljev, od teh je 83 kompozicij popolnoma novih, 7 na novo harmoniziranih in 2 ponatistjeni (št. 13 in št. 86). Literarni del zbirke je uredil Filip Terčelj. Ta je tudi prispeval veliko popolnoma novih tekstov pesemskih besedil, nekatere starejše pa je popravil. Pesmi so razvrščene po obdobjih cerkvenega leta, za vsako dobo je Terčelj napisal tudi liturgični uvod.

Vodopivec sodeluje v zbirki z 22 kompozicijami, ki so zelo preproste, poleg tega pa so si med seboj precej podobne, tako po ritmični kot harmonski strukturi. Kljub temu pa so polne občutja in topline. Zelo mu ugaja nekak koračniški stil, kar je razvidno iz skladb št. 57, 69, 74, 86 in morda najbolj izrazito v skladbi št. 92:

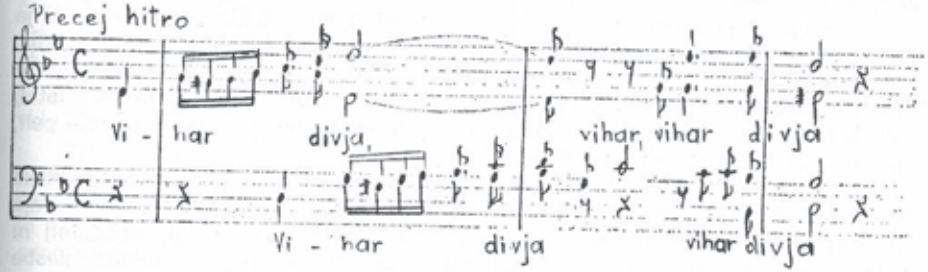
[36] Naš čolnič 2 (1924), str. 68—69.
[37] Podrobnejši popis vseh treh zbirk je podal Marijan Brecelj v Bibliografiji izdaj GMD 1924 do 1974, objavljeni v KolGMD 1979, enote 62, 73, 169.

Vodopivec je znal spretno razvijati glasbene misli in jih izoblikovati v zaokroženo celoto, zato je bila zbirka dragocen pripomoček podeželskim cerkvenim zborom.

Že v naslednjem letu je Goriška Mohorjeva družba izdala še eno pesmarico. V tej je Vodopivec zbral 100 kompozicij, ki so po vsebini razvrščene v mašne, obhajilne in blagoslovne, pod naslovom »Gospodov dan«. Urednika je pri delu (kakor je zapisal v uvodu) vodilo načelo po združitvi »poljudne pevske govorice z umetnostno ambicijo: skladbe naj bi bile kolikor toliko dostopne, ne pretežke, ljudstvu in pevcem ustrezajoče, obenem pa umetniško prepričljive«.

V zbirki sodeluje enaindvajset cerkvenih skladateljev. Vodopivec je tokrat prispeval le dvanajst kompozicij, ki pa se po kvaliteti močno razlikujejo med seboj. Pri nekaterih skladbah premalo dožene formalni izraz, še več, včasih imamo vtis, da mu je z melodijo nastala čisto mimogrede tudi že oblika, z oblikovanjem kompozicije se Vodopivec ne ukvarja posebej. Ker hoče biti vseskozi ljudski, ga to večkrat pripelje do prevelike preprostosti.

Vendar je opaziti, da se njegov slog polagoma izčiščuje. V zbirki Marijinih pesmi za mešani zbor, ki jo je ista družba izdala leta 1933 pod naslovom »Zdrava Marija«, skladbe niso dognane le formalno, ampak tudi izrazno. Skladatelj je tanko prisluhnil smislu teksta in ga glasbeno upodobil v vseh niansah. Zapel je prepričljivo, kot mu je velevalo elementarno čustvo, pa čeprav so mu cerkveni dostojanstveniki očitali, da so se v njegove skladbe vrinili posvetni elementi. Naj za ilustracijo služi začetek skladbe »Vihar divja« iz omenjene pesmarice.

S temi pesmaricami je Vodopivec dal pomemben prispevek cerkveni glasbi. V njih je k sodelovanju zbral večino takratnih slovenskih cerkvenih skladateljev. Skladatelj je napravil kvaliteten izbor del, ki jih je imel na razpolago. Pesmi so nazorno razvrščene po vsebini in namenu.

Dne 13. maja 1936 je dr. Ivo Juvančič naročil Vodopivcu, naj uglasbi latinski tekst »Tu es Petrus«; skladbo naj bi peli goriški bogoslovci v Rimu v cerkvi sv. Petra pred papežem. Takoj se je lotil dela, skladbo pilil, popravljal, znova komponiral in šele osmo varianto pokazal Juvančiču. Le-ta pa še vedno ni bil zadovoljen, češ da je preveč »pohlevna in pobožna«. Šele deveta varianta je bila dokončna. Bogoslovci so jo peli 29. maja; o tem so pisali takratni vodilni italijanski časopisi (Osservatore Romano, Il Piccolo).[38]

Za skladatelja je bil to vsekakor pomemben dogodek in lepo priznanje njegovemu delu.

Poleg zbirk, ki jih je zbral in uredil, je skladatelj izdal še osem samostojnih zbirk za mešani zbor, med katerimi sta najpomembnejši »Kraljici sveto-

[38] Vsi podatki v zvezi s to pesmijo so iz skladateljevega dnevnika za leto 1936. Zadnja varianta pesmi ni ohranjena.

gorski«, zbirka dvanajstih Marijinih pesmi in »Kristusu Kralju«, v kateri je šestnajst evharističnih pesmi. Obe sta izšli leta 1926. Podrobneje bosta obravnavani v naslednjem poglavju.

Iz tega vidimo, da fašizem le ni mogel doseči stagnacije na glasbenem področju. Vodopivec je imel pri tem še posebno srečno roko; kljub pritisku je nepretrgoma izdajal svoje skladbe. Niso sicer vsa njegova dela umetniško prepričljiva, so pa brez izjeme skrbno zložena, stavek teče gladko in neprisiljeno. Pestrost je dosegel z menjavanjem pevskih skupin, oziroma enoglasnega in večglasnega petja.

Tudi na svetnem področju je v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno nastalo nekaj Vodopivčevih del. Mednje štejemo moški zbor »Žebljarska« (na besedilo Otona Župančiča). Vodopivec jo je uglasbil za nagradni natečaj, ki ga je razpisal moški pevski zbor »Grafika« iz Ljubljane. Skladba je vzoren primer, v katerem je subtilen in rafiniran izraz muzikalnega tkiva v organski povezavi s tekstom.

Tudi uglasbitev Aškerčeve balade »Mejnik«, ki jo je leta 1938 Vodopivec napisal za moški zbor, tri leta kasneje pa priredil za mešani, je nastala na pobudo »Grafike«. V pismu Venceslavu Beletu, ki mu je priskrbel tekst, sporoča, da je skladbo »en mesec pilil in oblikoval«.[39] To je za Vodopivca vsekakor dolgo obdobje, saj je znano, da je zelo hitro komponiral in običajno ni potreboval več kot dva dneva za novo skladbo. Preden je poslal »Mejnik« v Ljubljano, mu ga je pregledal in popravil Emil Komel, kar je razvidno iz dnevnika za leto 1938, kamor je Vodopivec zapisal, da bo »upošteval vse Komelove nasvete, razen dveh«.

Kompozicija spada prav gotovo med tehtnejša skladateljeva dela, a je tudi tu opaziti nekatere pomanjkljivosti. Ob podrobnejši analizi dobimo občutek, kot da je Vodopivec vsako kitico komponiral ločeno drugo od druge: vsaka zase je dobro zasnovana, cela skladba pa ne učinkuje kot organska celota. Skladatelj daljših tekstov ni znal graditi. Seveda pa to pevcev ni motilo; pesem so radi peli, pa tudi publika jo je toplo sprejela.

Po vojni je Vodopivec še vedno neumorno ustvarjal, čeprav se je že bližal 70. letu. Pisal je predvsem po naročilu za določen ansambel ali zbor. Zborovodje so odnašali še sveže rokopise; veliko teh del se je izgubilo, saj skladatelj ni vedno utegnil napisati kopije in jo obdržati zase. Na področju zborovske glasbe je skladateljeva dejavnost osredotočena v tem obdobju na prirejanje starejših pesmi za različne sestave, novih je nastalo relativno precej manj kot pred vojno.

Pomembnejše je področje instrumentalne glasbe. V letih od 1938 pa vse do smrti je Vodopivec plodno sodeloval s Hrvaškim tamburaškim orkestrom »Zajc« v Zagrebu, kamor je poslal (po podatkih iz dnevnika) okoli 60 svojih skladb. Glede na to, da se je v privatni zapuščini Vjekoslava Mutaka[40] v Zagrebu ohranilo 34 skladateljevih rokopisov, je gotovo prav, da prikažemo Vodopivca kot skladatelja tamburaške glasbe z nekoliko širšega aspekta.

Vodopivec in tamburaška glasba

Za tamburaško glasbo so nas navdušili Hrvati. Le-ti so že leta 1847 imeli prvi amaterski tamburaški orkester, ki ga je ustanovil Pajo Kolarić iz Osijeka.[41]

[39] Pismo v zapuščini.
[40] Skladbe sem našla pri Matukovi sorodnici Vilmi Tušek v Zagrebu, Nova ves 79/a. Vjekoslav Mutak (+1956) je od leta 1933 do 1938 vodil Hrvatski tamburaški orkester »Zajc«, obenem pa je bil glavni urednik revije »Hrvatska tamburica« v letih od 1936, ko je začela izhajati, pa do leta 1943.
[41] Osijek je še danes festivalsko mesto tamburaške glasbe na Hrvaškem.

V drugi polovici 19. stoletja se je zanimanje za tovrstno glasbo znatno povečalo; tamburaški orkestri so se hitro množili. Vsa ta prizadevanja so dobila močno podporo v poučno-zabavnem listu »Tamburica«, ki ga je leta 1903 začel izdajati Janko Stjepušin[42] iz Siska.[43]

V 90. letih 19. stoletja je tudi v Sloveniji opaziti večji razmah tamburaške glasbe. Razna pevska in prosvetna društva so ustanovila tamburaške orkestre. Pred prvo svetovno vojno je bilo v »Prosvetni zvezi« včlanjenih okoli 80 amaterskih tamburaških orkestrov.[44]

Hrabroslav Otmar Vogrič (1874—1932) je bil eden izmed prvih slovenskih skladateljev, ki je začel pisati tovrstno glasbo. Je avtor številnih izvirnih tamburaških skladb, samospevov s spremljavo tamburic in priredb za tamburaški orkester. Leta 1900 je začel izdajati tamburaški glasbeni list »Slavljanska lira«. Zanj so značilne razkošna oprema in svojevrstno formirane note.

Poleg Vogriča so za tamburice pisali kasneje še Emil Adamič, Marko Bajuk (leta 1922 je izdal prvo tamburaško šolo), Adolf Groebming (leta 1926 začel izdajati revijo Tamburaš), Stanko Premrl, Vinko Vodopivec in še nekateri.

Vodopivec je že v gimnazijskih letih vzljubil ta instrument. Prve napotke mu je dal Vogrič, ki je bil v tistem času tajnik goriške čitalnice; dobrodošel pa mu je bil tudi Farkašev priročnik »Kratka uputa u tamburanje po kajdama«.[45]

Po končanem šolanju je začel sam ustanavljati tamburaške orkestre in zanje tudi pisati. Pod njegovim vodstvom je na koncertu 19. novembra 1905. v Kamnjah tamburaški orkester zaigral več skladb, med njimi tudi nekaj Vodopivčevih.[46] Istega leta je izšla tudi prva skladateljeva tiskana skladba za tamburaški orkester. Janko Stjepušin je v glasbeni prilogi »Tamburice«[47] izdal koračnico »Na zdar!«.[48]

Leta 1906 je bil Vodopivec premeščen v Črniče. Tudi tam se je takoj vključil v tamburaški orkester »Slovenskega katoliškega izobraževalnega društva«.[49]

V novembru leta 1908 je Vodopivec v Kromberku ustanovil 24-članski tamburaški orkester. Tamburaši so hitro in dobro napredovali in so že 15. januarja naslednjega leta prvič nastopili. Drugi nastop so imeli 21. februarja istega leta in od takrat so zelo pogosto nastopali. Orkester je deloval do začetka prve svetovne vojne.

Poleg koračnice »Na zdar!« sta bili v »Tamburici« objavljeni še dve skladbi in sicer »Zvečer«[50] ter »U sumračje«[51] na tekst hrvaškega pisatelja in pesnika Boža Lovrića (1881—1952).

Skladba »Zvečer« je izredno preprosta, tako oblikovno kot harmonsko; melodija je vseskozi lestvično postavljena, v prvem delu je poverjena III. braču in čeloviču, v drugem in tretjem delu pa jo prevzamejo bisernica, kontrašica ter I. in II. brač. Gojmir Krek je v »Nove akorde« zapisal, da je skladba »precej plitva«

[42] Janko Stjepušin (1861—1944) je bil urednik in založnik »Tamburice«, vodil je delavnico za izdelovanje teh instrumentov in tudi sam poučeval.
[43] Prim. Josip Andrić, Tamburaška glazba, Slavonska Požega 1961.
[44] Gl. V. Mutak, Tamburaški skladatelj Vinko Vodopivec, Hrvatska tamburica 3 (1938), št. 11, str. 80.
[45] Milutin Farkaš (1865—1923) je vodil tamburaški orkester HPD »Kolo« in »Hrvatska lira«. Spremenil je sestav tamburaškega orkesta in uvedel spremembe v notacijo. Vodopivec je temeljito predelal Farkašev priročnik in ga pri komponiranju tudi upošteval. O tem nam pričajo njegove partiture z opombami: septime v oklepajih po Farkašu.
[46] Katere skladbe so igrali, o tem Vodopivec ne poroča. Podatki so iz že omenjenega članka v Hrvatski tamburici. Gl. op. 39.
[47] Revija je izhajala od leta 1903 do 1914.
[48] Gl. Tamburica 3 (1905), št. 11.
[49] Gl. V. Mutak, Tamburaški skladatelj V. Vodopivec, Hrvatska tamburica 3 (1938), št. 11, str. 80.
[50] Tamburica 7 (1910), št. 2.
[51] Tamburica 10 (1913), št. 12.

in menil, da bodo tamburaši »morda z njo vendar zadovoljni, ker sploh nimajo bogate literature na razpolago«.[52]

Kompozicija »U sumračje« je zanimiva zato, ker je vključil vanjo tekst hrvaškega pesnika. Skladatelj se je zavedal, da se mora v skladbah, ki jih je pošiljal na Hrvaško, čimbolj približati občutju hrvaškega človeka. To je poskušal z vključevanjem hrvaških tekstov ali pa z vpletanjem motivov njihovih ljudskih pesmi, največ iz Kuharčevega zbornika »Južnoslovjenske narodne popievke«.[53]

»Od leta 1916 do 1938 nisem več mislil na tamburice«, piše Vodopivec v pismu 14. decembra 1948 dr. Andriću,[54] »pa me je Vjekoslav Mutak[55] zopet spodbudil k delu.«

Že v jeseni 1938 je nastala šeststavčna suita »Svadba na Starem gradu«, ena temeljnih kompozicij tamburaške glasbe pri nas. Po Canićevi[56] štiristavčni skladbi »San seljačke djevojke« iz leta 1900 in Adamičevi »Serenadi« iz leta 1926, tudi v štirih stavkih, je Vodopivčeva »Svatba na Starem gradu« tretja ciklična skladba v obliki suite.[57]

Delo so prvič izvedli 7. maja 1939 na velikem tamburaškem koncertu, ki so ga priredila zagrebška tamburaška društva. Pod vodstvom Viktorja Crnkovića je nastopil tamburaški orkester I. hrvaškega pevskega društva »Radić«.

Vsebina spominja na Canićevo delo »San seljačke djevojke«. Začne s »Podoknico«, sledita dva plesa, »Gavota« in »Menuet«; četrti stavek ponazarja »Prihod in odhod svatov na poroko«. Sledi »Molitev po poroki« in »Slovo od doma«.

Enostavna, vedra in prikupna kompozicija je bila toplo sprejeta. Poročila v »Hrvatski tamburici« kažejo, da je bila pogosto izvajana tudi na tamburaških radijskih koncertih.[58]

Leta 1939 je nastala še ena Vodopivčeva suita za tamburaški orkester in sicer »Radni dan hrvatskog seljaka«. Skladba je dobila III. nagrado na natečaju, ki ga je razpisala Hrvatska tamburaška zveza za leto 1939. Prvič jo je izvedel Hrvatski tamburaški orkester »Zajc« 9. aprila leta 1940. Suita je tristavčna: izredno živahnemu zaključku prvega stavka (Jutro) sledi umirjeni in zelo kratek srednji del (Opoldne). Zaključni stavek (Zvečer) je po značaju in dolžini podoben prvemu.

Od leta 1938, ko je ponovno začel pisati za tamburice, pa vse do smrti je Vodopivec neprestano pisal za tamburice. Dela so nastajala hitro, največ po naročilu, zato pa niso bila vedno prepričljiva. Kompozicijska sredstva, ki jih je skladatelj uporabljal na področju instrumentalne glasbe, so kakor v vokalni, tudi tukaj zelo skromna. Vodopivec je gradil največkrat na eni sami glasbeni misli, ki jo je v preprosti imitaciji vodil skozi vse glasove. S tem je dosegel barvitost, v resnici pa se je zelo malo dogajalo v smislu prinašanja novih glasbenih misli. Obliko je večkrat težko določiti z ozirom na klasično oblikoslovje, ker je le-ta največkrat nastajala sproti, hkrati z melodijo in ne načrtno. Zdi se, kot da melodija narekuje obliko. Vodopivec je samouk, v tehničnem pogledu ne dovolj verziran, kljub temu pa so bila njegova dela priljubljena, saj so bila živahna, prikupna, nezahtevna. Amaterski zbori so želeli taka dela, ki so bila prijetna za uho, obenem

[52] NA 9 (1910), zv. 4—5, str. 38.
[53] Ohranjeni sta dve kompoziciji, ki ju je Vodopivec zgradil na motivih iz Kuhačevega zbornika: »Koračnica hrvatskih krajišnika«, Kuhač, št. 1598, in »Paračinka«, Kuhač, št. 1129.
[54] Pismo hranijo Andrićevi sorodniki v Zagrebu.
[55] Vodopivec je v januarju 1938. leta sprejel Mutakovo ponudbo, da bo s svojimi skladbami sodeloval v »Hrvatski tamburici«.
[56] Josip Canić (1879—1933) je bil skladatelj, dirigent in kritik. Študiral je v Zagrebu in na Dunaju. Največ je ustvaril na vokalnem področju, številna pa so tudi dela za tamburaški orkester. V slednjih si je prizadeval, da bi odpravil enoličnost z izpolnjeno instrumentacijo.
[57] Prim. Josip Andrić, Tamburaška glazba, Slavonska Požega 1961.
[58] Gl. Tamburaški krugovalni koncerti, Hrvatska tamburica 8 (1943), št. 8—12, str. 44—45.

pa lahko izvedljiva. In taka so bila Vodopivčeva. Skladateljevo pomanjkljivo znanje v tehnični verziranosti jih seveda ni motilo.[59]

Vodopivčevo ustvarjanje na področju tamburaške glasbe je kljub temu pomembno. Prizadeval si je, da bi to narodno glasbilo »vpeljali, kjerkoli je mogoče, da se dvigne naše narodno obzorje in zlasti, da se vsa naša mladina strne v naših kulturnih društvih v neupogljivo falango, ki bo kos vsem viharjem«. Poleg tega poziva ljudstvo, naj se »oklene vsega, kar je narodnega, bodisi narodna noša, narodna pesem ali narodno glasbilo; našega naroda lastnina je, iz njegove duše vzklilo«.[60]

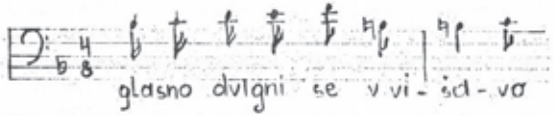
S tem je jasno pokazal, kam je bila usmerjena njegova umetnost. Prizadeval se je, da bi se s svojimi pesmimi čimbolj približal ljudskemu občutju, ker mu je bila naslonitev na ljudsko izročilo eden izmed porokov za pozitivno reševanje kulturnih in političnih vprašanj našega naroda.

Kompozicijski stavek

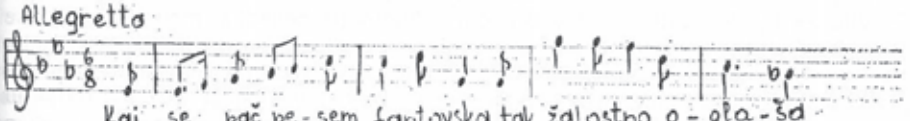
Ob koncu skušajmo analizirati in opredeliti stilne elemente Vodopivčevih kompozicij. Njegov opus je obsežen, nastajal je v dolgem časovnem razdobju. Ob kronološkem pregledu nastanka skladb je opaziti, da je skladatelj kontinuirano rasel in izpopolnjeval svoje znanje v kompozicijskem pogledu, s stališča stilne orientacije pa vseskozi ostaja romantik.

Vodopivec je bil s svojim delom daleč od dogajanja, ki ga je istočasno prinašal glasbeni razvoj v osrednji Sloveniji in v svetu. Ker je bil njegov stavek v harmonskem in oblikovnem pogledu tako preprosto zgrajen, je bil stalna tarča glasbenih kritikov, ki pa so kljub temu priznali, da so kompozicije polne občutja in muzikalne poezije. Zato kaže na prvem mestu obravnavati značilnosti njegove melodike kot celote. Pri tem je treba upoštevati več stvari.

Intervali, v katerih se gibljejo Vodopivčeve melodije, so raznovrstni. Uporabljal je čiste, velike in male, od teh zelo pogoste velike in male sekunde, izogibal pa se je zvečanih in zmanjšanih. Eden redkih primerov, kjer je uporabil zmanjšano kvinto, je v 17. taktu v tenorju mešanega zbora »Kolo«:[61]

Razpon, v katerem se giblje Vodopivčeva melodika, je različen. Ponekod je zelo širok, kot kaže npr. začetek moškega zbora »Fantovska pesem« iz zbirke »Skladbe za mešani in moški zbor« iz leta 1921:

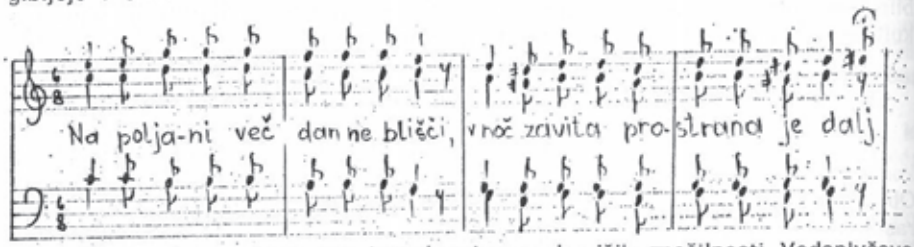
[59] Naj poudarim, da so Vodopivčeva dela za tamburaški orkester še danes zelo priljubljena na Hrvaškem. V maju 1976 je bila na radijskem programu enourna oddaja o slovenski tamburaški glasbi s težiščem na ustvarjanju V. Vodopivca. Poleg tega je pomembno tudi to, da so natisnili osem njegovih skladb. Pri nas nobene.
[60] Gl. Prosveta, glasilo slovenskih kulturnih društev v Italiji 1 (1922), št. 1—2, str. 7—8.
[61] Skladba je objavljena v zbirki »Mešani in moški zbori«, Gorica 1923.

V tem primeru se melodija dvigne od enočrtnega e do dvočrtnega g in ima torej obseg decime. V nadaljevanju se giblje v okviru oktave in none.

V obsegu decime se giblje tudi prvi tenor iz moškega zbora »Pobratimija« iz iste zbirke. V mešanem zboru »Prošnja«[62] pa se sopranska melodija dvigne od enočrtnega c do dvočrtnega f.

V »Pobratimiji« in »Prošnji« je tako velik razpon samo na začetku pesmi, medtem ko je »Fantovska pesem« v celoti zasnovana s široko razpetimi melodijami.

Kakor je lahko v Vodopivčevi melodiki razpon širok, tako pa more biti tudi stisnjen. Nazoren primer je moški zbor »Na poljani«, v katerem se vsi glasovi gibljejo v ozkem ambitusu:

Spevnost je gotovo ena izmed najpomembnejših značilnosti Vodopivčeve melodike, ki se razodeva na najrazličnejše načine. Prav spevnost je tisti element, ki daje njegovim kompozicijam svojstven pečat prisrčnosti. Naj za ilustracijo služi začetek mešanega zbora »Nočni obisk« iz leta 1918, ki pa ima tudi izredno lepo oblikovano linijo altovskega motiva:

V njenem sicer ozkem obsegu jo odlikuje čustveno dojemljiva melodika, ki je značilna tudi za ostale glasove. V nadaljevanju najprej prinašajo novo misel soprani, nato basi ponovijo začetni motiv, tenorji pa ponovijo sopransko melodijo. Solistične parte povezuje zbor s krajšimi ali daljšimi nastopi.

Primerov spevnosti je med Vodopivčevimi deli mnogo, pa naj gre za svetno ali cerkveno. Povsod se izraža s svojim preprostim, jasnim konceptom, njegove melodije so gibčne, gladke in zelo blizu ljudskemu občutju.

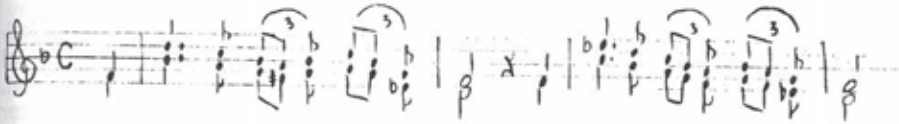
Na način melodičnega oblikovanja so vplivali tudi **teksti.** Najraje je imel Gregorčiča, segal pa je tudi po pesmih Simona Jenka, Josipa Stritarja in drugih. Težje je bilo s teksti nabožne vsebine, ker je na tem področju več ustvarjal. Zgodilo se je, da ni imel vedno pri roki primernega besedila, medtem ko so se mu melodije kar zlivale na papir. Takrat je prosil za pomoč prijatelja Beleta. Naj bo v ilustracijo navedeno pismo z dne 18. novembra 1932, v katerem Vodopivec piše: »Nujno rabim Marijino pesem (3 kitice) v sledeči meri: —uu —uu —uu —u.« Poleg mere je zraven v mnogih primerih pripisal tudi opombo, kakšen naj bo značaj pesmi.

Pri vsem tem je značilno, da so besedila vseh pesmi kratka in da so skladbe kakor utrinki. V tem je njih moč; kajti Vodopivec daljših tekstov (kot

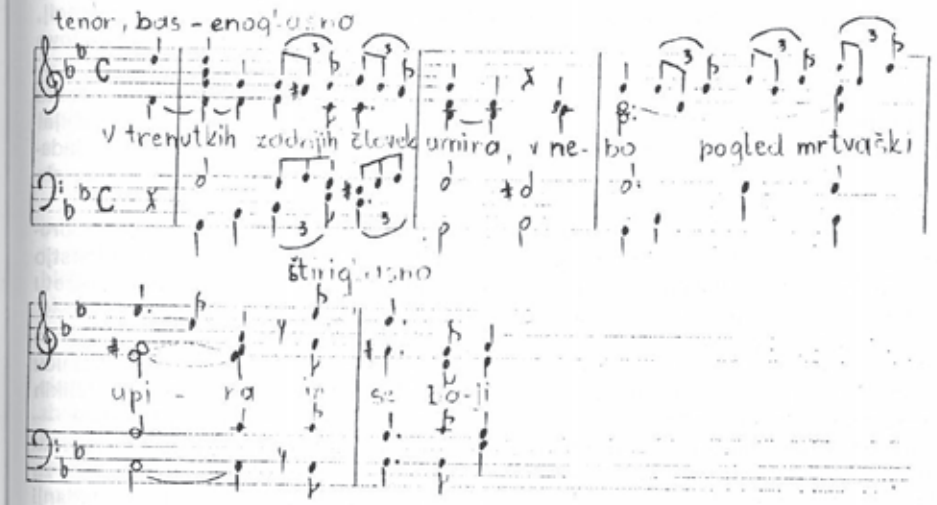
[62] Objavljena v zbirki »Kraljici svetogorski«, Gorica 1926.

npr. Aškerčev »Mejnik«) ne vzdrži. Zmanjka mu graditeljskega poleta. Včasih tudi ne najde besedila adekvatne glasbene poezije; tako je npr. iz štirih izredno občutenih pesmi Cvetka Golarja napravil štiri vesele koračnice. Vendar mu tega ni šteti v zlo. Vodopivcu gre najprej ime ljudskega glasbenega poeta, ki se je znal približati ljudskemu občutju in ga nezadržno razgibavati.

Opisane lastnosti melodičnih linij so značilne v glavnem za vse kompozicijske vrste, ki se jim je posvetil, pa naj bo to na svetnem ali cerkvenem področju. Zanimivo je, da so celo maše izredno spevne in ljudsko občutene, prav tako tudi številna druga cerkvena dela. Zato ni čudno, da so mu večkrat očitali, da nekatere skladbe preveč svetno zvenijo, kot mu je npr. oponesel Premrl v Cerkvenem glasbeniku[63] zaradi naslednjega pasusa v že omenjenem mešanem zboru »Nočni obisk«:

S tega vidika je zanimiv tudi srednji del Marijine pesmi, št. 83 iz zbirke »Zdrava Marija«. Zdi se mi, da bi živahnemu osminskemu gibanju v triolah lahko mirno podpisali svetno besedilo:

Vodopivec je razvil neki svoj stil, ki je bil enak na cerkvenem kot na svetnem področju. Pri tem pa je treba poudariti, da njegov stil ni bil niti čisto cerkven, niti skrajno posveten. Težko ga je opredeliti, ker ima izrazite poteze samouka in dovolj neke prikupne naivnosti. Vodopivec je bil muzikant; in pel je, kot mu je dala narava.

Zanimivo je vprašanje, kakšno prakso je uporabljal Vodopivec v načinu vstopanja in vodenja glasov. Skladatelj je hotel doseči kar največje kontraste, ki ne bi učinkovali samo zaradi narave besedila, temveč tudi zaradi zvočnega

[63] Oglasnik za cerkveno in svetno glasbo, CG 66 (1943), št. 11, 12, str. 89—90.

efekta. Načini vstopanja glasov so v medsebojni primerjavi različni, vendar je opaziti, da se Vodopivec največkrat poslužuje naslednjega načina vodenja glasov: zelo pogost je enoglasen začetek skladb. V teh primerih lahko poje ves zbor enoglasno ali pa samo posamezni glasovi.

V zbirki »Poljske rože« imajo vsi štirje zbori enoglasen začetek, v zbirki »Kraljici svetogorski« je takih pesmi sedem in le pet s štiriglasnim začetkom. V zbirki »8 izbranih pesmi za moški zbor« pa kar v šestih primerih začno enoglasno. Za te skladbe je značilno, da gre v njih za imitacijsko vodenje glasbenih misli, poverjenih solističnim glasovom, ki jih povezuje zbor s krajšimi ali daljšimi nastopi. Skladbo obvezno zaključi zbor. V pesmih, kjer solistični nastop podpira instrumentalna spremljava, je le-ta tesno naslonjena na glas.

Poudariti je treba, da najdemo med Vodopivčevim opusom tudi pretežno homofonsko zasnovane kompozicije, vendar pa je teh znatno manj.

Glede **ritma** je treba povedati, da se je Vodopivec dosledno držal skladnosti besednega in muzikalnega akcenta. Za vrsto mere, ki jo je izbral, je odločal tekst. Pri tem je bil zelo plastičen in je mero v eni in isti skladbi tudi spreminjal, če je to narekaval ritem verza. Zelo pogosto je uporabljal 6/8 ali 9/8 takt, kar je zlasti v cerkvene skladbe prineslo neko živahnost. Zato ni čudno, da so kritiki ob izidu zbirk opozarjali, da je treba te »gibčne ritme vzeti v počasnejšem tempu, ker sicer napravite iz pobožne cerkvene pesmi lahkokrilo svetno pesem.«[64]

Harmonska struktura Vodopivčevih del je izredno preprosta. Svojo glasbo je naslonil na kadenco in njene glavne stebre, stranskih harmonij in alteracij, razen kakega septakorda II. ali VII. stopnje ni uporabljal, le včasih so njegove skladbe poživljale sekvence in male imitacije.

V arhitektonskem pogledu je bil zelo tog. V svojih skladbah se je često ponavljal in se tako zapredel v en sam tip pesmi. Največkrat je uporabljal pesemsko obliko ABC. Nekatere kompozicije pa so formalno nedognane. Skladatelju je bila glavna skrb melodija, oblikovnim vprašanjem je posvečal premalo pozornosti.

Vodopivčevo delo ni bilo osredotočeno samo na komponiranje. Kot zborovodja je vzgojil številne pevce in jim s svojo sproščenostjo in neposrednostjo vcepil veselje do glasbe. Zadnje desetletje je vodstvo zbora prepustil Lojzetu Pavlinu iz Lok pri Kromberku, vendar je še vedno ostal njegov mentor.

Poleg tega je s prispevki iz glasbenega področja sodeloval v raznih revijah. Svoje članke je objavljal v Pevcu, Cerkvenem glasbeniku, Našem čolniču in v časniku Goriška straža. V njih je poročal o koncertih, o jubilejih velikih skladateljev, o pomembnejših instrumentalistih, zbirateljih narodnih pesmi — največkrat pod psevdonimom Ambrozij Sraka. Zanimiv je članek, ki ga je leta 1932 objavil v Pevcu, v katerem obravnava problem premajhnega zanimanja za instrumentalno glasbo. Tu med drugim piše (marsikaj je aktualno tudi za sedanji povojni čas): »Povojni človek je povsem drugače orientiran — je realen, živahen, ljubi bolj fizične kot duševne vrline, ni več sanjav, ampak praktičen in podjeten. Tisti, ki so prej svoje proste ure posvečali glasbi, se sedaj vdajajo športu, utrjujejo svoje telo, postajajo močni in gibčni in vsled tega tudi drzni in samozavestni — izgubljajo pa polagoma smisel za umetnost... Njegove glasbene potrebe mu popolnoma utešita gramofon in radio... Ali nam bosta gramofon in radio popolnoma nadomestila koncerte? Ne, nikoli! Radio ne bo mogel nikoli nadomestiti živih umetnikov, ki s svojo pričujočnostjo neposredno delujejo na

[64] J. Bratuž, Ocena Vodopivčeve zbirke »Kristusu Kralju«, Goriška straža 9 (1926), št. 21 (17. marca), 3—4.

poslušalce. Tudi takrat ne, ko bo televizija tako dovršena (kar se bo gotovo zgodilo v par letih), da bomo umetnike poslušali in videli, tudi takrat ne bomo mogli pogrešati osebnega stika med nami in reproduktivnim umetnikom. Mehanika ostane vedno le mehanika... Tehnika je na zmagoslavnem pohodu in mi ne moremo ničesar proti temu... Ali bo človeštvo vsled tega napredka srečnejše? Nisem črnogled in tudi ne »laudator temporis acti«, ampak izkušnja nas uči, da je prav sedaj na začetku triumfalnega pohoda tehnike človeštvo nesrečnejše in revnejše kot sploh kdaj poprej..."[65]

Pomen

Vodopivca štejemo med tiste skladatelje, ki so postavili most med slovensko posvetno in cerkveno zborovsko pesmijo; prvi med njimi so bili Foerster, Fajgelj, sledila pa je še cela vrsta, ki se je vlekla skoraj do sredine 20. stoletja. Vendar pa ima vsak izmed teh skladateljev določene svojstvene poteze, ki padajo izven postavljenega skupnega okvira. Nekaj samosvojega je v tej smeri Vinko Vodopivec. Ukvarjal se je s cerkveno in svetno glasbo, pri tem pa je razvil svojevrsten stil, ki je bil enak tu in tam. In ni bil čisto cerkven, niti skrajno posveten. Vodopivec je bil samouk, zato je njegov stil težko opredeliti. Elemente glasbenega znanja mu je sicer posredoval Danilo Fajgelj, vendar mu je v glavnem pomagal njegov naravni čut, da je v oblikovanju premostil tehnične težave. Bil je nadarjen muzik. Ta nadarjenost se je kazala zlasti v smislu za izrazite in spevne melodične linije. Tesna povezanost s preprostim ljudstvom je neposredno vplivala tudi na značaj njegovih skladb. Vanje je vlil ljudskega čustva in duha, zato so mnoge njegove pesmi ponarodele. Kompozicijska sredstva, ki jih skladatelj uporablja, so zelo preprosta; njega ni zanimalo, kaj »poreče visoka glasba o njegovih domislicah, kaj o njegovih oblikah, zadostovalo mu je, da je ustregel zborom, ki so želeli spevnih skladb«.

S svojimi skladbami, pisanimi v romantičnem duhu, je bil zelo odmaknjen od glasbenega razvoja svojega časa, vendar zato ne nepomemben. Vodopivca je treba obravnavati najprej kot ljudskega glasbenega poeta, ki se je znal približati ljudskemu občutju in odigral pomembno vlogo zlasti v času fašistične okupacije na Primorskem.

Leto dni po Vodopivčevi smrti je prišlo do ustanovitve zbora primorskih študentov, ki si je kmalu izbral skladateljevo ime ter se preimenoval v Primorski akademski zbor »Vinko Vodopivec«. Danes sodi med naše najboljše amaterske zbore. Ko je zbor praznoval 10-letnico, je »vodopivcem« čestital tudi pisatelj France Bevk, ki je med drugim dejal, da je zbor »vzkliI iz potrebe in idealne zamisli primorskih akademikov in pognal v cvetoče drevo. Ni potrebno, da mu jaz dajem priznanja. Ta je bogato žel doma in za mejami naše domovine. Doma, kjer je z lepoto in dovršenostjo petja osvajal srca po zgledu skladatelja, čigar ime nosi, in ki nam je bil drag po svoji neposrednosti in toplini, na obiskih v tujini, kamor je ponesel našo pesem in tuja srca odpiral za nas«.[66]

[65] Ambrozij Sraka, Glasbeni pomenki, Pevec 12 (1932), št. 1, 2, str. 11—12.
[66] Vinko Vodopivec 1878—1952, Primorski akademski zbor 1972.

VIE ET OEUVRE DE VINKO VODOPIVEC
(Résumé)

Vinko Vodopivec (1878—1952), compositeur slovène du Littoral, naquit à Ročinj où son père fut instituteur. Il passa son jeune âge à Podgora où son père fut transféré. Très jeune ancore, Vodopivec s'enthousiasma pour la musique; son père lui donna les premières instrucaions. Pendant ses anées au lycée, étant interne du petit séminaire, il eut beaucoup de possibilités pour l'activité musicale. Après le lycée el entra à la théologie. Il fut d'abord désigné prêtre à Kamnje, ensuite à Črniče, et enfin en 1907, transféré à Kromberk où il passa le reste de sa vie.

Vodopivec fut un compositeur extrêmement fécond. Le domaine principal de sa production fut la musique choeurale; sacrée et profane. Il fut autodidacte, c'est pourquoi son style est difficilement classable. Danilo Fajgelj lui avait fourni les connaissances musicales élémentaires, mais ce fut son sens inné de la musique qui l'alda à surmonter les difficultés d'ordre technique. Il fut très doué pour la musique. Son talent se montre surtout dans son goût pour les lignes mélodieuses et expressives. Le caractère de ses compositions fut directement influencé par son rapport étroit avec les gens du peuple, es pièces de musique sont imprégnées de sentiment et d'esprit populaire, c'est pourquoi beaucoup de ses compositions sont devenues populaires. Il choisit toujours des moyens de composition simples. Avec son oeuvre il fut à l'écart de l'évolution musicale de son temps, mais il n'est pas pour cela moins important. Vodopivec doit être traité tout comme un créateur d'inspiration populaire qui sut s'approcher à l'âme populaire et qui joua un rôle important dans le Littoral slovène sous l'occupation fasciste.

Viktor Smolej

FRAN ZAKRAJŠEK

Uvodna beseda

Naša razprava hoče govoriti o človeku, čigar življenje in delo sta se osamelo, brez slehernega poudarka omenjala v naši slovstveni zgodovini. Srečanja z Zakrajškom so tu bila vedno naključna, tako da si ni bilo mogoče ustvariti vsaj medlih obrisov o osebnosti, če je osebnost bil, med njegovimi življenjskimi leti 1835—1903. Drobni zaznamki njegovega življenja in dela v naši družbeni in slovstveni preteklosti niso spodbudili nikogar, da bi bil poskusil iz drobnih prebliskov ujeti vsaj senčno podobo tega osamelega človeka v slovenski slovstveni preteklosti. Sence sicer omogočajo lahko da varljivo podobo, vendar jo je kljub tej nevarnosti treba tvegati.

Leta 1864 je v Gorici izdal Fran Zakrajšek almanah **Goriški letnik za čitatelje vsacega stanu,** kakor pravi naslov knjige, zaznamovane kot prvi tečaj, izražajoč s tem dobro urednikovo vero, da se bodo njegovi tečaji nadaljevali. Čas je odločil drugače. Šele 1974 si je nadela Zakrajškov naslov goriška publikacija kot glasilo Goriškega muzeja v Novi Gorici in izpričala nov čas.

Raztrgano delo goriškega osamelca je razmetano po listih, knjigah in publikacijah njegovega časa tako, da ni izzvalo vsaj ob smrti pregleda in sodbe. Dalje je bilo tako raznovrstno, da ni zbudilo dolžnega zanimanja ne pri slovstvenem zgodovinarju ne pri kronistu slovenskega gledališča ne pri raziskovalcu našega prevajalstva ne pri ocenjevalcu začetkov našega slovstvenega zgodovinopisja in slovstvene teorije. Vsega je bilo preveč in vsega premalo, da bi izsililo opis in oceno.

Kar je zamudila slovenistika in komparativistika v času pred prvo vojno, niso nadoknadila desetletja med dvema vojnama in ne po drugi vojni.

Tak odmev in tako zaostajanje pri obravnavanju vprašanj, tičočih se slovenskega obrobja, priča obenem o slovenski izrazito centralistični miselnosti, po kateri si prvenstvo, vodstvo, sodbo in odločanje lastijo ljudje slovenskega središča Ljubljane. Maribor se je tej miselnosti pravočasno postavil po robu, za Celovec, Trst in Gorico pa moremo ugotoviti, kako smo tu krivi »dokaj zamud«.

Franu Zakrajšku je posvetil nekaj besed brez reda dr. Karel Glaser[1] v svoji slovstveni zgodovini. Drugi, ki ga je nekoliko določneje vpisal v našo slovstveno zgodovino, je bil dr. Ivan Grafenauer.[2] Za oba je značilno, da je Glaser omenil samo **prvo** in Grafenauer samo **drugo** Zakrajškovo **pesniško zbirko.** Oba govorita, da

---

Razpravljanje o Zakrajšku je predstavljalo svojevrstne težave, kakor jih navaja že naša Uvodna beseda. Knjižni, časopisni in revijalni fond »primorskega« tiska je dostopen v različnih študijskih knjižnicah, pa še tu neizpopolnjen, v mikrofilmih ipd. O podobnem fondu v italijanščini velja to v še večji meri. Tako si je bilo treba celkrbovati potrebno gradivo na različnih krajih, če ne gradivo, pa vsaj informacijo. Dolžan sem izreči zahvalo knjižničarju Marijanu Breclju v Novi Gorici, ki me je potrpežljivo o marsičem informiral in mi tudi posredoval iz Nove Gorice, kar mi v ljublj. NUK za daljši čas ni mogio biti na razpolago.

[1] Dr. Karel Glaser, Zgodovina slovenskega slovstva, I., 60; III., 43, 54; IV., 62, 302, 483.
[2] Dr. Ivan Grefenauer, Zgodovina novejšega slovenskega slovstva, II. knj., 1911, 454.

je **Oglénica** izvirna Zakrajškova povest in tako ga Grafenauer celo uvršča med »ljudske pripovednike«. Naključni drobci o Zakrajškovem delu pri omenjenih dveh slovstvenih zgodovinarjih in omembe v Prijateljevi Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini in v »slovenskih klasikih« se nočejo ustavljati ob Goričanu. Vsaj nekaj informacij vsebujejo Gabrščkovi Goriški Slovenci,[3] čeprav bi mogle biti obširnejše, pa še tehtne, ker bi jih zapisal Zakrajškov za en rod mlajši sodobnik. France Koblar,[4] zgodovinar naše dramatike in našega gledališča, v svoji prvi knjigi Slovenske dramatike zatrjuje, da se od Zakrajškovih dramskih poskusov ni nič ohranilo, in ga označuje za »vnetega slovstvenega začetnika« in »uspešnega leposlovca«. Prve življenjske podatke je — pod črto — podal Viktor Smolej[5] v članku o Francetu Rebcu in podatke dopolnil z opisom Zakrajškovega dela za gledališče[6] v Slovenskem dramskem (in gledališkem) leksikonu. Pavel Plesničar[7] je prvi sestavil celoten bibliografski pregled Zakrajškovih del v knjižni izdaji. Ob Zakrajškovem ubadanju z Dantejem se je ustavilo več raziskovalcev,[8] Boris Paternu Zakrajška ne vključuje v svoj pretres slovstvene kritike v knjigah Slovenska literarna kritika pred Levstikom (1960) in Estetske osnove Levstikove literarne kritike (1862). Matjaž Kmecl ga omenja v zborniku študij iz slovenske literature Lirika, Epika, Dramatika, toda samo v prvi izdaji, medtem ko ga v drugi izdaji izpušča.[9]

Navajati še dalje, kje je, prav po naključju, zapisano ime Frana Zakrajška, bi bilo brez pomena, ker bi obče sodbe, da je ostajal neopisan in neocenjen, nič ne spremenilo.

Naše razpravljanje o Franu Zakrajšku se ne more nasloniti na nobeno gradivo, ki bi potekalo neposredno iz njegovih rok, prav tako ne na kakršno koli njegovo korespondenco. Izhajati more samo iz njegove tiskane besede in se nasloniti na gradivo njegovega časa, kolikor se nanaša nanj in njegovo pisateljsko delo. Osvetljave, ki jih o svojem delu in mišljenju zapisujejo v svojih spominih ali sploh spisih Zakrajškovi sodobniki, velikokrat edine omogočajo posreden opis in po analogiji verjetno karakterizacijo naše osebe. Zato se naše razpravljanje zelo pogosto in zelo obširno zateka k navajanju teh posrednih virov. Ob nepopolnem gradivu (šematizmih, koledarčkih, šolskih poročilih ipd.) in ob nepopolnih časnikih z goriškega območja je to včasih edina, kolikor toliko zanesljiva pot.

K celovitosti podobe, ki naj jo dobimo in imamo o kateri koli slovenski preteklosti, torej tudi o slovstveni in kulturni, prispevajo svoje tudi postave drobnih in malih ustvarjalcev, posebno z obrobja in iz časov raztrganega slovenskega ozemlja, ki traja še danes. K naši podobi prispevajo svoje tudi Zakrajški.

Te besede nočejo vnaprej zagotavljati goriškemu osamelcu Franu Zakrajšku kakršno koli izjemno, posebno, izstopajoče mesto, služijo naj le kot opravičilo, če se bo mogoče razprava po mnenju nekaterih preobširno in prenadrobno ukvarjala z dejavnostjo ter z uspehi ali še bolj neuspehi poprečne osebnosti. Zakrajšek je storil, kar je znal, pa tudi mogel.

[3] Andrej Gabršček, Goriški Slovenci, I. knj., 1932, in II. knj. 1934, pass., nezanesljiv register.
[4] Dr. France Koblar, Slovenska dramatika, I. knj., 1972, 49.
[5] Viktor Smolej, v članku France Rebec in Čehi, SR 1959/60, 227, opomba pod črto 18.
[6] Viktor Smolej, Slovenski dramski leksikon, II. zv. ,1962, in Slovenski gledališki leksikon, III. zv., 1972, obakrat pod imenom Zakrajšek Fran.
[7] Pavel Plesničar, Narod naš dokaze hrani, 1940; bibliografske enote 79, 96, 107, 229, 265.
[8] O Zakrajškovih prevodih Danteja in raziskovalcih tega njegovega dela gl. tu opombo 47.
[9] Knjiga Lirika, epika, dramatika, 1965, navaja ime Frana Zakrajška, ne pa naslova njegovega slovstvenega pregleda. V hrvaščini napisan pregled slovenskega slovstva, ki ga je v šestnajsterki izdal Ivan Macun, navaja knjiga v hrvaščini, v drugi izdaji pa v slovenščini. Pri Ivanu Valjavcu je zaznamovan naslov liter. pregleda, ni pa informacije, da je stvar izšla samo v reviji. Za Janka Lebana ni zapisan ne naslov dela ne način objave.

Razbitost slovenskega ozemlja — za tem trpi Gorica še danes — in nerazvitost znanstvenega dela v naših nacionalnih strokah zastavljata obravnavanju življenja in dela Frana Zakrajška nemalo posebnih težav. Tako ne smemo pozabiti, da je vzpon slovenskega življenja v mestu Gorici presekala prva svetovna vojna, da ji je sledila večdesetletna italijanska zasedba in da je mesto z okolico ostalo zunaj naših neposrednih dosegov tudi po 1945. Prva vojna je uničila ali razmetala dokumentacijsko gradivo, razgnala pa tudi ljudi, ki bi nam mogli biti v marsičem neposreden vir za zgodovino preteklega stoletja. Druga vojna in razmere po njej so ohranile v veljavi še podedovane težave in le počasi, z leti bo mogoče zbrati gradivo, iz katerega bodo zrasle nove sodbe in nove ocene Goriške in Gorice. Razpravljanje o Franu Zakrajšku bo dalo pobudo tudi za dopolnjevanje našega znanja o goriškem društvenem življenju, o šolskih vprašanjih, o političnem časopisju, o leposlovnem snovanju itn.

Življenjske usode

Fran Zakrajšek se je rodil sicer v Gorici, po očetu pa je bil Dolenjec, a mater je imel s Tolminskega ali Kobariškega.

Krstne matice[10] stolne župnije v Gorici pišejo, da se je rodil v Gorici 21. 6. 1835 in bil naslednji dan krščen na ime Franca Jožefa. Priimek je v krstni knjigi zapisan v obliki Sakraishzhek. Mogoče je vikar Jožef Tuni, ki je opravil krst in vpis v krstno knjigo, napačno slišal, ali je bil v zadregi za pisanje slovenskih šumevcev, lahko pa tudi, da je pravilna rodbinska oblika priimka Zakrajšček. Vendar se nikoli več ne pojavi priimek Frana Zakrajška v obliki Zakrajšček. Očetu je bilo ime Andrej; o njem pa krstni vpis sina odkriva, da je bil »oriundus in Carniolia«, to se pravi, da je bil doma na Kranjskem. Očetov rojstni kraj Kot je naveden v ustrezni rubriki krstnih bukev. Naselij z imenom Kot[11] je več na Notranjskem v Loški in v okolici Ribnice v Ribniški dolini. Res je priimek Zakrajšek v tem delu Slovenije vsakdanji in nastopa zelo pogosto. Ugotavljanje, za kateri Kot bi moglo iti pri Franovem očetu, bi mogoče nakazalo, zakaj se je Andrej — za njegove starše pišejo krstne knjige, da so bili kmetje — odpravil po svetu, mogoče kot zdomar, ki pa se je ustalil v Gorici. Tu se je nedvomno srečal tudi s svojo bodočo ženo, Franovo materjo, ki je bila Margareta in se je pisala Miklavič. Žal nam ni sporočen očetov poklic in ne materin rojstni kraj.

Svoje rojstno ime in svoj priimek je Zakrajšek ob objavah menjaval. Bil je Fran, Franc, Franjo, France, Frančišek, zelo pogosto F. ali Fr. Z. Podpisoval se je razen kot Zakrajšek tudi še kot Zakrajski ali s psevdonimom Mestoselec, Fr(ance) Goriški, Mestoselski in Primorski.

Mladi Zakrajšek je imel v Gorici priložnost, da je opravil osnovno šolo. Nadarjenost, volja staršev ali mogoče nam neznane zunanje pobude so napotile Frana, da je šel v »šole«. Gimnazijo z vključenima razredoma liceja je dokončal v letih od 1847/48 do 1854/55. Ta šolska leta suponiramo, ker nimamo neposrednih osnovnošolskih in srednješolskih dokumentov.

Bil je na gimnaziji in star 19 let, ko je zložil 1855 prvo ohranjeno pesem,[12] objavil pa jo je šele v svoji drugi pesniški zbirki **Poezije** 1891. Objavo je tu

[10] Izpisek iz krstnih knjig stolne župnije v Gorici je ljubeznivo oskrbel Marijan Brecelj.
[11] Naselij z imenom Kot navaja dr. Roman Savnik v Krajevnem leksikonu Slovenije, I., dolgo vrsto z notranjskega in ribniškega področja, ki najbolj nagibata k Goriški.
[12] Pod naslovom Očetnjavi objavljena v Poezijah, 1891, 113—118. Nad naslovom je pesnikov zapis: Prva moja pesem l. 1855.

pospremil s komentarjem, da »tedanje šolske razmere na gimnaziji niso bile kaj ugodne obelodanjenju takšnih proizvodov«. Naslov **Očetnjavi** je že nakazoval osnovni ideal, kateremu bo posvečeno njegovo življenje in delo.

Po gimnazijskih študijah je Zakrajšek šel študirat na vseučilišče, vendar ne vemo ne kdaj ne kam. Tedaj so slovenski srednješolski absolventi hodili ponajveč na Dunaj, deloma v Gradec, ki je bil bliže, a nekatere je pritegnila že tudi slovanska Praga. Po tem, kaj je poučeval po namestitvi na goriški višji realki, so bili njegovi glavni študijski predmeti na univerzi klasična jezika latinščina in grščina ter nemščina in slovansko jezikoslovje. Za čas, ki ga je prebil na visokošolskem študiju, nimamo podatkov. Gotovo je samo, da študijev ni dokončal z opravljenimi izpiti in da zato pozneje ni dobil stalne državne namestitve.

Po študijah je dobil službo na goriški višji realki. Letna šolska poročila z goriške višje realke[13] ga navajajo kot suplenta v šolskih letih od 1860/61 do 1866/67.

V poročilu o letu, ko je bil prvo leto v šolski službi, je priobčil nemško pisano razpravo **Abriss der neuslovenischen Litteraturgeschichte** (Oris novoslovenskega slovstva), v poročilu, ki je izšlo konec šolskega leta 1866/67, torej v letu, ko je zadnjikrat vpisan v stalež goriške višje realke, pa je objavil slovensko razpravo pod naslovom **Vodilce.** O obeh delih bo naša razprava spregovorila posebej.

Vsekakor kažeta prispevka v omenjenih šolskih poročilih, da se je v pedagoškem delu dobro znašel in ga je dobro zastavil. Žal po zakonu kot nediplomiran filozof ni mogel ostati v šoli in je bil »entfernt«, »odstranjen«, kakor je to izražala tedaj običajna uradna formula. Ali je šel naknadno v Gradec, na Dunaj ali v Prago, da bi študij sklenil, ne vemo. Najbrž ne, ker ga čez nekaj let srečamo kot učitelja na osnovni šoli v Sežani[14] v šolskem letu 1873/74.

Verjetno se bodo našli še kakšni podatki o Zakrajškovem gimnazijskem in osnovnošolskem delu, trenutno pa nam razen navedenih niso na razpolago. Lahko da so na Zakrajškovo državno, uslužbensko odstranitev iz šole vplivale tudi morebitne njegove osebne napake: nerednost, nezanesljivost in zapadanje v pijačo, kar pa je samo naše ugibanje.

Po odpustu iz državne službe je živel v Gorici in bil zaposlen kot pisar najbrž v kakšni odvetniški pisarni, kot priložnostni pisar za kmečke potrebe na državnih uradih, na sodniji, pri zemljiški knjigi, pri pravdnih sporih ipd. Denar za življenje si je dalje služil kot domači učitelj, to je inštruktor; smrtni zapisek v mrliških knjigah navaja kot njegovo zadnjo zaposlitev »magister privatus«, to je zasebni učitelj.

Po nedokončanih vseučiliščnih študijah je svoje delo na srednji šoli zastavil zelo obetajoče.

Dozoreval je v letih marčne revolucije. Bachovega absolutizma najbrž osebno še ni doživljal tragično.

Posebej moramo omeniti iz njegovih gimnazijskih let profesorja Václava Jozefa Menzla,[15] Nemca iz Prage, z odprtim srcem in odprto glavo za nove tokove, ki so tedaj prešinjali kulturno in nacionalno prebujanje avstrijskih slovanskih

[13] Letna šolska poročila iz Zakrajškovih let službovanja na goriški višji realki so različno na razpolago: v Narodni in univerzitetni knjižnici, v Šolskem muzeju Slovenije in v Narodnem muzeju v Ljubljani. Gre za poročila, ki so izhajala ob koncu šolskega leta pod naslovom Jahresbericht der k. k. Ober-realschule in Görz.

[14] Tako po Praprotnikovem učiteljskem koledarčku, ki nam je bil edini na razpolago s podatki o službovanju učiteljev na Primorskem.

[15] Prof. Václavu Josefu Menzlu je Zakrajšek napisal nekrolog, poln mladostnega navdušenja zanj in za njegovo delo, posebno pri slovstveni vzgoji. Nekrolog, objavljen v Soči 1866, je povzel France Kobler v svoji monografiji Simon Gregorčič, 1862, 337—338.

narodov. Pisal je s simpatijo v različne časopise, tudi v Illyrisches Blatt v Ljubljani ter v Ost und West v Pragi (tudi iz Gorice). Bil je izredno načitan in jezikovno izobražen. V Gorico je prišel 1833 in 1854 odšel v Trst na vodilno mesto na tamkajšnji gimnaziji. V Gorici je učil latinščino, grščino in nemščino, prostovoljce pa še italijanščino, francoščino in angleščino. Bil je odličen metodik. S svojim širokim znanjem jezikov in ustreznih literatur je navduševal za svetovno literaturo tudi Zakrajška, ki mu je ob smrti napisal osmrtnico, polno navdušenega priznanja in hvaležnosti. Bil je tudi sam literarno dejaven. Živel je v letih 1804—1868.

Šolska poročila iz let, ko je poučeval Zakrajšek na goriški višji realki, pričajo, da je bil kot profesor strokovno in pedagoško na mestu.

V šolskem letu 1861/62 je učil slovenščino tri ure na teden v vseh razredih. Poleg slovenskega predmeta mu je bila zaupana tudi nemščina v enem razredu in slovenščina pri pouku kmetijstva v III. in IV. razredu. Namen slovenščine, kakor je zapisano npr. v omenjenem šolskem letu, je bil: »navdihniti mladini ljubezen do maternega jezika.« Načini, kako izpolniti te vzgojne in učne naloge, pa so po Zakrajškovem zapisu za posamezne razrede v šolskih poročilih označeni takole: »Prebirali so se spisi bolj resnobnega in znanstvenega zapopadka; ravnanje malo da ne kakor v prvem razredu, le pridal se je iz slovnice obširniši nauk o delih govora; podobno se je gledalo na to, da je mladina hitro pa gotovo sklanjala in pregibala; pesmi, male povesti so se prednašale iz glave ali pa se je ponavljal z lastnimi besedami njih širji zapopadek« (46). Tako si je zastavil namen in metodo Zakrajšek za II. razred. Za III. razred pa pravi: »Če sta prva dva razreda bolj za utrdenje v slovnici namenjena, se v tretjem razredu menda že dá nekako svobodno gibati, sicer pa nikoli ne preziraje slovnično-znanstvenih terjatev. Tako se je ravnalo pri razlagi in izpitih prebranih spisov gledé na slovnico, da ni zanimivost predmeta kar nič trpela. Povesti, pesmi in popise je mladina prednašala ali s spisnimi ali pa z lastnimi besedami v čistem književnem jeziku« (49).

Tudi pri pouku kmetijstva se je v polni meri upoštevala slovenščina. Tu je učil Zakrajšek »po lastnih prevodih in iz drugih knjig in nekoliko po Vrtovcovi kmetijski kemiji« (54).

Ob svoji klasični izobrazbi in kljub strogo uveljavljenemu filološkemu programu je Zakrajšek — v tem posnemajoč svojega nekdanjega učitelja Menzla — široko odpiral vrata literaturi in estetski vzgoji in izobrazbi zaupane mu realčne mladine. O tem je konec leta 1861/62 zapisal: »Prebirali so se pesniški izdelki narboljih pisateljev; predmetno in slovnično razjasnovanje kolikor mogoče na vse strani zanimivo, obširniši nauk o poeziji, nekoliko stihoslovja, razdelki pesništva, iz vsakega razdelka po eno ali več pesmi. Tudi so se učili učenci iz glave, pa vendar le toliko, kar utegne služiti v pokrepčanje pomnivosti, sicer pripovedovanje z lastnimi besedami v čistem jeziku« (51—52).

Navedki o Zakrajškovi šolski praksi opravičujejo pozitivno oceno njegovega dela, pričajo pa obenem o njegovi pesniški naravi, ki se ni dala zatajiti tudi na šolskem področju. Dijaki so videli v svojem profesorju šolskega vzgojitelja. Vedeli so tudi, da se uveljavlja kot izviren slovenski pesnik in prevajalec. Svoje poznavanje slovenskega slovstva pa je v izjemni meri pokazal tudi v spisu, ki ga je — sicer v nemščini — priobčil v njihovem letnem šolskem poročilu.

A življenje je bilo z Zakrajškom bolj neusmiljeno, kakor so napovedovala prva leta njegovega dela v Gorici, bodisi na šoli bodisi v njegovem osebnem pesniškem in pisateljskem prizadevanju. Ko so se mu počasi, kljub lepim, laskavim sodbam njegovega šolskega in literarnega dela, z leti povsem zaprla vrata v šolske

učilnice in vse njegovo mnogovrstno slovstveno prizadevanje ni izzvalo vsaj blagohotne naklonjenosti in podpore, se je najbrž reševal v trmo in čudaštvo, to pa sta psihološki in družbeni potezi, ki ne kažeta na gladko prihodnost. Mogoče je sčasoma tudi sam sprevidel, da so mu podeljeni le skromni ustvarjalni darovi in da gre čas mimo njega in čezenj. Nad njim se je izpolnjevala tragika osamelega človeka, ki mu niso bili dodeljeni najosnovnejši pogoji za življenje in delo, tragika, ki jo je povečevala še gluhota slovenske obrobne, nerazvite province. Dolgo je veroval vase, počasi pa je notranje usahnil. Velika osebnost ne bi bil postal tudi ob odzivnejši okolici, a neke svoje darove bi bil izživel uspešneje.

V Gorici so v šestdesetih in sedemdesetih letih služboval na šolah, ki so jih vedno bolj napolnjevali s slovenskim nacionalnim duhom, nekateri naši slovstveni delavci,[16] ki bi bili mogli ustvariti kulturno jedro, kakor bi ga bilo moralo imeti tako obrobno slovensko mesto, kakor je bila Gorica. Taki dobri, celo odlični šolniki so v letih Zakrajškovega profesorovanja in slovstvene dejavnosti bili med drugimi: Janez Šolar (kar deset let!), France Rebec in Štefan Širok, ki sta odšla v Rusijo, Janko Pajk, ki je pisal v gimnazijska poročila slovenske razprave in bil čitalniški pevec in živahen društveni delavec, Janez Jesenko, ki je napisal prve učbenike za zemljepis in prevedel Goldsmitha, Andrej Marušič, slovenist na gimnaziji in širok narodni delavec, Maks Pleteršnik in Fran Levec, ki sta bila sicer v Gorici le kratek čas, in še drugi.

Zakrajšek je našel stik z goriško čitalnico; bil je, vsaj eno leto, tudi njen odbornik (1863).

Na začetek Zakrajškove goriške zaposlitve na realki v letu 1861 spada oznaka in ocena, ki jo je o njem zapisal Andrej Marušič,[17] profesor slovenščine na gimnaziji. Ko ocenjuje[18] Zakrajškovo nemško razpravo o slovenski slovstveni preteklosti (**Abriss . . .**) v realčnem šolskem letnem poročilu, dodaja o avtorju naslednjo sodbo, iz katere govori piščevo prepričanje, da vstaja v Zakrajšku goriškemu slovenstvu krepka in nadarjena osebnost. Marušičeva sodba pravi:[19] »Gospod Zakrajšek — upam, da mi ne bo zameril, da ga kot predmet jezikoslovnega premišljanja semkaj postavljam — je glede na tukajšnje razmere prav zanimiv fenomen. Bilo je že v Novicah omenjeno, da naše mesto dobiva znamenit kontingent svojih prebivalcev po zakónih slovenskih vseljencev in da, kar je po njih v mestu rojenega, je za nas zgubljeno. Edina izjema je gosp. Zakrajšek, kateremu je oče Kranjec in mati Slovenka z Bovčanskega. To redko prikazen si razjasnjujem jaz takole: Skušnja uči, da kar je nemških rodovin v Gorici, ohranijo svojo narodnost (s pomočjo nemške šole) skozi dva ali več rodov ali pa postanejo (nemško-laški) utrakvisti. Ravno taka je sploh tudi s trdimi Kranjci (in sem spada po moji misli gospod Zakrajšek). Samo naši bolj mehki primorski Slovenci se brž pofurlanijo, tako da so njih otroci že trdi Lahi, kakor da bi se bili njih pradedje že pred štirimi rodovi v požrešno mesto preselili. In zastonj se oziramo po rešitvi iz te mednarodne (nadnarodne) kuge. Eno samo sredstvo poznam, ki bi utegnilo morebiti pomagati, ako bi se namreč

[16] O šolskih tovariših in profesorjih Slovencih na goriških srednjih šolah, ki jih navaja, ne v celoti, naša razprava, gl. članke v SBL. O šolah so mnogo in pogosto pisale N. Prav iz sredine let, ko je bil Zakrajšek v šolski službi, je dopis iz Gorice v celovškem S 10. 2. 1866. Obširno podobo življenja Goriške v širokem razponu podaja Koblarjeva monografija o Simonu Gregorčiču, 1952, in to za vsa leta, ki se v bistvu ujemajo tudi z življenjsko dobo Frana Zakrajška. Tam so navedeni tudi »Splošni viri in razprave« (420—423) za omenjeno dobo, tako da si moremo po tem ustvariti nadrobnejšo podobo družbenega, političnega, društvenega, kulturnega, nacionalnega življenja Gorice in njene širše okolice.

[17] O Andreju Marušiču gl. članek v SBL, Gabršček v svojih Goriških Slovencih in Koblar v monografiji o Simonu Gregorčiču. Sam je napisal spomine Moja doba in podoba, 1898.

[18] Marušičeva ocena Zakrajškovega spisa Abriss der neuslovenische Litteraturgeschichte N 1861, list 40 328—329.

[19] Oceni, zaznamovani pod št. 18, dodaja Marušič kot neposreden pripis odstavek o Zakrajšku in problemu Gorice z nacionalnega stališča.

otroci slovenskih (dasiravno pofurlanjenih) staršev v čisto slovenske otročje varovalnice in šole pošiljali, česar pa zastonj pričakujemo, dokler ne bo zunanja slovenska kultura kakor železen obroč mesta oklenila in pritisnila, da se slovenski element v mestu izcedi in izloči.«

Duhovna in gmotna stiska, v kateri je živel sam in njegova družina, se ponovno prebijata na površje v Zakrajškovem pisanju. Sam se ju ponovno izpoveduje, zdaj v pesmih, zdaj v humoreskah, zdaj v komentiranju svojega dela. Smehu je videti, da je narejen, ironija bridka in pekoča.

Tako v humoreski in hkrati satiri **Zrak na Smolici,**[20] ki jo je napisal za **Goriški letnik,** jedko ugotavlja, kako od zraka ni mogoče živeti, pa če je tudi tako dober, kakor je goriški. Res je, v Gorici lahko živiš od polovične plače, če znaš srkati redilni, blagi smoliški zrak. »Vsak uradnik bi lahko polovico svoje plače si prihranil, ko bi znal Smoliški zrak uživati.« Sam je ta blagi zrak že užival, »dokler še nisem imel nobene plače; tudi zdaj sem večkrat primoran srkati ga, in gotovo bi si lahko prihranil 300 goldinarjev na leto, ko bi hotla ali znala tudi moja družina ta čudodelni zrak uživati; pa je strašno trmasta v tem oziru in noče kar nič veditи od te čudežne hrane. Jaz pa hodim večkrat se sprehajat pod milo nebo Smolično in lahko rečem, da se kaj dobro počutim, posebno v želodcu, ki me nikoli ne tišči« (123.) V isti črtici nastavlja zrcalo svoji okolici, ki se šopiri v sebični slavi čitalništva in gostobesednega narodnjaštva: »V svoji osamljenosti marsktere reči kujem. Pa kdo bo vselej koval? Dan današnji gre pričkati se in dosti govoriti; ker je zdaj stoletje glasnega rezona in ne tihe fantazije« (120).

Goriški dijaki so mogli brati javno oceno in pohvalo, ki jo je o prof. Zakrajšku napisal v N Andrej Marušič, profesor slovenščine na bratski goriški srednji šoli-gimnaziji. Marušič je bil ugleden šolski vzgojitelj in dolgoleten učitelj slovenščine na goriški gimnaziji. Ko je zelo pozitivno ocenjeval Zakrajškov nemško pisani **Oris slovenskega slovstva,** je zelo visoko ocenil obče Zakrajškovo delo in zapisal:[21] »Ko bi ne bili gospoda Zakrajška že od poprej iz njegovih tehtnih, globokomiselnih, gladkih pesmi poznali in bi ga imeli šele po tem prvem njegovem ‚debutu' pred slovenskim občinstvom soditi, bi rekli, da njegova izbrana čustva, jedrnata pisava razodeva zmožnega, izobraženega pisatelja, izvedenega ne le na slovenskem, temveč tudi na literarnem polju sploh. Novega nam Slovencem podati ni bil sicer njegov namen, ampak hotel je le 'Neslovencem', posebno tukajšnjim domačim Lahom povedati, da nismo od včeraj in da se nismo šele od leta 1848 ali celó 20. oktobra 1860 predramili. Da je po nemško pisal, je pravo zadel, to je diplomatični jezik med nami in (domačimi) Lahi in Nemci, in česar je našemu jeziku neobhodno potreba, je to, da ga izobraženi narodi poznajo in spoštujejo. Za mlačneže in nasprotnike naše, ki ne umejo slovenski, je Zakrajškov spis kompas in slavicis [v slavističnih zadevah] in prava oaza v puščavi nevednosti glede na naše literarne zadeve.« S poudarkom podčrtava Zakrajškovo popolno porabnost in primernost za učenje slovenščine na goriški srednji šoli: »Kakor slišimo, se bo k letu slovenščina gosp. Zakrajšku izročila; letos je — usodi je res ironija všeč — italijanski in nemški jezik učil.«

Učno in vzgojno delo mladega suplenta Zakrajška na višji realki je nedvomno pozitivno delovalo na mladi rod, pa čeprav je trajalo le nekaj šolskih let. Ne vemo, zakaj ni dokončal univerzitetnih študij, gotovo je le, da je bil iz srednješolske službe odpuščen. Zadnje šolsko leto, ko je delal na realki, je bilo 1866/67.

[20] Humoreska je priobčena v Goriškem letniku, 1864.

Kako je dalje potekalo Zakrajškovo življenje, nam motno kažejo življenjepisni drobci, ki se nanašajo nanj.

V Celovcu izhajajoči Besednik[21] je 1872 prinesel novico, da je mohorski uredniški odbor prejel od Fr. Zakrajška »v Gradcu« članek **Slovenskim fantom.** Moralno in nacionalno navdušujoči vzgojni sestavek je nato objavil mohorski koledar 1874.[22] Kaj je zaneslo Zakrajška v Gradec, ne vemo — mogoče je bil tam zaposlen, mogoče je šel v Gradec, da dokonča svoje študije, ali je hotel za seboj zmesti sledove. Iz srednješolske službe je prešel Zakrajšek za nekaj časa — let ne moremo ugotoviti — v službovanje na osnovni šoli. Nepopolni ali pomanjkljivo ohranjeni Praprotnikovi in Neratovi učiteljski koledarčki, ki le deloma prinašajo zapise, kje so bili učitelji nameščeni, vedo povedati, da je bil v šolskem letu 1873/74 nameščen na osnovni šoli v Sežani.

Ta zapisek se ujema s podatkom, na katerega sklepamo iz življenjepisa Bogomila Trnovca-Lamurskega. V prvi Zakrajškovi pesniški zbirki je priobčena pesem **Spomin na Sežano**, ki je posvečena trem pobratimom iz Sežane. Eden je pesnik, drugi je verjetno zgodaj umrli pesnik začetnik France Kosmač, kateremu je Trnovec izdal 1864 zbirčico pesmic, tretji pa je nedvomno v pesmi apostrofirani pesnik Bogomil Trnovec,[23] ki je služboval kot sodni adjunkt na sežanskem sodišču od 1871 do 1880, bil pa je sodnik v Sežani tudi 1885, torej v letu, ko je Zakrajšek izdal knjižico pesmi. V **Spominu na Sežano** pravi Zakrajšek:

Kje ste ure mile,
ko trije v Sežani
smo prijatli zbrani
pili bratovstvo (20).

Trnovec je mnogo pesnikoval in še več prevajal iz številnih jezikov, tudi Puškina in Mickiewicza. Bil je navdušen vseslovan, ki je v svojem izvirnem pisanju in prevodih uveljavljal svojevrstno mešanico oblikovnih in besednih elementov živih slovanskih jezikov in stare cerkvene slovanščine. Izdal je več knjižic, v katerih je v azbuki natiskoval slovenske pesnike, tudi Prešerna. Bil je močno dejaven v sežanskem društvenem življenju.

Zakrajšek je v izredni meri zapadel vplivu Trnovčeve vseslovanščine. Trnovca je nadvse spoštoval kot panslavista, kot društvenega delavca in kot pesnika. Nanj se nanašajo v omenjenem **Spominu na Sežano** stihi, ki pravijo:

Pevcu lavorika!
Biti na Parnasi
mu dovoli včasi
resna Témida,

to je starogrška boginja prava in pravičnosti. V zbirki **Lira in cvetje** je priobčena tudi Zakrajškova »junaška pesem« **Ljudmila in Privina**, posvečena Bogdanu Trnovcu, »c. kr. sodniku v Sežani, izvrstnemu pisatelju itd.« (81).

Kako dolgo je trajalo Zakrajškovo službovanje v Sežani in s tem prijateljevanje s ekscentričnim vseslovanom Trnovcem, ne vemo, imelo pa je nanj izjemno velik vpliv.

[21] Besednik 1872, 24.
[22] KMD 1874, 201—205.
[23] Matevž ali Bogdan Trnovec, s psevdonimom Lamurski, je bil v letih Zakrajškovega službovanja na sežanski osnovni šoli sodni adjunkt in sodnik na sodniji in izredno vnet in iznajdljiv delavec v sežanski čitalnici. O Trnovcu gl. Glaser IV. 60; LZ 1913, 615; Pol stoletja društva »Pravnik«, 1939, 46; E 11. in 19. okt. 1913.

V prvi pesniški zbirki je jasen Zakrajškov spomin še na en kraj v njegovem življenju: na Drežnico. Iz Drežnice je bila verjetno njegova mati, rojena Miklavič. Ta njegov spomin beremo v pesmih **Gorski sin** in **Pred Koboridom** (17—18 ozir. 22—23). Pri sonetu **Pred Koboridom** je zapisan celó datum, kdaj je pesem nastala: 29. julija 1881 (22). V pesmi se poslavlja: *»O z Bogom, Drežn'ca!«* (22). V razgledu se mu kažejo s poti iz vasi most čez Sočo, kobariška podružnica sv. Antona in Kobarid, *»v svitu stare slave«*. Potem nadaljuje:

Pozdravljam kraje vas slovenske Soče,
kjer bival dnove sem kot deček krasne . . .
Kak sili danes me v planine jasne! (23)

Ugiba, ali naj ostane v planinskem svetu ali naj odide, kajti:

Ah, zmir sred srčnih bolečin
zavem se, da sem gorski sin . . .
(Mogoče) sreča me zanese spet
v preljube kraje, v gorski svet (17—18).

Tako v pesmi **Gorski sin.** V tem Zakrajškovem čustvovanju je vsekakor odmevanje Gregorčičeve osebne in pesniške misli na vračanje v planinski raj, a nedvomno tudi osebno razpoloženje in občutje Zakrajška samega.

Življenje v rojstnem mestu, v katerem se je ustalil po odpustu iz šolske službe in v katerem je po takih dvajsetih letih umrl, je seveda zaznamovalo tudi njegovo poezijo. V Zakrajškovi liriki najdemo poteze, ki kažejo na ambient goriškega mesta. Goriški grajski grič predstavlja pozorišče za razgled po mestu in na Soško dolino — tako v pesmi **Zvečer na hribu pri Soči.** Pri pesmi **Blančajda** pripisuje pesnik svoj komentar, da je to »nekaj kmečkih hiš pri Gorici pod Kostanjevico«, in umešča v ta prostor groteskno ljubezensko poshemljivko. Žensko ime Roža iz te pesmi se nekajkrat ponovi, npr. kot Zalka v **Svobodnjakovih tožbah na cesti** z namigovanjem o ponesrečeni ljubezenski dogodivščini ali resnemu polomu. Na neke Zakrajškove skušnje z goriškimi odvetniki namiguje pesem **Doktor Lenko in dúplika:** ob karikaturi zmerom zaspanega odvetnika, ki mu dá tudi karakteristično ime Lenko Lenkovič, udari po verjetno konkretni osebi, ki ob svoji osebni lenobi pridiga o delu za narod:

. . . z odra društvu govori,
kakó na delo je [=jih] naganja!
kakó za narod vès gori! (Poezije, 38).

Med goriškimi karikiranimi obrazi sta zdravnik v pesmi **Doktor Cmokavzarjev hymnus** in pivski bratec, ki je vodja pivcev piva, v pesmi **Vodja pivar (Poezije,** 40). Zakrajškovi pivski in pijanski verzi posredujejo nekaj imen goriških gostilen in krčem, a so površni in banalni, daleč od kakšne anakreontske poezije.

Iz pesnikovega osebnega družinskega življenja vemo, da je imel sina Jurija, ki je zaradi rojstva v slovenskem gnezdu doživel z očetom, slovenskim pesnikom in narodnjakom, fizičen napad s strani laških napetežev. Ta dogodek je služil Zakrajšku za vsebino pesmi **Jurijeva nezaupnica Apolonu (Poezije,** 44 — 47). Včasih, pravi pesnik, se je Apolon potegnil za svoje služabnike pesnike, zdaj, ko bi

bil moral nastopiti v obrambo očetu, ni o njem sledu. Zakrajšek je k pesmi zapisal dan dogodka: 6. 1. 1889.

Kako je sam sodil o svojem življenju in kako si je dajal poguma in vere vase in v svoje delo, izpričujeta že onkraj življenjskega vrha napisani pesmi **Vodilce za živenje** in **Svobodnjakove tožbe na cesti** (obe v **Poezijah,** 42 — 42 ozir. 18 — 19). Samoironija je v njiju žalostna in bridka. Maksime Frana Zakrajška pač niso ne globoke ne izvirno opogumljajoče. Po **Vodilcu** naj mu meh za jok in smeh služi na ta način, da pač iz njega jemlje smeh in rože, ne pa joka; nemir, prepir in dvom naj prepušča črnogledom, sam pa naj gleda v jasnino življenja; če te čevlji žulijo, jih sezuj in odvrzi in glej, da boš vedno stal nad življenjem! V **Svobodnjakovih tožbah** je stvarnejši in zato bridkejši. Včasih si je želel svobodo, zdaj jo ima! Nobena ptica ni svobodnejša, *»mraz mi je v nóge, želodec golči, želodec nagaja, v mošnji je noč, so strgane hlače na moč, na moč.«* Kje je obetani raj svobode? *»Res, kakor sem hotel, ves svet je moj, samo da ne vem, kje spal bom nocoj in vsakdo mi pravi postopač«.*

Svobôda, zdaj vidim, vse lajša, sladi;
lej, v mršavi mošnji ni vinarja ni,
vsi žepi so prazni, v njih grejem roké,
pa tudi me čevlji zdaj več ne tiščé.
O mrzli vetrovi, razsajajte le;
skoz luknjast klobuk mi sprehajajte se.

Mislim, da moramo kar zelo stvarno verjeti v stanje, kakor ga nakazujejo Zakrajškove **Tožbe.** Avtobiografske črte v pesmi so nedvomne, potrjuje jih neposredno tudi pesnik sam v **Predgovoru** k svojim **Poezijam,** ko pravi, naj bralci enako sprejmejo njegove vesele in njegove žalostne pesmi. V **Vodilcu** naj razberejo njegov optimistični pogled na svet. Ljudje, ki poznajo njegovo »nemilo usodo«, naj se ne čudijo »taki na prvi pogled protislovni prikazni«, da druži solze in smeh. »Človek, od muhaste usode še takó tepen, ne joče se venomer« **(Poezije,** 3).

Ob koncu življenjske poti Frana Zakrajška moremo skleniti opis njegovih usod z izpiskom iz mrliških knjig goriške župne cerkve in z nekrologom, ki ga je priobčil v Ljubljani SN.

V mrliških maticah[24] beremo, da je doma, v Ulici Mattioli 16 v Gorici, umrl 11. maja 1903 Fran Zakrajšek, pristojen v vpisno faro, za progresivno paralizo, zakonski mož še živeče Terezije Luznik (pisano Lusnik), po poklicu magister privatus. Pokopal ga je in smrtni zapis po latinsko v mrliški knjigi izpolnil dr. Andrej Pavlica.

Zapisek, priobčen v SN,[25] je verjetno izpod peresa Frana Levca, ki je umrlega poznal; kot urednik in slovstveni zgodovinar je gotovo vsaj bežno zasledoval njegovo življenje in delo. Nekrolog se glasi: »V Gorici je umrl svoječasni suplent na ondotni realki in svoječasni ljudski učitelj g. Fran Zakrajšek. Pokojnik je izdal zbirko svojih pesmi in je tudi v prozi obelodanil nekaj spisov. Dolgo let je živel v najobupnejših razmerah.«

Zakrajškovo ime je umrlo tudi med slovenskimi Goričani. Kako je bilo z Zakrajškovim drugim in tretjim, pa že tudi četrtim rodom, bodo preiskovali in ugotavljali naši nacionalni zgodovinarji in sociologi. Danes posluje na goriškem

[24] Podatke iz mrliške knjige stolne župnije v Gorici je posredoval Marijan Brecelj.
[25] Navedeni zapisek je prinesel SN 18. maja 1903. Avtor ni podpisan.

Koršu trgovina z igračami pod priimkom lastnikov Zaccarelli.[26] Nekdaj so se pisali Zakrajšek. Ali so prišli v italijanstvo naravnost ali preko furlanščine? O svojem slovenskem predniku danes ne vedo nič.

Prve objave

Po srednješolskih letih, ko mu je bilo objavljanje pesniških in proznih del nemogoče, je Zakrajšek v visokošolskih in naslednjih letih imel na razpolago tedanje osrednje slovensko glasilo Bleiweisove Novice in se jih je tudi v obilni meri posluževal.[27] Poleg N sta bila tu še ZD in SG.

Novice so objavljale Zakrajškove dopise iz »Gorice« ali »od zahodne meje«, od časa do časa pa so odprle svoje predale tudi njegovi izvirni in prevedeni poeziji.

Prva Zakrajškova pesem, ki so jo natisnile N 1856, je bila balada **Bogomil in Meta,** zgodba o viteški ljubezni, spominjajoča motivno na Prešernovo Turjaško Rozamundo. Tudi tu zahteva dekle od viteza Bogomila, da ji prinese v dokaz svoje ljubezni meč turškega carja, po izpolnitvi te naloge pa, da se odreče strunam, to je svojemu pesniškemu poklicu. Vitez izpolni tudi to. Tretja zastavljena naloga zahteva, da deklici prinese »za pirni venec tri zale vijolice« s pečevja nad globoko reko. Pri izpolnjevanju te naloge Bogomil pade in utone, za njim pa plane tudi dekle in doživi enako usodo. Že ta na kratko nakazana vsebina izpričuje avtorjev pomanjkljivi razmislek o logičnosti razpletanega baladnega dogajanja.

Nagnjenost k epiki kaže tudi naslednja, v N objavljena balada iz bojev med kristjani in Turki pri Sigetu. Že po naslovu **Menedi in Blaženka** (1856) vidimo, da je tudi tu postavljena v osredje ljubeča se dvojica, ki v krvavem boju kristjanov in Turkov pade junaške smrti.

Baladni patos besede in dogajanja napoveduje glavne vsebinske in oblikovne poteze prihodnje Zakrajškove pripovedne poezije. Lirske pesmice, ki jih od leta 1856 priobčuje v N, ZD in SG, so neznačilni utrinki »trudoljubivega« začetnika, ki si prizadeva opraviti bolj neke verzifikatorske naloge kakor pa govoriti o sebi. Nebogljeno šablono kažejo že sami naslovi nekaterih pesmi, npr. **Vrnitev, Marija pod križem, Jeruzalem, Marii o suši** ipd.

Neko časovno modo kažejo **epigrami,** ki jih je prizadevno pisal, pa nam danes nič ali zelo malo povedo.

Slabotnost osebnega daru in nagnjenje k prenašanju ali posnemanju tuje misli in čustev kaže Zakrajškovo prevajanje vezane besede in vzgledovanje po tujih vzorih. Prim. pesem **Mlada Litvanka,** ki jo je »prosto zložil po neki stari litvanski«, ali **Poslednje želje,** pesem, ki jo je »prosto zložil po neki angleški«, ali **Divji lovec,** ki jo je kratko malo »poslovenil«, ne da bi bil povedal avtorja, ipd.

Goriški letnik

Kljub objavam lirskih in epskih verzov, izvirnih in prevedenih, pa se je Zakrajšku zdelo, da mu možnosti objavljanja ne zadostujejo, in se je vnel za izdajo almanaha, kjer bi se mogel razmahniti širje, tudi v prozi.

[26] Informacija od prof. Rada Bednarika po posredovanju Marijana Breclja.
[27] Bibliografijo Zakrajškovih pesmi v celoti za leta 1856 do 1889, z izvzetimi objavami v obeh pesniških zbirkah, vsebuje: Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova, knjiga 7, II./1. Jugoslovenska književnost, poezija, Zagreb, 1953; o Zakrajškovih delih še J. Munda: Bibliografsko kazalo LZ, 1962; J. Moder: Mohorska bibliografija.

Oblika almanahov[28] je bila v Zakrajškovem času skorajda v modi. Ti zborniki so posredovali nastop slovstvenih ali zgolj prijateljskih skupin, pa tudi posameznikov. Almanahi so bili Bleiweisovi in Vilharjevi koledarji, Slomškove Drobtinice, Janežičeva Slovenska koleda, Razlagova Zora in neposredno v Zakrajškovem času izšli Nanos Janka Pukmeistra-Vijanskega (1861) in Lada Ivana Vrbana-Zadravskega (1864). Po slovstvenem pomenu in ceni izstopata tisti čas Slovenska vila, ki sta jo s Fr. Marnom izdala sošolca Fran Celestin in Josip Jurčič (1865), in najodličnejša, mladoslovenska Mladika (1868).

Almanah, ki ga je pripravil in uredil, pa v obilni meri največ tudi spisal Zakrajšek, je izšel v Gorici pod naslovom **Goriški letnik,** za leto 1864. Značilnost Zakrajškovega almanaha je v tem, da je bil po svojih sodelavcih izključno goriški in da ni obravnaval vprašanj, ki bi bila tudi širše ali obče slovenska.

Misel na almanah se je spočetka nekaj časa mešala z mislijo na časnik. Križanje dveh načrtov oziroma zamisli je razvidno iz dopisov v N.

Zakrajšek je v dopisu[29] Novicam februarja 1860 razodel misel, da bi na Goriškem začeli izdajati slovenski časnik, za narodno prebujo slovenskega zahoda nujen. Dopis pravi med drugim: »Čas je, da si ne skrivamo ničesar, kar utegne biti v prid nam in našim zanamcem ... da napnemo vse svoje moči za drago domačijo, za mili materni jezik ... delajmo marljivo za narod svoj.« Predlaga izdajanje slovenskega lista. »Časnik, o kterem se je tù pa tam že marsikaj govorilo, naj bi zagledal beli dan in bil bi močan nasip proti neprijaznim valovom! Preudarite saj enkrat, Vi veljavni gospodje! gori omenjene potrebe, in spoznali bote, da je treba kaj storiti ... **Časnik** [razprto v N] je najgotoviši pripomoček. Vsako ljudstvo ima na prvi stopnji literarnega razvitka svoje težave, in glavni napotek [= ovira] ste gotovo antipatija in nekak ponos že izobraženih sosedov. To pa velja posebno od nas Slovencev, ki smo v sredi takih narodov. Mi moramo tedaj vničiti tisti, bi rekel, zaničevavni nasmeh, ki nam je dosihmal kot otrokom gnal rdečico v lica; pičeni od vsakega komarčka ne smemo več padati v omedlevico. Zaupno stopimo na bojišče dušnih moči; naše orožje je pošteno in iz dobrega blaga, ter pokažimo, da zgodovina tudi nas potrebuje. To moramo storiti tudi mi Primorci.«

Dopis je podpisal Zakrajšek s polnim imenom.

Misel na časnik je dozorevala po svoje, Zakrajšek je šel svojo pot.

V N je 6. junija 1860 objavil[30] s polnim podpisom **Poziv do vseh slovenskih pisateljev.** Pridružijo naj se mu in mu pošljejo gradivo za almanah, ki ga snuje. Prosi tudi druge slovenske liste, naj ponatisnejo njegov poziv. Zakrajškov poziv in vabilo na sodelovanje pravi med drugim: »Iz ljubezni do mile slovenščine in do svojih bratov sem sklenil izdati za novo leto 1861 precej obširno slovensko knjigo pod naslovom Vile slovenske. Čeravno imam že veliko gradiva poetičnega in prozaičnega pripravljenega v ta namen, se mi vendar ne zdi še zadostno taki nalogi. Da si tedaj v tem, ko grem po Heleno, tudi Nestorja in Ulisa zadobim v svoj namen in v hasen naše literature, vabim častite gosp. pisatelje slovenske **vse,** naj me podpirati blagovolijo v tem važnem započetji. Sostavki vse baže in pesmi, če imajo le krepko moralno idejo za temelj, bojo našle svoje priložno mesto. Hymni, elegije, balade, romance, sonetje, glose, basni, alegorije, epigrami, zastavice, smešnice in — ‚Kdo vé imena, šteje rodove?' vse to bo prijazno in hvaležno sprejeto. Tudi prevodi, ki jih nekteri žalibog! še pisano gledajo, mi bojo prav po godu, posebno prevodi iz Litvanskega in staroklasične literature. Izuzeti so pa politični spisi in pa tisti, 'qui ad facultatem argutiarum conducunt' [ki zavajajo v duhovičenje], to je, nočem sofistike, ampak prave filozofije. Prosim pa tu-

di nadepolne mladen'če ako imajo kakoršne si bodi sestavke ali pesmi, kterih iz boječnosti niso še zaupali 'žitja ptujšini', naj mi jih berž ko je mogoče pošljejo; prekuhati mešanico bo moja skrb ... Nadjaje se da povabljeni gospodje bojo na oltar slovenskega slovstva radi žertvovali mnogoverstnega blaga svojega uma, da tako 'iz malega stvar naraste velika in slavna', sklepam ta poziv z mogočnimi besedami našega pesnika:

Volja se zbudi tedaj, truda ne strašite se,
krasno bo sad slovenske reči ob uri dozorel;
gani se verli ratar! sin bo veselo sejal,
cvetju se čudil unuk unuka unukove žetve!«

Še isti mesec je Zakrajškovo misel navdušeno pozdravil dopis iz Gorice[31] v N (20. junija) in visoko počastil predlagatelja. Psevdonim -ski poziva slovenske pisatelje, naj ustrežejo Zakrajškovemu pozivu. O uredniku almanaha pa izjavlja: da je »zmožen in nadepoln slavoljub, ki se vedno bolj jaderno in temeljito uri v slovenščini in narečjih slovanskih. In da mu pevske žile na manjka, je že mnogokrat po slovenskih časopisih djansko pokazal. Slovenskih starišev sin, v našem mestu rojen in po slovensko izrejen, se živo zaveda svojega milega naroda, in se krepko poganjati hoče za slovensko reč, ker se sredi laškonov ne sramuje na čelu nositi ime Slovenca, v tem ko večina **slovenskih** [podčrtale N] rojakov le prerado zatajuje svojo lastno kri. Iz srca mu tedaj privoščimo podporo na vse strani, ker smo gotovi, da delo, ki ga bo spravil na beli dan, bo naše, narodu v čast in slavo.«

Po tem glasu iz Gorice je bil molk do novembra 1861, ko so N posnele[32] iz ZD novico iz Gorice, da se v mestu govori o dveh domorodcih, ki nameravata izdajati goriški časnik, laški in slovenski list. Na slovenski strani je domorodec Zakrajšek, ki je »že povabilo razpisal na ‚Lipo slavjansko', zabavni (kratkočasni) in podučni list«. Na odsvetovanje nekaterih domoljubov pa Lipa slavjanska ne bo izhajala. »Ali utegnil bi od ravno tega rodoljuba berž ko ne za novo leto kak slovenski časnik v našem mestu začeti izhajati; njegov namen bi bil: naše prosto ljudstvo prav po domače o domačih rečeh podučevati.«

Na to je v začetku januarja 1862 izšlo v N sporočilo:[33] »Gospod France Zakrajšek ne bo radi tiskarjevih in založnikovih okoljnosti nobenega časopisa na svetlo dajal, kakor so v preteklem letu N naznanile bile, gotovo pa je, da je lepo poslovenil satirični roman 'Don Quixote', kterega bo, kakor slišimo, založil Karl Sohar, bukvar tukajšnji, po posameznih snopičih priobčeval.«

Iz navedb, ki smo jih posneli po goriških dopisih v N, smo najbrž upravičeni zaključiti, da je šlo za dva različna koncepta goriškega lista. Prvi koncept je predstavljal list, ki je nato izšel pod naslovom Goriški oglednik — Lo speculatore Goriziano. Izšla je samo ena številka, datirana 11. januarja 1862. Italijanski del je podpisal Giovani Filli, njegov podpis pa je veljal tudi za slovenski del, kajti France Zakrajšek, ki naj bi bil urednik slovenskega dela, se za uredništvo ni podpisal, dasi je mogoče sodeloval pri slovenskem besedilu. To besedilo je v slovenščini samo Povabilo in prošnja, namenjeno javnosti oziroma bralcem, in

[28] Almanahi pri Slovencih, gl. članek dr. A. Slodnjaka v EJ.
[29] N 1860, list 13, (28. febr.), 101—102.
[30] N 1860, list 23, (6. jun.), 182—183.
[31] N 1860, list 25, (20. jun.), po dopisu 14. jun. iz Gorice, 109.
[32] N 1861, list 46, (13. nov.), 379.
[33] N 1862, list 2, (8. jan.), 14.

Cegnarjeva pesem o posvečenju Prešernovega spomenika. Številka je bila prva in edina. List je zamrl takoj ob rojstvu.[34]

Drugi koncept goriškega lista pa je bil po moji sodbi Zakrajškov oziroma Marušičev: list naj bi bil namenjen »prostemu ljudstvu«, kakor pravi gori navedeni dopis v N novembra 1861. List naj bi »prosto ljudstvo prav po domače poučeval o domačih rečeh«. Mislim, da je utegnil biti Zakrajšek udeležen pri snovanju Goriškega oglednika in tudi še pri njegovi prvi številki. Zakrajšek je bil izreden častilec Prešerna, ki ga v svojih spisih povsod postavlja med največje slovenske in svetovne pesnike — v Goriškem ogledniku pa je poleg reklamnega Povabila in prošnje edini slovenski tekst v listu Cegnarjeva pesem Ob posvečenju spomenika dr. Prešerna v Kranju, ki je bila natisnjena najprej v N 1852. Vendar se je Zakrajšek od vsega početka oddaljeval od lista, kakršen naj bi bil dvojezični Goriški oglednik. Samo tri dni pred izidom Goriškega oglednika so N sporočile z dopisom iz Gorice, češ: Zakrajšek ne bo izdajal časnika, kakor so pisale N lani, pač pa je v dogovarjanju s knjigarjem Soharjem, da bo pri njem »v snopičih« izdajal Cervantesovega Don Kihota. Zakrajškov prevod Cervantesa v celoti ni izšel, pač pa je izšel obširen odlomek, začetek Don Kihota, v almanahu, ne več z naslovom Lipa slavjanska, ampak **Goriški letnik,** prav v založbi knjigarja Soharja, s katerim je bil v dogovorih za vsega Cervantesa. Zakrajšek se je po naravi nagibal k vezanemu in nevezanemu leposlovju in k obravnavanju literature, in ta koncept je uresničil v svojem **Goriškem letniku.** Ljudskoprosvetni list pa je v letih od 1863 do 1865 izdajal Andrej Marušič. To je bil mesečnik Umni gospodar, namenjen »kmetijstvu, gospodarstvu, obrtnijstvu in izobraževanju ljudstva sploh«, kakor pravi podnaslov.

Zakrajškovo vabilo »vsem slovenskim pisateljem«, naj mu pošljejo svoje prispevke za snovani almanah, pa, se zdi, ni izzvalo naglega in obilnega odziva. Nekaj je bilo pač krivo tudi dejstvo, da so dopisi in poročila v N navajali naslove almanahu zdaj tako, zdaj drugače: Vila slovenska, Vila slavjanska, včasih tudi v množini Vile slovenske, namesto Vile se je pojavila v naslovu Lipa, primešal se je še zbornik Celestina in Jurčiča Slovenska vila itd. Ustvarjal se je vtis negotovosti ali celo neresnosti.

Čas je mineval, o knjigi pa ni bilo obvestila s strani urednika in pobudnika, a tudi knjiga ni prišla na beli dan.

Tako je bilo razumljivo javno vprašanje nepodpisanega dopisnika v N (1861, list 14), ki je besedo »vprašanje« postavil kar v naslov. Dopisnik sprašuje, kaj je s Slavjansko vilo. Takole piše: »Lani je bil poziv na naročilo za Vilo slovensko za leto 1861; teče že peti mesec 1861, pa še nismo ne vidili ne kod brali, naj si bo osnutje ali preklic o ‚Vilah slovenskih'. Naj kaj povedo N.« — Uredništvo je tu takoj pod črto povedalo, da o knjigi nič ne ve. — Ali pa naj Zakrajšek pojasni, »ali imamo še dalje čakati obljubljene knjige ali ne? kajti nekterim poslanim rečem bo že pripravni čas potekel.«

Gotovo vzpodbudno za Zakrajškov almanah je bilo zelo pozitivno poročanje Andreja Marušiča o nemško pisanem **Orisu slovenskega slovstva** v realčnih šolskih poročilih, pod katerim je stalo ime suplenta Frana Zakrajška. Kakšnega posebnega slovesa mladi pesnik in pisatelj še ni mogel uživati, saj je javnost poznala le njegove izvirne in prevedene pesmi v N in prav tam nekaj živahnih dopisov; zato so Marušičeve besede hvale in priznanja o njegovem **Orisu** pomenile za javnost gotovo moralno podporo njegovemu razglašenemu vabilu na almanah. Marušičevo poročilo o Zakrajškovi razpravi so objavile N oktobra 1861,

[34] Branko Marušič, Ob stoletnici »Goriškega oglednika«, Kron 1963, 101—106.

ob knjižnem poročilu pa je bila tudi Marušičeva zelo visoko postavljena oznaka Zakrajška kot človeka in narodnjaka.[35]

Čas je prinesel prvo in zadnjo številko Goriškega oglednika, Marušič je snoval svoj ljudski mesečnik za podeželje in ga začel izdajati s 1. julijem 1863, knjigar Sohar je tehtal zamisel o slovenskem Cervantesu v snopičih, tu, pri

GORIŠKI LETNIK

ZA ČITATELJE VSACEGA STANÚ

PRVI TEČAJ

ZA LETO 1864

Vrednik

FR. ZAKRAJŠEK.

Založnik

KARL SOHAR,

v Gorici.

Naslovna stran edine številke Goriškega letnika (1864)

Title page of the only Number of Goriški letnik (1864)

Soharju, je našel streho tudi Zakrajšek s svojim **Goriškim letnikom.** Kaže, da so se zamisli izčistile in prizadevanja usmerila. Počasi je dozorela tudi izdaja snovanega Zakrajškovega almanaha. Gradivu, ki se je nabralo do jeseni 1863, je urednik podpisal Predgovor, ko je dajal rokopis v tisk, dne 1. 9. 1863. Knjiga je dobila svoj končni naslov: **Goriški letnik za čitatelje vsacega stanú, prvi tečaj za leto 1864.**

[35] Gl. tu opombi 18 in 19.

V Predgovoru je urednik obljubljal, da se bo letnik nadaljeval naslednje leto z novo letnico 1865. V resnici je ostal **Goriški letnik** brez nadaljevanja — reči moremo, da je uredniku in založniku knjigarju zmanjkalo moči.

Spremna beseda v **Goriškem letniku** daje nekaj podatkov oziroma pojasnil, kako je knjiga nastajala in kako si jo želi urednik v prihodnje.

Namen almanaha in njegovo pot do izida Predgovor takole podaja: »**Goriški letnik** je prevzel nalogo prinašati spisov iz peres domačih pisateljev in sploh tacih, ki se nanašajo na domačo zgodovino in književnost. Pokazati slavnemu občinstvu, da ni bilo že letos mogoče napraviti večjega letnika, čeravno gradiva ne manjka, bilo bi pred vsim treba povedati vso zgodovino njegovo, kar je za ta predgovorček nekoliko preobširno. V humoristični obliki prinesemo jo prihodnje leto, ako Bog dá. — Ako se založnikove želje spolnijo, bomo k letu v stanu napraviti večji letnik. Da bode pa njegov zapopadek kolikor mogoče zanimiv in mnogovrsten, prosimo ob enem vse slovenske pisatelje in nadepolne, za slovenski napredek vnete mladenče, naj nas v tem težavnem poslu podpirati blagovolijo. Z združenimi močmi se dá veliko lepega in koristnega napraviti. Koliko bogatejša bi bila že zdaj naša literaturica, ko bi se bile moči več združevale; vendar ne sekajmo si novih ran s spominom preteklih časov, marveč skrbimo za veselo prihodnost. Tu na pragu Italije je nam pred vsim na to gledati, da se nam ne jemlje, kar nam gre; zato nam je večje pozornosti treba, kakor kjer si bodi drugej.« Gorica je vedno imela mnogo snubcev in to velja tudi za današnji čas. To »vé vsak, ki pozna tukajšnje razmere. V Novicah smo že tudi mi enkrat pokazali, kako je tej napaki v okom priti; še več so drugi pisatelji o tem govorili in vsi so naše misli bili, da se mora sezidati trden nasip proti valovom sovražnih zahtev in hudobnih napadov. Sicer ni v predgovoru primerno mesto teh potreb razlagati ali dokazovati, saj so tudi jasne kot beli dan. V ta namen zavračamo vsacega na dotične spise po časnikih slovenskih pa tudi na lastni um. Delajmo in pokažimo tujcu, koliko nas je, ki bode enkrat razvidil, da nas je resna in trdna volja rogoviljenju njegovemu konec storiti. Hvala Bogu! že se je začelo to slavno delo, le ostati ne smemo, kjer smo; ampak napredek nam bodi vselej geslo. Goriški in sploh vsi slovenski pisatelji na Primorskem! tú Vam podamo lepo priložnost pokazati, da tudi Vi zidate poslopje, ki bode nam in našim potomcem kinč in slava in da se opravičite pred druzimi Slovenci, ako Vas utegne kdo literarne nemarnosti dolžiti. Enaka je Vam kakor druzim Slovencem sveta dolžnost se udeleževati te velikanske stavbe in še večja je Vam ta dolžnost, ako premislite, kako ječijo še naši bratje pod jarmom tujega upliva.«

Posebej se predgovor obrača na duhovnike in učitelje, ki jim naslavlja naslednje misli: »Posebno preč. gg. duhovniki in učitelji, ki dobro poznajo potrebe in tudi sredstva pomagati revnemu narodu našemu, ki se menda komaj zaveda njega vredne veljave, ki še ne pozna cene mu vrojenega jezika, ki nima tako rekoč še želodca za prekuhati literarne in sploh podučne izdelke; oni, ki toliko zamorejo, ker imajo narod v rokah, naj tudi pritečejo na literarno polje ter naj, kakor delajo na leci in v učilnici, svoje rojake tudi podučujejo z lahko razumevno jim besedo. ‚**Goriški letnik**' bo rad sprejemal njihove spise, ker dobro ve, da so spretni možje za to delo.«

Predgovor končuje s stavki: »H koncu pristavimo še prošnjo, naj se ta letnik sodi kakor začetno delo; povsod je začetek težaven, tako tudi tukaj. Njegov namen ne sega za letos dalje, kakor da pripomore povzdigniti nas v spoštovanji bližnjih sosedov in da vsaj nekoliko koristi preljubim nam rojakom slovenskim. Z Bogom!«

Navedene besede, naj so za javnost še tako polikane, so zvesto podajale optimistično razpoloženje urednika Zakrajška in mladostno, najbrž naivno vero v uspešnost njegovih literarnih in občih nacionalnih prizadevanj.

Zakrajšku ni uspelo, da bi bil v prvem letniku svojega almanaha zbral krepko goriško jedro sodelavcev za prihodnje letnike. Začetek je bil dan, ne moremo pa soditi, zakaj Zakrajškovo delo, z **Goriškim letnikom** in sicer, ni zbudilo širših odmevov: koliko so krive objektivne razmere v mestu in na Goriškem, koliko so krivi Zakrajškovi sodobniki kulturni ustvarjalci in delavci in koliko je iskati krivde v Zakrajškovem osebnem značaju in v njegovih družbenih, družinskih in osebnih razmerah.

Goriški letnik, kakor ga je pripravil Zakrajšek, je uspela knjiga in je samo škoda, da **Letnikov** ni bilo več, čeprav je bil delež slovenske izvirne literature v njem skromen, a nikakor ne poprečen.

Od 240 strani, kolikor jih šteje almanah, obsega 40 strani I. del, podnaslovljen **Za praktično rabo.** V tem je videti Zakrajškov namen, da v vidni meri ustvari zbornik koledarskega tipa. Opuščen je sicer kalendarij, a drugo vsebino sestavljajo izrazito »koledarske« zanimivosti: vremenske napovedi ali »prerokovanja« (znamenja za dež, za lepo vreme, za hudo uro, za točo in veter, vremenske napovedi barometra in naravnih prikazni), vsega kar deset strani, žal, da brez navedb o njihovem ljudskem izviru, kar bi močno zanimalo slovenske narodopisce, sestavek »Od pisemnine in štempeljnine« in članek Iznajdbe. Tu je obljubljeno »Dalje prihodnjič«. Enako piše pri Spominskem kazalu, kjer so po mesecih nanizani svetovni kulturni in politični dogodki v preteklih časih. Med znamenite dogodke in pojave so uvrščeni: Dalmatinova Biblija, »prva imenitna slovenska knjiga«, rojstni in smrtni dan oziroma leto Valentina Vodnika, smrtni dan »najslavnišega Slovenca pesnika dr. Franceta Prešerna«, rojstvo in smrt Valentina Staniča, »slavnega obuditelja slovenske zavednosti na Primorskem«, smrt »genialnega cesarja« Jožefa II., marec 1848, ko se »odpove Metternih in ljudstvo pridere iz dunajskih predmestij v Beč«, A. Auersperg, »najimenitniši sedajšni pesnik v Avstriji«, se rodi v Ljubljani, rodi se Palacký, »slavni češki zgodovinar«, ipd. Strnjeno so podani podatki o površini Zemlje in o njenih prebivalcih. Dosti obširen je govor o zdravilih in lekarnah (»po slavnem zdravniku Hufelandu«). O jeziku vseh sestavkov je mogoče reči, da je čist in jasen.

»Drugi del« nosi naslov **Satirično in humoristično berilo.** Jedro tega dela predstavlja obširen odlomek iz I. knjige Cervantesovega Don Kihota. Prevajalec je urednik **Letnika** sam, ki se na koncu še opravičuje, da ne prinaša iz Cervantesa več. O obsegu in vrednosti prevoda govori v naši razpravi posebej poglavje o Zakrajškovem prevajanju. **Don Kihot** zavzema celih 70 strani.

Drugo »satirično in humoristično« berilo predstavljajo spisi urednika Zakrajška pod obrnjenim priimkom Kešjarkaz. To berilo ni pisano v duhu jurčičevske krjaveljščine, zasidrane v ljudskem kmečkem svetu, ampak ga je »skoval v svoji osamljenosti«, kakor pravi avtor sam (120), pisec Zakrajšek, doma v razumniško-mestnem svetu.

Humoreska **Zrak na Smolici** vidno meri na Gorico, mesto dobrega zraka, upokojencev in denarno šibkih mestjanov. V kramljajočem, že klepetavem slogu razčlenjuje avtor opojno vrednost smoliškega ozračja, da v njem takó uspevajo poeti, k narodnostnim spopadom nagnjeni politikanti, vinski bratci, bahači ipd.

V humoreski **Črtica iz življenja slovenskega pisatelja** je ost Zakrajškovega dovtipa uperjena v prenapeto jezik-oslovstvo, kakor je to početje pozneje poimenoval pisatelj Fran Detela.

Dovtip in šala posebej izrazito prehajata v duhovičenje v humoreski, ki stoji v **Letniku** pod naslovom **Nekoliko načrtov za slovenske malarje.** Humor je tu priostren v satiro na pojave v slovenskem pisanju in javnem življenju. Pisatelj daje slovenskim slikarjem predloge, kaj naj naslikajo: boj slovenskih pisateljev in pesnikov med seboj, obup slovenskega založnika ob zalaganju in prodajanju slovenskih knjig, grozo uradnika, sicer »trdega Kranjca«, ko dobi »slovenski dopis« (136), zaničljivo zmrdovanje Laha in Nemca, ko kje zagledata v slovenščini napisan razglas, trumo Lahonov, ki v Gorici predstavljajo slovenski mejnik, v pajčevine zapredeno laško oznanilo na slovenskem podeželju in bolečine staroobličarjev-pravopisarskih reakcionarjev ob zavesti zgubljenega boja.

Polemičnost, ki jo je Zakrajšek zakril s prizanesljivim naslavljanjem, živi v Zakrajškovih **napisih, puščicah** in v tu obravnavanih črticah, kakor je živela v Levstiku ali Gregorčiču: pesimizem našega tedanjega pisanja se prevrača v ironijo in sarkazem.

Za poživilo je Zakrajšek uvrstil v knjigo anekdote: **Zgodovinske in druge kratkočasnice,** kakor pravi njihov naslov.

Ker je bil **Letnik** po prilastku **Goriški,** je urednik smiselno pridobil za sodelovanje goriškega zgodovinarja prof. Štefana Kociančiča, ki je učeno, pa vendar zanimivo opisal zgodovino goriške grofije, seveda šele njen prvi del, dobo do 1500, z obljubo na koncu: »Dalje prihodnjič«. Učeno razpravljanje kajpada mrgoli grofov, škofov, patriarhov, papežev, vzvišenih ženitev, dinastičnih bojev, a tudi opisov kmečkega podeželja, zidanja cerkva in palač na slovenskih tleh in pljuskanja tujih vojská čez goriško deželo. Na začetku pa je učenjak z neprikritim zanosom in ljubeznijo zapisal izbrane besede o goriškem mestu in deželi: »Lega (Gorice) ni le samo mična in prijetna, kar se tiče zemljišča, ampak tudi obdarovana od narave z milim podnebjem in je za kupčijo dokaj pripravna. Grič pa, kterega stari grad kinča, in mesto obdajajo mnogoteri homci in zeleni vinogradi. Pred mestom se razprostira široka in plodna planjava, presekana od ene strani od bliščečih valov bližnje dereče Soče in od druge, en malo dalje, od tihe Ipave, ktera se v Sočo izliva ter ž njo vred v Tržaško morje izteka. Da vso rajsko lepoto tega kraja nekoliko popišemo, omenimo še veličanske Julske in Karniške planine, ktere se od severne in izhodne strani na Koroško in Kranjsko raztegnejo« (161—162). Navedeni stavki, ki se nam danes zde lahko da sentimentalni in na moč naivni, so vsekakor pred 110 leti pomenili podporo budeči in utrjajoči se narodni zavesti goriške pokrajine in njenih ljudi.

Dober posluh šolskega in slovstvenega vzgojitelja je pokazal Zakrajšek v tem, da je pridobil za sodelavca »V. Krušiča, realca«: študent je prispeval stvaren, poučen članek iz kemije Gaz in plinosvečava. Po realčnem šol. poročilu je imel ob koncu leta 1861/62 neki Franc Kunsič poetičen nagovor v slovenščini.

Pod naslovom **Narodne pesmi, pravljice, vraže itd.,** je na koncu knjige urednik priobčil vrsto ljudskega pripovednega in pesemskega blaga, ki ga je nabral po Goriškem. Kakor v Kociančičevi vzneseni besedi, namenjeni Gorici, ne vidimo »lokalnega patriotizma«, saj se je uvrščal v vseslovensko občutje, tako moremo v ljudskem gradivu, ki ga je Zakrajšek vključil v **Goriški letnik,** videti plemenito, hvalevredno, nacionalnovzgojno nadvse uspešno kretnjo.

Zakrajšek pridružuje svojemu narodopisnemu gradivu veliko hvalo zaradi njegove estetske in občeumetniške vrednosti: »Ena sama narodna pri(s)podoba

pove dostikrat več ko cela umetna pesem» (200). »Nevedneži so ji kratili vrednost, češ da je borna in nična, ker govori po kmetovsko; aristokratično se posmehovajo so jo pehali na deželo, odkoder je prišla« (200). V resnici gre vsa hvala možem, ki dvigajo iz ljudstva ta zaklad in ga postavljajo za vzgled umetni poeziji. Pričujoči šopek ljudske poezije z Goriškega naj pokaže njeno posebnost in vrednost. Pesmim so pripisani kraji, kjer so bili teksti zapisani. Gre za kraje od Mirna in Opatjega sela do Uč in Srpenice. Navedeni so še kraji: Grahovo, Rezija, Livek, Srpenica, spod Krna, Kanalsko in Slap na Tolminskem. Besedila pesmi izvirajo iz pokrajine ob Soči, največ od Tolmina do Uče, v Drežnici pa je bil najbrž dom njegove matere in v Drežnico, kakor sam pravi v pesmi **Pred Koboridom,** se je ponovno vračal v mladih letih. Tako je imel odprta ušesa za besedo in zvok ljudske govorice teh primorskih krajev. O njegovem zanimanju za jezikovno podobo Posočja pričajo tudi njegove »jezikovne črtice«, ki jih je pod naslovom **Slovensko podnarečje na Primorskem** objavil 1866 v SG.

Eno stran v knjigi zapolnjujejo **ljudske uganke** (225), pač tudi nabrane po Primorskem. Žal pri njih ni zapisano, kje so bile zapisane, kar bi dvignilo njihovo narodopisno vrednost.

Končno je Zakrajšek umestil v **Letnik Šopiček umetnih pesem** (226—238), ki so potekle iz njegovega peresa. Ob njih je v opombi zapisal, da nastopa v almanahu kot pesnik sam. Opomba pravi: »Vrednik je letos ta predalček sam napolnil; prihodnjič bodo menda slovenski pesniki tudi kaj pripomogli« (226).

Medtem ko so pesmi, kar jih je Zakrajšek objavil v N, SG in ZD, mogle uiti iz razvida slovenskim bralcem, je mogla skupina šestih pesmi skupaj v **Letniku** očitneje opozoriti ljubitelje slovenske poezije in slovensko pesniško druščino, kako da se urednik **Goriškega letnika** uveljavlja tudi na slovenskem Parnasu. Samo ena pesem, balada **Bogomil in Meta,** je bila že predhodno objavljena v N, druge so v **Letniku** objavljene prvikrat.

Na prvem mestu stoji v **Šopičku** pesem **Samomorivec,** samogovor človeka, ki je doživljal »srečne čase« »mladosti lažnive«, a se zdaj — vzrokov nam pesnik ne razodene — poslavlja od »lažnivega sveta«, pripravljen na samomor. Upesnjena ideja je vsekakor v slovenski liriki nenavadna in spominja na Prešerna. Sploh v ozadju te Zakrajškove pesmi zveni Prešernovo Slovo od mladosti, tudi oblika oktavne kitice od tam. Vendar je verzifikacija zaradi neizpovedanih vzgibov za nameravano dejanje, zaradi čustvovanja, pa še ob zveriženi dikciji težko sprejemljiva.

O baladi **Bogomil in Meta** smo govorili, ko smo omenili prvo objavo.

Lirični igrački hočeta biti pesmici **Besedica** z ljubezenskim motivom in razpoloženjsko **Jutro,** najbolj dognana pesmica v **Šopičku:** preprosta v mislih in čustvih, povedana z besednjakom poprečnega književnega jezika.

Verzifikaciji **Šment in salomenti** in **Pokara rešetuna** kažeta, kako klasično-klasicistična koseskovščina, učenjaštvo in hotena izvirnost v tropih napovedujejo najbolj ponesrečen način poznejšega Zakrajškovega pesniškega ustvarjanja, kakor se predstavi v pesniških zbirkah iz leta 1885 in 1891.

Domiseln je sklep **Letnika** s člankom o **slovstveni dejavnosti** na Goriškem »v zadnjih letih« (239—241). V bistvu gre zgolj za nekaj bibliografskih omemb, ne za kake literarne sodbe. Poudarjen je pomen dejstva, da se je poleg italijanščine in nemščine na srednji šoli uveljavila tudi slovenščina. Preprostemu ljudstvu, ki je »na Goriškem nekoliko zaostalo v omiki« — takó propagandna informacija — je namenjen mesečnik Umni gospodar, ki ga je sredi leta 1863 začel izdajati Marušič, »dobro znani pisatelj slovenski in profesor na tukajšnji ginmaziji«. Ljudstvu

bo Umni gospodar »največ koristil, ker je gotovo najbolje zapopadel neodpravljivo potrebo pisati tudi za prosto ljudstvo o rečeh, ki so mu hitro razumljive« (240).

Zakrajšek s tem nekako vrača Marušiču dobronamerne besede, ki mu jih je zapisal v N ob ocenjevanju nemške razprave o slovenskem slovstvu v realčnem letnem poročilu 1861. »Voščimo visocim zmožnostim gospod profesorja tudi obilno podporo, kakoršne je treba pri takó važnem in nadepolnem vredovanji« (241).

Obljubljajo se boljši časi tudi **Goriškemu letniku.** Pri mnogih »tukajšnih (goriških) Slovencih, ki se še posebej z literaturo pečajo ... dejavnost (doslej) ni mogla biti kaj znatna, nekaj zastran naravnih over pri tujcih, nekaj pa zato, ker ni bilo še blage vzajemnosti med mnozimi spretnimi močmi« (240). Mnogo je še dela na književnem področju, da uvrstimo svoje ime »med imena druzih že izobraženih narodov evropejskih« (239). Ne dvomimo, sklepa Zakrajšek z živo vero, da je izvedljiva omika in literatura »v lastnem jeziku, po lastnem trudu in iz lastnih moči« (239).

Tako sklepa Zakrajšek svoj almanah s pozivom na skupno kulturno in ljudskoprosvetno delo. Delo za **Goriški letnik** ga je napolnilo z vročim optimizmom. Prihodnost mu je prinesla nedvomno mnogo osebnih razočaranj. Slutimo jih, a ne moremo izpričati z neposrednimi osebnimi izjavami iz njegovega osebnega življenja.

Odmev, ki ga je sprožil izid Goriškega letnika, je bil medel in neizrazit. Še SG je prinesel komaj informativen zapisek.[36]

Pesniški zbirki

Pripravljanje in urejanje **Goriškega letnika** je Zakrajška zaposlovalo z nabiranjem gradiva, s pisanjem izvirnih tekstov, s pripravljanjem prispevkov, ki jih je dobil iz drugih rok — tu mislim predvsem na narodopisno gradivo, ki ga je sicer mogel nabrati sam, a vzel tudi pri drugih — s prevajanjem Cervantesovega Don Kihota ipd. Ob vsem tem pa je uvrstil v knjigo tudi nekaj svojih izvirnih pesmi.

V času, ko je nastajal almanah, pa tudi v letih, ki so sledila **Goriškemu letniku,** nikakor ni opustil izvirnega pesniškega ustvarjanja. Tako moremo, ne sicer veliko, pa vendar opazno slediti objavljanju pesmi v tedanjih časnikih in časopisih. V letih 1864—1885 je bilo objav malo, pač pa je Zakrajškova prva pesniška zbirka 1885 pokazala, da s pesnjenjem in pesnikovanjem tedaj ni prenehal.

Do izida zbirke **Lira in cvetje** je Zakrajšek objavil le nekaj malega pesmi, spet v N in SG. V N objavljene pesmi **Tresliček** (1866), **Gašpar in njegova svoboda** (1868) in **Klepetuljevič Kvasinski** (1868) so si v rodu po tem, da merijo z ironijo ali humorjem na neke človeške slabosti in napake, so pa domala samó duhovičenje, ne brez banalnosti. Takó **Tresliček** pleteniči zgodbo o strahu in spopadu opitega moža z ženo, ko se vrne iz gostilne, **Gašpar** se nekam neopredeljeno norčuje iz svobode v epikurskem življenju in **Klepetuljevič Kvasinski** vé pripovedovati o pravdi za zemljo, ki jo vzame gradnja železnice. Zakrajšek ne zna anekdote privzdigniti v poezijo.

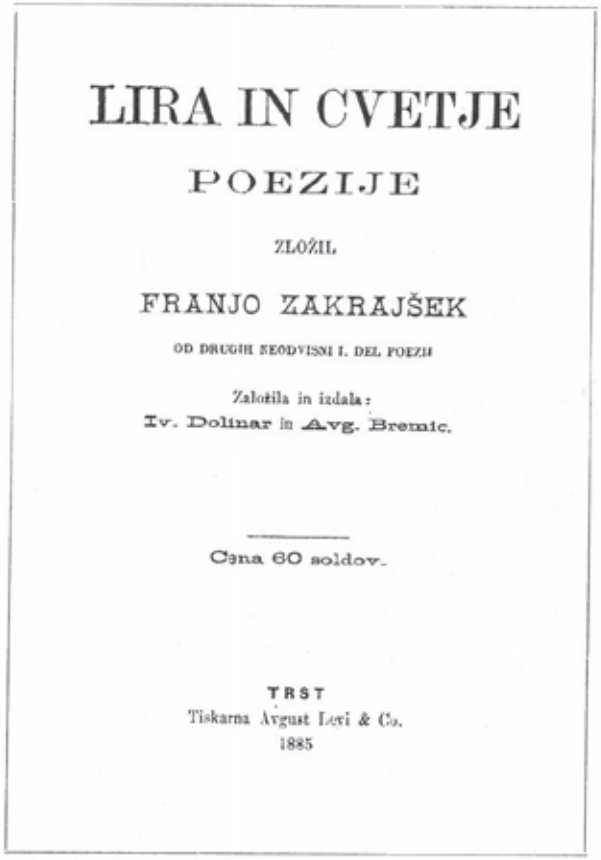
Nekaj pesmi, objavljenih v tu omenjenem času, je prišlo pozneje v Zakrajškovo pesniško zbirko.

Posebna novost so ta čas Zakrajškovi verzi, ki so jih pobudili zunanji politični dogodki. Zanje najde prostor v političnem časniku Soči. Srbsko-turško vojno proslavlja v pesmi **Hrepenenje po jugoslavjanskej zmagi** (Soča 1876). Ob

[36] SG 1864, 27—28.

Napoleonu III. mu vstane spomin na Napoleona I., kateremu posveti »lirično rapsodijo« pod naslovom **Napoleonove sanje na St. Heleni** (N 1870). Junaško grmi proti italijanskemu kralju Emanuelu v »satirični rapsodiji«, kjer kar v treh spevih dá duška svojemu slovenskemu patriotičnemu in avstrijskemu dinastičnemu razpoloženju. Ta »rapsodija« ima naslov **Emanuelejda** (Soča 1877). Videti je, kako se mu kar ponujajo »junaške« »zgodovinske« snovi. Poleg tu navedenih »rapsodij« pričajo o tem posebno **Odlomki,** ki jih je iz svoje pesniške delavnice razkril v **Liri in cvetju.**

Izdati v Gorici samostojno pesniško zbirko je bilo vsekakor pogumno dejanje. Zakrajška je najbrž opogumilo dejstvo, da je tak izreden uspeh doživela prva knjiga pesmi »goriškega slavčka« Simona Gregorčiča: izšla je 1882, postala takoj »zlata knjiga« slovenske poezije in prišla znova med Slovence o božiču

LIRA IN CVETJE

POEZIJE

ZLOŽIL

FRANJO ZAKRAJŠEK

OD DRUGIH NEODVISNI I. DEL POEZIJ

Založila in izdala:
Iv. Dolinar in Avg. Bremic.

Cena 60 soldov.

TRST
Tiskarna August Levi & Co.
1885

Naslovna stran prve Zakrajškove pesniške zbirke »Lira in cvetje«

Title page of the first Zakrajšek's Collection of Poems »Lyra and Flowers«

1884. Zakrajškova knjiga je izšla 1885. Svoje krstno ime je pesnik preoblikoval v Franjo, pod naslovom zbirke **Lira in cvetje** je postavil podnaslov **Poezije,** o zbirki

pa zagotovil bralce in interesente, da je to »od drugih neodvisni I. del Poezij«. To pojasnilo dá misliti, da je pesnik že tedaj, 1885, nameraval nadaljevati z izdajanjem svojih pesmi, ki bi potem predstavljale pač II. del njegovih **Poezij.**

V Predgovoru zbirke, ki ga je 12. dec. 1884 podpisal v Gorici »slovenskemu narodu zmerom ves udani pisatelj«, beremo: »Klanjaje se slovenskemu narodu prinašam mu spoštljivo sledečo zbirčico iz svojih pesmi.« Po pesnikovem mnenju »utegne junaška pesem **Ljudmila in Privina** — vsaj zaradi prelmenitne vsebine — obči pozor obuditi. Z božjo in blagih podpirateljev pomočjo prinesem kmalu kaj več in večjega. Č[astiti] čitatelj naj bi se pa za zdaj zadovoljeval s tem, kar je« (3).

Pesmi, ki stojita na čelu zbirke, naj bi bili poudarili osnovni ton pesnikove in narodove zavesti v tistem času, idejo domoljubja. Pesmi sta nacionalni budnici, toda podčrtavata obenem dinastično zvestobo. Pesem **Primorska straža** zagotavlja laškega soseda, da je slovenski meč, ki čuva dom, nabrušen in da Lah ne bo pil niti kaplje vode iz Soče ali Save.

Geslo v **Zastavi naši** se glasi:

Da za vero, dom, cesarja
vnetim sveti lepša zarja
in pod širno Avstrijo
srečni dni nam zacveto! (8)

Ob ropotajočih budnicah hoče biti nežnejša, »liričnejša« pesem **Domovina,** ki nam je predstavljena kot nežno dekle. Beseda je tu vilharjevsko-čitalniška, ta pa se bo pozneje razvila v nabuhlo koseskovsko besedje. Oglašata se v zbirki že tudi Gregorčičevi podobna misel in beseda. Zakrajškovi **Pred narodnim domom** in **Slovo in naročilo** sicer z naslovom aludirata na Gregorčiča, vendar si pesmi niso nič v sorodu. Pričajo samo, kako je politična pesem in nacionalna budnica pri obeh rasla iz sodobne časopisne publicistike in nacionalne društvene aktualnosti. Pesem **Meča posvečenje** spominja na motiviko naše in hrvatske politične lirike okoli 1848. Izstopa **Nedelja,** skoraj žanrska slika dneva, razpoloženjska v dikciji in v ubrani, neiskani obliki. Osebno noto imata pesmi **Gorski sin** in **Pred Koboridom,** ki smo ju vpletli v gradivo o Zakrajškovem življenju. Domotožje po planinskem svetu pri Zakrajšku in Gregorčiču izvira iz enakega ali podobnega razpoloženja. Pri Gregorčiču je izpovedano ljudsko preprosto, pri Zakrajšku pa je čutiti, kako se v njegovo liriko vriva opisništvo in pripovednost.

Izrazite osebne lirike ima Zakrajšek malo. Njegov »jaz« se vedno močneje spreminja v »mi«, »vi« in »oni«, subjektivnost vedno izraziteje in prevladujoče prehaja v objektivnost, liričnost v epičnost. Ta nagnjenost je brez dvoma koreninila v njegovem osebnem značaju. To dokazuje med drugim tudi Zakrajškovo neutrudno prizadevanje, da bi oblikoval epsko snov, da bi ustvarjal širše, kompleksnejše epske skladbe. Ta racionalistični, »pripovedni« gon je dalje videti v prizadevanju, da bi pisal humoristične, satirične pesmi in zabavljice in v stvarnost zadirajoče epigrame. To in táko pesniško gradivo je, kakor smo že rekli, raztreseno po N, SG in v Soči, očitno je v pesniški zbirki **Lira in cvetje** in še izraziteje v drugi Zakrajškovi zbirki, v **Poezijah.** Nagnjenost k prevzemanju tujega gradiva je videti v njegovem prevajanju. Njegovo razumsko, objektivnosti se uklanjajočo naravo moremo videti v dramskih zasnutkih, kjer njegov »jaz« tudi zginja.

V obravnavani zbirki **Lira in cvetje je nad polovico strani namenjenih pripovedni poeziji.** Na prvem mestu je omeniti **Regato,** zgodbo o veslaški tekmi v

zgodovinsko odmaknjenih Benetkah: starec veslač, da bi rešil iz ječe po nedolžnem izdajstva obtoženega sina, v tekmi sicer zmaga, toda na koncu od izčrpanosti umre. Pesem šteje 42 štirivrstičnih, rimanih kitic. Objavil jo je v SG že 1866, tako da jo moremo prišteti k tisti pripovedni poeziji, ki jo je skušal ustvariti naš romantični in mladoslovenski rod, da bi zadostil literarnim zahtevam romantike in romantičnega realizma. Ni prav, da ta poskus in podobne epske pesmi Fr. Zakrajška naša slovstvena zgodovina ni opazila in jim priznala vsaj eksistencialni, če ne literarni in estetski obstoj.

Zakrajšek ima v svoji prvi pesniški zbirki poseben oddelek z naslovom **Odlomki.** Ti **Odlomki** imajo na čelu posvetitev Simonu Gregorčiču, »diki slovenskih pesnikov« (65). Na prvem mestu je **Libuška roža,** po pesnikovi pripombi »odlomek iz obširne alegorije« (65). Ta alegorija naj bi najbrž pripovedovala o pesniku z Libušnjega. Med **Odlomki** je **Libuška roža** najmanj epska. V popolnih oktavah podaja liričen opis prihajajoče pomladi na Libušnjem. Oblika in dikcija govorita o Prešernovi šoli. (Verz: Odločeni so tebi slavni časi je neposredno prepisan Bogomilin izrek v Prešernovem Krstu.) Drugi odlomek ima naslov **Nebeški sprovod,** ki je tudi, kakor pravi avtorjeva pripomba, vzet iz 3. speva pisateljeve »Alojzijade« (67). Praznik mladinskega zavetnika Alojzija so nekdaj proslavljali učenci in dijaki vsako leto s posebnimi slovesnostmi, šolskimi in cerkvenimi, in Zakrajšek je taki šolski slovesnosti pripravil oziroma pripravljal ustrezen religiozni ep. Odlomek prikazuje sv. Karla Boromejskega, ki v sanjah gleda nebeški sprevod Alojzijevih častilcev. (V svoji šolski poetiki **Vodilce** navaja Zakrajšek cerkveno himnično poezijo, kakor jo posluša tudi Karel Boromejski.) Iz odlomka je seveda težko sklepati, kaj naj bi bila celota, vendar moramo ob tem odlomku soditi, da je avtor imel pred očmi religiozni ep. Tretji odlomek v prikazanem sklopu je **Herodežev bor se škarjotom v peklu,** z današnjim jezikom povedano: Herodov boj z (izdajalskim apostolom) Iškarijotom v peklu. Snov spada v krog Zakrajškovega ubadanja z Dantejem. Razprava bo več rekla o tem odlomku na ustreznem kraju. Tudi o tem odlomku je zapisano, da je vzet »iz pisateljevega dela **Besneči Herodež.** Naslov nas spomni na Ariostov ep Besneči Roland. Četrti odlomek pod naslovom **Gospod Silava** ima domačo snov, neposredno iz goriške soseščine, iz Sežane in z gradu na sežanskem Tabru. Odlomek pripoveduje o junaških bojih gospoda Silave s Tabra in njegovih »slovenskih korenjakov« (71) s sovražniki Turki, ki jih sekajo naši junaki, da kri kar brizga. Avtor ni vedno okusen, segel pa je pravilno tudi po domači, slovenski snovi. Tudi ta »sežanski« odlomek je del epa, saj je po avtorjevih besedah vzet iz »pisateljeve junaške pesmi **Vit s Tabra**« (71).

Ob tako rudimentarnih **Odlomkih,** kakor jih prinaša Zakrajškova knjižica, je nemogoče izreči kaj več kot splošno sodbo: da **Odlomkom** manjka plastičnosti, pretehtane zgradbe in uravnovešene dikcije. Sama po sebi pa se nam predstavlja ob njih pesnikova misel, da bi ustvaril slovenski ep: idilični z **Libuško rožo,** religiozni z **Alojzijado,** romantični z **Besnečim Herodežem** in nacionalni z **Vitom s Tabra.** Vendar Zakrajšek s svojimi skromnimi ustvarjalnimi darovi, pa še v svojem življenjskem položaju ni bil zmožen, da svojo morebitno zamisel uresniči.

Za dokončan je štel pesnik ep, ki ga priobčuje v zbirki kot poseben oddelek, s posebnim naslovnim listom. To je **Ljudmila in Privina ali pokristjanjenje koroških Slovencev.**

Na čelu tej »junaški pesmi« stoji v vodnikovsko-vilharjevski meri in ritmu napisano posvetilo Bogdanu Trnovcu, o katerem smo govorili v biografskem poglavju razprave.

Ep ima naslednje speve: prvi, pod naslovom **Valjhun**, predstavlja krščanskega vojvodo na Koroškem Valjhuna, Kajtimarovega sina in naslednika. Dežela je sicer na videz krščanska, vendar pa so poganski Korošci še močni,

vpor že snujejo in punt krvavi
zoper novarije Valjhunove,
kri proliti so pripravljeni
za očetov ranjkih staro vero,
zaničujejo sovražni križ
in vojvóde jarem (83).

Zato zbere Valjhun

cvet Slovenov in junakov nemških,
ki za križ se biti koprné (83).

Valjhunu je poslal nemške vojščake v pomoč parski Tesel, da tako skupno streta pogane:

Nikdar taka brata nista bila
si Sloven in Nemec kakor zdaj (83).

V družbi z Nemci hoče Valjhun zadušiti zadnji poganski odpor in upor. Valjhun bi mogel v pomoč pritegniti panonskega kneza Privino, toda ker je Privina pogan, ne dovoli hčeri Ljudmili, da bi se z njim omožila in tako pridobila očetu močnega zaveznika. Toda vtem se Privina dá krstiti in po ptici sporoči Ljudmili, da ni več ovire za njuno poroko.

V drugem spevu, ki ima naslov **Drohova prisega v nočnem lesu,** vidimo poganski tabor in vojsko, ki ji stoji na čelu najvišji žrec Droh. Droh navdušuje svoje bojevnike za boj proti Valjhunu, proti tuji veri in proti tujcem, ki hočejo Slovenom vzeti svobodo.

V tretjem spevu Privina premaga na turnirju vse nemške in slovenske viteze. Naslov spevu je **Privina in Ljudmila v ostrogu.**

Ep doseže vrh v četrtem spevu z naslovom **Boj v lesu in zmaga kristjanov.** Boj ni lahek. V boj gre tudi Privina. Ko je boj najhujši, se ustopi obenj vitez konjenik z naličnico. Potem oba skupno sekata po nasprotniku. Boj se odloči pri Marijini kapeli v gozdu. Tu se na poziv postavi nasproti predstavniku poganske vojske Privina, ki seveda zmaga.

Ep se konča s petim spevom, ki ima naslov **Krvava poroka.** Privina na poti v grad, da mu Valjhun izroči nevesto Ljudmilo, sreča pod lipo ranjenega svojega sobojevnika, ki odkrije naličnico in pokaže, da je smrtno ranjena Ljudmila. Ljudmila umira in tolaži Privino:

Nič ne preiskuj in ne obupaj.
Moralo je biti, kar je hotel
Bog v nebesih ... Ah, Privina!
Jaz pa umrjem ... Za ljubezen ...
Ljubi narod svoj, na strani stoj mu
z moškim svétom ino hrabro ramo.
Bodi sin [mojemu] očetu, zvest prijatelj.
Kar začela sta, lepó utrdita v slogi (105—106).

Roke umirajoče Ljudmile padejo v Privinove; tako je poroka sklenjena. Navzočni duhovnik ju blagoslovi.

Ep **Ljudmila in Privina** noče skriti, da hoče biti nekako nadaljevanje Prešernovega Krsta pri Savici ali, natančneje, njegovega Uvoda. Nesporno je tudi zgledovanje po češkem Rokopisu kraljedvorskem, ki ga je mogel Zakrajšek poznati po Levstikovem prevodu, izdanem 1856.

Da se ep konča s tragično, toda junaško junakinjino smrtjo, je davek sodobni romantični viteški epiki.

Ep je spesnjen v glavnem v narodnem desetercu, vendar, namerno ali iz nerodnosti, dovolj sproščeno, tako da se pripoved razvija dosti naravno, mogoče tudi zato, ker pesem ni napisana v rimah. Epu škoduje gostobesednost, ki zavlačuje pripovedovanje in mu jemlje plastičnost. Neposreden stik Fr. Zakrajška z Bogdanom Trnovcem v Sežani, ko je pesem dobivala svojo zadnjo podobo — tudi Bogdan Trnovec je napisal epsko pesem Drohova smrt —, je prispeval velik delež besed iz »slovanščine«, kakor jo je pojmoval Lamurski. Tu se je vseslovanska jezikovna navlaka križala z bleiweisovskim besednjakom, oboje pa je potisnilo jezikovno podobo epa na rob razumljivosti in sprejemljivosti.

Naš prikaz **Lire in cvetja** je poleg domoljubnih poudaril pesmi, v katerih smo našli avtobiografske prvine. Še posebej smo se s poudarkom zadržali pri avtorjevi pripovedni poeziji. Na kratko pa moramo omeniti in označiti še tretjo plast, drobnejšo pesniško blago, ki ga je v zbirki dovolj. Pesmi npr. **Luni** in **Noč** sta šablonski in primitivni. Svojemu pesniškemu poklicu se avtor klanja s povzdigovanjem njegove edinstvenosti v pesmi **Žalujoči pesnik,** a izpoveduje to misel brez izvirnosti.

Pač pa se je vredno posebej ustaviti pri pesmih: **Navidezni stolpi, Primerljaji** in **Materino slovo v Teru.** Oblikovno in jezikovno so napisane preprosto, so komaj zasnutki, kar imenujemo pesem, a imajo neke nove korenine. V njih se nezavedno izpoveduje neka pesnikova slutnja, kako se mora v poeziji za domoljubno oglasiti zdaj nova, družbeno kritična misel. V človeku ne pojo samo domoljubne strune, pesnik se mora kot človek in kot poet odzivati še na druga čustva, na druge strani svojega narodnega vsakdanjega dne — saj so Zakrajšku kot neredno zaposlenemu ali sploh nezaposlenemu človeku ta vprašanja bila blizu, bila boleča in so dnevno trkala na njegova vrata. Ni mogoče razsoditi, koliko se je Zakrajšek novih križpotij, novih dilem zavedal; bil je preveč osamel in brez sogovornika v goriškem svetu in v obče slovenskem narodnem kontekstu.

V pesmi **Navidezni stolpi** izraža svoj ugovor, da so reči tega sveta tako nepravično porazdeljene. Plemič — beseda je v pesmi zapisana in jo je pesnik vzel iz goriške stvarnosti — ima od rojstva na razpolago vse gmotno bogastvo, dani so mu služabniki in ženske, vsi ga gledajo navzgor — a kaj, če mu vzameš, kar ima?

S čim, da polne mernike Pluta
in gradove, vrte in parke
pa nezmerne šteješ poljane —
s čim si zaslužil?
In gradove, vrte in parke
jezni Bog če vzame in polja —
kaj li ostane? (25—26).

Tu se pesniku misel prelomi: ne spregovori, kako naj bi se sedanje stanje spremenilo; glas dvigne za vrednote, ki so po njegovem: dobro srce, bistra pamet in rahla duša. Skromni ugovor, kakor je izražen v zastavljeni protiplemiški misli, se še zmaliči ob iskanem leksikonu in nepristnem pripovedovanju. Pesem se razraste v šestindvajset trivrstičnih kitic s pripevom, v staroklasični metrični meri.

Pesem **Primerljaji** v črnogledi perspektivi, v pripovedno-dialoški podobi odpira problem očeta in sina v njunem osebnem, družinskem in družbenem pogledu. Misel o odnosih staršev in sinov ni povedana, ni razkrita do konca in je mogoče, da se je pesnik sam ni zavedal. Zaslutil je problem, pa se mu je umaknil.

V pesmi **Sinov pogled** čutimo naravnost neko neposredno osebno prizadetost: Ali bo kruha za očeta in za sina?

Boji v slovensko-italijanskih deželah so dali čustveno vsebino pesmici **Pismonosec in pastirica,** zapéta pa je kot otožna popevka v duhu ljudske vojaške pesmi, kjer se ne slovenski vojak ne njegovo dekle ne vprašata o smislu boja »tam za laškim gričem«.

Goričanu Zakrajšku je bila blizu Beneška Slovenija; zato je v verzih **Materino slovo v Teru** lahko upesnil tragično zgodbo, kako mati vpričo otroka utone v narasli reki. Baladnemu motivu pa pesnik ni dal nobene globlje misli: nesreča je samo dogodek.

Zakrajškova **Lira in cvetje** je že po tem našem kratkem prikazu in razboru vsebinsko, čustveno in miselno zelo pisana pesniška zbirka. Pesnik je videl in doživljal veliko, njegov svet še malo ni enoten. Posebej mu manjka osebna nota, podoba njegovega osebnega notranjega, individualnega, osebnega doživljanja. Bolj intenzivno živi z zunanjim kakor s svojim notranjim svetom. Oblikovno brez ozira na ustreznost uporablja antično kitico, Prešernove vzglede, stih ljudske pesmi in Vilharjevo shemo.

Pri obravnavanju zbirke smo pustili ob strani v knjižici objavljene dramske poskuse in gradivo, ki kaže pesnikovo zanimanje za Danteja. Oboje je posebej, ločeno obravnavano v ustreznem poglavju.

Pojav Zakrajškove **Lire in cvetja** ni zbudil posebnega odmeva. Zvon, ki bi bil za literarno sodbo najmeritornejši, se ni oglasil. Posneti moremo le vsebino dveh poročil, ki sta jih napisala neliterata in nekritika. Jakob Wang, veroučitelj, profesor v Celovcu, sicer rodoljubni nacionalni delavec na Koroškem in član Mohorskega odbora, je napisal v mesečniku Kres[37] misli, ki so gotovo bile misli tudi drugih poprečnih bralcev in kritikov na Slovenskem. Pišemo že leto 1885. Take poezije, kakor je Zakrajškova, je po Wangovem mnenju že preveč. Dandanes silijo iz slovenskih prevlažnih tal »mnogobrojne trobentice, zvončki ali vetrnice«, toda to cvetje nima nobenega vonja. Dalje je neodpustljivo, kar dela Zakrajšek z jezikom: predrzno, da ne rečemo prenaivno kovanje, kračenje in prestrojevanje besed dela jezik nerazumljiv in tuj. »Če se tak jezikovni izraz druži še s samovoljnim premikanjem naglasa zaradi stiha in stika, pomeni to neodpustljiv greh nad knjižnim jezikom«. In to je vse, kar ve povedati koroški ocenjevalec o poeziji **Lire in cvetja.**

Drugačno stališče do pobratima pesnika, v praksi pristaša vseslovenske jezikovne zbloje Trnovčevega kova in svojega osebnega znanca je zavzel poročevalec v Slovanskem svetu,[38] njegov urednik in tako rekoč edini »spisovatelj« Franc Podgornik. Podgornik je pohvalil miselno težo Zakrajškovih verzov, ob čem drugem se ni ustavil. Pesnika predstavlja kot »davno znanega slovenskega pisatelja, posebno še kot humorista in satirika.« V pesniški knjižici Zakrajšek izpoveduje in razglaša »zdrave nazore; mišljenje, ki se razkriva v različnih predmetih, vzbuja čvrsto in krepko čustvovanje k vztrajanju in pogumnemu življenju tudi v najtužnejšem položaju. Pesnik, ki je sam doživel več hudega in slabega, ima za

[37] Kres 1885, 278.
[38] Slovanski svet 1885.

lastno vodilo optimistično nazorje in to presaja tudi v svoje proizvode.« Podgornik si ne more kaj, da ne bi obenem udaril po svojih idejnih in življenjskih nasprotnikih. Nadaljuje namreč: »S tem se (Zakrajšek) ugodno razlikuje od pesnikov črnogledcev, ki sentimentalno opevajo svetobolje in naposled praktične sile.« Podgorniku je Zakrajškova knjižica »krepilna hrana«. Pritrjuje njenim mislim in nazorom, »ker ne nasprotujejo narodnemu in slovenskemu mišljenju«.

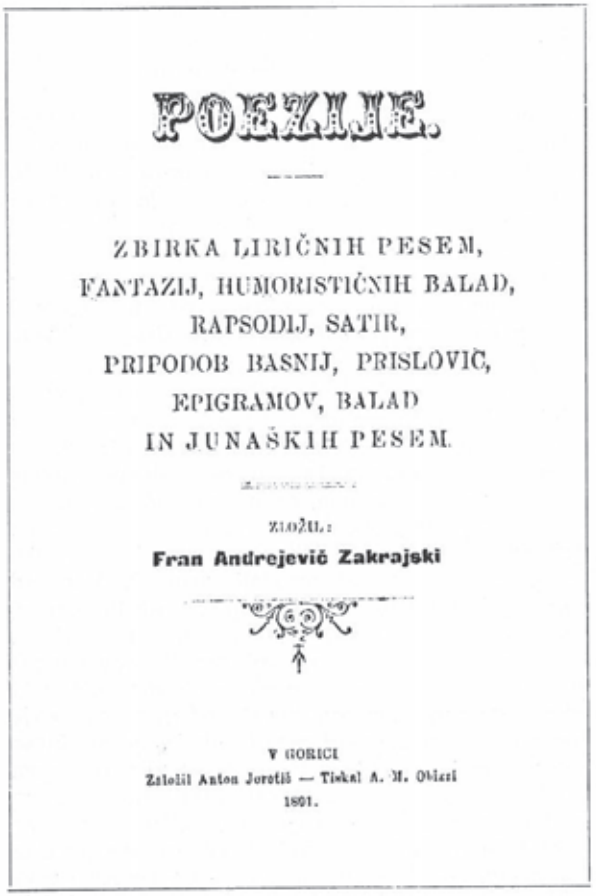
Glosi, ki sta ju napisala duhovno tako različna slovenska publicista, je bilo vredno navesti za označitev slovenskega časa sredi devetdesetih let na skrajnem slovenskem severu in njegovem skrajnem jugu, bolj kakor izpisati iz leta 1885 o pesniški knjižici sodbo, ki bi veljala še danes.

Sprejem oziroma pomisleki, molk in v bistvu odklonitev prve pesniške zbirke s strani slovenske javnosti pa niso prepričali Zakrajška, naj ne bi več prihajal na dan s svojo in táko poezijo, kakor jo je obelodanil v **Liri in cvetju.** Komaj 5, 6 let za prvo je izdal drugo knjižico svojih verzifikacij, pogumno v samozaložbi. Založbo je mogel tvegati najbrž z zanašanjem na svoje goriške in sploh primorske znance in prijatelje, ki so prvo zbirko pokupili in jo priporočali svojemu krogu. Nekaj je pri razprodaji oziroma razširitvi Zakrajškovih **Poezij** odločalo tudi razumevanje za njegov gmotni položaj, nekaj v določeni meri lokalna, na mesto Gorico povezana aktualiziranost nekaterih pesmi — o čemer nam je danes sodba pač težka ali nemogoča — nekaj pa gotovo tudi tedanja obča cena pesniškega ustvarjanja v goriškem prostoru, ki je ob Gregorčičevem vzgledu opazno zrasla.

Svojega življenjskega položaja se je Zakrajšek nedvomno vedno ostreje zavedal in je temu dal izraza v bridko ironičnih pesmih, kot sta **Vodilce za živenje** in **Svobodnjakove tožbe na cesti** (42—43 oz. 18—19). Neposredno osebno izpoved, v prvi osebi je zapisal v **Predgovoru** svojim **Poezijam.** Tam beremo: »Vsak umetnik ima pravico prinesti svoje proizvode v svet; sosebno, če se mu zdé taki, da ga mora biti resna volja, oteti je [= jih] pozabljenja. Po tem načelu podajam sl[avnemu] občinstvu v tem [z]vezku snopič pesniških umotvorov, katerih nijeden ni bil še v kaki zbirki [pač pa že lahko v časopisu ali časniku]. Delce se loči v dva razdelka. Prvi, še precej bogato založen, sestoji iz liričnih pesem, raznih fantazij, humorističnih balad, rapsodij, satir, pripodob, basnij, prislovic in epigramov. — Gledé tega razdelka, v kterem se nahaja več pesnij veselostnega značaja, utegne še oni, kojemu je moja nemila usoda znana, ne malo čuditi taki na prvi pogled protislovni prikazni. Ponižen odgovor: Človek, od muhaste usode še takó tepèn, ne joče se v eno mér. V večjej meri veljá to gledé spisov, ki se imajo podati ljudem, da se tu pa tam malo oddahnejo in zvedré. Sicer opozarjam na mojo pesem v tem snopiču: »Vodilce za življenje«. V vseh obzirih ravno takšen sem, kakor to svetujem drugim [s] temi stihi. — Drugemu oddelku vsebina so balade, dalje povest v verzih: »Matijče iz Zorán in menda jako zanimiva junaška pesem: »Devinski grofica«, ktera opeva zelo tragično usodo. — Če bo torej vsak [č.] bralec prej pazljivo čital moje proizvode in potler sodil je; v tem slučaju smem skoro brezi skrbij nadejati se dobrega vspeha. Sicer pa: »Služabnici molk, sodba spodobi se Vam«. — V Gorici 5. maja 1891.

Druga Zakrajškova pesniška zbirka je izšla v Gorici 1891, njen celotni naslov pa se je glasil: **Poezije. Zbirka liričnih pesem, fantazij, humorističnih balad, rapsodij, satir, pripodob, basnij, prislovic, epigramov, balad in junaških pesem.** Na naslovni strani moramo opaziti »slovansko« verzijo pesnikovega imena in priimka; podpisal se je kot Fran Andrejevič Zakrajski. Ta posebnost napoveduje tudi »slovansko« izjemnost pesnikovega jezika v zbirki.

Na začetku zbirke stoji refleksivna pesem, kakor pravi podnaslov, »elegija«, **Zvečer na hribu pri Soči.** Pesnik jo je priobčil že 1866 v N. Je ena redkih, skoraj izjemnih pesmi, ki govore v prvi osebi, je torej osebno mišljena in koncipirana. Označujejo jo skrotovičen jezik, iskane »poetične« podobe in toga navezanost na verzno kitično obliko, kakor si jo je pesnik sam ustvaril, pa si je moral zato pomagati z mašili, pristrigovanjem besed in nasilnim naglaševanjem.

POEZIJE.

ZBIRKA LIRIČNIH PESEM,
FANTAZIJ, HUMORISTIČNIH BALAD,
RAPSODIJ, SATIR,
PRIPODOB BASNIJ, PRISLOVIČ,
EPIGRAMOV, BALAD
IN JUNAŠKIH PESEM.

ZLOŽIL:
Fran Andrejevič Zakrajski

V GORICI
Založil Anton Jurčič — Tiskal A. M. Olizzi
1891.

Naslovna stran druge Zakrajškove pesniške zbirke »Poezije«

Title page of the second Zakrajšek's Collection of Poems »Poems«

A uvodna pesem ne napoveduje značaja naslednjim, ki naj bi tudi bile osebne. Refleksivni pesmi sledi zelo pisana šara. Pesem **Srbi leta 1876** je rohneča verzifikacija na Turke, »Luciferjeve čete«, bobneča oda na ruske osvoboditelje pod generalom Černjajevim in tirada na maščevalce Kosova. In za ta ponarejeni vihar besed in čustev si je ustvaril obliko šestvrstičnih rimanih kitic! Pesem **Furlanska beda** moremo postaviti v soseščino pesmi **Materino slovo v Teru,** ker posega s svojo motiviko v beneško-slovenski in furlanski svet.

Prestopanje nekdanje avstrijsko-italijanske državne meje za Gorico je v našem leposlovju izjemno. Pesem **Furlanska beda** pa je izjemna tudi z motivno in idejno vsebino: ta Zakrajškova pesem sodi med naše prve in najostrejše socialne pesmi. Zaradi svoje jezikovne in slogovne podobe in oblike pa ostaja nerazumljiva in si jo moramo zaradi razumljivosti »prevesti« v knjižno slovenščino. Poskusimo izluščiti nekaj podob!

Zakrajšek:

Že v vas mrači. Mudi se črnej majci:
Neslanega sokú kadi se miza,
(Še ta je pičel!) V kuhnji mlada riza
se truma v srajci!

Domnevna misel:

Mrači se že v vasi. Črni materi se mudi:
Od neslanega soka se kadi miza,
(Še ta sok je pičel!) V kuhinji mlada otročad
v srajci uganja norčije(?).

Družine gazdo z' jegna je prignalo
gladovno že hlepečega po žlici.
Dospó sinovi ž njim... (Ah, vsem je v lici
gladú kazalo!)

Družinskega gospodarja je prignalo z dvorišča,
ker lakotno hlepi po žlici.
Z njim dospejo sinovi... (Ah, lica vseh
kažejo lakoto!)

Na črno bedo se odzivajo pesnikovi kriki: Glej tolste krvopije v gradovih, glej sužnja, ki v gladu pije pregrenke sline! V svet se že razglaša tvoja beda, ti gladni rod, a trop tvojih trinogov se smeje. Kdaj jenjajo krivice padati na tvojo glavo, kdaj se ti bodo posušile grenke solze? Do sinjega oboka neba hiti k Gospodu odmev: Vrzi z gradu tirana!

Vsekakor so svojevrstne Zakrajškove pivske in pijanske pesmi in verzifikacije, ki hočejo biti šaljive ali groteskne. Iz njih smo že posneli nekaj potez goriškega mestnega ambienta, našli pa malo poetičnosti in z leti naraščajočo trivialnost.

Več besed moramo posvetiti Zakrajškovim pripovednim poskusom, saj Zakrajšek ponovno in ponovno skuša gojiti pripovedno pesništvo zelo na široko in z zelo mnogovrstno vsebino.

Pravzaprav sta pripovedni že pesmi **Ogoljufani hudič** in **Črnko — nažgan!** v prvem delu Poezij. Anekdoti sta naslonjeni na narodopisno gradivo o slovenskem hudiču. V ta krog pa spada tudi cela humoristična povest v verzih,

Domovina

Jaz imam čedno ljubico,
koj zanjo kri prelijem;
kar pametim, že ljubim jo
in zvest ji venčke vijem.
In komur še neznano je,
kdo brhka je deklina,
povem mu častno njeno ime,
glasi se: d o m o v i n a!
Dovolj sem videl že svetá,
deklet pa cele roje;
a nezbrisljivo v dnu srca
mi vlada dekle moje.
Že mladga njen pogled me zgrèl
ko blagi žar poleti;
al nisem upal, nisem smel
srce ji razodeti.
In ker bahanja znala ni
ko druge tovaršice,
zasmeh so revi sipali
v preprosto milo lice.
Kak jokala na skrivnem je,
kak milo žalovala,
kak ji je pokalo srce,
kak solze je skrivala!
Me zbodlo je, to videti,
in kri je hudo vrela,
ter svetli meč opašem si:
»Ti, ljubca, bod vesela!«

Lira in cvetje, 1885, 12—13.

ki jo je priobčil v humorističnem listu Rogaču 1887 pod naslovom **Matijče iz Zorán** (prvotno: **iz Čukljan).** Humoreska noče biti nič več kot ljudska norčija. Dokler ostaja Zakrajšek na ravni ljudske humornosti, je sprejemljiv, ne ve pa razsoditi, kdaj preide v banalnost in neslanost, kar je sicer največkrat uveljavljena poteza slovenske šale sploh. »Humoristična povest v verzih« **Matijče iz Zorán** nas spomni na nedokončane epske skladbe, kakor nam jih je nakazal v poglavju **Odlomki** v **Liri in cvetju,** Tu v **Matijčetu iz Zorán,** bi mogli reči, da imamo zamišljen slovenski humoristični ep.

V prvem delu **Poezij** sta še pesmi, ki spadata v bistvu med pripovedne: **Valjhun,** ki se zdi kakor fragment, ostal po epu **Ljudmila in Privina,** in **Savlov srd pred Gibelo** s snovjo iz sv. pisma.

Nov poskus, da bi spesnil slovenski romantični ep, imamo v »junaški pesmi v treh delih« pod naslovom **Devinska grofica,** ki sklepa drugo Zakrajškovo pesniško knjižico. Najznačilnejša poteza te obširne pripovedne pesmi je slovenska snov: časovno postavljena nekam v srednji vek, a po prostoru v pokrajino med

Gorico, Devinom in Štivanom. Prvi del te romantične zgodbe je uvodna pesem o slavi in propasti devinskega gradu, jedro epu pa ustvarjata speva **Nuna devinska** in **Osveta.** V drugi spev, v **Osveto,** je, seveda v verzih, vključena dolga povest, ki jo zbrani grajski druščini pripoveduje preoblečen romar, maščevalec nad nasilnikom z devinskega gradu. Glavna junakinja je ob možu trinogu Bogomila, poleg zvestobe in ljubezni glasnica tudi slovenskega rodoljubja »in slavske govorice« ob Timavu in Soči. Vso raznorodno snov pesnik ni znal zliti v enoto in ne se rešiti anahronistične dikcije in miselnosti.

Zakrajškova lirska in epska pesem je izzvenela v prazno. »Zlato knjigo« je ustvaril Gregorčič 1882 in 1885 (v knjigi je bila tudi Jeftejeva prisega), Stritar je že dolgo pesnil pesmi, ki so z lirskega področja prehajale v epiko, Aškerčeva knjiga Balad in romanc je izšla leto pred Zakrajškovimi **Poezijami,** goriški almanah Na razstanku 1898 je že spregovoril iz duha evropske moderne.

Suhoparno Zakrajškovo poezijo je obsodil suhoparni Anton Funtek[40], ki je v LZ z vso brezobzirno ostrino zapisal: »V teh najnovejših pesmih pogrešamo vse, kar smemo in moramo pričakovati od dobrih pesmi.« V knjigi ni našel ničesar, kar obljublja avtor v naslovu. »Liriške pesmi niso liriške, humoristične balade so vse drugo, samo ne humoristične, satire so brez sledu slehernega žela, pristnega epigrama nismo našli nobenega, junaške pesmi niso niti senca pravih junaških pesmi« (121). Te svoje sodbe nadrobno niti ne utemeljuje. Ustavi se le še pri Zakrajškovem jeziku: To je koseskovščina in banalnost, táko pesniško izrazilo pa je mrtvo, iz njega se ne more roditi pesem.

Pesniška pot Frana Zakrajška se je z letom 1891 končala. Če smo govorili, dosti obširno, o njej, smo hoteli plačati samo dolg, ki mu ga je kljub vsemu le dolžna slovenska slovstvena zgodovina.

Dramski poskusi

Bilo bi čudno, če ne bi tako razgibanega mladega literata, kakor je bil Zakrajšek, prevzela želja, da bi se uveljavil tudi v dramatiki. Lirska in epska poezija sta zahtevali, da se ozre tudi po tretji obliki pesniškega ustvarjanja, po dramatiki, ki je veljala za vrh besedne umetnosti. Dalje so v sedemdesetih letih ustanovili v Ljubljani Dramatično društvo (1867) in se je v javnosti razgibalo zelo živahno razpravljanje o potrebi izvirnega slovenskega dramskega slovstva in o slovenizaciji gledališča na Slovenskem.

Ko je Zakrajšek sklepal svoja razpravljanja o dramatiki v **Vodilcu,** to je svoji srednješolski in obči poetiki, je zapisal misel in prepričanje, ki sta živo utripala v njem: »Tudi naše slovstvo ne pogreša manjših dramatičnih izdelkov in od Schillerjevih tragedij imamo jih nekaj po Koseskem i Cegnarji v prav lični prestavi. Odkar se je pa Dramatično društvo ustanovilo, je upati, da bomo imeli brž (= najbrž? verjetno?) originalnih dramatičnih izdelkov. Bog daj srečo!« (64).

Ko je Zakrajšek to pisal, je sam pri sebi že mislil, da bo v to slovstveno dejavnost posegel tudi sam. Branje šolske, seveda predvsem nemške in stare antične dramatike, a tudi vzgled, kakšnega je gledal v osebi svojega najljubšega profesorja Jozefa Václava Menzla — ta mnogostranski učitelj in literarni delavec je napisal tudi zgodovinsko tragedijo v nemškem jeziku Erik XIV., kralj Švedske (Trst, 1862) — in slava, ki jo je užival v tedanjem času Friderik Schiller — tudi

[40] LZ 1892, 121—122.

Menzl ga je oboževal —, ti in podobni vplivi in pobude so izoblikovali tudi v Zakrajšku predispozicije za dramsko izvirno ustvarjanje.[41]

Delo, s katerim je hotel nastopiti, priča o veliki ambiciji: slovenskemu gledališču in slovenskemu slovstvu je hotel dati zgodovinsko tragedijo v verzih s snovjo iz svetovne zgodovine.[42]

Iz vabila na naročbo, kakor so ga izpod njegovega peresa objavile N sredi marca 1866, in iz odlomka, kolikor je bil objavljen, moremo le deloma sklepati, kaj je Zakrajškova drama bila po svoji vsebini, ideji in obliki. Njen naslov je bil **Marija Antonijeta.** V središču dogajanja v času velike francoske revolucije stoji nesrečna francoska kraljica, kakor jo avtor imenuje, Marija Antonijeta. Kralja Ludvika XVI. ni mogel ali ni hotel prikazati, ker je bila po njegovem pojmovanju »veliko krepkodušnejša zgodovinska prikazen nesrečna kraljica«. Pozorišče dogajanja je pariški Versailles. »Groznih in patetičnih prizorov ne primanjkuje, čeravno mi rabijo le toliko, kolikor mi pesniška dostojnost pripušča; za žaloigersko sočutje pa poskrbeva moja pohlevna muza. Nadjam se, da kane marsikaka solzica moji kraljevski junakinji.« Svoje delo imenuje »zgodovinska drama«, »izvirna slovenska tragedija« in, v isti sapi, v naslednjem stavku, »obširna dramatična pesem«. Pri objavi odlomka iz uvodnega prizora, kolikor so ga sprejele N, pravi, da gre za »precej obširno delo«. **Marija Antonijeta** naj bi bila, po dramatikovem zatrjevanju, »prva slovenska izvirna tragedija«. Res je prvo slovensko žaloigro Nevesto z otoka Cypros napisal že v letih 1836—38 Davorin Trstenjak. Vendar nam Trstenjakovo dramsko delo ni znano, ker se ni ohranilo.

Zakrajšek je idealno mislil na svojo nalogo, ki si jo je zastavil. Vabilu na naročbo **Marije Antonijete** je pridružil nekaj svojih pogledov na slovensko dramatiko, tako da moremo po tem nekoliko sklepati, kaj naj bi bila njegova zgodovinska tragedija ali dramska pesnitev. Zakrajšek pravi: »Ne samo šaloigric, temuč veliko več dramatičnih pesem in za velike gledališčine odre je (nam Slovencem) treba. Šala umrje tako rekoč pri porodu; resnost pa prestane vse čase, ona dere mogočno z novimi in krepkimi idejami naprej in razglasuje narodovo čast in slavo. Upati gre, da bomo tudi mi Slovenci skoro narodno gledališče imeli. Dobro gledališče pa stoji med posvetnimi izobraževalnimi sredstvi na **prvem mestu;** ono je živa potreba, ktere prevpiti nobena človeška strast ne more. Čas je, da poskusimo enkrat tudi z lastnimi močmi kaj napraviti; saj um je tudi pri nas domà. Radi smo se naslanjali na ideje in izdelke tujih pisateljev. Prevajanje tujih klasikov je velike koristi; a to niso naši izdelki, le izposodili smo si jih pri tujcu za svoje potrebe. S prestavljanjem se je le gibčnost in moč slovenskega **jezika** dokazala, ne pa veljavnost slovenskega uma. Krepka misel prinese krepko besedo (s) sebo, misel pa je duša, beseda telo.«

V navedenih besedah je očitno mladostno navdušenje za ustvarjanje slovenskega gledališča in slovenske izvirne dramske literature. Zakrajšek je tudi tu

[41] Josip Nolli, Priročna knjiga za gledališčne diletante, 1867, 165; Anton Trstenjak, Slovensko gledališče, 1892, 102; Frank Wollman, Slovinské drama, Bratislava, 1925, 48, 58, 70—71, 295; dr. France Koblar; Slovenska dramatika, I. knj., 1972, 49; SDL, II. zv. 1962, in SGL, III. zv., 1972, pod imenom Fran Zakrajšek. Edino uprizorjeno dramsko besedilo, pri katerem je imel svoj delež Fran Zakrajšek, je bulvarna veseloigra, ki jo je napisal Francoz Louis-Benoit Picard (Lažnjivi stric). Rokopis prevoda ni ohranjen, v SGM se hrani samo letak za predstavo. N so napovedale predstavo (8. nov. 1871, 368) z besedami: Sesta predstava dramatičnega društva v deželnem gledališči bo jutri četrtek 9. t. m. Predstavljala se bode prvikrat od g. Fr. Zakrajšeka iz francoskega poslovenjena veseloigra Lažnjivi stric v 3 dejanjih. — Predstavo ima zaznamovano Repertoar slovenskih gledališč 1867—1967, 20.

[42] Vabilo na naročbo so pod naslovom Slovansko slovstvo priobčile N 1866, list 11, (14. mar.), 87. Besedilo vabila je podpisal s celim imenom »Slovenskemu narodu ves vdani France Zakrajšek v Gorici 24. febr. 1866.« Začenja se: »Izvirno slovensko tragedijo ‚Marija Antonijeta' v 5 djanjih (mesto: Versalje in Pariz, čas: 1793) podpisani ravno izdeluje.« — Odlomek iz predigre k tragediji ‚Marija Antonijeta' so objavile N 1866, list 12 in 14, (21. mar. in 4. apr.), 95 in 112—113. Gl. tu 461—465.

hotel prispevati svoje, skladno s tem, kar se je snovalo tedaj v slovenskem središču, v Dramatičnem društvu in v okviru tedanjih slovenskih odrov.

Zakrajškovo vabilo na naročbo zgodovinske tragedije ni imelo zaželenega uspeha. Zakrajškova drama ni izšla in se nam ni ohranila. V podkrepitev svojemu vabilu na naročbo pa je avtor v N objavil vsaj nekaj dramskega besedila, »odlomek iz predigre k tragediji«. (V naši objavi je na koncu izpuščenih 16 vrstic.)

Odlomek
iz predigre k tragediji »Marija Antonijeta«

(Princ Condé in Brézé prideta v pogovoru)

Brézé

Od kralja upati pomoči zdaj?
Z d a j, ko povodenj se trinogov ljutih
vsesilno krog razliva po deželi
francoski? Z d a j, ko smrt na bogatina
in na poštene vse Francoze že
iz tolko lakomnih pesti grmi?

Condé

Bog nam pomagaj! — Žalostni so dnovi,
to vé že vsak Francoz; al kralj je vendar
še na prestolu. Naj se derejo
le vrane, orel miren še sedi
v visokem gnezdu — ino moč je tam!

Brézé

Močan še zdi se kralj v škrlatnem plašču,
je res; pa trese se mu žezlo v roki
in ko trstika se oklanja vsaki sapi.
Verjemi, dragi moj, že delopust
obhajamo krvave anarhije,
ko kri prelije mnogo mnogo žrtev
njih bóginji, izsiljeni svobodi.
Gorje nam! Smrt nam scer življenje krade,
tatinsko po navadi izmikuje
prijatlje nam in znance, pa — počasi,
ker glasnikov redi u svoji hiši,
ki jih pošilja v tabor smrtne družbe;
in tolovajka je le kakšenkrat.
Tam laže pa nebó, ko tvoj pogled
prihodnost milo bere v jasnih zvezdah.
Nenadoma ti skoči smrt na tilnik,
njen si, pa — že si bil, ker duša zdajci
zbežala plaho je iz nemih ust.
Na čast mrliča pa zatuli hripav
krohot in besna kletev. Táka
usoda čaka nas in kralja z nami,
če hitro ne zbežimo —

Condé

Ne zameri,
vse črno vidiš ti, jaz ne tako.
Bežati pa celó nas Bog obvaruj!
Naš kralj b e g ú n! To žálilo šele
bi njega čast in narodno! Francoz
pa ima v tem zelo vnemljivo kri.
Zakaj se bati, ko ni treba! Ali
ne služi kralju še armada zvesta?
Naj posadi — pa z umnim zmislekom —
le nekaj tisoč mož okol Pariza,
boš videl, kako votel je tvoj strah . . .

Brézé

Že marsikdo je čutil slonov rilec,
ko le pokazal mu je bič sovražni.
Kar je še najbolj pametno, sem rekel;
pa brž je sklepa treba; sred težav
se jih odkrižati, je večkrat pozno. —
skor posvetila bode luč tud tebi.
Čeravno misli tek drugam obračaš,
boš moral gledati strašilni svit,
pred kterim bi zatisnil rad oči.

Condé

(ponosno)
Grof Mirabeau je mojih misli, ki
je tokraj Rena najbolj bistra glava.

Brézé

Nikar mi ne govôri ti o njem.
Pač ko kaméleon spreminja se
ta samogoltnež, ravno kakor
življenja sonce sije nanj; dobiček,
mu greje mrzli drob srcá in glave
in le na njêga meri up njegov.

Condé

Tako se t u k a j govori, ker kakor
za jutra snéžnika ponosno teme
pozdravlja sonca prvi zor, tako
o n milosti od trona prve žarke
uživa — in nekterim senco dela.
Pa kaj zato? O n rešil bo kraljestvo,
zakaj pogum ima in moder svèt
in ljud njegov je z dušo in telesom.

Brézé

Drhal je slepa na obe očesi,
ko slepi element.

Condé

Zdravnik je čas.
Če pa nagaja ji prevroča kri,
ozdravi naj jo meč in bajoneta;
pa morda zadostuje njunih bliskov
mamilni strah in svit . . .

Brézé

Pregluh je meč,
da, iz nôžnice potegnjen, bi se čist
v svojo mirno hišo spet povrnil.
Orožje več ne spi enkrat izdrto,
zakaj iz duše srd je šinil vanj,
ki le po krvi hrepeni, in duh
škodljiv in hud živi v zvijačni rudi.

Condé

Tako naj križem bi roké držali?
In zatajivši svojo moč, naj lev,
strahu opanjen, leno gleda, ko
mu deček krade dragi plod pred njim?
Naj bi pojančeni molčali? Právica
in varna moč pa sta pri nas?

Brézé

Odkod
pa veste tudi tak zatrdno, da
vsa vojska pojde z vami, kadar jo
z morilnimi nameni na Francoza
obrnete? Prijatelj! Iz Francozov
je ustvarjeno francoskih trum telo.

Condé

Armada in drhal — stvari sta dvojni!

Brézé

Sta dvojni scer — ne tukaj. Kar se žlâhta,
viharno si naprot hiti, ljubezen
mu perutnice nasadi in up,
da švigne smelo po življenja krogih.
Mojbog! Al brišete po sili si
spomin iz glave? Ali v praznih nadah

tiščite si ušesa in oči? Vas ni
drhal zmodrila še v Versaillu, ne?
Tud ne Bastilja, ki je padla v prah?
Že dvakrat obnemoglo je kraljestvo —
in slepo trmo še poslušate?
Ne veste, kak strmele so oči
na besni trop, kak jezik, prej goreč,
od groze vam pomrl je za zobmi?
Tedaj sta onemela svèt in moč. Ne strah,
previdnost govori iz mene; volk
še nisem takšen na življenje, da bi
se smrti bal, in lahko sklenem,
če treba, zdaj; saj gospodari smrt
namesto Ludovika na Francoskem,
kjer zlegu sosed je še hujši zleg.
V življenja bridki zimi, miljnike
njegove štejem, truden romar že,
in več posvetnih upov ne redim;
le joče staro se srce mi v prsih;
Bog vé, krvave že solzé bi točil,
da cepi misli nam hudoben dvom
in b i ai n e b I pričkalo slepó
se v kralja škodo tú na dvoru. Kralj
pa ima lahkoverno úho . . .
. . . Zlo hude že novice
so slišati o tem. Krdeloma bežé
vojaki spod zastave naše —
ne boš tajil.

Condé

Le pleve so zletele,
ostalo pa še krepko zrno je.

Brézé

Tud to vam odleti, ker sloga
v vojaštvu hira. Saj oholost že
povelju praznemu se smeje in žug(anje)
ko cunjasto strašilo zaničuje.
Le kdor ob kralja milosti živi,
francosko oficirstvo, to — ne rečem —
se zvesto poteguje še za kralja;
al nizki vsi stanovi že kvasú
strupenega kipé, zakaj svoboda
je zlata tarča želj njihôvih.

Condé

Še mnogo zvestih polkov imámo,
ki so na novo že prisegli kralju;
le naj se v prid obrnejo, boš videl,

himêra svobodúnska utihne koj.
Dokler mečkamo, raste jim pogum,
sevé.

Brézé

Nikar ne upajte vojaštvu!
Po mestih vseh francoskih, clo v Parizu,
posadke cele se zedinjajo
z drhaljo, da se bijejo za n a r o d.
Res imamo še dosti mož, pa vzgled
mogočen je magnet.

Condé

Drhal se punta,
vojak pa je prisegel.

Brézé

To ni punt
navaden iz nezadovóljnosti,
gotovo, princ! to je kaj več; zakaj
tud z vražo se pajdaši smeli up,
ki daje pa nevarno moč. Prerokbo
že staro berejo v šembiljskih bukvah
nekje o nekem Ludoviku kralju,
da z njim pogine Kápetovo deblo.
Nekteri puntarji najeli grdo
baburo so, ki v ognjenici
sleparskega zamaknjenja le-tó
prerokovanje na osebo kralja
sedanjega obrača in v zvijavicah
pobožnih blêde le o našem kralju:
tako, da naš šestnajsti Ludovik
pogine revno tu v Parizu, da
kraljestvo se pokoplje z njim francosko
pod giljotino. . .

Novice 1866. list 12 (21. 3.) in list 14 (4. 4.)

Skromni ohranjeni odlomek Zakrajškove žaloigre ne dovoljuje obširnih sodb. Wollman je v svoji knjigi o slovenski drami sodil, da kaže ohranjeni odlomek popoln Schillerjev vpliv; objavljeni dialog da je »razvlečen, slikanje ozadja in predhodnega dogajanja pred usodnim letom utruja, napisan je v okornem blankverzu; obširno delo je najbrž kot celota bilo profesorska drama in z ozirom na milje in na izbrano témo málo napredno, avstrijsko rodoljubno«. Ta sodba češkega slavista se zdi pretirano zahtevna in krivična. Stihi, kolikor so nam znani iz odlomka

v Novicah, so prožni, izjemno tekoči in govorljivi, za tisti čas, ko sploh še ne moremo govoriti o razgibanem slovenskem gledališkem govoru, gibčni in kar sproščeni. Misel, da naj bi bila **Marija Antonijeta** »profesorska drama«, »malo nepredna« in »avstrijsko rodoljubna«, pa je brez opore v znanem odlomku.

Ko je Koblar nazadnje pisal o Zakrajškovem poskusu zgodovinske žaloigre, ni nič upošteval odlomka, objavljenega v N, in je zapisal samó misel, ozirajoč se zgolj na znani mu naslov drame, da je Zakrajškov tekst »uhajal iz tedanjih narodnih namenov«, kar je povedano dovolj drzno, saj pač ne moremo sklepati na vsebino in miselno vsebino drame zgolj po tem, da nastopajo v njej Condé, Mirabeau in Marija Antonijeta.

Zakrajšku žal ne moremo biti pravični, ker se nam njegov drzni dramski poskus ni ohranil. Priznati moremo zgolj dejstvo, da so njegovi verzi kar zelo sproščeni in dramsko živahni, nikakor ne leseni in da dialog ni razvlečen, ampak živahen in spretno napet.

Misel na gledališče in oder je po ponesrečenem razpisu vabila na naročbo živela v Zakrajšku dalje. Življenje mu je ubilo marsikatero iluzijo, vendar moremo navesti še nekaj Zakrajškovih poskusov, da uveljavi svojo besedo v dramski obliki.

Rokopis njegove **Marije Antonijete** je prišel v Ljubljano in J. Nolli ga navaja v svoji Priročni knjigi za gledališne diletante (1867). Zakrajšek je torej ob svoji zgodovinski tragediji mislil vsekakor tudi na slovensko uprizoritev v ljubljanskem gledališču.

Stik z ljubljanskim gledališčem izpričuje tudi dejstvo, da je zanj prevedel iz francoščine bulvarsko veseloigro v 3 dejanjih Francoza Luisa-Benoita Picarda **Lažnivi stric** (Encore des ménechmes). Igra je bila uprizorjena 9. 11. 1871. Dalje vemo, da je prav tako za ljubljansko gledališče po Schillerju priredil igro **Stričnik kot stric**, vendar ni bila uprizorjena. Tudi rokopis tega prevoda se ni ohranil, kakor je izgubljen tudi rokopis uprizorjene igre **Lažnivi stric.**

Zelo zanimivi in pomembni so za Zakrajška dramatika odlomki izvirne drame, ki jih je priobčil v svoji pesniški zbirki **Lira in cvetje** pod naslovom **Knez Aleksej in Izabela** (73—78). Objavljeno besedilo je uvrščeno na koncu **Odlomkov,** ki kažejo, kako se je Zakrajšek ukvarjal s širšimi epskimi skladbami. Med odlomke pa je štel tudi primere svoje izvirne zgodovinske tragedije iz ruske zgodovine, torej sorodno dramsko delo, kakor je bila **Marija Antonijeta.** Vsega pet strani obsegajoči iztrgani tekst v objavi seveda onemogoča reči kaj določnega o snovi te druge Zakrajškove izvirne žaloigre, enako o njeni slovstveni ali gledališki karakteristiki ali celó ceni.

V pesniški zbirki objavljeni odlomki »iz pisateljeve tragedije« (73) o knezu Alekseju in Izabeli ne predstavljajo neke celote in je zato razvozlavanje njihove vsebine nemogoče. Iztrgani so brez pojasnil ali kakega veznega besedila. Reči se dá samo to, da se godi »tragedija« na Ruskem in menda v Napoliju, glavna oseba pa je ruski knez Aleksej, verjetno razdedinjeni sin Petra Velikega, in njegova najbrž nevesta, ki jo reši, tonečo v morju, in ji je ime Izabela. Od dramskih oseb v objavljenih odlomkih nobena ne nastopa, priobčeni so le: »zbor carju« iz II. dejanja, »ko je car kneza pomilostil in premoženje povrnil«, »drug zbor iz III. akta« in »zbor« iz 11. prizora I. dejanja, »ko je Aleksej odšel na morski breg, da reši vsled brodoloma na deski plavajočo žensko« (73—78). Uporaba zborov v drami je najverjetneje posneta po Schillerjevi Mesinski nevesti. Kaj je nagnilo Zakrajška, da si je za dramsko oblikovanje poiskal visoko, carsko-plemiško rusko osredje, kaj

je hotel s tem povedati in izraziti in kaj ga je nagnilo na uporabo verzificiranja zborskih pesmi, ostaja še nerešena uganka.[58]

Nerešeno ostaja tudi vprašanje pesmi pod naslovom **Kralj Lir,** ki je tudi priobčena, brez kakega pojasnila ali komentarja, v isti pesniški zbirki kakor odlomki iz ruske tragedije. Da je pesnik imel na misli kralja Leara iz Shakespearove tragedije, se zdi najverjetneje, vendar je mogoče misliti tudi na stare angleške kronike. Kaj je hotel z izbrano snovjo in motivom povedati, je mogoče zgolj ugibati. Jezik in pripoved pesemskega teksta sta namreč zmedena in brez razvozljive logike. Votek te pripovedne pesmi, pač izredno zanimive zaradi »shakespearskega« motiva, je menda tale: Vitez Murdoh, ki ga je kralj Lir dal sramotno pretepsti, zajame Lira in njegovega sina. Zdaj se maščuje nad Lirom, da ga dá on pretepati: njegovega sina vrže s Črne skale v morje in očetu se zmeša.

Zakrajšek se je ukvarjal s svetovno dramatiko in je v pesmi uporabljeno snov morda našel v (nemških ali italijanskih) kronikah o Lirovem bajeslovnem ali kraljevskem literarnem krogu. V svetovni literaturi obstajajo priredbe Lirovega motiva. Zakrajšek je hotel najbrž napisati balado z bajnim motivom zblaznelega kralja. Zdaj je pesem najbližja mračni škotski baladi.[59]

Prevodi

Vprašanje jezika kot izrazila v govorjenju in pisanju se je Zakrajšku sprožilo takoj ob začetkih njegove slovstvene dejavnosti. Mnogovrstnost jezikov v goriškem mestu je postavljala predenj osnovne probleme njihovega uveljavljanja, kar je še posebej seveda veljalo za njegov materni jezik. Koliko velja eden, koliko velja drugi, ki se lahko da ponaša s številom svojih nosilcev? Ali se brez ozira na številnost nosilcev zastavlja zahteva, da naj si kulturna bogastva narodi med seboj enakopravno izmenjavajo? Zakaj ne bi mogel brati Prešerna Furlan v svoji furlanščini? In nasprotno: Ali ni slovenščina npr. z italijanščino enakopravna in lahko po svoje pove Božansko komedijo? Kot pesnik je hotel s primeri iz svetovnega slovstva v slovenskem jeziku izpričati svojo pesniško naravo, kot slovstveni zgodovinar, šolski vzgojitelj in narodnjak malega naroda pa dokazati, kako so si narodi in njihove literature enakovredni in kako se s presajanjem literarnih ustvaritev vzajemno bogatijo. Ko je nastopil svojo šolsko službo, je bila slovenščina enakopraven predmet ob dotlej edino veljavni nemščini. Zato je poudarjanje slovenščine kot literarnega jezika za svetovna umetniška dela bilo tedaj posebej razumljivo in v Zakrajškovem slovstvenem delu posebej očito.

Zakrajšek je objavljal svoje prevode iz svetovnih literatur od prvih let, ko so se mu odprle Novice. Zatem je prevode objavljal v SG, v šolskih poročilih, v Goriškem letniku, v svojih pesniških zbirkah in v mohorskih publikacijah.

Za prevode iz **nemške lirike** je izbiral poete klasicistične in zgodnje romantične smeri, ne da bi bil pri tem imel kakšne posebne oblikovalne ali idejne

---

Tekst opombe 58 glej str. 490.

[59] Anglist prof. dr. Mirko Jurak méni v pismu 31. maja 1979 na moje vprašanje o Kralju Liru naslednje: Pregledal sem nekaj osnovnih virov, vendar doslej še nisem našel opore za domnevo, da bi pesem Kralj Lir nastala na podlagi Shakespearove drame. Res je, da je junak najbrž ista mitološka oseba, tudi grožnja s smrtjo, ki naj bi dolotela Lirovega sina tako, da bi ga pahnili s »Črne skale«, spominja na Learovo pot v Dover, čeprav je v drami potem Gluchester tisti, ki skuša napraviti samomor. (Iv., 6.). V tem se seveda pesem popolnoma razlikuje od drame. Tudi Murdoh ne nastopa v Shakespearovi igri, pa tudi Learov sin se ne pojavi niti v Shakespearu niti v zgodbi, ki jo je zapisal Geoffrey of Monmouth. Zaradi tega domnevam, da je bil uporabljen za to pesem drug vir in ne Shakespearova drama. — Pristavljam opozorilo na Learovo snov, na katero opozarja opomba v knjigi dr. Stanka Škerlja italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih, Ljubljana, 1973 (gl. register imen). Learovo snov je uporabljala tudi jezuitska dramatika. Italijansko ali latinsko gradivo te dramatike je mogoče v Gorici bilo dostopno.

nagibe. Pesniki so bili Heine, Uhland, Matthisson, Seidl, Schubert in Chamisso. Včasih je ob objavi zapisal, da je prevod po tem in tem avtorju »zložil« ali »napravil«, s čimer je hotel poudariti, da je njegov prevod pravzaprav prepesnitev. Nekateri prevodi so bili primerno gradivo za šolske čitanke in različne antologije, dejansko pa res niso bile več kot dokumentiranje, kako more tudi slovenščina izraziti, kar povedo »slavni« nemški pesniki.

Avtorja ni prevajalec zapisal ob tekstu iz angleške in litvanske poezije, ni ga zapisal tudi ob prevodu proznega dela, ki je izšlo pri Mohorjevi družbi pod naslovom **Oglénica** (1864).

Med goriškimi duhovniki in kulturnimi delavci, ki so spremljali prvo obdobje organizirajoče se in začetne dejavnosti Mohorjeve družbe, je bil tudi Zakrajškov strokovni tovariš Andrej Marušič. Med prvimi sodelavci, ki so jih tiskali v rednih mohorskih knjigah, so bili tudi pisatelji iz Gorice.

Andrej Marušič je v šolskem prijatlu 1854 med drugim pisal, kako naj MD misli na obilnejši povestni program. Mnogi bralci, tudi mladi, si želijo »le mnogo pripovedovalnih knjig in knjižic«. Družba naj neokusne in surove povesti nadomesti z dobrimi, npr. takimi, kot je bila Povest o Fedorju in Olgi v lanski Slovenski Bčeli, ali kot sta bili povesti Janeza Trdine Arov in Zman in Luke Svetca Vladimir in Kosara.[44]

Nedvomno je to Marušičevo pisanje dalo pobudo za priredbo povesti o oglénici, po Pleteršnikovem slovarju ogleníci — premogovniku, ki jo je pripravil za Mohorjevo družbo Zakrajšek. Povest pripoveduje o delavskem kraju, kjer se dogodijo hude reči zaradi hudodelskih ukan in dejanj med premogarji, rudarji v premogovniku, in zaradi grozljivih nesreč pod zemljo. Kajpada so ljudje porazdeljeni kakor luč in tema oziroma sreča in nesreča in nad črnimi nesrečami se uveljavlja »večna« pravica. Vsaj teh nekaj stavkov je bilo vredno zapisati, ker opozarjajo na, za tisti čas pri nas pač izjemno, delavsko snov, medtem ko ob nakazanem dogajanju razumemo sprejem povesti pri mohorjanih.

Oglénica ali hudobija in nedolžnost, kakor pravi celoten naslov povesti, je »za Slovence predelal Franc Zakrajšek v Gorici« Tako je 1865 (95) naznanjal SG. Povest je žela tak sloves, da je bila ponatisnjena še 1894 in 1904. **Oglénica** je ponašena tudi tako, da so poslovenjena osebna in krajevna imena, in po tej poti ni mogoče sklepati, v kakšnem jeziku je bil napisan izvirnik. Zakrajškovo predelavo ali prevod odlikuje izjemno lep, živ, ljudski jezik. Naivno idealistično dogajanje in vzgojni namen je znal Zakrajšek dovolj zabrisati z živim pripovedovanjem, nazornim opisom in naravnim dialogom. To je knjižni jezik ljudskega kmečkega sveta, kakor nam je tedaj rastel v pisanju Levstika in Jurčiča in je živel v ustih slovenskega ljudstva. Povest vsa živi povsem v duhu moralizatorskega in versko vzpodbudnega pisanja Krištofa Schmida in njegovih slovenskih epigonov.

Ali je izvirnik za **Oglénico** našel Marušič ali Zakrajšek ali mohorski odborniki v Celovcu, je nemogoče reči. Vsekakor pa velja za druge prevode, ki jih je Zakrajšek pripravil v slovenščini, da pripada izbira prevedenih del njemu.

V **Vodilcu,** ki predstavlja kratek uvod v razumevanje besedne umetnosti, — o njem govorijo posebej naše naslednje strani — je v izvirniku priobčil sonet o sonetu nem. pesnika A. W. Schlegla, sonet o »njegovi zgodovinici« nemškega pesnika Platena in odlomek iz Božanske komedije italijanskega pesnika Danteja (60, 61, 62—63).

[44] SPJ 1854, 278—280, 285—288.

Nas tu najprej zanimajo teksti, ki so prevedeni v omenjeni Zakrajškovi šolski poetiki.

Ko razpravlja o »razgovoru«, to je govorjenem in igranem dialogu, navaja v svojem prevodu »del razgovora med **Novo šego in Smrtjo,** ki ga je nek tuji pisatelj prav lično izdelal« (33). Izvirnik te najbrž srednjeveške moralitete ni naveden oziroma povedan. Gre za vladarico Smrt, ki se ji ob stran postavi »sestra« Šega, govoreč: »Jaz spreminjam vse posvetne reči ter je (= jih) podiram kakor ti. Obe sve si v tem enaki« (34). Zakrajšek je teoretično in pedagoško izbral zelo primeren odlomek neznanega dramatika in z njim pokazal, kako mora biti pogovor živahen, resničen in naraven. In te poteze mora imeti sleherno prevedeno besedilo, če nočemo, da se umetniški tekst spremeni v filološki dolgčas, v mrtev prepis tuje ustvaritve. Sam izstavlja o prevedenem pogovoru sester Šege in Smrti takole karakteristiko, mišljeno pač analogno za primere iz drugih umetniških oblik: »Ta razgovor kaže dovolj, kako gre take baže sostavke pisati (in prenašati v drug jezik). Misli naj so mikavne, šaljive in obenem naravne; razvoj [= razplet] bodi neprisiljen, beseda gladka in lahkoumevna, to je domača« (34).[45]

V Gorici je bilo nadvse primerno, da se slovenščina afirmira s prevodom iz velikih italijanskih ustvarjalcev: iz Manzonija in Danteja.

V navedenem **Vodilcu** je Zakrajšek priobčil svoj prevod iz Zaročencev Alessandra **Manzonija.** Gre za célo prvo poglavje, ki je natisnjeno na straneh 45—53, torej v celem kar šest strani in pol. Ker je ob tem velikost črk še nekaj manjša od ostalega stavka, predstavlja odlomek iz Manzonija izreden obseg. Namenjen je označitvi zgodovinskega romana. Način, kako je zgodovinski roman označen, pa je bliže eseju in ne suhoparnemu učbeniškemu dociranju formalista brez čuta za lepoto. Odlomek uvaja obširna hvala italijanskega romana in za šolsko rabo in potrebo umerjena oznaka, v duhu časa seveda usmerjena predvsem v vsebino oziroma snov: »V tem romanu nahajaš toliko i tako mnogovrstnih značajev s tako različno pisavo, da se ne moreš dosti načuditi mojstrskemu pisateljevemu peresu. Šala, resnost, popis, govori, vmesne prigode, vse se vrsti v čudovitem redu. Tu vidiš krepost, zvijačo, smešno plašljivost, dobra djanja s primernim vrnilom, pregreho ž njeno kaznijo, živahne malbe krajev, mest, vasi, hribov, gozdov, rek, samostanov, gradov, krčmetin, bolnišnic, tržišč; osebe vseh vrst i značajev: nadškofe, namestnike, duhovnike, notarje, vrednike, priproste in plemenite, pogrebce in ogleduhe. Slog mu je po okoliščinah resen, žaljiv ali kratkočasen, tragičen, nežen, krepek, občutljiv i viharen; z eno besedo, vse živi v ti klasični pripovesti. Vrh tega so misli čiste in nravite« (45). V prvem poglavju, ki ga podaja v slovenskem prevodu, kakor pravi, »v okrajšku«, bo bralec videl, »kako je vse naravno i prikladno po stvari, ki jo sloveči romanopisec popisuje« (45).

Taka vsebinska in slogovna oznaka Zaročencev je bila seveda odločilna tudi pri samem Zakrajškovem prevajanju.

Res je zaradi odmerjenega mu prostora črtal nekaj odstavkov, toda ti odstavki se tičejo zgolj zgodovine in opisovanja bravov, njihovega počenjanja in njihove oblastnosti, pa tudi preganjanja. Enako so izpuščene opisne pasaže. Dalje so ponekod poenostavljeni romanski stavčni pleteži in podani preprosteje v slogu slovanske stavčne zgradbe. Ob takem izčrtavanju izstopa epičnost, ki jo podčrtava tudi prevajalčeva zgradba stavkov, opisov in dialogov. Spretno in iznajdljivo se izo-

[45] Andrej Praprotnik (gl. SBL) je priobčil v Slovenski bčeli 1853 sestavek Prigode na poti, kjer je v prozi in dialogu posnel del iste predloge, kakor jo je prevedel Zakrajšek v Vodilcu. Zakrajškov prevod označuje naravna šegavost, lahkotna zbadljivost in rahla posmehljivost, Praprotnikov sestavek pa je dolgočasno moraliziranje. Soditi smemo, da je bil izvirniku bližu ali vsaj bliže Zakrajšek in ne šomaštrsko-katehetski Praprotnik.

giba zapletenim ali tudi zgnetenim stavčnim periodam. Zakrajškova nagnjenost k jezikovni nazornosti in slikovitosti se izkazuje v sproščeni, naravni pripovednosti, ki zna uporabljati karakteristične danosti rodnega, materinega jezika. Ravnal se je po tem, kar je v **Vodilcu** o tem napisal: »Da kdo domače piše, mora tudi govorila, reke i pregovore svojega jezika dobro poznati« (34). To pa seveda velja ne samo za to, kar je napisano, ampak tudi, kar je prevedeno. Zakrajšek je v prevajanju nazoren, naraven in ustvarjalen. Te sodbe nam ni treba nič spreminjati, če njegov prevod primerjamo s prevodom, ki ga je oskrbel 1925 dr. Andrej Budal. Majhen obseg Zakrajškovega prevoda ob straneh celotnega Budalovega prevoda sicer onemogoča kritično sodbo, ker bi utegnila biti prenagla, vendar je opazen leposloven prvega in jezikoslovski duh druge slovenitve. Zakrajškov prevod je po svojem duhu bližji prevodu, ki ga je opravil Jaša Zlobec v Sto romanih.

Zaradi zanimivosti je vredno pristaviti, da je odlomek pod naslovom **Kuga v Milanu leta 1630,** kakor ga je priobčil Koledarček Družbe sv. Mohorja 1866. odlomek iz 1. knjige Manzonijevih Zaročencev. Prevod je napravil Zakrajšek. Člančiču je napisal nekaj uvodnih stavkov, ne da bi bil povedal, da je zgodba iz Manzonijevih Zaročencev.[40]

S spoštovanjem in z velikim prizadevanjem, da bi posredoval Slovencem enega največjih italijanskih pesnikov, se je Zakrajšek ponovno ustavljal ob Danteju.[41]

V **Vodilcu** je priobčil, sicer res »pod črto«, Dantejeve verze v izvirniku, in sicer Ugolinovo pripóved o umiranju sinov (verzi 37—78 v XXXIII. spevu Pekla).

Iz tega speva pa je priobčil v pesniški zbirki **Lira in cvetje** svoj prevod verzov 1—78, in to tako, da je vmes izpustil pet tercin, postavil pa na čelo sedem novih. Naslovil je odlomek **Grof Ugolino.**

V **Vodilcu** je svojo objavo izvirnih Dantejevih verzov pospremil z opombo, da se tej Ugolinovi epizodi »mora ogibati vsako prestavljanje« (62), vendar se je prevajanja prav tega pasusa sam lotil in to epizodo priobčil v svoji zbirki.

Objavo odlomka v **Vodilcu** je pospremil z naslednjimi besedami v uvodnih stavkih odstavka o pripovedni poeziji: »Za onega čitatelja, ki ume italijanščino, naj stoji tu morda narlepša epična epizoda. Veličanska je po besedi in izumbi: Dantejevo srečanje z Ugolinom v peklu. Ta epizoda je grozna, tragična i gledé na jezik i jedrnatost tako mojstrska, da se je mora ogibati vsako prestavljanje, da ne slabi v nji pesniške dostojnosti i ne igra z občutki, ki presuvajo narbolj skrite nitke še čutečega srca« (62). Ob Danteju se tu spomni nemškega klasicističnega pesnika Klopstocka, ki ima v svojem religioznem epu Mesijada »kaj lepe epizode«, nato pa sklepa: »Ako prečitaš te vrstice Dantejeve s potrebnim pozorom, boš videl, kako ste si sorodni naša in italijanska poezija; ali to dela tudi lepoglasje obeh jezikov, veča svoboda v pesniškem vredovanju besed« (83). Superlativom se ne izogne tudi v **Liri in cvetju,** ko ob objavi **Grofa Ugolina** zapiše pod črto: »Popis (Ugolinove epizode) séga tako naravnoč v neizmerne globočine srca, kakor more ségniti menda le Dante, ta Titan in nedosegljivi mojster vseh časov« (61—62).

[40] Odlomek, priobčen na straneh 40—43, ne navaja pisatelja, ampak ga imenuje samo »slavni laški pisatelj«. Tekst je vzet iz 1. knjige (v prevodu J. Zlobca v Sto romanih, 280—281).

[41] Zakrajškov delež pri prevajanju Danteja so zaznamovali v različni popolnosti, kakor so prihajali v razvid njegovi prevodi, bibliografije in članki oziroma razprave: Marijan Brecelj, Onorate l'altissimo poeta, 1965; njegovi prevodi, bibliografije in članki oziroma razprave: Marijan Brecelj, Onorate l'altissimo poeta, 1965; O. F. Babler, Die Dante-Bestrebungen der Südslawen, v knjigi Deutsches Dante-Jahrbuch, Weimar, 1958; O. F. Babler, Nov [Capudrov] slovenski prevod Dantejeve Božanske komedije, Dialogi 1973, 580; Alojz Rebula, La Divina Commedia nelle traduzioni slovene, Ricerche Slavistiche, 1960. — Psevdonim Primorski J., čigar članek Dante Alighieri in doba njegova navaja M. Brecelj v bibliografiji v gori navedenem delu, je nedvomno brati kot Fran Zakrajšek, ki je isto leto priobčil svoj prevedeni odlomek iz Danteja v Domovini. Psevdonim Primorski je uporabljal Zakrajšek.

Odlomek iz Pekla so tudi tercine, ki jih je Zakrajšek objavil[42] v Marušičevem tedniku Domovini 1867. Verzi so vzeti iz III. speva. Od 136 verzov je tu prevedenih prvih 14 tercin, to je 42 verzov. Med njimi so znameniti stihi o napisu nad vhodnimi vrati v Pekel:

Tod ide se v mesto žalujoče,
tod ide se v bridkost v vek trpeče,
tod med krdelo, ki v pogubi joče.

Ocenjevalci Zakrajškovih odlomkov iz Danteja niso mogli izreči določne sodbe o prevodih — verzov je prevedenih malo in še tem je bila naložena jeklena forma tercine. Posnemam samo sodbo Alojza Rebule iz italijanske razprave o Danteju v slovenščini (v prevodu Branka Marušiča): »Poskus **(Grofa Ugolina)** kaže resno vživetost in je tudi jezikovno dovolj izčiščen, a je za Zakrajška ‚terza rima' prehuda preizkušnja.« Po analizi Dantejevih verzov v Domovini je strnil Rebula svojo misel in sodbo v stavke: »V Zakrajšku imamo nerodnega pesnika, ki sicer kaže, da je ostro razumel izklesani značaj Dantejevega verza, in ki skuša prevajati s trdovratno, četudi prisiljeno zvestobo ... Prava škoda je, da se ta njegova nadarjenost ni združila z večjo tehnično sposobnostjo«.

Odmevi, omembe in aluzije na Danteja in iz Danteja je pogosto srečati v Zakrajškovi izvirni poeziji, znamenje, da je Danteja tudi osebno zelo cenil in se pogosto ob njem oplajal. Najizraziteje je videti odmev Dantejevega Pekla v Zakrajškovem načrtu, kakor smo ugotovili v prebiranju njegove pesniške zbirke **Lira in cvetje:** med **Odlomki,** ki so uvrščeni v knjigo, je tudi odlomek iz epa **Besneči Herodež,** kjer bi bili najverjetneje prikazani izdajalci in nasilniki kakor v Dantejevem krogu izdajalcev.

Danteja ni Zakrajšek samo prevajal, ampak je o njem tudi pisal. Isto leto, ko je v Domovini priobčil svoje prve tercine iz Divine Commedie, je priobčil v Janežičevem Slovenskem glasniku daljši esej pod naslovom **Dante Alighieri in doba njegova.**[43] Uporabil je psevdonim Primorski J., ki je nedvomno njegov.

Zakrajšek je v svojih pesmih zelo pogosto uporabljal dantejevsko tercino kot pesniško obliko.

Tretja velika osebnost, ki jo je Slovencem odkrival Zakrajšek, je Španec **Cervantes.** Ker za Zakrajška vemo, da je prevajal iz italijanščine in francoščine, bi mogli sklepati, da je tudi Cervantesa slovenil iz izvirnika, morda ob pomoči italijanskega prevoda. Svojemu prevodu iz **Don Kihota** je v **Goriškem letniku** dodal ilustracijo o spopadu don Kihota z vetrnimi mlini. Če najdemo izvirno predlogo, po kateri je nastala naša ilustracija, bi mogli deloma sklepati, od kod je posredno prišel **Don Kihot** k Slovencem.

Pri nas sicer že Prešeren v vrh svetovnega slovstva vključuje »pisarja Don Kihota«, vendar je šele dolgo po tem slovenska prevodna literatura plačala dolg svoji obveznosti: Fr. Nedeljko je Kihotove zgodbe po nemškem prevodu povedal slovenski mladini, prevedla pa sta jih po izvirniku v celoti Stanko Leben 1935—37 in Niko Košir 1973.

In tu moremo kot prvega prevajalca Cervantesa v slovenščino postaviti Frana Zakrajška.

V poglavju, ki govori o vprašanju **Goriškega oglednika** in **Goriškega letnika,** smo posneli novico iz goriškega dopisa Novicam 8. jan. 1862, da prevaja Zakraj-

[42] Domovina 1867, 23. okt., (št. 43), 178. — O tej objavi je pisal Branko Marušič v članku: Divina Commedia v slovenščini. Prevodi Frana Zakrajška, Goriški knjižničar, 1965, št. 3—4, 27—32.

[43] Članek J. Primorskega v SG 1867 v štirih nadaljevanjih.

šek **Don Kihota** v slovenščino in da sta v dogovoru s knjigarjem Sohrom, da ga bo izdajal v snopičih.[42] Da bi bil Zakrajšek poslovenil celotni roman, ni verjetno, prevedel pa je njegov začetni del in ga priobčil v **Goriškem letniku.**

Po odlomku, kakor ga je pripravil v svojem prevodu Fran Zakrajšek za **Goriški letnik,** moremo izraziti samo obžalovanje, da nismo dobili celotnega **Don Kihota** iz njegovega peresa in da se je tudi prevedeni odlomek v **Goriškem letniku** povsem zgubil, ko bi bil zaslužil vsaj omembo med našim prevodnim slovstvom. (Registriral ga je šele dr. Anton Slodnjak v članku o Almanahih v EJ.).

Prostor, ki je bil Zakrajšku na razpolago v **Goriškem letniku,** je seveda odločal, kaj in koliko naj pride **Don Kihota** v knjigo. Razumljivo so odpadli v prevodu vsi uvodni članki in posvetitve v prozi in v verzih, a tudi sámo besedilo romana je moral prevajalec skrajšati, bodisi z izčrtavanjem, bodisi z opustitvami celih strani. Sam v podnaslovu svojo objavo označuje kot »nekoliko prizorov v okrajšku« (51). Špančevo besedilo je bilo po nekih potezah blizu Zakrajškovemu osebnemu značaju, ki je združeval dolenjsko nagnjenost k šali in dobrovoljnosti, podedovano po očetu, in tolminsko nagnjenost k dobronamerni pikrosti in posmehu, podedovani po materi. Z obžalovanjem je na koncu svojega priobčenega odlomka iz Cervantesa — ob dobri veri, da bo sledilo »dalje v prihodnjem letniku« — zapisal in obljubil: »Prav radi bi bili pridjali še nekoliko prizorov te povesti, ki se šele s Sanhom začenja živahno in večidel dramatično razvijati, da je kaj; ali tesni prostor letošnjega **Letnika** nam tega ni pripustil« (119).

Prevod prinaša začetna poglavja Cervantesovega izvirnika. Na čelo poglavjem prevajalec ne daje naslovov, ampak pripoved razdeljuje in označuje z rimskimi zaporednimi številkami. Prvo poglavje je v slovenščini dano v celoti, naslednja poglavja pa so podana ob skrajšanju celih delov, vendar tako, da teče pripovedovanje gladko in povezano. Tako krajšanje pri slogu viteškega romana, kakor je Don Kihot, ne rani občutka povezanosti in celote, saj je oddaljevanje od pisateljeve rdeče niti obča poteza te literarne oblike. Gre predvsem za obširna črtanja nagrmadenega kulturnega in slovstvenega gradiva, iz katerega in proti kateremu je Cervantes svoje delo pisal, in za obilico našopirjenega arhivskega in rodoslovnega gradiva iz nekdanje dinastične, fevdalne in cerkvene Španije. V slog viteških romanov je dalje spadalo tudi vpletanje stranskih dogodb, epizod in naključnih oseb, ki so odvajale bralce od osrednjega dogajanja in središčne osebe. Tudi epizode so pri Zakrajšku mogle izpasti.

Zaradi priredbe oziroma krajšanja izvirnika se seveda vrstne številke poglavij menjajo. Vendar je pripovedovana snov neprisiljeno povezana in enotna, nič v škodo Cervantesu, saj npr. današnji bralec le ne prenese tako obširnih zastranitev in epizodnosti. Tako je IV. pogl. izvirnika postalo prvo poglavje prevoda, zatem pa si sledijo rimske številke neprisiljeno do VIII. Nekatere kot poglavje označene dele izvirnika je prevajalec kar povezal v enoto in jih zaznamoval s svojimi zapovrstnimi številkami. Reči je treba ponovno, da zaradi tega Cervantesov roman nič ne trpi, kolikor gre za leposlovni tekst, pač pa seveda prevod ne pokaže vseh slovstvenozgodovinskih posebnosti oziroma značilnosti Cervantesovega, danes bi mogoče rekli, antiromana. Zakrajšek posreduje roman bralcu in ne posreduje slovstvenemu zgodovinarju.

Zakrajškov prevod se konča s petnajstim pogl. izvirnika. Kljub nakazanim digresijam oziroma krčenjem in krajšanjem priobčeni Zakrajškov odlomek ne deluje na bralca raztrgano, zlasti pa, in to je najvažnejše, ne spreminja osnovnega

[42] Dopis v N 1862, list 2, (3. jan.), 14.

tona Cervantesovega pripovedovanja: prevod je živahen, jezikovno razgiban in sproščen in posreduje duha pisateljevega humornega, ironičnega in satiričnega pisanja.

Svojemu odlomku Cervantesa je prevajalec dal naslov **Don Kišot in njegov ščitnik Sanho Pansa.** Konju je dal moško ime Rocinant. Kihotova »devojka, deklina, ljubovnica« je Dulcineja Tobožanka. Junaki kakor Kihot so rojivitezi. (Pomen pojasnjuje npr. krčmarjeva izpoved: da se je naveličal »rojiti po svetu«.) Poleg tega izraza srečamo tudi besedo klativitez ali potujoči vitez. Sloviti mlini na veter so sapni ali vetrni malni ali malni na veter. Te in podobne Zakrajškove jezikovne odločitve ustrezajo smislu in potrebam španskega romana. Dobre so po svoji vsebini in barvi besede: oproda, mezgar, borišče (primorski narečni besedi približan) grajski borjač, plemenitnik, žlahtnik ali žlahtni gospod, don Kihota so (po Zakrajškovo) obnórile knjige, bukve in knjižurine, prizarjati za daniti se ipd. Umestne so ekspresivne besede: spričkati se, na vsa usta hvaliti, se ozirati na vse štiri vetrove, ni mogel strpeti na domu, jo pobriše, kakor bi pihnil, spraviti na beli dan, ves volk na viteške povesti, naj se pes obesi, se ji prileže ko prasici sedlo, njega dni, za njegovih pradedov, (Kihot o Sanču) štramasti tumpec in nevredni teleban idr. Včasih jo prevajalec po krpanovsko zabeli s pregovorom: Sreča in nesreča sta si sosedi, ali Ne daj se s prazno žlico pitati! Prijetno je naše srečanje z besedo ključarica za služabnico. Linhart ima »Marijo Smrekarco, ključarico na Gobovem gradu«, a Pleteršnik nas v svojem slovarju pouči, da piše že Trubar o Elizabetini pestunji in ključarici. Zakrajšek se noče ponavljati, zato beremo: zlodi, zlodej, hudič, hudir, hudik, peklenšček, rogač in vrag. Jemal je besede iz narečja in iz sodobnega pisanja, pa to in ono tudi sam naredil. Zanimivo je, kaj je še danes živo in kaj je utonilo v jezikovno podzavest: muden, sprelepa gospodična, naličnik (vezir), ládjišče (pristanišče), most na vago (danes vzdižni most), krévse (hlače hlamudrače), orožnica (orožarna), pismarnica (arhiv), ne bodi Vam sponosno (oprostite!), sponositi (očitati), obimcati (za objimčkati), ogrliti (okoli vratu objeti), buč (za sod-ec) ipd. Kajpada so v Zakrajškovem slovarju tudi besede iz noviškega in koseskovskega pisanja, a so v njegovem času bile obče veljavne, danes pa ni o njih po večini nobenega sledu, npr.: čudapolne prigodbe, zapopadek, kinč, podobščina, zategavoljo, dvomba, besede s formantom - un

Zdaj je bilo tedaj vse pri redu; orožje je osnažil, železno kapo je spremenil v krasno čelado, on in njegova kljusa sta po viteško prekrščena. Le še nekaj je manjkalo, to je ženska, v ktero bi se zaljubil in ktere spomin bi ga po šegi druzih vitezov povsod spremljal, v nesreči tolažil in osrečil, kjer in kadar bi bilo treba. Tak vitez brez ljubezni mu je bil drevo brez perja in sadja ali telo brez duše. »Denimo — tako je mislil Don Kišot sam pri sebi — Denimo, naj me po poti sreče kak velikan, naj ga jaz kakor bi trenil na tla telebim, z eno besedo naj ga premagam: ali bi ne bilo prav, ko bi imel

Ko si je torej očistil orožje, naredil iz avbe šlem, dal ime svojemu kljusetu in se krstil še sam, si je dopovedal, da mu ne manjka drugega, kot da si poišče žensko, ki bi se vanjo zaljubil, zakaj popotni vitez brez ljubezni je kakor drevo brez listja in sadežev in telo brez duše. Dejal si je: »Ako kdaj v pokoro za svoje grehe ali po nesrečnem naključju naletim kje na kakšnega velikana, kar se popotnim vitezom nič kolikokrat primeri, in ga pri prvem spopadu vržem s konja ali po sredi telesa presekam na dvoje, ali ga, skratka, premagam in podjem na tla, bi bilo vsekakor prav, ako bi imel koga, h ko-

koga na svetu, kteremu bi premaganega sovražnika poslal? Bi ne bilo lepo in meni na posebno čast, ko bi moral užuganec stopiti pred mojo srčno vladarico, ko bi se v vsej ponižnosti zgrudil v prah ter z zamolklim glasom takole govoril: »Milostljiva gospodična! jaz sem velikan Karakuliambro, vladar na Malindranskem otoku, kterega je nikoli prehvaljeni junak iz la Manna v dvaboji premagal. Ravno ta slavni vitez mi je zapovedal, naj pridem ves ponižen do Vaše milosti, da počne Vaša vzvišenost z mano karkoli Vam ljubo in drago!«

Goriški letnik, 57

Zdaj se zapodi tje na ves glas kričaje: »Stojte, mevže! sram vas bodi, en sam vitez vam vsem vojsko napové; pa tudi vas ni toliko, da bi vas ne užugal.« Dokler še tako govori, se vzdigne vetrič, ki dene vetrnice v tek in jih zavrti. Koj se zadere Don Kišot takole: »Ha plašunil le stezajte roke, kolikor se vam ljubi. Ko bi jih ravno toliko imeli kot Briarej, me ne pripravite v strah. Da bote vedili, prav nič se vas ne bojim; temveč upam, da vas kmalo končam in polomastim, kakor zaslužite.« Nato se vživo priporoči svoji Tobožanki, naj mu brž na pomoč prihiti, ker bode grozna bitva to; postavi ščit predse in oddirja z vzdignjeno sulico naravnost na prvi mlin. Tu zadrvi kopje in ga vpiči v vetrnico, al v tem trenutku se veter zažene z vso močjo v vetrnico, razkolje sulico na drobne kosce in zabrusi vitoza in Rocinanta daleč tje na polje.

Goriški letnik, 83

»Gospodine! povzame zdaj Don Kišot, to ravno sem pričakoval od Vaše neskončne milosti. Vedite, darilo, kterega privolitev mi je Vaša radodarnost mur bi ga poslal, da se mu pokloni. Stopil bi pred mojo milo gospo, padel na kolena in rekel s ponižnim in vdanim glasom: »Jaz, gospa, sem brdavs Karakuliamber, gospod osredka Malindranije; v dvoboju me je premagal nikoli po zaslugi prehvaljeni vitez don Kihot iz Manče, ki mi je naročil, naj stopim pred vašo milost, da bo vaša veličast razpolagala z menoj, kakor jo bo volja«.

I. knj., 27, 1973 — prev. Niko Košir

Še več, tudi sam je glasno kričal: »Ne bežite, strahopezdljivci in podleži, saj vas naskakuje en sam vitez.« Tedaj je narahlo zapihal vetrič in velika krila so se začela premikati. Ko je don Kihot to videl, je dejal: »Akoravno premikate več rok, kot jih je imel velikan Briarej, mi boste pošteno plačali.« Po teh besedah se je iz vsega srca priporočil svoji gospe Dulsineji in jo prosil, naj mu v tej tako nevarni uri priskoči na pomoč, nato pa se je dobro zaklonil s svojim okroglim ščitom, naperil sulico in se z Rosinantom na ves dir zagnal v napad na prvi mlin pred sabo. Ko pa je zapičil sulico v krilo, ga je veter tako silovito zavrtel, da je zdrobil sulico na kose, krilo pa je potegnilo za seboj konja in jezdeca, ki je precej pobit odfrčal daleč po planem.

I. knj., 68—69, 1973 — prev. Niko Košir

»Saj manj od vaše velike radodarnosti nisem pričakoval, gospod moj!« je odvrnil don Kihot. »In tako vam povem, da je dar, ki sem bil zanj prosil

obljubila, obstoja v tem, da me jutre zarano povzdignete k viteški dostojnosti, to je, da me po Vam dobro znanih obredih viteza naredite. Nocoj bodem z Vašim dovoljenjem čuval nad orožjem v grajski kapeli, da zamorem vredno prejeti, po čemur toliko hrepenim; pa tudi, da mi bo moč prepotovati vse štiri kraje sveta, kakor se vitezu udá in spodobi v prid in korist vsemu trpečemu človeštvu. Vedite, gospodine! mene je trdna volja se vtikati v narčudniše zgodbe na svetu, rešiti ljudi vseh rev in nadlog in sploh vse storiti in doprinesti, kar so pred mano imenitni rojivitezi storili in doprinesli.«

Že gor je bilo rečeno, da je bil krčmar kaj zrel tič in da jih je imel dokaj za ušesi zapisanih. Dobro je namreč zapazil že od začetka, da Don Kišota nekoliko šeme ližejo; po tem krepkem ogovoru se je pa zadostno prepričal, da se mu precej mešajo možgani. Zatorej sklene se vseh zvijač posluževati, da bi le bila noč kaj prijetna in da bi bilo dokaj smeha v hiši. Takole jame govoriti: »Gospod vitez! Vaše želje in prošnje so res dosti pravične in Vaš namen ni samo vse hvale vreden, ampak tudi visoka, neovržljiva potreba in dolžnost je tako navdušenemu vitezu, kakor je Vaše gospostvo viditi. Svoje mlade dni sem tudi jaz vitezoval in prejezdil sem, da malo rečem, skoro vse države in dežele sveta. Lahko si mislite, povsod v slavne prigodke zapletenemu mi ni bilo težko očitovati svoje viteške sposobnosti ter pokazati osupljenemu človeštvu, da imam kaj lahke noge in izurjene roke. Res sem bil tudi enmalo poreden, vse vdove in gospodične so se me bale, kamor sem prišel, in vse španske sodnije so me že poznale. Nazadnje naveličan rojiti po svetu se vrnem v ta moj grad, kjer uživam svoje pa druzih ljudi dohodke. Tu sprejemljem viteze kakoršnega si bodi stanu in imenitnosti, delé ž njimi v majhno povračilo njih visocih zaslug svojo mrvico premoženja, in sicer zato, in ste mi ga v svoji darežljivosti naklonili, v tem, da me jutrišnji dan zarana povitezite, nocojšnjo noč pa bom v kapeli tegale vašega gradu bedel ob orožju. Jutri torej, kakor rečeno, se bo izpolnilo, kar si tako vroče želim, da bom mogel, kakor je prav, odriniti križem po svetu in iskati dogodivščin, ki bodo v prid pomanjkanje trpečim; táko je namreč opravilo viteštva in popotnih vitezov, ki sem tudi sam izmed njih, in tudi moje želje so naravnane k podobnim znamenitim delom.«

Krčmar, ki je bil, kakor rečeno, zvita buča in je že prej nekaj slutil, da njegov gost ni čisto pri pravi, je potem, ko je do konca poslušal njegovo devetkanje, v njegovo norost tudi dokončno verjel. Da bi bilo tisto noč malo smeha, se je odločil ravnati po gostovi čudi, pa mu je dejal, da se mu zdita njegova želja in prošnja sila tehtni, njegova namera pa pravšnja in primerna za tako izvrstne viteze, kakor je videti on in kar izpričuje tudi njegova krepka postava; in da se je tudi on sam v letih svoje mladosti posvetil temu častnemu opravilu, hodil križem po svetu in iskal dogodivščin. Pri tem ni pozabil obiskati Malaške gredi, Riazanskih otokov, seviljskega cipišča, segovijskega malega selišča, valencijskega oljčnega gaja, granadskih okopov, sanlúcarskega nabrežja, kordovske žrebčarne in toledskih gostilnic in precej krajev, kjer je preizkušal urnost svojih nog in tankost svojih rok, prizadejal mnogo krivic, se smukel okoli mersikatere vdove, položil nekaj devic in upilil nekaj rejencev in bil navsezadnje znanec domala vseh sodišč in sodnih dvorov, kar jih je na Španskem, naposled pa se je zatekel v tale svoj grad, kjer živi od dohodkov svojega in tujih posestev in koder sprejema vse popotne viteze kakršnega koli stanu ali položaja, samo iz vroče ljubezni, ki jo goji do njih, in zato, da bi z njimi podelil nekaj svojega imetja v plačilo za njihove dobre namene. Povedal mu je

ker se mi je njih stan tako močno prikupil, da imam še zdaj nekoliko nagnjenja do njega. Kar pa kapelo utiče — tako nadaljuje zvijačnik svoj govor — kakoršno bi VI radi za svojo stražo, povem Vam, da je nimam za zdaj, ker sem dal staro podreti, da bi novo pozidal na njenem mestu. Toliko pa vem in brez dvombe tudi VI, da se to da opraviti kjer si bodi. Po tem takem ni nič na tem ležeče, tudi ne bo čisto nič kratilo veljave Vašega započetja, ako stražite za nocoj na grajskem borjači, dokler Vas jutri ne povzdignem k zaželjeni časti in vstrežem tako Vašim srčnim željam.

Goriški letnik, 66—67

tudi, da v tem njegovem gradu ni nobene kapele, kjer bi mogel prebedeti noč ob orožju, ker so staro podrli, nove pa še ne pozidali, da pa je, kot je njemu znano, vitezu dovoljeno stražiti orožje kjer mu drago, če potreba tako nanese. Zategadelj bo to noč lahko prebedel na grajskem dvorišču, jutri pa bodo z božjo pomočjo opravili vse predpisane ceremonije, tako da bo povitezen, tako povitezen, da na svetu bolji ne bi mogel biti.

I. knj., 35—36, 1937 — prev. Niko Košir

Don Kihotov boj z mlini na veter. Objava ob odlomku iz Cervantesa v Goriškem letniku (1864)

Don Quijote Fighting with Wind Mills. Published in the Goriški letnik, edition 1864

s slabšalnim pomenom, včasih zelo pogoste, kakor plašun, govorun, rešetun, posmehun (tudi v Zakrajškovi izvirni prozi in poeziji) ipd. Nekdaj obče uveljavljeni germanizmi in tuje zveze vsekakor v prevodu motijo, a so v Zakrajškovem času bili opravičljivi, npr. brez da bi, to videti, málarji, štala, pomoč donašati ipd. Tudi deležniki so bili včasih močno uveljavljeni, npr. slišavši, čuvši, kričaje, jezdijoč, pričakovaje, valjaje se ipd.

Važnejši od posameznih besed je način, kako prevajalec besede niza in povezuje v stavke in odstavke. Tudi v tem je mogoče priznati Zakrajšku, da je bil okreten in duhovit, kar je moral biti, če je prevajal delo, ki je pri presajanju zahtevalo čisto določen ton in določeno barvo. Odmev tujih stavčnih konstrukcij je nedvomno npr. takle: »To izustivši vrže (don Kihot) sulico na tla; zgrabi za meč, popade ščit trdne volje poslati Biskajčana v krtovo deželo« (102). Gibčen pa je npr. Kihotov nagovor Dulcineje Tobožanke: »Vladarica mojega srca, preljubezniva gospodična! Oh, pritecite na pomoč svojemu sužnju, ki se ravno pripravlja na prvi boj, in ne zapustite ga nikar v tem prevažnem trenutku« (69).

Če primerjamo, kako govori Zakrajškov prevod v primerjavi z najnovejšim slovenskim prevodom (1973), vidimo, da je Zakrajškov jezik še danes v **Don Kihotu** živ. Ob zanesljivem Koširjevem prevodu iz izvirnika moremo dalje ugotoviti še to, da Zakrajšek Cervantesa ni prenarejal in po svoje slovenil, ampak da je zvesto posredoval njegovo izvirno besedilo, ki je v prevodu ohranjeno, četudi mogoče posredovano ob neznanem tujejezičnem prevodu. (Prim. tu vzporedno postavljena besedila Zakrajškovega in Koširjevega prevoda.)

Čeprav je področje, na katerem se je mogel uveljaviti vpliv Zakrajškovih pesniških in proznih prevodov, bilo močno utesnjeno, moramo pripustiti, da je njegovo delo imelo svojo odmevnost. Prevajanje je vsebovalo pobude jezikovnemu razvoju v širši in ožji rabi. Prvi pomen pa je v tem, da je pokazal na resnične svetovne leposlovne ustvaritve in na slovstveno in kulturno dolžnost, da oplodimo s tujimi pobudami domače slovstvo.

V furlanščino, ki si jo je osvojil v Gorici, je prevedel **Prešernov** sonet **Življenje ječa** in objavil[59] v Pennovem nemškem listu 1877.

Slavistični spisi

Ko je Zakrajšek nastopil prvo leto svoje službe na goriški višji realki, je začela dobivati slovenščina, ki je bila njegov šolski predmet, v šoli nekaj več pravic, toda slovenski dijaki, ki so imeli večino na šolah, so se le počasi prebujali in prihajali do zavesti, kako jim nove državne in cerkvene uredbe priznavajo neke šolske in javne pravice. Goriško mesto, ki je štelo okoli 13.000 prebivalcev, je bilo narodnostno in jezikovno v večini furlansko, toda povezanost z okolico in rastoča slovenska zavest kot posledica občega, posebno taborskega gibanja sta ustvarjali občutek, kako bo slovenski živelj zmagal v mestu in na vsem Goriškem. Mladina se je prebujala in na ulicah, po dijaških domovih in na šolah čutila vedno trdnejšo hrbtenico. Profesorjeva, torej tudi Zakrajškova dolžnost je bila, da v svoji mladini utrjuje zavest o mladostni rasti slovenskega naroda in o enakopravnosti in enakovrednosti slovenskega literarnega ustvarjanja. Nimamo zapisanega pričevanja, kako se je počutil med mladino Zakrajšek kot njihov vzgojitelj in kaj

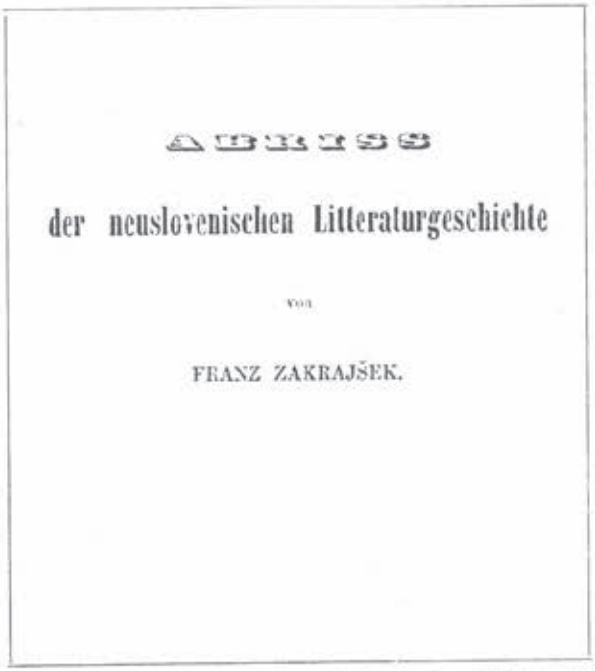
[59] Heinrich Penn (gl. SBL) je izdajal list Dichterstimmen aus Oesterreich-Ungarn, 1877, št. 8, 49. (po Prešernovi bibliografiji Štefke Bulovčeve).

je kot vzgojitelj štel za svojo dolžnost, spregovori pa lahko namesto njega profesor slovenščine na goriški gimnaziji, torej na vzporednem srednješolskem zavodu v Gorici, Andrej Marušič in pove isto, kar bi pač gotovo enako povedal Zakrajšek.

Marušič piše v svojih spominih na ta prva leta in na prvo delo na srednji šoli v Gorici: »Vtisi, ki so mi ostali iz prvih let poučevanja slovenščine, so ti, da sem težko pogrešal pri odraslih dijakih jezikovne in narodne zavesti; moral sem jo šele buditi, ker brez nje ni zanimanja za materni jezik in ugodnega uspeha.

Zbujal in krepčal sem jezikovni čut ne samo z zlajšano in posladkáno slovnico z ozirom na domače dialekte, temuč med drugim tudi s tem, da sem bral (višja gimnazija) mladini primerne, mikavne, aktualne spise v Novicah. Moj namen je bil namreč pripraviti več ali manj potujčene dijake do tega, da bi sami pri sebi rekli: No, lejte, saj tudi naš materni jezik je še kaj vreden! Ta namen sem tudi dosegel« (58).

Zakrajšek je prebujenje in razmah slovenskega narodnega čutenja in okrepitev narodne zavesti in samozavesti med glasnimi furlanskimi, nemškimi in italijanskimi dijaki dosegel ali vsaj skušal doseči v kar največji meri z obema literarnozgodovinskima spisoma, ki ju je priobčil v sicer nemškem realčnem letnem poročilu.

Abriss

der neuslovenischen Litteraturgeschichte

von

FRANZ ZAKRAJŠEK.

Zakrajškov Abriss der neuslovenischen Litteraturgeschichte objavljen v Jahresbericht der k. k. Oberrealschule in Görz 1861

Abriss der neuslovenischen Litteraturgeschichte by Zakrajšek published in Jahresbericht der k. k. Ober-realschule in Görz... 1861

Prvi tak spis je v nemščini napisani **Abriss der neuslovenischen Litteraturgeschichte** (Oris novoslovenske slovstvene zgodovine), 1861.

Rekli smo že, da je Zakrajšek zaznamoval svoje prvo šolsko leto na realki s tem spisom o slovenskem slovstvu v nemščini, drugi tak spis pa je izšel ob

[51] Andrej Marušič, Moja doba in podoba, 1898, 58.

koncu Zakrajškove goriške šolske službe v isti publikaciji, to je v letnem poročilu ob koncu šolskega leta 1866/67, toda zdaj že v slovenščini. Ta spis je imel naslov: **Vodilce za lepo pisavo i kratka razlaga prozaičnih i pesniških spisov.** Oba spisa sta poudarila obstoj slovenskega slovstva kot samostojne duhovne ustvaritve Slovencev, enakopravno z nacionalnimi ustvaritvami drugih narodnosti in narodov na prostoru Gorice in Goriške.

Oris ali Očrt zgodovine literature, ki jo imenuje po tedanji terminologiji novoslovensko, da jo razlikuje od staroslovenske (v 9. in 10. stol.), deli po Bleiweisovem in Malavašičevem razporejanju v tri dobe: prva obsega čas protestantizma in »katoliške« literature, druga doba objema čas do ustanovitve Novic, tretja doba pa je doba Novic in naslednjih desetletij. Zakrajšek torej ni iskal drugačne razdelitve slovenske slovstvene zgodovine, ampak prevzel tedaj uveljavljeno razdelitev.

Avtor odklanja podcenjevanje slovanskih literatur, vključno slovensko, v okviru svetovnih literarnih zgodovin. Veliki narodi gledajo zviška na Slovane, trdeč, da so vzgled razcepljenih narodov, nezmožni kulturnega dela, »jaz pa v prvem letniku novoustanovljenega šolskega zavoda umeščam svojo razpravo o slovenski literaturi, ker mislim, da se mi s tem daje priložnost reči nekaj besed o vrednosti in izobrazbeni stopnji moje materinščine«.[52] Delo bodo sprejeli možje, ki jim je več za resnico kakor za videz. Dela se je lotil, pravi, zgolj v interesu resnice in iz ljubezni do svojega materinskega jezika. Svoje slabe moči, pravi, je porabil »zgolj za indirektno [v izvirniku razprto] spodbijanje zablode, da ima Slovenec dejansko tako majhno literaturo in da njegov jezik ni sposoben omikanja« (6). Omejen prostor omogoča seveda omembo samo najvažnejših dejstev (6).

Po tej uvodni načelni postavitvi namena, ki naj ga ima njegov **Oris,** sledijo opisi literarnih dob in osebnosti. Pri tem ne opusti nobene priložnosti, da ne bi podprl svoje osnovne ideje.

Slovenski jezik je napravil velikanske korake, kljub vsem oviram in v kratkem času, ker so »odločno nastopili nadarjeni in rodoljubni Slovenci«. Protestantizem je bil sreča za Slovence. Trubar je naš Kolumb, ki je vzidal temeljni kamen naši literaturi, postavljeni na ljudskem jeziku. Povzemajoč Kopitarjevo sodbo, podčrta Zakrajšek pomen Dalmatina, Krelja in Bohoriča z njegovo ureditvijo pisanja, ki velja do danes. Katoličanom po protestantski dobi prisoja zaslugo, da so začeto slovstvo nadaljevali. Sicer so poprijeli za delo z zamudo, vendar so ga nadaljevali ter skrbeli za slovenski jezik in kulturo (zadnjo besedo zapisuje razprto). Upravičeno pohvali »slovenizacijo« knjižnega jezika pri Hrenovem sv. pismu, zameri Schönlebnovo ponovno kvarjenje slovenskega jezika, povzdigne Kastelca zaradi njegovih knjižic, še bolj pa zaradi pobud ljudstvu, da je več bralo, in podčrta delo Valvasorja, »slovenskega Herodota«, katerega čast Vojvodine Kranjske je bogata zakladnica za zgodovino Slovanov (11). »S ponosom se spominja Slovenec tega za svojo domovino tako navdušenega moža, ki ni samo posvetil vsega svojega življenja in svojega obsežnega znanja proslavi domovine, ampak je celo vse svoje imetje prostovoljno žrtvoval, da reši zaklad slovanske zgodovine in slovanski svet pripovedk in pravljic pred pozabo« (11). Zelo ostro, popolno obsodbo p. Pohlina zapisuje po Kopitarjevi slovnici in mu ne priznava drugega kot zgolj ustanovitev učene akademije, ki je poskrbela za pomnožitev koristnih knjig in prevodov. Pohlinu nadeva oznako ignoranta in absurdnega tvorca novih besed (to oboje stavi razprto!). Kratko, a poudarjeno pozitivno sta uvrščena

[52] Besedilo nemškega Zakrajškovega spisa podajamo po slovensko v svojem prevodu.

v popohlinovsko dobo Zois in Linhart. Linhartov jezik ga spominja »na eleganco francoskega stila in je kljub upoštevanju slovenske slovnice svoboden in neprisiljen, lahko dostopen umu preprostega človeka« (14).

Žalostna usoda protestantskih knjig, ki so bile večinoma iztrebljene, je nagnila nove delavce, da so oskrbeli nov prevod sv. pisma.

Zakrajškovo pisanje ni mrtvo registriranje osebnosti in del v našem slovstvu, ampak z nacionalnim ognjem prešinjeno čustveno slikanje. Portret Jurija Japlja podaja npr. takole: »Njegovi darovi, njegovo domoljubje, skromnost, ki so prežemali njegovo dejanje in nehanje, enako kakor njegovo obsežno znanje so obrnili občo pozornost nanj in mu pridobili ljubezen vseh, ki so ga poznali. Tako ni moglo izostati, da je bilo možu takih redkih lastnosti kmalu podeljeno visoko duhovsko častno mesto — postal je nadzornik ljudskega šolstva na Koroškem. Šolstvo mu dolguje bistveno izboljšanje. In na smrtni postelji ga je zateklo imenovanje za tržaškega škofa. Ne samo biblija, častijo ga tudi druga dela. Njegov katekizem je doživel v komaj 30 letih štiri izdaje. Ljubljanska licejka ima rokopis njegove slovnice« (14). Enako nič ne varčuje z besedami priznanja in slave pri Jerneju Kopitarju (zaradi slovnice, brižinskih spomenikov in staroslovenskih knjig in razprav). Dve strani je posvetil Vodniku, ki je slovenščino preustvaril za poezijo, ki je bil prozni pisatelj, urednik, slovničar, leksikograf, ki je slavil Napoleona, ker je pod njim dobila slovenščina svoje pravice, in je zato pod Avstrijo umrl »v revščini, po življenju, ki ga je sklenil z bridkimi izkušnjami« (18). Na Primorskem po Zakrajšku izstopa Valentin Stanič kot pesnik, kot razširjevalec slovenskega branja in oče slovenske prepevane pesmi. Ob množečih se slovničarjih zavzemajo posebno mesto čbeličarji in Prešeren, njihov »najbolj nadarjeni sodelavec«. Prešeren zasluži ime slovenskega klasika. »Njegove pesmi, najbolj opevajoče ljubezen, lahko tekmujejo z najboljšimi ustvaritvami drugih narodov. Njegova najpomembnejša pesnitev je v tercinah in stancah zloženi Krst pri Savici. Zastavljen je kot epopeja, je pa velika lirska pesem. Kaj bi bil ta pesnik še napisal, ko bi bil živel dalj časa! Prešeren je bil pesniški genij [pisano razprto] in tvori z Veselom vrh slovenske literature. Zagotovil si je nesmrtno slavo.« O njegovi liriki je pribil nekaj oznak, ki jih je mogel zapisati samo Prešernov častilec brez pridržkov.

To naše razbiranje Zakrajškove lit. zgodovine zapisujemo tako na drobno, ker razkriva duhovno podobo izobraženca in dejavnega šolskega vzgojitelja: kako je mislil in čustvoval in kako je svoje mišljenje in čustvovanje posredoval srednješolcem.

Za piščevo osebno karakterizacijo je pomembno, kakšno podobo daje o tretji literarni dobi, to je od ustanovitve Novic dalje, torej kaj sodi o najbližji preteklosti in neposredni sodobnosti; kajti tu se ne more sklicevati na že izrečene oziroma zapisane sodbe, ker jih kratko in malo ni. Glavne misli so naslednje:

Zakrajšek se izkazuje kot konservativen narodnjak in šolnik. Izraža se ostro proti revoluciji 1848. Tedaj da se je rodilo neozdravljivo zlo. »Vihar nespameti je grozil podreti vse, kar je pametno« (27). Neomajno je zvest cesarski hiši.

Slovenska literatura je doživljala nesluten razmah. Že Kranjska čbelica pomeni, da je bil premagan »pisateljski egoizem«, ustanovitev Novic pa pomeni »blagoslov za slovenski narod« (23). V času »bližajočega se političnega viharja na nebu človeških usod« so Slovenci dobili moža, »ki je bil pripravljen tudi z besedo za svojo drago domvino in za sveto stvar stopiti v boj ... Tedaj je prešinila ves narod kot električna iskra ponosna zavest lastne vrednosti.« Novice so postavile

[13a] Navedeni strani za Janežičevo citiranje Zakrajškove oznake romana in tragedije se nanašata na 3. izdajo Janežičeve knjige Cvetnik slovenske slovesnosti (1870). Isti Zakrajškovi oznaki iz Vodilca pa sta tudi že v 2. izdaji Cvetnika (1858). Prva izdaja Cvetnika slovenske slovesnosti mi ni bila dostopna.

na laž trditev, »da slovenščina ni zmožna biti izrazilo za vse potrebe« (24). Zakrajšek ne zapiše, ne kaj je bila vsebina »viharja 1848« in ne kaj so hotele ali hočejo Novice. Imamo Bleiweisa, Novice, Wolfov slovar, državni zakonik v slovenščini, svetovna literarna dela v našem prevodu, izvirne in prevedene leposlovne in znanstvene knjige. K slovenstvu se danes štejejo dr. Prešeren, knezoškof Slomšek, škof Ravnikar, komorni svetnik Vesel, tako samonikli poznavalci slovenščine, kot so Čop, Noviški urednik, Trstenjak, Hicinger itd. Navdušeni so Nemec, Francoz in Italijan ob tujem priznavanju njihovega jezika, kako da Slovenca ne bi smela napolnjevati podobna ponosna misel! Res slovenska literatura še ni na ravni drugih slovanskih literatur, toda upoštevati moramo, da nas ni niti cela dva milijona in da je preteklo »komaj 20 let, kar so se slovenski pisatelji pravzaprav resno zavzeli za oblikovanje svoje materinščine« (29). Mogoče je brez pretiravanja zatrditi, da bo že naslednje desetletje pokazalo spoštovanja vredno literaturo.

Naše razbiranje **Orisa novoslovenske literature** je pokazalo, kako se spočetka preprosto navdušenje nad literarno ustvarjalnostjo končuje s spoznanjem novih perspektiv literarnega ustvarjanja in z ugotavljanjem močno se množečih slovstvenih ustvarjalcev in sploh duhovnih delavcev, rastočih iz novih družbenih plasti oblikujočega se slovensstva.

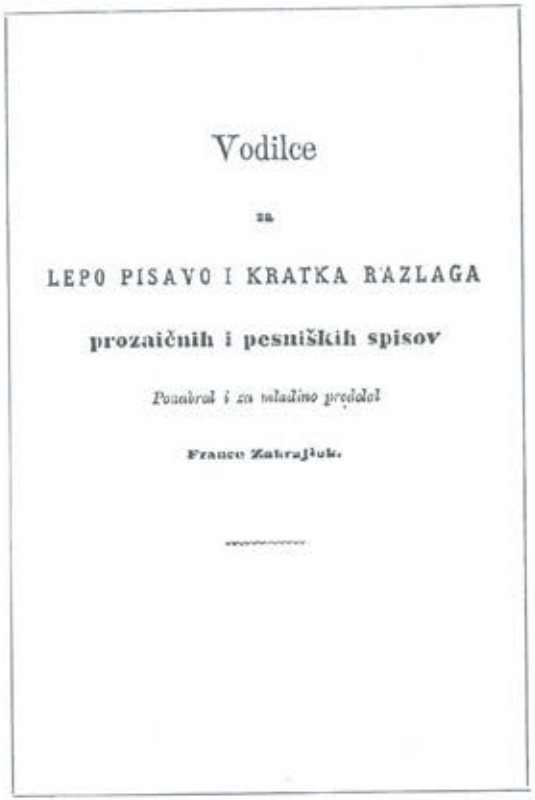
Zakrajšov odnos do prikazane literature je res literarnozgodovinski, ne literarnoestetski, vendar širok in topel.

Kratki pregled slovenskega slovstva, napisan v nemščini, je bil namenjen pač predvsem skupnosti, ki je izdajala realčna šolska poročila, to je profesorskemu zboru in dijaštvu realke. Nedvomno pa je govoril o obstoju slovenskega slovstva v slovenskem jeziku tudi vzgojiteljem in učencem drugih šolskih zavodov v Gorici in Trstu. Zakrajškovi stanovski tovariši so v spisu videli delo svojega novega šolskega kolega, realčani pa delo svojega novega profesorja. Prvi kakor drugi so lahko začutili do mladega suplenta spoštovanje. Predmet njihovega spoštovanja in ljubezni pa je po profesorjevi besedi postalo tudi slovensko slovstvo, v tujem okolju malo poznano in nič priznano.

Učno in vzgojno delo na realčnem zavodu je naložilo Zakrajšku težko in odgovorno nalogo. Slovenščina kot nov učni predmet ni imela potrebnih učnih pripomočkov. Na realki so uporabljali pri pouku slovenskega jezika in slovstva prve štiri knjige Bleiweisovih Slovenskih beril, za višje razrede, tedaj za V. in VI. razred, pa slovenskega berila ni bilo. Predpisana je bila za uporabo Janežičeva Slovenska slovnica. Šele 1867 je bilo odobreno Miklošičevo Slovensko berilo in bilo uvedeno kot učna knjiga pač naslednje šolsko leto. Zakrajšek si je moral pri branju pomagati s slovenskimi leposlovnimi knjigami in s tekočo literaturo po svojem pomagalu — ni izključeno, da je Zakrajšek to razpravo prevedel, priredil in dopolnil v slovenščini za notranjo porabo na svoji šoli, a o tem nimamo informacij. Bil pa je po tedanjem učnem načrtu nujen tudi pripomoček za pouk poetike, torej vsaj v šolskem obsegu uvod v besedno umetnost in pregled pesniških oblik. Dejansko je na osnovi dosegljive nemške in italijanske tozadevne literature in ob praktičnih izkušnjah pri šolskem delu nastala druga pomembna, samostojna Zakrajškova slavistična publikacija. Izšla je spet v letnem šolskem poročilu ob koncu šolskega leta 1866/67, toda zdaj v slovenščini, pod naslovom **Vodilce za lepo pisavo i kratka razlaga prozaičnih pesniških spisov.** Ob šolski potrebi in ob šolski praksi je ta v bistvu šolski učbenik, kakor pravi podnaslov, »ponabral i za mladino predelal France Zakrajšek«. Spis obsega v realčnem šolskem poro-

čilu strani od 13 do 64, to je celih petdeset strani, kar za šolski pomožni tekst vsekakor že predstavlja knjigo.

Svoj spis sklepa Zakrajšek z naslednjimi besedami: »Sklepam ta sostavek, čigar nauke sem po raznih delih ponabral i z lastnimi skušnjami pomnožil, s srčnim voščilom, naj bi padala njegova zrna na rodovitna tla i naj bi klila i stebljala naši književnosti v hasen« (64).

Vodilce

za

LEPO PISAVO I KRATKA RAZLAGA

prozaičnih i pesniških spisov

Ponabral i za mladino predelal

Franco Zakrajšek.

Zakrajškovo Vodilce ... je izšlo v Jahresbericht der k. k. Ober-realschule in Görz ... 1967

Vodilce ... by Zakrajšek published in Jahresbericht der k. k. Ober-realschule in Görz ... 1867

Vsebina knjižice, kakor spis lahko imenujemo, je razvidna po samem naslovu. Prvič gre »za lepo pisavo«, vendar ne v smislu krasopisja ali lepopisja, ampak v smislu lepega spisovanja, lepega pismenega sloga. Drugič gre za razlago osnovnih pojmov o leposlovnem ustvarjanju in glavnih književnih oblik nevezane in vezane besede. Na kratko bi rekli, da je spis namenjen nauku o lepem jezikovnem slogu in nauku o oblikah besednih leposlovnih ustvaritev, za poetiko.

Avtor na uvodnih treh straneh, ki jim ni dal naslova, razpravlja o treh področjih. Ta področja »zaobsegajo znanstva, umetnije in književnosti«. To je Platonova trojka: »resnično, dobro in krasno«, temu pa Zakrajšek dodaja »in koristno« (15). Resnici je »temelj nravska in umetnijska lepota, tako da so si te stvari jako sorodne ter se v svojih blažilnih namenih druga drugo podpirajo i dopolnjujejo« (15). Lepota je resnici le pripomoček, podrejena kategorija. »Resnica i dobro sta najvikše stajališče, lepota ju le omilja in prikupuje« (15). Človek si želi v umetnosti višjih vrednot, »kakor so zlate pene brez dostojnega jedra«. Tudi prizadevanje za samo zanimivost je napačno. »Kdor piše ali izdeluje kaj zgolj le s tim namenom, da zanima poslušavce ali gledavce, ta sužnjuje popačenemu ukusu svojega naroda« (15). Tako se pri Zakrajšku ugovor zabavni literaturi veže z zahtevo po resni, z drugo besedo vzgojni, poučni, didaktični literaturi. Avtorju pa v tem ne gre za namerno moralističnost. Zakrajšek le zagovarja v umetnosti resnost, vzvišenost. V spisu namreč odbija pisateljsko delo nemških pisateljev Blumauerja, Kotzebuea in Klaurena, v katerih vidi plitvost in dnevno didaktičnost, in postavlja tej nemški trojki nasproti slovensko dvojico Prešerna in Koseskega, ki ju imenuje »klasika«. Zakrajšku je Prešeren resnična pesniška veličina, o Koseskem pa ne zapisuje svoje odkrite sodbe; prisoja mu »klasičnost« zaradi njegovega jezika. Odstavek, ki govori o obeh, pravi: Pripustivši (torej), da je s Preširnom tudi Koseski klasik naš, česar pa ne morem tu nadalje presojati, imamo dva lepa izgleda tudi v našem slovstvu, kako gre pisati i plemenititi bravčevo srce. Na prvi pogled se zdé Preširnove pesmi nekaj vetrenjaškega — nekdaj se je to celo mislilo od njih; a natančniša študija odpira šele pogled v svetove, kjer vlada resnica, i kamor pride, kdor se je očistil v bridkih skušnjah te solzne doline; kajti iz vseh njegovih vrstic bliščí žarovito hlepenje po nekem sočutji, ki je le v idealnem življenji doma, ki strinja bolj srečna bitja, kakor je človek. Zato ne gre iskati sploh navadne ljubezni v njegovih pesmah, in v tem zmislu smemo je (=jih) presojati. Koseski je nraven, ali silen i viharen, njegove misli so vznesene i za tedanje čase nenavadne; i menda ravno zato je mladino tako mogočno unemoval ko dotistihmal nikdo poprej ne. Celo v prestavi kaže redko originalnost. Beseda mu je izborna, srce drobeča i krepka, domača i grmeča. V njegovih pesmah je živ dokaz, kako krepak je naš jezik ... Razlika med Preširnom i tem pesnikom je ta po mojim mnenji, da si je oni iskal svojih izgledov v italijanski, Koseski v nemški literaturi. Gotovo je Preširen pravo zasledil. Italijanska poezija je namreč naši narbolj sorodna, bi rekel, ne le sorodna: ena in ta ista je« (15 — 16).

Tej visoki hvali naše literature dodaja slavospev sploh umetniškemu ustvarjanju. Propadla so mogočna cesarstva, a latinska in grška omika in njuni slovstveni velikani Orfej, Homer, Pindar in Cicero so ostali. Kultura človeka »čedalje bolj oprošča, plemeniti in duševno dviga« (17). Pri tem tudi Slovenec ni zaostajal in danes se mu ni več treba skrivati po katakombah. Naše slovstvo je raslo in rase, minili so časi nesvobode. Spomnimo se našega Vodnika, »prvega mučenika naše književnosti in ednega najsrčnišíh borivcev v slovenskih zadevah«, in ob Vodniku Slomška, ki »ni zatajil svojega rodú na neki narvikšíh stopnjic človeškega prizadevanja.« Slavospev slovenskim možem pisateljem končuje z zavestjo: »Upati gre, da se bo širilo i množilo (naše slovstvo) v pravo korist našemu ljudstvu« (17).

Teh nekaj citatov iz Zakrajškovega spisa označuje predvsem njega samega. V Zakrajškovem slavističnem pisanju je mladostna zagnanost, izredna vnema za šolsko delo in krepitev osebne in nacionalne zavesti in samozavesti. Ogenj, ki žari iz njega, se druži s strokovnim znanjem in razgledanostjo.

Med viri, ki so mu pomagali pri pisanju Vodilca, je naveden le en Italijan, Red Sicci, drugi viri so antični (Kvintilian, Horac in Cicero), največ pa je nemških (med njimi Lessing in Schiller).

Snov svojega **Vodilca** je Zakrajšek razporedil po poglavjih, ki, strnjeno povzeto, obravnavajo tele téme: Kakšno snov naj pisatelji jemljejo in kako naj

jo premišljeno razdele. Kakšne misli vodijo pisatelja pri oblikovanju predmeta (osebne, krajevne in časovne okoliščine, vzroki in učinki, odnos obče resnice do osebne, skladnosti in kontrastnosti, podobnosti in prilike, opisi človekove zunanjosti in notranjosti itd.), Kakšen je jezik kot gradivo pisateljevega ustvarjanja (čistost jezika, prikladnost in skladnost besed, mešanje besednih »plasti«, odnos do tujega besednjaka, do novotvorb in do arhaizmov, uglajenost, glasovni značaj besed itd.), Kaj so prilike (nadrobna obravnava vseh vrst metafor, poseben oddelek o retoričnih prispodobah) in Kakšen je slog. (Zahteve o načinu pisanja razlaga zelo na široko prav z ozirom na dijaka, kateremu svoje **Vodilce** namenja.)

Po teh občih temah prehaja na posamezne oblike umetniške proze in poezije. Najprej teče beseda o »razgovoru«, kar Zakrajšku pomeni pogovor, dialog, ki je ali dramski ali pripovedovalen. Za pisatelje »razgovorov«, to je dvogovorov navaja predvsem grške filozofe in rimske retorje. Za vzorec dialoga citira pogovor med **Novo šego in Smrtjo,** o čemer smo govorili v poglavju o Zakrajškovih prevodih. Dalje široko razpravlja o zgodovinskih spisih in navaja množico antičnih zgodovinarjev, a pokaže poznavanje tudi francoskih, nemških, italijanskih pisateljev zgodovinarjev, a izmed slovanskih imenoma navaja Karamzina in Palackega, kajpada tudi Slovenca Trdino, Vrtovca in Verneta. Po označevanju zvrsti zgodovinopisja nadrobno obravnava leposlovje z zgodovinsko snovjo v obliki romana in novele. Kako govori o Manzoniju in kako ga prevaja kot vzgled zgodovinskega romana, smo pisali v poglavju o prevodih. V podobo evropskega romana in novele z zgodovinsko snovjo vključuje tudi slovensko prozo: Jurčiča, Glasnikove noveliste, Mencingerja, Mandelca »idr.« Táko združeno navajanje primerov, osebnosti in literarnih del spremljajo kratke oznake, res da le zgodovinske in bibliografske, a vendar razpirajo mlademu človeku utesnjena obzorja in opozarjajo na ustvaritve ne samo nemškega kroga, ampak tudi drugih jezikov in drugih narodov. Vsako priložnost porabi avtor za to, da opozarja na slovenske vzporednice in slovenske ustvarjalce.

Slovenska slovstvena zgodovina je v celoti prezrla delo Frana Zakrajška in noče nič vedeti tudi o njegovem sicer nemško napisanem **Orisu novoslovenskega slovstva.** Knjiga Lirika, Epika, Dramatika (1956) je med literarnimi zgodovinarji, ki so pisali preglede slovenskega slovstva, navajala tudi Zakrajška (338). V drugi izdaji pa je njegovo ime izpadlo, medtem ko so ostali Ivan Macun, ki je napisal pregled slovenske literature v hrvaščini, Ivan Valjavec, ki začenja s slovansko-slovensko preteklostjo v Indiji in konča z letnico Prešernovih Poezij, in Janko Leban, ki je v UT in v ponatisu priredil metodične in bio-bibliografske opombe k čitankam za osnovno šolo. Zakrajšek je z **Orisom** in **Vodilcem** daleč prekosil omenjene avtorje po svoji resnosti in relativni izčrpnosti, po obči razgledanosti v slovenistični in slavistični literaturi in po sproščeni osebni zavzetosti.

Sklepati smemo, da sta bila Zakrajškova spisa, **Oris slovenskega slovstva** in **Vodilce,** pozitivno sprejeta med srednješolskimi slovenisti na šolah slovenskega ozemlja, gotovo pa sta našla pot predvsem do študirajoče srednješolske mladine. Tako prvi kakor drugi spis sta ustrezala šolskim potrebam in bohotno naraščajoči, kipeči nacionalni zavesti in samozavesti dijaške mladine in množečega se izobraženstva.

Zakrajškovo delo je spremljal Anton Janežič, ki je bil enako kakor Zakrajšek profesor slovenščine na realki, prvi v Celovcu, drugi v Gorici. Janežič je priobčeval Zakrajškove prispevke v nevezani in vezani besedi in kulturnopolitične članke v svojem SG in odbiral primere Zakrajškovega lit. dela za svoj Cvetnik. Razumljivo je spremljal tudi Zakrajškovo slovenistično delo v goriških šolskih

poročilih. V svojem Cvetniku je za oznako romana dobesedno vzel Zakrajškovo besedilo iz **Vodilca,** češ: »kakor piše g. Zakrajšek« (Cvetnik, 17). Prav tako je iz **Vodilca** dobesedno prevzel Zakrajškovo oznako tragedije (Cvetnik, 18). Obžalovati moremo, da se ta dva naša slovenista in pedagoga nista združila v skupnem delu za pisanje in sestavljanje srednješolskih učbenikov in beril, ali da Janežič ni v Celovcu ponatisnil, kar je v slovenščini napisal Zakrajšek v Gorici, in da ni izdal v prevodu njegovega pregleda slovenskega slovstva. Oboje moremo uvrstiti v prve pomembne slovenistične spise.

Potrebo po slovenski slovstveni zgodovini so čutili tedaj ne samo na Slovenskem, podobno potrebo so izpovedali že tudi tuji slavisti. Francoski slavist Louis Leger (1843—1923), ki je pisal razprave in knjige o Balkanu, Podonavju in o Slovanih, tudi Slovencih v Avstriji, se je 1868 iz Pariza obrnil na dr. Janeza Bleiweisa, naj mu oskrbi kakšno zgodovino slovenskega slovstva. Bleiweis je pisal za **Oris** pisatelju Zakrajšku, ko pa ni dobil od njega glasu, se je obrnil na Andreja Marušiča, naj mu posreduje ali zvezo z Zakrajškom ali oskrbi Zakrajškov **Oris.**[11] O uspehu nimamo poročil.

Janežič je v SG priobčil Zakrajškov jezikoslovni spis z naslovom **Slovensko podnarečje na Primorskem** (1866). Razprava je verjetno vsebovala celoten popis narečij v Posočju, vendar je urednik objavil samo glasoslovje, saj bi najverjetneje specialna jezikoslovna razprava, objavljena v celoti, zavzela preveč prostora v tedaj edini slovenski leposlovni in strokovni reviji, kakor je bil SG. Zakrajškov spis spada med prve slovenske dialektološke razprave. Kar je v njem primerjalnega slovanskega gradiva, se naslanja na Miklošičeva dela, slovensko gradivo pa, kakor izjavlja avtor, je zapisoval sam, češ, saj občuje »s tukajšnjim ljudstvom že od mladih nog in mnogo let celó tako rekoč z dnevnikom v roki« (SG 1866, 340). Med zapiski so pogosto navedene lokalne besede in stihi iz slovenske ljudske poezije iz prostora od Krasa do Kobariškega.

Videli smo že, da je v **Goriškem letniku** priobčil Zakrajšek tudi številne **ljudske pesmi.** To v **Letniku** zbrano ali izbrano gradivo je porabil Karel Štrekelj v svoji zbirki SNP. Besedila je Zakrajšek deloma posnel iz t. i. Korytkove zbirke (natisnjene I. — IV., 1839, 1840, 1841 in 1844). Zdi se, da je besedilo tu in tam redigiral tudi po svojih zapiskih, deloma zapisal na novo. Ob objavah ljudskih pesmi v **Goriškem letniku** o sebi zapisuje: »Moja zbirka (ljudskih pesmi) šteje čez štiristo narodnih pesem« (340). Tako se Zakrajšek s svojimi objavami in zapisi narodopisnega blaga uvršča tudi med slovenske folkloriste.

O jeziku

Zakrajšek in vrstniki njegovih šolskih in mladeniških let se slovenščine kot knjižnega jezika niso mogli učiti ne v šoli ne iz redkega leposlovja ne iz dnevnega ali tedenskega časopisja in ne iz še redkejših slovstvenih revij. Zakrajšek je mogel rasti iz govorice svojega očeta Dolenjca in svoje matere Tolminke. Ta živi vir Zakrajškove slovenščine pa so zaplavljali nanosi iz tedanjega slovenskega tiskanega jezika. Kakor priča njegova razprava o narečjih Posočja, smemo reči, da je imel vsaj dober, če ne izreden posluh za govorjeno ljudsko besedo. Jezik, ki ga je mogel brati v tiskani podobi, se je v njegovi zavesti bojeval za uveljavitev nad slišanim, živim ljudskim govorom.

[11] Glaser v svoji III. knjigi, 124, v celoti navaja pismo dr. Janeza Bleiweisa Andreju Marušiču v Gorici. O slavistu Francozu Legerju gl. Bibliografsko kazalo LZ (predmetno imensko kazalo) in DS 1895.

V Zakrajškovi jezikovni zavesti se bijeta na eni strani živi ljudski govor, na drugi strani pa papirnati jezik tedanjega pisanja. V prevodih odločno udarja na dan ton in barva ljudskega, živega govora, njegova izvirna poezija pa se uklanja jezikovni rabi, prevladujoči v tisku. To drugo stran Zakrajškovega jezika okrepita v izjemni meri Bogdan Trnovec in Franc Podgornik s svojo verzijo vseslovanščine; cepljena na koseskovščino, uprizori fantastične jezikovne orgije prav v verzih »Frana Andrejeviča Zakrajskega«.

Vpliv Jovana Veselega Koseskega je v Zakrajškovem pesnjenju opazen v taki izredni meri, da moremo o njem govoriti v presežniku.

Neutajljiv je bil kajpada vpliv Koseskega najprej in najbolj pri malih osebnostih, pri slabih pesnikih in pisateljih, a mednje moramo šteti tudi Fr. Zakrajška. Glaser je dosti skromno zapisal, da so koseskizmi »skoro dvajset let kar kužili slovensko ozračje«.[54] Eno leto prej (1895) pa je Fran Levec v biografiji Matije Valjavca[55] uporabil mnogo odločnejše, ostrejše besede: »Nam je zdaj nedoumno, kako je mogel Koseski tako neizmerno vplivati na svojo dobo, ki je vendar že imela Prešerna. Priznati moramo, da se niti izdaleč ne dá primerjati Prešernov vpliv na njegove vrstnike in na malo izborno četo njegovih prijateljev z velikanskim vseobsežnim vplivom, ki so ga pokazale pesmi Koseskega pri vsem tedanjem slovenskem razumništvu.«

Kako so z vsem občudovanjem gledali na Koseskega z njegovo poezijo in njeno jezikovno podobo posebno v obrobnih delih Slovenije, so ponovno ugotavljale naše slovstvene zgodovine. Tako je bilo tudi na slovenskem zahodu.

Iz Zakrajškovih dijaških let imamo zapisano, kako sta se osebno srečala s Koseskim dva Goričana, eden je bil verjetno prof. Andrej Marušič, v Ločniku pri Gorici, kamor je prišel Koseski na okrevanje po svoji bolezni. Dopis v Novicah »od desnega brega Soče, 24. sept. 1853«, pravi med drugim: »Eno uro pri Koseskem. Ni mi moč popisati, kaj so sedaj serca naju čutile — al komu niso znani občutki, ki nas obhajajo, kadar nam je dano od obličja do obličja gledati moža, kterega poezije so nas jezerokrat navdajale z rajskim navdušenjem in kterega slavno ime vsak hip na jeziku imamo ... Njegove dušne moči prihajajo vedno čversteje in bodo svojo znano krepost zopet dosegle. Ljubezen do mile domovine še vedno tako v njem plameni kakor v dvajsetletnem mladenču.«

Pri naši obravnavi Zakrajškovih pesmi in njegovih prevodov smo bežno nakazali, kakšen jezik je Zakrajšek uporabljal v prvem in drugem primeru. Vredno in potrebno pa je, da skupno poudarimo nekatere glavne poteze njegovega pisanja in ugotovimo, koliko je bil Zakrajšek uresničevalec, suženjski ponavljalec tiste norme književnega jezika, kakor sta ga ustoličila Bleiweis in Koseski. Zakrajšek se je »njune« »norme« držal, ko je pisal v **Novice,** ko je pripravil **Goriški letnik** in ko je zbral **knjižici svojih pesmi.** Staroslovensko smer sta krepko potrdila Podgornik in Trnovec s svojo zamislijo slovenščine, ki naj bi bila čimbolj »vseslovanska«. Jezikovna zmedenost, ki se je vedno jasneje vezala tudi na morebitno Zakrajškovo duševno neuravnovešenost, je prešla meje razumljivosti.

Tipični izrazi Koseskega, ki jih Zakrajšek stalno uporablja, ali zveze in obrati, ki si jih za svojo porabo po načinu Koseskega sam še ustvarja, so med drugim recimo naslednji: rama (roka), bliža, dvomba, tulba (celó v taki zvezi kot: tulba sivih pas = psov), znam (znamenje), strad (stradanje), sivec (starec), žig (požar), tma, tmina, osoda, živenje (življenje) itd. Pod vplivom staroobličarjev do konca stoletja še piše in poje: v vražjej duši, v tvojej službi, v pravičnej roci

[54] Glaser, III., 66.
[55] France Levec ob M. Valjavcu, 2. zv., 1895, 169.

ipd. S pesniškim navdušenjem piše hrvatske in srbske besede, ne samo obče se uveljavljajoče kot beda, glad, vzduh in osveta, temveč tudi: broj, sada, buna, istina, pojas, pastir ostavi stedo, krvopija, srden, molba, šetalec ipd. V tej mŏtni povodnji besed se motovilijo besede, ki ne veš, ali so goriško narečne ali vzete iz Cigaletovega ali Janežičevega slovarja, iz Cafa ali Murka: brebir, peznica, mrlihati, kocjati, cepelige, zdajati itn. Koseskovščina premika naglas po potrebi ritma in rime in tako beremo pri Zakrajšku: na nákvalu, sè žarnim okom, z rújovênjem zárujôve, celó prîide in Alojizij ipd. Zakrajšku odpoveduje občutek za primerjanje in piše: razrute rožice, netolsti možgani, pijača goni v glavi hlapon, škripeč napuh, sonca žgoči pik, meč te moj požri ipd. Ko je Anton Funtek pisal oceno Zakrajškovih **Poezij,** je v oceni serviral med drugim tákole nabirko dokumentirane koseskovščine: trpkih dvomov pik, lažnivega naj strela govoruna, ostríl je brambe pik, pripravljen koj v kolenopad, vsake obzirbe prost, v groznem hlačetresu nič ne čini idr. K tem jezikovnim spakam je Funtek dodal še nekaj figur, ki so bile trivijalne in neokusne, npr.: Pač grenke so človeku sreče fige, Ogromnih oslarij si tužna priča, Osmolil si je gobec, Da bi spet napokal se ipd.

Da je po tej poti Zakrajškovo pisanje pač končalo v skrotovičenosti in nerazumljivosti, je naravno. Navedimo za vzorec tega zadnjega odmeva slovenske koseskovščine dvoje kitic iz pesmi, ki govori o očetovem protestu, ko mu goriški italijanaši napadejo sina in nato padejo še po njem:

Ki čitaš to, alj ne bi se ti smilil
predragi nosec tvojega imena?
Surovo vlečen ne bi se ti smilil?
Ne zgrela se ti kri še tako lena?
Tedaj pristopim in zavpijem žloti:
»O jenjajte, za Boga! Mir togoti!«

Na nebu zlo razjerjenem temneče
ne spreobrne vreme se hitreje,
ko stegno se stvori iz goste gnječe
in v glasov hrupni zmesi trop zableje;
(bilo bi streslo se srcé iz kvarca):
»Nabijte ščava! Urno dejte starca!«

(Jurijeva nezaupnica Apolonu, Poezije, 45)

Ko je dr. Anton Breznik pisal razpravo v Časnikarski slovenščini (1937), ni obravnaval nobenega primorskih časnikarjev. Zakrajška smemo res da le deloma šteti med časnikarje, bil bi pa vreden znanstvene obdelave tudi s strani jezikoslovcev. Izmed njegovih sodobnikov, ki so se uveljavljali v primorskem časnikarstvu, pa bi prihajali posebej v poštev Andrej Marušič, Franc Podgornik, Andrej Gabršček in list Edinost v celoti. Podoba, ki se nam je pokazala ob Zakrajšku v njegovi bleiweisovsko-koseskovski jezikovni usmerjenosti, vsebuje poteze občega stanja tiskanega jezika na Primorskem v preteklem stoletju.

Izredno presenečenje in veliko začudenje pa vzbuja srečanje z drugim Zakrajškovim jezikom, ki ima svoje korenine v ljudski govorici, v kmečkem jeziku njegovega očeta in matere. Ta tip knjižnega jezika srečamo v njegovih proznih prevodih. Bleiweisovščina in koseskovščina sta, kakor smo videli, udušili ljudske prvine živega govorjenega jezika in se, združeni z vseslovanščino, spremenili v

mrtvo zbrojo in zblojo. In to je bila smrt. Jezik Zakrajškove prevedene proze pa je živ v **Oglénici** in v odlomkih iz **Zaročencev** in iz **Don Kihota.** Mogoče smo upravičeni govoriti o usodni Zakrajškovi zmoti: zapisal se je gluhi poeziji brez jezika in tal, v drugi polovici svojega literarnega dela pa je izpričal svoje ljudske korenine, in te korenine še danes živé.

O Zakrajškovem čutu za slikovitost, nazornost in stvarnost slovenskega knjižnega jezika, ki je zrasel iz ljudskega govora, pričajo primeri, kako je znal ljudske elemente vplesti, uporabiti v svojih prevodih. Naj jih nekaj navedemo, ne da bi pri tem dokumentirali, kje so zapisani: Zajca slediti, pa na medveda zadeti; Za božji čas! Bog, da je tako! Toliko mu nisem dober, da bi me pogledal; Ne bo več kaše jedel, ne bo dolgo trave tlačil, ne bo več slišal kukavice, ne bo več dolgo vlekel, odšel bo v krtovo deželo; Strah ga je bilo za devet krvavih kač; Kot iz istega plota, ustvarjen na eno kopito, biti iste dlake; Še pes ga ne povoha, tako je hudoben; Ne dá s sabo pometati; Ne bom se trgal za en goldinar; Prijel se ga je ko živ klošč; Zmanjkalo ga je kakor vode v koritu; Godrnja kakor berač, ki je moko stresel; Jezíká kakor šoja, kakor vrabec; Biti komu sovraž; Vino gre v lase, v lase ga dobiti, z betom ga imeti, nasekan biti; Vino jezik zapleta; Vsaki réči vé glas; Tanka mu prede; Debelo gledati, da bi mu oči izkapale; Ljudem v zobe priti; Ljudem usta mašiti; Gleda ko huda ura, ko hudo vreme; Pod nos jih komu podrobiti; Iz ojnic stopiti; Za ušesom še mah imeti, je komaj iz lupine zlezel; Kaj ti hodi navzkriž? Jezik, figo, pete pokazati; V zobe odgovoriti; Na srcu mu je prinesel; Na srce mu je prirasel; Pokadilo se mu je pod nos; Še dvakrat se prestopiš, pa si tam; Komu po kožuhu dati; Za kosilo se pa le obriši; Kvante poslušati; Jenjaj, v veter govoriš; Takih (=besed!) pa še ne; Ne bodo po meni orali; Lenobo pasti, lenarta majiti; Prišel je ob cvenk in plenk, na suhem je; Vse gre v kobar, v svitke, narobe; Sreča je šla po vodi, zapasel jo je; Poznan je ko slab denar; Gorko mu pribrisati itd.

Enako živo zna uporabljati tudi pregovore, npr.: Muha obvisi na pajčevini, brencelj jo predere. — Pol sveta je na prodaj, pol ga je môči kupiti. — Iz ljudske (=tuje) kože je lahko jermene rezati. — Česar je preveč, še s kruhom ni dobro. — Ne more se iz vsake klade podoba iztesati. — Misli ne plačajo davka. — Teliček v šolo, tele iz šole. — Čevljar, ne segaj čez kopita! — Boljše danes jajce ko jutri kokoš. — Moramo, kakor moremo. — Slana koprive ne pomori. — Tatinska mati nikoli ne pogine. — Ne utone, kdor ima obešen biti. — Starega konja ne navadiš jahati. — Na en mah se hrast ne podere. — Lahko najde kij, kdor hoče psa udariti. — Mi o volku, on primaha.

Naj so navedene zveze, figure, primere, reki, pregovori mogoče tudi posneti po jeziku izvirnika, jih je prevajalec naravno vnesel in vpletel v svojo slovensko pripoved. S tem jih je podomačil, naravnost »poslovenil«, kakor mu je veleval njegov čut za naravnost.

Drobno pisateljevanje

V Zakrajškovem času pač ni bilo mogoče govoriti o delu, ki pripada dandanes v dolžnost poklicnemu časnikarju. Tedaj je moral streči dnevnim, tudi čisto naključnim potrebam sleherni, ki je hotel zaslužiti ime slovenskega pisatelja. Mednje moremo šteti tudi Zakrajška.

Ko smo v razpravi govorili o Zakrajškovem življenju in delu, smo znova in znova zadeli na njegove časniške in revijalne prispevke in dopise. Zakrajšek je

bil plodovit in vnet dopisnik zlasti Novic, mnogo pa je prispeval tudi v SG, v mohorske koledarje in Slovenske Večernice, v Janežičeva šolska berila, kot so biti Cvet slovenske poezije, berilo Cvetnik in Cvetnik slovenske slovesnosti, ki je za potrebe srednjih šol izhajal v ponovnih izdajah. Manj je sodeloval pri goriški Soči, v Šolskem Prijatlu in v Zgodnji Danici.

V dopisih, ki jih je pogosto namenjal Novicam, so vsebina narodno življenje v Gorici in na Goriškem, nacionalna problematika mesta in dežele, šolska vprašanja, razmerje do Furlanov in Italijanov, slovstvene in časniške potrebe in načrtovanja itd. Seznam teh in takih člankov bi zahteval posebno obravnavo, četudi najbrž ne bi spreminjal podobe, ki jo je dala naša obravnava drugih, širših področij. Zakrajšek je bil usmerjen v slovstveno in obče kulturno delo, politično, »strankarsko« problematiko je puščal ob stran. Ko je Fran Levstik 1867 izdeloval nadrobnejši načrt za svoj list Slovanski jug, je za stalnega dopisnika v Gorici predvideval Franceta Rebca — tistega, ki je kmalu odšel v Rusijo — in ne Frana Zakrajška.[16]

Kot slovstveni ustvarjalec, kritik in zgodovinar je prispeval uredništvu SG 1865 članek, **kako naj se list »preuredi«,** da bo bolj izpolnjeval vlogo osrednjega slovenskega slovstvenega glasila. Tu je bil zagovornik »previdnega«, »ustrežljivega« dogovarjanja in skupnostnega delovanja. To velja seveda za Zakrajškova »aktivna« leta, največ do srede osemdesetih let, ko je njegovo osebno in slovstveno delo zašlo v slepo ulico.

Zakrajšek je bil vzgojitelj in učitelj srednješolske mladine, hotel pa je biti tudi vzgojitelj ljudstva. Naj to potrdijo samo naslovi člankov, ki jih je temu namenu posvetil: **Domorodne misli, Zlato klasje iz poganske starodavnosti, Misli tuje in lastne, Kmečkim fantom,** ki služijo vojsko in sicer, **Ne zasramuj nikogar zaradi telesnih napak, Puščice,**[17] **Nedolžne pesmice in Kratkočasnice,** ki nočejo biti žalice, ampak šalice ipd.

FRAN ZAKRAJŠEK
(Riassunto)

Fran Zakrajšek è una personalità toccata solo di sfuggita dalla storia della letteratura slovena che mai ne ha tracciato un quadro completo e, soprattutto, mai ha cercato di dare una valutazione del carattere e dell'importanza della sua attività letteraria.

Zakrajšek nacque a Gorizia il 24 giugno 1835 da padre originario da Kot nella Notranjska (Carniola Interiore) e da madre plezzana o caporettana, ma con tutta probabilità da Drežnica (Dresenza). Terminati a Gorizia gli studi medi, studiò filologia classica e slava, finora non accertato dove ma verosimilmente a Vienna. Non compì gli studi superando i prescritti esami. Negli anni dal 1860/61 al 1866/67 prestò servizio quale supplente nella Scuola reale superiore di Gorizia. Estromesso nell'ultimo anno scolastico perchè mancante del prescritto titolo di studio, insegnò nelle scuole elementari d'allora, ma di ciò mancano notizie sicure. Dopo aver abbandonato (o dovuto abbandonare) l'insegnamento, visse a Gorizia guadagnandosi il pane facendo lo scritturale nello studio legale, lo scrivano ed il precettore privato. Secondo notizie rilevate dall'annuncio di morte, Zakrajšek visse lunghi anni nella più nera miseria.

Lo Zakrajšek era poeta e i suoi componimenti lirici, epici e satirici uscivano nelle Novice, nello Slovenski Glasnik, nella Zgodnja Danica, nelle riviste e nelle pubblicazioni del Sodalizio di San Ermacora di Klagenfurt. Videro pure luce due raccolte di versi suoi »Lira in cvetje« (lira e fiori) nel 1885 e »Poezije« (poesie) nel 1891. Quanto alla forma

[16] Levstikov zbornik, 1933, 284, v razpravi Slovenski jug; SR 1959/60, 279.
[17] Zabavljivi verzi so bili v Zakrajškovem času kar zelo v modi. Zakrajšek jih je priobčeval v N in SG (1857, 1862, 1863). Ti epigrami, največ dvostišja ali štiristišja, pod naslovi Napisi, Puščice, Iskre ipd., se le izjemoma ustavljajo ob slovstvu, več je duhovičenja o občih človeških napakah ali nerodnostih.

e al pensiero, trae origini dal classicismo e dalla maniera bleiweisiana, continua con la lirica politica in auge nelle »čitalnice« (circoli di lettura) facendo intravedere l'evoluzione verso la poesia a carattere sociale. Nell'espressione stilistica si riscontra dapprima la caratteristica dei versi altisonanti del Koseski, indi quella di tendenza panslavista nello spirito e nella maniera á la Bogdan Trnovec-Lamurski. Nel 1864 curò la redazione e la pubblicazione dell'almanacco il »Goriški letnik« di vario contenuto letterario e ispirato al risveglio nazionale. Gran parte del contenuto è opera sua. Pubblicò in esso pure una parte del Don Chisciotte del Cervantes e frammenti dai Promessi sposi del Manzoni e da Dante. In ambedue le raccolte di versi suoi uscirono frammenti di canti epici ideati e non compiuti e due poemi. Mai vide luce »Marija Antonijeta« tragedia storica in 5 atti ispiratagli dalla Rivoluzione francese, seppure, per la pubblicazione, avesse aperto una sottoscrizione; nel 1862 le Novice ne pubblicarono solo un frammento. All'infuori dei frammenti usciti nella raccolta del 1885 nulla sappiamo del dramma »Knez Aleksej in Izabela« (il principe Alessio e Isabella) con soggetto tratto dalla storia russa. Lo scritto, pubblicato nel 1866 nello Slovenski Glasnik sul dialetto della Valle dell'Isonzo, appartiene, in ordine del tempo, ai primi studi dialettologici sloveni. A quelle della scuola ma anche alle necessità culturali in ordine generale erano destinati gli scritti apparsi nelle rassegne della Scuola reale: nel 1851, un abbozzo della letteratura slovena e, nel 1867, sotto il titolo »Vodilce« (piccola guida) brevi brani sulla teoria letteraria con materiali tratti dalle letterature slovena e mondiale.

[48] Rusist prof. dr. Aleksander Skaza sodi o drami Knez Aleksej in Izabela, kolikor nam je mogoče kaj reči ob objavljenih samih zborskih pesmi, da sodi po duhu ob zgodovino zgodnje ruske romantične dramatike, ki se je zgledovala po Schillerju. Zakrajškova drama kaže očitno duha schillerjanske tipologije. Zastopnik mlajše, shakespearske tipologije je bil v ruskem slovstvu Puškin. Ob francoski in angleški snovi, ki jo je oblikoval Zakrajšek, je videti v pritegnitvi ruske snovi slovanski poudarek. (Osebni pogovor sept. 1979.) — Dodajam: Slovansko snov je oblikoval Zakrajšek v svoji pripovedni poeziji. Pobude za dramsko slovansko snov je mogel dobiti ob študiju v Gradcu, na Dunaju ali morebiti v Pragi, pa tudi v Gorici tak stik ne bi bil nemogoč. V Gorici in Trstu je rusofilska miselnost zaznavna v prevajanju (v časnikih in samostojnih publikacijah, vsaj v poznejših desetletjih). V času, ko je Zakrajšek služboval v Gorici, pa imamo vzglede primorskih profesorjev ali suplentov, ki so odhajali na službovanje v Rusijo in se od tam oglašali(France Rebec, Štefan Širok — o obeh gl. SBL). — Neposredno historiografska ali literarnozgodovinska dela, ki bi bila vzpodbudila Zakrajška za zasnovo drame o knezu Alekseju in Izabeli, nam doslej niso znana, čeprav so nenavadne zgodbe o Petru Velikem in njegovem sinu Alekseju gotovo krožile kot senzacionalne storije v časnikih in popularnih zgodovinah.

Zoltan Jan

BIOGRAFIJA BOGOMIRA MAGAJNE

I.

Pristop

Preprosta je resnica: človek, ki napiše tolikšen umotvor, da ga bere stotine ljudi različnih generacij s svojimi najrazličnejšimi problemi, ta človek je nekaj posebnega. Če hočemo razumeti njegovo mojstrovino, moramo razumeti njega, njegove življenjske probleme, njegovo življenje. Kako daleč in blizu obenem so nam časi, ko je zadostoval podatek, katero delo je nekdo napisal, njegovo razumevanje in razlaga pa je bila prepuščena vsakemu posamezniku!

Razvoj literarne vede sega pri nas kot tudi drugje v tisto obdobje, ko je pesnik stal na piedestalu in nam ni več zadostovalo njegovo delo samo po sebi. Najlažje in obenem najbolj problematično je razlagati literarno delo skozi prizmo ustvarjalčevega življenja. Problematično je, kaj je tisto, kar nam omogoča pravilno razumeti pesnikovo življenje, kateri podatki lahko zajamejo tisto, kar omogoča razumevanje literarnega dela. Kje je meja med smiselnim podajanjem dejstev in med faktografijo, ki je sama sebi namen. Ponekod so ta problem rešili tako, da dodajajo interpretacijam tabelarične preglede, ki po letih naštevajo posamezna dejstva v pisateljevem življenju.

Dobršen del raziskovalnih naporov slovenske literarne zgodovine je posvečen biografskim raziskavam in v dolgotrajnem uporabljanju te metode smo bili priče nekaterim pomembnim inovacijam. Ni naš namen, da bi na tem mestu posegali na področje historiata slovenske literarne zgodovine, vendar nas nekatere značilne realizacije te metode same po sebi opozarjajo, da je biografija tisto raziskovalno področje, ki omogoča nemajhne metodološke inovacije in lahko privede do zanimivih rezultatov. V mislih imamo revolucionarne spremembe prve generacije naših literarnih zgodovinarjev (Prijatelj, Kidrič, Žigon, Grafenauer), ki so prav na tem področju vnesli bistvene novosti v tedanjo ljubiteljsko literarno zgodovino, v območje katere pa so še do danes ohranile svojo vrednost nekatere memoarske biografije (npr. Ernestine Jelovškove). Kasneje so pri nas raziskovalci proučevali pesnikovo življenje z različnih vidikov: s psihološkega (Anton Ocvirk: *Levstikov duševni obraz*, Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, str. 9—133), z medicinskega (Lojz Kraigher: *Ivan Cankar, I, II*, Ljubljana 1954, 1958), v novejšem času pa je pokazal na zanimive možnosti tega področja Boris Paternu v razpravi *Prešernova osebnost* (SR 1964, str. 383—423).

Vsa množica najrazličnejših pristopov, ki tu še daleč niso vsi navedeni, nas opozarja, da raziskovanje ustvarjalčevega življenja lahko tudi danes nudi številne možnosti, prav gotovo pa ni mogoče povsem opustiti tega raziskovalnega področja, čeprav smo bili pri nas priče tudi takšnim literarnozgodovinskim delom, ki pa so uspela le v tistih primerih, ko je bilo naše vedenje o pesnikovi biografiji že dovolj temeljito. Določeno poznavanje biografskih podatkov je namreč predpogoj za vsakršno argumentirano interpretacijo.

Pomen biografije prihaja toliko bolj do izraza pri tistih pesnikih, pri katerih je njihovo osebno življenje imelo odločilen vpliv na njihovo literarno ustvarjanje. Eden takih je nedvomno Bogomir Magajna. Prenekatero njegovo delo je nastalo v neposredni povezanosti z njegovimi življenjskimi postajami in v njih najdemo marsikatero avtobiografsko potezo oziroma motive iz njegove prakse zdravnika in psihiatra. V njegovem delu večkrat srečamo umetniško biografijo, kakršna je npr. novela *Marok*,[1] ki je upodobitev lika narodnega heroja Alojza Kolmana-Maroka, pisateljevega komandanta v partizanih. O nastanku tega dela imamo ohranjeno celo zanimivo pričevanje, kako je pisatelja pritegnila osebnost partizanskega borca ob njunih srečanjih in kako je v njem sprožila umetniški ustvarjalni proces.[2] Vendar je takšen tip ustvarjanja za Magajno komajda ena, niti ne najpomembnejša stran njegovega dela, ki je povezana z njegovo življenjsko potjo. Ohranjenih je več izjav, ki nas opozarjajo, da so njegova dela neposredno povezana z njegovo življenjsko potjo in osebnimi izkustvi. V intervjuju z Milkom Štolfo je npr. na vprašanje, če je opisoval resnične dogodke, odgovoril: »Notranje resnične brez dvoma, toda skoraj vse podobe v zbirkah so naslonjene tudi na zunanjo resničnost, kot so tudi skoraj vse podobe v prejšnjih knjigah, pri čemer ne izvzamem niti svojih pravljic.«[3]

Nekatera besedila nam naravnost vsiljujejo paralele z umetnikovimi življenjskimi izkustvi. Roman *Gornje mesto* (Celje 1932) je povezan z njegovim bohemskim življenjem med študijem v Zagrebu, zbirka novel *Graničarji* (Celje 1934) ne bi nastala brez njegovih doživetij med služenjem vojaškega roka, novele v zbirki *Zaznamovani* (Ljubljana 1940) vsebujejo vezi z njegovo psihiatrično prakso in še bi lahko naštevali. Pri posameznih novelah lahko z gotovostjo ugotovimo, na katere dogodke se naslanjajo s svojim motivnim svetom. Novela *Veliko brdo* v zbirki *Odmev korakov* je nastala ob udeležbi pisatelja v bojih med nemško ofenzivo na Notranjskem. Prav gotovo je nesporno dejstvo, ki ga omenja France Vodnik: »Dela navadno tolmačijo pisatelja mnogo bolje kakor to, kar se običajno imenuje njegova biografija ali življenjepis. Vendarle se mi zdi, da je avtobiografski moment pri Magajni poudarjen kakor pri malokomu in da nam je zato iz čisto zunanjih dejstev mogoče razumeti marsikatero črto njegovega pisateljstva. Zunanje življenje je vsaj snovno močno vplivalo na njegovo literarno ustvarjanje.«[4]

Kljub temu pa moramo ugotoviti, da je v vsej množici člankov o pisatelju razmeroma malo biografskih podatkov. Celo tisti, ki so nastali ob pisateljevi petdesetletnici,[5] bistveno ne obogatijo te strani našega vedenja. Faktografsko so nekoliko bogatejši prispevki, ki so izšli ob pisateljevi smrti.[6] Med vsemi imata posebno mesto razprava o slovenski psihiatriji Janeza Kanonija ter spremna beseda Janeza Menarta k *Racku in Liji*.[7] Tudi v NUK ni ohranjen noben dokument o Bogomiru Magajni. Pisateljeva zapuščina

[1] Bogomir Magajna: Odmev korakov; Koper 1952, str. 145-157.
[2] [Janez Kramar]: Bogomir Magajna — partizanski borec; Slovenski Jadran XII/1969, 15(5. 4.), str. 5.
[3] Milko Stolfa: Bogomir Magajna; Ljudska pravica XXI/1955, 148(20. 6.), str. 7.
[4] Predgovor k knjigi Bogomir Magajna: Življenje in sanje; Koper 1965, str. 7.
[5] [Božidar Borko]: Ob petdesetletnici dr. Bogomira Magajne; Slovenski Jadran III/1954, 2(8. 1.), str. 8—9. [Milko Štolfa]: Obisk v Gornjih Vremah in razgovor z jubilantom; l.c., [Palko Gal]: Bogomir Magajna — petdesetletnik; Svit II/1954, 2, str. 70-71. Janez Menart: Pol stoletja in Bogomir Magajna; Naša žena XIII/1954, 1, str. 15—17. Jubilej primorskega pisatelja; Soča VII/1954, 6(6. 2.), str. 3. Tihi jubilej Bogomira Magajne; Ljudska pravica XIX/1954, 18(23. 1.), str. b.
[6] [Rado Bednařik]: Umrl je Bogomir Magajna; Novi list XI/1963, 443 (28.3.), str. 6. Marijan Brecelj: Primorske novice XVI/1963, 15 (4.4.), str. 7. Ivanka Deželak: V slovo pisatelju; Celjski tednik XII/1963, 15, str. 7. [Jože Dolenc]: V hvaležen spomin. Bogomir Magajna; Književni glasnik Mohorjeve družbe VII/1963, 2, str. 21-22. Janez Kanoni: Ob odprtem grobu primarija doktorja Bogomira Magajne, Slovenski Jadran XII/1963, 15, (5.4.), str. 5 (več ponatisov). [Janez Kramar]: Bogomir Magajna — partizanski borec; l. c. [Zdenka Lovec]: Živ spomin v Vremski dolini; l.c. Bogomir Magajna; Kmečki glas XXI/1963, 15 (4.4.), str. 7. Bogomir Magajna; Primorski dnevnik XIX/1963, 74 (28.3.), str. 1. Bogomir Magajna; Tedenska tribuna XI/1963, 13, str. 7. Dušan Moravec: Bogomir Magajna; Naši razgledi XII/1963, 7 (6.4.), str. 140. France Novak: Umrl je Bogomir Magajna; Delo V/1963, 85 (28. 3.), str. 5. [Robert Hlavaty]: Bogomira Magajne ni več; Gospodarstvo XVII/1963, 443 (5.4.), str. 3. Umrl je pisatelj Bogomir Magajna; Rodna gruda X/1963, 5, str. 144. Umrl je slovenski pisatelj Bogomir Magajna; Slovenski vestnik XVIII/1963, 14, str. 3. Marička Žnidaršič: Melanholija nekega večera; Naša žena 1963, 4, str. 134-135.
[7] Janez Kanoni s sodelavci: Pota in cilji slovenske psihiatrije nekoč in danes. V zborniku: Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, str. 177-178.
Janez Menart v knjigi Bogomir Magajna: Racko in Lija; Ljubljana 1965.

je sicer ohranjena, vendar je v privatni lasti. Tako se raziskovalec znajde pred paradoksom, da ima na razpolago odlično bibliografijo,[8] manjkajo pa mu primarni dokumenti, ki bi začrtali pisateljevo življenjsko pot, kar je v našem primeru toliko pomembnejše zaradi značilnosti Magajnovega ustvarjanja. Naš namen je torej, da rekonstruiramo pisateljevo življenjsko pot, kar naj bi omogočilo temeljitejše proučevanje njegovega dela.

II.

Viri

Ob urejanju izbranih mladinskih del Bogomira Magajne me je prof. Franca Buttolo, asistent na Institutu za literarno zgodovino pri SAZU, opozorila na pisateljev lastnoročni življenjepis, ki ga hrani kadrovska služba Klinične bolnišnice za psihiatrijo v Ljubljani — Polje. Iz personalne mape Magajne so mi bile poleg tega dokumenta na razpolago še naslednje listine.[9]

1. Overjen prepis latinsko pisanega *krstnega lista;*

2. Overjen prepis latinsko pisane *diplome zagrebške univerze* izdane 30. VI. 1930;

3. Potrdilo o *državnem strokovnem izpitu,* izdano 2. III. 1938;

4. *Preklic odloka,* s katerim je bil Magajna napoten na začasno službovanje v Novo Celje, izdan 28. IX. 1938.
   Magajna je bil 26. IX. 1938 napoten na začasno službovanje v omenjeni kraj, vendar je bil med tem imenovan za to bolnico že nov zdravnik sekundarij, zato je bil odlok nesmiseln in preklican.

5. *Starešinsko poročilo* za ocene za leto 1939, izdano 26. 3. 1940.
   Magajna je bil ocenjen na podlagi tedanjega zakona o uradnikih. Poročilo je sestavljeno v obliki obrazca in komisija je morala odgovoriti na šest vprašanj: strokovna usposobljenost, vedenje v službi in zunaj nje, marljivost in zanesljivost v službi, kakšno vrsto del je opravljal, obče mnenje, pripombe. Komisija (dr. Hubad, dr. Pfeifer, Kosi) je menila, da Magajno stroka zanima, da se vede brezhibno in da je zanesljiv ter vesten, sposoben zdravnik. Opravljal je službo pomožnega zdravnika na psihiatričnem oddelku, poleg tega pa je plodovit pisatelj v leposlovju. Komisija ga je ocenila z oceno prav dober.

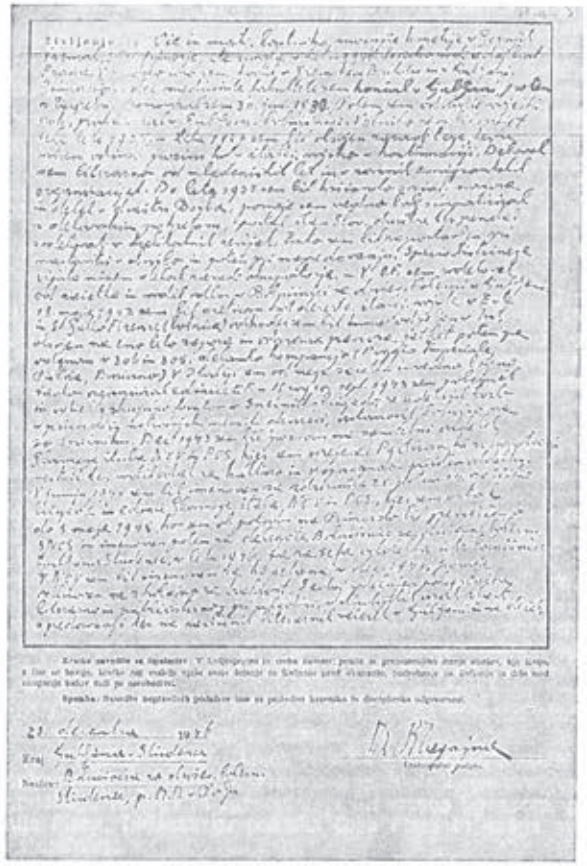
6. *Magajnova prošnja* za povišanje prejemkov, naslovljena narodni vladi Slovenije, datirana 18. VIII. 1945.
   Magajna je v tem času »opravljal posle delegata Ministrstva za narodno zdravje pri bolnišnici za duševne bolezni Ljubljana — Studenec«, prejemal pa je plačo zdravnika sekundarija. V prošnji navaja datume, ki so značilni za njegovo kariero.

7. *Vprašalna pola,* obrazec 0,20 Državne založbe Slovenije, ki je bil izpolnjen 23. XII. 1946.
   Vprašalnik obsega tri strani formata A 4. Prvi dve strani sta izpolnjeni z dvajsetimi vprašanji, na tretji strani pa je prostor za življenjepis, ki ga je Magajna lastnoročno napisal, medtem ko so ostali odgovori natipkani. Pod prostorom za življenjepis stoji: »Kratko navodilo za izpolnitev: V življenjepisu je treba navesti: poklic in premoženjsko stanje staršev, kje živijo, s čim se bavijo, kratko na vsakdo vpiše svoje šolanje in življenje pred okupacijo, podrobneje pa življenje in delo med okupacijo kakor tudi po osvoboditvi.
   Opomba: Navedba nepravilnih podatkov ima za posledico kazensko in disciplinsko odgovornost.«
   Vprašalnik je zelo izčrpen in daje zanesljive podatke.

8. *Uslužbenski list.* Obrazec 0,8 Državne založbe Slovenije, izpolnjen 1. IV. 1947.
   Obrazec obsega osem strani formata A 4 in ima sedemnajst rubrik z več podvprašanji. Poleg podatkov o generalijah obsega podatke o službi v vojski, važnejših funkcijah, bivanju v ino-

[8] Marijan Brecelj: Bibliografija Bogomira Magajne; v knjigi Bogomir Magajna: Življenje in sanje, Koper 1965, str. 299—348. Domala celotna faktografska osnova pričujočega prispevka do leta 1964 se naslanja na to temeljito delo, mimo katerega ne bo mogel noben proučevalec Magajne.
[9] Fotokopije dokumentov hrani sedaj tudi Goriška knjižnica Franceta Bevka v Novi Gorici.

zemstvu, poteku službovanja, odlikovanjih, disciplinskih kaznih, rednih dopustih, izrednih dopustih, bolezenskih dopustih, podatke o delovni sposobnosti, podatke o zavarovanju. Vprašalnik je le deloma izpolnjen.

Posnetek vprašalne pole, obrazec 0,20 DZS, ki ga je Magajna lastnoročno izpolnil

A photo of the questionnaire (form 0,20 DZS) completed by Dr. Bogomir Magajna

9. *Odločba, da se Bogomir Magajna prevede v zvanje zdravnik specialist,* izdana 18. IV. 1947.
   Ministrstvo za ljudsko zdravje Ljudske republike Slovenije je odločbo izdalo 18. novembra 1947. Dokument je natipkan na obrazcu 0,48 formata A 4. Podpisan je tedanj minister dr. Ahčin Marjan.

10. *Strokovni karton.* Obrazec 0,35 Državne založbe Slovenije, izpolnjen 15. II. 1948.
    Karton obsega 13 rubrik, v katerih najdemo generalije, podatke o zaposlenosti, strokovni izobrazbi, osebnih prejemkih, specializaciji, dosedanjih službah, objavah in drugem javnem delu.

11. *Življenjepis Bogomirja Magajne,* tipkopis na eni strani formata A 4 z avtorjevim lastnoročnim podpisom, napisan 12. II. 1951.
    Dokument delno dopolnjuje podatke življenjepisa pod 7. in omogoča dešifrirati njegove rokopisne nejasnosti.

12. *Prošnja za naslov primarija,* tipkopis na dveh straneh formata A 4 z avtorjevim lastnoročnim podpisom, naslovljen Svetu za zdravstvo LRS, datiran 9. XI. 1957.
    Vloga dopolnjuje nekatere življenjepisne podatke iz prejšnjih dokumentov.
    Zanimivi pa so tudi podatki o publicističnem delovanju in tu deloma **dopolnjujejo bibliografijo Bogomira Magajne,** ki jo je sestavil Marijan Brecelj. Gre za podatek, da je pisatelj sodeloval tudi v **Vestniku,** glasilu Psihiatrične bolnišnice v Ljubljani, ter v zdravstveni in mentalnohigienski rubriki, ki jo je eno leto vodil tudi v **Ljubljanskem dnevniku.**
    Pomemben je tudi podatek: »Nekaj let sem vsak teden predaval na ljubljanski radio — postaji, pozneje pa sporadično na radiu in po različnih društvih. Po vojni sem predaval na pr. o zgodovini rdečega križa, zlasti z ozirom na njegovo obnovitev pri partizanih, o krvodajalstvu, o napačnih pogledih na duševne bolezni med ljudstvom itd. Sladkorna bolezen mi je tozadevno udejstvovanje zavrla.«

Pred nami je mozaik, ki nam ob drugih virih omogoča sestaviti dovolj natančno preglednico pisateljevega življenja, ki bo vsebovala tudi tiste postaje in epizode, ki so s svojim motivnim svetom odločilno vplivale na njegov opus. Praznina ostaja le pri zadnji polovici desetletja njegovega življenja.

To obdobje je pravzaprav prazno, saj so se pisateljeva zadnja leta iztekla v osamljenosti, zelo redko je zahajal v družbo,[10] najrajši je imel otroško družbo in malčki so ga hodili pogosto obiskovat, pionirji iz domače vasi pa so se zadnja leta oglašali na njegovem domu za njegov rojstni dan. Z njimi je tudi prebil največ svojega prostega časa, ko je vsako leto redno preživljal letni oddih v domači vasi.[11]

III.

Preglednica življenja Bogomira Magajne

1904 Pisatelj se rodi 13. 1. v vasi Gornje Vreme blizu Divače. Doma so lastniki srednje kmetije, ki jo je po smrti staršev prevzel brat France, nekdanji emigrant v Ameriki in tudi pisatelj. Ena izmed sester (Danica) se je kmalu po 1. svetovni vojni odselila v ZDA, druga (Pavla) je ostala na domačiji. Starši — France in Marija Ambrožič so umrli kmalu po osvoboditvi (1946). Prve štiri razrede je Magajna obiskoval v Vremskem Britofu, nato pa je nadaljeval šolanje v Ljubljani.

1918 Prva ohranjena objava pisatelja izide v dijaškem rokopisnem listu *Plamen,* ki je izhajal v Marijanišču. V njem je sodeloval tudi še po maturi, do 1924. Uredil je letnike XII, 1921/22 in XIII, 1922/23. V glasilu je objavil tudi okrog 80 likovnih prilog in ilustracij. Janez Menart poroča (Naša žena 1954, št. 1, str. 15—16), da je še pred tem objavljal tudi v internatskem nižješolskem glasilu *Gaj,* prvi pisateljevi poskusi pa naj bi segali še v otroštvo, ko je kot pastir pričel pisati pesmice in celo verzificiral roman Pod svobodnim soncem. Po prvi svetovni vojni pridejo Gornje Vreme pod Italijo, pisatelj je ločen od doma, kjer se oglaša le ob počitnicah.

1922 Magajna objavi nekaj prispevkov v zagrebški reviji *Luč,* še isto leto se pojavi *Pesem bolne deklice* v Kosovelovi reviji *Lepa Vida.* S Kosovelovo skupino ohranja vezi še dolgo časa. Naslednja leta se oglaša v osrednjih slovenskih revijah: *Mladika, Križ na gori, Dom in svet, Modra ptica, Ženski svet, Zdravniški vestnik.*

[10] Janez Menart, l. c.
[11] [Zdenka Lovec]: Živ spomin v Vremski dolini; Slovenski Jadran XII/1963, 15 (5. 4.), str. 5.

1923 Maturira na ljubljanski klasični gimnaziji in se vpiše na medicinsko fakulteto. Kasneje nadaljuje in dokonča medicinske študije v Zagrebu, kar pusti precejšnje sledi v njegovem literarnem ustvarjanju. Dela tudi v različnih društvih kot npr. v Borbi, kasneje pa v Slovenskem društvu.

1925 Z Voduškom sodeluje pri organizaciji *Križa na gori*. Revija *Mladika* objavi ciklus novel *Ljudje od morja*, med katerimi srečamo nekatera zelo kvalitetna Magajnova dela kot npr. *Tito, Devinski ribič*.

1927 Italijanske oblasti ga obsodijo v odsotnosti kot dezerterja, ker se ni odzval pozivu na odslužitev vojaškega roka. Od tedaj ne more domov niti na počitnice.

1929 Josip Vidmar oceni delo Magajne v članku Literarni pregled II (Ljubljanski zvon 1929, str. 719).

1930 Dokonča študij medicine ter od septembra 1930 do oktobra 1931 služi vojaški rok v jugoslovanski vojski kot zdravnik kaplar djak. Vojaški zdravnik je bil v različnih krajih, pomembno je njegovo službovanje v Sarajevu, kjer je dokončal roman *Gornje mesto*, ter v Logatcu, kjer je nastala njegova zbirka novel *Graničarji*. Iz teh življenjskih doživetij črpa snov za nekatere svoje novele.
Izide njegov knjižni prvenec *Primorske novele* (Mohorjeva družba).

1931 Prične prakticirati po različnih oddelkih Splošne bolnišnice v Ljubljani in sicer v Ženski bolnišnici ter v Šlajmarjevem domu. Tu dela tri leta, najprej leto dni kot volonter. Stalne zaposlitve ne dobi celih pet let.
V reviji *Mladika* izide njegov »generacijski roman« iz študentskega življenja v Zagrebu — *Gornje mesto*, ki doživi relativno velik odmev in je kasneje še večkrat ponatisnjen.

1932 Pri Mohorjevi družbi izideta dve knjigi: zbirka novel *Bratje in sestre* ter roman *Gornje mesto*. V revijalnem tisku prične objavljati zgodbe o Racku.

1933 Prične intenzivno delati na področju zdravstvene prosvete. Posamezne objave iz stroke opazimo že v prejšnjih letih (npr. *Kofein v kavi, Narodni gospodar* 1932, str. 59), to leto pa postane priljubljen predavatelj na *Radiu Ljubljana*, nato pa sodeluje s tovrstnimi prispevki pri *Modri ptici, Našem rodu, Naši radosti, Ženskem svetu*. S tem nadaljuje tudi med NOB kot urednik *Partizanskega zdravstvenega vestnika*, še posebej pa se to delo razmahne po osvoboditvi, ko poleg predavanj na radiu vrsto let piše *Kotiček za zdravje* v *Kmečkem glasu* ter *Naše zdravje* v *Naši ženi*. Eno leto ima podobno rubriko tudi v *Ljubljanskem dnevniku*. Poleg objavljenih odgovorov je po lastni izjavi »razposlal na domove na tisoče pisem«. Hujša oblika sladkorne bolezni mu v drugi polovici petdesetih let tovrstno dejavnost onemogoči.
V javnosti se pojavi njegova prva mladinska knjiga *Brkonja Čeljustnik*, (Mladinska matica), ki jo Josip Vidmar ostro zavrne v Sodobnosti.
Izidejo prvi prevodi Magajnovih del v tuje jezike.

1934 Mohorjeva družba izda zbirko novel *Graničarji*, v kateri srečamo zanimive motive iz vojaškega življenja ter različne like jugoslovanskih narodov.

1935 Prične delati v psihiatrični bolnišnici na Studencu pri Ljubljani pod vodstvom dr. Šerka, dr. Kamina, dr. Kanonija. Štiri leta dela kot uradni pripravnik. V tej

ustanovi ostane zaposlen vse življenje in iz tega sveta jemlje snov za nekatere svoje najboljše novele.

1937 Izide njegova druga mladinska knjiga *Čudovita pravljica o Vidu in labodu Belem ptiču* (Mohorjeva družba). Pod psevdonimom Bogo Vremec objavi v Gorici zbirko novel *Le hrepenenja*, ki jo založi Unione Editorale Goriziana (Goriška Matica) v knjižni zbirki Luč.

1938 V začetku leta opravi v Zagrebu strokovni izpit in postane zdravnik sekundarij, nato več kot pet let ne napreduje. Dela v moških oddelkih. Konec septembra bi moral oditi na začasno službovanje v Novo Celje, vendar je tik pred odhodom odlok preklican.

1940 Predstojniki ocenijo Magajnovo delo v preteklem letu z oceno prav dobro, kar pa ne pospeši njegove kariere. Pripravlja se na specialistični izpit, ki ga zaradi vojne ne opravlja.
Založba literarnega kluba objavi Magajnovo najboljšo novelistično zbirko *Zaznamovani*, v kateri se pojavlja tudi snov iz sveta duševnih bolnikov.

1941 Postane predsednik terenskega odbora OF v psihiatrični bolnišnici.

1942 Kot dezerterja italijanske vojske ga 18. maja aretirajo okupatorske oblasti ter obsodijo v Trstu na leto dni zapora ter na pet let odvzema državljanskih pravic. Odženejo ga v različne kraje v Italiji: Este, Firenze, Poggio Imperiale, Pistoia, Buriano pri Volterri. Nekaj mesecev dela kot bolničar-kaznjenec v bolnišnici v Firencah, nato je vključen v 306. in 305. »specialni delovni bataljon«, kjer se aktivira kot propagator in organizator OF.

1943 Okrog 10. septembra dezertira iz italijanske vojske s skupino primorskih fantov. Peš pridejo iz srednje Italije in se pridružijo Snežniški brigadi. Magajna ustanovi bolnišnico na Snežniku, dela tudi v različnih drugih partizanskih ambulantah in bolnišnicah: Mašun, Leskova dolina, Stari trg. Decembra ga pokličejo v sanitetni oddelek Glavnega štaba NOV in POS, kjer dobi čin kapetana in postane član KPJ. Knjigarnar Jože Žužek izda v okupirani Ljubljani dve Magajnovi knjigi: *Oživeli obrazi* ter mladinsko delo *Racko in Lija*.

1944 V sanitetnem oddelku Glavnega štaba vodi odsek za propagando in kulturo ter prične urejati *Partizanski zdravstveni vestnik*. V juniju postane zdravnik 20., potem pa 14. zaščitne brigade Glavnega štaba. Pozimi ga odlikujejo s kolajno za hrabrost. Po osvoboditvi prejme še red bratstva in enotnosti II. stopnje, red za zasluge za narod III. stopnje, red dela II. stopnje.

1945 5. maja je premeščen v SNOS in imenovan za delegata Bolnišnice za duševne bolezni Ljubljana — Studenec.
Sodeluje v *Slovenskem zborniku*, objavi vrsto člankov v *Priroda, človek in zdravje*, ki ga pomaga ustanoviti in si zanj izmisli tudi naslov.

1946 Vodi Bolnišnico za duševne bolezni in kasneje pa 3. in 4. ženski oddelek.
Nadaljuje z objavljanjem zdravstveno prosvetnih člankov v *Kmečkem glasu, Babiškem vestniku* in seveda v reviji *Priroda, človek in zdravje*. V teh letih deluje

tudi kot mentor mladih literatov ter sodeluje pri različnih literarnih večerih na »terenu«.

Dr. Bogomir Magajna kot oficir JA
Dr. Bogomir Magajna as a Yugoslav Army officer

V osnovnošolskih berilih se pojavljajo njegova dela: *Deček, Brkonja Čeljustnik, Vinograd* itd. Omenja ga tudi *Zgodovina slovenskega slovstva za višje razrede srednjih šol* (Gorica 1946).

1947 Od sedaj vodi zdravljenje z insulinom ter je eden prvih in redkih strokovnjakov za to zahtevno metodo pri nas. Priznan mu je naslov specialista.

1952 Pisatelj objavi pri Mladinski knjigi izbor mladinskih del — *V deželi pravljic in sanj.*

1953 Pri založbi Lipa v Kopru izide njegova zbirka novel s partizansko tematiko — *Odmev korakov.* Pisatelja omenja tudi Stanko Janež v *Pregledu zgodovine jugoslovanske književnosti,* 1, Slovenska književnost.

1954 Postane predsednik založniškega sveta založbe Lipa v Kopru in ga vodi do svoje smrti 1963. Precej je zaposlen z ocenjevanjem rokopisov. Ob njegovi petdesetletnici se pojavi vrsta člankov.
V Knjižnici Sinjega galeba izide druga izdaja *Racke in Lije,* ki se bistveno razlikujejo od prve.

1955 Založba Obzorja izda v zbirki Pravljica Magajnovo knjižico *O zlatem klasu, zlatem grozdu in biseru.* V Kopru izide zbirka novel *Zgodbe o lepih ženah.*

1956 Mladinska knjiga izda v Knjižnici Pionirskega lista drugo izdajo *Brkonje Čeljustnika,* ki se nekoliko razlikuje od prve izdaje. Kritika (predvsem Mitja Mejak) revalorizira pravljico.

1957 Pri Cankarjevi založbi izide ponatis romana *Gornje mesto,* založba Lipa izda zbirko novel *Na bregovih srca,* Mladinska knjiga pa *Povestice o Punčki Maji.* Pisatelja upošteva priročnik *Ko je ko* (Beograd). Pisatelj zaprosi za naslov primarija.

1958 O pisatelju piše Anton Slodnjak v *Geschichte der Slovenischen Literatur* (Berlin), naslednje leto je pisatelj vključen v *Enciklopedijo Leksikografskega zavoda v Zagrebu,* upošteva ga Bruno Meriggi v *Storia della letteratura slovena* (Milano 1961), *Dizionario universale della Letteratura contemporanea* (Milano 1961) in *Enciklopedija Jugoslavije* (Zagreb 1962) ter drugi priročniki in literarne zgodovine.

1963 Pisatelj umre po večletnem bolehanju, 27. marca. Slovenska javnost se od njega poslovi kot od priznanega pisatelja ter uglednega zdravnika.
Osrednji slovenski časniki objavijo vrsto nekrologov. Čez dve leti izda založba Lipa izbor pisateljevega dela v knjigi *Življenje in sanje.* Uredi jo in ji spremno besedo napiše France Vodnik, temeljito bibliografijo pa pripravi Marijan Brecelj. Nekatera dopolnila k bibliografiji je objavil France Dobrovoljc v Knjižnici 10/1966, str. 144—146.

IV.

Pisateljeva osebnost in njegovo ustvarjanje

Ob branju Magajnovih del pogosto dobimo vtis, da so nekakšen pisateljev dnevnik, upodobitev njegovih posameznih doživetij, ki so mu pustile globok vtis. V teh delih imajo osrednje mesto posamezni junaki, saj med njimi prevladujejo novele, za katere se je pri nas uveljavil izraz značajevka, čeprav so ta dela dokaj daleč od realistične estetike 19. stoletja. Paleta njegovih junakov je zelo pestra. To so Kraševci, oziroma Primorci pod italijansko okupacijo[12], partizani[13], pripadniki posameznih jugoslovanskih narodnosti[14], predvsem pa so mu zanimive inspiracije dajali posamezni pacienti iz njegove zdravniške in psihiatrične prakse.[15] Gotovo bi za vrsto likov iz slednje skupine lahko našli prototipe v zdravniških kartotekah.

Še zanimivejše je, da se ta pisateljski oblikovalni princip — upodabljanje resničnih dogodkov, pogosto pozna celo na jezikovni plasti posameznih literarnih del. Ob analizi novele *Blaž Strniša* je Srečko Fišer ugotovil, da se prepletata »literarni« in »znanstveni« jezik med seboj[16], kar je nedvomno posledica dejstva, da je bil pisatelj med ustvarjanjem istočasno tudi zdravnik, ki analizira svoje primere.

Magajnovo pisateljsko ustvarjanje je nedvomno močno povezano z njegovim poklicem. Božidar Borko je ob razmišljanju o vplivu medicine na literaturo zapisal, da pri Čehovu čutimo ta vpliv v širokih potezah njegovega pogleda na človeka, pri Kraigherju ga zaznamo v naturalizmu njegovih erotičnih opisov, medtem ko je pri Magajni močno izrazito in poglobljeno učinkovalo na oblikovanje literarne snovi. Ob oceni, da je novelistična zbirka *Zaznamovani* najizrazitejše takšno delo, obžaluje, ker ni še več takšnih pri-

[12] Npr.: Tito, Goslarska, Starec Miha, Nuška, Bokavšek, Slivarica itd. (vse iz zbirke Primorske novele, Celje 1930), Ananas, Regina coeli, Noemi, Neli (iz Bratje in sestre, Celje 1932), Snegulječica 1934, Vinograd 1935, Pogrebnik Jaka Dimnik 1936, Elza 1933, Legenda o vremski Mariji 1937, Stola 1932, itd.
[13] Npr. novele: Bradač, Maor, Marok, Črt iz zbirke Odmev korakov, Koper 1953.
[14] Npr. Mate Gosudar in njegov netopir 1929, Hafija 1931, Kako je umiral Gausit 1931, Aleksej Milič bi šel rad domov 1934, Kuhar Vasko 1936, itd.
[15] Npr.: Gospod general 1932, Zdravnica Marija 1932, Transfuzija 1934, Uradnik Filip Klemenčič mora na operacijo 1934, Senca Estere 1932, Breda 1933, Invalid 1938, Blaž Strniša 1940, Fantazija na Ratitovcu 1940, itd.
[16] Srečko Fišer: Jezik znanosti in jezik književnosti v noveli »Blaž Strniša« Bogomira Magajne; Primorska srečanja III/1979, 13, str. 27—30.

merov v Magajnovem delu[17]. Podobno je tudi sam pisatelj menil, da lahko poklic pospešuje ali ovira pisatelja. Če bi bil kirurg, je menil, bi ga verjetno bolj oviral, psihiatrija pa mu omogoča stik »z najbolj težkimi in skrivnostnimi stranmi življenja,« kar ga spodbuja k pisanju[18].

Medicinsko delo je Magajni nudilo dovolj zanimiv vir snovi, toda psihiatrična praksa mu je omogočala tudi poseben pristop k oblikovanju in umetniški interpretaciji likov, ki v posameznih primerih temelji na strokovno verificiranih spoznanjih psihologije.

Druga komponenta njegove osebnosti, ki mu je omogočala takšno ustvarjanje, zdi se celo pomembnejša od opisane, pa je pisateljeva izredna toplina in pripravljenost, da vedno prisluhne sočloveku ter mu pomaga: s prijateljsko besedo, z dejanjem. Ohranjena je vrsta pričevanj, kar dokazuje to njegovo lastnost, ki je gotovo tudi v neposredni zvezi z njegovimi pisateljskimi prizadevanji: »Ali pa je, vedel je namreč vse o vseh, že kar od daleč z narejeno robatimi besedami začel tolažiti kakega zaljubljenega pesnika, s tem da je prijazno smešil njegove srčne težave, ali pa da je povedal kako primerno smešno zgodbico [. . .]. Po ustnem izročilu, ki ga je v praksi prenašal, je bilo treba honorar, ki ga dobiš za knjigo, zapraviti v veseli družbi ali pa za pomoč komu, ki je denarja potreben. Zelo dolg seznam bi nastal, če bi našteli vse tiste, ki jim je pomagal iz težav. Tako ni bil zlatega srca samo v besedah, ampak tudi v dejanjih.«[19] Poleg Menarta ga med drugimi podobno opisuje tudi Marička Žnidaršič: »Še veš, kako veselo in hrupno, pa kako prisrčno je bilo na sestankih mladih, kadar si jih vodil ti? S kakšno vnemo in ljubeznijo si sodeloval. Kako resnično radi smo te imeli, saj je bilo tvoje srce vselej brez sence nevoščljivosti ter vedno pripravljeno pomagati in dvigati. Čestokrat smo zaključili v kavarni ob turški ali ob čaši vina s pesmijo na ustih. In kakor zgodba »Čudovita pravljica o Vidu in labodu, Belem ptiču,« tako je bila čudovita tudi tvoja denarnica, ki ni nikoli odpovedala.«[20] Takšnih in podobnih pričevanj je ohranjena še cela vrsta. In kar je pomembnejše: pozornost do sočloveka ni prihajala do izraza le v osebnih stikih s prijatelji, pač pa gre za globljo plemenitost, ki se zrcali tudi pri njegovem delu s pacienti[21] in njegovih rubrikah z zdravniškimi nasveti, saj je praktično vsakomur odgovoril — ne samo na časopisnih straneh, pač pa tudi z osebnimi pismi[22]. Zanimanje za sočloveka, za vsakega posameznika in poglabljanje v njegove probleme, to so prav gotovo tisti viri, iz katerih je črpal moč za dobršen del svojih literarnih del. Verjetno nam prav ta stran njegove osebnosti omogoča pojasniti, zakaj je bil pripravljen posvetiti zdravstveno-prosvetnemu delu toliko naporov in časa.

Ob tem se postavlja vprašanje, ali ni tudi razvoj njegovega svetovnega nazora od katolicizma k marksizmu povezan z njegovim humanizmom. Kot dijak v katoliških dijaških domovih se je pričel oglašati najprej v internatskih glasilih, nato je med najvidnejšimi sodelavci Mladike, najdemo ga pri Domu in svetu, Križu na Gori, prve knjige objavlja pri Mohorjevi družbi, je aktiven član društva Borba. Že v teh letih se javlja vrsta del, ki obravnavajo socialne krivice[23], vendar se vedno zadovolji le s podajanjem tragičnosti, nikoli pa ne išče globljih družbenih vzrokov. Družbene krivice je zaznaval in so ga kot globokega humanista seveda zelo prizadele ob posameznih konkretnih primerih. Nikoli ni šel v direktno obtožbo družbe. Vseeno pa mu je prav ta sprejemljivost za probleme posameznika omogočila, da se je polagoma približal naprednim družbenim silam, kar so mu nekateri krogi zamerili celo po njegovi smrti: »Po vojni se pojavi idejna ločnica, vendar zgleda, da

[17] [Božidar Borko]: Ob petdesetletnici dr. Bogomira Magajne; Slovenski Jadran III/1954, 2 (8. 1.), str. 8—9.
[18] [Milko Štolfa]: Obisk v Gornjih Vremah in razgovor z jubilantom; Slovenski Jadran III/1954, 2 (8. 1.), str. 8.
[19] Janez Menart, 1965, l. c.
[20] [Marička Znidaršič]: Melanholija nekega večera; Naša žena XXIII/1963, str. 134.
[21] Zderka Lovec, l. c. Janez Kanoni: Primarij dr. Bogomir Magajna; Zdravstveni vestnik XXXII/1963, 5/6, str. 144.
[22] [Jože Dolenc]: V hvaležen spomin, Književni glasnik Mohorjeve družbe VII/1963, 2, str. 12. [Robert Hlavaty]: Bogomira Magajne ni več; Gospodarstvo XVII/1963, 443 (5. 4.), str. 3.
[23] Npr. Pogreb 1928, Tito 1930, Ananas 1930, Vinograd 1935.

ni nikoli asimiliral marksistične miselnosti, ki je hromela njegovo fantazijo in lirični zanos. Zato se je zatekal v erotiko in ponavljanje. Notranja idejna neuravnovešenost in površnost je poleg bohemskega načina življenja kriva, da ni dozorel tako, kot se napovedujo v prvih dneh.«[24]

Prehod iz ene ideologije v drugo je bil postopen in je potekal deloma ob burnih zgodovinskih dogodkih, deloma ob izkušnjah, ki si jih je pridobil v življenju, ni pa bilo ostrih prelomnic. Prav zaradi tega je prišlo do svojevrstnega paradoksa, da sta 1943. leta, ko je bil Magajna v partizanih, izšli v Ljubljani pri Jožetu Žužku dve knjigi. Prva — *Oživeli obrazi* je pravzaprav svetovnonazorski usmerjenosti založnika prilagojen izbor Magajnovih del, ki nosijo izrazite poteze katoliškega nazora. Druga knjiga je *Racko in Lija*, zbirka prisrčnih mladinskih črtic, eno boljših tovrstnih Magajnovih del, ki je zaradi tega natisa sredi kulturnega molka morala čakati več kot desetletje na drugo izdajo.

Povsem neraziskano ostaja, koliko je k temu razvoju prispeval tudi stik s Kosovelovim krogom. Kljub avtorjevi izjavi, da je bil na Kosovela, o katerem je tudi večkrat pisal[25], osebno navezan ter da je bil Grahor »nekakšen ideolog nas mladih« je težko presoditi moč in globino teh srečanj[26]. Prav tako ostaja nepojasnjeno še eno, s tem povezano vprašanje. Literarna zgodovina je večkrat opozarjala na njegovo dvojnost, na nihanje med realizmom in idealizmom[27]. Ta lastnost njegovih del je verjetno pogojena v pisateljevi osebnosti, toda istočasno je tudi odraz tendenc, ki so se pojavljale v tedanjih katoliških literarnih krogih, v katerih je sodeloval. Po eni strani je nanj vplival urednik Mladike in Mohorjeve družbe Finžgar, na drugi strani pa Koblar, urednik Doma in sveta z dokaj drugačno literarno orientacijo. To so gotovo vprašanja, ki jih bo potrebno še premisliti tudi ob raziskavi vezi Magajne z mladokatoliškim gibanjem.

Po vojni je Magajna postal viden javni delavec, ki se je angažiral na področju zdravstva in kulture, političnih funkcij pa praktično ni opravljal[28]. Imel je vrsto predavanj, sodeloval je kot priljubljen mentor mladih literatov — začetnikov, kasneje pa je vse bolj zavzeto deloval v primorskem prostoru. Tu ga srečamo večkrat med iniciatorji pomembnih kulturnih akcij, kakršno je bilo npr. prizadevanje za ustanovitev literarne revije Bori.[29] Še posebej pa se je angažiral pri primorski založbi Lipa.[30] Kot dolgoletni predsednik njenega založniškega sveta je opravljal tudi delo recenzenta ter skušal usmeriti založniško politiko izven komercialnih okvirov, tako da bi njene knjige opravljale resnično kulturno poslanstvo, kar pa mu je le deloma uspevalo[31].

To svojo funkcijo je vestno izpolnjeval vse do konca življenja kljub težki sladkorni bolezni, zaradi katere je vse redkeje zahajal v družbo, ker se je bal skušnjav, da bi pozabil na dieto[32]. Zadnja leta se je nekdanji veseljak in bohem vse bolj zapiral sam vase in se skušal osredotočiti na literarno delo, snoval je avtobiografski roman *Zlati plaz*, pripravljal pa je tudi dve mladinski deli[33].

Kljub vsemu pa je ohranil prisrčne vezi z otroki iz soseske ter iz rojstne vasi. Mladinskemu delu se je uspešno posvečal vse življenje, ki je zadnja leta zavzemalo vse

[24] [Rado Bednařík]: Umrl je Bogomir Magajna; Novi list XI/1963, 443 (28. 3.), str. 6
[25] Bogomir Magajna: O našem tovarišu, Istra V/1933, 21 (26. V.), str. 4. Bogomir Magajna: Srečanje s Kosovelom; Slovenski Jadran III/1954, 11 (12. 3.), str. 6. Bogomir Magajna: Srečanje s Kosovelom, Primorski dnevnik X/1954, 69 (21. 3.), str. 3.
[26] Milko Štolfa, l. c. Janez Menart: 1954, l. c.
[27] Franc Zadravec: Zgodovina slovenskega slovstva VII., Maribor 1972, str. 83—85. Lino Legiša: Zgodovina slovenskega slovstva VI, Ljubljana 1969, str. 362—363, itd.
[28] Le pol leta je bil 1948. v prvi slovenski vladi delegat Bolnišnice za duševne bolezni Ljubljana — Studenec.
[29] Milko Štolfa, l. c.
[30] Bogomir Magajna: Primorska založba — zibelka bodočega književnega naraščaja, Slovenski Jadran II/1953, 48 (27. XI.), str. 8.
Primorska potrebuje močno založniško podjetje, Ljudska pravica XX/1954, 271 (13. XI.), str. 6.
[31] Jože Dolenc, l. c.
[32] Janez Menart 1965, l. c.
[33] Jože Dolenc, l. c. Janez Menart 1965, l. c.

pomembnejše mesto v njegovem opusu in je z njim dosegal vse večji uspeh, čeprav kot zakrknjen samec ni bil nikoli oče. Vse kaže, da je skrivnost te njegove uspešnosti prav v prisrčnih odnosih z otroki, saj je vse svoje mladinske zgodbe preizkušal v praksi, ko jih je še pred objavo pripovedoval svojim mladim prijateljem. V že omenjenem predgovoru poroča Menart, kako pogosto so ga otroci iz soseske obiskovali in se z njim obnašali nadvse prijateljsko in neposredno. Zdenka Lovec pa je zabeležila: »Rad je imel otroke in otroci so imeli radi njega. Nikoli ni prišel domov na obisk, da ne bi prinesel za otroke sladkarij in daril. Ljubljanski trgovci so ga že kar poznali, saj je kupoval na desetine kilogramov bonbonov [. . .]. Kadar je bil ob počitnicah doma [. . .] so otroci že zjutraj postopali okrog hiše. Kakor hitro so ga zagledali, so ga začeli spraševati, kam jo mahnejo. Skupaj so se hodili kopat v Reko, učil jih je plavati, skupaj so se v vodi igrali, jahali so na njem in uganjali najrazličnejše norčije. Potem se je z njimi pogovarjal, jim pripovedoval pravljice, ki si jih je kar sproti zmišljal, oni pa so mu zaupali svoje podvige in dogodivščine.«[14]

V teh odnosih do otrok je torej Magajna ohranil do konca življenja tisto plemenito humanistično jedro svoje osebnosti, ki mu je dajalo osnovni impulz za pisateljsko ustvarjanje. S tem se nam ponovno potrjuje ugotovitev iz začetka tega dopolnila pisateljeve podobe, ki je nastala z nizanjem objektivnih podatkov.

BIOGRAPHIE DE BOGOMIR MAGAJNA
(Résumé)

L'article présente la biographie de Bogomir Magajna (1904—1963), un des écrivains les plus connus du Littoral slovène et docteur psychiatre. Après une considération théorique sur l'actualité des recherches biographiques modernes et sur leur place dans l'histoire littéraire contemporaine, l'auteur justifie son travail par le fait que la connaissance de la biographie de Magajna est indispensable pour tous ceux qui s'occupent de son oeuvre littéraire puisque l'écrivain a puisé de nombreux motifs de son expérience vécue.

L'article décrit des document inédits jusqu'à présent qui ont servi, à côté d'autre littérature, à la reconstruction de la vie de Magajna et qui ont été fournis à l'auteur par le service des archives de l'Hôpital psychiatrique de Ljubljana—Polje; leurs photocopies sont conservées aussi à la bibliothèque »Goriška knjižnica Franceta Bevka« à Nova Gorica. Les données biographiques de l'écrivain sont le plus objectivement exposées dans le troisième chapitre où les divers événements de sa vie, les étapes de sa carrière de médecin ,son activité littéraire pendant la seconde guerre mondiale et son activité publique après la Liberation sur le champ de l'instruction sanitaire publique se suivent dans l'ordre chronologique. Il y sont incluses aussi les données sur la publication de chaque oeuvre littéraire.
zasnaa-ff

Dans le dernier chapitre figurent des additions supplémentaires aux données objectives exposées dans le tableau chronologique. L'humanisme accentué de l'artiste se révèle ici comme une caractéristique fondamentale de sa personnalité, l'humanisme qui lui a permis sa création littéraire et qui se manifeste sur les différents niveaux: dans son rapport envers les amis, les malades, les connaissances de rencontre et les enfants du voisimage. L'auteur de l'article cherche de mettre en évidence certains problèmes concernant les idées de cette personnalité d'artiste.

[14] Primerjaj Magajnov predgovor k svoji knjigi Povestice o punčki Maji, Ljubljana 1957.
[15] Zdenka Lovec, l. c.

OCENE IN POROČILA

CE FASTU 53/1977

Gradivo za 53. letnik zbornika (uradno revije) je bilo večinoma že pripravljeno, ko je nepričakovana smrt v juniju 1977 zadela prof. Gaetana Perusinija, ki je dolga leta vodil to v italijanščini pisano znanstveno glasilo Furlanskega filološkega društva. Na naslovni strani je še podpisan prof. Gaetano Perusini kot direktor, kot urednika pa sta imenovana Novella Cantarutti in Giampaolo Gri.

V tej številki, ki je bila natisnjena februarja 1978, so seveda prve strani — v bistvu pa celoten zbornik — posvečene pokojnemu Perusiniju, kmetijskemu strokovnjaku (lastniku posestva Rocca Bernarda pri Čedadu ter izredno bogate knjižnice in raznih zbirk), predvsem pa zgodovinarju in etnologu furlanskega ljudstva, zlasti njegove kmečke kulture. Pokojni profesor Perusini je zadnja leta predaval na tržaški univerzi zgodovino ljudskih tradicij.

Na prvi strani je pod njegovo sliko kratka zahvala in posvetilo Perusiniju, spod peresa predsednika SFF in videmskega župana Bruna Cadetta. Daljša spominska članka sta napisala Carlo Guido Mor in Milko Matičetov. Prvi je dal naslov svojemu članku Misel in zgodovinsko delo Gaetana Perusinija, drugi pa je prikazal pokojnika kot etnografa. Oba sta občuteno pa hkrati jedrnato in izbrano prikazala delo tega zvestega sina Furlanije, ki je imel resnično rad ljudstvo, iz katerega je izšel, in ki je bil zelo odprt znanstvenik, s smislom za skupne raziskave ter je spoštoval sosednje narode kot skupne nosilce kulture v Vzhodnih Alpah. Slovenci smo z njim izgubili nepristranskega in naklonjenega znanstvenika in prijatelja. Obema nekrologoma sledi Perusinijeva bibliografija, obsegajoča 147 enot.

Iz Perusinijeve literarne zapuščine je Gian Paolo Gri obdelal zajetno poglavje (94 strani) o furlanski ljudski noši na srednjem delu furlanske ravnine med Terom in Tilmentom. Ta Perusini-Grijeva razprava temelji na 125 pisanih dokumentih, kjer je omenjena furlanska noša v času od leta 1411 do 1798.

Novella Cantarutti raziskuje prastare sledove o verovanju v čarovnice in »trpeče duše« v kraju Erto nad dolino Vajonta, kjer že skoraj popolnoma prevladuje benečansko narečje (veneto).

Različna občutja ob sožitju oziroma gospodovanju Benetk nad Furlanijo so se izražala tudi v spisih in pesmih na račun glavnega simbola Serenissime — beneškega leva. Nekaj starih rokopisov furlanskih piscev in pesnikov, kjer nastopa tako ali drugače Markov krilati lev, predstavlja Giovanni M. Del Basso.

Vera Fabbroni Grillo opisuje lesene klavže na hudourniku Chiarsò pri Paularu, ki so pred 50 leti še delovale, danes pa o njih ni več sledu. Klavže za splavljanje lesa so v teh krajih postavili že sredi 16. stoletja, ko so Benetke potrebovale hiter dovoz lesa.

Kot protest nad ekološkimi zmotami sodobne poljedelske melioracije (kanalizacija, namakanje, pri tem pa uničenje nekdanjega okolja) zveni prispevek Giovannija Fornaciarija o »izginuli« reki Varmo v Furlaniji pri Gradiscutti in Glauniccu. Spis, ki vsebuje tudi popis tod značilne rečne in privodne flore, ki je morala izginiti, ima dodan z romantično lepoto prepojen odlomek o rečici Varmo in njenih mlinih, ki ga je leta 1861 napisal italijanski pisatelj Ippolito Nievo.

Jezikoslovec Giuseppe Francescato v svojem eseju razpravlja o prvih sodbah in predsodkih o furlanščini, ki jih je najti v starih delih od Danteja skozi stoletja do nastopa Schnellerja in Ascolija (19. stoletje), ki že začenjata znanstveno preučevati furlanščino.

Kratko arhivsko sled o tkalcih iz furlanske Karnije, ki so delovali v 16. stoletju na Tridentinskem, razčlenjuje Frumenzio Ghetta.

Spremljevalec sodobnega literarnega ustvarjanja v Furlaniji Elvio Guagnini tudi v tem letniku prikazuje bero italijanskega pripovedništva v tej deželi in sicer za leti 1976 in 1977. Na živahen in študiozen način predstavlja dela Pasolinija., Sgorlona, Bongiorna, Damianija, Maniacca, Pascutta, Donatija, Di Polja, Ivanova, Neimenovanega Furlana in De Corteja.

V starih časih je bilo po gozdovih v Furlaniji še precej volkov, ki so nadlegovali naselja in ljudi; o tem priča tudi neki ohranjeni odlok huminskega občinskega sveta iz 14. stoletja, o katerem poroča Pier Cesare Ioly Zorattini.

Furlanija se je po potresu leta 1976 znašla v precejšnjih dilemah, kako obnoviti naselja in spomenike, da bi ljudje čimmanj trpeli in ekološka podoba krajine pri tem ne bi bila preveč prizadeta. Da pa je to zaradi različnih vzrokov skoraj nemogoče, prikazuje polemična ostra in bistra študija Carla Luccija. Pisec med drugim tudi našteva nekaj primerov, kjer so bili posegi (recimo zasilna nova cestna mreža) taki, da sta agrarna in pokrajinska celovitost za vedno uničeni.

Potres, ki je sicer uničil ogromno spomeniško bogastvo, pa je po drugi strani povzročil tudi odkritja in ovrednotenja novih umetnin. Tako je tisto s kipom sv. Roka z angelom v cerkvi v Barazzettu (iz začetkov 16. stoletja), o katerem piše Lucio Peressi.

Furlanske pripombe k Giustijevemu epistolariju (Firence 1889), ki jih je na rob knjige napisal furlanski etnograf Giuseppe Costantini (1865—1944), objavlja in razlaga Laurino Nardin. Innocenzo Toppani je zbral gradivo o prisotnosti klasičnih avtorjev v furlanskih šolah petnajstega stoletja.

O transkripciji ljudske instrumentalne glasbe s poudarkom na primerih iz Rezije razpravlja precej izvirno Julijan Strajnar. Proti koncu revije sta še dve umetnostnozgodovinski razpravi: nekaj svojih mnenj o »Vesperbildih« (kipih Sočutne, Pietá) v Furlaniji, ki so jih ustvarili umetniki z onstran alpskega loka, podaja Anichise Tempestini, medtem ko Maria Walcher odkriva kozmopolitizem v furlanskem slikarstvu od 14. do 16. stoletja (članek je pravzaprav prevod iz nemško pisanega kataloga k razstavi »Furlanija živi. Dvajset stoletij civilizacije v srcu Evrope«, ki je bila na Dunaju leta 1977).

Tomaž Pavšič

CE FASTU? 54/1978

Štiriinpetdeseti letnik Ce fastu? je izšel pod uredništvom (direttore) Carla Guida Mora. Na 216 straneh je objavljenih 14 razprav.

Že prva razprava jasno kaže, da še dolgo ne bodo izginile nejasnosti in pristranosti iz furlanskega zgodovinopisja. Carlo Guido Mor pod daljšim naslovom, ki že nakazuje osnovno misel, z velikim zgodovinskim znanjem, na podlagi knjige Cuintri storie dal Friûl Giuseppa Marchettija in Francesca Placereanija, utemeljuje strah pred provincializacijo furlanske zgodovine. Nekateri furlanski zgodovinarji iz vrst uglednih duhovnikov, ki so hkrati kulturni delavci za preporod furlanstva in furlanščine, namreč v svojih knjigah le preradi razvijajo enostransko misel, da je za Furlane vse hudo prihajalo iz Rima, Benetk in Italije sploh, medtem ko idealizirajo in slavijo oglejski patriarhat ter so zelo popustljivi do nemških fevdalcev. C. G. Mor skuša postaviti stvari v nepristransko znanstveno luč in se ob koncu sprašuje, če morda ne stojimo pred globoko nevednostjo ali še čim hujšim.

Novella Cantarutti opisuje najdbo stare cokle v kmečkem dvorcu Bergum (Casali Bérgum) pri Remanzaccu; avtorica poda zgodovino dvorca, razpravlja o ostankih ljudskega obuvala in še drugih tamkajšnjih odkritjih.

Carlo Constantini objavlja eno najstarejših furlanskih listin in sicer enega od 18 ohranjenih pergamentnih zvitkov bratovščine sv. Marije Tepenih v Tricesimu (furl. Tresésim. slov. Tržizem) pri Vidmu. Zvitek je bil pisan v letih 1450—53 in sicer v takrat običajni pisani furlanščini, ki je pozneje še doživljala svoj jezikovni razvoj. Vsebina je pravzaprav računovodstvo bratovščine, zanimiva je posebno zaradi jezika in krajevne zgodovine (osebna imena, toponomastika).

Jezikoslovna razprava Franca Crevatina je povezana z delom rovinjskega filologa Antonia Iveja oziroma njegovim rokopisom iz začetka stoletja, ki ga je leta 1971 objavil prof. Giovanni Radossi. Gre za poskus restavriranja nekega skoraj pozabljenega besedila z otoka Krka in odkrivanje že izumrlega krškega romansko-latinskega narečja.

Andrea Del Col objavlja in znanstveno komentira dva doslej še neobjavljena soneta iz 16. stoletja tudi pri nas znanega koprskega škofa Petra Pavla (Pier Paola) Vergerija. V še starejšo dobo italijanske literarne zgodovine posega Francesco De Nicola, ki obravnava neobjavljene verze Pietra Eda iz 15. stoletja.

Kar 59 strani obsegajo razprave s področja umetnostne zgodovine. Najprej se Caterina Furlan skuša dokopati do jasnega profila o Amalteju kot slikarju portretov — Amalteo je bil renesančni umetnik, ki je precej ustvarjal v Furlaniji. V svojem kratkem prispevku Italo Furlan izpodbija, da bi bi bila slika neke madone, ki se je leta 1962 vrnila iz Benetk v

splitsko umetniško galerijo, delo Giorgia Chiulinovica, ki so ga imenovali tudi Schiavone, in jo pripisuje furlanskemu umetniku Bellunellu. Tretji umetnostnozgodovinski prispevek je daljša študija Paola Golja o kiparski in oltarski umetnosti 17. in 18. stoletja v Latisani.

S stališča zgodovine obravnava dva novejša romana pisateljev Pascutta in Bartolinija Elvio Guagnini.

Milko Matičetov, eden od redkih, skoraj gotovo pa najvnetejši raziskovalec ljudskega blaga v Reziji, je objavil 21 strani dolgo razpravo z naslovom »Veče«, »večûwat« o sledovih slovenskega ljudskega prava oziroma ustaljenih navad v dolini pod Kaninom. Ugotovil je, da to besedo (v samostalniški in glagolski obliki), razen v Reziji, kjer je tudi že redka, nahajamo samo še na Koroškem, kjer pa se je njen pomen nekoliko preoblikoval in zožil na pojem davek. Avtor opozarja na zvezo med rezijanskim in koroškimi narečji, ki jo je ugotovil že Ramovš. Omenjena beseda iz naslova se je predvsem ohranila v govoru, medtem, ko je v pisanih rezijanskih listinah, razen v zapisih govora, skoraj ni najti. Matičetov je pregledal vse zapise in verjetno zbral prav vse gradivo o tej besedi oziroma pojmu, ki je v rezijanski govorici ostal kot izraz za sporna vprašanja, za sporne zadeve v zvezi z lastninskimi pravicami v gorskem svetu (paša in drugo). Na koncu je objavil 2 strani seznama citiranih del.

Iz muzikološkega pa tudi literarnega ozira zanimiva je objava neke ljudske furlanske štirivrstičnice, ki je bila glasbeno opremljena že v 17. stoletju in ki dokazuje, da je bilo pri Furlanih že tedaj razvito večglasno petje, glavno besedo pri tem pa so imele ženske. Študijo je pripravil Gilberto Pressacco.

Korespondenco med Francescom Beretta in Ludovicom Antonlom Muratorijem (sredina 18. stoletja) obravnava Anna Burlini Calapaj. Zbornik zaključuje Giuseppe Trangoni z muzikološko študijo o skrčeni »villotti«, furlanski ljudski pesmi, ki je največkrat skrčena na štiri osmerce.

Tomaž Pavšič

FORUM IULII. Annuario del Museo archeologico di Cividale del Friuli, 3/1979, 65 + (III) str.

Tretji letnik glasila čedajskega arheološkega muzeja sledi vsebinski poti, ki jo je začrtal že prvi letnik (1977), tudi obseg publikacije se skoraj natančno ujema s predhodno številko. Objavljene so štiri razprave, ki posegajo seveda v problematiko gradiva, ki ga muzej hrani. Na prvem mestu je objavljen prvi del razprave G. Bernardija in G. C. Driolija »Le monete del periodo bizantino e barbarico esistenti presso il Museo Archeologico Nazionale di Cividale« (5—20). S kratkim uvodom sta avtorja opremila katalog 12 zlatnikov ki spadajo časovno v čas od konca 5. stoletja ter do začetka 8. stoletja. G. Bergamini je v članku »Il breviario francescano« (21—32) obdelal skoraj 600 strani obsegajoči brevir, ki je v čedajski muzej prišel kot darilo privatnega mecena. Brevir je pisan v gotski minuskuli ter je iluminiran, datiran pa je po letu 1311. Tretji članek G. M. Del Bassa »I sigilli conservati nel Museo di Cividale« (33—49) je prazaprav katalog pečatov oz. pečatnikov, med katerimi so najstarejši iz 14. st. Zadnja razprava (R. Sfogliano »Un dipinto del Damini restaurato« (50—57) govori o delu slikarja Pietra Daminija »Sv. Dominik se prikaže blaženi Benvenuti Bojani« (čedajska blažena); delo je datirano med leti 1620—1625.

Publikacija prinaša še rubriko »Notiziario«. Tu je vest o ponovnem odprtju čedajskega muzeja (8. aprila 1978) ter poročila o pestri in bogati dejavnosti muzeja. Rubrika »Biblioteca« poroča o novo pridobljenih knjigah za muzejsko knjižnico.

Branko Marušič

HISTRIA ARCHAEOLOGICA, 5 (1974), zv. 1 — 2, Pula

Marušičeva naloga »Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom« predstavlja prvo sistematično delo na področju spomenikov istrske skupine. Najznačilnejši motiv so v tej skupini skrite apside, ki so zaprte v cerkveni plašč, v tlorisu ne izstopajo in na zunanjščini niso opazne. Nastale so kot sinteza tradicije, oplojene z zunanjimi vplivi, ki so prodrli v Istro po morskih poteh. Raziskovanje cerkvenih zgradb z vrisano apsido na istrskih treh so dopolnili izsledki o likovnem življenju in delu v širokem časovnem razponu od kasne antike do kasne gotike. Ta je bila najbolj priljubljena grupa

cerkvene arhitekture v Istri v tem času. Deli jih na dve podskupini: romansko-gotsko in bizantinsko-predromansko, ter v večje število tipov.

Romansko-gotska podskupina šteje 68 spomenikov. Avtor jih deli v 16 tipov in sicer: 1. tip: enoladijska kapela s pravokotno apsido, ki s pomočjo ogelnih tromp prehaja v polkrog školjke; 2. tip: enoladijska kapela pravokotnega tlorisa s polkrožno vrisano apsido; 3. tip: enoladijska kapela pravokotnega tlorisa z vrisano apsido, ki je banjasto obokana; 4. tip: enoladijska kapela pravokotnega tlorisa z vrisano apsido, ki je šilasto-banjasto obokana; 5. tip: dvoranska kapela z dvema apsidama pravokotnega tlorisa, ki prehajati v polkrog školjke s pomočjo ogelnih tromp; 6. tip: dvoranska cerkev pravokovnega tlorisa z dvema vrisanima polkrožnima apsidama; 7. tip: dvoranska kapela z dvema banjasto obokanima apsidama; 8. tip: dvoranska kapela z dvema šilasto-banjasto obokanima apsidama; 9. tip: dvoranska cerkev s tremi apsidami pravokotnega tlorisa, ki prehajajo v školjko s pomočjo ogelnih tromp; 10. tip: cerkev s tremi vrisanimi polkrožnimi apsidami; 11. tip: dvoranska cerkev s tremi banjasto obokanimi apsidami; 12. tip: dvoranska cerkev s tremi apsidami, ki so šilasto-banjasto obokane; 13. tip: troladijska bazilika pravokotnega tlorisa s tremi apsidami, ki so pravokotne v tlorisu in z ogelnimi trompami, ki omogočajo prehod v polkrog školjke; 14. tip: bazilika sv. Sofije v Dvogradu; 15. tip: troladijska bazilika pravokotnega tlorisa z banjasto obokanimi apsidami; 16. tip: troladijska cerkev pravokotnega tlorisa s tremi apsidami paralelogramnega tlorisa.

Poseben poudarek daje prvim stoletjem nastanka skupine in rezultatom, ki so plod arheoloških raziskovanj. V nadaljnjem tekstu obravnava osnovne značilnosti posameznega tipa in sicer tako, da obdela samo pomembne spomenike, a ostale le omeni. Ta pristop je potreben posebno pri tipu 2, ki je s šestintridesetimi spomeniki daleč najštevilnejši, a so razlike med posameznimi spomeniki bolj plod lokalnih prilik, kot zavestnega hotenja ali določene kronološke razlike. Na koncu analitičnega prikaza spomenikov in predmetov romansko-gotske podskupine sta dve grafični prilogi. Prva je kronološka (sl. 16), a druga statistična (sl. 17). Iz njiju lahko razberemo časovni razpon te podskupine od 11. — 15. stol. in da je najštevilneje zastopana s tipom 2, medtem ko tip 12 in 13 sploh nista zastopana.

Veliko število spomenikov in tipov romansko-gotske podskupine ter utrjene zakonitosti v oblikovanju cerkvenih prostorov z vrisano apsido, so avtorja pobudile, da je začel iskati začetke te skupine veliko bolj zgodaj. Nadaljnja raziskovanja so obogatila istrsko skupino sakralne arhitekture še z devetimi spomeniki bizantinsko-predromanske skupine. Najpomembnejša so bila izkopavanja Sv. Sofije v Dvogradu, ki omogočajo na enem mestu genezo istrske skupine od starokrščanskega prototipa do zrele romanike. Cerkve z vrisano apsido so najbolj priljubljena grupa cerkvene arhitekture v Istri skozi polnih tisoč let.

Avtorjevi zaključki se bistveno ne razlikujejo od ugotovitev, podanih v članku, ki je izšel v Arheološkem vestniku 23 (1972) na strani 266 ss. V njem obravnava Marušić sakralne spomenike zgodnje srednjeveške arhitekture z vrisano apsido, pri čemer je razvrstil romansko-gotske spomenike le v 9 tipov. Razlika je tudi v tem, da bizantinsko predromanske skupine ne obravnava tako izčrpno, temveč jo samo omenja. Prvi izmed treh najpomembnejših rezultatov, ki so jih obrodila raziskovanja, je ogromno število spomenikov, kar dovoljuje celotno skupino označiti po regiji — t. j. istrska skupina. Pomembna rezultata sta tudi veliko število tipov in pa kronologija, se pravi, utrjena kronologija skupine in vsakega posameznega tipa.

Beatriče Zbona-Trkman

JADRANSKI ZBORNIK. Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara, 10 (1976—1978), Pula—Rijeka 1978, 684+(VIII) str.

Deseti zvezek »Jadranskega zbornika«, ki je izšel za tri leta (1976/8) ter je posvečen 35. obletnici združenja Istre s Hrvatsko in Jugoslavijo, je bogata in zanimiva knjiga, pravo zrcalo prizadevanj Istranov na polju humanističnih in zgodovinskih ved. Le redkokatero področje v Jugoslaviji se ponaša s tako bogato in razvejeno dejavnostjo kot ravno hrvatska Istra. Ob številnih izdajah, zlasti krajevnih zbornikih, ima osrednje mesto »Jadranski zbornik«, ki izhaja za daljša časovna razdobja, zato pa je izredno pester in bogat. Zbornik ima že ustaljene tradicionalne rubrike in sicer na prvem mestu zgodovinske razprave, tem slede arheološke, nato zgodovinski in arheološki članki (zapiski), bibliografija in nazadnje poročila posebej o tujih in posebej o domačih delih ter naposled pregled znanstvenih srečanj v Istri.

Med razpravami bomo izmed treh, ki govore o NOB v Istri, zlasti omenili Radule Butorovića »Značaj i rezultati manevara jedinica 4. armije u borbama od Like do Soče« (41—67), ki obravnava zaključne vojaške operacije na Primorskem in v Istri leta 1945. Ivan Cuculić piše o svobodnem ozemlju v Gorskem Kotaru leta 1942, kar je povezano tesno z razmerami v sosednji Sloveniji (Partizanski slobodan teritorij u Gorskom Kotaru 1942. godine; 7—39), v delu »Partizanski tisk u Istri 1944. godine« (71—86) pa predstavlja Davor Mandić NOB tisk v Istri s posebnim poudarkom na »Porečkem vjesniku«. Mira Kolar Dimitrijević začenja zanimiv problem iz dobe med obema vojnama o gospodarsko-političnih konfliktih med mestom Rab in sosednjimi vasmi (89—102). V srednji vek sega razprava Luja Margetića »O napadačima iz prvog čuda legende o sv. Krištoforu« (105—118), v njej pojasnjuje nekatera dejstva v zvezi z ogrsko intervencijo na Jadranu (Rab) v 11. stoletju. Josip Blasoli je prispeval članek »Ribarski propisi u statutima istrskih primorskih komuna« (121—158), v katerem upošteva tudi slovenska obmorska mesta.

Arheološke razprave govore o rezultatih izkopavanj pri Trogrli Pećini (občina Poreč); poročilo in analizo je podal Boris Bačić (161—172), o Atisovi skulpturi iz Pulja piše Vesna Jurkić (175—188), Ante Šonje o zgodnje bizantinski baziliki sv. Agneze v Muntajani pri Poreču (191—236) in Radmila Matejčić o ruševinah trdnjave Badanj pri Crikvenici (239—270).

Med članki (zapiski) naj omenimo V. Bratulića objavo popisa prebivalstva v »primorskem guberniju« kraljevine Ilirije iz leta 1818 (309—351) ter N. Petrića »Prilozi pretpovijesti Istre« (441—464) z bibliografijo. Ostali prispevki se omejujejo na lokalna istrska dogajanja in probleme.

V rubriki »Bibliografija« B. Jakovljević podaja bibliografijo istrskega šolskega lista »Narodna prosvjeta« (1906—1914); v list so pisali tudi slovenski avtorji. Darinko Munić je prispeval zelo koristno kazalo k devetim letnikom »Jadranskega zbornika« (1956—1975), ki dokazuje pomembno dejavnost izdaje.

O rubriki »Prikazi-osvrti-bilješke« lahko zapišemo, da zelo pozorno spremljajo domače in tuje publikacije. Rubriko končujejo poročila o 6 strokovnih srečanjih, pet izmed teh je bilo v Istri v letih 1976—7.

»Jadranski zbornik« je v resnici bogata publikacija in nanjo to skromno poročilo le opozarja.

Branko Marušič

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI. Giornale della deputazione di storia patria per il Friuli, 56 (1976), Udine 1977, 204 str.

Kot da furlanska zgodovina svojim raziskovalcem ne nudi širših tem (ali pa tudi morda zato, ker najnovejši zgodovini odmerja ta furlanska revija zelo skop prostor), se v zadnjih letih v osrednjem furlanskem časopisu za zgodovino pojavlja čedalje več izrazito krajevnozgodovinskih prispevkov in drobnih poročil. Tako je že prvi članek C. G. Mora »Nuove vedute metodologiche sulla storia friulana« (15—27), kljub obetavnemu naslovu, predvsem razpravljanje o knjigi G. Francescata in F. Salimbenija »Storia, lingua e società in Friuli« (1976). Mor je za isto številko prispeval še novo razlago k dokumentu Karla Velikega z dne 6. avgusta 797, ki je pomemben za poznavanje srednjeveške čedajske zgodovine — »'Civitas Austriae': postille al diploma Carolino per il patriarca Paolino (797)« (72—80). Širše zasnovano je gotovo razpravljanje A. Tagliaferrija »L'amministrazione veneziana in terraferma: deroghe e limitazioni di potere giudiziario dei settori« (111—134). Razprava se pridružuje intenzivnemu delu pri proučevanju oblastnih oblik beneške republike, kar se kaže v objavah virov za posamezna področja (proveditorate).

Tri nadaljnje razprave so lokalnega značaja, daljšo o zgodovini Torviscose (pri Červinjanu) sta napisala G. Brusin in G. Fornasir. Mario Brozzi razpravlja o legendi in stvarnosti ob nastanku samostana Santa Maria in Valle (La »Tradizione cividalese« sulle origini del monastero di Santa Maria in Valle; 81—92), Loredana Olivatto pa vlogi G. Savorgnana pri zasnovah obrambnega mesta Palmanove (Contributo alla genesi progettuale di Palmanova: il ruolo di Giulio Savorgnan; 93—110). Zapis A. Tosa »Osoppo nella storia europea« (135—8) bi sodil v katero od poljudnejših furlanskih publikacij. Med zapiski omenimo P. C. I. Zorattinija razpravljanje o zemljevidu splitskega geta iz leta 1780. Zelo obsežen bibliografski pregled (večino zelo kratkih poročil je prispeval C. G. Mor) pohvalno predstavi tudi knjigo D. Svoljška in T. Knifica o zgodnjesrednjeveških nahajališčih v Vipavski dolini.

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI. Giornale della deputazione di storia patria per il Friuli, 57 (1977), Udine 1978, 198 str.

Uvodni članek se spominja znanega oglejskega arheologa in zgodovinarja Giovannija Battista Brusina, ki je umrl v devetdesetem letu življenja na predzadnji dan leta 1976. Obsežno biografsko skico, ki jo spremlja bibliografija, je pod naslovom »Giovanni Battista Brusin L'Aquileiese MDCCCLXXXIII—MCMLXXVI« (11—64) prispeval Sandro Stucchi. C. G. Mor v »Il IX centenario di Lucinico: un esempio di allegra metodologia storica« (65—75) kritično obravnava svobodno interpretacijo zgodovinskih dejstev, ki jih je ob proslavi 900-letnice prve omembe Ločnika v zgodovinskih virih pokazal slavnostni govornik Fr. Placereani. Luciano Bosio razpravlja o furlanskem kraju Polcenigo (Il territorio di Polcenigo in età antica; (76—86) in njegovi najstarejši zgodovini. Mario Brozzi poroča o langobardskem grobu, ki so ga leta 1840 odkrili v kraju Basagliapenta, o katerem pričajo arhivski viri (87—92). Zgodnjesrednjeveške reliefe v Čedadu (Rilievi altomedioevali a Cividale; 93—101) predstavlja Carlo Gaberscek. Dva članka je prispeval G. B. Altan; v prvem govori o posesti viteškega reda templarjev v Preceniccu. Pisca zanimajo predvsem grbi, članku je priključil nekaj notic o kraju Blasiz. Drugi članek obravnava posest reda viteškega sv. Ivana Jeruzalemskega, prav za prav njegov hospicij S. Bartolomea (Jerneja) v kraju Volta di Ronchis. Članka sta krajša, vsebujeta pa mnogo drobcev.

Sledi vrsta ocen in zapiskov, med njimi je tudi Brozzijev zaznamek o Slabetovi knjigi »Dravlje, grobišče iz preseljevanja ljudstev« (1975). Zadnji del letnika prinaša poročilo o delovanju društva za furlansko zgodovino ter nekrolog G. Perusiniju.

Branko Marušič

SOT LA NAPE XXX/1978

Ta letnik so urejali Renato Appi, Giuseppe Bergamini, Luciano Spangher in Luigi Ciceri, ki je glavni in odgovorni urednik. Prva številka obsega 124, druga 144, tretja in četrta skupaj pa 158 strani. Celoten letnik je pester izbor krajših strokovnih, pa tudi zelo kratkih ilustrativnih člankov in drobnega folklornega ali umetnostnozgodovinskega blaga, vmes je še nekaj kratkih furlansko pisanih besedil in pesmi, ki naj predstavljajo furlansko besedno umetnost. Ker so posamezne številke v glavnem notranje zaokrožene, se zdi, da je najbolje, če gremo kar po vrsti.

Št. 1 — Preprosto furlansko prozo o raznih dogodivščinah domačih furlanskih ljudi je prispeval Renato Appi. V furlanščini teče tudi poljudnozgodovinska (z nekoliko umetnostne zgodovine) živahna pripoved Augusta Geata o vili v Ruscu (Russiz) pri Koprivnem (it. Capriva del Friuli, furl. Caprive) na robu Goriških Brd v Furlanski ravnini, ki se nadaljuje še v številki 3—4. Furlansko pisan članek Domenica Molfette je s področja sociološke folklore in govori o odnosih in pravnih razmerjih med očetom in sinom v starih časih. Kar je še ostale furlanščine v prvi številki, jo je najti edino še v pesniških prispevkih Rizzierija Valdevita, Giannija Cappelluttija, Renza Ciutta, Marie Forte, Marina Turrina in Arriga Sedrana.

Zgodovine se loteva članek Tarcisia Venutija (Gli statuti di Faedis), ki obravnava fojške statute iz leta 1512 in omenja tudi Rutarjevo Beneško Slovenijo, že bolj v umetnostno zgodovino pa posega prispevek Prima Fabbra o neki beneški palači v Naborjetu. Kratek prispevek Antonia Faleschinija je v bistvu komentiran popis inventarja Lucie Terese Tonino iz leta 1845. Andreina Ciceri in Olivia Pellis — prva Videmčanka in žena glavnega urednika, druga Goričanka, ki sta skupaj posneli več kratkih folklornih filmov — poročata v besedi in sliki o zanimivih pustnih običajih v Mažerolah, beneškoslovenski vasi na južnih pobočjih Juvanca v občini Tavorjana. Prispevek naravnost kliče, da bi te pustne običaje obdelal tudi kak slovenski etnolog. Avtorici imata še en kratek prispevek (kot skoraj v vseh številkah) z barvnimi fotografijami in komentarjem o zadnjih črnih ognjiščih.

Sodelovanje glavnega in odgovornega urednika Luigija Cicerija je precej živo že v prvi številki. V članku o zahvalnih podobah v božjepotni baziliki na Sveti gori pri Gorici (Gli »ex voto« del Santuario di Montesanto) poda najprej strnjeno zgodovino tega svetišča, nato pa podrobno opiše 16 takih podob (v glavnem gre za precej naivne — ne le v modernem smislu — podobe na olju), med katerimi jih je 6 s slovenskim besedilom oziroma zahvalo. Najstarejša je iz leta 1917, najmlajša pa iz leta 1971. Snov je zanimiva z

več gledišč in čudno je, da doslej še ni vzbudila zanimanja kakega slovenskega strokovjaka. Cicerija je pač treba priznati, da ga posebno priteguje Beneška Slovenija (ki jo na strasten način skuša iztrgati slovenskemu vplivu!), kjer vedno najde zanimive folklorna teme. V članku Il giramondo del Friuli govori o krošnjarju Antonu Bukovcu (Bukovaz) iz Slapovika v občini Grmek v Rečanski dolini, na nekem drugem mestu pa predstavlja nekaj spominskih kozarcev furlanskih in beneških zdomarjev.

Že iz prejšnjih letnikov so znana Cicerijeva zaganjanja v vsak poskus, da bi se Beneški Slovenci šteli kot narodna manjšina, kot pripadniki slovenskega naroda. Človeku je nerodno, ker bi rad s simpatijo pisal o furlanski reviji, reviji, ki ima svoj ugled in pomembno mesto v furlanistiki, a jo je njen odgovorni urednik spremenil v sredstvo za napade na Slovence. Ciceri je v svojih pogledih, ki jih izraža v reviji, neverjetno podoben ozkosrčnim, nacionalističnim in provincialnim protislovenskim skrajnežem onstran Karavank, za katere na avstrijskem Koroškem ni Slovencev ali pa so k večjemu vindišarji. Beneški Slovenci so zanj le slavi, gente di parlata slava. Rezijani so celo »paleoslavi« in smrtni greh bi najbrž bil, če bi se otroci v nekaterih predelih videmske pokrajine v javnih šolah učili nekaj ur tedensko slovenščine kot svojega materinega jezika. To bi bilo nasilje in jugoslovansko vmešavanje v suvereno Italijo. Svoj članek je opremil z bučnim in podtikovalnim naslovom Protettorato jugoslavo in Friuli? (str. 87—90). Ciceri se bori za enotno Furlanijo, ki naj bi jo drugi hoteli razkosati in uničiti! Njegove osti proti Slovencem, ali bolje, proti prizadevanju, da bi tudi Benečani dobili enak status manjšine kot njihovi rojaki na Tržaškem in Goriškem, so naperjene še na več drugih mestih v reviji.

Št. 2 — Čeprav rahlo debelejša, ima druga številka manj prispevkov, so pa nekateri obsežnejši. Najtehtnejši prispevek v tej številki je gotovo študija čedajskega znanstvenika in muzealca Maria Brozzija o obdelovalcih zlata in srebra v Čedadu od 13. do 18. stoletja (Orafi e argentieri a Cividale del Friuli /XIII—XVIII sec./) na str. 35—97. Študija je res poglobljena in prinaša tudi 40 slik. Številko pa pravzaprav začne Elio Bertolini s štirimi izvirnimi furlanskimi pesmimi: v njih sicer kot podton odmeva furlansko folklorno življenje, so pa aktualne in sodobne v izrazu in doživetju. Kot prvi članek sledi predstavitev novoodkritih (po potresu) fresk v cerkvici sv. Štefana v Ratenju (Artegna), ki ga je z izborom slik in drugo dokumentacijo prispeval Alberto Rizzi. Neko posebno igro z žogo (la »Pilote«), ki so jo gojili v Huminu (it. Gemona del Friuli, furl. Glemone), precej do podrobnosti opisuje Mario Sabidussi. Za folkloro navdušeni duet Andreina Ciceri—Olivia Pellis je pripravil za to številko izbor barvnih posnetkov (in komentar k njim) znamenitih, slikovito pobarvanih in orjaških velikopetkovskih ragelj iz Clauta, gorskega središča v severozahodni Furlaniji, in kot že v prejšnji številki, nekaj posnetkov redkih še ohranjenih črnih kuhinj (ognjišč). Andrea Benedetti na podlagi arhivskih listin pripoveduje o obiskih grajskih sodnikov v kraju Barcis, zraven pa vpleta še druge zgodbe v zvezi s tem krajem. Luigi Ciceri razpravlja in polemizira o videmskem muzeju umetnosti in ljudskih tradicij oziroma o zapuščini Gaetana Perusinija (palača in park, umetnine in muzealije) na posestvu Rocca Bernarda, ki bi si jo rad lastil Malteški viteški red, a bi prvenstveno morala pripasti videmski občini.

Uredništvo objavlja odnosno ponatiskuje tri članke iz videmskega dnevnika Il Messaggero Veneto, ki ni bil nikoli naklonjen Slovencem. Objavljeni članki so take vsebine, ki naj bi bila vperjena proti »slovenizaciji« Beneške Slovenije. Vendarle pa v tej številki opazimo tudi trezna in poštena gledanja na jezikovna in narodnostna vprašanja. Revija namreč objavlja odprto pismo, ki ga je Cornelio Cesare Desina poslal L. Ciceriju in ga naslovil A proposito di Slavi e Sloveni (str. 117—119). Vsebina tega pisma na kulturen način, z jasno in neporušljivo utemeljitvijo po vrsti pobija Cicerijeve čudne predstave o jeziku in narodu, njegova zavajanja, nedoslednosti ter neznanstvenost, ko se krčevito bojuje proti knjižni slovenščini (»la koiné Slovena«) v Benečiji. Desinan razblini kot milne mehurčke Cicerijeve strahove, da bi Jugoslavija osvojila Benečijo, in postavi na jasno mesto razmerje narečje—knjižni jezik, tudi z živimi primeri iz same Italije; končno zagovarja uvajanje in rabo knjižne slovenščine v Benečiji, kar bi ovrednotilo domače narečje (za katerega se Ciceri sklicuje kot edini branitelj), saj bo v nasprotnem primeru to služilo kmalu le še zapisovalcem izumirajoče folklore in bo postalo govorica starcev. Ciceri seveda na koncu odgovarja Desinanu, a njegov odgovor je le najedljivo ponavljanje vedno istih podtikanj in izraz nekega gosposkega gledanja na »kmečko pastirske govore«, s komaj prikrito mržnjo do Jugoslavije, na las podobnega, kot ga srečujemo v pisanju koroških hajmatdinstovcev.

Furlanščina je v drugi številki skromneje zastopana; omenili smo že izvirnega pesnika Bertolinija na začetku številke, na notranjih straneh pa je objavljen še venček ljubkih furlanskih pesmic, ki so jih ustvarili učenci četrtega razreda v kraju Buttea pod vodstvom svoje učiteljice Stefanie Giatti; vseh pesmic je 38. Edino furlansko prozo je prispeval Alan Brusini.

Št. 3—4 — Umetnostnozgodovinske članke so prispevali Luigi Ciceri (o nagrobnih kamnih odnosno kipih), Guglielmo Biasutti (o stropnih freskah v videmski karmelski cerkvi in njih natančni dataciji), Tarcisio Venuti (doneski o Innocenzu Brugnu) in Alberto Rizzi (novosti o Gian Paolu Thannerju, ljudskem furlanskem slikarju iz 16. stoletja). M. D'Angelo opisuje razstavo humanističnih kodeksov furlanskih knjižnic, ki je bila v Medicejski knjižnici Laurenziana v Firencah vso lansko jesen.

V okvir folklornih in etnografskih reči, bi lahko šteli prispevek Paola Montine o jamah v gorah Bernadie, na robu slovenskega narodnostnega ozemlja; avtor omenja razne slovenske kraje v hribih na levi strani Tera ter domača slovenska imena za jame in brezna, tako npr. jamo »Bog-vari«, Hudičeve jame (Cudivico Jame) in še druge jame v Karnajski dolini. Pisec, ki navaja tudi razne pripovedke, končuje svoj spis z željo, da bi njegove vrstice pobudile še nadaljnja raziskovanja o tem delu furlanske in čentske folklore (folklore friulano e tarcentino); mi bi mirne duše lahko rekli: slovenske.

O zanimivi upravni ureditvi (v letih 1692—1793) nekoč samostojne in privilegirane male gorske občine Noiaris pri Sutriu piše Domenico Molfetta. Nekaj starejših furlanskih portretistov predstavlja L. Ciceri, ki je kot znano tudi velik zbiratelj. Med drugim objavlja oljnato sliko neznanega slikarja iz beneškoslovenskega Šentlenarta. Ciceri ima še več manjših prispevkov, ki obravnavajo folklorne ali umetnostne zadeve in razna aktualna vprašanja, poleg tega pa v glavnem sam skrbi za celo vrsto knjižnih poročil v rubriki Recensions (v vseh številkah).

Lažje branje zgodovinskega, domoznanskega in spomeniškega značaja sta spisa Luciana Spangherja, ki kot običajno, v goriški furlanščini odkriva memoarsko zanimivo razne predele goriškega mesta (tokrat goriški Korzo), in Augusta Geata, ki v tej številki končuje svoj opis Ville Russiz. Podobno kot Spangher Gorico, opisuje Ferruccio Constantini Latisano (seveda v furlanščini). Furlansko poezijo že pokojnega Adalgisa Fiora lepo predstavi Andreina Ciceri. Ta dvojna številka objavlja tudi nekaj spisov v furlanščini, ki so jih napisali osnovnošolci v okviru 8. natečaja »Rino Bressan« v Flumičelu.

Žal tudi zadnja številka tega letnika ni šla brez protislovenske note. Uredništvo namreč objavlja odlomke iz uradnih odgovorov na neko ministrsko anketo, ki so jih sprejele občinske uprave 10 občin na slovenskem etničnem ali mešanem ozemlju Benečije in Rezije in ki večinoma zanikajo slovenski značaj prebivalstva ter nasprotujejo uvedbi slovenskega pouka. Podpisani L. C. pa dostavlja še kratek članek, v katerem se jezi na koprsko televizijo in kliče v svet, kako da nekateri skušajo razdeliti Furlanijo in kako so tlačeni resnični interesi te dežele.

V zadnjem delu je objavljen bogat seznam novih knjig, revija pa se spominja tudi nekaterih umrlih članov Furlanskega filološkega društva, tako pesnika Dina Menichinija, goriškega teologa in zgodovinarja Francesca Spessota, gradiščanskega glasbenika Giovannija Piana, furlanskega pesnika Gisa Fiora in enega od voditeljev Filologice, Giovannija Faleschinija.

Celoten letnik revije (zaključila je 30 let izhajanja) je torej dokaj pisan in zanimiv zbor gradiva o naših sosedih Furlanih in njihovi zemlji. Mnogo stvari je sicer samo nakazanih in skrajno fragmentarnih ali sploh obrobnih, a vendar je treba reči, da tak način urejevanja dela revijo živo, poljudno in bralno. Upajmo, da bo tudi do Slovencev v Benečiji zavzela bolj strpno in ustvarjalno stališče; znaki se namreč že kažejo, med drugim tudi v objavljenem gradivu o sejah in skupščinah Filologice, na katerih so posamezniki pobijali Ciceríjeva gledanja.

Tomaž Pavšič

STUDI GORIZIANI, Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, gennaio — giugno 1978, vol. XLVII, 137, I str. + pril.

Iz vsebine te številke je razvidno, da ostaja zvesta ustaljeni koncepciji, tj. preučevanju zgodovinskih, kulturnih in družbenih problemov Goriške in vzhodne Furlanije s

poudarkom na vprašanjih preteklih dob. Opazno pa je, da je tokrat izostala umetnostna zgodovina, ki je bila v prejšnjih številkah dobro zastopana. Prva objavljena razprava avtorja Franca Crevatina nosi naslov »A proposito di aree linguistiche friulane« (O furlanskih jezikovnih območjih). Prispevek, ki ga je Crevatin prebral na 54. občnem zboru Furlanske filološke družbe (Società Filologica Friulana) v Gradišču ob Soči leta 1977, razčlenjuje furlanski govor v tem obsoškem mestu. Alberto Gasparini že v naslovu svojega članka naglaša temeljno dilemo, ki se poraja ob vprašanju ureditve zgodovinskih središč starih mest in tako tudi Gorice, na kar se članek izrecno nanaša. Njegov naslov se namreč glasi: »Il centro storico: spazio marginale o anima della città?« (Zgodovinsko središče: obrobni prostor ali duša mesta?). Razprava je plod široke ankete, izvedene med različnimi plastmi prebivalstva Gorice in opremljena z bogato bibliografsko dokumentacijo, statističnimi tabelami, načrti in grafikoni. Avtor je obdelal čustveno-estetski, arhitektonsko-urbanistični, uporabni, kulturni in družbeno-ekonomski pomen zgodovinskega mestnega središča. Gasparini v zaključku poudarja nujnost »ozdravitve« zgodovinskega središča Gorice, ki naj obsega ohranitev arhitektonsko-urbanističnih vrednot, na drugi strani pa naj pripomore tudi k ohranitvi njegove svojstvene gospodarske in družbene funkcije. Ta poseg naj bi med drugim zaustavil izseljevanje prebivalstva iz zgodovinskega središča in po možnosti celo pospešil vrnitev, s tem da bi bistveno izboljšal bivalne razmere v njem.

Augusto Geat, ki se v reviji redno pojavlja z zgodovinsko-etnografskimi opisi furlanskih krajev, objavlja drugi del članka »La villa di Capriva« (Naselje Koprivno). V prispevku opisuje nekdanje ljudske običaje zlasti ob cerkvenih praznikih in s tem v zvezi objavlja več besedil furlanskih nabožnih pesmi, nekaj tudi z notnimi zapisi. Na koncu članka je natisnjenih še nekaj furlanskih besedil v prozi. Programski značaj za zgodovinopisje ima članek Fulvia Salimbenija »La storia di Gradisca: aspetti filologici e problemi metodologici di una nuova storia locale« (Zgodovina Gradišča: filološki vidiki in medotološki problemi novih pogledov na krajevno zgodovino). Gre za izpopolnjeno poročilo, ki ga je avtor prebral na že omenjenem občnem zboru Furlanskega filološkega društva v Gradišču ob Soči. Uvodoma najprej razglablja o izvoru imena kraja, za katerega objektivno priznava, da je slovanskega izvora. Sledi zelo kratek oris zgodovine Gradišča. Važna je avtorjeva trditev, da so se dosedanje zgodovinske raziskave tega kraja omejevale v glavnem na preučevanje političnih in institucionalnih vidikov družbe. Po Salimbenijevem mnenju mora na novo zasnovana krajevna zgodovina zavzeti širši okvir, tako kar zadeva odnose z drugimi manjšimi središči kakor tudi s širšim političnim, gospodarskim, družbenim in kulturnim dogajanjem. Ta metoda omogoča plodovitejšo in pomembnejšo zgodovinopisno razpravo tudi manj razviti družbeni skupnosti, ki ni tako bogata z zgodovinskimi podatki in velikimi arhivi, kot je npr. v Gradišču. »Za novo socialno zgodovino — pravi Salimbeni — ni noben podatek brez vrednosti, treba pa je znati soočiti človeško življenje in vsa njegova pričevanja z brezhibnimi metodološkimi izhodišči.« Dalje trdi, da krajevna zgodovina ni samo preprosto eruditsko nabiranje podatkov, ampak mora biti v skladu z najbolj dognanimi usmeritvami novega nacionalnega kot tudi mednarodnega zgodovinopisja. Salimbeni opozarja na važnost ekipnega dela pri zgodovinskem raziskovanju in nas seznanja z dejstvom, da se tudi drugod v Italiji uveljavlja nova koncepcija zgodovinopisja, ki se v tem duhu loteva obravnave tudi manjših mest in ne samo velikih središč. Avtor članka dodaja obširen pregled literature o zgodovini Gradišča in opozarja na arhivske fonde v Gorici in Trstu, pomembne za zgodovino tega obsoškega mesta.

V zaključnem delu revije najdemo rubriko »Segnalazioni bibliografiche«, kjer je natisnjena med drugim ocena razprave Marca Pozzetta »Fabiani architetto del Carso — Il canale di Vipacco« (Kraški arhitekt Fabiani — vipavski kanal). Študija je bila objavljena leta 1977 v publikaciji »Critica d'arte« in dobiva v luči osimskih sporazumov, ki predvidevajo izgradnjo vodne poti med Jadranom in Podonavjem, še poseben pomen. Značilno je, da se ta zamisel ni pojavila prvikrat pri Fabianiju, marveč že večkrat prej v zgodovini. V isti rubriki najdemo tudi oceno »Goriškega letnika 1976«, ki jo je napisal Milko Rener. Revijo zaključuje običajni vestnik knjižnih novosti deželnega pomena Obsoške državne in Mestne knjižnice v Gorici, in sicer za leto 1977.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI. Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, luglio — dicembre 1978, vol. XLVIII, 106, I str. + pril.

Po večmesečni zamudi, označena za čas julij—december 1978, vendar že v letu 1979, je izšla 48. številka revije »Studi Goriziani«. Na začetku prinaša spominski zapis ob smrti msgr. Francesca Spessota (1890—1978), knjižničarja semeniške knjižnice v Gorici, ki ga je napisal Sergio Tavano. Članku sta dodana še pokojnikov življenjepis, ki ga je sam sestavil leta 1935, in bibliografija strokovnih objav, ki časovno segajo od leta 1912 do 1969. F. Spessot, po poklicu duhovnik, se je poleg svojih osnovnih službenih dolžnosti celo življenje ukvarjal tudi z zgodovinopisjem in preučevanjem furlanskega izročila, zlasti tiskane besede. Dolgo časa je bil tudi med uredniki »Studi Goriziani«. Franco de Gironcoli je prispeval daljši članek z naslovom »I conti del Tirolo e l'Italia in un'opera recente« (Tirolski grofje in Italija v nedavno izšli knjigi). Gre za odmev na obširno knjigo Josefa Riedmanna, ki je leta 1977 izšla na Dunaju (Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335).

Luciana del Toso objavlja razpravo »Un esempio della situazione sociolinguistica in Friuli: Mortegliano« (Primer družbeno-jezikovnega položaja v Furlaniji: Mortegliano). Gre za daljši povzetek diplomskega dela, obranjenega na tržaški univerzi v akademskem letu 1975/76. Avtorica obravnava furlanski govor v Morteglianu, večjem naselju blizu Vidma, ki se je v zadnjem obdobju, podobno kot drugod v Furlaniji, iz izrazito kmečkega okolja spremenilo v kraj, kjer poljedelstvo ni več glavna gospodarska veja. S kmetijstvom se ukvarja le še manjšina prebivalstva, večina pa se je zaposlila v terciarnih dejavnostih ali industriji, zlasti na področju Vidma in Manzana. Te družbeno-ekonomske spremembe so vplivale tudi na družbeno-jezikovni položaj furlanskega govora v Morteglianu, v katerega prodira vse več italijanskega elementa, sama furlanščina pa po mnenju avtorice tudi ne zadostuje povsem za izražanje nove družbene dejanskosti. L. del Toso ugotavlja, da je prihodnost furlanščine v Morteglianu, isto velja seveda tudi za ostale kraje v Furlaniji, odvisna predvsem od tega, v kakšni meri jo bodo prebivalci lahko sprejemali in uporabljali že v otroški dobi, in to ne samo pasivno. Ob pričujoči razpravi se kar sama po sebi postavlja primerjava s položajem beneško-slovenskega narečja v odnosu do italijanščine, ki doživlja podobne socio-lingvistične spremembe. Alma Gattinoni je v akademskem letu 1976/77 na Državni univerzi v Milanu zagovarjala diplomsko delo »La poesia di Biagio Marin«, ki obravnava njegovo pesništvo od leta 1912 do 1974. Pričujoča številka »Studi Goriziani« objavlja delni natis tretjega in četrtega poglavja v članku z naslovom »Biagio Marin: La poesia dell'eterno ritorno« (Biagio Marin: poezija večnega povratka).

Sledita dva umetnostno-zgodovinska sestavka. Prvega, »Francesco Caucig pittore neoclassico« (Franc Kavčič, neoklasicistični slikar) je napisala Maddalena Malni Pascoletti. Gre v bistvu za obširno recenzijo retrospektivne razstave, ki je bila leta 1978 v Narodni galeriji v Ljubljani. Avtorica obžaluje, da ni bil Kavčič zastopan na nedavni razstavi »Venezia nell'età di Canova 1780/1830«, ki je bila v Museo Correr v Benetkah, medtem ko je bila razstavljena Tominčeva slika »Avtoportret z bratom Francem«, last Pokrajinskega muzeja v Gorici. M. M. Pascoletti meni, da je potrebno poglobitve vprašanje vpliva, ki ga je Kavčič imel na Tominca. Avtorica v članku omenja tudi fragment slike »Marijino vnebovzetje«, ki je nekoč bila na stropu grajske kapele na Kromberku in ga je Goriškemu muzeju daroval grof Coronini (ostala dva fragmenta hrani on sam).

Giuseppina Perusini objavlja razpravo »L'attività goriziana di Nicolò Pacassi«. V njej razpravlja o stavbah, ki jih je postavil na Goriškem in že v uvodu postavlja tezo, da je za popolno razumevanje njegovega dela potrebno pritegniti tudi stavbe, ki jih je ustvaril v Avstriji, na Češkem in v Milanu. Avtorica napoveduje, da bo pregled teh stavb opravila v prihodnji številki revije. Pomembna pa je ugotovitev, da so dosedanje raziskave Pacassijevih arhitektur na Goriškem enostransko poudarjale le beneške sestavine na škodo ostalih evropskih tokov (predvsem avstrijskih, francoskih), ki so tudi prisotni v njegovih stvaritvah. V tej luči je nato obdelala palači Attems—S. Croce in Attems—Petzenstein v Gorici, porušeno vilo Attems—Petzenstein v Podgori, vilo na Vogrskem in vilo De Pace v Tapoglianu nedaleč od Gorice. V zadnjem primeru je atribucija Pacassiju najbolj dvomljiva, saj se ni ohranil noben dokument, ker je arhiv zgorel, in ostaja samo družinsko ustno izročilo.

Revijo zaključuje običajna rubrika »Segnalazioni bibliografiche« z obširnimi recenzijami knjig predvsem zgodovinskega in umetnostno-zgodovinskega značaja, ki se nanašajo na ozemlje Furlanije-Julijske krajine. Med temi velja posebej omeniti knjigo »Tricorno 1778—1978«, ki jo je ob 200-letnici prvega vzpona na Triglav izdal Club Alpino Italiano v Gorici. V tej publikaciji, ki je skupinsko delo, je s prispevkom o tem, kako je Triglav vplival na slovensko književnost, sodeloval tudi Marijan Brecelj iz Nove Gorice.

Marko Vuk

VJESNIK HISTORIJSKIH ARHIVA U RIJECI I PAZINU, sv. XX (1975—1976), 323 str., sv. XXI (1977), 380 str.

Kontinuirano delo arhivistov, smiselni izbor gradiva ter znanstveno kritičen prikaz objavljenih virov o zgodovini Hrvatskega Primorja in Istre prihaja ponovno do izraza v 20. in 21. zvezku Vjesnika, periodičnega glasila zgodovinskih arhivov na Reki in v Pazinu.

20. zvezek publikacije je posvečen 40-letnici prihoda tovariša Tita na čelo KPJ, 85-letnici njegovega neumornega in plodnega življenja ter 40-letnici ustanovitve KPH. Zvezek obsega 323 strani. V prvem delu je objavljenih osem člankov (str. 7—163). Ljubomir Petrović in Mihael Sobolevski v svojem prispevku objavljata deset dokumentov, ki jih hrani zgodovinski arhiv na Reki o ogulinskem procesu proti Josipu Brozu in tovarišem v letu 1927. Ker je bilo gradivo objavljeno tudi v drugem tisku, ni članek namenjen le raziskovalcem, temveč je njegov glavni namen s skrbno izbranim in izvirnim gradivom, ki priča o revolucionarni aktivnosti tovariša Tita v Hrvatskem Primorju, seznaniti širši krog bralcev. O socialistični revoluciji in o NOB na obravnavanem področju govorita dva članka. Zanimiv je prispevek Dražena Vlahova, ki obravnava tri izbrane dokumente iz reškega arhiva, s pomočjo katerih hoče pokazati organizacijo in aktivnost KPH ter aktivnost in spremembe pri organizaciji NOO v Istri jeseni 1943. leta. Dokumenti izpričujejo, da sta kljub svoji specifiki NOB in socialistična revolucija v Istri nerazdružljivo povezani s tokovi v ostalih predelih Jugoslavije. Avtorjev namen je vzpodbuditi nadaljnje, sistematično proučevanje razvoja NOO v Istri, da bi tako dobili celovito sliko organiziranosti ljudske oblasti v Istri od 1943. do 1945. leta. Petar Strčić obdeluje doslej neobjavljeni dokument iz Arhiva vojno-istorijskog instituta v Beogradu, ki govori o poročilu štaba IV. armade generalnemu štabu jugoslovanske vojske o osvoboditvi otoka Krka 17. aprila 1945. leta. Sledijo štirje članki, ki posegajo v starejše zgodovinsko obdobje (str. 71 do 163).

Šime Peričić obravnava še vedno nejasne okoliščine, v katerih in zaradi katerih naj bi propadel poizkus Rečana Vincenza d'Andrea (Vincenzo d'Andrè) pri osnovanju manufakture lončarske posode v prvi polovici 19. stoletja v Zadru. Gospodarski, politični in socialni položaj Karlobaga sredi 18. stoletja nam delno osvetli članek Zlatka Herkova z objavo statuta mesta Karlobaga iz 1757. leta. Miroslav Bertoša analizira prebivalstvo Labina in okolice v 16. in 17. stol., njegovo etnično in socialno strukturo ter migracijske tokove. Njegova dognanja so rezultat gradiva, zbranega iz labinskega kapiteljskega arhiva. Danilo Klen ponovno objavlja reški urbar (1390 do 1405 l.). Milko Kos je že pred dvajsetimi leti obravnaval ta urbar, ki pa ni bil originalen, temveč dvakraten prepis. Original so našli sedaj v madžarskem državnem arhivu v Budimpešti. Avtor ugotavlja, da je Milko Kos uporabil prepis tega izvirnika.

Drugi del zvezka (str. 167—299) sestavljajo regesti in inventarji. Miho Debeljuh po treh letih premora ponovno nadaljuje z objavljanjem razlag rokopisov in ostalega zgodovinskega gradiva, ki se nahaja v znanstveni biblioteki v Pulju. Trije deli so bili že izdani v 16., 17. in 18. številki Vjesnika. Tokrat je avtor izbral korespondenco med Theodorjem Mommsenom in Francisom Richardom Burtonom s T. Lucianijem, korespondenco Kandlerja s T. Lucianijem ter del rokopisov in zabeležk P. Stankovića. Za nas je pomembno, da se je T. Mommsen ukvarjal tudi z arheološkimi raziskavami v severni Italiji in v Istri. V sodelovanju z Lucianijem, Carlom De Franceschijem ter drugimi raziskovalci, ki so delovali v drugi polovici prejšnjega stoletja na področju Istre, je razlagal in razvozlaval številne latinske zapise. Za rezultate njegovega dela je zelo pomemben kritičen odnos do zgodovinskih dejstev. V študijah o Istri se je tudi F. R. Burton naslonil na pomoč in nasvete T. Lucianija. Veliko pa mu je pripomogla Kandlerjeva zapuščina. Bogata korespondenca med Lucianijem in Kandlerjem je trajala kar tri desetletja. Tema dopisovanja je bila tako problematika iz obdobja Ilirov in Rimljanov v Istri kot sodobna vprašanja uporabe jezika v cerkvah osrednje Istre ter problemi sožitja Slovanov z drugimi prebivalci na tem področju v vseh zgodovinskih obdobjih. Drugi članek sprem-

lja začetek objavljanja popisov arhivskega gradiva škofijskega arhiva v Senju in arhiva stolnega kapitlja v Senju ter regesti spisov v kapiteljskem arhivu v Senju. Avtor članka je Vladimir Kraljić. Popisanih je 149 knjig škofijskega arhiva in 5 knjig stolnice. Arhivske knjige škofije so v glavnem urejene po vsebini. Večina knjig vsebuje zapise raznih cerkvenih obredov, zajemajo tudi podatke o farah in duhovnikih. Avtor navaja obliko knjige ter jezik, v katerem je pisana. Najstarejša knjiga je iz 1463, zadnja iz 1969. leta. Regesti gradiva arhiva pri sedežu stolnice v Senju so urejeni kronološko v štirih fasciklih. Zajemajo čas od 1272 do 1800. Tudi tu avtor poleg datuma in kraja, kjer so bili dokumenti izdani, navaja kratek povzetek vsebine poročila, jezik, v katerem je pisan, in podatek, ali je dokument originalen ali le prepis. Zanimivo je, da dokumenti ne obravnavajo le cerkvenih zadev, temveč odkrivajo tudi druge, najrazličnejše oblike človekovega delovanja v tedanji dobi.

Na zadnjih straneh pričujoče publikacije se lahko seznanimo z bibliografijo izdaj Zgodovinskega arhiva na Reki in v Pazinu, objavljenih v Vjesniku od 1953. do 1976. leta ter s popisom časopisov, ki jih je ta prejemal v letih 1975 in 1976.

21. številka Vjesnika, ki je izšla 1977. leta, prinaša na naslovni strani zahvalno pismo tovariša Tita za posvetilo, objavljeno v prejšnjem zvezku glasila.

Tokrat je publikacija s 380 stranmi posvečena 35-letnici združitve Istre, Hrvatskega Primorja in ostalih zasedenih področij k Hrvatski in obenem k SFRJ. Tudi ta zvezek je razdeljen na več delov.

V prvem delu s podnaslovom Arhivsko gradivo je objavljenih deset prispevkov (str. 7—278). Štirje članki zajemajo čas druge svetovne vojne (str. 7—75). Že v dvajseti številki Vjesnika je Dražen Vlahov opozoril na neraziskano področje delovanja NOO v Istri in s svojim prispevkom nameraval vzpodbuditi njegovo proučevanje. V tej številki Antun Giron obravnava dva zapiska o ustanovnih sestankih okrožnega NOO za Reko sredi 1944. V članku zagovarja mnenje D. Vlahova, da je bil ONOO Buzet ustanovljen konec 1943 in obnovljen v začetku 1944. leta. Sredi 1944. leta se je iz dela buzetskega okrožja formiralo reško okrožje. Vprašanje, zakaj je prišlo do razmejitve med oblastjo Istre in okrožjem Hrvatsko Primorje pomladi 1944, bo treba še razrešiti. Objavljena zapisnika sta eden prvih poizkusov osvetlitve dogajanj na področju Kastva, Lovrana in Opatije od srede 1944 do osvoboditve. Dobra osnova za proučevanje NOB in revolucije v Istri 1944. leta je tudi referat aktivista ZKJ in revolucionarja Milutina Baltića, ki ga je v skrajšani obliki podal Petar Strčić v svojem prispevku. Poročilo o takratnem dogajanju v Istri ima že širši pomen, saj se je začela borba za Istro tudi v mednarodnem pomenu. Podobno kot omenjeni prispevek prinaša tudi članek Dražena Vlahova dokumente, ki osvetljujejo stanje v Istri in v Hrvatskem Primorju za časa NOB. Štirje objavljeni dokumenti so rezultati delovanja aktivista ZKJ in delegata ZAVNOH Jakova Blaževića. Nastali so ob njegovem bivanju v Hrvatskem Primorju in Istri takoj po kapitulaciji Italije. Izredno zanimiv je članek Mladena Plovanića, ki vzbudi pozornost z dokumenti, ki prikazujejo okoliščine, v katerih so Italijani prekoračili meje v Hrvatskem Primorju aprila 1941. Pristanek za prestopitev meje s sramotnimi pogoji, ki so jih sprejeli predstavniki jugoslovanske vojske in načelnik mesta Sušak, predstavnik mestne komisije ter nekateri drugi predstavniki vojaške in civilne oblasti, pa tudi že predstavnik novonastale Neodvisne države Hrvatske, je zabeležen z zapisnikom. Zapisnik je prepis originala, ki se je izgubil.

Ljubomir Petrović in Mihael Sobolevski v svoji publikaciji obravnavata doslej malo raziskano sindikalno gibanje na Sušaku v obdobju med obema vojnama. Objavljata dokumente, ki so shranjeni v arhivu Inštituta za delavsko gibanje Hrvatske v Zagrebu. Viri, ki jih obravnava in objavlja v svoji študiji Danilo Klen, so pomemben in zanimiv prispevek k proučevanju tako Hrvatske kot slovenske zgodovine v času italijanske okupacije po 1918. Avtor pričenja s tem člankom objavljati dokumente italijanske obveščevalne službe, ki je delovala na področju bivše Julijske krajine od 1918 dalje. Center službe je bil na sedežu pokrajine v Trstu. Od tu je služba dajala napotke policiji in civilnim oblastem po distriktih o ravnanju na zasedenih ozemljih. Iz poročil, ki so jih pošiljali iz distriktov v center in obratno, spoznamo, da so se okupacijske oblasti poslu-ževale fašističnih metod ravnanja proti avtohtonemu prebivalstvu že pred nastopom fašizma v Italiji. Članek, ki zadeva problematiko zgodovine Reke in nekoliko tudi Istre konec prejšnjega stoletja, je delo Jakova Jelinčića. Objavljeno je deset pisem iz bogate korespondence med Giovannijem Koblerjem in Carlom De Franceschijem. Avtor namerava nadaljevati z objavljanjem teh pisem. Zanimiv dokument, ki odkriva gospodarsko in pravno zgodovino Hrvatskega Primorja, je Hreljinski urbar iz leta 1700 v obdelavi Luja Margetića. Urbar je zanimiv zaradi svoje pravne podlage in seznama imen podložnikov gradu Hreljin. Med drugim poskuša avtor v svoji razpravi ugotoviti razvoj pravic podlož-

nikov na zemlji, ki so jo obdelovali. Miroslav Bertoša predstavlja z obdelavo dveh katastrov gozdov na področju Buj, Novigrada, Poreča in Rovinja prispevek h gospodarski zgodovini Istre ob koncu 17. stol. Dokumenta hranijo v Državnem arhivu v Benetkah. V prispevku z naslovom Pazinska isprava od 22. novembra 1409 godine objavlja Danilo Klen že znani dokument, a mu tokrat dodaja še hrvatski prevod. Dokument priča, da so imeli določeni kraji v Istri, ki so danes na rangu vasi, v 14. stol. že določeno avtonomijo in pravne posebnosti, saj so bili sposobni samostojno nastopati proti tujim sovražnikom in proti lastnim fevdalcem.

Drugi del zvezka (str. 281—354) je namenjen regestam in inventarjem. Miho Debeljuh nadaljuje s publiciranjem regestov o korespondenci med P. Kandlerjem in T. Lucianijem. Prav tako tudi Vladimir Kraljić objavlja popise arhivskega gradiva škofijskega arhiva v Senju. Na dobrih dveh straneh Ivan Grah podaja nekaj vesti o pičanskem uporu 1653. leta. Gradivo je zbrano iz enega izmed poročil »ad limina« pičanskih škofov. Dokumente hrani vatikanski arhiv.

Na straneh 360 do 366 je objavljen statut Društva arhivskih delavcev Skupščine občine Reka. Zadnje strani Vjesnika zopet prinašajo popis časopisov in knjig, ki sta jih prejela pazinski in reški arhiv v letu 1977.

S kritičnim in znanstvenim pristopom do številnih obravnavanih tem je Vjesnik pomembna publikacija virov, ki ni zanimiva le za lokalno zgodovino področij, ki jih pokrivata arhiva — izdajatelja, ampak najdemo v njem važne podatke tudi za slovensko zgodovino, predvsem pa za zgodovino tistega predela Slovenije, ki je med obema vojnama pripadal Italiji.

Vlasta Tul

GORIŠKI LETNIK
Zbornik Goriškega muzeja
6 (1979)

Povzetke in sinopsise so prevedli: v angleščino in nemščino Aleš Komavec, v francoščino Suzana
v italijanščino Stanko Murovec, razen tekstov na straneh 27, 36, 62, 66, 113, 260 in nekaterih sin
ki so jih prispevali sami avtorji člankov

Dve razpravi sta iz tehničnih razlogov stavljeni v petitu

Sinopsise je z UDK vrstilci opremil bibliotekarski svetovalec Miloš Rybář

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji

Ovitek: Ana Sirk

Izdal Goriški muzej, Nova Gorica (predstavnik Branko Marušič)

Tisk: GP »Soča« Šempeter pri Gorici — november 1979

Naklada 1000 izvodov

— — —

Po mnenju republiškega sekretariata za prosveto in kulturo
je knjiga oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov

UDK 39:641(497.12—157)

Rutar Marija, kustos v pokoju, YU—65220 Tolmin, Zalog 3

LJUDSKA PREHRANA NA TOLMINSKEM

Goriški letnik, 6/1979, str. 12, cit. 4
slov. (it., slov., angl.)

Razprava o ljudski prehrani na Tolminskem je plod terenskega dela. Avtorica je v dolgih letih svojega dela zbrala številne podatke o prehrani nekoč in danes. Ugotovila je veliko razliko v načinu in obliki pripravljanja jedi v preteklosti in sedanjih časih, saj se tudi v prehrani zrcalijo gospodarske razmere. Mnoge stare jedi so šle v pozabo, novi čas pa je obogatil jedilnike z doslej nepoznanimi jedmi. Na Tolminskem so prehranjevanje določali zemljepisni pogoji, pa tudi med posameznimi predeli dežele so bile precejšnje razlike v načinu in sestavi prehrane.

UDK 362.923(453.31:497.15)"1875/76"

Rozman Franc, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

ZBIRANJE PRISPEVKOV ZA BOSANSKO-HERCEGOVSKE BEGUNCE NA GORIŠKEM

Goriški letnik, 6/1979, str. 4, cit. 35
slov. (nem., slov., angl.)

Pisec članka ugotavlja višino denarnih in blagovnih prispevkov, ki so bili zbrani na Goriškem v letih 1875—8 za ustajnike v Bosni in Hercegovini. Članek dopolnjuje na podlagi gradiva iz časnika »Soča« (1875—78) podatke v monografiji Petka Lukovića »Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosanskega vprašanja v letih 1875—1878«.

UDK 378(453.11/.12=86)"1815/1848"

Pirjevec Jože, dr., profesor, Univerza v Trstu, Filozofska fakulteta I—34135 Trst, Via Commerciale 76, Italija

BENETKE IN PADOVA — IZOBRAŽEVALNI SREDIŠČI JUGOSLOVANSKE MLADINE V PREDMARČNI DOBI

Goriški letnik, 6/1979, str. 4, cit. 9
slov. (nem., slov., It.)

Avtor želi prikazati vlogo, ki sta jo imeli mesti Benetke in Padova pri vzgoji študentov slovanskih narodnosti, zlasti tistih, ki so sem prihajali z vzhodne obale Jadranskega morja. Pred letom 1848 sta obe italijanski mesti vplivali na pota narodnostnega preporoda pri južnih Slovanih, zlasti pri Dalmatincih. Mladi intelektualci jugoslovanskih narodnosti so veliko pripomogli, da je mogla zahodna Evropa spoznavati narodnostne razmere na Balkanskem polotoku.

UDK 376.744(453.31=863)(06)"1885/1918"

Vovko Andrej, mag., kustos arhiva, Slovenski šolski muzej, YU—61000 Ljubljana, Poljanska 28

»STARE« PODRUŽNICE »DRUŽBE SV. CIRILA IN METODA« NA GORIŠKEM V LETIH 1885—1918

Goriški letnik, 6/1979, str. 25, cit. 9
slov. (it., slov., angl.)

V obmejnih slovenskih deželah je »Družba sv. Cirila in Metoda« (CMD), ustanovljena 1885, odigrala pomembno vlogo, tako tudi na Goriškem v boju s »Pro patria« oz. »Lega nazionale«. Družba je na narodnostno ogroženih ozemljih ustanavljala svoje šole. Leta 1907 je Družba doživela svojo reorganizacijo zaradi političnih razlogov, kar pa ni vplivalo na njeno pomembno delovanje. Družba je na Goriškem imela močne pozicije, njeno uspešno delovanje je prekinila prva svetovna vojna.

UDK 323.15(45=86):329.15(45)"1921/1929"(093)

Kacin-Wohinz Milica, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvob. 1

IZ ARHIVA KOMUNISTIČNE STRANKE ITALIJE O SLOVENSKEM VPRAŠANJU. POROČILO IGNAZIA SILONEJA IZ APRILA 1927 IN PRIPOMBE RUGGERA GRIECA

Goriški letnik, 6/1979, str. 13, cit. 19
slov. (angl., slov., it.)

V uvodu k objavljenim dokumentom avtorica nakaže razvoj odnosov Komunistične stranke Italije do nacionalnega vprašanja zatrane slovensko-hrvaške manjšine v Italiji od ustanovitve KSI leta 1921 do sprejetja platforme za delo komunistov v Julijski krajini leta 1929. Glavni premik v partijski politiki na nacionalnem področju je bil storjen na III. kongresu KSI na pobudo slovenskih komunistov z Vladimirom Martelancem na čelu, ki od leta 1923 utemeljuje potrebo po aplikaciji Leninovih načel o nacionalnem vprašanju. V okvir razprave, ki se razvije po kongresu v političnem biroju KSI, spada tu objavljeno poročilo Ignazia Siloneja.

UDK 329.15(453.31=863)"1936":929 Vodopivec A.

Vremec Vid, uslužbenec v pokoju, YU—66000 Koper, Župančič. 18

PREDVOJNI VODILNI PRIMORSKI KOMUNIST ALBIN VODOPIVEC IN NJEGOVO POROČILO O MLADINSKEM GIBANJU NA GORIŠKEM LETA 1936

Goriški letnik, 6/1979, str. 8, cit. 4
slov. (it., slov., angl.)

Avtor nam v krajšem uvodu predstavi življenje in delo Albina Vodopivca (1905—1948). Sledi prevod Vodopivčevega poročila (v italijanskem izvirniku je ohranjeno v Gramscijevem inštitutu v Rimu) o razmerah na Goriškem v letu 1936, v času najhujšega fašističnega pritiska na slovensko manjšino v Italiji. Poročilo je osredotočeno predvsem na ilegalno dejavnost mladih komunistov, vendar so razmere dovolj široko prikazane, da se nam iz poročila zrcali dovolj kompleksna podoba takratnih razmer.

UDK 329.18(453.31=863)"1922"

Sedmak Drago, kustos, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska1

USTANOVITEV SLOVENSKE VLADNE STRANKE NA GORIŠKEM 1922

Goriški letnik, 6/1979, str. 22, cit. 63
slov. (it., slov., angl.)

Avtor opisuje nastanek Slovenske vladne stranke, t. j. samostojne fašistične stranke, ki je bila ustanovljena v Gorici 22. novembra 1922, ter posameznih fašističnih sekcij v krajih na Goriškem, v Vipavski in Soški dolini. — Iz časopisnih virov ugotavlja, kje vse so te sekcije bile ustanovljene, in njihove glavne organizatorje ter da so mogle obstajati le ob podpori Deželne fašistične organizacije v Gorici.

UDC 362.923(453.31:497.15)"1875/76"

Rozman Franc, Dr., Scientific Collaborator, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

THE CONTRIBUTIONS FOR THE REBELS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE AREA OF GORICA

Goriški letnik, 6/1979, pp. 4, notes 35
slov. (germ., slov. engl.)

The author of the article attempts to ascertain the amount of contributions in money and clothing collected in the Gorica area in the years 1875—1878 for the rebels in Bosnia and Herzegovina. On the basis of the material from the »Soča« newspaper (1875—1878), the article sheds new light on the data contained in the Monograph by Petko Luković »The Viewpoints of Slovenes concerning the Rebellion in Bosnia and Herzegovina and the Bosnian Question in the years 1875—1878 (in Slovene).«

UDC 376.744(453.31=863)(06)"1885/1918"

Vovko Andrej, M. A., Custodian of the Archives, Slovenski šolski muzej, YU—61000 Ljubljana, Poljanska 28

»OLD« BRANCH ESTABLISHMENTS OF THE »SOCIETY OF ST. CYRILL AND METHOD« IN THE GORICA AREA DURING 1885—1918

Goriški letnik, 6/1979, pp. 25, notes 9
slov. (it., slov., engl.)

The Society of St. Cyrill and Method played an important role in the Slovene border areas, thus also in the Gorica area in the struggle against the Italian »Pro Patria« and the »Lega Nazionale«. The Slovene Society established in the ethnically menaced places its own schools. For political reasons the Society in 1907 underwent a reorganisation, which, however did not diminish the scope of its activity. In the Gorica area the Society had firm positions, but with the World War I its successful work was stopped.

UDK 331.892(453.33)"1897/1914"

Gombač Boris, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

KARAKTERIZACIJA STAVK IN MEZDNIH BOJEV V TRSTU V DESETLETJIH PRED RAZPADOM AVSTRO—OGRSKE

Goriški letnik, 6/1979, str. 21, cit. 24
slov. (it., slov. angl.)

Delavsko gibanje v Trstu je bilo na prehodu iz 19. v 20. stoletje že močno organizirano. Ena izmed oblik bojev delavcev za svoje pravice je bilo tudi stavkovno gibanje. Članek obravnava pobude za nastanek tržaških delavskih stavk, njihovo obliko in cilje. Spočetka se kaže v stavkah vodilna vloga socialdemokratske stranke, toda kasneje se stavkovno gibanje organizira po strokovnih organizacijah. To avtonomistične težnje se kažejo zlasti v organiziranju nacionalnih sindikatov, ki postanejo pred prvo svetovno vojno vedno bolj odvisni od meščanskih strank.

UDC 39:641(497.12—157)

Rutar Marija, Custodian (retired), YU—65220 Tolmin, Zalog 3

FOOD IN THE AREA OF TOLMIN

Goriški letnik, 6/1979, pp. 12, notes 4
slov. (it., slov., engl.)

The treatise on the food in the Tolmin area is a result of fieldwork. The author collected during a long period numerous data on the nutrition in the past and in the present and found significant differences among the individual regions as regards the choice and the preparation of food, for it is also the day-to-day food which is an indicator of the economic circumstances. A great many of old dishes have passed to oblivion, new times have enriched the menus with new previously unknown dishes.

UDC 378(453.11/.12=86)"1815/1848"

Pirjevec Jože, Dr., Professore, Università di Trieste, Facoltà di Lettere e Filosofia, I—34135 Trieste, Via Commerciale, 76, Italia

VENEZIA E PADOVA — CENTRI DI STUDIO DELLA GIOVENTÙ SLAVA DELL'EUROPA MERIDIONALE NEL PERIODO ANTEMARZO 1848

Goriški letnik, 6/1979, pp. 4, note 9
slov. (ted., slov., it.)

L'autore desidera presentare il ruolo svolto da Venezia e Padova nella educazione degli studenti slavi, in particolare di quelli provenienti dalla costa opposta dell'Adriatico. Infatti, prima del 1848 le due città esercitarono un certo influsso sulle vie del risveglio nazionale seguite dagli Slavi meridionali in primo luogo dai Dalmati. I giovani intellettuali delle nazioni slave dell'Europa meridionale contribuirono parecchio perchè l'Europa occidentale venisse a conoscenza della situazione nazionale della Penisola Balcanica.

UDC 331.892(453.33)"1897/1914"

Gombač Boris, M. A., Assistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

CHARACTERISTICS OF THE STRIKES AND STRUGGLES FOR BETTER PAY IN TRIESTE IN THE DECADES BEFORE WORLD WAR I

Goriški letnik, 6/1979, pp. 21, notes 24
slov. (it., slov., engl.)

At the turn of the century the worker's movement in Trieste was well organised and one of the instruments of their struggle for their rights were strikes. The article deals wiht the initiatives, the forms and the aims of the strikes in Trieste. At the beginning of the strikes, the leading role was performed by the Social Democratic Party but later on the movement became organised within individual branches. Such autonomistic tendencies are manifested especially in organising national Trade Unions which were before the beginning of World War I becoming increasingly dependent on bourgeois parties.

UDC 329.18(453.31=863)"1922"

Sedmak Drago, Curator, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

THE ORIGIN OF THE SLOVENE GOVERNMENTAL PARTY

Goriški letnik, 6/1979, pp. 22, notes 63
slov. (it., slov., engl.)

The author discusses the origin of the Slovene Governmental Party i. e. the Indepedent Fascist Party which was founded on November 22, 1922 in Gorica, and the individual Fascist sections in different places in the Gorica area, in the Vipava Valley and in the Soča Valley. Using newspaper material, he has established the places where the Sections were founded, who were the chief organisers and lays emphasis on the fact that the Organisation could exist only because of the support of the Regional Fascist Organisation in Gorica.

UDC 323.15(45=86):329.15(45)"1921/1929"(093)

Kacin-Wohinz Milica, Dr., collaboratore scientifico, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvob. 1

PROBLEMA DELLA MINORANZA SLOVENA NELL'ARCHIVIO DEL P. C. I. RELAZIONE DI IGNAZIO SILONE DELL'APRILE 1927 E OSSERVAZIONI DI RUGGERO GRIECO

Goriški letnik, 6/1979, pp. 13, notes 19
slov. (angl., slov., it.)

La relazione di Secondino Tranquilli-Pasquini — quale scrittore più noto sotto lo pseudonimo di Ignazio Silone — s'inserisce nel quadro delle discussioni entro il P. C. I. relativo al problema delle minoranze slovena e croata in Italia. Il Silone era allora membro dell'Ufficio politico del Comitato Centrale del Partito. La relazione fu inviata al P. C. I. in quel periodo a Parigi. Ruggero Grieco vi aggiunse delle osservazioni mandando il tutto a Togliatti verisimilmente a Mosca. Nell'introduzione l'autrice riassume l'evoluzione delle posizioni assunte dal P. C. I. riguardo al problema delle minoranze slovena e croata in Italia dalla sua fondazione fino alla determinazione della piattaforma da servire all'azione dei comunisti giuliani stabilita nel 1929. Determinante, per la posizione assunta in merito al problema nazionale, fu il III° Congresso tenutosi a Lione nel 1926 che accolse il principo di Lenin riguardante la soluzione del problema nazionale (tesi di V. Martelanc).
La relazione di Silone si conserva nell'archivio del P.C.I., Istituto Gramsci, Roma.

UDC 329.15(453.31=863)"1936":929 Vodopivec A.

Vremec Vid, Official (retired), YU—66000 Koper, Županičičeva 18

THE PRE-WAR LEADING COMMUNIST ALBIN VODOPIVEC AND HIS REPORT ON THE YOUTH MOVEMENT IN THE GORICA AREA IN 1936

Goriški letnik, 6/1979, pp. 8, notes 4
slov. (it., slov., engl.)

The author gives a brief outline of the life and work of Albin Vodopivec (1905—1948). This is followed by a translation of Vodopivec's report (the original in Italian is kept in the Gramsci Institute in Rome) on the circumstances in the Gorica area in 1936 during the period of the most terrible Fascist pressure on the Slovene minority in Italy. The report focuses on the underground activity of young communists giving a broad survey of che circumstances so that a complex insignt into the circumstances of that time is offered.

UDK 655.1/3.(497.12—15)"1941/1945"

Plehuta Slavica, kustos, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

ORIS DELOVANJA NARODNOOSVOBODILNIH TEHNIK NA KRASU

Goriški letnik, 6/1979, str. 32, cit. 169
slov. (it., slov., angl.)

Prispevek obravnava razvoj ilegalnega nerodnosvobodilnega tiska na Krasu v obdobju 1941—1945. Prvo tehniko so ustanovili že decembra 1941. v njej so do maja 1942 razmnoževali različne propagandne letake. Na prelomu v leto 1944 pa so ustanovili še okrožno ciklostilno tehniko Grmado in mladinsko tehniko Skato.
Tehniki sta delovali do jeseni 1944 in v tem času razmnožili veliko strvilo različnih periodičnih tiskov, brošur, drobnih tiskov in raznih tiskovin za svoje okrožja.

UDK 940.531.63(497.12—15)

Mlakar Boris, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

DOMOBRANSTVO NA TOLMINSKEM

Goriški letnik, 6/1979, str. 24, cit. 98
slov. (angl., slov., nem.)

Na Primorskem je dobila slovenska kontrarevolucija večji razmah šele s prihodom nemškega okupatorja jeseni 1943, dasiravno so bili tudi pred tem znani nekateri pojavi in dejavnost. Na Tolminskem se je pred kapitulacijo Italije taka dejavnost kazala predvsem v protikomunistični propagandi nekaterih duhovnikov. Februarja leta 1944 pa je dobil Tolmin domobransko postojanko, kamor je Kobarid in še nekatori večji kraji na področju. Domobranci so sicer nemškim vojaškim in političnim ciljem. V celoti je na Tolminskem njih organizacija dozivela pri ljudeh odklonilov, redke uspehe je pa pripisati oportunizmu posameznikov.

UDK 940.540.56(497.12—15):929 Brand H.

Feiteng Tone, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

KRASOSLOVEC IN JAMAR, POLKOVNIK IN ZLOČINEC dr. HANS BRAND

Goriški letnik, 6/1979, str. 26, cit. 83
slov. (nem., slov., it.)

Avtor na temelju dokumentov iz domačih in tujih arhivov opisuje delovanost nemškega krasoslovca in jamarja dr. ing. Hansa Branda iz Bayreuta med drugo svetovno vojno v Slovenskem primorju in predvsem na Goriškem.
Dr. Brand je od septembra 1943 v Zabrdcah v Kanalski dolini in nato v Gradiški ob Soči povezoval SS—Kartawerbetatillonu, ki je na Goriškem zagosili precej hudih zločinov (požigi vasi, poboji ujetnikov in civilistov). V drugi polovici leta 1944 je dr. Brand vodil SS—Fortifikationsforschungsstelle v Beli peči v Kanalski dolini. Ki je razširjala bivše italijanske vojaške objekte utrdbe.

UDK 329.71(453.33=863)"1945"

Gombač Metka, arhivist, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

TRŽAŠKO OKROŽJE LETA 1945

Goriški letnik, 6/1979, str. 20
slov. (it., slov., angl.)

Tržaško okrožje s področnimi okrajnimi in krajevnimi NOO je nastalo 12. maja 1945 kot posledica novonastalih razmer ob osvoboditvi Slovenskega Primorja. Nadomestilo je bivšo okupatorjeve obširne organe ter nadaljevalo tradicijo ljudske oblasti, ki se je prvič izpolevati že v NOB. Toda ZVU, pod katere upravo je sodilo tudi tržaško okrožje, organov ljudske oblasti ni prezenela, uvajala je nekdanjo italijansko zakonodajo in jim 11. 8. 1945 odvzela oblastno funkcijo. Vendar je tržaško okrožje še naprej delovalo vse do razpusta 31. decembra 1946.

Mlakar Boris, M.A., Assistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

DIE SLOVENISCHE KONTERREVOLUTIONSBEWEGUNG (DOMOBRANCI) IM SLOWENISCHEN KÜSTENLAND

Goriški letnik, 6/1979, S. 24, Zit. 98
slov. (engl., slov., deutsch)

Im Slowenischen Küstenland nahm die slowenische Konterrevolutionsbewegung grösseren Aufschwung erst nach der Ankunft der deutschen Okkupationstruppen im Herbst 1943, obwohl verschiedene Erscheinungen der weissgardistischen Tätigkeit schon vorher bekannt waren. In der Gegend von Tolmin zeigte sich solche Tätigkeit durch die antikommunistische Propaganda etlicher Geistlichen. Im Februar 1944 wurde in Tolmin ein Landwehrposten gegründet, später aber auch in Kobarid und in den anderen Orten der Gegend. Die Landwehr diente den deutschen politischen und militärischen Zwecken, doch wurde zum grössten Teil vom Volk abgelehnt und seitene Erfolge sind dem Opportunismus der Einzelnen zu zuschreiben.

UDC 940.531.63(497.12—15)

Gombač Metka, Archivist, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

THE DISTRICT OF TRIESTE IN 1945

Goriški letnik, 6/1979, pp. 20
slov. (it., slov., engl.)

The Trieste District with its subordinate provincial and local National Liberation Committees was established on May 12, 1945 as a result of the new circumstances after the liberation of the Slovene Littoral and substituted the former occupation authorities. The new District of Trieste represented the continuation of the people's power as formed during the National Liberation War. But this new authority was not recognized by the Allied Military Government which was reintroducing the former Italian legislature and under whose jurisdiction belonged also the District of Trieste. On August 11, 1945, its function was seized by the Allied Military Government, yet the District of Trieste continued to function until its abolition on December 31, 1945.

UDC 329.71(453.3=863)"1945"

Zorn Tone, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, YU—61000 Ljubljana, Cankarjeva 5/II

ZAVEZNIŠKA VOJAŠKA UPRAVA (ZVU) IN SLOVENSKO ŠOLSTVO V SLOVENSKEM PRIMORJU LETA 1945

Goriški letnik, 6/1979, str. 14, cit. 8
slov. (angl., slov., it.)

Slovensko šolstvo, ki se je na Primorskem obnovilo po osvoboditvi, je izhajalo iz šolstva, ki je delovalo za časa NOB.
Toda ZVU si ga je želela podrediti, pri čemer je važna odredba štev. 11, izdana septembra 1945, s katero je prevzela celotno oblast na svojem delu zasedenega ozemlja Julijske krajine ZVU. Ob šolstvu, ki ga je razčorovala ZVU, je obstajala še šola, ki jo je vodil PNOO v Trstu. Članek govori o teh dveh šolah.

UDK 37(453.3=863)"1945"

Plahuta Slavica, Custodian, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

A DESCRIPTION OF THE OPERATION OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT PRINTING WORKS ON THE KARST AREA

Goriški letnik, 6/1979, pp. 32, notes 169
slov. (it., slov., engl.)

The article deals with the development of the underground printing works in the Karst area organised by the National Liberation Movement in 1941—1945. The first works had been established in December 1941 where different propaganda leaflets were reproduced until May 1942. At the turn of the year 1943—1944 the district cyclostyle works »Grmada« and the youth printing works »Skala« were established.
The works were active until autumn 1944 and during this period numerous periodical issues, brochures, pamphlets as well as different forms for the own district were printed.

UDC 655.1/3.(497.12—15)"1941/1945"

Ferenc Tone, dr., consigliere scientifico, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU—61000 Ljubljana, Trg Osvoboditve 1

CARSISMOLOGO E SPELEOLOGO, COLONNELLO E CRIMINALE DR. HANS BRAND

Goriški letnik, 6/1979, pp. 26, note 88
slov. (ted., slov., it.)

In base ai documenti conservati negli archivi jugoslavi e in quelli stranieri l'autore descrive l'attività svolta durante la seconda guerra mondiale nel Litorale sloveno e specie nel Goriziano dal carsismologo e speleologo tedesco dott. ing. Hans Brand da Bayreuth. Dal settembre del '43 il dott. Brand comandò a Camporoso in Valcanale (Žabnica) e poi a Gradisca d'Isonzo (Gradišče ob Soči) l'SS—Karstwehrbattalion che commise nel Goriziano non pochi gravi crimini (incendi di villaggi, eccidi di prigionieri e di civili). Nella seconda metà del '44 il dott. Brand diresse la SS—Fortifikationsforschungsstelle a Fusine in Valromana (Bela peč) che eseguiva ricerche delle ex fortificazioni militari italiane del confine.

UDK 930.251(497.12—15)"1952/1972"

Bezlaj-Krevel Ljudmila, ravnatelj, arhivist, Pokrajinski arhiv, YU—65000 Nova Gorica, Trg Gradnikove brigade 1/III

KRATEK HISTORIAT SLUŽBE VARSTVA ARHIVSKEGA GRADIVA V SEVERNOPRIMORSKI REGIJI

Goriški letnik, 6/1979, str. 6
slov. (franc., slov., angl.)

Do konca druge svetovne vojne je bil pretežni del arhivalij z ozemlja severne Primorske zbran v Trstu in Gorici. Po izgubi Gorice je bila že v prvih fazah gradnje Nove Gorice prisotna težnja po ustanovitvi arhivske institucije. Že leta 1952 je bil imenovan upravnik muzeja in arhiva. Vendar v nakaznino izdani odločbi o ustanovitvi okrajnega muzeja arhiv ali vsaj arhivski oddelek spioh ni omenjen. Čeprav zamisel o ustanovitvi arhiva v Novi Gorici ni padla v pozabo, se je ustanovitev zavlekla za celih dvajset let. Šele s 1. januarjem 1972 je začel delovati Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

UDK 726.5(497.12—15)"16"

Vuk Marko, kustos, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

ARHITEKTURA KRAŠKE RENESANSE. (Oris problematike.)

Goriški letnik, 6/1979, str. 24, cit. 35
slov. (it., slov., angl.)

Članek obravnava kraško renesančno arhitekturo cerkvene vrste, ozemeljsko pa polog območja Krasa sega že v Vipavsko dolino, delioma na Notranjsko in na rob Istre. Kraška renesančna arhitektura je svoj vrh dosegla v 17. stoletju, tako kar zadeva razvoj prostorskih zasnov kot tudi kamnoseških detajlov. Poleg analize prostorskih tipov razčlenjuje članek še zlasti talne zidce, šivane robove, podstrešne vence, portale, okna, slavoloke, oboke, vhodne lope, zvonike in kamnite pilastrske vhode na cerkvena dvorišča oz. pokopališča. Kraška renesančna arhitektura je svojo izvirnost bolj kot v prostorskih rešitvah dokazala v oblikovanju kamnitih detajlov. Najrodnejše slogovne vzpodbude, zlasti iz Italije, je uspela usklajiti z udomačeno gotsko tradicijo in lokalnim umetnostnim občutjem, ki je bilo naklonjeno strožjemu likovnemu izrazanju.

UDK 372.891/.892(453.3=863)"1945"

Pahor Drago, vodja oddelka za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice v Trstu v pokoju, I—34144 Trst, via Ucekar 4

O LJUDSKOSOLSKIH UČNIH NAČRTIH ZAVEZNIŠKE VOJAŠKE UPRAVE

Goriški letnik, 6/1979, str. 7, cit. 7
slov. (angl., slov., it.)

Pri obnovi slovenskega šolstva na Primorskem po osvoboditvi leta 1945 pripisuje slovenski desničarski tisk v zamejstvu izjemne zasluge političnemu emigrantu Srečku Baragi. Na podlagi osebnih spominov pokaže avtor epizodo iz Baragovega delovanja, ko je pri sestavi ljudskošolskega učnega programa za predmetna zgodovina in zemljepis iz očitnih političnih ozirov povsem zanemaril jugoslovenski prostor. Zaradi tega je Pahor interveniral pri prosvetnem oddelku ZVU v Trstu. Učnim načrtom je bil nato dodan popravek, v katerem je bila predpisana učna snov natančneje opredeljena z vključitvijo zgodovine in zemljepisa jugoslovanskih dežel.

UDK 78(497.12—15):929 Vodopivec V.

Kovač-Mlakar Slavica, profesor, Šolski center »Vojvodina«, YU—65220 Tolmin, Dijaška 20

ŽIVLJENJE IN DELO VINKA VODOPIVCA. 1. del: Življenje

Goriški letnik, 6/1979, str. 26, cit. 66
slov. (franc., slov., angl.)

Vinko Vodopivec (1870—1952) je bil zelo ploden slovenski skladatelj ter je večino svojega življenja deloval v Kromberku (1907—1952) kot duhovnik. Bil je samouk, vendar nadarjen, kar je dokazoval s smislom za izrazite in spevne melodične linije. V svoje skladbe je vnašal ljudsko gutenje, zato so mnoge v dobi pod fašizmom, ko je s svojo pesmijo bodril ljudstvo in krepil narodno zavest. Pisal je orkestralne skladbe, predvsem koračnice za pihalne godbe, komorne skladbe, tamburaške skladbe, scensko glasbo, orgelske skladbe, maše, gradiale, ofertorije, rekvieme, eno- in dvoglasne speve, zborovske nabožne in posvetne skladbe.

UDK 725.945(497.12—15)

Pavšič Tomaž, kustos, Tolminska muzejska zbirka, YU—65220 Tolmin, Titov trg 3

SPOMENIKI IN SPOMINSKE PLOŠČE OSEBAM V OBČINAH AJDOVŠČINA, IDRIJA, NOVA GORICA, SEŽANA IN TOLMIN

Goriški letnik, 6/1979, str. 65
slov. (it., slov., nem.)

Avtor popiše spomenike in spominske plošče osebam (do 3 na istem obeležju) v občinah Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica, Sežana in Tolmin. Seznam je urejen po abecednem redu na obeležjih izpisanih imen. Pričujoča objava obsega imena od A do J, ostala pridejo na vrsto v naslednjih številkah Goriškega letnika. Kazala in dodatki bodo objavljeni v zadnjem zapisu. Posamezni popisi vsebujejo osnovne podatke o spomenikih in ploščah, se pravi o njih zunanjem izgledu, merah, napisih in besedilih, lokaciji, avtorstvu ter podatke v zvezi z odkritjem; na koncu opisov je navedena vsaj osnovna literatura, ki ta obeležja omenja.

UDK 930.251(497.12—15)"1952/1972"

Bezlaj-Krevel Ljudmila, Director, Archivist, Pokrajinski arhiv, YU—65000 Nova Gorica, Trg Gradnikove brigade 1/III

A BRIEF HISTORY OF THE ARCHIVES KEEPING IN THE NORTHERN SLOVENE LITTORAL

Goriški letnik, 6/1979, pp. 6
slov. (fran., slov., engl.)

Until the end of World War II the predominant part of the archival records of the northern Slovene Littoral had been kept in Trieste and Gorica. When Gorica had been ceded to Italy, it was already in the first stages of the establishing of Nova Gorica that a marked tendency for founding an archival institution was felt. Accordingly, in 1952 the chief curator of the museum and of the archives was appointed. But in the successively issued decree on founding the district museum no mention whatsoever is made or of a related department. It took as many as twenty years to carry the idea of archives in Nova Gorica into effect. Thus it was only on January 1st, 1972, that the Regional Archives in Nova Gorica were officially opend

UDC 726.5(497.12—15)"16"

Vuk Marko, Custodian, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

THE ARCHITECTURE OF THE KARST RENAISSANCE. (An Outline of Problems.)

Goriški letnik, 6/1979, pp. 24, notes 35
slov. (it., slov., engl.)

The article deals with the Karst Renaissance architecture of the sacral sort; territorially it covers not only the narrow Karst area but also the Valley of Vipava, a part of Notranjsko and the fringe of Istria. The Karst Renaissance architecture reached its culmination in the 17th century, both as regards the organisation of space and the stone-cutting details. In addition to an analysis of the spatial types the article pays detailed attention to plinths, cornices, portals, windows, arches, porches, bell-towers and stony porticoes leading to churchyards and graveyards. The Karst Renaissance architecture has demonstrated its originality in its spatial solutions even more than in the shaping of stone details. Progressively oriented stylistic initiatives, particularly those coming from Italy, were being successfully harmonized with the domestic Gothic tradition and with the local artistic feeling generally favouring a more stern expression.

Goriški muzej Nova Gorica

UDK 726.5(497.12 Log pri Vipavi)

Uršič Borut, študent Filoz. fakulteta, Lj., YU—65290 Šempeter pri Gorici, Padlih borcev 23

ROMARSKA CERKEV V LOGU PRI VIPAVI

Goriški letnik, 6/1979, str. 19, cit. 36
slov. (it., slov., nem.)

Sestavek obravnava romarsko cerkev Matere božje v Logu pri Vipavi. Po pričevanju legend je na tem mestu stalo svetišče že v antiki, vendar pa šele za srednji vek lahko z gotovostjo trdimo, da je tu res stala romarska cerkev. Članek se ukvarja predvsem s podobo in razvojem današnje cerkve, ki je nastala v prvi tretjini 17. stoletja in sodi tako med zgodnje primerke tovrstne baročne arhitekture na Slovenskem. Zrelobaročni čas je cerkev opremil z baročnim glavnim oltarjem, od katerega sta se do danes ohranila le še stipes in predela, saj je prvotno nadgradnjo zamenjala v začetku 19. stoletja nova — neoklasicistična. Preteklo stoletje pa je cerkev tudi sicer precej spremenilo, saj so jo kar dvakrat prenovili in razširili, v štiridesetih letih pa jo je poslikal s freskami znani slikar Franz Kurz von Goldenstein.

UDC 37(453.3=863)"1945"

Zorn Tone, Dr., collaboratore scientifico, Inštitut za narodnostna vprašanja, YU—61000 Ljubljana, Cankarjova 5/II

GOVERNO MILITARE ALLEATO E LA SCUOLA SLOVENA NEL LITORALE SLOVENO NEL 1945

Goriški letnik, 6/1979, pp. 14, note 8
slov. (ingl., slov., it.)

La scuola slovena, ripristinata nel Litorale dopo la liberazione, si riconnetteva direttamente alla scuola operante durante la lotta di liberazione nazionale. Ma il GMA volle subordinarla ai propri organismi scolastici. In merito è importante l'ordinanza n. 11 edita nel settembre 1945 con cui il GMA assunse tutti i poteri nella parte della Regione Giulia da esso occupata. Accanto alla scuola controllata dal GMA esisteva pure la scuola diretta dal Comitato Regionale di liberazione nazionale sedente a Trieste.
L'articolista tratta di questa situazione d'eccezione esistente allora nel campo dell'istruzione.

UDC 372.891/.892(453.3=863)"1945"

Pahor Drago, dirigente in quiescenza, Odsek za zgodovino in etnografijo NŠKT, I—34144 Trieste, Via Ucekar 4

DEI PROGRAMMI SCOLASTICI DEL GOVERNO MILITARE ALLEATO

Goriški letnik, 6/1979, pp. 7, note 7
slov. (ingl., slov., it.)

Per quanto riguarda il ripristino della scuola slovena dell'obbligo nel Litorale dopo la seconda guerra mondiale, la stampa slovena di destra, edita in Italia attribuisce un ruolo di qualche rilevanza all'emigrante politico Srečko Baraga. In base a ricordi personali, l'autore del saggio descrive un episodio dell'operare del Baraga, e cioè, come questi nella compilazione della variante slovena del programma per le materie di storia e geografia, ovviamente per motivi politici, avesse tralasciato quasi del tutto l'area jugoslava. Per smascherare queste carenze, l'autore del presente saggio, Pahor, protestò presso la direzione per l'istruzione del Governo Militare alleato a Trieste. Ai programmi prescritti veniva elaborata più minutamente delle seguenti nelle quali la materia della geografia dell'area jugoslava.

UDK 75(497.12—15):929 Rojic M.

Koršič-Zorn Verena, profesor, I—34170 Gorica, via Brigata Etna

K ODKRIVANJU GORIŠKE SLIKARKE MELITE ROJIC

Goriški letnik, 6/1979, str. 4, cit. 7
slov. (it., slov., angl.)

Melita Rojic (1879—1924) je bila rojena v Gorici in tu tudi umrla. Njeno slikarsko delo še ni obdelano na način, ki bi ga ta zanimiva predstavnica slovenskega ženskega slikarstva vsekakor zaslužila. M. Rojic je večkrat razstavljala (Ljubljana, Zagreb, München, Dunaj), ustvarjala pa je predvsem v akvarelu (znani so zlasti njeni motivi z Goreniskega). Njena dela so bila večkrat reproducirana. Članek opozarja na potrebo po temeljitejši obdelavi slikarkinega dela, obenem želi počastiti stoletnico njenega rojstva.

UDC 012 Juvančič I.

Brecelj Marijan, bibliothécaire, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

BIBLIOGRAPHIE DU Dr IVO JUVANČIČ

Goriški letnik, 6/1979, pp. 17
slov. (it., slov., franç.)

Environs 190 unités bibliographiques décrivent les études et les recherhces de l'historian Dr Ivo Juvančič. On a ajouté aussi quelques échos et notes sur sa vie et son oeuvre. La bibliographie respecte l'ordre chronologique et l'ordre alphabétique des titres.

UDC 929 Juvančič I.

Marušič Branko, Director, Senior Custodian, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

DR. IVO JUVANČIČ

Goriški letnik, 6/1979, pp. 5
slov. (it., slov., engl.)

Dr. Ivo Juvančič was born at Bovec on December 6, 1899. He graduated from Innsbruck University and became Doctor of Divinity (1927). He worked as a priest in Gorica and was made professor at the Seminary, holding this position until 1946. After his controversy with the Archbishop of Gorica, he moved to Ljubljana where he worked as historian and archivist at the Research Institute of the People's Republic of Slovenia; later he moved to the Museum of the National Revolution War and finally to the Institute of National Minorities Issues. In Ljubljana he devoted himself to the study of the National Liberation Movement in the Slovene Littoral and published a series of articles and studies. His further work consist of research of Irredentism, World War I, Fascism and Antifascism as well as other problems regarding the crucial periods of the last century.

UDC 398.22(497.12 Bovec)

Dolenc Janez, Professor, Šolski center »Vojvodina«, YU—65220 Tolmin, Dijaška 20

AETIOLOGICAL (EXPLANATORY) TALES FROM THE BOVEC AREA

Goriški letnik, 6/1979, pp. 9
slov. (it., slov., engl.)

There have emerged a great many of aetiological (explanatory) tales in the area of Bovec recorded by the pupils of the secondary school at Tolmin on the author's initiative in vernacular in the years 1970—78. There are published 12 motifs, some of them with variants, explaining the origin of mountains, springs, waterfalls, pastures, lakes, churches and the like. To facilitate the printing, the versions published here have been to some extent simplified.

UDC 808.63—311(497.12 Bovec)

Matičetov Milko, Dr., wissenschaftliche Mitarbeiter, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, YU—61000 Ljubljana, Novi trg 3

BOVEC — BOVČAN — BOVŠKI

Goriški letnik, 6/1979, S. 8
slov. (it., slov., deutsch)

Der Name »Bovčán« und der Adjektiv »bóvški«, ursprünglich auf die Einwohner des Marktes und des Bereiches von Bovec (dial. Bo c, Bolc u. ä., Ital. Plezzo, dt. Flitsch) beschränkt, erhielt auch einen erweiterten Sinn. In einem kärtnerslowenischen Buch 1747—1754 bedeutet »bouzhan« einen Isonzo-Taler, einen Slowenen aus dem Görzer- bzw. Küstenland, indessen im Resia-Tal heutzutage »bolški/buški« überhaupt »slowenisch« bedeutet. »Bovčán« und »bóvški« erlebten demnach dieselbe Entwicklung wie »Kránjec« und »kránjski« (Kranjl) = Slowene, slowenisch, oder die Bezeichnung »Luccheši« (Lucca!), die auf der Insel Korsika für die Italiener vom Festlande gebraucht wird.

UDC 725.945(497.12—15)

Pavšič Tomaž, kustos, Tolminska muzejska zbirka, YU—65220 Tolmin, Titov trg 3

DIE DENKMÄLER UND GEDENKTAFELN VON PERSÖNLICHKEITEN IN DEN GEMEINDEN VON AJDOVŠČINA, IDRIJA, NOVA GORICA, SEŽANA UND TOLMIN

Goriški letnik, 6/1979, S. 65
slov. (it., slow., deutsch)

Der Autor hat die Denkmäler und Gedenktafeln der Persönlichkeiten (bis zu drei am selben Denkmal) in den Gemeinden Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica Sežana und Tolmin verzeichnet.
Das verzeichnis ist in der alphabetischen Ordnung der auf den Denkmälern aufgeschriebenen Namen verfasst. Diese Ausgabe umfasst die Namen von A bis J und die restlichen Namen werden in den nächsten Ausgaben des Goriški letnik veröffentlicht. Das Inhaltsverzeichnis und Zusätze werden in der letzten Fortsetzung veröffentlicht.
Die einzelnen Beschreibungen enthalten die Grundangaben der Denkmälern und der Gedenktafeln und zwar den Anschein, die Abmessungen, die Inschriften und Texte, den Ort und den Autor, sowohl wie auch die Angaben über die Eröffnung.
Die Beschreibungen enthalten am Ende eine übersicht der Werke in den die Denkmäler erwähnt sind.

UDC 726.5(497.12 Log pri Vipavi)

Uršič Borut, Student, Filozofska fakulteta, Ljubljana, YU—65290 Šempeter pri Gorici, Padlih borcev 23

LOG PRI VIPAVI (AUE BEI VIPPACH) DIE MUTTERGOTTES WALLFAHRTSKIRCHE

Goriški letnik, 6/1979, S. 19, Zit. 36
slow. (it., slow., deutsch)

Der vorliegende Artikel behandelt die Muttergottes Wallfahrtskirche in Log pri Vipavi. Verschiedenen Legenden nach, sollte an der Stelle wo die heutige Kirche steht, schon im Altertum ein Tempel stehen, doch wurde eine Wallfahrtskirche erst im Mittelalter errichtet. Dieser Aufsatz beschäftigt sich näher mit dem Anschein und mit der Entwicklung der heutigen Kirche, die im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts gebaut wurde und stellt ein Beispiel der früheren Barockarchitektur in Slowenien vor. In der späteren Barockzeit wurde der Hochaltar errichtet dessen Stipes und Predella sich bis zum heutigen Tag erhalten haben. Am Anfang des 19. Jahrhunderts wurde anstatt des alten Barockaufsatzes ein neuer, neoklassizistischer aufgestellt. Das vergangene Jahrhundert gab der Kirche ein anderes Gesicht. Das Gebäude wurde zweimal renoviert und erweitert und in den Jahren 1842—44 hat der, im slowenischen Gebiet gut bekannte Maler Franz Kurz von Goldenstein, die Kirche mit Fresken dekoriert.

UDC 78(497.12—15):929 Vodopivec V.

Kovač-Mlakar Slavica, Professor, Šolski center »Vojvodina«, YU—65220 Tolmin, Dijaška 20

LIFE AND WORK OF VINKO VODOPIVEC. Part One: The Life

Goriški letnik, 6/1979, pp. 26, notes 66
slov. (franç., slov., engl.)

Vinko Vodopivec (1878—1952) was a very prolific Slovene composer. For the greatest part of his life (1907—1952) he lived and worked as a priest at Kromberk. Although in the field of music a self educated man, his talent is proved by his exquisite sense of the wonderful, mellow melodic line. His compositions are permeated with folk sensitivness for which reason his songs are so popular and some of them became folk songs. His significant contribution lies in the fact that his songs encouraged the oppressed people and invigorated the national consciousness during the Fascist rule period. He wrote band compositions — mostly marches for brass bands, chamber music, scene music, organ music, graduals, Mass music, offertories, requiems, songs for one and two voices, sacred choir compositions and secular music.

UDC 75(497.12—15):929 Rojic M.

Koršič-Zorn Verena, Professor, I—34170 Gorizia, Via Brigata Etna

TOWARDS UNDERSTANDING OF THE GORICA PAINTER MELITA ROJIC

Goriški letnik, 6/1979, pp. 4, notes 7
slov. (it., slov., engl.)

Melita Rojic was born in Gorica in 1879 and lived there until her death in 1924. Her opus as a painter has not yet been received a scholarly interpretation which this interesting representative of Slovene women painters would doubtlessly deserve. She has several exibitions (Ljubljana, Zegreb, Munich, Vienna), her creations are mostly in the aquarelle technique (well known are her motifs from Gorenjska) and her works have gone into several reproductions. The article points out the necessity to make a thorough study of her work and, at the same time, is intended to mark the centenary of her birth.

UDK 929 Juvančič I.

Marušič Branko, ravnatelj, višji kustos, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

DR. IVO JUVANČIČ

Goriški letnik, 6/1979, str. 5
slov. (it., slov., angl.)

Dr. Ivo Juvančič je bil rojen v Bovcu 6. decembra 1899. Končal je teološke študije z doktoratom v Innsbrucku (1927) in kot duhovnik ter semeniški profesor deloval v Gorici do leta 1946. Potem ko se je spri z goriškim nadškofom, se je preselil v Ljubljano in se kot zgodovinar in arhivar zaposlil najprej pri Znanstvenem inštitutu vlade SRS, nato pri Muzeju narodne osvoboditve in končno pri Inštitutu za narodnostna vprašanja. V Ljubljani je pričel proučevati NOB zlasti na Primorskem in objavil vrsto člankov in študij. Proučeval je tudi iredentizem, prvo svetovno vojno, fašizem ter antifašizem in mnoga vprašanja iz prelomnih obdobij zadnjega stoletja.

UDK 012 Juvančič I.

Brecelj Marijan, bibliotekar, Goriški muzej, YU—65000 Nova Gorica, Grajska 1

BIBLIOGRAFIJA DR. IVA JUVANČIČA

Goriški letnik, 6/1979, str. 17
slov. (it., slov., franc.)

Približno 190 bibliografskih enot popisuje dosedanje publicistično in raziskovalno delo primorskega zgodovinarja dr. Iva Juvančiča ter odmeve in zapise o njegovem življenju in delu. Bibliografija je urejena kronološko po letih objav in abecednem redu naslovov.

UDK 808.63—311(497.12 Bovec)

Matičetov Milko, dr., znanstveni svetnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, YU—61000 Ljubljana, Novi trg 3

BOVEC — BOVČAN — BOVŠKI

Goriški letnik, 6/1979, str. 8
slov. (it., slov., nem.)

Ime »Bovčán« in pridevnik »bovški« nista ostala omejena na ljudi iz gornjesoškega trga Bovec (narečno B c. Bolc ipd.), ampak sta prerasla ta okvir. V koroški praznoverski knjižici »Duhouna branua« sredi 18. stoletja »bouzhan« pomeni obsoškega, goriškega ali celo primorskega Slovenca. Rezijani pa so šli še naprej, saj je pri njih »Bolčán/Bučán« danes »uradno« ime za Slovenca sploh in namesto »slovenski« pravijo kar »bolški/buški«. V malem se je onstran Kanina torej zgodilo nekaj podobnega kot v osrednjem slovenskem prostoru z imenom Kranj—Kranjec—kranjski (= Slovenec, slovenski) ali tako kakor na Korziki, kjer domačini Italijanom s celine pravijo brez različka »Lucchesi« (po mestu Lucca).

UDK 398.22(497.12 Bovec)

Dolenc Janez, profesor, Šolski center »Vojvodina«, YU—65220 Tolmin, Dijaška 20

AITIOLOŠKE PRIPOVEDKE Z BOVŠKEGA

Goriški letnik, 6/1979, str. 9
slov. (it., slov., angl.)

Na Bovškem je nastalo mnogo aitioloških ali razlagalnih pripovedk. Dijaki tolminske gimnazije so jih na avtorjevo pobudo nekaj zapisali v narečni obliki v času 1970—78. Objavljenih je 12 motivov, nekateri tudi z inačicami, ki razlagajo nastanek gora, izvirov, slapov, pašnikov, jezer, cerkva ipd. Zaradi lažjega tiska so objavljeni zapisi nekoliko poenostavljeni.

UDK 929 Zakrajšek F.

Smolej Viktor, univerzitetni predavatelj v pokoju, YU—61000 Ljubljana, Valvasorjeva 5/IV

FRAN ZAKRAJŠEK

Goriški letnik, 6/1979, str. 62, cit. 58
slov. (it., slov., nem.)

Fran Zakrajšek (1835—1903) je služboval nekaj let na višji realki v Gorici in na osnovnih šolah Goriške, potem pa kot pisar in zasebni učitelj v Gorici. Priobčeval je lirske in pripovedne pesmi v N, SG, ZD, v polit. časnikih in objavil dve pesniški zbirki Lira in cvetje (1881) in Poezija (1891). Uredil je 1864 almanah Goriški letnik, v katerem je največ njegovih prispevkov (pesmi, proza). Od dramskih poskusov je bil objavljen zgolj odlomek iz zgodovinske tragedije Marija Antonijeta (N 1866), v pesniški zbirki 1881 pa so neki prizori iz zgodovinske žaloigre Knez Aleksej in Izabela. V slovenistiko spadajo njegovi spisi: 1866 v SG priobčeni delni opis posoškega narečja, 1861 v nemščini napisan oris slovenskega slovstva (Abriss der neuslovenischen Litteraturgeschichte) in 1867 v slovenščini napisane črtice iz književne teorije z gradivom iz slovenskega in svetovnega slovstva. Prevajal je tudi v odlomkih Danteja (Božanska komedija) in Manzonija (Zaročenci).

UDK 929 Magajna B.

Jan Zoltan, ravnatelj, Goriška knjižnica »Franceta Bevka«, YU—65000 Nova Gorica, Kidričeva 20

BIOGRAFIJA BOGOMIRA MAGAJNE

Goriški letnik, 6/1979, str. 12, cit. 35
slov. (franc., slov., angl.)

Biografija Bogomira Magajne je pomembna, ker je pisatelj črpal številne motive za svoja dela iz lastnih življenjskih izkustev. Na osnovi primarnih dokumentov je rekonstruirana njegova biografija, ki kronološko podaja stvarne podatke. Kot njihovo dopolnitev osvetljuje zadnje poglavje nekatere značilne poteze umetnikove osebnosti. Tu srečamo tudi opozorila na nekatera svetovnonazorska vprašanja tega pisatelja.

GORIŠKI LETNIK
Zbornik Goriškega muzeja
6 (1979)
Povzetke in sinopsise so prevedli: v angleščino in nemščino Aleš Komavec, v francoščino Suzana Brecelj, v italijanščino Stanko Murovec, razen tekstov na straneh 27, 36, 62, 66, 113, 260 in nekaterih sinopsisov, ki so jih prispevali sami avtorji člankov
Dve razpravi sta iz tehničnih razlogov stavljeni v petitu
Sinopsise je z UDK vrstilci opremil bibliotekarski svetovalec Miloš Rybář
Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ovitek: Ana Sirk
Izdal Goriški muzej, Nova Gorica (predstavnik Branko Marušič)
Tisk: GP »Soča« Sempeter pri Gorici — november 1979
Naklada 1000 izvodov
— — —
Po mnenju republiškega sekretariata za prosveto in kulturo je knjiga oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov

Goriški muzej

UDC 929 Magajna B.

Jan Zoltan, Director, Goriška knjižnica »Franceta Bevka«, YU—65000 Nova Gorica, Kidričeva 20

THE BIOGRAPHY OF BOGOMIR MAGAJNA

Goriški letnik, 6/1979, pp. 12, notes 35
slov. (franç., slov., engl.)

The biography of Bogomir Magajna is interesting because this writer was dealing chiefly with motifs taken from his personal experience. On the basis of primary documents the author has reconstructed Magajna's biography, presenting the factual information in chronological sequence. By way of addition, the author elucidates in the last chapter some of the typical features of the artist's personality as well as draws attention to some aspects of Magajna's philosophy of life.

Goriški muzej

UDC 929 Zakrajšek F.

Smolej Viktor, Universitätslektor i. R., YU—61000 Ljubljana, Valvasorjeva 5/IV

FRAN ZAKRAJŠEK

Goriški letnik, 6/1979, S. 62, Z. 58
slow. (it., slow., deutsch)

Fran Zakrajšek (1853—1903) war eine Zeit Professor des Realgymnasiums in Gorica und später Lehrer an verschiedenen Volksschulen in der Gegend von Gorica und zuletzt Schreiber und Privatlehrer. In den politischen Zeitungen und N. SG, ZD veröffentlichte lyrische und epische Poesien, im 1881 die Poesiensammlung Lira in cvetje (Die Lyra und Blumen) und 1891 Poezije. Regierte den im Jahre 1864 hrsg. Almanach Goriški letnik in dem zum grössten Teil seine Beiträge veröffentlicht sind (Poesien und Prosa). Von seiner künstlerischen Tätigkeit als Dramatiker wurde bloss ein Bruchteil des historischen Trauerspiels Marija Antonijeta veröffentlicht (N 1866), in der Poesiensammlung 1881 sind einige Szenen aus der historischen Tragödie Knez Aleksej in Izabela (Der Fürst Aleksej und Isabella). Zur Slowenistik gehören seine Schöpfungen: die im SG (1866) Teilbeschreibung der Mundarten im Sočatal (Isonzotal), 1861 in deutscher Sprache verfasster Abriss der slowenischen Literatur (»Abriss der neuslowenischen Litteraturgeschichte«). Im Jahre 1867 in slowenischer Sprache verfasste Entwurf der literaturischen Theorie mit Beispielen aus der slowenischen und aus der Weltliteratur. Fran Zakrajšek hat auch einige Teile der Dantes »Divina Commedia« und Manzonis »I promessi sposi« (Die Verlobten) übersetzt.